ODJEL ZA DRUŠTVENE NAUKE

Urednik
akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

STARINE

KNJIGA 51.

ZAGREB

1962

Tehnička redakcija, tisak, uvez:
Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb

VIKTOR NOVAK

VEĆENEGIN EVANĐELISTAR

NOTAE PALAEOGRAPHICAE

I

Na koji je način dospeo zadarski rukopis Evangeliarium Večenegae u oxfordsku Bodleian Library?

Evangeliarium Večenegae (skraćeno *E. V.*) potiče iz Zadra, a nazvan je tako po imenu Večenege, hrvatske princeze i opatice manastira sv. Marije koji je obnovila 1066. godine njena majka Čika, inače sestra hrvatskog kralja Kresimira IV.[1]

Rukopis se danas nalazi u znamenitoj oxfordskoj Bodleian Library i nosi signaturu Canonici MS. Bibl. Lat. 61. (Arch. F. d. 33).

Već sama signatura upućuje da rukopis *E. V.* pripada glasovitoj zbirci bodlejanskih rukopisa, svih mogućih jezika, pisama i starosti koje je skupljao i u baštinu ostavio svojim rođacima exjezuita i kasniji mletački opat Matteo Luigi Canonici. Taj je bio i pretposlednji vlasnik *E. V.*, a tako isto i drugih brojnih dalmatinskih rukopisa koji su se našli u njegovoj golemoj kolekciji od više hiljada najinteresantnijih medievalnih kodeksa.

M. L. Canonici (1727-1805) se još kao jezuita, a naročito u zvanju mletačkog prelata, odao svom strašću studioznog kolektora skupljanju raznovrsnih starina, napose rukopisa i inkunabula, starog novca, skulptura i slika kao i drugih arheološko-umetničkih predmeta iz raznih dalekih vremena i prostora. Njegova kolekcija rukopisa po sebi predstavlja čitavu medievalnu biblioteku u kojoj su našli svoje mesto i brojni dalmatinski rukopisi, latinski i glagoljički za koje se dosad moglo utvrditi da sigurno potiču iz Dalmacije, iz pojedinih manastirskih, crkvenih i drugih biblioteka. Njegova učena strast došla je do izraza i u Dalmaciji koje su bogata kulturna nasleđa privukla i druge kolektore, koji su razneli tako po svetskim bibliotekama nemali broj dalmatinskih rukopisnih vrednosti. Takva lutanja naših rukopisa često su bila izazvana i sredstvima. udaljenima od pravila morala i poštenja. A broj takvih evropskih biblioteka koje se

[1] V. Novak, *Zadarski kartular samostana Svete Marije*, Zagreb 1959, (JAZU) 19—29.

gorde znamenitim rukopisima koji potiču iz jugoslovenskih oblasti nije neznatan.

M. L. Canonici je umro 1805. bez testamenta, i po mletačkim zakonima nasledio je sve to njegovo bibliotekarsko i muzealno bogatstvo najpre njegov brat, a kad je i on umro (1807), njegova najbliža dva rođaka. Njih dvojica nisu se mogla sporazumeti kako da podele to blago, na sve moguće načine sticano. Najzad, odlučili su da sve prodadu i po pola podele novac. Na daleko objavljivana prodaja tih vrednosti privukla je pažnju eksperata oxfordske Bodleian Library. Pogađanja nisu dugo ni trajala jer su se oni za oko 3550 rukopisa nagodili za sumu od 56, 474 zlatnih engleskih funti. Tako ova kupovina koja je izvršena u jednom potezu predstavlja u istoriji Bodlejane najveći materijalni podvig, jer ma kako bila suma visoka, ona je prema vrednostima koje su nabavljene bila u stvari mala! Treba zagledati samo u tri štampana kataloga Bodlejane, njihov opseg te se može utvrditi šta je Canonicijeva zbirka predstavljala tada kad još rukopisi nisu stvarno bili ispitani niti im je utvrđena prava istorijska i umetnička vrednost. A koliko tek ova zbirka danas vredi i znači, kad je već znatan broj rukopisa bio pred očima paleografa, istoričara umetnosti, muzikologa i lingvista, teologa, liturgista itd.?! Danas spomenute funte, s beskrajnim kamatama, nauke i umetnosti, iz 1817. kad je kupovina izvršena, predstavljaju gotovo nezamišljivu, astronomsku cifru, kad bi se ona ma u kojoj vrsti monete izražavala, pogotovu kad bi se procenjivala potpuna vrednost svakog pojedinog rukopisa. Nema sumnje da je jus emptionis Bodleian Library neosporno, jer se to jasno odražava iz potpuno nauci dostupnog istorijata te kupovine, kad se pri tome, dakako, nije ispitivalo kako je Canonici došao do svega toga rukopisnog bogatstva. Svakako je drugo pitanje koje se samo od sebe nameće, a to je, kako je Canonici došao do tolikog broja dalmatinskih rukopisa u vremenu kad je Dalmacija bila u vlasti Venecije, a njen prelat ili ranije jezuita, imao mogućnosti da se uvuče u dalmatinske biblioteke i crkvene riznice. Ta strana ostala je neispitana i neće se moći nikad objasniti s punim uverenjem. Pretpostavke, koje su i ubedljive i imaju brojne analogije, nisu u prilog ispravnosti kolektora Canonicija. Ne sumnjamo da je pri tom njegovu strastvenom sabiranju rukopisa bio saveznik i nedovoljna budnost domaćih bibliotekara ili čuvara tih starih rukopisa, ali i nečasna glad za novcem. A i za tu vrstu odgovornosti upravo Zadar može da dâ interesantne ali jednovremeno i žalosne primere koji ne služe na čast onima kojima je bilo povereno čuvanje takvih dragocenosti. A sve su to bili crkveni ljudi od kojih se takvi postupci ne bi smeli da očekuju.[2]

[2] V. Novak, *Nova kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII stoljeća.* (Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. III, 1957, 58, b. 40. — O sudbini Osorskog Evanđelistara, *-Evangeliarium Absarense-* vidi V. Novak, *Ivo ae palaeographicae, chronologicae et historicae.* (»Vjesnik Hrv. arheološkog društva u Zagrebu« N. S. XV, 1928, 191—201).

U tri kataloga štampana u Oxfordu, dat je s više ili ponekad manje tačnosti spisak rukopisa, ali opet s najnužnijim bibliotekarskim napomenama.

Prvi je taj posao uradio Henricus O. Coxe, A. M. Hypo-bibliothecarius Bibliothecae Bodleianae u delu: *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae. Pars tertia codices Graecos et Latinos Canonicianos complectens.* Oxonii 1854.

Redom slede:

1. Codices Graeci, pp. 1—108.
2. Auctores classici Latini, pp. 109—248.
3. Biblia Sacra Latina, pp. 249—280.
4. Scriptores Ecclesiastici Latini, pp. 281—436.
5. Codices Miscellanei, pp. 437—918.

Deset godina kasnije conte Alessandro Mortarà sastavio je *Catalogo dei manosritti italiani che sotto la denominazione di codici Canoniciani Italici si conservano nella biblioteca Bodleiana à Oxford.* Oxonii 1864.

Među ovim mnogobrojnim rukopisima koji se označavaju kao »manoscritti *italiani*« i »codici Canoniciani *italici*« — nalaze se ne samo latinski rukopisi koji su nesumnjivo nastali u Dalmaciji, nego i hrvatski, ne samo pisani latinicom nego i glagoljicom. Vremena u koja su nastajali ti katalozi i radili njihovi sastavljači bila su još vrlo daleko da bi se mogla pravilno i posve naučno oceniti provenijencija dalmatinskih rukopisa. Jer, njima je tada Zadar bio samo Zara, Dubrovnik Ragusa, Split Spalato, Trogir Traù, Rab Arbe, Šibenik Sebenico, itd. Tako su i naši dalmatinski rukopisi svih mogućih lepota i sadržaja, još u XIX veku delili sudbinu naših renesansnih majstora Schiavona u raznim italijanskim i neitalijanskim istorijama umetnosti koji su usvojeni od tih istoričara kao italijanski, mada su ti majstori Shiavoni neretko jasno isticali svoje hrvatsko poreklo, pa su se neki i glagoljicom potpisivali! Pa opet, nesumnjivo veliku italijansku umetnost trebalo je gotovo iredentističkim metodom uvećavati i s dalmatinskim, slovenskim umetnicima, Schiavonima, u stvari najčistijim Hrvatima. Nema sumnje da je učeni sastavljač kataloga bio pod sugestijama kolektora Mlečanina Canonicija koji ni posle pada Republike (1797) nije mogao da zaboravi da je Dalmacija bila mletačka u kojoj je on nesmetano ulazio u sve biblioteke kao predstavnik vlasti, njome zaštićen i pomagan, a pored toga (još bio) je i viši crkveni velikodostojnik.

Treći po redu katalog u kome se navode rukopisi iz Canonicijeve zbirke, pripada bibliotekarskom stručnjaku Bodlejane Falconer Madanu. To je *Summary Catalogue of Western MSS in the Bodleian Library. Nineteenth Century Collections to 1850.* Part II. Nos. 18454–24330. Canonici MSS. Nos. 18454–20496, 20638–41. Oxford 1897.

Čitav fond Canonicijeve biblioteke podelio je Madan u osam delova. A. Canonici Greek MSS, Nos. 18454–581; B. Canonici Latin Classical, Nos. 18582–892; C. Canonici Latin Biblical, Nos. 18893–986; D. Canonici Latin Patristic, Nos. 18987–19218; E. Canonici Latin Liturgical, Nos. 19219–476; F. Canonici Miscellaneous, Nos. 19477–20052; G. Canonici Italian, Nos. 20053–20353; H. Canonici Oriental, Nos. 20354–20496. Chiefly Hebrew. Additional Canonici, Nos. 20638–41.

Već je nagoveštено kako je mogao Canonici da dođe do *E. V.* i do izvanredno lepog rukopisa malog formata, ali raskošno iluminiranog, *Officia et preces* (Horae monasticae) koji je po svemu pripadao opatici Čiki, dakle do oba rukopisa koji su se nesumnjivo i u XVIII veku nalazili u biblioteci manastira sv. Marije. Treba reći da su monahinje do današnjih dana sačuvale izvanredno visoku svest o svojim monaškim pravilima po kojima su one živele pod strogom klauzurom. O tome rečito kazuje i današnje vođstvo manastira, u ovim slučajevima kada se od njega traže naučna obaveštenja i pokazivanje rukopisa, kao i ostalih dragocenosti čuvanih u riznici manastira.

Manastir sv. Marije osnovan je u Zadru možda u X veku, ali je restauriran i reorganizovan, gotovo iz novih osnova podignut 1066. godine od Čike, sestre kralja Kresimira IV, a matere Većenege. Čika je bila prva, a Većenega druga opatica, druga starešina manastira, pod koje se upravom manastir uzdigao veoma visoko i bio je na ceni i poštovanju ne samo u Zadru nego i u čitavoj hrvatskoj državi. U vreme tih dveju opatica nastala su i ova dva rukopisa, nesumnjivo oba u skriptoriju benediktinskog zadarskog manastira Sv. Krševana. Dobro je poznato koliko su stroga pravila Benediktova reda za žene predviđale klauzuru, jednako u srednjem veku, kao i posle Tridentinskog koncila. Pravila su obvezivala i starešine i monahinje da najbrižljivije čuvaju svu stečenu imovinu kao i sve dragocenosti, pripadale one crkvi ili za unutrašnje ukrašavanje manastira ili njihovu biblioteku koju su i ženski manastiri morali da imaju. Zato je sasvim razumljivo da su i monahinje XVIII veka dobro znale kakvu vrednost, u stvari za njih pravu svetinju, predstavljaju knjige koje su bile u upotrebi još u vreme njihovih prvih opatica u XI veku. U XVIII veku je nesumnjivo bila živa predaja da su te knjige nesumnjiva relikvija iz vremena kad je manastir počeo da živi svojim punim razmahom. Za monahinje toga vremena te i takve knjige morale su da budu relikvije svoje vrste i cene, dostojne poštovanja i velike brige da se čuvaju i sačuvaju za dalja pokoljenja zadarskih benediktinaka. Zato pretpostavka da su bilo starešina ili monahinje bile nepažljive i nehajne prema tim i sličnim predmetima iz njihove boblioteke ili riznice, kad je već štampa potpuno zamenila sve ranije medievalne rukopise, teško bi se smela prihvatiti. Pored svega toga zna se da su u novom veku bile naročito uvedene vizitacije od strane crkvenih starešina, manastirskih kao i domaćeg nadbiskupa, a koje je u najstarije vreme vršio opat benediktinskog ma-

nastira sv. Krševana u Zadru. Vizitatorima se o svemu polagao račun pa su se neretko vršile i stroge kontrole i popisivanja svega što je manastir od vrednosti posedovao. Starešine bi bile odgovorne za svako otuđivanje vrednosnih predmeta koji su se nalazili u spiskovima manastira i njegove imovine. Dakle, rukopis *E. V.* mada nije već tada u XVIII veku bio u crkvenoj upotrebi niti za unutrašnje molitvene potrebe koje su se vršile u horu, ipak je on bio i te kako pažen i čuvan kao i *Officia et preces* u biblioteci ili riznici koju je manastir imao u donjem delu Kolomanova zvonika. Jer i do danas je manastirska riznica sačuvala znatan deo medievalnih retkosti koje zadivljuju stručnjake iz oblasti istorije umetnosti.[3]

Svakako su starešine manastira mogle da svoje retkosti pokažu zainteresovanim licima, pogotovu ako su ona bila iz redova klera za koja se smatralo da se bave i naukom i crkvenom umetnošću. Za takve posetioce manastira postojala je prostorija od samog početka, ispred klauzure, ali povezana s manastirom. Redovno je takvu dozvolu davao sam nadbiskup kome je starešina morala da prethodno javi da posetilac želi da se upozna s dragocenostima. Kad je M. L. Canonici kao ugledni mletački prelat došao u Zadar da se upozna s bibliotečnim i arhivskim dragocenostima pojedinih manastira i crkava, ne bi li štogod nabavio za svoje kolekcije, i sam se svakako obratio nadbiskupu da mu izda takvu dozvolu. U drugoj polovini XVIII veka, kad pada delatnost, najpre jezuite, a od 1773. opata Canonicija, bili su nadbiskupi Matija Karaman, Michele Tommaso i Giovani Carsana, nadbiskup od 1771–1800.[4] Čini se da je to moglo da bude upravo u vreme ovog posljednjeg navedenog nadbiskupa, ali svakako još za postojanja mletačke republike, kad već jezuitski red nije postojao. Ranije je to takođe moglo da bude, ako je jezuita dolazio u Zadar da drži, recimo, duhovne vežbe tamošnjem sveštenstvu uobičajene o velikom postu. Ali, duhovne vežbe bile su takođe uvedene i u ženskim manastirima, pa je i tu na taj način neposredno mogao da dođe u dodir sa starešinom manastira sv. Marije. Dakako, u takvu je slučaju bio propovednik i kolekcionar u povoljnijem položaju da za svoje istraživačke i kolektorske svrhe iskoristi svoj neosporni uticaj. U oba slučaja, koja su moguća, Canonici je mogao da pregleda sve što ga je interesovalo. Canonici je u takvoj situaciji mogao da dobije na upotrebu one knjige, koje je on za shvatanje starešine i monahinje bibliotekarke naučno proučavao, da dobije na čitanje možda, i izvan manastira, kad je budnost i strogost starešine, a i njeno poštovanje prema crkvenom velikodostojniku koji je možda učinio manastiru i duhovne usluge, popustila i pravila su u njenim očima izbledela, verujući u ispravnost postupaka takva crkvenog lica koje je i njih upućivalo na po-

[3] Dovoljno je prelistati divne reprodukcije kataloga JAZU *Zlato i srebro Zadra*, Zagreb 1951, s predgovorom M. Krleže. Među njima ima i objekata iz manastira sv. Marije.

[4] C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, vol. I Zara 1877, 73–78.

štovanje moralnih zakona. Zato je dobra i plemenita opatica mogla da svim tim bude obmanuta, i da je predala na upotrebu ove knjige, kojih povratak nije više nikada dočekala. Canonici je, nema sumnje, bez dozvole odneo knjige iz Zadra, ne obavestivši o tome ni opaticu a verovatno ni nadbiskupa za koga pretpostavljamo da mu ni on, rođeni Zadranin, ne bi mogao da dâ takvu dozvolu, Naime, o njemu zadarski istoričar C. F. Bianchi govori s najvećim poštovanjem, ističući naročito njegovo staranje o crkvenoj disciplini koju je zaveo i održavao svom strogošću.[5] Nije teško zamisliti kakvo je zaprepaštenje i užasavanje nastalo u manastiru, i kod opatice kao i monahinja kad su postale svesne da su im te relikvije otuđene i da će teško do njih doći. A pogotovu onda, kad su se uverile da su nestale zauvek, u nepovrat. Nije isključeno da su one i pokušavale da opomenu strastvenog skupljača, unatoč svoj njegovoj pobožnosti i službi u crkvi, preko svoga nadbiskupa, ali, dakako, bez uspeha. Činjenica je da su i rukopis *E. V.* kao i *Horae monasticae* ili *Officia et preces,* a nema sumnje da to vredi i za mnoge druge dalmatinske rukopise, ušli u njegovu kolekciju na nedozvoljen način. O tome ne može biti sumnje. Znajući dobro kako su teško dolazili hrvatski istoričari do ostalih istorijskih materijala koji su se vekovima čuvali u arhivu sv. Marije, i na sreću, pored svih opasnosti i nevolja koje su manastir u toku dugog života snalazile i snašle poslednji put za vreme drugog svetskog rata, onda se može samo zaključiti da je postojala jedna lepa tradicija ozbiljnosti i strogosti koju im je u XIX veku nametalo razočaranje i iskustvo koje su monahinje i opatice imale u decenijama što su prethodile posetama hrvatskih istoričara.[6] Canonici mora da je bio osobito vešt u svojim kolektorskim »istraživačkim«, bolje pronalazačkim poslovima ne obzirući se nimalo na dekalog i njegovo upozorenje, ceneći više svoju strast nego staru zapovest, koju je svima ostalima, osim sebi, stavljao na srce. Za druge dalmatinske rukopise iz Canonicijeve zbirke može se pretpostaviti da su došli u njegovo posedovanje na isti ili neki drugi sličan način. On je, nesumnjivo i novcem dobijao dragocenosti od nesavesnih čuvara crkvenih dragocenosti koji su bili crkveni ljudi i službenici viših položaja. Tako je to utvrđeno za znameniti zadarski *Evangeliarium* (XI vek), isto beneventanom ispisan, a s dodatkom Kolomanovih *Laudes.*[7]

[5] C. F. Bianchi, o. c., I, 76. Posle smrti nadbiskupa Carsane nadbiskupijom je upravljao do 1808. arhiđakon Đurović (a Canonici je već umro 1805) pa bi se jedva moglo dozvoliti da je Canonici u to vreme po Dalmaciji, koja je bila sva u nemirima, posle pada republike, mogao da kao mletački prelat skuplja i odnosi u Veneciju dalmatinske rukopise, mada nije bilo tada zakona o čuvanju starina i dragocenosti.

[6] F. Rački, *Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih.* »Rad« JAZU XXVI, 1874, 165—168. — F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije.* Zagreb 1914, 239—240. — V. Novak, *Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru.* Zadar 1955. (Sep. iz »Zadarske revije« 20—24.)

[7] V. Novak, *Nova kategorija,* 58, b. 40.

Treba da se kaže da nije isključena mogućnost i pretpostavka, koju ne mogu od sebe da odagnam, da bi se u zadarskom nadbiskupskom arhivu moglo naći traga Canonicijevu boravku u Zadru kao i razlozima za taj boravak. Pretpostavke se mogu množiti koliko se ima mašte i o eventualnim pomagačima pri njegovim poslovima te vrste i u samom Zadru, za što postoje analogije i u našoj kao i stranoj bibliotekarskoj službi i nabavljanju rukopisnih dragocenosti.

U svakom slučaju verovatno inače uvaženi mletački prelat mogao je doći do ovih dragocenih rukopisa samo pre pada Venecije (1797), jer promene koje su nastale u Dalmaciji pod austrijskom, ali ne pod Napoleonovom upravom, teško bi mogle dopustiti neka mirnija istraživanja mletačkom istoričaru da i po Dalmaciji skuplja retkosti. Canonici nije naime doživeo predaju Dalmacije Napoleonu posle poraza Austrije kod Austerlitza.

II

OPIS RUKOPISA

A. *Ko je dosada proučavao E. V.?*

S rukopisom *E. V.* već su se u prvoj polovini XIX veka sreli neki paleografi, kojih je pažnju privuklo pismo kao i iluminacija koja je vrlo bogata. Kasnije su se zabavile s rukopisom u drugoj polovini XIX i prvoj XX veka razne kategorije naučnika: istoričari umetnosti, muzikolozi, paleografi i liturgisti.

Prvi je to bio, koliko mi je poznato, J. O. Westwood koji je u svom delu *Palaeographia Sacra Pictoria,* pod br. 29 doneo tri faksimila (London 1843–1845). Njegovu pažnju privukla je iluminacija i među ostalim najviše crtež poslednje večere, pa ga je i reprodukovao kao i inicijal *D* i inicijal *E* (iz Exultet-a).

Drugi je bio spomenuti H. O. Coxe koji je opisao Canonicijeve rukopise, te je na col. 269 (III) dao i kratak opis *E. V.* (1854).[8]

Treći je, takođe već spomenuti F. Madan, dao pod br. 18954 kratak opis.[9]

Četvrti stručnjak bio je muzikolog čiju je pažnju privukao *Exultet,* muzički i sadržajno. Bio je to M. Bannister.[10] Peti je takođe muzikolog, E. W. Nicholson.[11]

[8] O. c.

[9] O. c.

[10] M. Bannister, *The Vetus Itala of the Exultet.* (»Journal of Theological Studies«, XI, 1909, 43–54.)

[11] E. W. Nicholson, *Early Bodleian Music,* vol. III. *Introduction to the Study of Some of the Oldest Latin Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford.* London 1913, pp. XIII, LXIII—LXXV, facs. pl. 37—38.

Na paleografsku vrednost i lepotu rukopisa s obzirom na sjajnu skriptorijsku važnost dalmatinske beneventane, u ovom slučaju zadarske, upozorio je E. A. Loew (kasnije Lowe).

Lowe je u svojem monumentalnom delu o beneventani (1914),[12] a tako isto i u raskošnom faksimilijaru (1929)[13] ukazao i na *E. V.* kao na delo znatnih umetničkih dostignuća jednog dalmatinskog skriptorija. Dakako, uzimajući u obzir jednako kaligrafiju kao i iluminaciju.

Lowe je i za *E. V.*, kao uostalom za svaki drugi rukopis, dao sumarnu ocenu, paleografsku, s osnovnim pogledom na provenijenciju kao i na starost rukopisa i s ponekim zapaženim osobinama. Isto tako je uz faksimal *Officia et preces* (Horae monasticae), koji rukopis potiče takođe iz krševanskog skriptorija, a napisan je za potrebe manastira sv. Marije, dao osnovne napomene.[14] Dakako sa svom literaturom u vezi s oba rukopisa.

Detaljniji studij *E. V.* u pojedinostima, pa i u celini, dopunjuje Loweove rezultate i poglede, a ponegde ih i ispravlja. Analiza svih sastavnih delova pokazaće da je ona i pored jedne folio-stranice opisa *E. V.* od strane E. A. Lowea bila od koristi i potrebna za još jače utvrđivanje opštih pogleda na razvitak beneventane u Dalmaciji u kojoj je ona imala svoj od matičnog skriptorija (u Monte Cassinu) nezavisan proces razvitka. U kulturnoistorijsko značenje *E. V.* kao ni u umetničko-istorijsku analizu, osim nekolikih napomena Lowe takođe nije ulazio. A to je i sasvim prirodno kad se zna namena i karakter njegova inače velelepnog i sjajno opremljenog faksimilijara. S istorijske strane dodirnuo sam osnovnu sadržinu samog rukopisa već ranije.[15] U delu *Chartulare Sanctae Mariae Jaderensis*[16] dato je nekoliko faksimila značajnih iz *E. V.* kao i iz *Officia et preces*, kako bi se poređenjem morfologije tri rukopisa (tj. i *Chartulare S. M. J.*) moglo upozoriti na jedan i isti skriptorij, dakako na krševanski skriptorij, iz kojega radionice potiču i drugi rukopisi.[17] Ova škola dala je i lep broj skriptora koji su radili i u koncelarijama zadarske komune još pre organizovanja zadarskog notarijata. A ta

[12] E. A. Loew-Lowe, *The Beneventan Script. A history of the South Italian Minuscule*, Oxford 1914, pl. VII fasc. 10, 11.

[13] E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana. Facsimiles of the South Italian and Dalmatian Manuscripts from the Sixth to the Fourteenth Century.* Oxford 1929, II, pl. LXXIV.

[14] E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana*, II, pl. LXXV.

[15] V. Novak, *Nova kategorija*, 52—55.

[16] U izdanju JAZU. Vidi n. 1.

[17] Takav rukopis je i *Evangeliarium Jaderense*, takođe iz XI veka. Vidi V. Novak, *Nova kategorija*, 58, b. 40 i faksimil Tab. VIII.

[18] V. Novak, *Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane*, Zagreb 1920, tab. XIV. — J. Nagy, *Monumenta diplomatica. Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije*, Zagreb 1925, tab. I, III, IV, VII, IX, X, XI, XII, XV. Te faksimile iz moje *Scriptura Beneventana* i Nagyjevih *Monumenta*

kancelarijska beneventana odlikuje se takođe svojom specijalnom kaligrafskom morfologijom.[18]

S *E. V.* (kao i s *Officia et preces* – ili Horae monasticae) prvi put sam se duže zabavio i upoznao njegove lepote 1952. kad sam ga proučio i proveo prvu analizu, ponevši pedesetak mikrofilmovanih snimaka, (a iz *H. M.* 24) kao osnovu za dalje proučavanje. Drugi put sam (1958) u Oxfordu pre svega proverio raniju analizu, kontrolišući sve doreda sada i s komparativnim materijalima iz Zadra, što je sve omogućilo da se stekne sigurno uverenje da *E. V.* nesumnjivo pripada, sa svojim morfološkim i iluminatorskim lepotama i skriptorskom strogosti takvoj školi koje delo ne zaostaje ni za delima te vrste ni onih glasovitih skriptorija južne Italije. Tako i *E. V.* postaje jedna potvrda više o umetničkim dostignućima i umetničkim doprinosima dalmatinskih majstora kaligrafa i iluminatora opštoj skriptorskoj umetnosti zapadne Evrope.

Iluminaciju *E. V.* je 1958. proučavala Branka Telebaković – Pecarski i njeni se rezultati nalaze u drugom delu ove studije.

B. *Sastav rukopisa E. V.*

Rukopis *E. V.* povezan je u čvrste korice koje su presvučene plavkastim safijanom u koji su utisnuti pozlaćeni ornamenti, više na stražnjoj strani knjige. Na hrptu korica utisnuta su zlatna majuskulna slova:

S. IES. CHTI
EUANGELIA
PER
TOTUM ANNU
COD. MEM.
CARACT.
LONGOB.

Veličina pergamentnog dela rukopisa je 285/6 – 190 mm, a pisanog prostora 194/5 – 97/112, pa i 114 mm u maksimumu, napose kad slovo doseže do spoljne perpendikularne linije.

Pergament je vrlo čvrst i dosta debeo, a čvršći i deblji nego što se obično upotrebljavao u dalmatinskim skriptorijima. Circinusom su jasno i uočljivo izrađene tačkice sa strane da bi se mogle izvući, izbrazdati pravilne razdaljine između pojedinih redova. I to kroz sve kvaternione čitavog rukopisa.

Tekst je takođe oivičen s po dve vertikalno izbrazdane linije, sa svake strane. Razdaljina između tih uporednih linija redovno je 5/6 mm. Linije, pak, na kojima se pisalo, izvučene su oštrim circinusom,

diplomatica donosi i G. Praga u raspravi Lo »*Scriptorium*« *dell' abbazia benedittina di san Grisogono in Zara.* (Archivio storico per la Dalmazia, 1929, VII, fasc. 40)

i to na strani kožnih dlaka i uočljive su do kraja kvaterniona. Ponekad su te linije prešle preko čitave strane, ali se kaligraf pažljivo zadržavao koliko god je to mogao na redu do presecanja s vertikalnim linijama.

Horizontalnih linija bilo je svega 19, i to stalno kroz čitav kodeks. Od tog pravilnog rasporeda odstupao je kaligraf samo tada kad je iza svršetka jedne sekvencije evanđelja i početka druge ostavio jedan neispisan red kako bi se vidljivije označio kraj jedne i početak druge sekvencije.

Prema tome prazan, neispisan prostor, izvan perpendikularnih linije dosta je širok. On je širi sa spoljne strane teksta, a uži s unutrašnje, mada su se i na unutrašnjoj strani margine izvodili inicijali, ponekad uvučeni i unutar tekstovnog prostora.[19] Desni deo pisanog prostora, redova, ne poklapa se sasvim s vertikalnom granicom jer pisar svoj red svršava približno tačno, ali ne i sasvim tačno, već prema tome kako mu je naime to diktovala veličina reči i njihova poslednja slova. On nastoji i onda da bude vrlo pažljiv kad mora da podeli na kraju reda reč kako ne bi sa slogom prešao preko perpendikularne linije.

Na taj način je skriptor izvršio vrlo dosledno pravilnu i veoma skladnu raspodelu pisanog prostora. Taj se nalazio u belo-žutom okviru širokih margina sa sviju strana, s leve i desne, kao i onih odozgo i odozdo pisanog prostora. Time je postigao vrlo impresivnu i harmonički stilizovanu sliku, kakvu su umeli da izrade majstori kaligrafi, a i njihovi dobri naslednici, štampari prvih inkunabula, inspirišući se upravo na takvoj vrsti rukopisnih knjiga poteklih iz majstorskih medievalnih skriptorija. Nema sumnje, i ovaj umetnički ukus koji je vladao i u zadarskom, krševanskom skriptoriju pokazuje kolika je bila strogo održavana tradicija pri izradi kodeksa, naročito svečanijeg karaktera. A to je zacelo poželela i poručiteljica izrade toga kodeksa, princeza i abatisa Većenega.

Povez današnjeg izgleda, po svemu mi se čini, pripada Canonicijevu vremenu, tj. kraju XVIII veka. Pri povezivanju je knjigovezac opsekao sa strane rubova nekoliko folija, ali na sreću nigde toliko mnogo da bi oštetio opšti izgled stranice. I to jednako sa strane, kao i pri dnu folija. To se jasno vidi prema nekim odsečenim slovima koja su bila in margine zabeležena.[20] Povez je izvršen mašinski i veoma je čvrst, pa dosledno veoma steže sveščice (kvaternione) kojih je brojanje dosta otežano a da se ne pozledi unutrašnji stegnuti sastav. To je dakako radoznalom opisivaču, koji želi da sazna kako je kodeks sastavljen, nemala smetnja. Po svemu se čini, rukopis je bio prvi put folijiran tek kad je dospeo u Bodlejanu. Naime, na originalu nigde nema nikakvih znakova da je rukopis bio ma na koji način folijiran. Nema, dakako, ni brojeva kvaterniona. Bodle-

[19] Tako npr. vidi fol. 3ro, 4ro, 7ro—vo, itd.
[20] Npr. fol. 10vo.

janski bibliotekar je nabrojao 197 folija, previdevši da je 114. i 174. folij dvaput brojao. Prema tome rukopis *E. V.* ima svega 199 folija.

Čitav je rukopis u XI veku ispisan beneventanom, ali ima nekoliko folija koji su dodati, a neki su od samog početka ostali neispisani. Na takvim listovima dodate su kasnije neke sekvencije koje su ispisane lepom, knjižnom goticom najverovatnije u prvoj polovini XIV veka. Gotica, lepog kaligrafskog izgleda, pokazuje tip koji je takođe i u Zadru tada bio u upotrebi. Jer, posle odumiranja beneventane i karoline, koja je takođe bila dobro poznata i u upotrebi u Zadru, obe minuskule zamenjuje knjižna i kursivna gotica, u skriptorijima kao i u kancelarijama. Tom vrstom knjižne gotice ispisani su fol. 1^{ro-vo} i 2ro, a ti su dodati ispred benevetanskog dela rukopisa, zatim na fol. 3vo, mada je fol. 3ro ispisan beneventanom, zatim na fol. 106vo–108ro i 198^{ro-vo} (bodlejanske folijacije fol. 196.)[21]

Uza sve to, iako je povez veoma čvrsto sklopljen i ne dozvoljava jače rasklapanje, mogao sam utvrditi da je beneventanski deo rukopisa bio sastavljen od puna 23 kvaterniona. Ali, ispred prvog kvaterniona, bolje prvog folija ispisanog beneventanom, s kojim je počinjao stvarno rukopis, rađen u svetokrševanskom manastiru i njegovu skriptoriju, dodata su ona dva lista ispisana u XIV veku goticom. Dakako, bodlejanski bibliotekar nije imao pri folijiranju zadatak da utvrdi broj listova bez obzira na vreme sastavljanja pojedinih delova. On je uzeo rukopis u celosti bez obzira na kasnije dodavanje.

Prema tome prvi kvaternion beneventanskog dela rukopisa počinje u stvari s trećim, moderno označenim folijem. Da li je i taj kvaternion u vremenu nastajanja *E. V.* bio početni jedno je zasebno pitanje koje će sa sigurnošću moći da odredi neki liturgista koji je valjano upoznat s problemom. Njegov bi zadatak bio da prema redosledu evanđeoskih sekvencija utvrdi tu činjenicu. Moju sumnju izaziva posve čisti vid prve stranice što će se retko naći u tako starim rukopisima jer se pri otvaranju kodeksa i listanju pri čitanju najpre zaustavlja na prvom listu, pa se taj od duge upotrebe više nego ostali listovi zamrlja i na njemu se ostavljaju tragovi prstiju. Moglo bi se pretpostaviti da je rukopis bio od samog početka zaštićen koricama, što je gotovo sigurno, pa i nekim prethodnim pergamentnim listom. Ali ni tada ne bi mogao da sačuva tako čist i svež izgled. To upada u oči mada i ostali listovi kodeksa pokazuju da je rukopisu poklanjana pri upotrebi nemala pažnja jer je vrlo dobro očuvan i stranice su mu vrlo čiste. To su zapazili poznavaoci starih rukopisa koji su nesumnjivo bili u upotrebi ne samo do pojave

[21] E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana*, LXXIV pri opisivanju spominje da su goticom ispisani samo fol. 106vo–108ro i 196, (u stvari olovkom obeleženi fol. 196.)

štampe nego začelo još i kasnije, dosta dugo.[22] Ali, za *Officia et preces (Horae monasticae)* iz istog manastira to se nikako ne bi moglo da kaže. Možda i stoga, što je ovaj drugi rukopis, nesumnjivo, bio i daleko više u upotrebi, tako reći svakodnevno. Jer, *E. V.* sadržavajući evanđelja koja su bila određena za čitanje na određene praznike, nedelje i dane pojedinih svetitelja čitao se očigledno najviše za vreme liturgije. Odatle može da se shvati da je bio manje i u upotrebi nego što je to bilo s *Officia et preces* koje su preko četiristotine godina služile opaticama za njihove molitve, i to svakodnevno.

Ipak može da se upozori na ovo. Prva evanđelska sekvencija (fol. 3ro) počinje s: In illo tempore. Dixit Martha ad Jesum. Domine si fuisses hic, frater meus non fuisset mortuus... (Ovaj tekst predstavlja sekvenciju Ivanova evanđelja c. 11., v. 21.) Na istom foliju, ali verso, ima već označeno kad se dotični tekst čitao. Naime, stoji zapisano: In die pentecosten. Lectio. Actuum apostolorum, što je jasno da se nikako ne slaže s kalendarskim početkom. Ali, na fol 4ro, ima sekvencija po Luci, c. 21, v. 25, koja se moli na prvu adventsku nedelju, što će reći na početku kalendarske godine. I iduća evanđelja pripadaju Adventu, što već pokazuje određeniji sled koji je redovan u takvim i sličnim evanđelistarima. Već na fol. 7vo nalazi se sekvencija koja pada na IV nedelju Adventa (Luc., c. 3). Dakle, dosledno i u suglasnosti sa crkvenim kalendarom. Zato iznenađuje prva sekvencija s fol. 3ro koja nije iz tog kalendarskog reda. Kao da ju je skriptor naknadno uneo, na spoljni folij, prvi, prvog kvaterniona s kojim, u takvu slučaju, ne bi skriptor započeo prepisivanje i sastavljanje *E. V.* već tek sa fol. 4ro čiji početak predstavlja i početak kalendarske crkvene godine, tj. prvu adventsku nedelju. Treba ponovo reći da je prvi folij prvog kvaterniona kojim *E. V.* stvarno *iskonski* počinje, (jer prva dva su naknadno dodata, i ispisani su goticom), sada fol. 3 recto, ispisan beneventanom, fol. 3 verso, opet goticom, nesumnjivo dva i po veka docnije nego što je skriptor izrađivao beneventanski deo kodeksa. Na toj prvoj stranici, fol. 3ro nalazi se *Sequentia sancti Johannis* koja je određena da se čita *In die obitus seu depositionis defuncti.*[23] Na drugoj pak strani fol. 3vo ima sekvencija *In die Pentecosten.*

Dakle obe sekvencije nemaju veze s početkom kalendarske godine. Postavlja se pitanje: zašto je tako? Što se tiče molitve za duhovski praznik nema teškoća za odgovor. U XIV veku nađen je u kodeksu prazan prostor koji je iskoristio neki benediktinac da dopuni što se inače nije nalazilo u beneventanskom kodeksu. Ali zašto je na prvoj stranici takva evanđelistara koji je bio određen za čitanja na sve važnije praznike godine odjednom sekvencija koja se čitala ili pevala u misi za mrtvog člana manastira? Po svemu se čini

[22] E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana,* LXXIV, kaže: »The MS. is in an excellent state of preservation.« A to za mnoge druge rukopise u svome velikom faksimilijaru ne može da kaže.

[23] Vidi *Missale Romanum* ... Ratisbonae ... 1908, 80.

da je taj prvi iskonski folij iskorišten baš za tu svrhu – koju je diktovala nesumnjivo česta potreba, i stoga je pisar prepisivač sasvim dobro uradio da je taj deo odvojio prazninom na fol. 3vo – jer taj tekst inače nije pripadao u redovna čitanja *E. V.* nego u *Missale plenum* gde se i onako nalazila misa za mrtve. A Missale plenum je već u drugoj polovini XI veka gotova činjenica. Kad je bila potreba za takvim molenjem za umrlim članom manastira, da se ne traži po knjizi, ili po Misalu, stavljeno je to na prvo mesto u *E. V.*, naprosto iz praktičnih razloga. Dodatak na 3vo – nikako nema veze s originalnom kompozicijom *E. V.* To mi se čini da rešava pitanje zašto je došla na prvo mesto u *E. V.* sekvencija iz evanđelja Ivanova, c. 11, v. 21 ispred početka *Proprium de tempore,* tj. ispred početka crkvenog kalendara koji se kasnije sasvim pravilno produžuje. Dakako, nemajući dovoljno materijala za poređenja ove vrste, ostavljam poslednju reč liturgisti koji će možda bolje i ubedljivije rešiti tu sada za mene manju nejasnoću.

Već je rečeno da stranica fol. 3ro pripada istoj ruci koja je čitav kodeks ispisala, čiji pravi početak čini sekvencija Lukina evanđelja (c. 20, v. 25.): Dixit Jesus discipulis suis: Erunt signa in sole et luna et stellis. Dakle, tekst koji se nalazi u misi prve adventske nedelje.

C. *Morfologija*

Prema morfološkim sastavima delova *E. V.* nalaze se ovim redom ispisani foliji.

Fol. 1ro – 2ro (gotica). Tekst počinje sa: Initium sancti euangelii secundum Matheum. Liber generationis.

Fol. 2vo je prazan.

Fol. 3ro, beneventana. In illo tempore. Dixit ad Jesum...

Fol. 3vo, gotica. In die Pentecosten. Lectio Actuum apostolorum.

Fol. 4ro – 106ro beneventana.

Fol. 106vo – 108vo gotica. Lectio libri Sapientiae.

Fol. 109ro – 195vo, beneventana.

Fol. 196^{ro-vo}, gotica.

Unutrašnji delovi gotice ispisani su na praznim stranicama kvaterniona, početkom XIV veka, a sastavljeni su zajedno u svetokršenvanskom skriptoriju još u XI veku. Nekom bi se možda činilo, na prvi pogled, da su u originalni sastav kvaterniona kasnije umetnuta dva folija, 107 i 108, međutim, i oni su sastavni deo iskonskog, 12-og kvaterniona.

Morfologija kao i ostali elementi skriptorske veštine prepisivača, a isto tako i iluminatora koji su zajedno izradili *E. V.* pokazuju nesumnjivu punu srodnost ruku toga pisara s onima koji su sastavljali i iluminirali rukopise kao što su, recimo, *Officia et preces, Chartulare Sanctae Mariae Jaderensis,* ili *Evangeliarium Jaderense,* (nekad vlasništvo sv. Šimuna), u kome se nalaze dodate *Laudes* u slavu

kralja Kolomana, osvajača Zadra (1105). Ali ruka tih *Laudes* je sasvim druga. *Laudes* su, dodate, mnogo kasnije.

Analiza čitavog beneventanskog rukopisa pokazuje da je ceo kodeks delo jednog kaligrafa koji je zacelo po porudžbini opatice princeze Većenege izradio i ovaj velelepni rukopis. Kaligraf je ostao anoniman, na žalost, jer bi se iz eventualno sačuvanog imena možda moglo zaključiti kome je narodu i pripadao, tj. da li je bio Latin ili Hrvat. Da li je isto lice bilo kaligraf i iluminator ili nekolicina iluminatora, brojnih inicijala i nekoliko značajnih crteža i minijatura, ostaje zamršeno pitanje. Jer, nigde nema o tome ni najmanjeg traga koji bi mogao da nas ma o čemu više obavesti što nas i te kako interesuje. Umetnik, uzmimo dva umetnika, kaligraf i iluminator, (ili bolje iluminatori), ostaju do kraja anonimni kao što je to slučaj i sa premnogim drugim dalmatinskim rukopisima, ali i nedalmatinskim, koja dela mogu da zadive najprofinjeniji ukus i zahteve paleografa i istoričara umetnosti. Ako se upozori na vanredno vešto usklađivanje crteža inicijala pre njegova bojenja, zajedno s tekstom koji se morao više ili manje uvući u prostor kaligrafije moglo bi se zaključiti da su i pisar i iluminator jedno i isto lice. Ili, oni su jednovremeno radili na zajedničkom poslu. Jer, teško se odvojiti od misli da nisu crteži prethodili pisanju, pa bi tek onda mogao skriptor tako skladno da oiviči slovima crtež! U suprotnom slučaju moguće bi bilo, da je skriptor imao jedan već sjajno dovršen predložak iz koga je prepisivao, a taj kodeks iz koga je prepisivao bio je i iluminiran. Tako je mogao, onda, iluminator da ostavljen prazni prostor ispuni crtežima koje je posle svršenog skriptorskog posla od kvaterniona do kvaterniona završavao sledeći postepeno rad skriptora. Inače, teško se može zamisliti da je skriptor bio taj koji je ostavljao slobodne prostore za zamišljeni inicijal, najviše ih ima za slovo *I*, pa da se tek onda tom slobodnom, ostavljenom prostoru prilagođavao iluminator. Nije isključena ni mogućnost da su obojica umetnika jednovremeno radili. Iluminator je najpre izradio crtež uz koji je onda kaligraf oivičio tekst sastavljajući tako potpuno skladnu celinu i jedinstven utisak, zamišljen od obojice pri zajedničkim savetovanjima. Ta gotovo organska povezanost prostora inicijala s prostorom teksta ispisanog pažljivo prema crtežu inicijala, očigledno je u savršenom skladu iluminatora i skriptora, bez obzira da li je to bilo jedno ili su to bila dva lica. U najvećem delu oni su radili zajedno, mada će se videti u poglavlju o iluminaciji kodeksa da je bilo kasnijih dodataka, ili bolje kasnijih ukrašavanja što pokazuje stilska neujednačenost pojedinih inicijala, pa i minijature od iskonskog, početnog posla u vremenu kad je uopšte nastao kodeks, tj. u vreme Većenege, s kraja XI veka.

Neosporna je činjenica da je suradnja dveju kategorija rukopisne umetnosti ovog beneventanskog kodeksa u svetokrševanskom skriptoriju došla do osobitog izraza i da ona pokazuje visoki domet umetničkog stvaralaštva naših dalmatinskih skriptora kao i iluminatora

koji prethode kasnijim dalmatinskim umetnicima kojih su se imena pročula daleko preko granica Dalmacije i kojih su dela našla dostojna mesta i u svetskim galerijama. Tako je isto i s našim brojnim rukopisima, a među njima i sa *E. V.* kojim se ponosi oxfordska Bodlejana.[24]

Beneventana *E. V.* je izrazit primer finog, oblog tipa dalmatinske beneventane kakva je bila u upotrebi tokom nekoliko vekova.[25] Lowe ju je ubrojio u tzv. Bari-tip, ali taj termin ne može da ostane na snazi, kako sam to već davno utvrdio, i ne može da se protegne i na dalmatinski obli tip beneventane. A taj se tip kroz punih pet vekova samostalno razvijao i nezavisno održao u upotrebi jednako u dalmatinskim skriptorijima kao i u kancelarijama kako je to već napred rečeno. Sve osobenosti beneventane u *E. V.* samo su jedna dopuna i potvrda više za već utvrđene rezultate još pre četrdeset godina.[26] Te morfološke osobine beneventane *E. V.* u skladu su i sa čvrstim hronološkim uporištem, koje se nalazi u evanđelistarskom *Exultetu* u kome se spominje opatica Većenega, te se s ostalim elementima tog *Exulteta* sa puno sigurnosti stavlja nastajanje *E. V.* u poslednju deceniju XI veka.[27]

Nije bez značenja da se istakne činjenica koju je već Lowe zapazio da upravo obli tip beneventane – u suprotnosti prema uglastom tipu kakav se počeo da razvija i razvio u Monte Cassinu, – pokazuje i u morfologiji slova, pa i u ilumininiranju vizantijski uticaj.[28]

[24] U eksponatima izložbi rukopisa oxfordske Bodlejane nije izostajao ni *E. V.* kao osobito dragocen primerak liturške sadržine i umetničke opreme. (*Latin Liturgical Manuscripts and Printed Books. Guide to an Exhibition held during 1952. Bodleian Library.* Oxford 1952, p. 16, pl. VIII.)

[25] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 33–36. — Isti, *Latinska paleografija*, Beograd 1952, 141–165. Kasnija istraživanja potvrdila su da je u Dalmaciji, u njenim skriptorijima, bio u upotrebi i uglasti tip beneventane, mada u kudikamo manjoj meri. (Vidi *Latinska paleografija* sl. 39, 40.)

[26] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 22–37.

[27] V. Novak, *Nova kategorija*, 52–54.

[28] E. A. Loew (Lowe), *The Beneventan Script*, 150. Treba upozoriti na ulogu slavnog opata Deziderija upravo u razmeni umetničkih dostignuća s vizantijskih prostora unatoč već postojećem crkvenom rascepu između Rima i Carigrada. Podatak koji donosi i E. A. Lowe (*Scriptura Beneventana*, II, pl. LXX.) mnogo kazuje o vezama Monte Cassina s Vizantijom. Vizantijski uticaj je neosporan — po sačuvanim delima, ali i kronikalnim potvrdama. Tako za južnu Italiju kao i Dalmaciju.

Da bi se stvar nešto bolje uočila, treba učiniti jedan mali paleografski ekskurs i dodati ovoj napomeni poglede koji se kasnije mogu u jednoj opširnoj studiji detaljnije izložiti.

Morfološki tip oble beneventane, što je već davno utvrđeno, razvio se postepenim kaligrafisanjem elemenata mlađeg rimskog kursiva. Još u prekarolinškoj eposi stao se taj mlađi rimski kursiv laganim promenama približavati novom morfološkom kvalitetu. Od toga nije bila izuzeta ni kancelarija, u kojoj je bila i te kako razvijena potreba brzog pisanja, naravno pod uticajem promena koje su nesumnjivo već zapažene u znatnom broju skriptorija. Prirodno je bilo da je kancelarijski tip bio uporniji u otklanjaju ili neprimanju novina u skriptorijima, ali i on je najzad postepeno podlegao opštoj zakonitosti evolucije koja

Svakako to vredi u punom opsegu ove konstatacije i za dalmatinsku beneventanu, za njenu morfologiju kao i iluminaciju. Monte Cassino u iluminatorskom obziru i sam je pod jakim vizantijskim uticajem. Tim se u stvari još više dopunjuju moja gledanja na zadarski skriptorij, pa i na ostale dalmatinske, tako i na trogirski, gde je takođe jako kulturno nasleđe taloženo u raznim kategorijama u ovim stra-

se sama od sebe nametala i na području notarijata, mada još nedovoljno razvijenog u to prekarolinško doba.

Na osnovama mlađeg rimskog kursiva počiva u južnoj Italiji, a tako isto i u Dalmaciji obli tip beneventane, zajednički u početku za sve skriptorije, dok će tek kasnije Monte Cassino razviti svoj osobeni, uglasti tip. Nije bez značenja da se stalno pri tom uzima u obzir da su i južna Italija kao i Dalmacija pod snažnim kulturnim vizantijskim nasleđima. Napose to vredi za južnu Italiju još od antičkih vremena, od postojanja Graeciae Magnae. Formiranje zasebne vrste minuskule upravo u toj oblasti Italije, suprotne po poreklu i formi karolini, koja će u ostaloj Italiji ovladati od karolinške epohe, ima da privlači pažnju ne samo paleografa nego i kulturnog istoričara.

E. A. Lowe govoreći u svom delu *The Beneventan script* (1914) o tzv. Bari-tipu, nagovestio je samo sa dve male rečenice problem vizantijskog uticaja na formiranje tog tipa. On je rekao (o. c. 150): »The type shows traces of Byzantine influence both in script and figure decoration. The initials though Beneventan in their general design, have a character of their own which is unmistakable.« I ništa više. Ali i to je vrlo značajno.

Što se tiče iluminacije i vizantijskog uticaja na nju, ja sam još 1920. u potpunosti prihvatio ranije teze o tome kao i Loweove konstatacije s vlastitim dopunama. (*Scriptura beneventana*, 52—53.)

Mada je Lowe izrekao samo s nekoliko reči prednju misao, u njima ima dubokog intuitivnog nagoveštaja velikog i značajnog paleografskog problema, povezanog s promenama koje su nastajale od VII veka dalje na području pismenosti u južnoj Italiji, pa tako i u Dalmaciji. Svakako drukčije u evolutivnom smeru nego u ostalim oblastima Italije, ili ostalog Zapada.

Nije lako da se taj fenomen nešto bliže i što je moguće ubedljivije izloži, u kratkoj napomeni. Pa i u Franačkoj i Španiji tih vremena dolazi do nastajanja novih minuskula na gotovo istim osnovama, pod sličnim, ali ne i istim uslovima. Mlađi rimski kursiv i u tim je kulturnim oblastima osnova za promene koje će nastati. No merovinška kaligrafija, a tako isto i zapadnogotska, u svojim se conspectus-ima i međusobno razlikuju, a obe od beneventane. Teško je da nam princip poligenetičnosti objasni te osnovne razlike, mada su osnovane na zajedničkom izvoru, na mlađem rimskom kursivu. Međutim, za zone u kojima se pojavljuje beneventana može da se nađe elemenat koji je svojstven samo tim zonama, a nepoznat je onim drugim, nebeneventanskim prostorima. Taj elemenat su druga kulturna nasleđa i komponente koje poznaju južna Italija i Dalmacija, a za njih ne znaju ni Franačka ni Španija, i ona su nesumnjiv kulturni činilac za takve učinke koji su izvršili promene u morfologiji prekarolinške minuskule kursivnog tipa u južnoj Italiji i Dalmaciji.

Da bi se to nešto očiglednije izložilo, treba početi ponovo od korena iz koga je ponikla beneventana. To je nesumnjivo mlađi rimski kursiv. Ali o njegovu poreklu, nezavisnosti ili zavisnosti od drugog jačeg pismenog fenomena, postoje u latinskoj i grčkoj paleografiji oprečna gledanja. Naime, dok jedni s najvećom sigurnošću vide u pojavi mlađeg rimskog kursiva grafičku promenu usko povezanu s uticajem grčkog minuskulnog kursiva, drugi takvo mišljenje otklanjaju, videći u mlađem rimskom kursivu anticipaciju za morfološke promene pri formiranju grčkog kursiva, kojega se morfološke sličnosti s onima mlađeg rimskog kursiva nekako sinhronistički javljaju. Treći, pak, vide u pojavu ova dva kursiva neosporne međusobne uticaje, snažne razmene i pozajmice, i to u zonama i vremenima koje su pod sličnim kulturnim uslovima a sa starim nasleđima dovodile do sličnih promena, poniklih iz zajedničkih i istih potreba,

nama Jadrana; upravo isto tako snažno kao i u južnoj Italiji.[29] Dosledno tome i krševanski skriptorij, dakako dalekim i posrednim putem, postaje prenosnik jedne već istaložene i učvršćene tradicije kulturnog nasleđa jake vizantijske moći koja se nije ugasila ni onda kad je posve nestala politička spona između Dalmacije i Vizantije zauvek posle 1180. godine. Druge uticajne snage, recimo u vreme

namena i težnji. Ja lično (*Latinska paleografija*, 122) opredelio sam se upravo na osnovu Thompsonovih uporednih morfoloških tabela više za grčki uticaj pri formiranju mlađeg rimskog kursiva, mada i on vuče donekle svoju lozu iz daljih vremena starijeg rimskog kursiva. Naravno, daleko sam od toga da bi se smeli isključivati međusobni dodiri, grčko-latinski i latinsko-grčki, na prostorima ovakve simbioze kakvu je mogla da predstavlja Graecia Magna.

Ta se činjenica ne bi smela da odrekne ni Dalmaciji. I njena je zona obilovala gotovo jednakim, a svakako veoma sličnim uslovima za razvitak sve pismenosti latinske, mada je još u antici vizantijski kulturni sloj bio i tu prilično protegnut ostavljajući dublje svoje baštinske elemente. I u Dalmaciji je jasan spontan proces razvitka latinske pismenosti kao i one u južnoj Italiji. I to u svim etapama njena razvitka, tog nesumnjivo neobičnog procesa kad su se kvantitetne osobenosti dugo vremena nagomilavale, i onda posle nesumnjivo dugih etapa odjednom pojavile kao nov morfološki kaligrafski kvalitet. I to u svim morfološkim bitnijim promenama. U Dalmaciji su jasna svedočanstva za ove mogućnosti epigrafska majuskula, majuskulni kursiv, mlađi rimski kursiv, knjižna majuskula, poluuncijala, beneventana, karolina. Upravo tako u Dalmaciji kao i u južnoj Italiji.

Nema sumnje da upada u oči činjenica da je beneventana nastala isključivo u zonama gde su najizrazitije zračili kulturni i politički refleksi Vizanta u raznim smerovima, unatoč dominantnom upotrebljavanju latinske pismenosti latinskog duhovnog života. Tako, dosledno i nesumnjivo i na području pismenosti. A već izrađena kaligrafija nesumnjivo pripada u domen umetničkih kategorija s kojom se organski povezuje i njena iluminacija. I baš u tome, u toj podudarnosti mogu se otkrivati izvesne istorijske zakonitosti razvoja i unutrašnje povezanosti umetničkih manifestacija, a one se naslućuju i osećaju pri pažljivijem promatranju pojava kao jedne neizolovane i nerazdvojne celine. Njima samo treba otkriti određenija uporišta i potvrde kao sigurna svedočanstva za intuitivno nagoveštene hipoteze.

Odatle Loweove misli, iskazane 1914, ponovo izazivaju razmišljanja dobijajući na snazi naučne ubedljivosti i podsticanje da se ta pitanja ponovo pretresu. Sve to upozorava, paleografski i istorijski, na činjenice koje na prvi pogled nisu uočljive i izgledaju skrivene, zamagljene ili kao da uopšte ne postoje. Ali sve je to tako samo zbog nedostatka dubljeg ulaženja u čitavu tu problematiku, svakako složenu i tešku. Ne treba tu problematiku tražiti na prostorima gde je bila dominantna karolina, gde nije postojala grčko-rimska simbioza kao što je to bilo upravo u južnoj Italiji. Prema tome i dalmatinska beneventana, ona obla, u svojim fazama nastajanja i početnog razvijanja nosi vizantijski pečat, što se ipak nikako ne bi moglo reći ni za vizigotiku ni za već posve izrađenu merovinšku minuskulu.

Pri kraju treba reći da su dva najjača žarišta beneventane u Dalmaciji bila Zadar i Trogir, unatoč tome što je ona imala vrlo široke prostore u Dalmaciji, u većim i manjim benediktinskim manastirima kojih je bilo rasutih po čitavoj Dalmaciji i gornjem Hrvatskom Primorju. Za Zadar i Trogir to nije slučajnost. Zadar i Trogir mimoišao je talas uništenja za gotskih kao i avaroslovenskih naleta VI/VII veka pa su oni mogli da uščuvaju koliko toliko svoja stara kulturna nasleđa među kojima su bila i ona ranovizantijska. Zadar je bio sedište carskog, vizantijskog predstavnika, i onda kad je došlo do franačko-vizantijske podele vlasti početkom IX veka. Split, pak, posle pada Salone, dugo je trebao da stane na vlastite noge. Bio je to u stvari nov grad bez stare baštinjene tradicije. Naprotiv, u njega se s njegovom organizacijom i sređenjem crkveno-

Arpadovaca u XII veku uopšte ne mogu da dođu u obzir pri procesu umetničkog razvitka u Dalmaciji. Moguća je samo izražajnija veza takvih uticaja koji su dolazili iz Južne Italije u raznim vidovima, a njih su pomagali i podsticali uvek jaki ekonomski odnosi između dalmatinskih i južnoitalskih komuna, napose apulijskih.

Treba, dakle, istaći da ti tragovi vizantinizma u južnoj Italiji, a tako isto i u Dalmaciji, i u samom pismu, mada latinskom kao i u iluminaciji i ikonografiji, nalaze i u beneventani svoje snažne odraze. Tako oni takođe postaju jedno dosad manje isticano, a veoma snažno svedočanstvo kulturnih stvarnosti za koje se za Dalmaciju u jugoslovenskoj istoriografiji, napose hrvatskoj, ne može naći mnogo potvrda. A sve to odraženo i u beneventanskoj kaligrafiji nije neka slučajnost koja se podudara s južnoitalskim stvarnostima, da se ti vidovi zapažaju u oblastima gde je Vizant imao u svojim rukama u izvesnim vremenskim periodima i političku vlast, čime je bilo omogućeno, jače, posrednije pa i neposrednije njegovo kulturno zračenje. A takve su oblasti bile ne samo one južne Italije, nego i Dalmacija. Taj se pak uticaj nije odrazio samo na suptilnoj kategoriji beneventanske pismenosti, nego još izrazitije i u slovenskoj, ćiriličkoj i glagoljičkoj, kao i u čitavom rasponu upravo hrvatskog glagolizma.

Iz faksimila čitavog rukopisa jasno se vidi na prvi pogled da beneventana *E. V.* pripada njenu, kako je već rečeno, oblom tipu, i to izrazito kaligrafskog vida. Da *E. V.* pripada zadarskom skriptoriju, već je ranije utvrđeno i spomenuto, pa će se to sada dopuniti još i potvrdama koje daje i njegova morfologija.[30] Zbog toga neće biti potrebno da se svako pojedino slovo podvrgne detaljnoj analizi, kako sam to radio u ranijim svojim radovima.[31] Istaknuće se samo oni važniji elementi tih slova koji se takođe vezuju s osobinama dalmatinskog tipa beneventane, a nisu svojstvene južnoitalskom tipu beneventane koji je Lowe nazvao Bari-tip.

političkih odnosa u drugoj polovini VIII veka slevaju novi, franačko-ravenski, pa i akvilejski, uticaji. S njima pak, i nosioci tamošnje kaligrafije, poluuncijala i karolina. (O tom nešto opširnije govorim u već završenoj studiji *Pojava karoline u Dalmaciji i njeno proširenje od VIII—XI v.* primljenoj za izdanje Srpske akademije nauka.)

I upravo u tom i tim dvojakim nasleđima možemo da uočimo i dva jaka kulturna izvora, grčko-vizantijski i latinsko-rimski iz kojih su strujale kulturne manifestacije, koje su i u Dalmaciji formirale svoje vlastite osobenosti kakvih nema na suprotnoj strani Jadrana. Taj odraz nije mali, ima ga i u *Exultetu E. V.* s odjecima stare Itale kakva je bila do XI v. u *Exultetu* uščuvana u Bariju i donekle u *Exultetu* Osorskog evanđelistara. A ne nigde drugde, pa ni to nije slučajnost. Velika kulturna liberalnost i tolerancija Vizanta prema podanicima kojih je liturgija i sav ritus u osnovama latinski, dopuštala je održanje te tradicije i u vremenima kad je Rim već strogo istupao za čistoćom svog ritusa i liturgije. U tome je Zadar vrlo poučan i dalja istraživanja možda će otkriti nove i slične fenomene.

[29] V. Novak, *Nova kategorija*, 45—70. [30] V. Novak, *Nova kategorija*, 52—55.

[31] Tako, *Scriptura Beneventana, Notae palaeographicae, Latinska paleografija, Chartulare Sanctae Mariae Jaderensis.*

Čitav rukopis, dakako beneventanski, pripada nesumnjivo jednom kaligrafu, pravom majstoru, čija se skriptorska veština i doslednost prenosi sa stranice na stranicu. Jednako u opštoj morfološkoj izražajnosti svih slova, u ligaturama i skraćenicama, jezičkim osobenostima, pa i u punktuaciji, napose u vezi znakova pitanja. I to kroz čitav rukopis, kroz sva 23 kvaterniona.

Svakako nije bez značenja da se upozori da se na fol. 70vo i 71ro nalaze dva sitna dodatka, ispisana kasnije, kao naslovi dvema sekvencijama, kojima inače beneventanski kaligraf nije davao naslove. Najveći deo tih naslova, koliko ih ima, pripadaju marginalijama, pisanim humanističkim kursivom XV/XVI veka. Prvi dodati naslov je Seq sci euag. secd'm Math, a drugi glasi Passio dni nri ihu xpi secd^{m} Math. Kako se vidi, u dve vrlo kratke rečenice ostavljena je samo jedna čitava reč uz 11 uobičajenih skraćenica. Oba ta dodatka upadaju u oči jer su ispisani vrlo oštrim, uglatim tipom beneventane, koja posve odudara od glavnog kaligrafa, zapravo od izrazitog oblog tipa beneventane. Conspectus generalis ovih kasnijih, beneventanom ispisanih dodataka, svojom osobitom morfologijom upada u oči i ukazuje na sasvim drugu ruku koja je bila vešta *uglastom* tipu. Svakako, ti su dodaci uneseni u *E. V.* od nekog čitaoca, verovatno sveštenika, mnogo kasnije, pošto je rukopis bio već davno svršen i u upotrebi. Zacelo onog ili onih dana kad je dotični čitao tu ili te sekvencije učinjeni su ti dodaci. U duktusu slova tih dvaju dodataka zapazio sam identičnost s rukopisom koji je ispisao Blaž đakon i notar zadarski. To je, naime, *Chartulare Sancti Chrisogoni*, kojega sam faksimil objavio još 1920, ali je rukopis za vreme između prvog i drugog svetskog rata nestao.[32] Upoređujući taj faksimil s dodacima u *E. V.* dobija se s prve utisak da je te dodatke u *E. V.* kao i *Chartulare Sancti Chrisogoni* pisala ista ruka. A za pisca ovog poslednjeg rukopisa označen je zadarski đakon Blaž. Njegova delatnost pada pod kraj XII i u prvim decenijama XIII veka. Pa i ovaj tip beneventane kojim se služio đakon Blaž svakako govori da su se neki dalmatinski pisari, a možda i čitavi skriptoriji služili i uglastim tipom, da su ga dobro poznavali. Možda ih je bilo i u takvim skriptorijima u kojima se negovala obla beneventana, a pored nje bilo ih je koji su više voleli uglasti tip, kao što je bilo u Dalmaciji beneventanskih skriptorija u kojima se jednovremeno negovala i karolina.[33]

Potpunosti radi treba reći da se na fol. 32vo u vrhu stranice, in margine, nalazi zabeležena skraćenica math u kojoj je slovo *a* karolinško, a *t* beneventansko. Svakako ne pripada ruci glavnog kaligrafa. To je napomena da sekvencija koja se na toj strani nalazi

[32] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, tab. XIV; *Latinska paleografija*, sl. 39.

[33] V. Novak, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952, faksimili.

pripada evanđelju po Mateju, (Math. c. 15, v. 21.) Na fol. 84vo ispred Sekvencije po Marku ima dodato: Secudum Marcu. – Ovih dvanaest slova pripadaju tipu minuskule karolina – gotica.

* * *

Nekoliko napomena o pojedinim slovima biće od koristi i stoga da se jasnije uoče osobenosti kaligrafa *E. V.*

Pored redovno formiranog beneventanskog slova *a*, pojavljuje se i karolinško, uncijalnog porekla, minuskulno *a*. I to redovno na kraju retka bez obzira na to da li je slovo bilo poslednje u reči ili na kraju sloga reči koja se rastavljala. Uncijalno *A*, majuskulno, ne pojavljuje se ni na početku pasusa ili istaknutijeg dela teksta na početku reda kao što je to u nekim drugim dalmatinskim rukopisima, dakako oble beneventane. Ali ovo majuskulno *A*, stilizovano i ispunjeno bojom, /fol. 7vo/ sa svojim levim kosim potezom koji se spušta dosta ispod osnovne linije gotovo ostavlja utisak uncijalnog *A*, mada to ipak nije. Neka stilizacija između kapitalnog i uncijalnog A. Izuzetno ima i izrazito uncijalno *A*, npr. fol. 22ro, 63vo, 175ro.

Slovo *b* pravilno se uzdiže do druge gornje (imaginarne) linije, pa je na vrhu malo udebljano kao što je to i kod slova, *h*, *I*-longa i *l*. Ovako je formirana i os slova *d* kad je u karolinškom obliku s uspravnom osi, redovno u skraćenici, pa je presečena horizontalnom crticom.

Slovo *c* ima oba oblika, tzv. razbiveni ili dvostruki kao i obični. Prvi je izrazito kursivna baština u kaligrafisanom vidu. Ima u jednoj i istoj reči oba oblika, ipak inače prevlađuje obično minuskulno *c*. Dvostruko c krajem XI veka više je svojstveno dalmatinskoj beneventani. A u beneventani uglastog tipa, kao što je npr. *Evangeliarium Traguriense*, zadržao se još u XIII veku što se ni izuzetno ne javlja u italijanskoj beneventani.[34]

d je redovno uncijalno, a karolinško se izuzetno javlja u slučajevima skraćenica kad preko uspravne osi prelazi horizontalni signum abbreviationis. Majuskulno *D* ima oba vida, uncijalni i kapitalni.

e je redovnog oblika kao i u ostalim dalmatinskim rukopisima. Gornja zavojnica ne doseže visinu zavojnice slova *f* i *s*. Gornja je zavojnica oštro izvedena, što se zapaža u uporednim debljim stranama koje vezuje tanka, vlaknasta nit. Spojnica je tačno na prvoj gornjoj liniji. I onda kad je slovo *e* poslednje ili kad se vezuje s drugim slovom. Ako je slovo iduće s uspravnom osi, kao što su *b*, *f*, *l*, *s*, ono posve dodiruje tu os i čini s njim savršenu liniju, pogotovu ako posle njega dolazi ligatura *-sti*. Ali isto tako i onda ako iza njega dolazi malo slovo kao *t*, pa se ono spaja s vrhom zavoja slova *t*. Isto tako i u spoju sa slovom *m* i *n* te se s njihovom prvom i-crticom spaja. U ligaturi *ei* slovo *i* spušta se ispod osnovne linije pravo s kraja dotične spojnice.

[34] V. Novak, *Latinska paleografija*, 161.

Majuskulno *E* je uvek uncijalno. Nijednom nije zapažen kapitalni oblik. Ni onda, kad je veći deo teksta izrađen majuskulnim slovima kao npr. u početku *Exulteta*. Tako EXULTET IAM ANGELICA TURBA CELORUM. Ili: DIGNUM ET IUSTUM EST. Sva ta slova *E* jesu uncijalna.

f ima produženu os sve do druge gornje linije s oštro izvedenim savijutkom. Samo u ligaturi *fi* taj je zavoj obao. Poprečna crtica tačno mu je na prvoj gornjoj liniji. Os, pak, ne upire se čvrsto o osnovnu liniju, te se ipak jedva primetno spušta ispod osnovne linije. U ligaturi *fi* spušta se podvučeno dublje ispod osnovne linije, dok savinuto *i* ostaje uz osnovnu liniju. Ipak, i taj zavoj koji predstavlja *i* prelazi ispod osnovne linije. Majuskulno *F* je redovno stilizovano i os mu se spušta duboko ispod osnovne linije. Poprečna crtica i sada je u visini prve gornje linije kojom ukazuje na visinu idućeg slova s kojim se ipak ne dodiruje kao što je to redovno kad je ono minuskulno. Sve je dakle dosledno izvođeno kao u obloj beneventani u Dalmaciji u vreme njena najvišeg uspona u knjižnim produktima.

g ima gornji luk sasvim zatvoren, a gornja spojna crtica koja se izvija s vrha luka nadesno podudara se s prvom gornjom linijom. Donji zavoj je široko otvoren, a spušta se do donje linije sa dosta čvrstim zadebljanjem pri kraju zavoja. Ponekad završava s nekom stilizovanom fiorituro m.

h stoji čvrsto na osnovnoj liniji – s oba poteza, dugim koji se izdiže do druge gornje linije, i malim, koji se vlaknastim zavojem prislanja uz glavni potez.

Majuskulno H uvek je izrazito uncijalno.

i ima dva oblika. *I*-longa i *i*-brevis. Ali, njihova upotreba nije uvek pravilna, kao što se ona inače s dosta strogosti izvodi u drugim dalmatinskim rukopisima. Tako npr. piše *i*ohannes sa *i*-brevis mesto s *I*-longa: Iohannes jer iza *i* dolazi minuskulno slovo bez duge osi. Možda se u ovom slučaju skriptor oslobodio od pravila, jer je reč bila skraćena, iohm a iza *o* je odmah došlo slovo *h* s dugom osi koje je još bilo presečeno s horizontalnim signum abbreviationis. Inače pravilno piše *I*udea, *I*oseph, *I*acebat, *I*anua, *In*, *I*uxta, e*I*ecerunt, ma*I*estas, (mada *e* prelazi prvu gornju liniju). Tako, dakle, pisaru se retko omaklo da je pogrešio prema učvršćenom pravilu za upotrebu oba ova oblika slova *i*.[35]

Majuskulno *I* na početku rečenice redovno se spušta duboko ispod osnovne linije. Inače je ono u inicijalima inspirisalo iluminatora za brojne majstorski izvedene varijante.

Slova *m* i *n* sastavljena su od dve, odnosno tri i-crtice. Druga, odnosno treća i-crtica pri dnu ne savija se nadesno kao što se to dešava u starijim rukopisima, u prvoj ili drugoj fazi razvitka.

[35] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 26.

m-crtica, ili bolje kao m-supracripta, preuzeta iz kursiva upotrebljava se kao signum abbreviationis.

Majuskulno *M* uvek je uncijalno.

Isto tako i majuskulno *N* češće je izrazito uncijalnog oblika. Jer tu se drugi i treći potez majuskulnog *N* spajaju od vrha prvog uspravnog poteza u jedan širok luk koji svršava na osnovnoj liniji. Ima i kapitalno *N*. Štaviše, ponekad na istoj strani uncijalno i kapitalno *N*.

p na levoj gornjoj strani osi zadržalo je jedva primetljiv izdanak koji je nekada služio u kursivu za spojnicu sa slovom koje se nalazilo ispred njega. Taj izdanak sada samo upozorava da se slovo s njim jedva dodiruje ili ne dodiruje, dakako ispred njega.

q ima os koja se duboko spušta ispod osnovne linije, pravo i bez ikakva savijutka. Majuskulno Q slično je velikoj brojki 2.

r ima dva oblika. Jedan je dug, a drugi kratak. Dugi oblik nalazi se na početku reči kao i početku sloga. Oba njegova ramena, preostatak kursiva, ne nalaze se u istoj visini. Levo je samo malo istaknuto, i to na osnovnoj liniji, samo istaknutija tačkica, desno pak služi kao spojnica za iduće slovo (a, e, u). S *i* čini u velikom luku ligaturu *ri*. Tada je *r* uvek kratko i čvrsto stoji na osnovnoj liniji. Ako je ono poslednje u slogu ili reči ili na kraju reda, onda je i opet kratko. Ali, tada je uz njega, uz desno rame redovno dodat mali apostrof. Na primer, Caphar'/naum; adolescentior'; tur'/bas; fr' = frater; mulier'; saluator'; or'bi; itd. Ovaj apostrof je jedna osobina dalmatinske beneventane, i to naročito oblog tipa, koja ga, kako je već rečeno, ističe u spomenutim slučajevima. Tu osobinu nisam mogao da utvrdim ranije u svojim analizama dalmatinskih rukopisa. Nju pokazuju i drugi dalmatinski rukopisi kao što su *Officia et preces, Chartulare Scae Mariae Jaderensis, Evangeliarium Jaderense*. Dakle, rukopisi zadarskog skriptorija. Ima takvo *r* s izrazitim malim savijutkom i istaknutom crticom u kancelarijskoj beneventani, ali opet zadarskoj,[36] a isto tako izraženo *r* na kraju sloga ili reči poznaje i osorski skriptorij.[37] Tako dakle i ta osobina dopunjuje već ranije utvrđenu nezavisnost dalmatinske beneventane od tzv. Bari-tipa, koji s dalmatinskom beneventanom ima samo zajednički izvor, mlađi rimski kursiv. Mali oblik *r* preuzeo je oba ramena iz kursiva, samo je levo slabije izraženo nego desno. U ligaturi 2 =-rum je oblik koji je preuzet iz kursiva, kao relikt desnog dela majuskulnog R.

Majuskulno *R* redovno stoji s oba svoja kraka, uspravnim i zavojitim na osnovnoj liniji, ali ono se nalazi ponekad i nešto niže ispod osnovne linije.

s je uvek kursivnog, izduženog oblika. Stoji čvrsto na osnovnoj liniji i uspinje se visoko do druge gornje linije gde svršava u dosta

[36] Vidi faksimile u J. Nagy, *Monumenta diplomatica*, tab. I, IV, VII, X, XI.
[37] V. Novak, *Notae palaeographicae*, sl. 6—8.

oštrom savijutku kao i *f*. Uncijalni oblik *s* pojavljuje se dosta retko, a tada, tek na kraju reda ili u skraćenicama, kao što su xps, ds. Svakako je zanimljiv oblik *s* kad dolazi kao littera suprascripta, npr. turba^{s}, dicen^{s}. Slovo nije izrađeno kaligrafski i ono posve naliči na tzv. m-crticu, tj. na njenu funkciju, kojom paralelom još se više potvrđuje moje gledište o m-crtici kao littera suprascripta, a ne kao o signum abbreviationis.[38] Takvo *s* kao littera suprascripta poznata je i beneventani zadarske kancelarije.

Majuskulno *S* ne stoji čvrsto na osnovnoj liniji, i ono se ponekad i dublje sa svojim zavojem spušta. Ono je uvek uncijalno, (kakvo je uostalom i kapitalno *S*.)

t je tipično beneventansko i ono potiče iz kursiva. Donji luk slova je uvek zatvoren i tu nema nikakvih odstupanja kroz ceo kodeks. Kad je *t* na kraju reda ili na kraju reči jasno se odvaja od gornjeg zavoja povlačeći se prvom gornjom linijom kao npr. u*t*, audiui*t*, exiui*t*. I inače se njegovo desno rame podudara s gornjom, prvom linijom, spajajući se ili dodirujući iduće slovo koje iza njega dolazi. U ligaturi *-sti t* je preuzeto nesumnjivo u ligaturnom sastavu iz kursiva, ali u izgledu karolinškog *t* ili smanjenog uncijalnog *t*.

Inače ono ima posve kursivni vid u ligaturi *ti*, u asibilovanom fonemu kao npr. incarna*ti*o, za razliku od neasibilovane ligature *-ti*, u *ti*bi.[39] Tada se slovo *i* prislanja uz desno rame *t*. U ligaturi *-nt*, *t* je u tzv. okrenutoj poziciji, *t*-inversa.

Majuskulno *T* je stilizovano, i pri dnu linija je zavojita i spušta se ispod osnovne linije. Kao da i ono hoće da naglasi da je u sklopu ostalih majuskulno uncijalnih slova. U sredini stablo kao da je prekinuto, pa su i gornji deo stabla kao i donji savinuti. I poprečna crtica je na vrhu stilizovana, i ovaj kao i svi ostali majuskulni elementi unutar teksta pokazuju kao da ih je radio majstor iluminator a ne obični skriptor. Jer kaligraf je nesumnjivo sva ta majuskulna slova sam iscrtao i ispisao, a onda su obojena i podvučenija, podebljana. Majstor ovih sasvim malih i lepo i skladno izrađenih majuskulnih slova koja se veoma skladno ističu i svojim brojem gotovo na svakoj strani dopunjuju rad iluminatora koji bi, upravo po toj činjenici, možda mogao da bude isto lice, kaligraf i iluminator. Pitanje je, koje i te kako interesuje i istoričara umetnosti, a on, u drugom delu ove zajedničke analize, takođe ne isključuje takvu jednu mogućnost.

u je formirano sa dve i-crtice koje se na osnovnoj liniji spajaju zavojem prve i-crtice. Majuskulno *U* je uvek uncijalno.

x je formirano s dva ukrštena poteza, oba talasasta, kao dva suprotna *c* s jasno izraženim lukovima na vrhu kao i pri dnu. Levi potez silazi nešto ispod osnovne linije kao što taj isti deo malo nadvisuje i prvu gornju liniju. Dosledno i zavoj drugog kraka *x* redovno

[38] V. Novak, *Latinska paleografija*, 160.
[39] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 32.

se podudara u visini s prvom gornjom linijom. Od ovog redovnog tipa oble beneventane razlikuje se *x* na fol. 71ro u naslovu Passio domini nostri Ihesu Xpisti koji pripada po svoj prilici ruci notara i kaligrafa đakona Blaža. Levi potez ima na vrhu i pri dnu jasno markirane četvrtaste tačkice koje spaja vlaknasti potez, osobito fino izrađen. Naprotiv desni potez koji se s levim ukrštava, jako je podebljan ali s fino odsečenim krajevima.

y je sastavljen od dubokog *i*-longa koje se proteže od gornje osnovne linije te se na dnu savija, a između dve linije, osnovne i prve gornje sastavlja se s njime jedna sitna i-crtica u savinutom luku.

z je izrazito kursivnog oblika, tipično za oblu kao i uglastu beneventanu. Ono se proteže nešto od iznad visine prve gornje linije do duboko ispod osnovne linije gde svršava u luku kao malo *c*. Ono je vrlo slobodno, pravim kursivnim duktusom zahvaćeno, i jedno se s drugim ne podudaraju morfološki kao što je to slučaj sa svim ostalim slovima.[40] To je ujedno i jedino slovo koje ne sledi gotovo mehaničku jednoobraznost svih ostalih slova čitavog alfabeta, sa ponekad minimalnim odstupanjima koja se jedva primećuju.

Majuskulno *Z* zadržalo je isti oblik kao i minuskulno, nešto jače razmere.

* * *

Među ligaturama koje krševanski kaligraf izdašno upotrebljava nema ničeg posebnog što ne bi bilo poznato već iz ranije analiziranih rukopisa iz dalmatinskih skriptorija.

Diftong *ae* nikad se ne javlja u proširenom obliku, već samo kao e-caudata. ę. Ali on ponekad i greši, pa takvo ę-caudata upotrebljava gde mu i nije mesto, kao u sęcundum, ęuangelium, ili ga ne upotrebljava kad mu je za to mesto, npr. phariseus, ali ima i pharisęus.

ct u celom rukopisu samo se vrlo retko javlja. Slovo *t* je enklitično, dok je *c* obično minuskulno, tako profectus. Tada je *t* karolinško, odnosno sitno uncijalno.[41] Lowe smatra da je to u stvari prvo *c* razbivenog oblika kojega je gornji zavoj izdužen, savinut do dna osnovne linije i onda precrtan na visini prve gornje linije s malim horizontalnim potezićem.[42] Ipak mislim da je to malo *c* uz koje se tankom linijom spaja iduće karolinško *t* kao najprikladniji oblik za enklitičku ligaturu, te u stvari nijedno od slova ne gubi ništa od svoje morfologije, što bi morao da bude princip pri sastavu ligature. To veoma uočljivo pokazuje upravo primer na fol. 40vo. Svakako je taj oblik jedna retkost i pokazuje da je uticaj karolinški svojom simbiotičnošću i u centrima dalmatinske beneventane dolazio do izraza, što je već ranije utvrđeno u nekim mojim pogledima, a biće još i više u raspravi o razvitku karoline u Dalmaciji od VIII

[40] Vidi fol. 82vo, 84vo, 152ro, 195vo.
[41] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 30.
[42] E. A. Loew, *The Beneventan Script*, 143.

do XII/XIII stoleća.[43] Nema sumnje da i to ukazuje na neke nove putove u proučavanju međusobnih uticaja ovih dveju minuskula, napose u Dalmaciji. Od toga pak, nije oslobođena ni južna Italija. Jer i u njene zone beneventane prelazi importovana karolina, o čemu govori i Lowe, nikako ne osporavajući tu činjenicu.[44]

Po mom mišljenju ta je ligatura *ct* u beneventani neposredna pozajmica iz karoline. Bez obzira na to da li se beneventanski skriptor koji nju upotrebljava inspirisao za njeno preuzimanje nekim karolinškim rukopisom s koga je svoj tekst prepisivao, ili je u istom beneventanskom skriptoriju postojao neki došljak skriptor koji je pisao karolinom, pa je tako uticao na svoga druga ili drugove u skriptoriju koji je ne samo redovno nego i isključivo upotrebljavao beneventanu. Ima i sasvim oprečnih slučajeva gde je u skriptoriju karoline radio i skriptor koji je voleo više beneventanu nego karolinu. Zato ima napose primera u dalmatinskoj beneventani koja je mogla u istom skriptoriju da iz karoline pozajmi neke njene svojstvenosti, pa tako među ostalim i ligaturu *ct*. Treba samo prelistati faksimile *Chartulare sancti Petri in Selo* koji o tome rečito kazuju.[45] Ili, drugim rečima, valja upozoriti da se pojava ligature *ct* u beneventani ne treba tumačiti isključivim beneventanskim formiranjem, zapravo deformiranjem takozvanog razbivenog *c* i njegova vezivanja *s t* kao što to misli Lowe. Dakle, *ct* je svojstvenost onih skriptorija koji su, mada su negovali beneventanu, prihvatili ponešto i od onog što im je dodala karolina, koja se i u Dalmaciji simbiotički s beneventanom razvijala, kudikamo više i spontanije nego što se to dosada uzimalo.

Ligature *ei, fi, gi, li, ri* jesu redovne pa ih krševanski kaligraf stalno upotrebljava. Naprotiv ligature *mi* i *ni* uopšte se ne pojavljuju kroz čitav rukopis. *Et* se veoma često javlja, ali ne i unutar reči.

nt s enklitičkim *t* redovno se javlja na kraju reči glagola u trećem licu plurala. *t*-inversa je vrlo fino formirano kao lepo izrađena brojka 2 s talasastom crticom pri dnu koja seče horizontalni potezić brojke 2.

or u slučajevima skraćivanja za *orum* kosa crtica takođe preseca horizontalnu crticu brojke dva, npr. uiro2 = uirorum, illo2 = illorum.

Ligature *-rit, -rp, -sp* takođe se ne javljaju, a-*st* i-*sti* redovno.

Ligature *ta, te* i *tu* ne pojavljuju se nijednom, jednako ni *xp*.

Ti je redovna ligatura u oba svoja vida, asibilovanom i neasibilovanom.

Skraćenice su tipično beneventanske, i to, dalmatinsko-beneventanske.[46] Unatoč tome ima izvesnih osobenosti i odstupanja, koje

[43] O tome pitanju štampa se studija *Karolina u Dalmaciji od VIII do XIII veka*, (u izdanju Srpske akademije nauka).

[44] E. A. Loew (Lowe), *The Beneventan Script*, 84—92.

[45] Tako pp. 3, 4, 13, 15, 16, 18, 21, 24.

[46] E. A. Loew (Lowe), *The Beneventan Script*, 174—226; V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 38—42.

se ponegde odražavaju u strogom sprovođenju tih osobenosti i odstupanja, ali i u kolebljivosti pojedinih skraćenica, mada sve odreda pripadaju jednom i istom skriptoru. Teško je reći da li je sve to samo lično vezano za tog skriptora ili uopšte za svetokrševanski skriptorij toga vremena.

Evo tih nekoliko uobičajenih skraćenica u *E. V.* ali i njihovih osobenosti na koje je vredno upozoriti.

amen = am̄

autem izaziva najveće iznenađenje. Mada je on i u dalmatinskoj beneventani redovnog oblika au̅, a izuzetno au̅t kao u karolini, u *E. V.* ima tri oblika: au̅, au̅t i aute^{m}. Prva dva oblika se često izmenjuju, i karolinški oblik je brojniji. Štaviše, na istoj strani ima i jedan i drugi oblik, kao npr. na fol. 7vo, 44vo itd. Taj fenomen je sasvim izuzetan u dalmatinskoj beneventani.[47] To je zapazio i Lowe, ali ne i treći oblik sa *m*-crticom.[48]

deus = d̄s; u dva vida se pojavljuje; slovo *s* je u ovoj kontrakciji i kursivnog i uncijalnog porekla.

est = e̅: kad god skraćuje est onda upotrebljava samo suspenziju.

non = n̄

dixit = dix̄; *dixerunt* = dixer'. Ali, mnogo puta uopšte ne skraćuje.

ejus ima dva oblika e i eI; prvi oblik je češći s *i*-longa koje se duboko spušta i finim, vlaknastim krajem svršava.

omnis, omne, omnia = uvek om̄is, om̄e, om̄s = omnes, om̄ia itd. Upravo ta skraćenica pokazuje već ranije utvrđenu konzervativnost dalmatinskih skriptorija, u kojima se i kasnije posle polovine XI veka upotrebljava ovaj stariji oblik i još se nikako ne odlučuje za o̅is, o̅ia, itd.[49] *E. V.* ima samo jednom oībus (fol. 160vo).

secundum = secdm, i *S*, samo kao sigla, bez ikakva signum abbreviationis.

sicut = s̄ic (fol. 33ro, 144ro), ali i s̄ict (fol. 82vo). Taj oblik je inače redak te se izuzetno pojavljuje.[50]

tempore = tp'. (Uvek u početku sekvencije evanđelja. In illo tempore = Initttp.) Lowe ga stavlja između početka XI i početka XII veka. Skriptor je kroz ceo rukopis dosledan u tom načinu skraćivanja. Uz slovo *p* dodaje znak sličan semikolonu tj. tačku povrh koje dodaje sitni kosi ili jače izražen potezić. Uz drugo *l* uz signum abbreviationis, horizontalnu crticu, dodaje apostrof.

uiderunt = u̅idert, ali i s ligaturom *nt* na kraju reči.

Signa abbreviationis u *E. V.* ne pokazuju ništa novo ni zasebno što ne bi bilo poznato u južnoitalskoj ili dalmatinskoj beneventani.

[47] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 40.
[48] E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana*, LXXIV.
[49] V. Novak, *Scriptura Beneventana*, 42. E. A. Loew (Lowe), *The Beneventan Script*. 210—213.
[50] E. A. Loew (Lowe), *The Beneventan Script*, 193.

U naslovima pojedinih sekvencija pojavljuju se sasvim neuobičajeno suspenzije. Tako npr. Seq̄ S̄ eug̃ s MaR̄ = Sequentia sancti euangelii secundum Marcum (fol. 124vo). Ili: Seq̄ sci eug̃ secdm iohm = Sequentia sancti euangelii secundum Johannem (fol. 136vo). Ili: Seq̄ Sci eug̃ sęcdm Lucan = Sequentia sancti euangelii sęcundum Lucan (fol. 148vo). Ali i: Initium^{m} scī Scī Sęcdm Luc̄ = Initium sancti sancti secundum Lucan (fol. 152ro). Ponavljanje sci je očigledan lapsus calami, ali nju nije ni skriptor ni korektor kasnije primetio jer ovo drugo scī potkralo se skriptoru umesto eug̃.

O punktuaciji, silabifikaciji i ortografiji isto tako nema ništa naročito da se kaže osim nekoliko detalja, svojstvenih više samom skriptoru nego zacelo opštim pravilima svetokrševanskog skriptorija.

Prvi je dakle znak za subdistinctio, drugi za distinctio media i treći za distinctio finalis. Morfološki u distinctio finalis ponekad se talasasti potez spušta duboko ispod osnovne linije i savija se stilizovano sasvim nadesno.

Znak pitanja često puta se nalazi samo na početku upitne reči, a ne i na kraju te rečenice. Tako: Et ûnde, hoc mihi/. ut ueniat mater mater domini mei ad me.·, Quâre et nos ... .·, Dakle na kraju rečeničnog dela umesto znaka pitanja ? stoji samo znak za distinctio finalis. Međutim, ima i pravilno i nad početnim upitnim prilogom kao i na kraju rečenice, prvi i drugi znak koji upozoravaju čitaoca da mora izmeniti modulaciju glasa. Quômodo legi? Ali ovaj završni znak pitanja može da bude ili samo povrh jedne tačke ili znaka koji služi za distinctio finalis.

Što se tiče akcentuacije ona je dosta česta. Pre svega skriptor je često akcentuirao jednoslogovne reči, dó, és, tú, uís, quó, sé. Isto tako i nad ponekim vokalima u višeslogovnim rečima. Tako Salomé, mamoná, illúc lisánia, túmultus, útique, itd.

Nad dva konsekutivna *ii* nema akcenata (subiit, exiit itd.)

U velikosedmičnim pasijama nad pojedinim rečima ima izvesnih simbola kao i sigli koje upozoravaju čitaoce, odnosno pevače na delove pasije, da li deo teksta pripada Hristu, evanđelisti ili skupinama Jevreja ili pojedinaca. Tako nad početkom teksta koji pripada Hristu stavljao je skriptor simbol krsta. Nad početkom reči evanđeliste redovno stoji slovo *C*, a nad početkom teksta skupina ili pojedinaca sigla *S*. Liturgiste tumače sva tri znaka na svoj način. Tako simbol krsta kao sastav od dva kapitalna slova T i L (što bi značilo *trahe* i *lente*). Slovo *C* je sigla reči *celeriter*, a *S* od *sursum* ili *sonoriter*. Taj način upozoravanja već je poznat u X stoleću.[51] U *E. V.* npr. 84^{vo}sq. oznake u pasiji po Marku ne podudaraju se sa suvremeno štampanim izdanjima *Missale Romanum*. U *E. V.* upravo na fol. 84vo

[51] Drag. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1937, 162.

ima *S* nad Dicebant enim: Non in die festo dva razna znaka. Nad Dicebant stoji *S* koje se stavlja nad tekstom skupina ili pojedinaca, a nad non znak tačkica ispod koje je sitni poluluk, a taj znak je u *Missale Romanum* na mestu gde u štampanoj knjizi stoji *S* (tj. sursum ili sonoriter!)[52]

U silabifikaciji, pri rastavljanju reči na kraju reda nijednom se ne javlja takav znak koji obeležava da je reč rastavljena i da se nastavlja u idućem redu. A to je i sasvim opravdano jer se taj znak javlja i u Italiji tek u XII veku, a ustaljuje se u XIII.

Mada skriptor *E. V.* pokazuje dobru školu i dovoljno strogosti, ipak upravo u silabifikaciji i rastavljanju reči pokatkad dosta grubo greši. Tako npr. uenieba/nt, (fol. 38ro); ili tra/nsgrediuntur, (45vo). Ipak kao da se čini da su to više manje omaške učinjene perom, lapsus calami, koje je ponekad i sam nastojao da ispravi kad ih je u kasnijem čitanju zapazio. Tada bi stavio nad takvim slogom, odnosno njegovim vokalom dve tačkice, jednu odozgo a drugu odozdo. Npr. – ... quia hic homo multa *fa* signa facit. Time je čitaoca upozorio da se taj slog ne čita, a opet nije precrtavanjem ili brisanjem eventualnim pokvario kaligrafski utisak, jer mu je stalno pred očima osnovni umetnički zadatak da stranica mora biti koliko god je moguće skladno i lepo ispisana, bez precrtavanja i korigovanja.

Sam skriptor je, po svemu se čini, bio i prvi korektor svog vlastitog dela i umetničkog posla. Korekture je umeo vrlo diskretno da izvrši kao što je to umeo da učini i u pogrešnoj silabifikaciji. Verovatno je to bilo već pri samom pisanju i eventualnom pregledu ispisane stranice. Ponekad bi suvišno slovo koje mu je ispalo pri prepisivanju, finom crticom precrtao tako da se nimalo nije poremetio sklad među ostalim slovima, čime nije naružio vid čitavog reda. Ima i očitih znakova da je ili sam skriptor ili neki kasniji čitalac ispravljao pojedino slovo ili ga umetao. Dakako ima očiglednih razlika u slovima korekture pa je to siguran znak da je to učinio neko daleko posle samog nastajanja čitavog kodeksa. Tako je na primer, u *Exultetu* izostavio skriptor jedan atribut pčele koji je kasnije umetnuo korektor, možda već o prvom Uskrsu koji je došao iza završetka *E. V.* Naime, skriptor je napisao: O uere mirabilis apis. Korektor je između mirabilis i apis dodao dve uporedne crtice, a njih je isti ponovio gde je želeo da doda izostavljene reči: et laudabilis. Tj. tekst je u celosti imao da glasi: O uere mirabilis *et laudabilis* apis. Taj korektor svakako nije bio baš osobit poznavalac beneventane, jer je u laudabilis oba *a* ispisao uncijalno, dok je ligaturu *li* izveo na beneventanski način. Ili, na fol. 109ro ispisao je mesto pontificibus *pontipoficibus* pa je kasniji korektor drugi slog *po*, suvišan i nakazan u ovom slučaju, fino, dvostrukim crticama precrtao. Možda je to bio i neki čitalac, jer su i oni ne baš retko želeli da poprave greške na koje su nailazili. Međutim, ponekad su i njihove popravke nove greške. Ali ima slučajeva kad ni skriptor ni korektor, pa ni pažljivi čitalac nisu zapazili očigledne greške. Na

[52] *Missale Romanum* (o. c.), 129.

primer, fol. 175ro stoji: »... dic ergo nobis/. quid tibi uidetur ? licet *cen* dari cesari ân non.; Dakle, skriptor je rastavljajući reč licet *cen*/sum prevideo i nije u idući red ispisao -slog *-sum,* i izostavio ga, a time neupoznatome ostavio pravu zagonetku. Onovremeni čitaoci i dobri poznavaoci tih biblijskih tekstova sigurno su lako dopunili taj izostavljeni slog *-sum.* Ponekad izostavlja signum abbreviationis nad konsonantom ili vokalom. Tako npr. uestimtu^{m} zaboravio je da stavi horizontalnu crticu nad prvo *m* da bi tako označio pravilno ue*sti*m*en*tum, tj. znak za *en.* Itd. itd.

Greši skriptor izostavljajući poneku reč, zatim greši u upotrebi predloga, njegove funkcije s obzirom na imenice i prideve. Tako, in omnem terram umesto in omni terra, (fol. 44ro). Ili odstupa od pravilne padežne konstrukcije, npr. et dedit illum matr*is* suae umesto matr*i* suae (fol. 45vo), itd. itd.

Pa, opet, ne bi se smelo reći da skriptor *E. V.* nije bio na visini svojih zadataka, jer sve ovo može se naći i u najboljim rukopisima deziderijanske epohe, u samom Monte Cassinu, kao i na drugim stranama, recimo u onovremenim najlepšim kaligrafskim delima karolinških skriptorija. Moguće je da jedan deo grešaka otpada i na uzorak s koga je skriptor *E. V.* prepisivao. Ali o tome je vrlo teško ma šta konkretnije pa ni hipotetično reći. Svakako to sve ne umanjuje lepote i vrednosti kojima je obilno raspolagao svetokrševanski skriptorij i njegovi majstori, kaligrafi i iluminatori. A o ovim poslednjim biće reči u drugom delu ovih uvodnih pogleda na *E. V.*

* * *

Lingvističke osobine *E. V.* potvrđuju već ranije uočene i utvrđene pojave povezane s dalmatinskom zonom beneventanskih skriptora. Naime, neka slova se npr. dodaju na početku reči, dok se druga izostavljaju kao što je to zapaženo i u rukopisima nebeneventanskih zona. Ili, jedna se zamenjuju s drugima. Itacizmi i etacizmi nisu retki ni u *E. V.*

Tako piše skriptor *E. V. He*lisabeth umesto Elisabeth; *Hel*iseo um. Elisaeo; *He*lias um. Elias; *Hi*erusolimis um. Jerusolimis; *hi*bique um. ibique; ortus um. hortus; orrea um. horrea; *y*pocrite um. hipocrite;

*E*saye um. Isaiae; queretis um. queritis; Ca*y*phas um. Ca*i*phas; Ne*e*man um. Naaman; *d*isponsata um. desponsata; azima um. azyma; partes *t*iri et *s*ydonis um. partes tyri et sidonis; secundum Luca*n* um. Lucam; cotidie um. quotidie; mi*ch*i um. mihi; ni*ch*il um. nihil; reliqui*d*, reliquit; condem*p*nare um. condemnare.

Svakako i ove jezične osobine ne protive se domaćoj, zadarskoj provenijenciji dalmatinskog latiniteta. I ovaj latinitet je, kao uostalom i onaj u južnoj Italiji, podlegao neizbežnom opadanju i odstupanju od strogosti ne samo klasične nego i dobre crkvene latinštine, leksički pa i u sintaksi.

Te osobine zadarskog skriptorija nesumnjivo potvrđuju i *Officia et preces*, tako isto i *Evangeliarium Jaderense*, a tako isto i brojne povelje izašle iz zadarske kancelarije u kojoj je takođe kaligrafska beneventana dominirala, pored dosta žive upotrebe karoline.

D. Exultet

Već je istaknuto da je skriptor *E. V.* pred sobom nesumnjivo imao jedan rukopis starijih vremena. Najverovatnije takođe zadarske provenijencije, bez obzira na to da li je pripadao manastiru ili katedrali ili ma kojoj drugoj crkvi u Zadru. Jer sve su one tada obilovale potrebnim crkvenim delima, pa je do njih bilo lako doći iz skriptorija ako mu je trebalo da se njime posluži ma za koju od potreba u Zadru, ili po porudžbini i za poneku crkvenu ustanovu izvan Zadra. Ali, najbliže je pravom stanju da je biblioteka starog i uglednog, inače bogatog, svetokrševanskog manastira obilovala knjigama svih crkvenih kategorija još tamo iz X veka kad je manastir bio obnovljen, a možda i starijim rukopisima, koji su ili nastali u Zadru ili su bili u manastir doneseni. Napose pri njegovoj obnovi. Prvi opat obnovljenog manastira bio je ranije monah montekasinski.[53] Opat Madije imajući tako neposredno veze s maticom reda, zacelo je pri obnovi benediktinskog reda u Zadru učestvovao s najvećom ozbiljnošću kako bi bilo zadovoljeno pravilima reda. A ona su predviđala i biblioteku, pa je zacelo kad se odlučilo da se manastir obnovi, na inicijativu priora Maja kao i svih zadarskih građana, crkvena vlast zahtevala da se prethodno utvrdi da li postoje svi uslovi za njegovo uspešno delovanje. A tu je pored crkve, manastirskih zdanja, knjiga za crkvene potrebe bio potreban i veći broj knjiga za unutrašnje uzdizanje monaha u samom manastiru. A da bi do takvih knjiga većeg broja manastir došao morao se sam dalje brinuti. Tome je imao najbolje, najneposrednije i najjeftinije da posluži skriptorij koji je sigurno od samog početka obnovljenog manastira morao da postoji. Nema sumnje da i ovo ime prvog opata obnovljenog svetokrševanskog manastira – ali i osnivača manastiru i gradu toliko potrebnog skriptorija – kazuje da je taj montekasinski monah pripadao, po imenu sudeći, po svemu upravo, znamenitoj zadarskoj porodici Madijevaca. Porodica Madijevaca zabeležila je dublje tragove ne samo u istoriji svoga grada nego i u istoriji hrvatske narodne dinastije s kojom se ona srodila. Iz nje su potekle Čika i Većenega, kojima manastir sv. Marije zahvaljuje svoje postojanje na čvrstim osnovama koje su one još u jedanaestom stoleću izgradile. A Madijevci su igrali vidnu ulogu i na planu odnosa zadarsko-vizantijskih i hrvatsko-vizantijskih. Sve to objašnjava mogućnost da je jedan od Madije-

[53] Fr. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Zagrabiae 1877 (MSpHSlM, vol. VII), 21.

vaca pošao na studije u Monte Cassino i posle se zamonašio da bi onda preuzeo vodstvo obnovljenog manastira u svom rodnom gradu.[53a] Drugim rečima, matica Benediktova reda poverila je vođstvo manastira u Zadru upravo jednom Zadraninu.

Odatle, nismo u domenu domišljanja i preteranih pretpostavki ako se zadržimo na misli da je skriptor *E. V.* mogao za svoj posao naći i u samoj krševanskoj biblioteci rukopis koji mu je poslužio kao osobit uzorak za preduzeti posao. Takav rukopis je nesumnjivo odražavao i stariju manastirsku i zadarsku crkvenu tradiciju koje su komponente ne samo rimske i montekasinske nego i vizantijske. Treba reći da je Zadar tada u vizantijskoj domeni, da je njegov obnavljač prior Madije, jednovremeno vizantijski prokonzul! A u istoj takvoj domeni je i Monte Cassino. Stoga obe ove zone podležu mogućem kulturnom uticaju i s političkih pozicija.

Upravo *Exultet* koji se nalazi u *E. V.* govori o jednoj veoma staroj zanimljivoj tradiciji koje su odrazi jasni i nesumnjivi. I stoga *Exultet* u *E. V.* i inače divnom rukopisu, podiže naročito njegovu vrednost i naročitu osobenost s obzirom na rečenu staru tradiciju zadarskih crkvenih ustanova. Tako *Exultet* u *E. V.* govori o jednom kulturnom nasleđu koje možda daleko premaša u starini i vreme obnove samog svetokrševanskog manastira krajem X veka. To staro nasleđe sačuvalo se i u *E. V.* još krajem XI veka koji ide daleko do same *Itale.* Ova je nesumnjivo imala svoje proširenje i u Dalmaciji, od prvih početaka hrišćanstva pa je produžavana kroz sve faze njegova razvitka, uspona, zastoja i opadanja do obnove krajem VIII veka, u vreme reorganizatora crkvene hijerarhije u Dalmaciji Ivana Ravenjanina, eksponenta Karlovih crkveno-političkih stremljenja i ekspanzionizma na istočnoj obali Jadrana, u stvari na čitavom Iliriku.

Svakako, možda i izvan *Exulteta,* možda će naći liturgista još poneki drugi refleks u brojnim evanđeoskim sekvencijama.

Praeconium paschale ili *Exultet* nalazi se u *E. V.* neumiziran od fol. 115vo do 123vo s iluminacijom koja je lepota svoje vrste.[54] Još više i stoga što je taj *Exultet* u kodeksu, a nije izrađen kao južnoitalski rotulusi koje je objavila Myrtilla Avery.

Bannister i Nicholson iscrpli su uveliko muzički pa i tekstovni deo ovog *Exulteta.*[55] Za nas je od važnosti činjenica sačuvana u *E. V.* da je i u našim dalmatinskim centrima, biskupskim i manastirskim, stara Itala, prethodnica Vulgate imala svoje puno rasprostranjenje.

[53a] F. Šišić. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara,* Zagreb 1925, 485—487.

[54] Treba samo pogledati u izvanredno izdanje faksimila južnoitalskih *Exulteta* koje je objavila Myrtilla Avery, *The Exultet Rolls of South Italy.* II. Plates. Princeton-London-Oxford, 1937. *Illuminated Manuscripts of the Middle Ages* — sa 206 sjajnih reprodukcija. O lepotama i vrednosti Bari — *Exultet*-a govori Francesco Babudri, u svome značajnom delu *L'Exultet di Bari del sec. XI* Bari 1959. / Quaderni dell' Archivio storico Pugliese. 5. 8^{0}, 1—166, + 25 faksimila.

[55] O. c. (napred u prvom delu rasprave.)

Njeno se potiskivanje moglo samo postepeno da vrši, zacelo i pre kao i posle dolaska Slovena u Dalmaciju i za vreme njihove penetracije u stare dalmatinske, tada još romanske gradove, kojih će se etnička struktura na štetu starinaca kroz nekoliko vekova postepeno posve izmeniti. Ali, stari kulturni slojevi i kulturna nasleđa održaće se takođe još vekovima, pa i onda kad budu nestajale vladavine koje su ta nasleđa donekle čuvale i održavale. Nesumnjivo je da je taj proces izmene Itale s Vulgatom bio življi i uspešniji posle reorganizacije crkve u Dalmaciji u vreme Ivana Ravenjanina. Jer i u *Evangeliarium Spalatense* ti se tragovi naslućuju mada se svi crkveni tekstovi postepeno u svim periferijskim dijecezama nekadašnje rimske imperije usklađuju, kao i svi odvojeni ritusi, s onima Rima.[56] Uza sve to, i još duboko u XI stoleću zadržaće se stari refleksi u pojedinim pasusima upravo ovog *Exulteta*. Dakako, Bannister, koji raspravlja o Vetus Itala i o najstarijim *Exultetima*, napose onima iz Barija, doduše prema podacima iz Bertauxa, koji su opet bili predmet proučavanja Msgra Duchesnea (*Christian Worship*, engl. izdanje 1904) – još i danas posle toliko proteklog vremena, dosta pitanja je ostavio neprečišćena. Možda će u izvesnom pogledu s ponekim detaljem i *E. V.* dati neku dopunu za rešavanja tih i takvih sličnih pitanja, barem što se tiče proširenja tih južnoitalskih *Exulteta*, kao i za osobenosti koje on u sebi sadržava. Bez obzira da li su one prenesene u Dalmaciju iz Južne Italije preko montekasinskih benediktovaca ili nekih drugih, ili su te osobeosti autohtonog porekla iz starih slojeva, koji su zajednički Južnoj Italiji i Dalmaciji. A s *Exultetom* u *E. V.* se još potvrđuje Duchesne-Bannisterovo gledište da gotovo svaki rotulus sadržava u sebi nešto individualno.[57]

Najveći broj *Exultet*-rotulusa koji su sačuvani napisani su beneventanom. Tako isto i naša dva dalmatinska, uvedena u Evangeliariume, zadarski i osorski, takođe su napisani beneventanom. I u ovom se zone *Exulteta*, beneventanom ispisanih, podudaraju sa zonama vizantijskih uticaja u Južnoj Italiji kao i u Dalmaciji. Tekstovi južnoitalskih *Exulteta* pokazuju dva vida. Stariji, koji vuče svoje poreklo iz Itale. Najpotpuniji tekst je sačuvan u glasovitom Bari-rotulusu.[58] Naprotiv, mlađi. izmenjen tekst, ušao je u Vulgatu. U Rimu je usvojen tek u IX stoleću. Takav je *Exultet*-rotulus iz Avezzana.[59]

Tekst predstavljen u ovom rotulusu postepeno je osvajao ostali Zapad.

[56] V. Novak, *Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarium Spalatense*. Split 1923. (I. Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku.) 45, 52—53. — Carolus Kniewald, *De Evangeliario Spalatensi*. Excerptum ex *Ephemerides Liturgicae*, vol. LXXI, 1957 (Romae), 423—424.

[57] M. Bannister, *The Vetus Itala*, 43 sq. »It seems clear then that each extant Exultet is an individual composition on a fixed theme; the main subject never varies, but its treatment does.«

[58] M. *Avery, The Exultet Rolls*, pl.—XI., Fr. Babudri, o. c.

[59] M. Avery, *The Exultet Rolls*, pl. I—III. Vidi još tekst uz n. 127.

E. V. je nesumnjivo primer Vulgatine filijacije, ali i u njemu ima nesumnjivih dodira s Italom. Napose to kazuju 5 izrazitih Italinih stihova *Flore* ... kojih rotulus-Avezzano nema.[60]

Exultet E. V. pre svega svojim izvesnim istorijskim elementima, kojih i on na sreću ima pruža paleografu čvršće osnove za datiranje samog rukopisa, za nastajanje najvećeg njegova sastava. Tj. pokazao sam već da je *E. V.* mogao da nastane upravo godine 1096, ili možda, samo godinu dve ranije.[61] Još ranije se Lowe takođe odlučio s izrazito paleografske strane da se ti istorijski podaci ne protive morfološkoj fazi razvitka beneventane, predstavljene u *E. V.* krajem XI stoleća.[62]

Prema tome nije potrebno ponavljati svu argumentaciju u vezi s datiranjem *E. V.* koju sam već ranije izvršio u spomenutoj raspravi *Nova kategorija.* Činjenice su da se na određenom mestu *Exulteta E. V.* molilo samo za *cara,* ali ne i za kralja, kako je to bio slučaj u Osorskom *Exultetu.* Zatim, za ostale crkvene velikodostojnike, papu, biskupa, za priora i za grad, tj. za građane: huius civitatis, tj. za Zadrane, a onda na kraju:

»Respice quesumus domine ad deuotionem *famulę tuę abbatissę nostrę . U . totiusque congregationis sanctę Marię sibi commissę.*«

Pod siglom . *U* . sačuvano je ime druge abatise sv. Marije, *Veke* ili *Većenege,* kćerke Čike, sestre kralja Petra Kresimira IV. Pokazao sam već da su neimenovana lica car Aleksej, papa Urban, prior Drago, a biskup je Andrija. Broj slogova imena tih lica u latinskom obliku podudara se s neumama koje su stavljene iznad imena, u stvari iznad skraćenice . ill . koja je bila na mestu neobeleženog imena koje je skriptor imao nesumnjivo na umu kad je nad . ill . stavljao neume. Uostalom, ovako sude i neumolozi Bannister i Nicholson. Upozoreno je još i na važnu činjenicu da se u toj završnoj molitvi *Exulteta* ne spominje *rex,* kako je to bilo pored cara (pro imperatore) u Osorskom *Exultetu* (et pro rege), koji pripada vremenu 1081–1082 kad je u Dalmaciji vladao Zvonimir, ne samo u hrvatskim oblastima nego i nad dalmatinskim gradovima, dakako uz vizantijski suverenitet.[63]

Prema tome *Exultet E. V.* sa svojim sigurnim hronološkim podatkom upućuje na to da je *E. V.* nastao tada kad već nije bila živa Čika, prva abatisa sv. Marije. Tada više nije vladao dalmatinskim gradovima hrvatski kralj, svakako pre intervencije ugarskog kralja Ladislava u Dalmaciji (1097). Smutnje i sukobi za nasledstvo Zvonimirove krune dobro su poznati. Tada je već Većenega preuzela starešinstvo nad sv. Marijom koja će uveliko uspeti da uveća blagostanje manastira u koji su ulazile kao monahinje samo kćeri ili udovice hrvatskih feudalaca. Kasnije je Većenega, uz velikodušnu pomoć

[60] Idem. Ovi tekstovi s faksimila Bari-rotulusa i Avezzano-rotulusa biće osnova za komparaciju ovih tekstova s tekstom *E. V.*
[61] V. Novak, *Nova kategorija,* 52–55.
[62] E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana,* II t. LXXIV.
[63] V. Novak, *Nova kategorija,* 47–52.

i suradnju hrvatsko-ugarskog kralja Kolomana (od 1102) proširila manastirska zdanja, ukrasila crkvu, a kralj Koloman izgradio veličanstven zvonik i lepi ciborij u crkvi.[64]

Tako ovi, na prvi pogled skriveni hronološki podaci, stoje u punoj suglasnosti s paleografskim kriterijima, koji nas uveravaju da je *E. V.* nastao doista krajem XI veka, ili još određenije, neposredno oko 1096 godine.

Tekst *Exulteta* u *E. V.* razlikuje se podosta od redakcije *Exulteta* ozvaničenog u sadašnjem izdanju *Missale Romanum-a.*[65] Već samo radi toga vredelo bi da se uporedi tekst *Exulteta* iz *E. V.* s onim iz *Missale Romanum.* Međutim i poređenja s južnoitalskim rotulusima, na osnovama njihovih sjajnih faksimila. koje je objavila Avery. i to jednako s onim primerom koji se pripisuje Itali, pa i onim najstarijim koji se već vezuju uz Vulgatu koja je modifikovala Italin tekst. Nema sumnje zbog izrazitih pastoralnih elemenata, koji tu i tamo provejavaju ovaj veoma stari hymnus, protiv kojih se negodovalo sigurno u vremenima Jeronima Dalmatinca. Ti elementi podsećaju svojim prizvucima na Vergilijeva *Georgica* koje kasniji čistunci nisu mogli da do kraja shvate i da im ostave trajan život.[66] I Vulgata je uzela na se da izvrši tu purifikaciju. Ali ona nije išla ni brzo ni s punim uspehom sve tamo do XI veka, kako to unekoliko pokazuje i *Exultet u E. V.* Trajalo je to od IV do XI v. — mada je rimsko nastojanje bilo odlučnije u IX veku. Tradicija se teško lomila.

Varijante, samo one bitnije, saopštiće se u napomenama, bilo one s *Missale Romanum* ili s onima iz južnoitalskih rotulusa. Sitnije ortografske razlike neće se beležiti, kao što su, npr. misteria umesto mysteria, celorum um. coelorum, ęcclesia um. ecclesia, karissimi um. carissimi, itd., itd.

Fol. 115[vo]

Lumen Xpisti . III . uicibus. Deo gratias.
Exultet iam angelica turba celorum.

Fol. 116[ro]

Exultent diuina misteria et pro tanti regis uictoria tuba intonet salutaris.

Gaudeat *se*[67] tantis tellus irradiata fulgoribus et ęterni regis splendore *lustrata*[68] totius orbis se sentiat amisisse caliginem .·,

Lętetur et mater ęcclesia tanti *luminis*[69] adornata fulgoribus et magnis populorum uocibus hęc aula resultet .·,

[64] V. Novak, *Chartulare sanctae Mariae Jaderensis.* (Istorijski deo.)
[65] O. c., 159—168.
[66] V. Novak, *Nova kategorija,* 46.
[67] *MR* (= Missale Romanum) 159, *et; E. B.* (Exultet Bari-rotulusa), izdanje M. Avery, o. c. 206 ima *se* kao i *E. V.*
[68] *MR,* 159: *illustrata; E. B.* 206, ima kao i *E. V.*
[69] M. Avery, o. c. pl. VII jasno stoji luminis, međutim u G. B. Nitto de Rossi — Francesco Nitti de Vito, *Codice diplomatico Barese,* vol. I, Bari 1897, stoji nesumnjivo pogrešno: *lumini.*

Quapropter *astantibus uobis*[70] fratres Karissimi. ad tam *miram*[71] sancti huius luminis claritatem – una mecum queso dei omnipotentis misericordiam inuocate .·,

Ut qui me non meis meritis *intra*[72] *leuitarum*[73] numerum dignatus est aggregare luminis sui *gratiam*[74] *infundens*[75] cerei huius laudem implere *precipiat.*[76]

Per dominum nostrum Jhesum Xpistum filium suum *uiuentem secum atque regnantem*[77] in unitate

*Fol. 117*ro

spiritus *sancti*[78] per omnia sęcula seculorum . Amen .
Dominus uobiscum. Et cum spiritu tuo .·,
Sursum corda. Habemus ad dominum.
Gratias agamus domino deo nostro .·,
Dignum et iustum est .·,
Uere (monogram)
DIGNUM ET IUSTUM EST[79]

*Fol. 117*vo

equum et salutare .·,[80]

Inuisibilem[81] deum patrem omnipotentem. filiumque *eius*[82] unigenitum dominum nostrum Jhesum *Xpistum*[83] toto cordis ac *mente*[84] affectu et uocis ministerio personare .·,

Qui pro nobis *tibi*[85] ęterno patri ade debitum soluit. et ueteris piaculi cautionem pio cruore detersit .·,

Hęc sunt enim festa paschalia. *gaudiorum*[86] in quibus uerus ille agnus occiditur. *eiusque san*

[70] *M. R.* 160, *astantes vos; E. B.* 206, i *E. A.* (Exultet Avezzano-rotulus), pl. I., imaju isto kao i *E. V.*
[71] *E. A.*, pl. I: *mira.*
[72] *E. A.*, pl. I, *infra.*
[73] Na ovom mestu je beneventanski skriptor *E. V.* imao neke druge dve reči. Kasniji korektor dodao je ove dve reči, ali karolinom istog vremena; *E. B.*, 206, *in* leuitarum.
[74] *M. R.* 160: *claritatem. E. B.* 206 kao i *E. V.* Ali *E. A.* kao *M. R.*
[75] *E. A.*, pl. I, *infundentem.*
[76] *M. R.* 160: *perficiat. E. B.* 206 kao i *E. V.*
[77] *M. R.* 160/1: *qui cum eo vivit et regnat.* U *E. V.* je pre toga beneventanski tekst netko ispravio kasnijom karolinom u sadašnji.
[78] *M. R.* 161: spiritus sancti *deus; deus* ima i *E. B.* 206 i *E. A.* pl. I.
[79] Odavde se *E. B.* sasvim odvaja od *E. V.* jer on je najbliži i najpotpuniji s obzirom na Italu. Dakako *E. B.* se dosledno nikako ne podudara ni sa *M. R.*
[80] *M. R.* 161, nema.
[81] *E. A.* pl. II, *te* inuisibilem.
[82] *E. A.* pl. II, *tuum.*
[83] *E. A.* pl. II, *Christum sanctum quoque spiritum.*
[84] *M. R.* 161: *mentis;* Tako isto i *E. A.* pl. II.
[85] *M. R.* 162 nema. Ali *E. A.* pl. II ima kao i *E. V.*
[86] *M. R.* 162 nema. Nema ni *E. A.* pl. II.

Fol. 118ro

guis postibus consecratur.[87]

Hęc nox est in qua primum patres nostros filios Israhel *deductos*[88] *de*[89] ęgypto rubrum mare sicco uestigio transire fecisti .·,

Hęc igitur nox est. quę peccatorum tenebras columnę illuminatione purgauit .·,

Hęc nox est quę hodie per uniuersum mundum in Xpisto credentes a uitiis seculi *segregatos et caliginem peccatorum*[90] reddit gratię sociat sanctitati .·,

Fol. 118vo

Hęc nox est in qua destructis uinculis mortis. Xpistus ab inferis uictor ascendit .·,

Nichil enim nobis nasci *profuerat*[91] nisi redimi profuisset .·,

O mira circa nos tuę pietatis dignatio. O inestimabilis dilectio caritatis. ut seruum redimeres filium tradidisti .·,

O certe necessarium ade peccatum *nostrumque.*[92] quod Xpisti morte deletum est .·,

O felix culpa quę talem ac tantum

Fol. 119ro

meruit habere redemptorem .·,

O uere *beata*[92a] nox quę sola meruit scire tempus et horam in qua Xpistus ab inferis resurrexit .·,

Hęc nox est de qua scriptum est. et nox *ut*[93] dies illuminabitur. et nox illuminatio mea in deliciis meis .·.

+

Huius igitur *sanctificatio*[94] noctis fugat scelera, culpas lauat et[94a] reddit innocentiam lapsis .·,

Fol. 119vo

Mestis[95] letitiam fugat odia. concordiam parat. et curuat imperia .·,

[87] *M. R.* 162: *cujus sangvine postes fidelium consecrantur. E. A.* pl. II, ima kao i *E. V.*

[88] *M. R.* 162, *eductos;* Tako isto i *E. A.* pl. II.

[89] *E. A.* pl. II, *ex.*

[90] *M. R.* 163: *et caligine peccatorum segregatos.* Tako isto i *E. A.* pl. II.

[91] *M. R.* 163: *profuit.* Tako isto ima i *E. A.* pl. II.

[92] *M. R.*, nema. Isto nema ni *E. A.* pl. II.

[92a] Nema *E. A.* pl. II.

[93] *M. R.* 164: *sicut; E. A.* pl. II, isto kao i *E. V.*

[94] Nad reč *sanctificatio* stavio je skriptor znak krsta. To je bilo upozorenje celebrantu, odnosno đakonu, da ima sada pri pevanju ovog teksta da ubode u sveću pet zrna blagoslovljenog tamnjana u obliku krsta

1
4 2 5
3

[94a] Nema *E. A.* pl. II.

[95] *M. R.* 164: *et* moestis.; *E. A.* pl. II, ima kao i *E. V.*

In huius igitur noctis gratia *suscipe*[96] *pater*[97] incensi huius sacrificium uespertinum. quod tibi in hac cerei oblatione sollemni per ministrorum manus de operibus apum sacrosancta reddit ęcclęsia.·,

Sed iam columne huius preconia nouimus. quam in *honore*[98] dei rutilans ignis *accendit.*[99]

Qui licet[99a] diuisus in partes *mutuati*[100]

Fol. 120ro

sui[101] luminis detrimenta non nouit .·,

Alitur[102] liquantibus ceris. quas in substantia pretiose *huius*[103] *lampadis apis mater eduxit* .·,[104]

Apis[105] ceteris que subiecta sunt homini animantibus antecellit.

Cum *sit*[106] minima corporis paruitate. ingentes animos angusto uersat in pectore .·,

Uiribus inbecillis sed fortis ingenio.

Hęc explorata temporum uices

Fol. 120vo

cum *canitię*[107] *pruuiosa*[108] hiberna posuerint et glaciali senio uerni temporis *immoderata*[109] deterserint. statim prodeundi ad laborem cura succedit.

[96] Ovde je povrh reči *suscipe* dodato karolinom XII veka: *hic nittat incensum in modum* †

[97] *M. R.* 165: *sancte* Pater. *E. A.* ima kao i *M. R.*

[98] *M. R.* 165: in *honorem;* Isto tako i *E. A.* pl. III. *U E. V.* najverovatnije lapsus calami.

[99] Povrh reči *accendit* dodato je karolinom XII v. (kao i u n. 96): *hic accendit cereum magnum.*

[99a] *M. R.* ... licet *sit* ...

[100] Najpre je skriptor napisao *mutati,* pa je onda sam ispravio u *mutuati.*

[101] *M. R.* 165: *tamen.* Tako ima i *E. A.* pl. III.

[102] *M. R.* 165: Alitur *enim.*

[103] Nad *huius* stavljen je znak krsta. To je bilo upozorenje za »činodejstvujućega« da se sada mogu u crkvi da zapale, a prvenstveno na oltaru sve sveće.

[104] Na levoj strani, in margine, pored reči *Apis* stoji upozorenje, horizontalna crtica sa streličnim završetkom, da počinje onaj deo himnusa u kome se veliča rad pčele u svoj svojoj izvanrednoj poetskoj simboličnosti. Sav taj deo *Exulteta,* koji se sada u *E. V.* nastavlja u skraćenijem i ponegde izmenjenom vidu je ušao iz Itale i u Vulgatu, ali u *MR* je u potpunosti izostavljen. U *E. V.* je iz Itale ušlo pet stihova koje inače Vulgata nije preuzela. Upozorenje, učinjeno uz početak ovog dela Exulteta, uz *Apis,* koji počinje idućim stihom čini se da se odnosi na jednu već u XII stoleću praktikovanu stvar, tj. da je na tom mestu đakon-pevač bio upozoren da taj deo teksta od fol. 120-ro treba izostaviti sve do 121-ro, pri dnu, gde je karolinški korektor, upravo pri kraju petog stiha, koji svaki od njih počinje sa *Flore* označio: *usque hic.* Ili, sve između znaka upozorenja i *usque hic* nije se smelo čitati ni pevati! Sve je to trebalo izostaviti. Sigurno takva odluka je doneta posle neke opomene više crkvene vlasti. Ona nije svakako postojala u vreme nastajanja *E. V.* Ovakav sastav i taj deo teksta kao *E. V.* ima *E. A.,* pl. III., ali samo do *Flore* ...

[105] Odatle *M. R.* izostavlja što ima *E. V.* do fol. 121vo, kad se sa O *vere beata nox* opet susreće sa *E. V.*

[106] *E. A.* pl. III, sit *enim.*

[107] *E. A.* pl. III, *canitiem.*

[108] *E. A.* pl. III, *pruuiosam.*

[109] *E. A.* pl. III, *moderata.*

Disperseque per agros libratis paululum pennis. cruribus suspensis insidunt .·,

Partim ore legere flosculos. onerate uictualibus suis ad castra remeant .·,

Hibique alię inestimabili arte cellulas tenaci glutino instruunt.·,

Fol. 121ro

Alię liquantia mella stipant. Alię uertunt flores in ceram. Alie ore natos fingunt. Alię collectum e foliis nectar includunt.·,[110]

Flore utuntur coniuge.
Flore funguntur genere .·,
Flore domos instruunt .·,
Flore diuitias conueunt.
Flore ceram conficiunt .·,

(In margine: usq; hic)[111]

O uere mirabilis *et laudabilis*[112] apis. cuius nec sexum

Fol. 121vo

masculini[113] *uiolant.*[114] fetus non quassat ./ nec filii destruunt castitatem .·,

Sicut sancta concepit uirgo maria. uirgo peperit et uirgo permansit.[115]

* * *

O[116] uere beata nox que *spoliauit*[117] egyptios. ditauit Hebreos. Nox in qua *terrenis cęlestia coniunguntur*[118] .·,

Oramus[119] te domine ut *cereus*[120] iste in honorem nominis tui *consecratus*[121] ad noctis huius caliginem detruendam

[110] Dovle se *E. V.* podudara sa *E. A.*, a onda slede u *E. V.* stihovi koji se vezuju s Italom, i sa *E. B.* Dakle, *E. A.* nema ovih pet stihova iz Itale!

[111] Ovde je in margine dodato: *usque hic* (karolinom XII v.) Vidi n. 104. Time je đakon bio upozoren da odavde dalje može da čita, odnosno peva stihove koji slede i koji nisu bili pod udarom zabrane.

[112] *E. A.* pl. III, nema.

[113] *E. A.* pl. III, *masculi.*

[114] Korektor je dva prva slova precrtao.

[115] *Dovde je sve u M. R. o pčeli izostavljeno!* Idući stih se već nalazi u *M. R.* 166.

[116] Dakle, s ovim stihom nastavlja *M. R.* i podudara se dalje sa *E. V.*

[117] *M. R.* 166: *exspoliavit.* Isto i *E. A.* pl. III.

[118] *M. R.* 166: Nox, in qua terrenis coelestia, *humanis divina junguntur.* Isto ima i *E. A.* pl. III.

[119] *M. R.* 166: Oramus *ergo.*

[120] Nad tom reči stoji znak krsta † kojim se đakon upozorava da kod te reči treba da izvrši incenziju.

[121] Kao pod 120.

Fol. 122ro

indeficiens perseueret.

In et[122] odorem suauitatis acceptus, supernis luminaribus misceatur.

Flammas eius lucifer matutinus inueniat. ille inquam lucifer qui nescit occasum .·,

Ille qui regressus ab inferis, humano generi serenus illuxit .·,

Precamur ergo te domine . ut nos famulos tuos *omnem*[123] clerum et deuotissimum populum . una cum beatissimo papa

Fol. 122vo

nostro . ill[123a] . et antistite nostro . ill . *presentis uitę quiete concessa gaudiis facias perfrui sempiternis* .·,[124]

Memento[125] etiam domine famuli tui imperatoris ill. Nec non famuli tui prioris nostri . ill . et uniuersi populi huius ciuitatis. qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis. ut his omnibus premia ęterna largire dignearis.·,[126]

Respice quesumus domine ad deuotionem famulę tuę abbatissę nostrę · U · totiusque con

[122] *M. R.* 166: *Et in.* Ovo je primetio i korektor *E. V.* kad je precrtao majuskulno *Ia* ne i *n*, čime je želeo da upozori čitaoca da treba zameniti mesta tih dveju reči, dodavši *et*. Isto i *E. A.* pl. III kao u *E. V.*

[123] *M. R.* 167: omnem*que*. *E. A.* pl. III, isto kao i u *E. V.*

[123a] *M. R.* 167: *N.*

[124] *M. R.* 167: *quiete temporum concessa in his paschalibus gaudiis assidua protectione regere, gubernare et conservare digneris.*

[125] *M. R.* 168 dalje do kraja ima redakciju koja se sasvim odvaja od ove u *E. V.* — Svakako je veoma poučan kraj i u *E. A.* kako je redigovan. On može da posluži kao poređenje za zaključke koji su pokazani u mojoj raspravi *Nova kategorija*, a sadržava i istorijske reflekse poučne za našu istoriju. Zato ga i prenosim ovde kao veoma instruktivan primer.

»Momento domine famulorum tuorum imperatorum nostrorum. Ill. et exercitus eorum universi. Atque barbaras nationes illorum ditioni potenter substerne. — Memento etiam domine principibus nostris. ill. Et coelestem eis concesse uictoriam, cum omni exercitu eorum. Et his qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis preęmia largiaris. Per dominum nostrum Ihesum Xpistum filium tuum — qui tecum et cum spiritu uiuit et regnat deus. Per omnia sęcula sęculorum. Amen. (E. A. pl. III.)«

Nije bez značenja deo molitve u kojoj se kaže da Gospod podloži vlasti vizantijskih careva varvarske nacije. U njemu je nesumnjiv prizvuk na mnogobrojne pothvate i vizantijskih careva, ali i južnoitalskih »principes« koji su i za svoj račun nastojali da podlože svojoj vlasti »barbaricae nationes«. Jedan od takvih pohoda bio je i onaj Amika iz Giovinazza s njegovim južnoitalskim Normanima, koji su 1076, za račun pape Gregorija VII opustošili Dalmaciju i odveli u ropstvo hrvatskog kralja. Nema sumnje da je u očima tih južnoitalskih vojnih plaćenika narod u Dalmaciji pripadao takvoj »varvarskoj naciji«, kako se to u spomenutom *Exultetu* molilo. (Vidi o tome moj *Supetarski kartular*, 196—197, n. 23, sa celokupnom ostalom literaturom).

[126] Beneventanski skriptor primetio je da je pogrešio pa je grešku odmah pokušao da i ispravi. Najpre je napisao: *largiaris*, a onda je nad vokalom *a* dodao *redigne*, tj. re digne kao umetak među slogove *gi* i *ari*, čime je onda dobio: largire dignearis.

Fol. 123ro

gregations sanctę marię sibi commissę

Huius tu deus desiderii uota prenoscens. ineffabilis pietatis et misericordię tuę munere tranquilitatem perpetuę pacis accomoda .·,

Et eas per hęc paschalia festa assidua protectione regere gubernare et conseruare digneris .·,

Per dominum nostrum Jhesum Xpistum filium tuum qui tecum et cum spiritu sancto uiuit et regnat deus /.

Fol. 123vo

Per omnia sęcula sęculorum. Amen.

* * *

Istaknute varijante u napomenama koje pokazuju pre svega *Missale Romanum*, zatim barski *Exultet* (*E. B.* kao najstariji dodir s Italom!) i *Exultet* iz Avezzana (*E. A.* kao najstariji primer modifikovanog *E.* prema Vulgati) daju jasnu sliku izvesnih osobenosti koje ima *Evangeliarium Većenegae* s jedne strane prema najstarijim uzorcima *Exulteta* uopšte, a onda i izvesne individualne oznake svojstvene samo i isključivo ovom značajnom zadarskom primerku *E.* Ovo ujedno potvrđuje već uočene pojave da je gotovo svaki *E.* u nečemu individualan kako je to dobro zapaženo i naslućeno u proučavanjima Duchesne-Bannister.[126a] Liturgista će morati da računa sa činjenicom da je Itala imala svoje nadživljavanje u Dalmaciji, ma i samo u pojedinim refleksima, još daleko, vrlo daleko posle vremena delanja tvorca Vulgate, Dalmatinca Jeronima. I u Dalmaciji neće Vulgata odjednom osvojiti crkve, i tradicija će se i kod najdisciplinovanijih i najpravovernijih održavati u svesnom i podsvesnom otporu. Tako dakle, *E. V.* kao i *E. A.* pukazuju veoma mnogo na izvesnu nezavisnost ali i dodire i pozajmice koje su do Zadra došle, moguće je, i spolja, ali se ne može odreći ni mogućnost postojanja starih slojeva kulturnih taloženja još iz ranog starohrišćanskog vremena u Dalmaciji, koje je doživelo, pa i delimično i refleksivno nadživelo i vreme reorganizovanja dalmatinske crkve u doba Ivana Ravenjanina.

Još više *Exultet* u *E. V.* upozorava na jednu nesumnjivu činjenicu da je dalmatinski crkveni poeta ili onaj iz predloška sa koga je skriptor XI veka prepisivao, ili sam skriptor *E. V.* koji je možda svesno iz starijeg predloška na svoj način redigovao onaj deo stihova koji dodiruju Italu, bio inspirisan tradicijom iz prevulgatskih vremena. Svakako on je bio nezavisan od već nesumnjivo strogih odredaba koje su formirale rimsku redakciju *Exulteta* i koja je u vreme stroge centralizacije i ujednačavanja svih liturgijskih sadržaja, na-

[126a] *H. M.* Bannister, o. c. 44. »It seems clear then that each extant *Exultet* is an individual composition on a fixed theme; the main subject never varies, but its treatment does«.

pose od vremena Gregorija VII, bila gotova zapovest koju je diktovala strogo kontrolisana pravovernost Rimske Kurije. A u Dalmaciji to je opet vreme splitskog mitropolita Lovra, najodanijeg i najvatrenijeg pobornika svih crkvenih i političko-crkvenih reforama Gregorija VII. Pa opet, u Zadru se tradicija i u ovom refleksu koji je sačuvan u *Exultetu E. V.* još uvek, verovatno više podsvesno, opirala strogim rimskim naređenjima. I zadarski poeta bio je impresioniran lepotama male i vredne stvarateljke pčelice samo sa pet stihova, izvađenih iz Itale i uklopljenih u novu rimsku redakciju, odajući pčelici svoje priznanje i divljenje.

Možda će dalje proučavanje dalmatinskih evanđelistara pokazati kudikamo više o uticajima i vezama Dalmacije s onima u Južnoj Italiji, ali i njihovu moguću nezavisnost. Jer ne treba smetnuti s uma da su i *E. B.* i *E. A.* oba iz XI stoleća. Prvi *Exultet* iz početka XI, a drugi, E. A. iz polovine istog stoleća, a možda potiče i iz Monte Cassina, dok se danas čuva u biskupskoj kuriji u Avezzanu.[127] Kako je rečeno, *E. B.* sav je iz Vetus Itala, a *E. A.* je rimske redakcije, i ona se sa *E. V.* uglavnom podudara sve do spomenutih pet stihova *Flore* ... koje je dalmatinski skriptor pozajmio iz Vetus Itala. Međutim *E. A.* ih uopšte više ne poznaje. Iz napomena se vidi koliko je toga izostavljeno u sadašnjoj redakciji *M. R.* iz *E. V.* i *E. A.*

Uveren sam da je i ovo nekoliko sigurnijih podataka, dobivenih analizom teksta *Exulteta* u *E. V.* na osnovu kompariranja sa *M. R.*, *E. B.* i *E. A.* dovoljno da razbudi interes liturgista da se dalje zabave ovim problemom, možda kudikamo značajnijim nego bi se to na prvi pogled nekome činilo. A u njemu su sadržani duboki i daleki odjeci vremena koja su prethodila XI stoleću u kulturnoj istoriji Dalmacije.

Tako studij i ovog dragocenog beneventanskog rukopisa još jednom potvrđuje znamenitu misao najboljeg poznavaoca beneventanskih rukopisa E. A. Lowea kad je rekao za dalmatinske rukopise pisane beneventanom i ovo: »The use of the beneventan writing in Dalmatia is of interest both to the palaeographer and to the student of western culture.«[128]

SUMMARY

I. *Notae palaeographicae.* (Viktor Novak).

In the first part of the paper on the *Evangeliarium Većenegae* Prof. V. Novak first explains how this famous Zadar manuscript from the 11th century reached the Bodleian Library, where it received the desigmation *Canonici MS. Bibl. Lat. 61.*

[127] M. Avery, o. c. *Descriptive notes,* 11.
[128] E. A. Loew, *The Beneventan Script,* VIII.

This extraordinarily beautifully elaborated manuscript, conspicuous for its calligraphy and illumination, came into being in the Zadar scriptorium of the Monastery of St. Krševan / Chrysogonus / on the initiative of the second abbess of the Benedictine nunnery of St. Mary, the Princess Većenega, in the last decade of the 11th century. Hence the author of this paper has called the manuscript by her name, which is so conspicuous in the history of the nunnery of St Mary and also of Zadar itself.

The manuscript in question, like many others from Dalmatian scriptoria and libraries, was discovered in the huge collection of manuscripts possessed by the Venetian collector of manuscripts and works of art, L. Canonici, who dedicated his whole life to collecting precious objects acquired by fair means or foul. Thus, in the latter part of the 18th century, Canonici took from the library of the nunnery of St. Mary two manuscripts, viz. the *Evangeliarium Većenegae* under discussion and the *Officia et preces* (Horae monasticae), which latter manuscript was also made in the scriptorium of St. Krševan, most probably prior to the *Evangeliarium Većenegae,* in the time of the first abbess of the nunnery of St. Mary, Čika, who was the sister of the Croatian king Petar Kresimir IV. On Canonici's death in 1805 his heirs decided after long-time quarrels to sell the precious collection. The major part of the manuscripts was bought in 1817 by the Bodleian Library with material sacrifices unique in the history of the Libray as regards its purchases of various manuscripts. Likewise multitudinous other Dalmatian manuscripts making part of this celebrated collection that by the Bodleian Catalogues are in the main correctly described and dated present one more proof regarding the cultural contributions by mediaeval Dalmatian scriptoria in respect of calligraphy and illumination. Among these scriptoria and monasteries in Dalmatia a special rôle was paid by the monastery of St. Krševan, while in respect of culture the nunnery of St. Mary, which was renovated in 1066, as leading. (On the history of the nunnery in the time of its renovation under the first two abbesses, Većenega and Čika, see the author's work entitled, *Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae,* Zagreb, 1960, 19–85. The whole of the manuscript is facsimiled, its major part is written in Beneventane script, and it belongs to Zadar scriptors.)

Prior to a description of the manuscript an exhaustive survey is given of previous examinations of the manuscript by palaeographers, musicologists and art historians, all of whom have pointed to the beauties and value of this manuscript written in Beneventane script and illuminated in the style of Monte Cassino masterliness.

Despite this interest on the part of English scientists it has been necessary to present an exhaustive description of the manuscript in question, including its composition, an analysis of the morphology of its script, and a detailed analysis of the illumination.

In the description of the composition of the manuscript, whose quaternions are hardly discernible, greatest attention is paid to the morphology of the calligraphy of the Beneventane script of the oval type represented in the most beautiful script expressions. Only ten pages are written in the Gothic calligraphy of the 14th century in order to complete certain blanks in the Evangeliarium. Also these pages draw their origin from the scriptorium of St. Krševan. These Gothic additions were written on the original sets of the quaternions, whose pages had been empty since the very beginning.

A morphological comparison of individual manuscripts written in Zadar with the *Evangeliarium Večenegae* readily shows that the *E. V.* belonged to the group of manuscripts that were without doubt made in the scriptorium of the monastery of St. Krševan, as is the case with the *Officia et preces* (Horae monasticae), the *Chartulare sanctae Mariae Jaderensis*, the *Evangeliarium Jaderense* and other examples of the oval Beneventane script that was in use also in Zadar offices.

The whole Beneventane part of the manuscript undoubtedly belongs to one and the same hand that wrote the Evangeliarium on orders of the abbess Večenega in the course of the closing decade of the 11th century. Simultaneously, there was elaborated also the illumination of the manuscript in the style of the Monte Cassino Illumination School, with which the monastery of St. Krševan had maintained close connections since the very beginning of its restoration in the 10th century. (The illumination is treated by B. Telebaković-Pecarski in the second part of this joint treatise). Later, some Zadar calligrapher added a few more title words using a Beneventane script of a sharp, angular type. This type of Beneventane letters is identical with the morphology used by the Zadar notary public Blaž, from the end of the 12th century, who was concerned also with composing books. Marginal notes refer the individual texts to the respective evangelist and head; they are written in humanistic cursive script.

After a detailed morphological analysis of all the letters and of the characteristics of the ligatures and abbreviations, the author presents an explanation of the hypothesis of the Byzantine influence upon the morphology of the Beneventane script in the early stages of ith development in Southern Italy and in Dalmatia. For also in Dalmatia there existed identical conditions for the phenomenon and development of two minuscules, Beneventane and Caroline, of which the former was under Byzantine, the latter under Frankish-Roman influence. (On the Caroline minuscule, its origins and development in Dalmatia there is soon to appear a paper by V. Novak in the publications of the Serbian Academy of Sciences). Both these minuscules lived side by side in Dalmatia for almoust five centuries.

An analysis of the text of the *Exultet*, which is neumized, shows that in it there have been preserved reflexes of the tradition of the pre – Jeronimic Itala with a number of clearly expressed verses from these old texts. Thereby the *Evangeliarium Večenegae* is likewise linked with the ancient tradition of South – Itala copies of the *Exultet*. This undisputed fact also confirms the Byzantine tradition, which is linked not without reason with Zadar and its cultural belt, and not with Split, although the latter had become a centre of the revived Salonitane church organisation at the close of the 8th century. Therefore it is possible to explain that precisely Zadar was the centre of the Beneventane, and Split of the Roman-Frankish Caroline, naturally without excluding each other in these centres. Herein lies one more proof for the clarification of the theses set forth in the treatise by the same author under the title »A New Category of Dalmatian Historical Sources from the 8th to the 12th centuries« (*Work* of the Institute of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in Zadar, III, 39–74). In this treatise is proved the evident antithesis of the Zadar and Split cultural influences.

Both authors of this joint study on *E. V.* – Professor V. Novak and Assistant B. Telebaković-Pecarski – herewith express their gratitude for the extraordinary help proffered to them in their work in the Bodleian Library by Dr Richard Hunt, Librarian of the Bodleian Library.

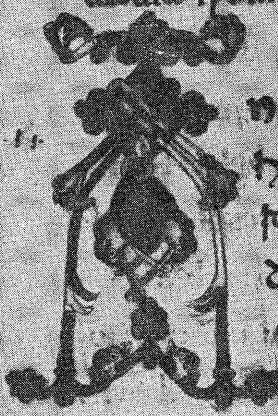

Fol. 7vo

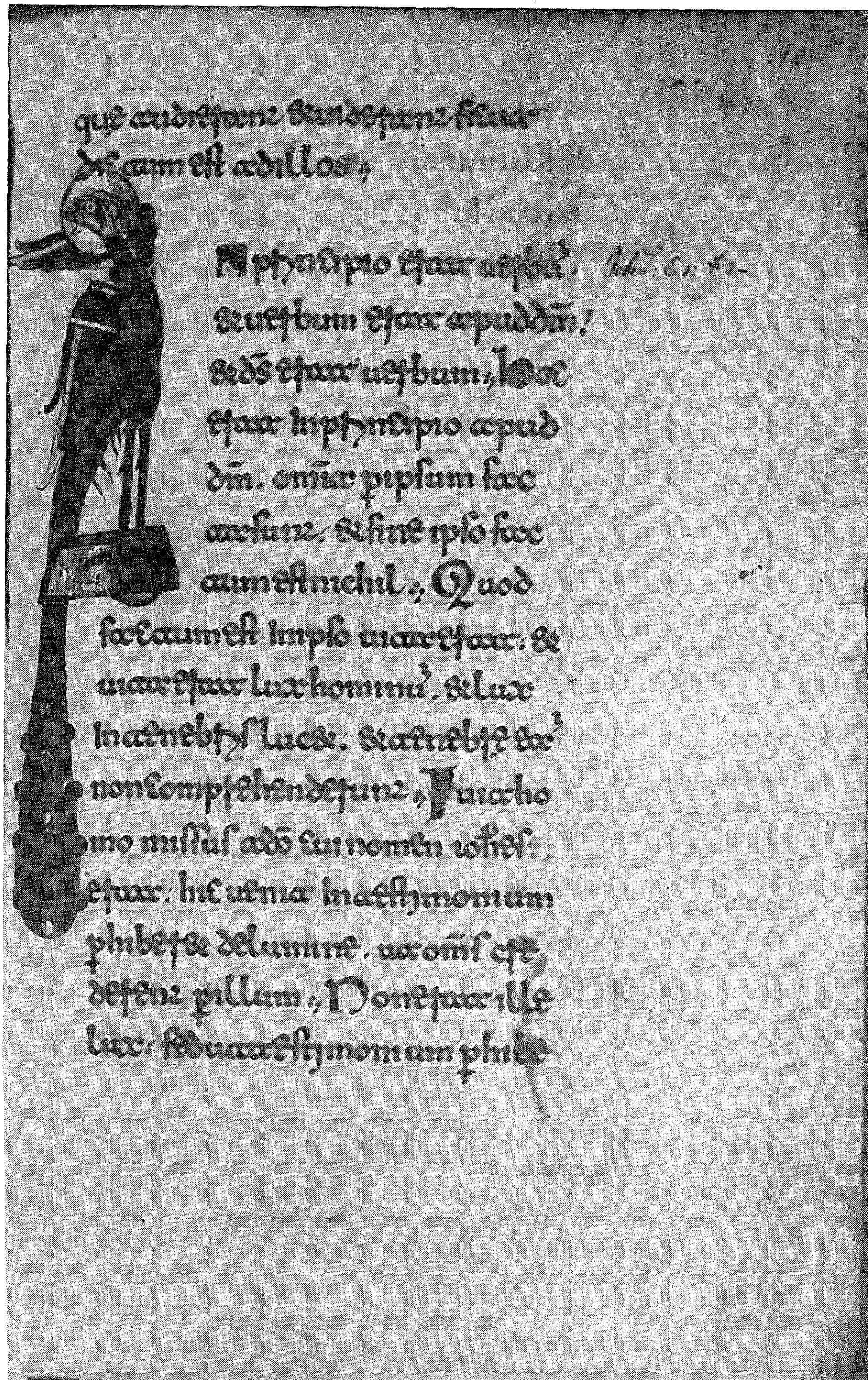
que audierant et viderant sicut
dictum est ad illos.
In principio erat verbum, Joh. c. 1.
et verbum erat apud deum.
et deus erat verbum. Hoc
erat in principio apud
deum. omnia per ipsum fac
ta sunt. et sine ipso fac
tum est nichil. Quod
factum est in ipso vita erat: et
vita erat lux hominum. et lux
in tenebris lucet. et tenebre eam
non comprehenderunt. Fuit ho
mo missus a deo cui nomen iohannes.
erat. hic venit in testimonium
perhiberet de lumine. ut omnes crede
rent per illum. Non erat ille
lux: sed ut testimonium perhi

Fol. 10ro

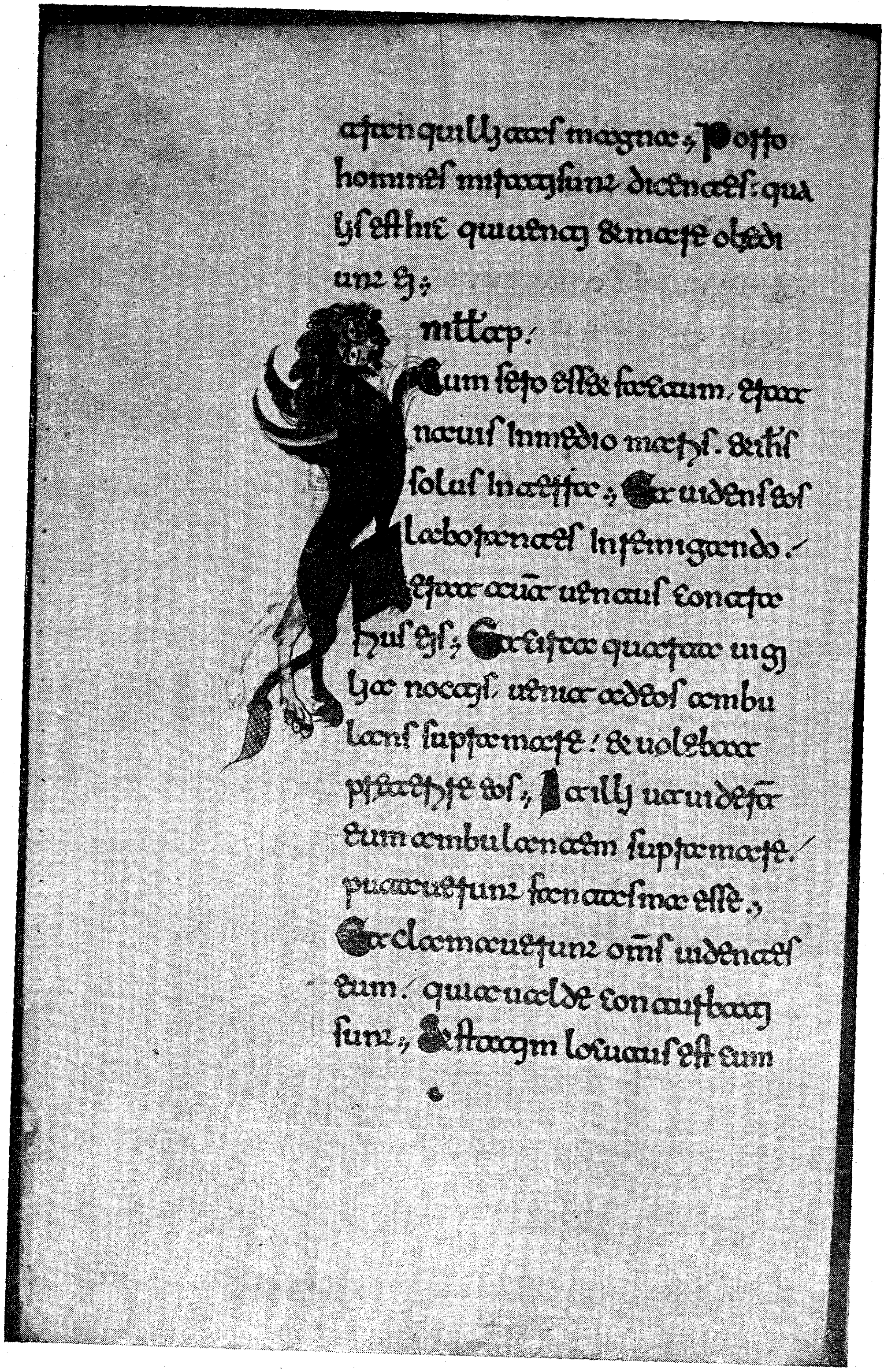

et erant quibus illa cornua magna ;· Post hoc homines miserunt dicentes: qualis est hic quia uentus et mare obediunt ei ;·

Incipit cap.

Cum sero esset factum, erat nauis in medio maris. et ille solus in terra ;· Et uidens eos laborantes in remigando. erat enim uentus contrarius eis ;· Et circa quartam uigiliam noctis, uenit ad eos ambulans supra mare: et uolebat praeterire eos ;· At illi ut uiderunt eum ambulantem supra mare, putauerunt fantasma esse ;· Et clamauerunt omnes uidentes eum. quia ualde conturbati sunt ;· Et statim locutus est eum

Fol. 20vo

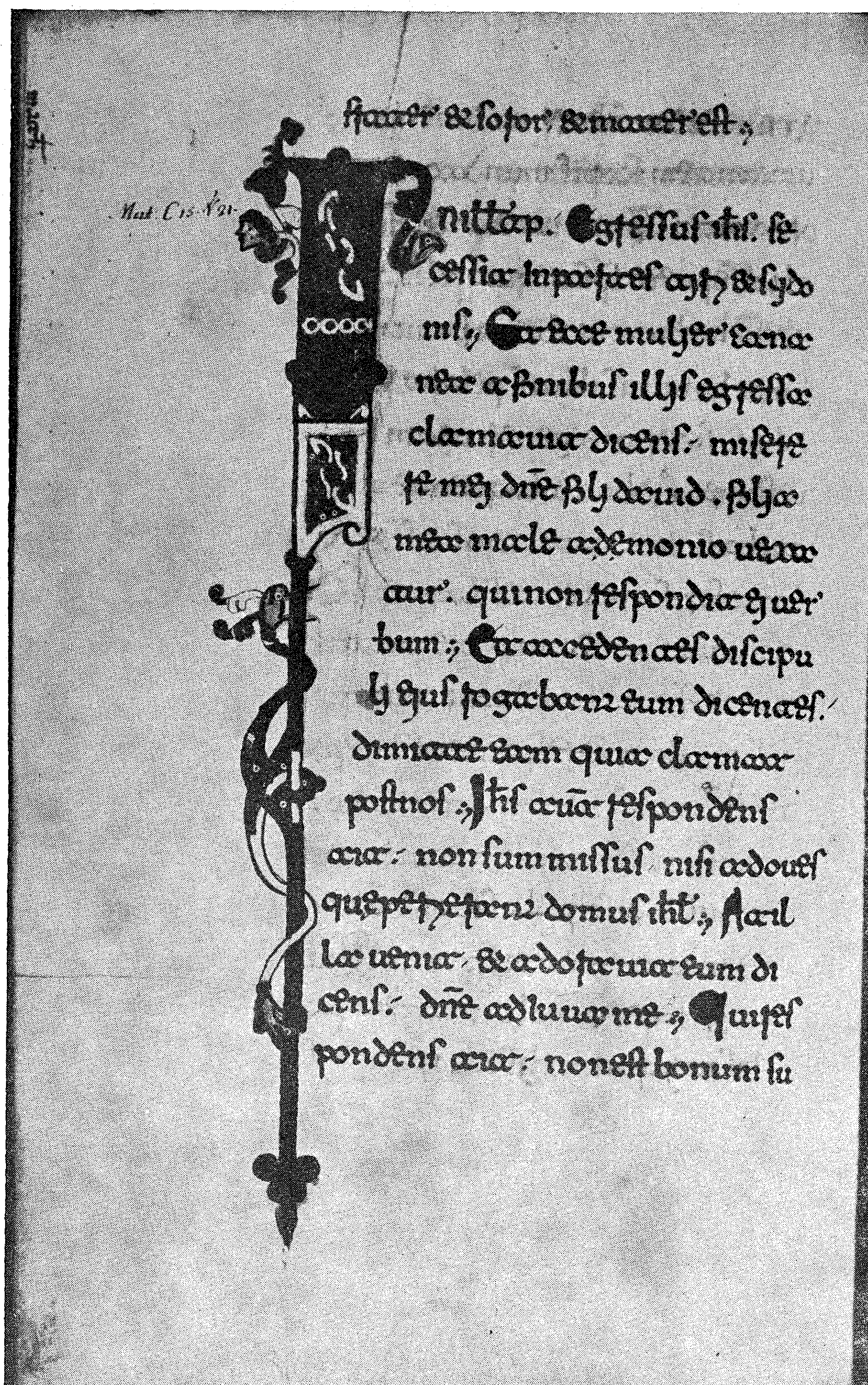

ficatur et sopor et mactatur est.

Mat. C. 15. v. 21.

In illo tempore. Egressus ihs. se
cessit in partes tyri et sydo
nis. Et ecce mulier cana
nea a finibus illis egressa
clamavit dicens. misere
re mei dne fili david. filia
mea male a demonio vexa
tur. qui non respondit ei ver
bum. Et accedentes discipu
li eius rogabant eum dicentes.
dimitte eam quia clamat
post nos. Ihs autem respondens
ait. non sum missus nisi ad oves
que perierunt domus isrl. At il
la venit et adoravit eum di
cens. dne adiuva me. Qui res
pondens ait. non est bonum su

Fol. 32vo

mittere panem filiorum · et mittere
canibus ad manducandum ;, At
illa dixit · Etiam dne · Nam et ca
telli edunt de micis · que cadunt
de mensa dominorum suorum ;, Tunc
respondens ihs ait illi · O mulier
magna est fides tua · fiat tibi sic
uis ;, Et sanata est filia eius ex il
la hora ;,

In illo tp · Erat festus dies Joan: C. 5: v 1
iudeorum · et ascendit ihs hie
rusolimis ;, Est autem hieru
solymis super probatica pisci
na · que cognominabatur he
braice bethsaida · quinq; por
ticus habens ;, In his iacebat
multitudo languentium · cecorum ·
claudorum · aridorum · expectan
tium aque motum ;, Angls autem

Fol. 33ro

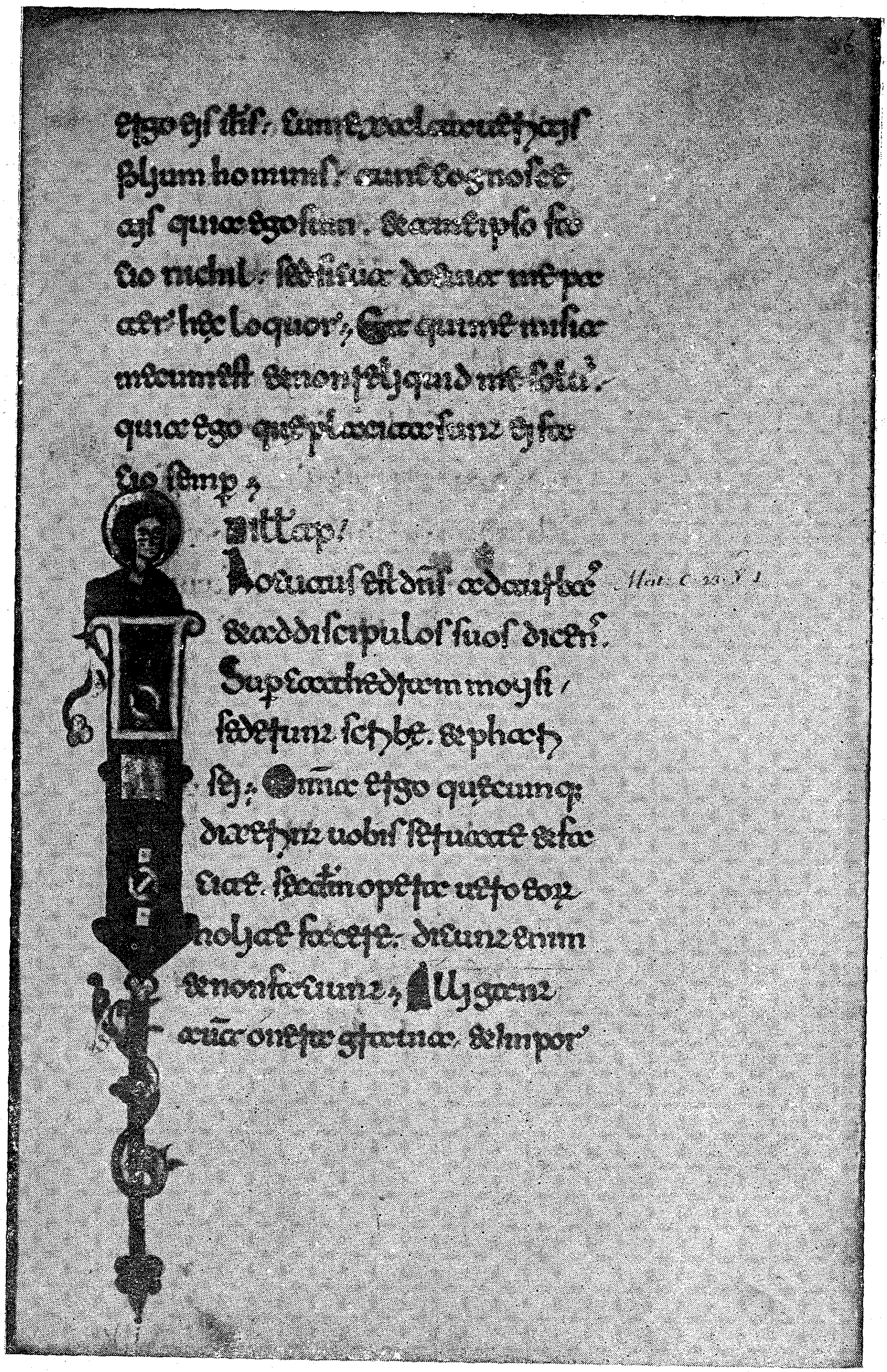
ergo eis ihs: Cum exaltaveritis
filium hominis: tunc cognosce-
tis quia ego sum. Et a meipso fa-
cio nichil: sed sicut docuit me pa-
ter: hec loquor. Et qui me misit
mecum est et non reliquit me solum:
quia ego que placita sunt ei fa-
cio semper.
[illegible]
Locutus est ihs ad turbas Mat. c. 23. v. 1
et ad discipulos suos dicens.
Super cathedram moysi
sederunt scribe et pharisei.
Omnia ergo quecumque
dixerint vobis servate et fa-
cite. secundum opera vero eorum
nolite facere: dicunt enim
et non faciunt. Alligant
enim onera gravia et impor-

Fol. 36ro

ur sequul, Sidue Blyul homum
nonuenac munusque, sdmuni
apsse. Edaspeam nemsuam se
demygonem ptomulasse,

Luc. C 15. V 19

Dixit autem hanc similitudinem ad eos dicens, Homo quidam habuit duos filios. Et dixit adolescentior ex illis patri: Pater, da mihi portionem substantiae quae me contingit. At ille divisit illis substantiam. Et non post multos dies congregatis omnibus adolescentior filius peregre profectus est in regionem longinquam, et ibi dissipavit substantiam suam vivendo luxuriose. Postquam autem omnia consumpsisset, facta est fames valida in regione illa, et ipse coepit egere. Et abiit et adhaesit uni civium regionis illius, et misit illum in villam suam ut pasceret porcos. Et cupiebat implere ventrem suum de siliquis quas porci manducabant, et nemo illi dabat. In se autem reversus dixit: Quot mercenarii in domo patris mei abundant panibus, ego autem hic fame pereo? Surgam et ibo ad patrem meum et dicam ei: Pater, peccavi in caelum et coram te, et iam non sum dignus vocari filius tuus; fac me sicut unum de mercenariis tuis. Et surgens venit ad patrem suum. Cum autem adhuc longe esset, vidit illum pater ipsius et misericordia motus est, et accurrens cecidit super collum eius et osculatus est eum. Dixit autem ei filius: Pater, peccavi in caelum et coram te, et iam non sum dignus vocari filius tuus. Dixit autem pater ad servos suos: Cito proferte stolam primam et induite illum, et date annulum in manum eius et calceamenta in pedes eius, et adducite vitulum saginatum et occidite, et manducemus et epulemur, quia hic filius meus mortuus erat et revixit, perierat et inventus est. Et coeperunt epulari.

& pharisei parabolas eius · cognoue
runt quod de ipsis diceret ;; Et que
rebant eum tenere & timuerunt tur
bas · quia sicut prophetam eum
habebant ;;

Luc. C 15 N 11

Incip. Dixit ihs di
scipulis suis parabola
hanc ;; Homo quidam
habuit duos filios · &
dixit adolescentior ex
illis patri · pater · da
michi portionem substan
tiae quae me contingit · & di
uisit illis substantiam ;; Et
non post multos dies · congre
gatis omnibus adolescentior
filius peregre profectus est in
regionem longinquam · & ibi

Fol. 40vo

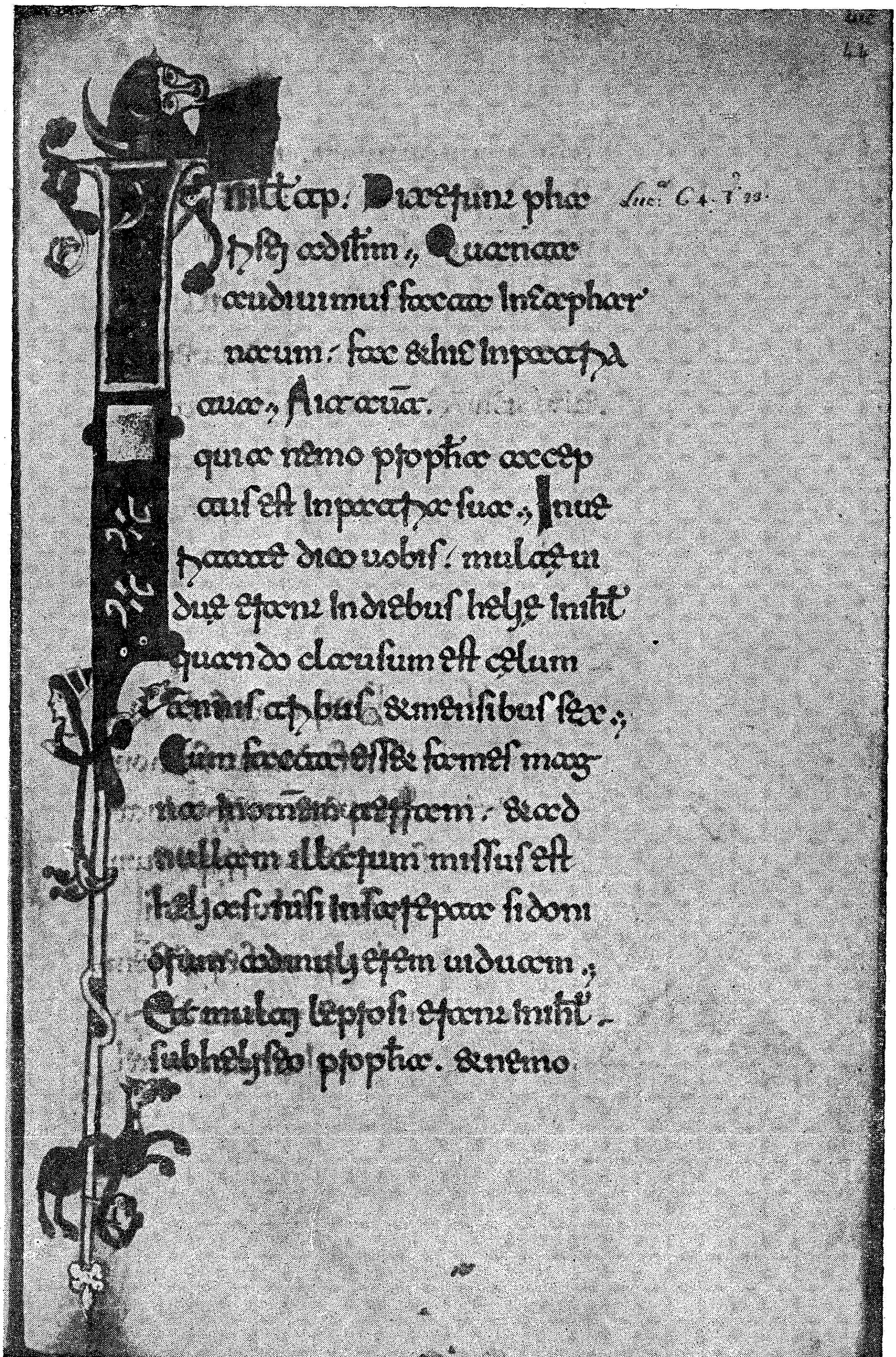

In illo tempore. Dixerunt phar- *Luc. C. 4. v. 23.*
isei ad ihm. Quanta
audivimus facta in caphar-
naum: fac et hic in patria
tua. Ait autem.
quia nemo propheta accep-
tus est in patria sua. In ve-
ritate dico vobis: multae vi-
duae erant in diebus heliae in isrl
quando clausum est celum
annis tribus et mensibus sex.
Cum facta esset fames mag-
na in omni terra: et ad
nullam illarum missus est
helias nisi in sareptam sidoni-
ae ad mulierem viduam.
Et multi leprosi erant in isrl
sub heliseo propheta. Et nemo

Fol. 44ro

erum mundatus est. nisi neeman
syrus. Et repletisunt omnes in sy
nagoga ira hec audientes. Et
surrexerunt et eiecerunt illum
extra ciuitatem. et duxerunt
eum usque ad supercilium montis.
super quem ciuitas illorum erat
edificata ut precipitarent eum.
Ipse autem transiens per medium
illorum ibat.

Mat: C18 V15

Mittat. Respiciens ihesus di
scipulos suos dixit symoni
petro. Si peccauerit in te
frater tuus. uade et corripe eum
inter te et ipsum solum. et si
te audierit lucratus eris fratrem
tuum. Si autem te non audierit
adhibe tecum adhuc unum uel

Fol. 44vo

illy thſ: Nondico ogbi ſepgeſ: ſedus
q; ſepauægiſ ſepgeſ;

Mat C 16 3.

antiap: Accesserunt ad
ihm achnetuſolymit ſcſ
be aphariſey dicentes.
Quare discipuly tui trans
gſediuntur' atradicio
nes ſenioz: nonenim lac
uant manus suas cum
panem manducant. Ip
se aut̃ respondens ait illy.
Quare & uos transgſedimi
ni mandatum dī ppter'
atradicionem uſam; Nam
dī dixit: honora patrem
& matrem. & qui maledixe
rit patri uel matri morte
moriatur'; Uos aut̃ dicitis

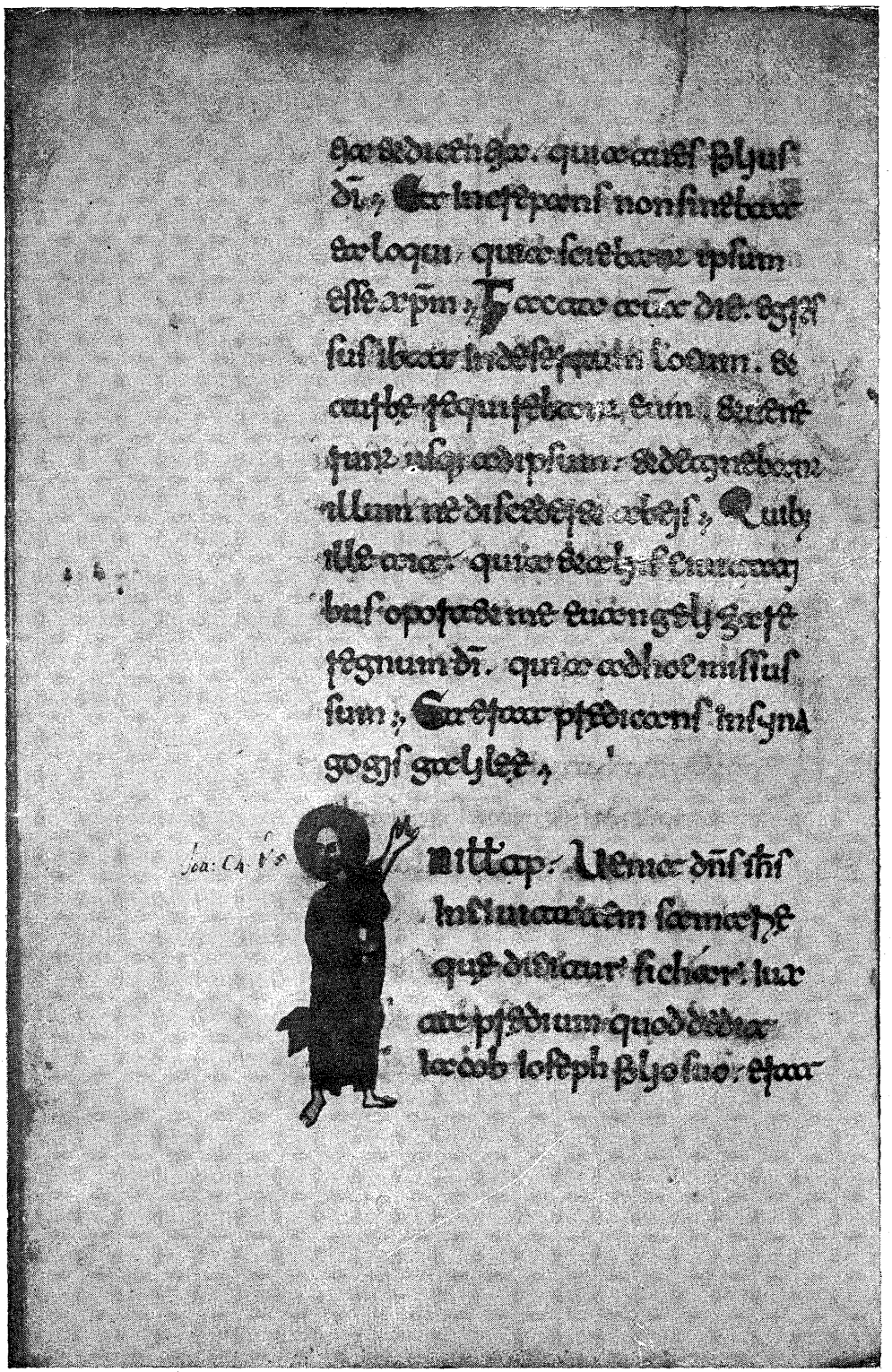

Fol. 47vo

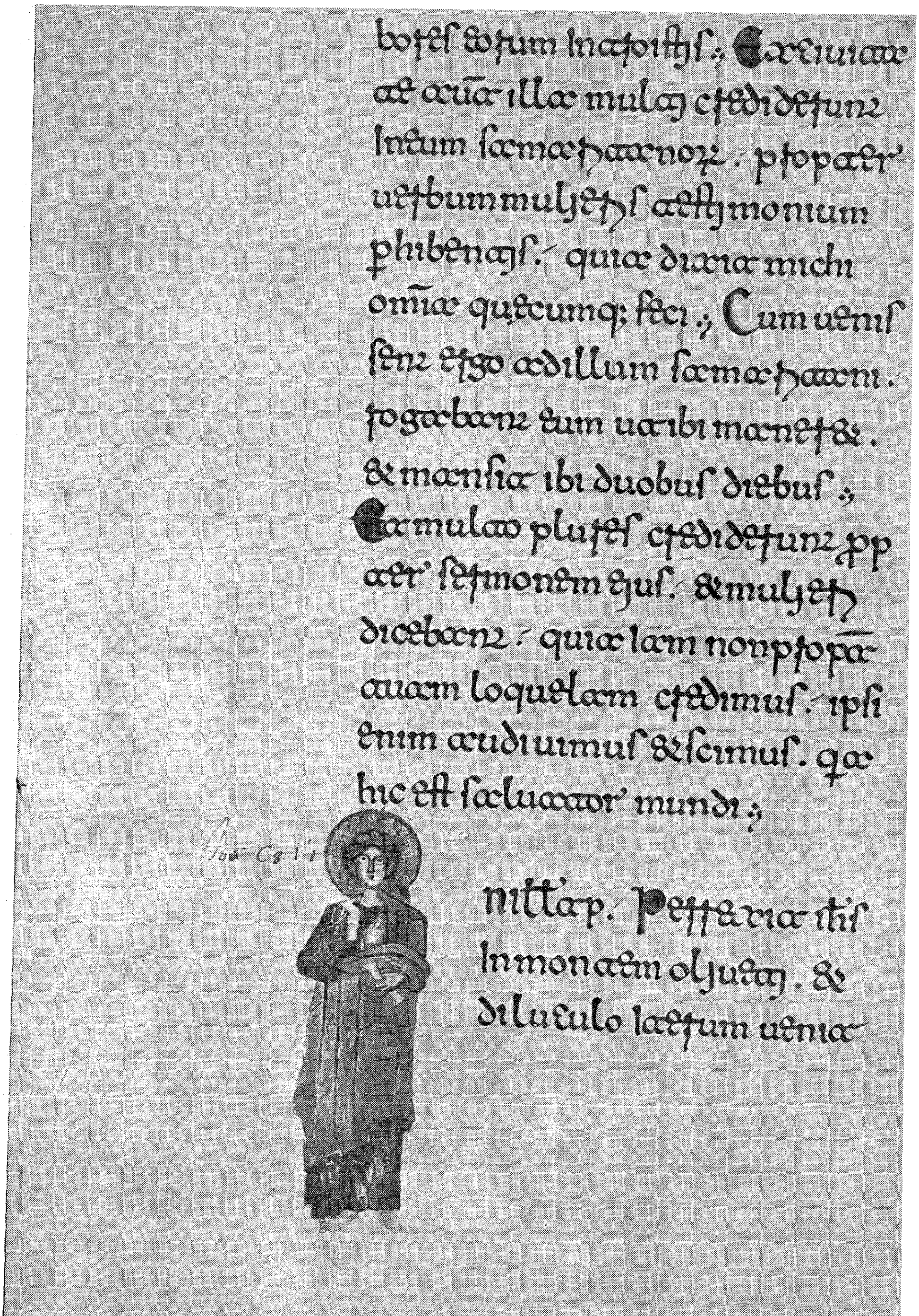

bores eorum introistis ;. Ex ciuita
te autem illa multi crediderunt
in eum samaritanorum . propter
uerbum mulieris testimonium
perhibentis . quia dixit mihi
omnia quaecumque feci ;. Cum uenis
sent ergo ad illum samaritani .
rogabant eum ut ibi maneret .
Et mansit ibi duobus diebus ;.
Et multo plures crediderunt prop
ter sermonem eius . Et mulieri
dicebant . quia iam non propter tu
am loquelam credimus . ipsi
enim audiuimus et scimus . quia
hic est saluator mundi ;.

Ioh. C 8 V 1

In ill. tp. Perrexit ihs
in montem oliueti . Et
diluculo iterum uenit

Fol. 50vo

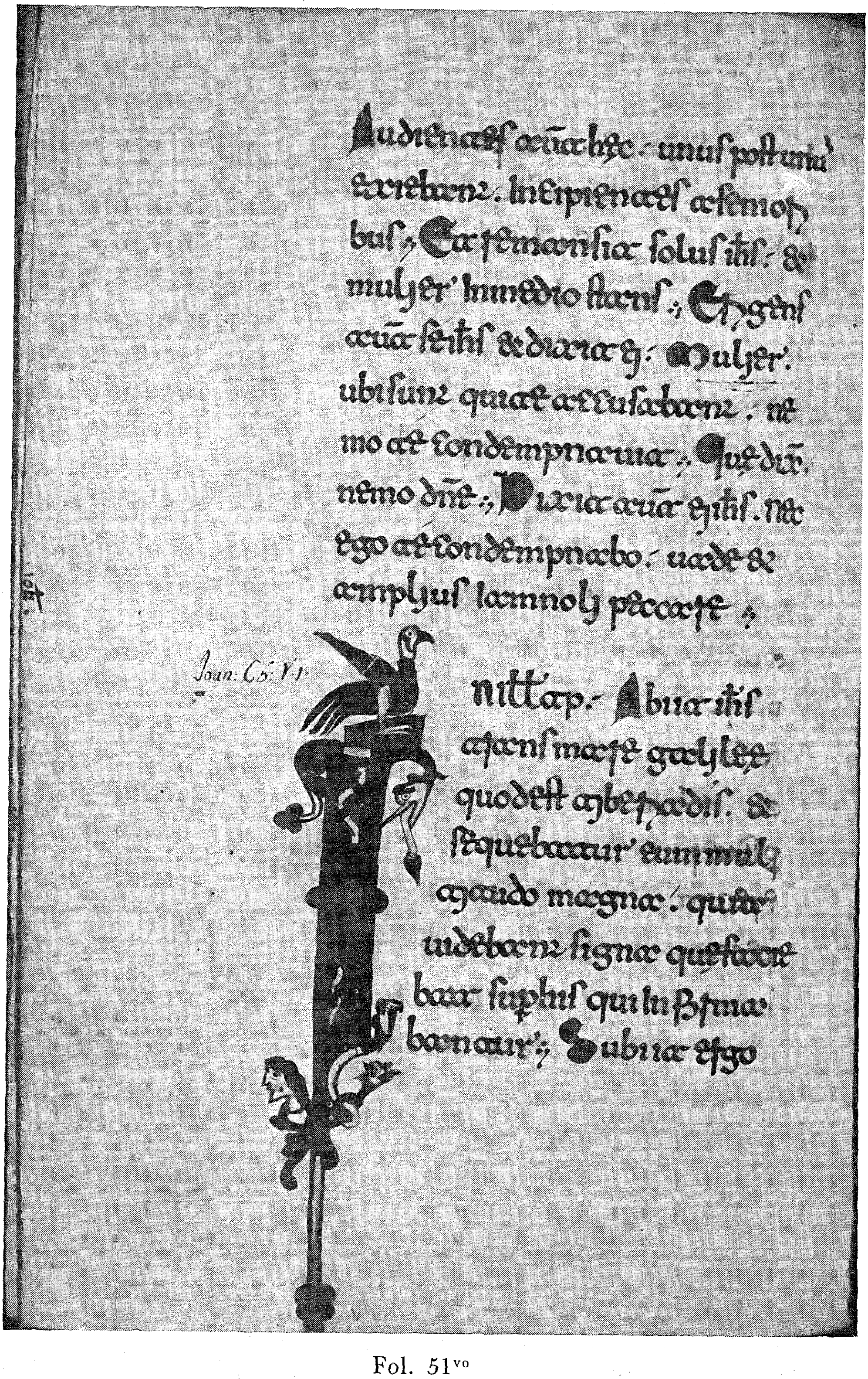
Audientes autem haec: unus post unum exiebant. incipientes a senioribus; Et remansit solus ihs. & mulier in medio stans; Erigens autem se ihs & dixit ei: Mulier: ubi sunt qui te accusabant. nemo te condempnavit; Quae dixit. nemo dne; Dixit autem ihs. nec ego te condempnabo: vade & amplius iam noli peccare;

Ioan: Ca: VI

Incipit cap. Abiit ihs trans mare galileae quod est tyberiadis. & sequebatur eum multitudo magna: quia videbant signa quae faciebat super his qui infirmabantur; Subiit ergo

Fol. 51vo

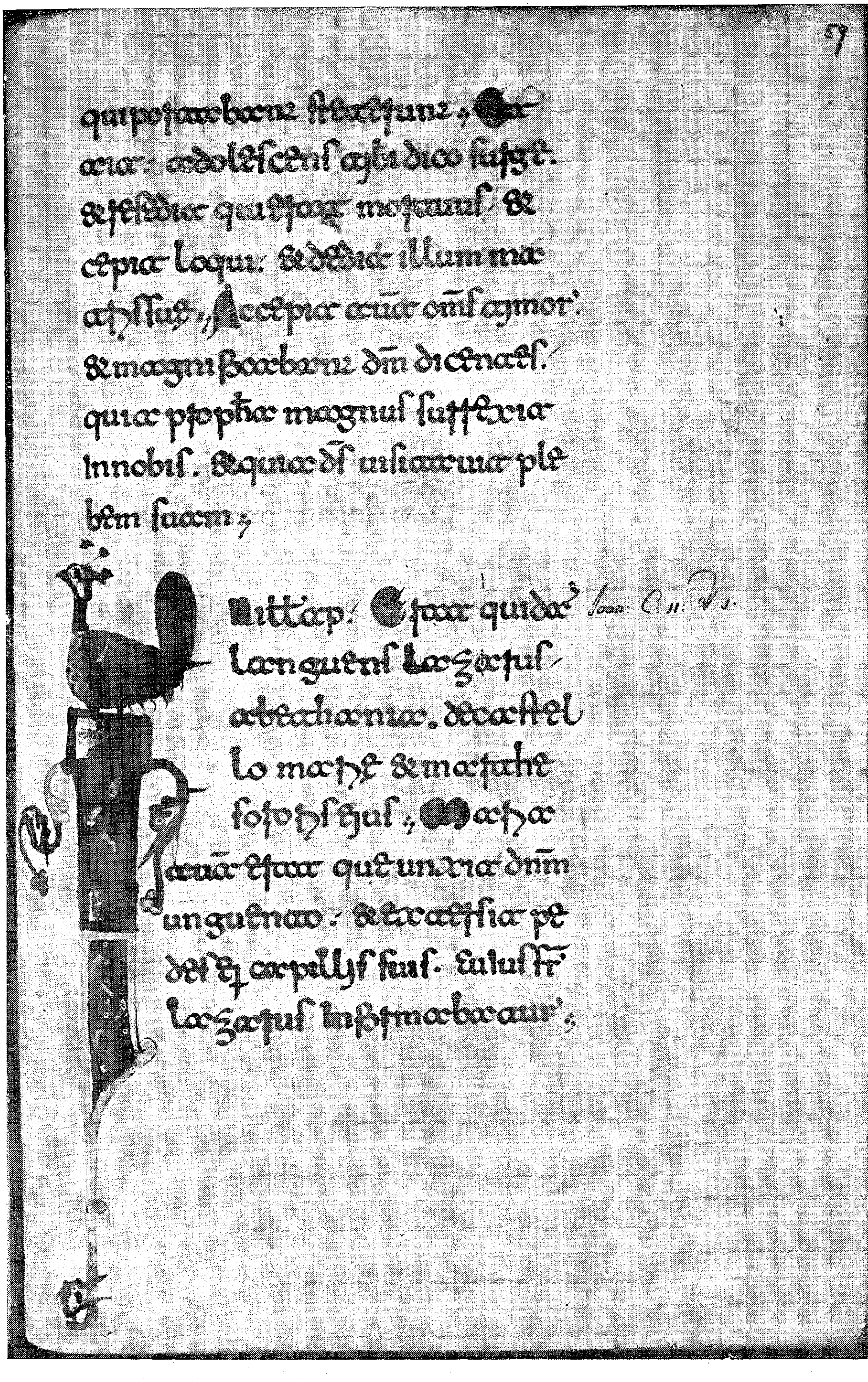

59

qui portabant steterunt; Et a
it: adolescens tibi dico surge.
Et resedit qui erat mortuus. Et
cepit loqui. Et dedit illum ma
tri suae; Accepit autem omnis timor.
Et magnificabant dominum dicentes.
quia propheta magnus surrexit
in nobis. Et quia deus visitavit ple
bem suam;

In ill. t. Erat quidam — Joan. C. 11: v. 1.
languens lazarus
a bethania. de castel
lo mariae et marthae
sororis eius; Maria
autem erat quae unxit dominum
unguento. et extersit pe
des eius capillis suis. cuius fr
lazarus infirmabatur;

Fol. 59ro

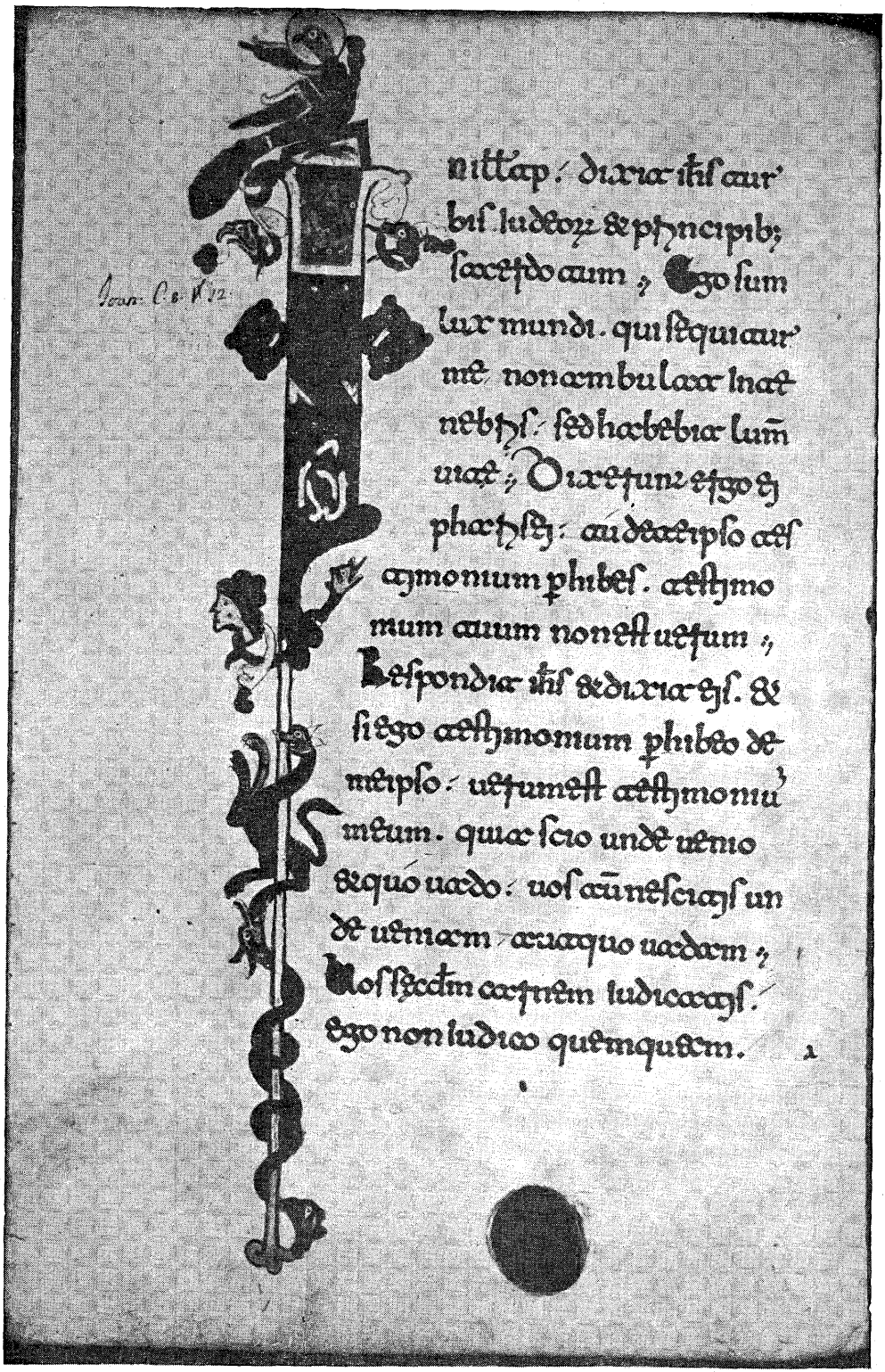

Ioan. C. 8. V. 12.

nitlap. dixit ihs tur
bis iudeorum et principib;
sacerdotum. Ego sum
lux mundi. qui sequitur
me non ambulat in te
nebris. sed habebit lumen
uite. Dixerunt ergo ei
pharisei. tu de teipso tes
timonium perhibes. testimo
nium tuum non est uerum.
Respondit ihs et dixit eis. et
si ego testimonium perhibeo de
meipso. uerum est testimonium
meum. quia scio unde uenio
et quo uado. uos autem nescitis un
de ueniam aut quo uadam.
Uos secundum carnem iudicatis.
ego non iudico quemquam.

Fol. 62vo

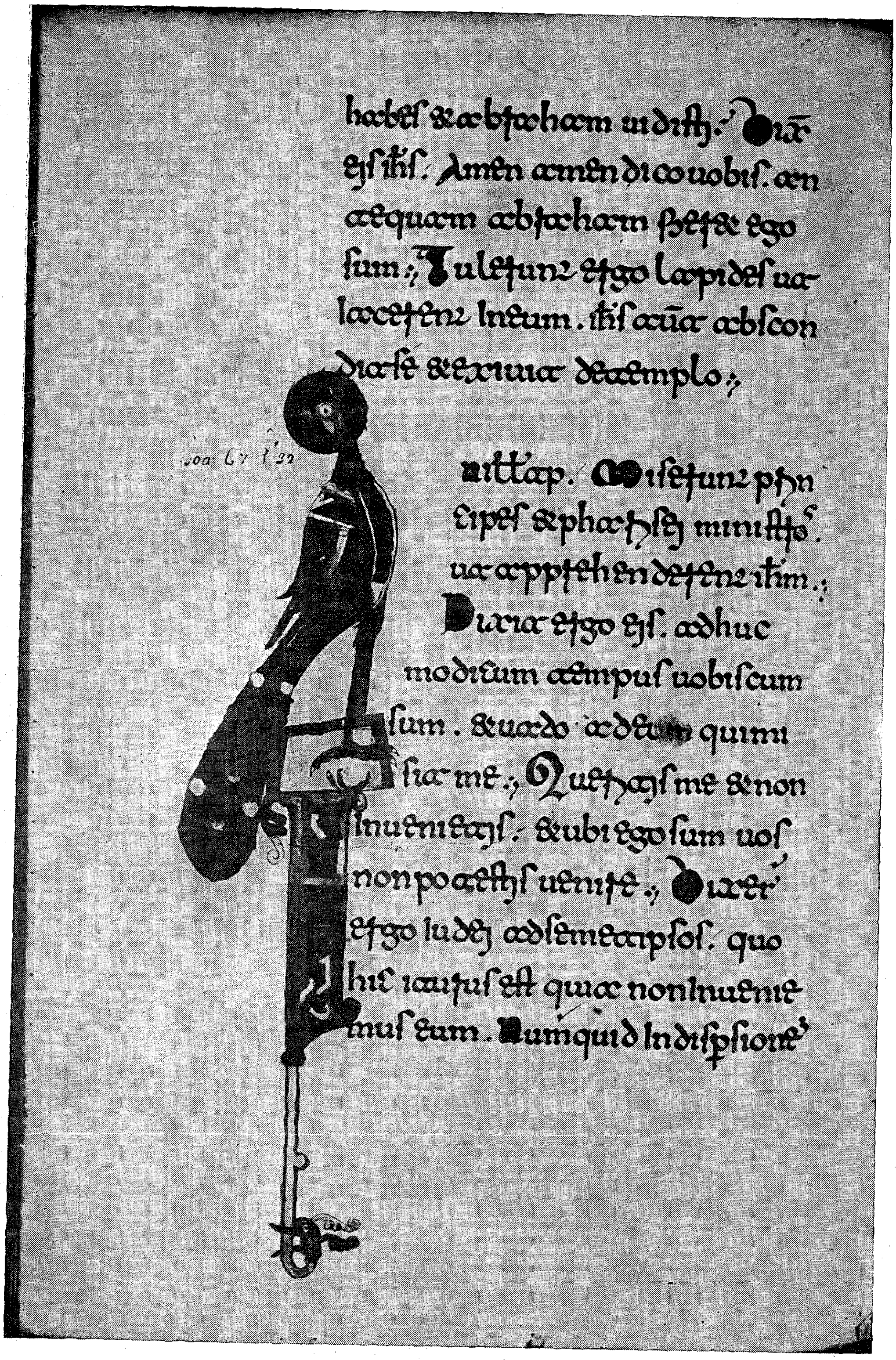

habes et abraham uidisti. Dixit
eis ihs. Amen amen dico uobis. an
tequam abraham fieret ego
sum. Tulerunt ergo lapides ut ia
cerent in eum. ihs autem abscon
dit se et exiuit de templo.

Ioa: 6, 7, 32

nitt cap. Miserunt prin
cipes et pharisei ministros
ut apprehenderent eum.
Dixit ergo ihs. adhuc
modicum tempus uobiscum
sum. et uado ad eum qui mi
sit me. Queretis me et non
inuenietis. et ubi ego sum uos
non potestis uenire. Dixerunt
ergo iudei ad semetipsos. quo
hic iturus est quia non inueni
mus eum. Numquid in dispersione

Fol. 64vo

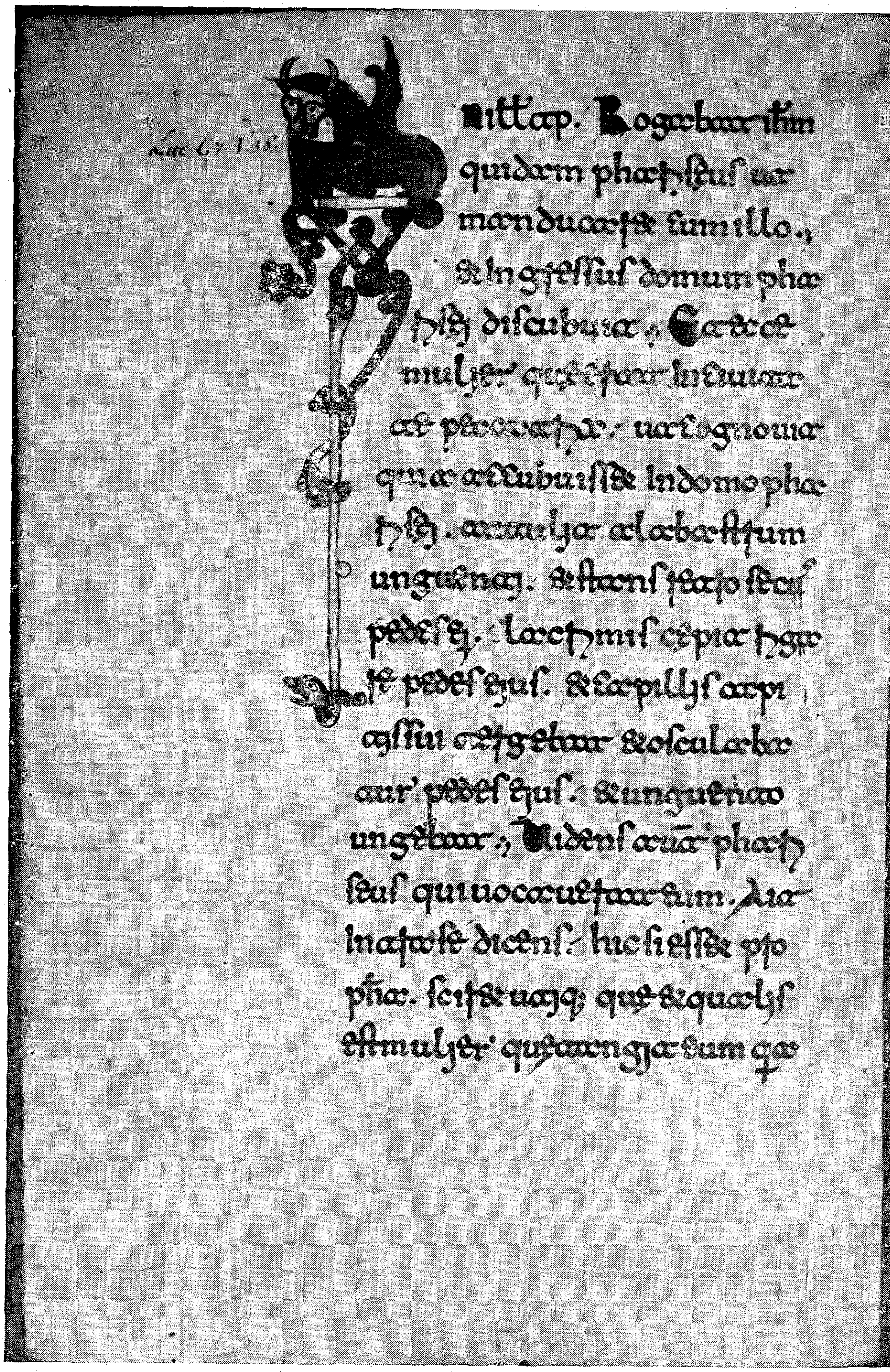

Luc. 67. 136.

init cap. Rogabat autem illum
quidam phariseus ut
manducaret cum illo.
Et ingressus domum pha
risei discubuit. Et ecce
mulier quae erat in civitate
peccatrix ut cognovit
quia accubuisset in domo pha
risei attulit alabastrum
unguenti. et stans retro secus
pedes eius lacrimis coepit riga
re pedes eius. et capillis capi
tis sui tergebat et osculaba
tur pedes eius et unguento
ungebat. Videns autem pharisae
us qui vocaverat eum ait
intra se dicens hic si esset pro
pheta sciret utique quae et qualis
est mulier quae tangit eum quia

Fol. 67vo

pp(ro)ph(et)am dicentem. dicite filię
syon. ecce rex tuus uenit tibi
mansuetus. sedens sup asinam
et pullum filium subiugalis. Eun
tes autem discipuli. fecerunt sicut p(re)
cepit illis ihs. et adduxerunt
asinam et pullum. et imposuerunt
sup eos uestimenta sua. et eum de
sup sedere fecerunt. Plurima autem
turba strauerunt uestimenta sua
in uia. alii autem cedebant ramos
de arboribus et sternebant in uia.
Turbę autem que precedebant et que
sequebantur clamabant dicen
tes. Osanna filio dauid. benedic
tus qui uenit in nomine dñi. Passio
[I]n illo tp. dñi nri ihu xpi sec.
[D]ixit ihs discipulis suis. Math.
Scitis quia post biduum

Fol. 71ro

opus sunt nobis ad diem festum .
aut egenis aliquid daret ∴ Cum
ergo accepisset ille bucellam
exiuit continuo . erat autem
nox ∴ Cum ergo exisset dicit
ihs . nunc clarificatus est filius
hominis . et ds clarificatus est
in eo ∴ Si ds clarificatus e in eo .
et ds clarificauit eum in semet
ipso . et continuo clarificauit
eum ∴

MS lat. Bibl. 61

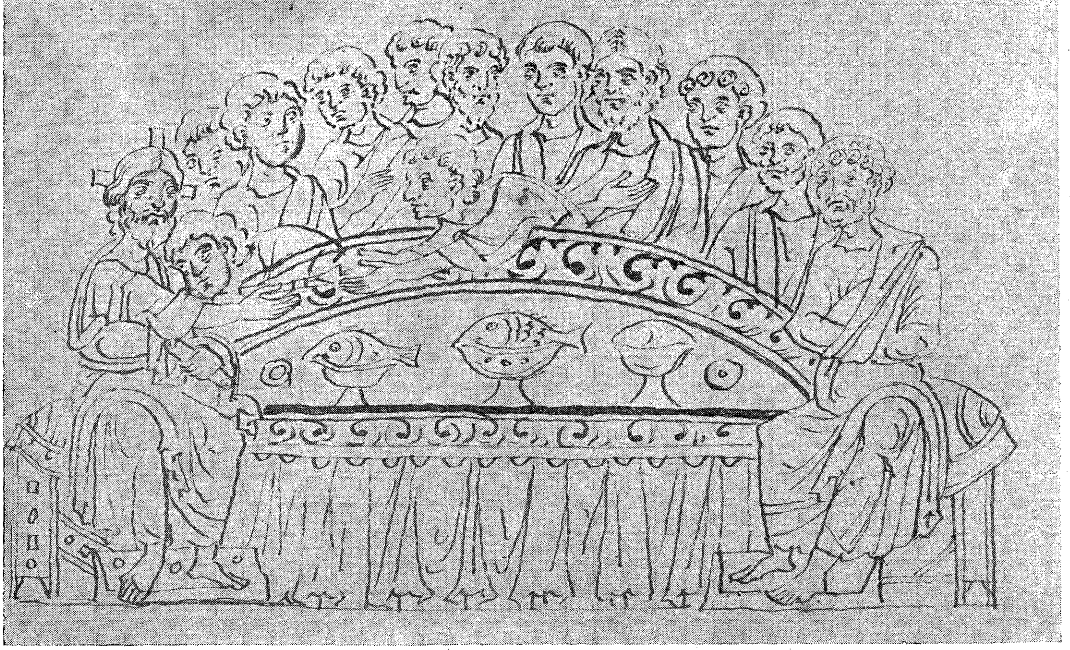

Fol. 106ro

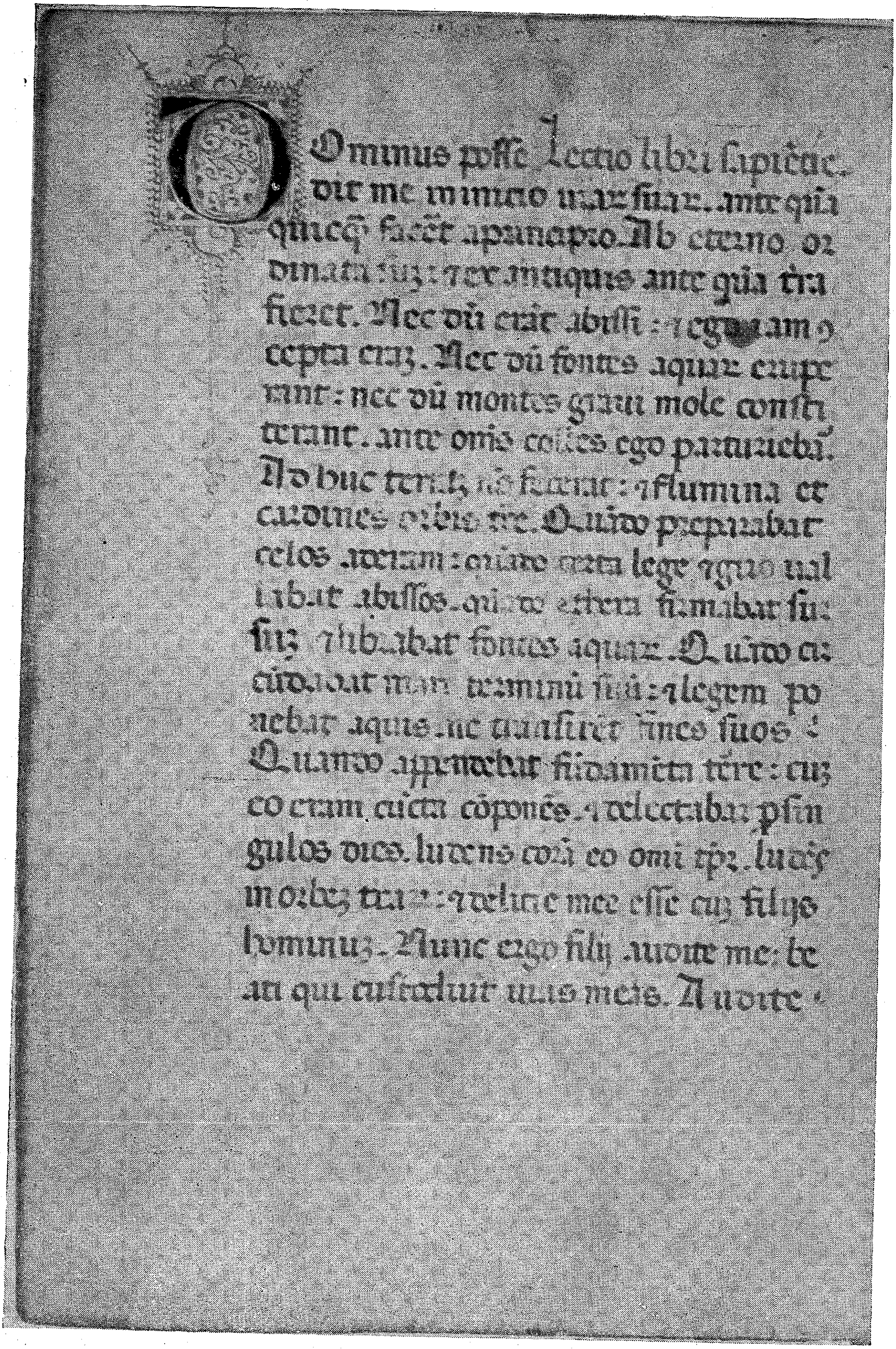

Dominus possedit me. Lectio libri sapientie.
dit me in initio viarum suarum. antequam
quicquam faceret a principio. Ab eterno or
dinata sum: et ex antiquis antequam terra
fieret. Nec dum erant abissi: et ego iam con
cepta eram. Nec dum fontes aquarum erupe
rant: nec dum montes gravi mole consti
terant. ante omnes colles ego parturiebar.
Adhuc terram non fecerat: et flumina et
cardines orbis terre. Quando preparabat
celos aderam: quando certa lege et giro val
labat abissos. quando ethera firmabat sur
sum et librabat fontes aquarum. Quando cir
cumdabat mari terminum suum: et legem po
nebat aquis ne transirent fines suos.
Quando appendebat fundamenta terre: cum
eo eram cuncta componens. et delectabar per sin
gulos dies. ludens coram eo omni tempore. ludens
in orbe terrarum: et delicie mee esse cum filiis
hominum. Nunc ergo filii audite me: be
ati qui custodiunt vias meas. Audite

Fol. 106vo

Alys lyquem gae mellae fluxerunt. Alys
uestauit floresc incestum. Alys osse nec
mos fungunt. Alys collucaum efolyis
nec auer' inclaudant ℣

Flosc uaun aur' conluge ℣

Flosc fun gun aur' geneste ℣

Flosc do mos institu unt ℣

Flosc di uigarc con uc unt.

Flosc et farm consci unt ℣ usq; huc.

Quesc mirabilis capis. Lulus nec sacu
et Laudabilis

nſo. ıtt. & arnaſſayae noſtro. ıtt. ptſen

aſſayae quęnę donaſſe gra: diuſ faciaſ

ptſtuꝝ ſempi æt' mſ;

emẽnto tgam dnę ſeruꝝ tuꝝ in bꝑ

ſuo ſyſ ıtt. nec non & famulꝝ tuꝝ phoſ

nſꝝ. ıtt. & uim ueſti populꝝ haluſ tuę amꝫſ.

q aybi offerꝫ hoc ſacrifſcium laudiſ. tuę

huſ omĩbꝫ ptẽntię ſaſtę lętꝫ ꝯſ

eſpice quęſumꝫ dnę ꝯddito gonę' tuę

mulę tuę abbatiſſę nſę. u. ꝯgulq; con

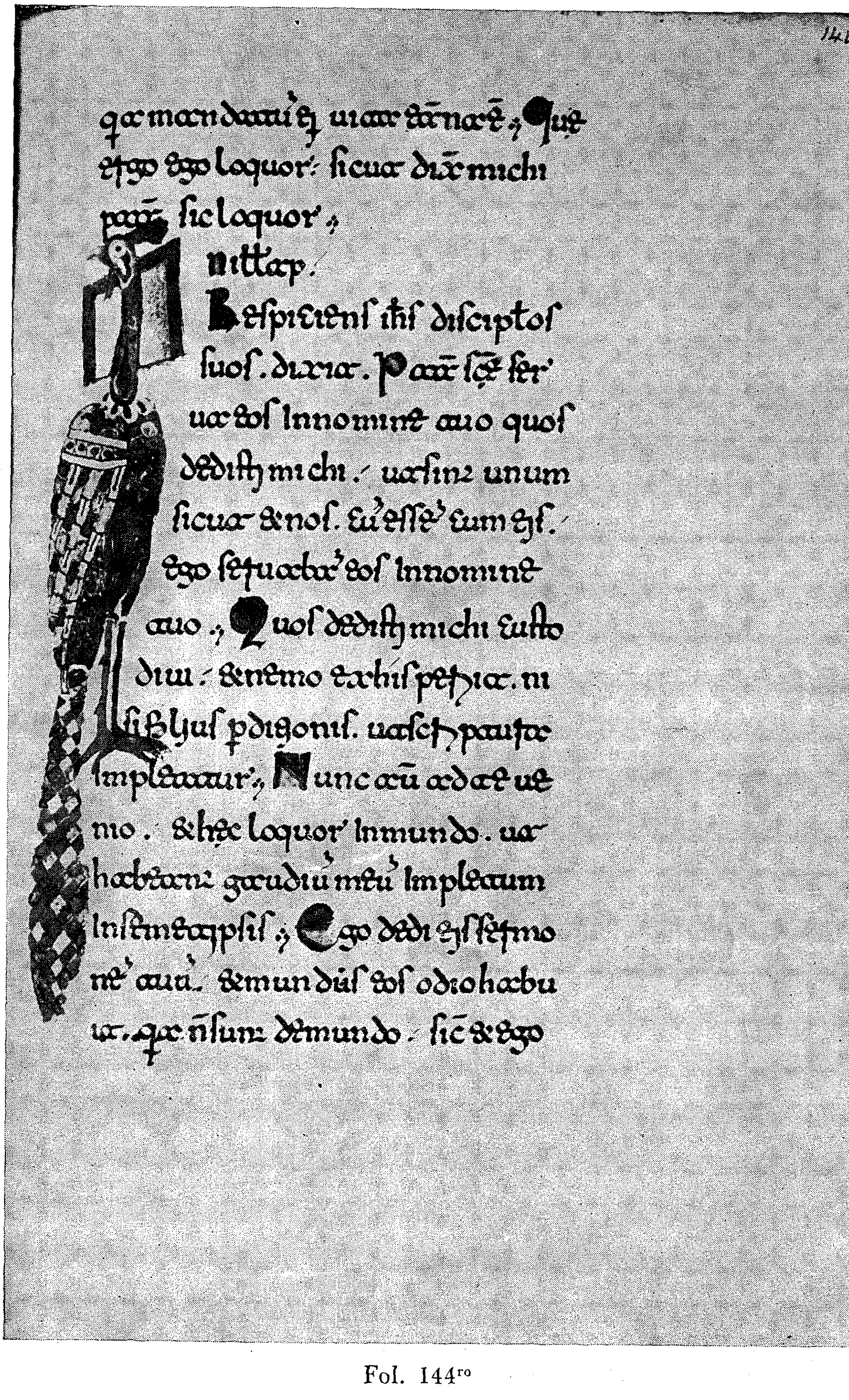
144
quia mandatum eius uita aeterna est. Quae
ergo ego loquor: sicut dixit michi
pater sic loquor.
Init cap.
Respiciens ihs discipulos
suos dixit. Pater sancte ser
ua eos in nomine tuo quos
dedisti michi. ut sint unum
sicut et nos. Cum essem cum eis.
ego seruabam eos in nomine
tuo. Quos dedisti michi custo
diui: et nemo ex his periit. ni
si filius perditionis. ut scriptura
impleatur. Nunc autem ad te ue
nio. et haec loquor in mundo. ut
habeant gaudium meum impletum
in semetipsis. Ego dedi eis sermo
nem tuum. et mundus eos odio habu
it. quia non sunt de mundo. sic et ego

Fol. 144ro

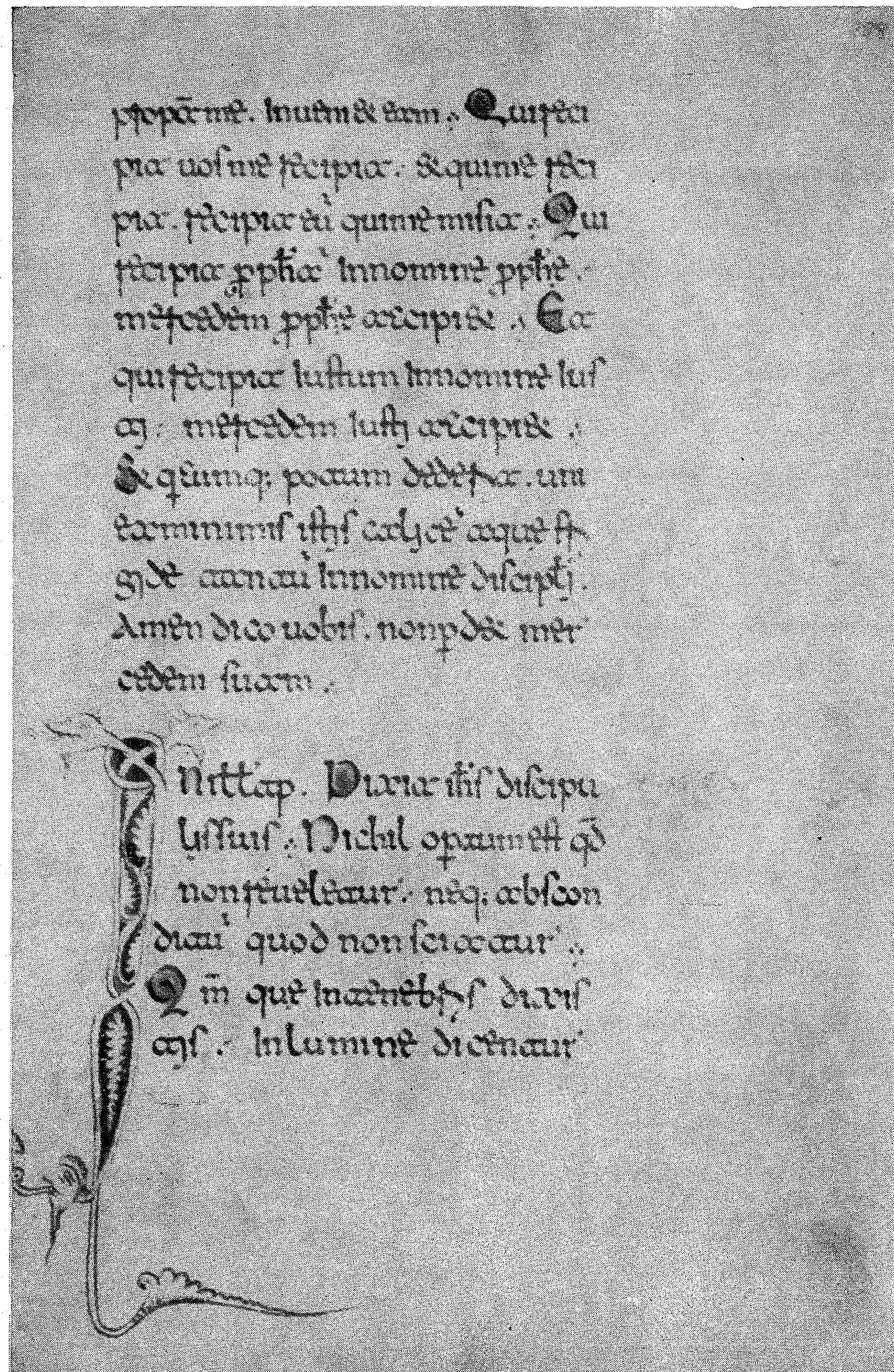
prophete. inuenit eam. Qui reci
pit uos me recipit. et qui me reci
pit. recipit eum qui me misit. Qui
recipit prophetam in nomine prophete.
mercedem prophete accipiet. Et
qui recipit iustum in nomine ius
ti. mercedem iusti accipiet.
Et quicumque potum dederit uni
ex minimis istis calicem aque fri
gide tantum in nomine discipuli.
Amen dico uobis. non perdet mer
cedem suam.

In illo temp. Dixit ihesus discipu
lis suis. Nichil opertum est quod
non reueletur. neque abscon
ditum quod non sciatur.
Quod in tenebris dixis
tis. in lumine dicetur.

Fol. 188ra

Fol. 115vo

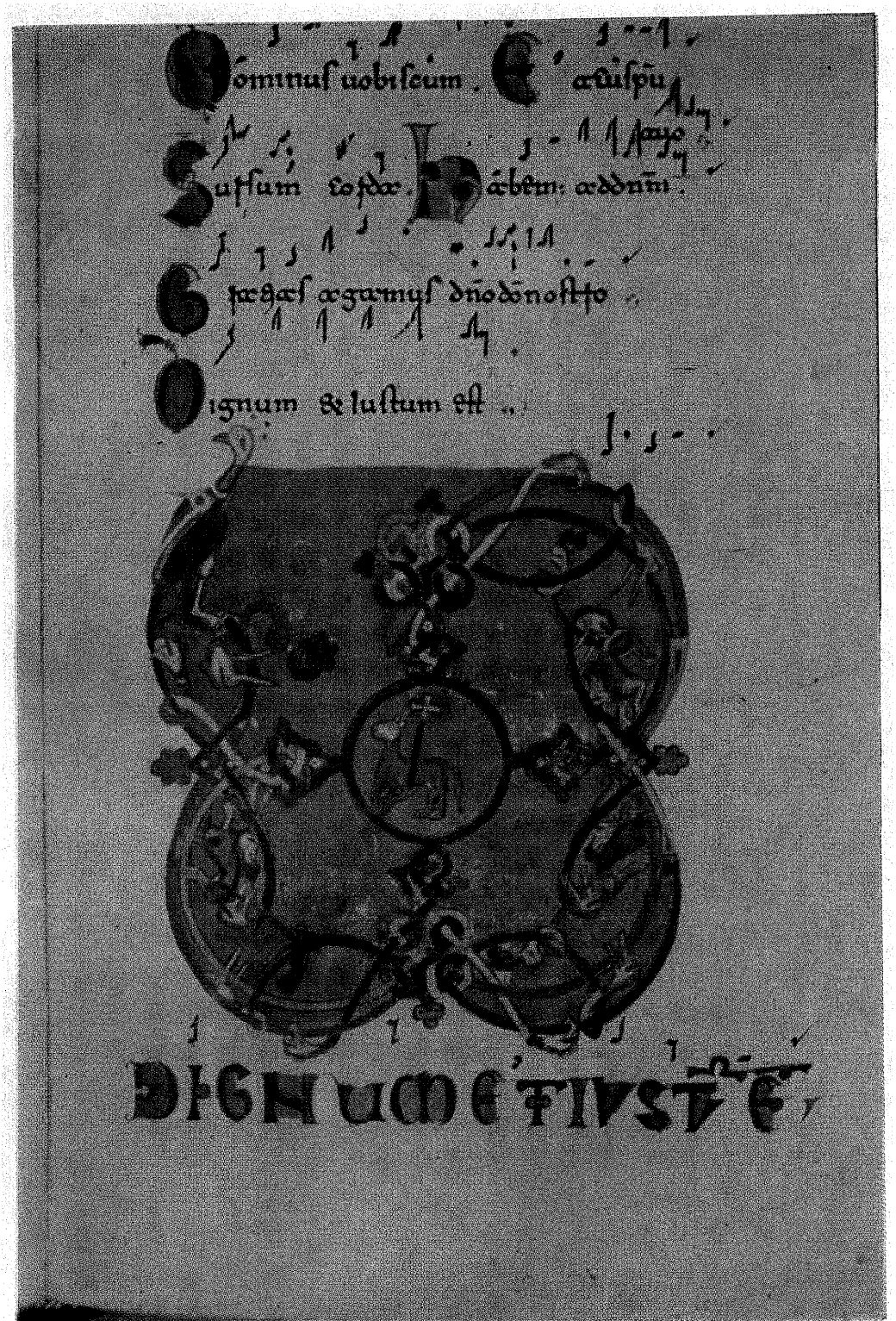

Fol. 117ro

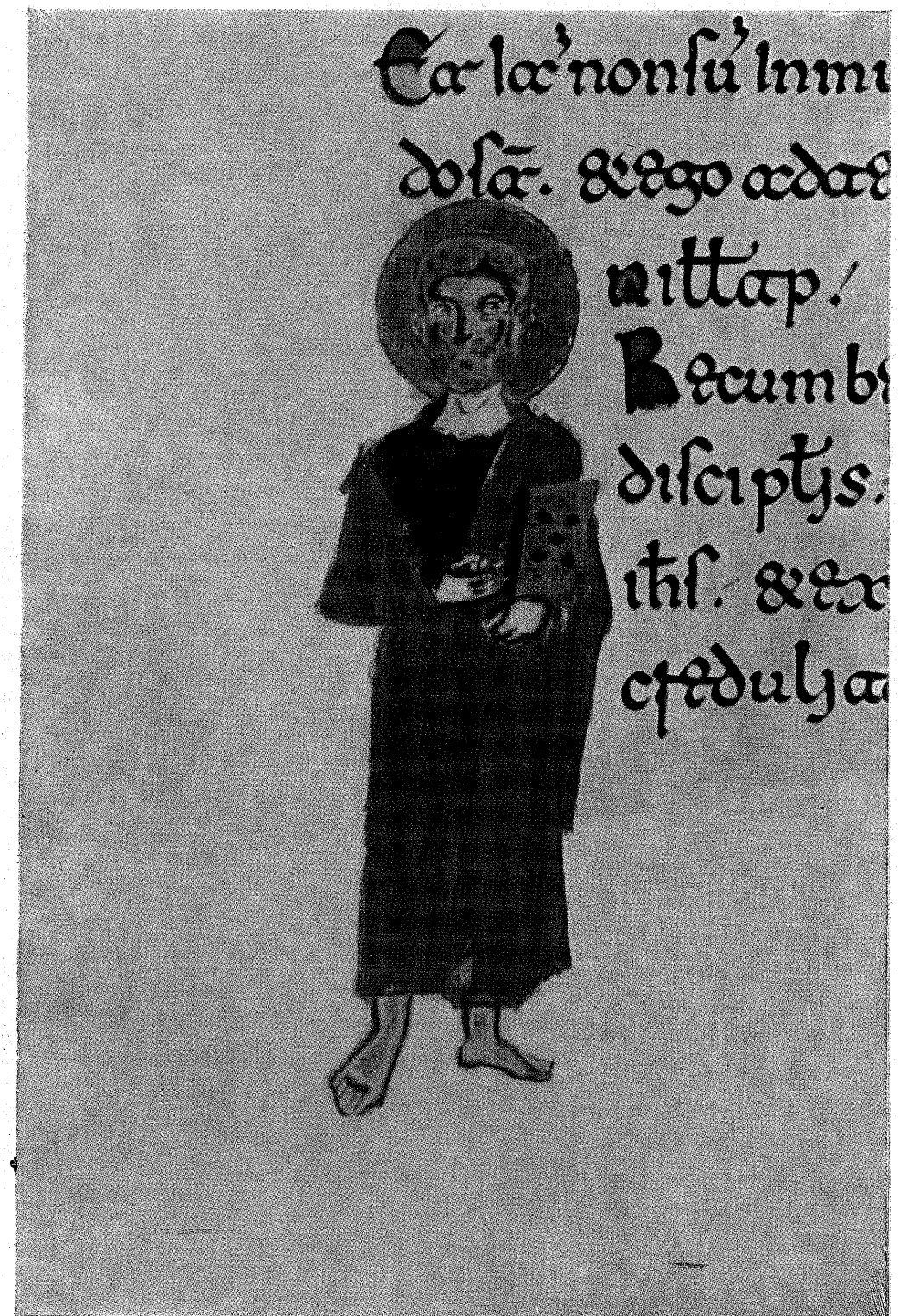

Fol. 138vo

II.

NOTAE ARTIS ILLUMINATORIAE

(*B. Telebaković-Pecarski*)

ILUMINACIJA

Iluminacija Većenegina evanđelistara *(E. V.)* zainteresovala je još od polovine prošlog veka engleske naučnike.[1] J. O. Westwood u *Palaeographia sacra pictoria,* London 1843–5 pod brojem 29 govori o *E. V.* i daje tri faksimila s inicijalima iz njega kao i jedan svoj crtež – kopiju minijature Tajne večere. Westwood-ov opis inicijala vrlo je precizan, ali je kratak. On datira rukopis s XI ili XII vekom. E. Nicholson, *Early Bodleian Music, Introduction to the Study of some of the Oldest Latin Musical Manuscripts,* Vol. III, Oxford, 1913. p. LXXIII, Note 5, smatra da iluminacija *E. V.* pripada montekasinskoj školi. On spominje da postoje više od 150 inicijala i divi se predstavi Tajne večere. E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana,* Oxford, 1929, reprodukovao je dva folija rukopisa na tabli LXXIV i u tekstu uz tablu kaže da inicijali podsećaju na iluminatorsku školu Barija; zatim govori o njihovim bojama i daje opis pomenute minijature. U katalogu izložbe oksfordske Bodleian Library od 1952, iluminacija je takođe označena kao »of the Bari school«.[2]

Slikani ukras *E. V.* pokazuje već na prvi pogled visoke umetničke kvalitete. Glavni su deo iluminacije inicijali, i to pretežno slovo I. Postoje još dva monograma i jedna minijatura Tajne večere. Cela ljudska figura nije često predstavljana; dominiraju zoomorfno-ornamentalni inicijali na kojima su tu i tamo dodata ljudska poprsja ili glave. Iluminacija je vešto složena s tekstom: ne pokriva ga, niti ostavlja nepotrebne veće praznine. Inicijali beneventanskog dela rukopisa pokazuju međusobnu usklađenost i ujednačenost izgleda.

[1] Ikonografiju minijature Tajne večere obradio je A. Dobbert, *Die Darstellung des Abendmahls durch die byzantinische Kunst,* Jahrbuch für Kunstwissenschaft IV. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile,* Paris 1916, p. 292, spominje *E. V.* kao lekcionar.

[2] *Liturgical Manuscripts and Printed Books.* Guide to an Exhibition held during 1952. Bodleian Library, Oxford, 1952, p. 16, plate VIII.

Reklo bi se da ih je radio jedan majstor, čak možda da je skriptor bio u isto vreme i iluminator. Posle pažljivije analize, međutim, pitanje iluminacije postaje nešto komplikovanije. Na više mesta u rukopisu, ispod već gotovog, nacrtanog i naslikanog inicijala, vidi se raniji crtež. Negde je on bio skoro detaljno izrađen (npr. fol. 20vo, 175vo), a negdje je to bila samo skica (kao na fol. 160vo). Nije verovatno da je skriptor iluminator u kasnijem doslikavanju menjao svoj već detaljni crtež. Ukoliko je skriptor i radio inicijale, bio je to *samo jedan deo njih.* Najverovatnije je da je on ostavio mesta za ukrase, negde naznačio osnovni oblik inicijala, ponegde radio ceo crtež, a ostalo su dalje radili iluminatori. U prilog toj pretpostavci ide i to što ostavljena mesta pored teksta ne odgovaraju uvek izrađenom inicijalu. Donji, neiskorišćeni crtež, naprotiv, gde se on vidi, sasvim ide za tekstom. Da je pisar *E. V.* iluminirao rukopis, takvih odstupanja ne bi bilo.

Važnija je i zanimljivija stilska neujednačenost u predstavljanju ljudskog lika. Tu se mogu odvojiti tri majstora različitih kvaliteta, što naravno isključuje jednog skriptora iluminatora. Razlike među trojicom slikara ljudskih glava, dopojasnih i celih figura, otvaraju pitanje datiranja celokupne iluminacije rukopisa. Dva su slikara radila samo ljudske figure, bez kombinacije s ornamentalnim, biljnim i zoomorfnim predstavama. Treći je radio i samostalnu figuru, ali više dopojasne, dodajući ih uz beneventanski[3] tip inicijala, a glave ljudi često je umetao u trake prepleta, shvatajući ih kao deo ili završetak ornamenta.

Inicijali izrađeni na beneventanski način teku od prvih folija do kraja rukopisa, podrazumevajući tu deo kodeksa ispisan beneventanom. Njima pripada i veliki, delom monogramatični inicijal *E* iz *Exultet-a,* koji zaprema gotovo čitavu stranicu, kao i monogram *Vere*

[3] Za ovakve inicijale upotrebljani su od strane istoričara umetnosti izrazi *montekasinski* (A. Schardt), *benediktinski* (E. Bertaux), *langobardski* (M. Bernath) koji su netačni ili nedovoljno jasni, ili se neki određeni naziv u novije vreme izbegava (M. Avery, H. Bloch). Međutim, paleograf *E. A.* Lowe sasvim ispravno naziva karakterističan tip inicijala u beneventanskim rukopisima *beneventanskim.* Bez obzira na poreklo njenih elemenata, ova vrsta iluminacije ima sasvim posebne forme koje se razlikuju od ukrašavanja benediktinskih rukopisa koji nisu pisani beneventanom. Isto koliko beneventana kao pismo ne može biti nazivana langobardskim, ne mogu to biti ni inicijali. Naziv *montekasinski* je preuzak. Njime se može označiti samo jedan deo inicijala u beneventanskim rukopisima vezanim za uglasto pismo, uglavnom iz XI i XII veka. Inicijali rukopisa oble beneventane nazivani su Bari-tipom. Međutim, iluminirana slova beneventanskih rukopisa imala su sličan razvoj kroz stoleća kao i pismo. U početku nesigurna, sastavljena od različitih pozajmljenih elemenata, ona se već u X veku ustaljuju. Već krajem istog stoleća, a naročito u XI v., inicijali uz obli tip pisma razlikuju se od onih uz uglasti i stoje više pod vizantijskim uticajem. No dolazi i do mešavine tih dvaju tipova, naročito u Dalmaciji, i, to već u XI v. u rukopisima oblog tipa. Ma koliko da su trpeli uticaje vizantijske, romanske ili gotske umetnosti — a takvih je mešanja uticaja uvek bilo u umetnosti — inicijali u beneventanskim rukopisima imaju specifični karakter. Zato smatram da je termin *beneventanski* opravdan.

(Vere dignum). Neki inicijali su dugi koliko i ceo tekst na jednoj strani; drugi pak obuhvataju visinu od samo nekoliko redaka teksta. Negde su ostavljena mesta za dva inicijala na istoj strani, a iluminator ih je, kad su oba bila isto slova, spojio. Osnovni elemenat tih inicijala jesu trake prepletene na razne načine. One mogu da u pravilnim lukovima ili pravim linijama čine stablo slova, oko koga se prepleću druge trake. Iza svakog prepletenog dela menja se boja. Praznine su ispunjene belim kružićima – »biserima«, a veliki razmaci između traka zlatom. Inače, stablo inicijala se ponekad sastoji od obrubljenih pravougaonika koji mogu biti ispunjeni gustim prepletom, a od njih polaze jedna ili više traka. One se završavaju jako stilizovanim životinjama, glavama ptica, ili stilizovanim lišćem i ljudskom glavom. Dok su pravougaonici i stilizovani psi više vezani za montekasinski i njemu slične skriptorije, slobodno i široko upletene trake na čijim se krajevima nalaze glave fantastičnih ptica s dugim kljunovima koje grizu trake, vode poreklo iz južnoitalijanskih rukopisa oble beneventane.[4] Petolisni završeci traka, čest ukras u *E. V.* primljen iz južnoitalijanske iluminacije, ulazi u slikani ukras mnogih skriptorija našeg primorja u XII i XIII veku.[5] Boje traka su tamnocrvena, tamnoplava, bela, zelena, žuta i narandžasta. Crtež je smeđ, pojačan tu i tamo crvenom ili crnom bojom. Zlato je dosta upotrebljavano u ispunjavanju pravougaonika i većih slobodnih prostora.

Veliki inicijal *E* iz *Exultet-a* na fol. 115vo sastoji se od prepleta, »bisera«, glava ptica, petolista, i ima po jednu ljudsku glavu na dva kraja. Svi ti elementi jednaki su s inicijalnom ornamentikom južnoitalijanskih rukopisa, u opštem izgledu i lakoći kompozicije ovaj inicijal nema mnogo zajedničkog sa svečanim, teškim inicijalima *Exultet-a* s one strane Jadrana. To proizilazi iz namene rukopisa. *E. V.* bio je pisan da iz njega čita jedna osoba; Exultet svitci južne Italije ilustrovali su vernicima skupljenim u crkvi tekstove molitava. Donekle mu je sličan inicijal *E* iz svitka br. 2 iz Pize s kraja XI veka, naročito u međusobnom odnosu ornamentiranih površina i antropomorfnih predstava. U *E.* V. je od prva četiri slova reči veoma vešto sastavljen monogram tako da veliko *E* i iduća tri manja slova čine skladnu celinu. Uncijalno slovo *E* komponovano je i ukrašeno simetrično, a tri ostala pojačavaju utisak lakoće. Zvonkim i živim bojama dodato je zlato. Donja glava je veoma fino iscrtana perom. Iznad monograma nalaze se dva manja inicijala (L i D) sasvim jednostavna, ali po boji čine celinu s monogramom. Ispod njih je dalji tekst... TET IA ANGLICA TBA CELOR (Exultet iam angelica turba celorum) izrađen istim tipom slova. Takva slova se nižu kao inicijali

[4] I opšti izgled inicijala, kao i njihovi detalji i elementi više se oslanjaju na ovaj drugi uzor nego na montekasinski tip iluminacije.

[5] Prvenstveno se nalaze u trogirskim beneventanskim kodeksima XIII veka, a i u Miroslavljevu evanđelju, srpskom rukopisu s kraja XII veka.

do kraja neumiziranog teksta, do fol. 123vo u istim bojama i sa zlatnim dodacima. Uncijalna, ona imaju preko sredine uspravnog dela stabla prsten, a često preko najtanjeg dela dve poprečne crtice.

Na fol. 117ro je monogram *Vere*. On je izrađen na donjoj polovini strane i raskošno je ukrašen. Sastoji se iz raznobojnih prepletenih traka i »bisera«. Cela površina koju zatvara monogram ispunjena je zlatom. U sredini je krug u kome je naslikano Jagnje s krstom. Hristos kao Agnus Dei retko se unosio u monogram *Vere* u južnoj Italiji, već je takva predstava slikana posebno, kombinovana s tetramorfom. U inicijalima *V* ili monogramima *Vere* on se slika ili stojeći, ili sedeći, u mandorli ili samo poprsje, a predstavljano je i Raspeće. Predstava Hrista-Agneca u *E. V.* zapadnog je karaktera.[6] Jagnje drži krst što je retko u rotulusima južne Italije. Gornji levi ugao prepleta završen je stilizovanim paunom. Jako su istaknuti petolisni završeci traka.

Na mnogim folijima naslikani su simboli četiriju evanđelista kao inicijali *I.* Evanđelist Marko nije često predstavljan. Njegov simbol, krilati (negde u rukopisu i bez krila) lav, stoji uspravno, obično držeći knjigu evanđelje. Predstava je često ispunjena ornamentiranim trakama i jako je stilizovana. Češće je slikan simbol Luke, u istom položaju kao simbol Marka, uvek s evanđeljem. Oba su simbola redovno slikana bez nimba. Donji crtež – skica na fol. 40vo ima nimb. Ovakav način stilizovanja simbola bio je poznat u Italiji od XI veka, a bio je takođe poznat iluminatoru jednog zadarskog rukopisa, po svoj prilici ranijeg od *E. V., Horae monasticae,* iz druge polovine istog stoleća.

Najčešći je simbol Jovana, orao ili paun. Slikan je s evanđeljem i nimbom oko glave. Nimb je izostavljan kad je umesto glave orla data glava pauna s tri odvojena pera. Iluminator se kreće od realistički slikanih detalja do oštre stilizacije kao što je to slučaj i u rukopisima južne Italije. Jako stilizovani paun-orao na fol. 144ro nema nimb, ali mu je evanđelje stavljeno iza glave. Na freski kapele San Michele di Monticchio, XI vek, simbol evanđelista Jovana ima i nimb i evanđelje u obliku svitka iza glave.[7] Zanimljiva je predstava na fol. 65ro *E. V.* gde je simbol Jovana orao sa zecom u kandžama.[8] I stilizacija pauna i stilizacija orla kao u *E. V.* postojale su u Dalmaciji

[6] Istok je u srednjem veku usvojio odredbe Trulskog sabora (691—692 god.) koji je simbolično predstavljanje Hrista — Jagnje — zamenio predstavljanjem u ljudskom obliku.

[7] E. Bertaux, *l'Art dans l'Italie méridionale,* Paris, 1904, p. 154, fig. 65.

[8] To je čest motiv u srednjovekovnoj umetnosti, naročito plastici, koji je nastao u antici, a upotrebljavan je i u ranohrišćanskoj umetnosti. Isti motiv je uzet za jedan inicijal u Miroslavljevu evanđelju (S. Radojčić, *Stare srpske minijature,* Beograd, 1950, str. 43) kojega je iluminacija pod uticajem benediktinske umetnosti. S. Radojčić, *Srpske minijature XIII veka,* Glas SAN CCXXXIV. Odelj. društv. nauka, Knj. 7, Beograd, 1959, str. 56—57.

i južnoitalijanskoj umetnosti još pre nego što je ovaj rukopis nastao. Simbol Jovana u opisanom obliku u *E. V.* često je kombinovan s kompletnim prepletnim inicijalom.

Jedan od trojice iluminatora koji su radili ljudske likove povezivao ih je s ornamentiranim inicijalima, osim na fol. 50vo. Njemu se sa sigurnošću mogu pripisati dve dopojasne predstave evanđelista Mateja na fol. 36ro i 45vo i cela stojeća figura Jovana na fol. 50vo. Tip glava je na sva tri folija isti: Lice je dugi oval, bez brade, uokvireno na isti način pravilnim viticama kose, koja se spušta s desne strane na rame; nimbovi i glave oivičeni su crvenom bojom, verovatno posle pozlaćivanja, a na fol. 45vo je crvenim pojačan i ostali deo crteža figura. Evanđelist Jovan na fol. 50vo stoji frontalno okrenut, oslonjen na obe noge, a u levoj ruci drži svitak (inače je na fol. 45vo evanđelje slikano u obliku kodeksa). Odeća je predstavljena kao što je to bilo uobičajeno u Vizantiji i južnoj Italiji. Nabori padaju pravo i kruto, a boja ne ide za njima. Ipak, po proporcijama, dobrom crtežu – naročito ruku i nogu – i sigurnom stavu figura, ovaj inicijal i druga dva, s poprsjima, rađena od istog majstora, pokazuju njegovu znatnu veštinu. Na fol. 45vo je još jedna glava u profilu, upletena u trake. Ona se i po stilu, a i po mestu na kome se nalazi, može pripisati istom majstoru, jer nije verovatno da bi dva ljudska lika na istom inicijalu bila izrađena od dva različita iluminatora. Ali takvih glava ima na više bližih i daljih inicijala, pa su iste i na fol. 115ro u *Exultet-u*. Te glave uvek čine organsku celinu s prepletima, što bi značilo da je taj isti iluminator radio i ostale ornamentalno-zoomorfne inicijale. Prvi iluminator uradio je najveći deo slikanog ukrasa rukopisa. Po stilu on pripada vremenu kraja XI stoleća ili prvim decenijama XII stoleća. Ikonografija njegovih predstava je zapadnjačka. Osim Hrista Jagnjeta u monogramu *Vere*, on je slikao simbole evanđelista, što je bilo vrlo retko u vizantijskom umetničkom krugu. Slikanje Mateja u poprsju i Jovana kao mladog čoveka bez brade (fol. 50vo) odgovara ikonografiji Zapada.

Na fol. 44vo predstavljen je evanđelist Matej. Sasvim je nevešto predstavljen kako korača, a glava mu je, da bi se pojačao utisak kretanja, okrenuta u stranu. I ruke i noge su crtane naivno i nespretno. Nimb i glava su mu oivičeni crvenom bojom, a preko ostalog dela crteža, rađenog smeđim mastilom, ide crna boja, grubo i netačno stavljena. Evanđelist ima dugu bradu. Boje draperije stavljene su u površine nezavisno od crteža.

Tri folija dalje mala figura Jovanova označava inicijal I. (fol. 47vo). Stav figure je sigurniji nego na fol. 44vo, a pokret propovedanja je ubedljiv. I ovde je istaknuta uzlepršanost draperije. Glava je po tipu slična Matejevoj, ali je nešto bolje crtana. On takođe ima bradu.

Obe ove figure dosta se odvajaju od rada prvog slikara. On ne predstavlja pokret: figura na fol. 50vo je statična. U figurama drugog majstora, naprotiv, pokret je glavno obeležje. On je označen i stavom nogu, kao i glava i ruku, a ističe ga i draperija koja se

odvaja od tela kao da je vetar pokreće, dok kod prvog slikara ona mirno pada. Lica su prvog majstora sigurno crtana, bez brade, a kosa je data uvek po istoj shemi u pravilnim uvojcima. Drugi slikar, autor figura sa fol. 44vo i 47vo daje nevešto crtanim licima brade, figurama i draperiji pokret. Postoji mogućnost da su kasnijim dodavanjem boje preko crteža figure nešto pokvarene, naročito u crtežu ruku i nogu; no već zbog nesigurnosti u stavu one se ne mogu pripisati prvom majstoru.

Najviših kvaliteta je treći majstor. On je radio jedinu minijaturu u rukopisu – Tajnu večeru, ilustraciju teksta na fol. 106ro. On je i autor figure evanđelista Marka, inicijala na fol. 138vo. Minijatura je izrađena na polovini stranice. Nije obojena, osim lakih tragova boje na licu Hrista i trojice apostola do njega. Ikonografski je to istorijski način predstavljanja Tajne večere.[9] Za stolom – sigmom sedi na počasnom mestu s leve strane Hristos. Na drugom kraju stola je apostol Petar koji ima manus velatas. Obojici su noge na suppedaneum-u. Juda je u sredini stola i pruža prema Hristu obe ruke. Na stolu su tri zdele s ribama – jedna je nedocrtana – i dva hleba. Po ivicama je sto ornamentiran stilizovanim lišćem i volutama. Hrist nema nimb, ali ima krst koji treba da bude upisan u nimb. I u zapadnoj i u istočnoj srednjovekovnoj umetnosti on je u Tajnoj večeri po pravilu predstavljen s nimbom, čak i kad ga apostoli nemaju. Glava prvog uspravnog apostola do Hrista – jer mu je Jovan naslonjen na rame – ostala je nedocrtana, možda baš zbog mesta za nimb. Inače je kompozicija veoma zbijena i nedostatak mesta bi mogao da objasni tu neobičnost. Hrist bez nimba, samo s krstom, javlja se u vizantijskom monumentalnom slikarstvu XI veka, ali je to uvek poprsje u medaljonu koji oblikom zamenjuje nimb.[10] Takvih slučajeva ima i u rukopisima južne Italije s kraja X i u XI veku; u njima su često kraci krsta jako produženi izvan medaljona,[11] što podseća na sličnu pojavu u minijaturama umetnosti otonijanskog perioda. U otonijanskim minijaturama može se naći Hrist kao cela figura – a ne poprsje u medaljonu – s krstom, a bez nimba,[12] međutim, te vremenske i prostorno daleke primere teško je i sasvim nesigurno dovoditi u vezu sa zadarskom minijaturom Tajne večere. Predstava Hrista s krstom bez nimba postoji u jednom dalmatinskom beneventanskom

[9] Louis Réau, *L'Iconographie de l'art chrétien*, II, 2, Paris, 1957, p. 410.

[10] Mozaik portika crkve Uspenja u Nikeji (1025—1028. god.) i mozaik kijevske sv. Sofije (1037—1067. god.)

[11] Svitak iz Barija br. 1, 1000 c., Casanatense benedictio fontis 724 B I 13, s X ex., i misal iz Beneventa, Cod. 33, X—XI vek. M. Avery, *The Exultet Rolls of South Italy*, Princeton, 1936. pl. IX, CXII i CCI b.

[12] Evanđelistar Bamberške biblioteke A II 18, fol. 154 b. H. Ehl, *Die ottonische Kölner Buchmalerei*, Bonn-Leipzig, 1922, Abb. 73.

rukopisu, Osorskom evanđelistaru (Borg. Lat. 339) iz 1081–2 godine,[13] gde Hrist nije slikan kao cela figura, ali nije ni u medaljonu. U oba dalmatinska rukopisa – Osorskom evanđelistaru i *E. V.* – krst je skoro istog oblika i kratkih krakova.

Ikonografska shema Tajne večere u *E. V.* uglavnom je vizantijska.[14] Mesto Jude za stolom, u sredini, je po vizantijskom načinu; mesto apostola Petra takođe – on je postavljen simetrično prema Hristu, s karakterističnom vizantijskom težnjom da se od njega što više udalji. Pokreti Hrista i Jude malo odstupaju od čisto vizantijske sheme: umesto da Juda drži ruke u zdeli, on ih pruža ka Hristu. G. Millet smatra da je ikonografski tip Tajne večere u *E. V.* kapadokijski, s jakim vizantijskim uticajima.[14a] Lica na minijaturi su međusobno diferencirana, kosa i brade su različito predstavljene. Ruke i noge su sigurno crtane, verovatno već po gotovim, uobičajenim uzorima. Anatomski su figure ubedljive; nabori odeće jako istaknuti, idu za pokretima i oblicima tela. Sve figure imaju crtežom istaknutu modelaciju vrata. Sve te osobine – draperija koja se lomi, crtež glava gde se ističu detalji, izvestan graficizam karakteristične su za vizantijsku umetnost XII v. Pored izvesnih sličnosti s nekim spomenicima monumentalnog slikarstva, postoje i sličnosti s vizantijskim minijaturama s kraja XII v. Evanđelist Matej u Evanđelju Moskovskog istorijskog muzeja (grčki rukopis br. 518) ima isti pokret i skoro istu odeću kao Hrist u zadarskoj minijaturi Tajne večere. Zadarski slikar je već u crtežu istaknuo raščlanjavanje površine, što bi se svakako bojom još jače istaklo.

Identičan je s tim figurama evanđelist Marko na fol. 138vo. Glava je ista kao glava apostola Petra u minijaturi, a noge su, iako on stoji, sasvim jednako nacrtane kao noge sedećeg Hrista. Stav je čvrst i siguran, no proporcije su nešto slabije nego na minijaturi – glava i noge su prevelike. Draperija je prebojena bez ikakve veze sa crtežom. To određeno govori da je nije slikao isti majstor.

Elementi minijature Tajne večere i inicijali – Marka sa fol. 138vo javljaju se u južnoitalijanskim minijaturama još od kraja XI veka, ali neki od njih traju i kroz ceo XIII vek. Takav je slučaj s ornamentom – stilizovanim lišćem oko stola. Ono se, u nešto drukčijem vidu, pojavljuje u XI veku; skoro je isto kao u minijaturi *E. V.* u svitku broj 3 iz Pize, iz XIII veka.[15] Način stilizovanja draperije naj-

[13] Novak, *Notae palaegraphicae, chronologicae et historicae.* Vjesnik Hrv. arheol. društva u Zagrebu, N. S. XV, 1928, str. 191—201. V. Novak, *Nova kategorija dalmatinskih historiskih izvora od VIII do XII stoljeća.* Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. III, Zagreb, 1957. str. 39—74, tabla II. Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti,* Zagreb, 1930, str. 141, sl. 151. Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji,* Zagreb, 1952, str. 28, sl. 28.

[14] A. Dobbert, o. c. G. Millet, o. c., p. 292.

[14a] G. Millet, o. c. 292, 295.

[15] M. Avery, o. c.

bliži je minijaturama XII veka. Tip glava je dosta sličan tipu salcburškog iluminatorskog kruga s kraja XII i početka XIII veka, i to glavama iz misala br. 33 iz baltimorske Walters Art Gallery[16] i rukopisu br. 942 bečke Dvorske biblioteke.[17] Takođe su slične glave iz Vat. Barb. Lat. 2724, beneventanskog kodeksa s izrazito gotiziranim minijaturama, iz treće decenije XII veka.[18] Treći majstor se i pored sličnosti sa severnim minijaturama i ikonografski i stilski pretežno oslanja na Vizantiju, koje je umetnost mogao da upozna i preko južne Italije, a i u samoj Dalmaciji. Dalmacija je s umetnošću Istoka imala kontakta još kudikamo ranije no što su ove minijature izrađene. O tim vezama postoji i pismeno svedočanstvo. Toma Arhiđakon, pišući o splitskom nadbiskupu Lovri (1060–1099 god.) govori: »Ipse (i. e. archiepiscopus Laurentius) autem uenerabilis Laurentius, non sibi aut carnalibus erat proximis intentus acquirere, sed omnia ad proprietatem ecclesie ascribebat. Tantum enim studiosus extitit ad ampliandum ac decorandum ecclesie thesaurum, ut quendam proprium seruum in Antiochiam ad discendum fabrilia opera auri et argenti dirigeret. Qui cum iam bene instructus redisset, fecit uenerandus pontifex excudi ab ipso candelabra magna de argento et alia candelabra manualia. Fecit autem urceum magnum, et alium paruum, et ciminile manicatum, calicem et capsam, uncum pastoralem et crucem, et alia quedam, que omnia perfecit *opere sculptorio artis ingenio antiochene*«.[19] Zanimljivo je da splitski nadbiskup želi da prenese u Dalmaciju dostignuća umetnosti Antiohije, a ne Carigrada, kako je to u otprilike isto vreme radio u Italiji veliki montekasinski opat Deziderije. Jasno je već iz Tomina teksta da se cela ta akcija nadbiskupa Lovre u Splitu odigrala u kudikamo skromnijim i manjim razmerama nego slična opata Deziderija u Monte Cassinu, matici benediktinskog reda.[20] U Zadru, međutim, sedištu predstavnika

[16] The Walters Art Gallery. *Illuminated Books of the Middle Ages and Renaissance.* An Exhibition held at the Baltimore Museum of Art. Baltimore, 1949. Catalogue, pl. XVIII.

[17] G. Swarzenski, *Die Salzburger Malerei,* Leipzig, 1908–13, T. II, Taf. CIX, Abb. 400–402.

[18] M. Avery, o. c.

[19] Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana.* Ed. Fr. Rački, Mon. Spect. hist. Slav. Merid. Scriptores, vol. III, Zagrabiae, 1894, 47–48.

[20] Dok nadbiskup Lovro šalje na učenje jednog domaćeg čoveka, u Montekasino je bila pozvana grupa carigradskih majstora koji su izvodili radove na ukrašavanju crkve (Bertaux, o. c. p. 163–7) i radili dela umetničkih zanata. E. A. Lowe, o. c., na pl. LXX donosi faksimil (Lectionarium Casinense 1072–86) gde su ovi stihovi, vezani za opata Deziderija:

Varias quoque grecia vestes
dedit artificesque scientes,
tribuit sua marmora roma,
quibus est domus ista decora.

Veze Vizantije i Dalmacije mogu se pratiti kroz niz dalmatinskih rukopisa teološke sadržine od VIII do XII veka. V. Novak, *Nova kategorija.* Dalje o vezama Dalmacije i Vizantije v. J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji,* posebno izdanje SAN, knj. CCXCI, Beograd, 1957.

vizantijske vlasti, vizantijski uticaj bio je stariji, dublji i neposredniji kroz nekoliko prethodnih vekova – i pored crkvenog rascepa Istoka i Zapada 1054. godine – nego što je bio u Splitu. U radu trećeg iluminatora *E. V.* je jasan baš taj vizantijski uticaj. Ukoliko minijatura ima i sličnosti s austrijskim minijaturama kasnog XII veka, to dolazi od zajedničkog karaktera koji je evropska umetnost toga doba imala.[21] Po tome koliko su elementi minijaturnog slikarstva XI i ranog XII stoleća prerađeni i stilizovani, po izvesnom manirizmu koji pokazuje ustaljenost i određenost formi, kao i po opštim stilskim odlikama, minijatura Tajne večere i figura evanđelista Marka od istog majstora mogu se datirati u poslednje decenije XII veka.

Na fol. 188ro nalazi se inicijal I koji se savim razlikuje od ostalih beneventanskih inicijala u *E. V.* Crtan je crnim mastilom i neobojen je. Dve jednostavno povezane trake ukrštaju se i uokviruju dva unutrašnja polja. Jedno je od njih ispunjeno lozicom sa stilizovanim listovima koji su delimično iscrtani, a praznine između njih ispunjene su crnim. Drugo manje polje ima belu, krivudavu traku. Obe osnovne trake vezuje jedan krug i one se na vrhu završavaju s po jednom fantastičnom životinjskom glavom, s dugim ušima i bradom. Na donjem kraju je dugačak stilizovan list i ljudska glava iz čijih usta izlazi lozica kao nastavak trake. Inicijal u strukturi pokazuje težnju crtača koji ga je izradio da se prilagodi ostalim prepletnim inicijalima u rukopisu. I kad upotrebljava iste motive kao i beneventanski iluminator, oni su stilski sasvim različiti od beneventanskih.

Inicijal je stilski najbliži gotskim inicijalima XIII veka. Stilizovano na način kao u ovom inicijalu, lišće kao ornamenat upotrebljavano je krajem XII veka u salcburškim minijaturama. Najbliža paralela je u rukopisu br. 29 Walters Art Gallery, rađenom u benediktinskom manastiru Seitenstettenu u XII veku.[22] Sličnosti s ornamentom donjeg polja postoje u arhitekturi južnoitalijanskih minijatura XII veka (Ms Barber. Lat. 2724), a u inicijalima se on upotrebljava tek posle XII veka. Inicijal *E. V.* je nastao krajem XII ili početkom XIII veka, samo se on po stilu i kvalitetu predstavljenog ljudskog lika ne može pripisati izvrsnom trećem majstoru figura iz *E. V.*

Uz bogatu iluminaciju beneventanskog dela kodeksa treba pomenuti da je iluminiran i onaj mali broj folija ispisanih goticom. Na prvom foliju je ostavljeno mesto za inicijal L. Na fol. 106vo ima jedan inicijal, na fol. 108ro-vo po jedan, i na fol. 196ro takođe jedan. Tip ovih inicijala bio je rasprostranjen po celoj Evropi od XIII do XV veka. Oni su izrađeni crvenom i plavom bojom. Najlepši je inicijal na fol. 106vo, uncijalno D, kojega je unutrašnja površina ornamenti-

[21] »The international language and the international culture of the twelfth century« (H. Haskins, *Renaissance of the twelfth century*, Cambridge, Mass 1927, p. 396). W. Koehler u *Byzantine Art in the West*, Dumb. Oaks Papers I, 1940, p. 76, govori o internacionalnom stilu XII veka, smatrajući vizantijsku umetnost XI veka za izvor iz koga se taj stil razvio.

[22] Katalog izložbe rukopisa Walters Art Gallery 1949 No 27.

rana, a okolo se nalazi čipkasti okvir s dugim produžetkom na sredini dole. Kasnije je ta vrsta inicijala dobijala duge i jako kićene zavoje i dodatke. Takve vrste iluminacije ostalo je dosta u rukopisima biblioteka i manastirskih riznica i u Dalmaciji. Gotski inicijali *E. V.* pripadaju ranom XIV stoleću.

Tekst *E. V.* dopunjen je dva veka posle nastanka rukopisa. Iluminacija je, međutim, imala skoro kontinuirani razvoj kroz dugo vreme, da bude završena u novom, gotskom stilu.

Rukopis je tačno datiran podacima sadržanim u *Exultet-u* (fol. 115–123) u 1094–6 god. Iluminacija je svakako počela u tim godinama ili neposredno posle završetka rukopisa. Slikani ukras *Exultet-a* i svi inicijali istog tipa u *E. V.*, imaju sve elemente koji se sreću u južnoitalijanskoj iluminatornoj umetnosti toga i nešto kasnijih vremena. Prvi slikar ljudskih predstava verovatno je izradio i inicijale s prepletima. Njegov rad se može staviti u vreme dok je još sama Većenega bila živa. To je vreme kad je manastir bio na vrhuncu poleta i umetničke izgradnje, vreme kad su nastale i freske u njegovu zvoniku.[23]

Slikar nije završio svoj rad. Mnoga mesta za ukras ostala su prazna. Neka od njih nisu nikad ispunjena – na fol. 194ro je i danas prazno mesto za inicijal. Druga pak dobila su kasnije dopunu. Drugi majstor figura radio ih je najverovatnije u drugoj četvrtini XII st. Sve osobine majstora Tajne večere i evanđelista Marka sa fol. 138vo određuju kao vremenski okvir njegova rada poslednje decenije XII veka. U to vreme nastao je novi procvat manastira sv. Marije, od vremena opatice Rožane (1170–1183 god).[24] Verovatno je onda kad su se posle razaranja Zadra od Mlečana prilike za grad izmenile i poboljšale,[25] nastalo i sređivanje već postojećih umetničkih vrednosti manastira, pa i dopuna slikanog ukrasa *E. V.* Krajem XII veka postojali su u Zadru i po imenu poznati vešti slikari minijatura, pictores optimi.[26] Kao što je već rečeno, autor minijature Tajne večere jako se oslanjao na vizantijske uzore. Dalmatinsko slikarstvo XII i XIII veka, i to pre svega monumentalno slikarstvo u Zadru u to vreme, veoma zavisi od vizantijske umetnosti koju naročito šire na istočnoj obali Jadrana grčki majstori u vreme ekspanzije komnenske umetnosti,[27] što se odrazilo i na minijaturama zadarskog svetokrševanskog skriptorija.

Nijedan dalmatinski sličan primer nije nam zasada poznat. Međutim, u jednom mnogo mlađem srpskom rukopisu, Parimijama beogradske Narodne biblioteke br. 300 iz kraja XIII veka, glava Hrista

[23] V. Novak, *Zadarski kartular samostana sv. Marije*, Zagreb, 1959.

[24] V. Novak, *Manastir sv. Marije od Većenegine smrti do zadarske katastrofe*. Štampa se u »Starohrv. Prosvjeta«, III, 8.

[25] F. Šišić. *Poviest Hrvata, Zagreb*, JAZU 1944, str. 102–9.

[26] Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, 80.

[27] S. Radojčić, *O slikarstvu u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN CIII NS V, Beograd 1953, str. 53.

Emanuila – inicijal *O* – skoro je identična s glavom apostola koji sedi iznad Jude u Tajnoj večeri iz zadarskog rukopisa.[28] Vremenski raspon između iluminacije dalmatinskog i srpskog rukopisa suviše je veliki da bi se te dve tako slične predstave mogle pripisati zadarskom majstoru ili grupi iluminatora kojoj je on pripadao. Sličnost u stilu i maniru crteža između zadarskog i mnogo kasnijeg srpskog rukopisa ukazuje na iste uzore koje su iluminatori oba rukopisa koristili, na uticaje vizantijske umetnosti koji su stizali različitim putevima – u Rašku neposrednije, u Dalmaciju preko Italije, ali su ti uticaji bili dugotrajni i jaki.

Izuzev minijature Tajne Večere, figure evanđeliste Marka sa fol. 138vo i inicijala sa fol. 188vo, bogata iluminacija *E. V.* pripada kraju 11 i početku 12 veka. Taj slikani ukras na koji se i misli kad se govori o iluminaciji ovog evanđelistara, pripada i hronološki i stilski zadarskoj grupi beneventanskih rukopisa koju čine tri dosada poznata i datirana kodeksa. Osim Zadarskog evanđelistara tu su nešto ranije Horae monasticae, takođe produkt svetokrševanskog skriptorija i Osorski evanđelistar iz 1081/2. g. Svi su ti rukopisi međusobno slični u iluminaciji; svi oni imaju opšte stilske odlike južnoitalijanske minijaturne umetnosti. Ipak, ovi rukopisi su dalmatinski. Primljeni oblici dobili su svoje varijante u dalmatinskim skriptorijima. Koliko i opšta srodnost sa suvremenim južnoapeninskim slikarstvom, toliko i postojanje ovih osobenosti, daju oslonac da se, uz pomoć malo očuvanih fragmenata zadarskih fresaka, može graditi sud o slikarstvu Dalmacije – bar severne – toga doba.

SUMMARY

II. *Notae artis illuminatoriae.* (Branka Telebaković-Pecarski).

The illumination of the *Evangeliarium Večenegae* belongs to the style of Beneventane illumination that was spread throughout Southern Italy (the so-called Bari type), but there exist a number of differing specialities. The main part of the painted ornamentation is initials. There exist two monograms and one miniature – a representation of the Last Supper. Among the presentation of the human figures it is possible to discern three masters. One of them was responsible for the major part of the painted ornaments – the interlaced initials combined with zoomorphic and human figures. To him belong the monogrammatic initial *E* in the *Exultet* as well as the monogram of Vere with the variant of Agnus Dei, which is

[28] S. Radojčić, *Srpske minijature XIII veka*, str. 63, 67, tab. LIV sl. 60.

rare in South Italian Beneventan MSS. His work falls in the final years of the 11th or the first decade of the 12th centuries and is near to that portion of South Italian art which was under strong influence of Byzantium. Stationary and schematic, the well drawn figures of this illuminator differ from those in fol. 44vo and 47vo which are dynamic in movement, less conventional and less well drawn by the other illuminator, although of the same time. The third illuminator painted the miniature of the last Supper as well as the figure of the evangelist Mark (fol. 138vo). The iconography and style of this master is close to that of Byzantine art of the 12th century. Byzantine painting was spreading in Dalmatia at that time. Its influence was especially powerful in Zadar's monumental painting. One initial of our MS was composed in the style of northern initial ornamentic belonging to the begining of the 13th cent. (fol. 188ro). In the 14th cent. gothic initials were added into that part of the codex in which gothic letters are likewise employed.

With the exception of the miniature of the Last Supper, the figure of the evangelist Mark in fol. 138vo and the initial in fol. 188ro, the rich illumination in the Evangeliarium Večenegae belongs to the end of the 11th and the beginning of the 12th century. The decoration which directly concerns us belongs to a Zadar group of Beneventan MSS with stylistic individualities which appear in the three codexes which are recognized and dated up to the present time. As well as the Zadar Gospel Book there is somewhat earlier *Horae monasticae* also a product of St. Krševan (Chrysogonus) monastery scriptorium, and the Osor Gospel Book dated circa 1081–1082. All these MSS have similiarities between them and all of them have a strong stylistic imprint of South Italian miniature art. Yet these MSS are certainly Dalmatian. The traditional Italian forms gained their variants in Dalmatian scriptoria. However, both the similiarities which these MSS share with contemporary South Italian miniature painting and individual features among themselves shared by all the three, show that with the help of some ill-preserved fragments of Zadar frescoes one can well form conclusions concerning Dalmatian painting of that time.

GRGA NOVAK

POLJOPRIVREDA NA DALMATINSKOM PRIMORJU I OTOCIMA u XVIII STOLJEĆU

Poslije opisa poljoprivrednih prilika koje je opazio na svom putu kroz dalmatinsku Zagoru, god. 1775/6, anonimni pisac kodeksa bečkog Haus-Hof und Staatsarchiv Nro 573/175 prelazi na opisivanje tih prilika na dalmatinskom primorju i otocima.

Istaknuvši odmah kako primorje i dalmatinska obala u poljoprivrednom pogledu dosta drugačije izgledaju nego Zagorje, kaže pisac: »Ovo poglavlje obuhvata onaj kraj koji sam putujući vlastitim očima vidio, i on se pruža od obala Krke do Neretve. Ostaje dakle od ovoga opisivanja isključen zadarski kraj«, koji pisac nije obišao, »jer sam opazio vlastitim iskustvom da se čovjek ne može suviše osloniti na tuđe iskustvo« (fol. 47 r). Ovaj kraj »pruža vrlo prijatan izgled ondje gdje je obrađivan, a vrlo blaga klima uvelike tome pogoduje.«

Pisac govori najprije o skradinskom kraju, koji producira nešto žita, dok su na pristrancima gora vinogradi, a nedaleko od mora smokve i masline. Kraj uz kanal do Šibenika je kamenit, ali, gdje je to moguće, iskorišćen je svaki pedalj zemlje. Okolica je Šibenika sva kamenita, a obrađene su samo dolinice (47 v). Okolica Trogira daje vedriji utisak. Na podnožju gore opazio je pisac dolinu koja nije bila dugačka, ali plodna, a proteže se do mora. Iza toga je prema istoku krasna kaštelanska rivijera, i tamo se nalaze čarobna brda Splita »jedno od najljepših i najubavijih boravišta na svijetu«. Iza toga opisuje pisac primorje od Žrnovnice do Neretve. Za taj kraj kaže da je gotovo sav obrastao vinovom lozom i maslinama. Šuma nema. Govoreći o tome kako u Zagorju preko Kozjaka nema šuma, nego tek po koji nepristupačan gaj, spominje i to kako je do srednjeg vijeka Marjan bio šumovit, a u njegovo je doba pust. Jedino je dio Marjana uz nekadanji Dijanin hram sav obrađen (48 r). Gradovi oskudijevaju ogrjevnim drvom, a opskrbljuju ih Morlaki koji na svojim konjima donose to drvo iz Zagorja, uništavajući pri tom i posljednje ostatke svojih šumica. Ali se ipak najveći dio gorivog drva donosi u gradove sa otoka.

Na obalama ima manje stoke nego u Zagorju. Kako su ovdje samo vinogradi i maslinjaci ne treba stoke za obrađivanje polja. Livade su ovdje vrlo rijetke. Krave pasu uz putove ili se hrane travom koja raste uz lozu u vinogradima i maslinicima. U ovim krajevima gotovo i nema masla. I konji su u rđavom stanju, jer su isuviše izmoreni i rđavo hranjeni (48 r). Na primorju ima dosta ovaca. Šibenčani imaju mnogo stada, koja šalju na ispašu na otoke koji se nalaze u njihovom kanalu. Meso tih ovaca je ukusno. »Teletina je rezervirana za plemenite trpeze i za najsvečanije gozbe«. Siromašan svijet to nikada ne okusi. Ima vrlo malo govedine, i sve ono što bi Bosna mogla slati upućeno je u Veneciju. Narod jede bravetinu, ali i perad. Meso je tvrdo, jer ga jedu odmah čim brava zakolju. On je to jeo ljeti, i misli da janjetinu upotrebljavaju tako svježu da se ne bi pokvarila. Nimalo se ne pazi na ovce da im vuna bude čista.

Kad je unutrašnjost Dalmacije bila pod Rimljanima, obilovala je vodom, čemu su dovoljan dokaz ostaci mnogih vodovoda (f. 49 r). Pisac govori o tome kako su Rimljani gradili vodovode i dovodili vodu iz daleka. Napose govori on o Dioklecijanovom vodovodu. Ističe da su i Turci za vrijeme svoje vladavine u ovim krajevima održavali bunare, jer im je voda trebala kod njihova pranja, kako im vjera nalaže. Sada su prilike očajne: često se pije voda koja se skuplja u lokvama, a koja je zagađena od stoke koja u nju zalazi. Neka sela nemaju ni toga, i njihove žene idu po nekoliko milja daleko od svojih koliba da uzmu i donesu potrebnu vodu (49 r). U gradovima ima poneka cisterna. »Krajem jula 1775. – piše naš izvjestilac – dok sam se nalazio u Šibeniku, dolazile su lađe pune vode, koju su dovozile iz daljine od dvanaest milja, i ljudi su molili da im se dade vode kako bi se u nekom drugom mjestu molilo za kruh« (49 r). Međutim vlada ne poduzima ništa da u tome pomogne narodu.

Iza toga govori pisac o produktima zemlje (49 v.). Na primorju ima vrlo malo žita, jer se ono oslanja na dovoz iz Zagore i Turske. »Mnogi krive dalmatinske poljodjelce da izbjegavaju trud i napor.« Meni se čini – kaže pisac – da ova optužba nije baš pravedna. Oni se lome pod radom, ali ne uspijevaju, jer su rđavo u rad upućeni. Oni izabiru najbolja zemljišta za vinograde i maslinike, a gore, po strmim planinama, gdje nema dovoljno zemlje za stabla, siju sjeme između kamena i kamena, i na taj način nastoje skupiti gdje mogu, i ne izbjegavaju pri tom naporan rad. Pisac je upozorio neke seljake da tako ne smiju raditi. Oni se najprije rugaju razlozima, zatim su mu davali za pravo, ali su ostali pri starome. Vlasnici zemljišta to bi mogli popraviti, ali oni znaju vrlo malo i bacaju krivnju za takav rad na seljačku tvrdoglavost, i zadovoljavaju se da primaju ono malo što im seljaci sa njihovih zemljišta donose kao njihov dio.

»Položaj je mnogih posjednika mnogo gori od položaja težaka, koji ponekad uzimaju od gospodareva polja sedam, pa čak i osam dijelova, a daju gospodaru dva ili tri dijela« (49 v). Zakon štiti one koji zemlju obrađuju, i gospodaru zemljišta je jako teško riješiti se težaka.

Država uvijek pogoduje težacima, držeći se principa da se ne smije dozvoliti da se neke porodice preveć obogate, od straha da one ne bi to svoje bogatstvo upotrijebile protiv vlade.

Drugi je jedan uzrok koji uvelike štetuje dalmatinskoj poljoprivredi rascjepkanost obradivog teritorija u sitne dijelove. Gospodar zemljišta ne može da vodi brigu o pojedinim tako raštrkanim dijelovima, a težak ne stanuje u polju, nego u gradu, i uzalud gubi mnogo vremena dok stigne do svojih polja i iz njih se vrati u grad. Država bi trebala tu zahvatiti i stvoriti plan novog razdjeljenja zemljišta.

Na primorju rodi vinova loza vrlo dobro. Pisac iznosi način kako se na primorju loza sadi i smatra da taj način ne valja, on oduzima mnogo zemljišta i donosi manje ploda. Primorski težaci puštaju lozu da leži na zemlji, režu prutove do same glavice i dozvoljavaju da samo nekoliko prutova izraste i da se oplodi. Tek onda kad grožđe počne da sazrijeva, dižu loze ponešto od zemlje. Pisac misli da bi trebalo da oni loze podignu, ali težaci to neće, ispričavajući se da bi bura uništila lozu u cvatu. »Na taj način obrađivani vinogradi daju vrlo malo ploda.«

Inače Dalmatinci puštaju da grožđe savršeno dozrije i tek ga onda beru. Vina su ponajviše dobre kvalitete, ali se u Dalmaciji kaže da bi se ona pokvarila kad bi se čuvala preko godinu dana. To je on čuo mnogo puta. Boja je njihovih vina ponajviše crvenkasta, koja vuče na žuto. Ta su vina sjajna i žestoka i podnose mnogo vode, i kad se s vodom piju, ukusna su. »Ja sam kušao odličnih vina – piše on – i uporedivši ih sa najdelikatnijim grčkim mogu da se slavno natječu u jednakosti, a često su u prednosti.« Od svih se ističe omiški muškat, koje je jedno od najukusnijih i najmirisnijih vina na svijetu. Međutim, kako se ovo vino jeftino prodaje, a i ne dolazi do udaljenih krajeva, ono se i ne cijeni onoliko koliko vrijedi. Kako trgovina vinom izvan Venecije i ne postoji, nemaju Dalmatinci poticaja da prave mnogo manje vina, ali da ono bude biranije. »Što se mene tiče, ja bih – kaže naš izvjestilac – dalmatinsko vino pretpostavio svakom drugom, jer ono u sjajnom stupnju spaja snagu i ukus, i zbog toga osnažuje želudac i podstiče želju« (52 r.).

Na primorju su najunosniji produkt masline. Međutim dalmatinski primorci ne posvećuju maslini gotovo nikakvu pažnju. A ipak i maslinu treba bar malo njegovati. Žalosno je često gledati kako oko maslinovog stabla raste grmlje, koje nitko ne čisti.

Masline su rasijane među lozama bez ikakvoga reda. Kraj masline ne siju ništa i ne sade ništa osim loze, i tvrde da maslina drugoj biljci ne da kraj sebe da živi. Seljak se uopće opire novotarijama, ali »Dalmatinac je još tvrđe i neukrotive ćudi, koja se teško priklanja novim metodama« (52 v). Vlasnici zemljišta nisu u stanju da težake na to prisile, a država nije nikad pokazala ni najmanju volju da tome pomogne. Ima maslina koje svake godine rode, ali ih ima još više koje svake godine ne rode, ima stabala koja daju malene plodove, ali u obilnijem broju, kao u Istri, a ima ih čiji su plodovi veći i pu-

niji, kao u Dalmaciji. Dalmatinsko je ulje bolje kvalitete od istarskog. »Vidio sam u dubrovačkom kraju maslina koje daju plodove dvaput veće od običnih dalmatinskih.« Pisac to pripisuje vrsti. »Ako zimi padne malo snijega i on ostane kratko vrijeme na stablu, onda to stablo redovito, ukoliko ne dođe do drugih nevolja, običava obilnije uroditi.« Ali su češće godine u kojima se na obalama ne vidi snijega (52 v.). Pisac opisuje zatim način pobiranja maslina, njihovu meljavu i dobijanje ulja.

Ulje koje ne služi za potrošnju u pokrajini mora, po zakonu, da se šalje u Veneciju. Tu ulje dolazi u državne magazine i dijeli se ono koje će se trošiti u gradu od onoga koje je u tranzitu. Država otkupljuje ulje uz vrlo nisku cijenu, a prodaje ga vrlo skupo. To sili Dalmatince na krijumčarenje ulja. Uza sve vrlo stroge zakone dopremaju oni često ulje u Trst i u druge krajeve. Kad je uslijed toga došlo u Veneciji do nestašice ulja, dozvolila su vijeća bescarinski uvoz ulja, i to ne samo iz krajeva koji su bili pod Venecijom nego i iz inostranih. Zbog toga nastale su na tržištu ulja nove prilike, a korist su iz toga crpli samo trgovci. »Kao trgovci – kaže pisac – nisu više mletački plemići ono što su nekada bili, učitelji svijeta, jer danas oni ne razumiju čak ni najosnovnije elemente« (fol. 53 v, 54 r). Pisac se upušta u razmatranje mletačke trgovačke politike. Stanovnici dalmatinskog primorja, na koje djeluje ono što vide u Veneciji, a i u nekim talijanskim gradovima, očarani su spoljašnjim izgledom svega toga, i ta ih grandijoznost potiče da to imitiraju. Ali su dalmatinski gradovi u uporeñenju s talijanskim isuviše siromašni, a još su siromašniji u uporedbi s Venecijom. Da zadovolje nov apetit, ne dostaju im sredstva i nastoje da do tih sredstava dođu.

Neki pokušavaju da se pridignu, ali na kraju vide da su nemoćni, jer im se sistem protivi. Ako država ne bude pomagala podizanje uljarstva i druge poljoprivrede, neće Dalmacija nikada uspjeti da se obogati.

Ima dosta dobrih smokava. Prema njima su tirolske smokve bez ukusa i vodenaste, kad se pisac za vrijeme od dvije godine naučio da uživa dalmatinske smokve. Pisac opisuje kako se u dalmatinskom primorju suše smokve, spremaju i priređuju za izvoz. Pri tom sušenju sletaju na njih cijela jata muha, koja ih zarazuju svojim jajašcima koja se u oktobru pretvaraju u crviće. Pisac je putovao šesnaest dana jednom lađom koja je prevozila takve smokve, i po noći su po njemu miljeli crvići i nisu mu dali da spava. Kao najbolja vrsta smokava smatrane su uvijek u dalekim zemljama hvarske. U stvari su sve te smokve s primorja, »jer se na otocima ovo stablo mnogo ne uzgaja.« – Ovdje pisac nije dovoljno upućen, jer se na otocima uzgajalo mnogo smokvinih stabala i uzgaja još i danas. On, možda, ima pravo da su smokve sa primorja nazivane hvarskima, ali nema pravo kada kaže da se na otocima naročito ne uzgaja ovo stablo.

Naš izvjestitelj se osvrće pomalo ironički na tvrdnju opata Fortisa da je na jednom stablu smokve našao neke kukce koji su zgnječeni davali neki sok vrlo crven.

O maraskama je već govorio prije. Nešto koristi donose i bajami, ali malo.

Tek ponegdje se nalaze dudovi (murve), koji su izrasli ili posađeni slučajno, a ne zbog nekog namjeravanog uzgoja. Ipak se opaža da se Dalmatinci pomalo interesiraju za ovo stablo, pa se od duda može s vremenom nadati nekoj koristi za pokrajinu.

Vrlo je malo krušaka i jabuka u Dalmaciji. I ono malo što ih ima niže su kvalitete od talijanskih. Drugih ukusnijih plodova, koji čine užitak talijanskih trpeza, nisam nikada ni vidio ni okusio. U tako brdovitoj zemlji kao što je Dalmacija jagoda nije ni poznata.

Gdje postoji mogućnost zalijevanja, povrtnice su ukusne. Samo u okolici Trogira, blizu sela Segeta, ima mnogo vrtova, koji se dobro obrađuju i nose obilno ploda. Ima vrlo mnogo šipaka, ali su pušteni da divlje rastu i služe za ograde.

Na obližnjim brdima raste kadulja i mnogo drugih aromatičnih biljaka. One služe samo za prehranu stoki. Gotovo je cijela Šolta pokrivena ružmarinom, isto tako i Vis ga ima obilno, a to je na nekim položajima vidio i na Hvaru. Kadulja je u tim mjestima vrlo rijetka, a na obali ima mnogo. Na obalama Dubrovnika lavandula pokriva brda, i to je pisac zapazio i na nekim drugim mjestima.

Pisac kaže kako bi zbog tih trava trebalo biti meda u obilju, ali meda nema ni na obali ni u unutrašnjosti Dalmacije u nešto većoj količini. Pisac navodi razloge koji sprečavaju proširenje ulišta.

U trećem dijelu svojih opažanja pisac hoće da govori o otocima, koji su »najslađi i najbujniji dio pokrajine i koji bi s većom brigom i pažnjom koja bi se više prilagodila prirodi njihovih zemljišta pod drugom vladavinom bili jedan od najbogatijih i najjačih krajeva u državi.« U tim krajevima nisu šume onako opustošene kao drugdje. Šume su na otocima različite. Na Olibu i Silbi gotovo se isključivo nalazi hrast ili Quercus Ilex po Linnéu. I na drugim otocima ima poneka šuma. Stanovnici kupe mnogo tankog drva za gorivo i prodaju to na kopnu i u Veneciji. Međutim upravo ta dobit koju oni nalaze u glavnome gradu uzrokom je da će oni malo po malo uništiti šume. Ako vlada ne nađe načina da spriječi ovo uništavanje malih šuma, oni (t. j. otoci) će brzo biti ogoljeni. Otok Čiovo je gotovo sasvim gol, čak nema ni grmlja. Samo dva otoka, Hvar i Korčulu, treba naročito spomenuti zbog njihovih šuma, koje su vrijedne najpomljivije pažnje. Napose otok Korčula ima vrlo prostrane borove šume. Iz smole ovog stabla prave katran, koji je toliko koristan i potreban za održavanje lađa. Zbog toga je u Korčuli bilo uvijek radnika koji su gradili nave, trabakule i druge lađe. I država i grad poduzeli su neke mjere da se šume ne uništavaju. Bilo je dakle zaključeno da niko ne smije posjeći neko stablo, ako tome nije prisutan neki zastupnik vlasti, da bi se na taj način sjekla stabla koja su bila zrela za sječu, da se ne sijeku

nezrela, i da se šuma bezobzirce ne uništava. Međutim, pored tih zaštićenih šuma, postoje na otoku šumice koje se smiju sjeći, i u tim se šumicama siječe mnogo gorivog drva i pune se često njime lađe koje ga prevoze u Veneciju. Republika ne pokazuje neku naročitu brigu za te šume, jer na njih ne primjenjuje onu strogost koju primjenjuje na šume koje su bliže njenom arsenalu. Ona naročito pazi na šume Raspa u Istri, na one Mantella u Trevizanskoj oblasti, i druge u mletačkoj Lombardiji, koje dostavljaju njenu arsenalu hrastove savršene kvalitete za određeni posao koji je potreban za onaj mali broj državnih lađa, galija, šambeka i galeota koje Venecija drži na moru više za neku ispraznu nametljivost nego za potrebu. »Već je mnogo vremena prošlo da se ne vide mletačke flote kako ponosne i pobjedničke šire svoja jedra nad zastrašenim valovima«, kaže naš izvjestitelj. On opisuje dekadentno stanje mletačke mornarice, koja nije više ni za kakav ratni pothvat. Ne stoji ono što Mlečani pričaju da u malo dana može Venecija da stvori na moru brojnu flotu (57 r). Ona to ne može (f. 57 v). On navodi i dokaz za tu svoju tvrdnju. Čak Venecija nema u svojoj zemlji ni dovoljno drva za gradnju svojih lađa, i dobavlja ga naročito iz Tirola, a posebno iz Tirola (Valle di Fiemme) dobavlja i ariš za jarbole.

Naš izvjestitelj govori zatim o stoci na otocima. On kaže da ona na njima nije nimalo važan artikal. Goveda na otocima vrlo je malo. Glavni je uzrok nestašica vode.

Vrlo je rijedak slučaj da se sretne neki konj. Za teglenje služe im muli. Ti su muli redovito vrlo maleni. Na njima jašu bez sedla i zadovoljavaju se običnim samarom. On nije nikada na otocima vidio ni sedlo ni konja, i malo pomalo gotovo se privikao jahati na samaru, na kojem je inače teško jahati.

Ovaca ima više, ali bi ih moglo biti mnogo više. Bračani kažu da je to nemoguće, jer nemaju dovoljno vode. »Nalazio sam se na Hvaru u mjesecu junu, i tolika je bila nestašica vode, da su dominikanci, kod kojih sam morao stanovati, imali na sebi zamazana odijela da bi se toga stidio svaki pristojan čovjek; stolnjaci su bili toliko zamazani od masti koja se na njima skupila i nečistoće, koja ih je pokrila da je trebalo da je čovjek vrlo gladan da svlada gadljivost koju su izazivali. Na Korčuli (58 v) krajem augusta morao sam se, uz veliku predusretljivost, zadovoljiti samo s jednom bijelom plahtom za spavanje. To je bilo tako sve zbog toga, što je vode bilo samo za piće i kuhanje, a i ta je bila donesena iz daleka. Kako nema žive vode u unutrašnjosti otoka, trebalo bi načiniti nešto slično kako su to načinili u Nerežišću, gdje su izdubli dva velika bunara koje oni nazivaju »jezera«, koji im za nekoliko mjeseci čuvaju vodu. Mogla bi se na mnogim mjestima s malo troška skupljati voda i između šuma spremiti za stoku«. Našem je izvjestitelju upravo čudno kako nije vlada nikada ni pokušala riješiti ovo toliko važno pitanje opskrbe vodom. Tek je inženjer Ferro nešto započeo na ispitivanju takvih mogućnosti.

Pisac prelazi da govori o žitu na otocima. On kaže da na onim otocima koji se nalaze na sjeverozapadu provincije ima mnogo polja, na kojima se sije žito, i to pšenica i ječam. To su Olib, Silba, Sv. Petar Ilovik i mnogi drugi otoci između Zadra i Kvarnera. Međutim nije na njima zapuštena kultura loze i masline.

Na Murteru ima dosta vinograda i maslinika, ali ima i nekoliko dolina koje su zasijane žitom. »Međutim se Murterani – kako to kaže naš izvjestitelj – radije bave gusarstvom nego poljoprivredom«. U tome su bili čuveni u prošlosti. »Kažu, da i sada vole ovaj gnusan zanat: sigurno je da se često čuje da su neke lađe koje putuju bez dovoljno opreza, opljačkane.« Međutim izgleda da ih u tome slijede njihovi susjedi.

Na zadarskim otocima uzgaja se vinova loza, masline, smokve. On je tri puta njima prolazio, ali letimično.

»Na otoku Šolti nađe se mnogo žita, a malo je vinograda, a još manje sam vidio maslinika u njenoj unutrašnjosti i na višim mjestima.« Brač je više obrađen. Na visoravni oko Nerežišća gotovo i nema stabala. Gotovo je sve zasijano žitom. Na nekim brežuljcima pokušava se uzgajati murva. Ovaj je otok najmanje siromašan među otocima. Mnoge zemlje posjeduju Splićani. Međutim drugdje na ovom otoku zapušta se žito i traži se drugi prihod. Vino cijelog otoka ide na mnogo hiljada barila, i ono je jedna od glavnih roba koje se voze u Veneciju.

Na Visu je poljoprivreda u najgorem stanju, a narod vrlo siromašan. Od deset dijelova otoka tek su tri obrađena, i to su gotovo sve vinogradi. Svega se žita ne pobere ni za tri mjeseca za prehranu stanovništva. Polja se obrađuju vrlo loše. Taj posao obavljaju gotovo sve same žene, a muškarci radije idu u ribolov. Nema šuma, jer ih uništavaju dok su stabla mlada. Zbog toga ovi se otočani sele uvelike na kopno, gdje žive bijedno i u siromaštvu.

Hvar ima na sjeveru lijepo polje, sa dva velika mjesta, Jelsom i Starim gradom i dva manja, Vrboskom i Vrbanjem. Ponajviše je to polje pokriveno vinogradima i maslinicima. Oko grada Hvara, gdje je klima najbolja u cijeloj pokrajini, nalaze se pusta i neobrađena zemljišta.

Na Korčuli je obala samo na istoku obrađena. Tu se nalazi poneko polje zasađeno vinovom lozom, i zasijano žitom. Tome naprotiv unutrašnjost je vrlo obrađena. U mnogim se dolinama uzgaja vinova loza i smokva, ali se na najplodnijem polju Blata, na jakom i debelom zemljištu mnogo siju žitarice. Obilnost ovog iskorišćivanja tla dovela je do većeg broja stanovništva, i nastalo je mjesto koje ima više stanovnika od glavnoga grada otoka. Blato ima ne samo dovoljno žita za sebe nego ga i izvozi. I tako Blato bez ribolova, bez ulja i s vrlo malo vina stalno raste i postaje bogatije. To je našem izvjestitelju jasan dokaz i putokaz za dalmatinsku poljoprivredu. Ona se ne smije osloniti samo na vino i ulje, jer je to dovelo dalmatinske otoke u nevolju u kojoj se nalaze. Dovoljno bi bilo uskladiti jedno s drugim,

i prilike bi se poboljšale. Međutim svi dalmatinski otoci zajedno ne proizvode polovinu žita koliko im je potrebno. »Otočani, jaki i radini, potrebuju mnogo hrane da sačuvaju svoje snage; njihova neimaština ih sili na to da se najedu kruha, luka, češnjaka i sira. Vis, gdje je ovaj nered najosjetljiviji, izgubio je u malo godina polovicu svoga stanovništva. Na Šolti se nalazi jedno ili dva sela vrlo bijedna i bez stanovnika. Brač s površinom od stotinu i šezdeset kvadratnih milja ima tek šest hiljada stanovnika. Hvar nešto manje. Korčula još manja ima tek četiri hiljade stanovnika. Svi ostali otoci nemaju skupa osam do deset hiljada stanovnika«. Koji su tome uzroci, pita se naš izvjestilac. Klima je sigurno zdrava, i tri se četvrtine godine mogu nazvati proljećem, a četvrta ljetom. Na južnom dijelu tako je blaga zima da uspijevaju naranče, limuni i aloji. Zemljište je plodno, gdje ga ima, jedino su ljetne žege velike i zemlja i po četiri mjeseca bez kiše. Ima odličnih luka, i time je omogućen pomorski saobraćaj. Međutim nema bogatstava, a ni stanovništvo ne raste. On smatra da je pravi uzrok nevolje, što se premalo siju žitarice. Potreba za žitaricama traži da se vino i ulje prodaju dobro. Međutim tu nastaju komplikacije s transportom, i otočani su prisiljeni da prodaju svoje produkte uz niže cijene da dođu do žita, i tako se dolazi do toga da treba više trošiti za život nego se može zaraditi svojim produktima. Zbog toga se prodaju prevozne lađe, a za lađama zemljišta, pa posjednici postaju koloni na zemljištu čiji su bili gospodari. To ih sve sili na iseljavanje, na to da se ukrcavaju na lađe kao mornari ili vojnici. Pomoći bi se tome dalo, ali se sada ne vidi ni iz daleka tračak neke nade. Sve najbolje zemlje Šolte, Brača i Šibenskih otoka su u rukama nekoliko dobrostojećih porodica sa Primorja. Najbolje što je na Visu u posjedu je malog broja porodica koje su se povukle da žive u gradu Hvaru, koji gotovo i nema teritorija. Na Korčuli nešto pomažu doline Blata. Samo sređenje poljoprivrede može donijeti neku korist. Država ne pomaže nikako. Nalazeći se u tako teškom položaju, neki su došli na ideju da očiste od grmlja i kamenja nova zemljišta, i svojim su trudom stekli nova polja. Ali su tada došli plemići i uspjeli su da dobiju od generalnog providura investituru na to zemljište, pa su oni koji su to zemljište iskrčili, morali biti zadovoljni da s plemićem dijele polovicu prihoda, jer nisu bili u stanju da vode parnice u Veneciji. To su našem izvjestitelju pripovijedali oni težaci koji su to doživjeli i pokazivali mu ta zemljišta »puni bijesa i žaljenja«.

Vinogradi i maslinici su na nekim otocima postali osnov života. Uzgoj vinove loze je bolji na otocima nego na kopnu. I na otocima ima dobrih vina. Naš izvjestitelj ističe ona na Bolu na Braču, koja su toliko jaka da se jedva mogu piti.

Naš izvjestitelj pokušava riješiti pitanje boje vina. Govori zatim (fol. 64 r) o tome kako neke porodice vješaju u kući grožđe da se suši i onda ga gnječe i dobijaju vino crno-žućkaste boje i aromatskoga ukusa.

Bijela vina iz sela Malog Lošinja su ukusna i služe u Veneciji kao ciparska, ali oni u Veneciji upotrebljavaju i loša vina i dodatke, koje s ovim miješaju i pod ciparska prodaju.

Vlada je u Zagori zabranila vinogradarstvo, na primorju pušta da se bez ograničenja širi. Ali država ne pridonosi ništa da se stanje popravi. »Ta tko je – pita naš izvjestilac – u Veneciji upućen o pravom stanju dalmatinske poljoprivrede? Ili ima li neko koji misli ili se zauzima za njenu korist?«

Na mnogim se mjestima na otocima pazi više na masline nego na primorju. Takav je slučaj na Braču, gdje masline sade u redu i svake ih godine rede i čiste. Pisac opisuje kako to oni čine, a zatim kako su počeli da upotrebljavaju gnojiva koja su prije prodavali Poljičanima. Ima nade da će Bračani krenuti i dalje u poboljšanju poljoprivredne tehnike, a pri tome im pomažu Splićani, koji su gospodari nekih terena na Braču, a upućeni su u napredniju poljoprivredu.

U vezi s time oni goje sve više murve. On je sam poslao u Dalmaciju iz Tirola najprobranije sjeme svilene bube.

Smokava nema na otocima u onom obilju, u kojem ih ima na primorju. Na Visu ima prilična količina rogača.

Na otocima Šolti, Visu i Hvaru ružmarina ima mnogo. Iz osušena lišća vadi se ružmarinovo ulje.

Mastika (smrdjika) ima mnogo na primorju, a još više na otocima, ali se to ne iskorišćuje.

Smrčke (borovice) ima mnogo na otocima, ali Dalmatinci je ne iskorišćuju uopće.

Neki su Kalabrežani došli i počeli iskorišćivati jasen (66 r, v). On bi preporučio pčelarstvo. Najbolji se med nalazi na Šolti, i može da se natječe s najboljim španjolskim. Brač ima na nekim mjestima mnoga ulišta (67 r), i med je gotovo isto tako dobar kao i šoltanski. Međutim postoje posvuda u Dalmaciji krađe meda, koje onda ozlojeđuju one koji se pčelarstvom bave.

Pisac ističe kako je govorio samo ono što je vidio i da mu je žao ako je mnogo toga vidio što ne valja. On se s mnogima ne slaže, ali govori samo istinu.

POLJOPRIVREDA PRIMORJA

Dell'agricoltura del litorale

Le Marine ed il litorale[1] offrono un oggetto alquanto diverso in questa parte. Il presente articolo comprende singolarmente quel tratto, che ho cogli occhi miei proprj visitato viaggiandovi, e stendesi

[1] v. G. Novak, »Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća«, Starine knjiga 50, str. 461–518. Ovo poglavlje koje publiciramo je nastavak poglavlja, koje u originalu nosi naslov »Dell'agricoltura in Dalmazia« i obuhvata u kodeksu bečkog Staats-arhiva Nro 573/175 fol. 27 r.–47 r. Pisac je u poglavlju

dalle Riue della Kerka fino alla Narenta. Quindi ne resta escluso il Contado di Zara.[2] Questo douea formare il soggetto delle mie osservazioni nel terzo viaggio di Dalmazia: ma una combinazione di avverse circostanze me l'ha vietato, e quindi non mi propongo di parlarne; perchè ho provato colla mia sperienza medesima, che sulle relazioni altrui non può farsi gran caso. Ristringendo però la presente Memoria a quanto io stesso ho osservato, dirò che lo spazio compreso tra questi limiti offre un aspetto assai aggradevole, dov' è coltivato, e un clima dolcissimo lo favorisce qual'altro mai. Nel territorio di Scardona[3] la pianura non molto è ampia; che quasi d'ogn' intorno la occupa il monte: Solamente da Nord-Ovest, come poco sopra notai, una lingua di terra s'inoltra tra i monti, che quanto più s'avanza, altretanto s'allarga, ed ha la figura d'un lungo Cono, la cui base è appoggiata all'ampia pianura di Zara. Tutta questa, di che

»O poljoprivredi Dalmacije« opisao samo poljoprivredu dalmatinskog Zagorja. O poljoprivredi dalmatinskog primorja i otoka govori on u ovom poglavlju, koje u spomenutom kodeksu bečkog Staats-arhiva obuhvata fol. 47 r. — fol. 67 v.

Treba istaknuti, da i u ovom dijelu svog izvještaja pisac odnosno njegov pisar nije dosljedan u pravopisu, pa za »v« uzima negdje »u«, a negdje »v«, ne samo čak na istoj stranici, nego katkad u istoj riječi. Velika slova na početku neke riječi piše on i ovdje, kao i inače, prema svom nahođenju, ne držeći se nekog stalnog pravila.

[2] »Il contado di Zara« u doba našeg izvjestitelja nije ono, što je do Karlovačkog mira 1699. bio teritorij zadarske komune. Kad je Venecija dobila od Turaka nov teritorij, ona je proglasila državnim vlasništvom sve što je u tom miru dobila. Na osnovu toga ona je dala zemljišta i posjede onim porodicama, koje su se istakle u ratu s Turcima, uz uslov da joj daju desetinu prihoda. U ovim novostečenim krajevima nije Venecija obrazovala nikakvu komunalnu upravu. Vojna uprava i vojno razdijeljenje važilo je za ove krajeve. Na čelu pojedinih krajeva bili su koluneli, serdari i harambaše. Oni nisu bili birani, nego imenovani bilo od vlade u Veneciji, bilo od generalnog providura Dalmacije, ili drugih mletačkih činovnika, već prema stupnju svoje dužnosti. Dalmatinski gradovi, odnosno komune nisu dobili poslije karlovačkog mira teritorijalno gotovo ništa. Kada naš izvjestitelj kaže »il contado di Zara« on misli na teritorij uz more, sve do Krke, koji nije nikada pripadao Turcima. Naš je pisac bio u Zadru, što on napose i ističe, ali nije obišao teritorij zadarski, tj. primorje, od Zadra do sjeverno od Krke. On kaže, da neće ovom prilikom govoriti o tom teritoriju, jer ga nije lično obišao, a neće da govori o onom, što nije svojim očima vidio.

[3] Territorio di Scardona — Skradinski teritorij. Još je god. 1294 Skradin grad sa svojim Statutom. God. 1412, kad je Venecija nastojala na svaki način da dobije Šibenik, na osnovu kupoprodajnog ugovora sa Ladislavom Napuljskim god. 1409, dužd je Mihovil Steno 12. oktobra, prepuštao Skradin Šibeniku (Item quod Scardona sit et esse debeat perpetualiter sub domino Sibenici) v. Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae, izd. Š. Ljubić MHJSM P. I. vol. III, Zagreb 1882—3.

Međutim Skradin nije to priznao.

Početkom XV st. Turci osvojiše Skradin. God. 1537. osvoji ga mletački zapovjednik jadranske flote Pesaro, i dade mu porušiti bedeme, a onda se vrati. Pod turskom vlašću Skradin se ponovo pridigao, uza sve česte napadaje Uskoka. U mletačko-turskom ratu 1645—1669. nisu Mlečani uspjeli osvojiti ga. To im uspi u ratu Svete Lige s Turcima, (1684—1699). Mirom u Karlovcima, 1699. godine, pripao je Skradin definitivno Veneciji, koja je s njim postupila kao i sa ostalim teritorijem, koji je tada dobila.

parliamo (47 v) è coltivata a Grano. Le parti coltivabili sulle chine dei monti sono a vignali, e non lungi del mare a Fichi, e ad Ulivi. Discendendo pel Canale di Scardona verso Sebenico la più parte di quelle sponde è arida, sassosa, e incolta. Pure non sono lasciati in abbandono que' pochi tratti di terra dove può sperarsene qualche frutto, e mettonsi a coltura. I contorni di Sebenico son tutti montuosi e solamente coltivati i valloncelli, onde i monti medesimi restano l'un dall'altro divisi. Se in vista al mare, le Vigne, e l'Ulivo li ricopre, e li adorna, se ne sono alquanto discosti, lasciansi a seminarvi il Grano. Presso a Traù la campagna offre un aspetto più ridente, e più delizioso. A piè dei monti, ond'è terminata, apresi una pianura non molto estesa, ma feconda, e che scorre fino alle spiaggie del mare. Quivi tutto verdeggia alla stagione opportuna, di Fichi, di Vigne, e di Ulivi. Quindi verso Est la bella Riviera de' Castelli,[4] e le collinette ridenti di Spalato, uno de' più ameni, e de' felici soggiorni del mondo.[5] Dalla Xernovniza,[6] che mette confine al territorio di Spalato fino alla Narenta per uno spazio di presso a cinquanta miglia v' è la Primorie, così nel linguaggio nazionale espresso tutto questo tratto, ed è desunto dalla sua situazione, ch' è tutto »presso il mare«. Qui le pianure or si dilatano alquanto, ed ora si ristringono affatto, e stendonsi sulle coste de' monti, e ne' seni, che nel confuso ordine, onde son posti, vi si formano naturalmente: ma la coltura è poco dissimile in tutti, perchè sono occupati quasi interamente da' Vignali, e da Ulivetti. Tutta questa estensione di terreno, anche sulle montagne, che la difendono da Nord-Est, è priva di boschi quasi interamente. Solo alquanti tratti veggonsi ricoperti di cespuglj, e questi danno il legname necessario agli usi degli abitanti. Tutto quanto v' era di selue ampie, e folte, v' è stato da qualche Secolo distrutto, e appena ne sussiste ancora la dolorosa memoria. I monti Tartari che formano una catena di monti per alquante miglia, doue s'internauano più nella Terra ferma tra i confini di Traù, e di Sebenico, conservano ancora qualche boschetto di Roveri: ma la scarsezza d'alimento nella poca terra, in che sono piantati, loro non permette di crescere a grande grossezza. Nel fondo della valle v' ho vedute lungo la strada

[4] Kaštelanska rivijera, na kojoj su se u ovo vrijeme nalazila tzv. »kaštela«, tj. utvrđena mjesta za zaštitu od navala susjednih Turaka, koji su sve do 1669. bili susjedi Trogira i Splita. Ta su kaštela bila: Kaštel Čipiko, osnovan god. 1471, kaštel Rozani, podignut god. 1487, kaštel Lukšić god. 1487, kaštel Štafilić god. 1508, kaštel Nehaj god. 1548, kaštel Dragalj god. 1543, kaštel Kvarko 1558. Do kaštela Čipiko, njemu na zapad sagradio je 1512. g. Pavao Antun Čipiko svoj kaštel, koji je onda prozvao Novi, dok je stari kaštel sagrađen g. 1471. nazvan Stari. God. 1566. sagrađen je kaštel Kambelovac, kojemu se na istoku nalazi kaštel Gomilica. Na zemljištu starog Putalja, koji spominje Trpimir god. 852, sagrađen je u XVI stoljeću kaštel Sućurac, koji je pripadao splitskim nadbiskupima. (G. Novak, Kaštela, Almanah Jadranske Straže II, Split 1926, str. 145—154).

[5] Pisac naziva kaštelanski zaliv »jedan od najljepših i najubavijih borališta na svijetu«.

[6] Xernovica — hrv. Žrnovnica, rječica, koja zatvara splitski teritorij na istoku, i utiče u Stobrečku uvalu.

alcune Quercie, che mostrano fecondità, e forza nel terreno, dove sono piantate. Il restante di questi monti è tutto ormai divenuto pietra ignuda, e sassi sterili, che sterpatene avanti molt'anni le piante, dalle pioggie in seguito n' è stato trasportato altrove tutto il terreno, ed al presente non è possibile faruele di bel nuovo allignare. Sopra la Riviera de' Castelli una piccola Selva si vede lungo la costa del Monte, che vi s'inalza, e mostra anche di lontano, che gli alberi vi debbono essere e grandi e folti; dee la sua conservazione alle strade dirupate, e scoscese, ond'è (48 r) difficilissimo trasportarli al basso. Vicino a Spalato vedesi una Penisola, che si stende uerso Ovest, tutto montuosa, nota al nome di Monte Marian[7] antico monumento della superstizione pagana, che vi adorava con gran Religione Diana, onde appresso di loro si rese celebre questo tratto pel Tempio, che auevano eretto a questo nume. In consequenza, cred'io, o fors'anche a cagione del bosco, che vi era assai denso fu questa divinità adorata su queste spiaggie. La Selva vi sussisteva dalla parte di Nord alquanti Secoli dopo distrutta l' Idolatria, e si ha memorie del Secolo XIII, che quando i PP. Osservanti fabbricarono il Convento di Paludi,[8] non lontano da Marian, e presso alle foci della Salona, ottennero di potervi tagliare il legname necessario alla costruzione di questo edifizio, e se ne limita la licenza alle piante di certa qualità, che indicano auernene avuta grande quantità. Ora alquanti Paliuri, qualche Sabina, ed altri arboscelli raramente disposti sulla china del monte formano i rimasugli dell'antico suo bosco. L'altra parte, d'ove era situato il Fanum Dianae,[9] rammentato dalla Peutingeriana, è tutto a coltura; e convien dire, che vi sia da molto tempo introdotta, perciocchè in una Carta da me stesso ricopiata, e spettante al Secolo XI molti beni tutti coltivati a Vigne, e ad Ulivi, e qualcuno anche a Grano. Situati a Monte Marian sono donati alla Badia di S. Stefano ivi esistente, come può uedersi tuttora nella Chiesa, e nel Monastero, che al presente ancora susistono donati dal Pontefice colle entrate annesse al Seminario de' Cherici di Spalato. Quindi le Città del litorale devono provvedere il legname necessario altronde, che dal loro territorio. La più minuta atta agli usi quotidiani delle famiglie in qualche piccola quantità v' è portata da Morlacchi a schiena di Cavallo, e per tenue guadagno, che vi fanno, finiscono di distruggere quanto tutt'ora sussiste di boschivo nel loro paese. Ma la maggior

[7] Monte Marjan — brdo Marjan — je brdoviti poluotočić na zapadu Splita. I sam dio Splita, onaj najzapadniji, sagrađen je na istočnom podnožju brda Marjan. Samo ime Marjan je rimskog porijekla, a spominje se u sačuvanim ispravama VIII stoljeća, a onda dalje kroz cijelu povijest Splita. (G. Novak, Povijest Splita I, Split 1957 passim, a napose o Marjanu str. 530—534).

[8] Il convento di Paludi — samostan u Poljudu, pripadao je od XI st. do XV Benediktincima. Iza njih pređe on u ruke Franjevaca, kojima god. 1540 sagradiše splitski građani nov samostan, ali takav, koji je bio dovoljno jak da odoli običnim malim napadima raznih turskih četa, koje su preko granice, koja je bila udaljena svega dvije milje, često provaljivali u splitsko polje i pustošili ga.

[9] Fanum Dianae — hram Diane, na samom rtu Marjana, zabilježen je i na Tabuli Peutingeriani.

parte v'è recata con barche dalle Isole vicine, che essendo poco abitate, non han sofferta quella devastazione, che nell'altre due parti. Ma non pertanto i Dalmatini del litorale dolgonsi continuamente, che la Legna diviene ognora più cara, e non andrà molto, che ne scarseggieranno a tal segno di dovere per necessità appigliarsi a più saggie misure.

Il bestiame alle marine v'è meno numeroso, che in Morlacchia. Siccome in quelle la campagna è pressochè tutta a Vigne, ed Ulivi, e la menoma parte a Grano, cosi v'è ancora minore il bisogno de' Buoi a lavori della Terra. I prati eziandio sonovi scarsissimi, e al Dalmatino sembrebbe un eccesso d'ignoranza consegnar parte del terreno a pascolo degli animali, cui credono solamente utile, se loro reca del Vino, dell'olio, e dei Fichi. Solamente un piccolo spazio, che stendesi lungo le rive della Salona è prativo, e vi ho veduti pascolare alquanti animali Bovini, spettacolo per me assai raro, e non mai veduto altrove sul litorale. Quelle vacche, che mantengono per il Latte, e per il Burro, che raro si ritrova in questa parte, mandanle al pascolo dietro le vie, dove lungo le siepi trovano (48 v) tant' erba, che basti a que' pochissimi animali, che allevano. Del resto raccolgono quella erba che nasce tra le vigne, e per gli Uliveti, e disseccatala ne formano il solito nutrimento a queste bestie, quando non sono opportuni i pascoli a sfarmarli.

Ma quest'erba debbonla dividere i Buoi co' Cavalli, che loro sono affatto necessarj pel trasporto delle entrate. Anche questi trovano i pascoli lungo le siepi; e sono sempre in cattivo stato; perchè troppo affaticati, e mal pasciuti. Pecore vi sono in qualche quantità sul litorale. I Sebenzani ne allevano molte greggie, e mandanle a pascolare ne' scoglj sparsi pel loro canale, e alla sua imboccatura, che siccome inetti ad ogni altra coltura sannoli rendere ubertosi con questo prodotto: perocchè le pecore vi si trovano benissimo, che le erbe salubri, e odorose che v' incontrano a loro cibo, nudrisconle assai bene, e communicano alle loro carni un grato sapore, e talora eziandio una fragranza amabile. Il vitello è riservato alle mense nobili, e a conviti più solenni. Del resto non si saggia, che rarissime volte, e la povera gente non è in stato di gustarne mai. Il Bue fornisce pochissima carne; e quello, che la Bossina potrebbe mandarvi, è tutto deviato per Venezia; e il Governo invigila, che in Dalmazia non se ne consumi gran quantità perchè renderebbe l'uso frequente di questa carne per la Provincia più caro il prezzo di essa nella Dominante.[10] Adunque restano i Castrati,[11] che forniscono le vivande più ordinarie, e il solo Pollame rende più varia la mensa più commune del Dalma-

[10] Dominante — grad Venecija, a znači »ona, koja vlada.«

[11] Castrati — bravi. Brav može biti u hrv. jeziku i ovan i jarac, i kad se hoće da se razlikuje naziva se ovčji odnosno kozji brav. Ovdje se misli na onoga, koji je »castrato«, tj. uškopljen. Ali se i neuškopljeni janjac, odnosno jarac naziva bravom. Međutim kao meso »bravetina« je od uškopljenog brava. (v. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. Zagreb JAZU 1880—1882, str. 610, 611).

tino, e a certe stagioni, che le pesche vanno più abondanti, e più fortunate, servonsi ad appagare co' pesci più squisiti la loro Gola. Le carni mangianle assai dure; non già, che non sieno cotte qual conviene; ma perciò che subito ammazzato un animale, lo apprestano al desinare, ed alla cena. Forsechè nella State, quando mi trovai soggiornare nella Provincia i calori eccessi, a' quali sono esposti tra giorno, fa loro temere, che presto non si guastino, e corrompinsi le carni. Le pecore di Busilina,[12] villaggio nel territorio di Traù non lontano dal mare godono fama di recare le lane migliori di Dalmazia. In niun luogo peraltro non vi ho veduta usare molta diligenza a tenerle pulite, e coltivare con molta cura questo genere assai rilevante per le manifatture, alle quali può addattarsi. Tutto il litorale nella State manda le pecore sui monti vicini a trovarvi riparo a calori del clima, ed erbe più fresche, giacchè d'ordinario ne' mesi di Giugno, di Luglio e d'Agosto tutto il Terreno al litorale è inaridito e riarso. La scarsezza dell'acqua è uno de' più forti ostacoli a non dilatare più ampiamente la coltura delle pecore. Questi animali, mi fu detto assai volte, che impegnerebbero molto più l'attività, e l'interesse degli abitanti, quando ai pascoli delle montagne foscervi più frequenti i fonti, ove abbeverarli. Ma no solo sulle cime dei monti, ma ancora al litorale generalmente scarseggiano questi popoli d'acqua; quindi sono scusabili (49 r) per questa parte, se non moltiplicano studiosamente le loro greggie. Qualche fonte fuori di Città reca quella poca acqua, che può essere necessaria agli usi d'alcune case, che l'adoperano; del resto se 'l consumo fosse maggiore, non potrebbe a tutto bastare. Questo difetto è nato dalle rivoluzioni alle quali fu soggetto; ma il Governo presente ne ha ancora qualche colpa. Quando l'interno della Morlacchia era soggetto a Romani abondava d'acqua. I vestigj di molti acquedotti ne fanno fede abbastanza. Anzi in alcuni luoghi, che abondavano di si necessario elemento, lo conducevano di lontano se ve n'eran acque più salubri benchè più lontane. Alle marine v'è non lungi da Spalato i magnifici rimasugli del grande Acquedotto fattovi fabbricare da Diocleziano,[13] che conduceva colla solita Romana Grandezza attrauerso le colline fin dentro al suo Palazzo molte miglia lontana un'acqua limpida, e sana. Anche sotto la dominazione Turchesca i Morlacchi si trovarono più abondantemente provveduti. La Religione de Musulmani fa gran caso dell'acqua per le frequenti abluzioni, che loro ingiunge ad espiare le loro brutture, e il Morlacco godeva i frutti di si utile superstizione. In molti luoghi, che ora son privi d'acqua ho incontrati i vestigj d'alcuni rozzi acquedotti formati

[12] Busilina — hrv. Bosoljina nedaleko Trogira.

[13] Dioklecijanov vodovod. Dioklecijan je dao dovesti vodu u svoju palaču, koju je dao sagraditi za svoj boravak kraj sela Aspalathos, u današnjoj splitskoj luci, sa izvora rijeke Jadro, na istoku stare Salone. Za vrijeme provale barbara bio je taj vodovod uništen, negdje početkom VII stoljeća. On je obnovljen tek u XIX stoljeću, i to krajem ovoga stoljeća (god. 1881) i služi i danas, kao jedini izvor, koji napaja Split.

di tubi di terra cotta, che ancora di lontano talvolta ne portavano l'acqua si ricercata da loro agli usi sacri, e dagli altri ai domestici e rurali. La mancanza è tale sotto il presente Governo, che in parecchj villaggj anche dentro terra gli abitanti sono necesitati ad iscavare alcune ampie fosse, doue raccolgono le acque piovane, le quali benchè fangose, e torbide le si beono, e non rifuggono d'abbeuerarvi ancora il loro bestiame, che le intorbida ognora più, e vi frammischia mille sozzure. In alcuni villaggi son privi ancora di questo miserabile soccorso, e vanno parecchie miglia lungi dalle loro capanne le femmine ad attingervi le acque necessarie. I più comodi abitanti delle Citta, e delle Terre fabbricano vicine alle loro case alcune cisterne, e vi trovano qualche ajuto, se le siccità non sono molto ostinate. Alla fine di Luglio del 1775 trovandomi in Sebenico uenivano le barche cariche d'acqua fino le dodici miglia lontano,[14] e si chiedeva per carità l'acqua, come si farebbe altrove del pane. Tutte communamente le Città di Dalmazia abbisognano di provvedimento in questa parte; ma fin quì non si è veduto altro riparo fattovi dal Pubblico a commune benefizio, che spedire un Colonello a visitare que' luoghi, dove si può sperare di rinvenirvi qualche fontana: ma non si è posta poi la mano all'opera. Questo sarà sempre un forte ostacolo a mantenere in molta copia animali; perocchè troppo di pena costerebbe il trovar loro onde abbeuerarli nelle stagioni più aride, e più calde, o converebbe lasciarli perire rabbiosamente.

(49 v) Ora è già tempo di parlare dei Prodotti del terreno. Le Biade,[15] come ho altrove e più volte notato, sono sul litorale molto scarse. Il commodo di trovarle a buon prezzo nelle loro Città recatevi da' Morlacchi, e da Turchi ha prodotto, che non si diano molta pena a coltivarle. Peraltro il terreno esausto dal lungo fruttare, ne concimato a douere, non rende quell'abondante raccolta, che corrisponda copiosamente alle loro fatiche; quindi veggendo, che meglio proveggono alla loro sorte coloro, che piantano Vigne, e Ulivi, dannosi perciò tutti più volentieri a questa coltura. Se però con maggiore direzione, e con più sano consiglio coltivassero queste piante, potrebbero forse ricavare tre entrate da un campo solo; ma allora certamente sarebbe necessaria abbondanza maggiore di succhi al terreno e il concime più copioso; il che importerebbe qualche cangiamento notabile nel sistema fin quì osservato nel mantenere di scarso il bestiame. Incolpano molti di auersione alla fatica i Dalmatini coltivatori; e sembrani non molto giusta questa accusa. Essi trangosciano sotto a lavori, e non compajono, perchè mal collocati. Essi scelgono il terreno migliore per le Vigne, e per gli Ulivi, e su pe' monti dirupati, dove non vi è terra sufficiente alle piante, vi vanno spargendo tra sasso e sasso il seme necessario, e in tal modo s'adoprano a raccogliere, dove possono e non isdegnano, o trascurano la fatica. È bensì uero,

[14] Te su lađe dolazile iz Vodica, gdje je bio a i sada je izvor žive vode.

[15] Le biade — hrv. žitija. Pod tim misli pisac sve vrsti žitarica, kao pšenicu, raž, proju, ječam.

che se altretanta ne spendessero a meglio coltivare il terreno di buon indole, che hanno alla pianura, ne ritrabbero maggiore raccolta, e v'impiegherebbero meno fatica. Io l' ho più volte fatta loro osservare questa così assurda maniera di coltivare, riflettendo sulle loro campagne: dapprima ridonsi delle addotte ragioni; quindi meglio illuminati ne rilevano la forza, e confessano di non camminare sul diritto sentiere; ma non è mai però che si emendino. L'uso inueterato di così operare li conduce con tanta forza, che supera ancor quella dell'evidenza delle ragioni in contrario. I Padroni potrebbero alcun poco correggere l'abuso: fanno molti quel, che sanno; ma per ordinario sanno poco; perocchè non sono dediti a uno studio più conforme all'utile delle loro famiglie, e gettano la colpa sull'ostinazione de' loro contadini; che se con essi volessero praticare qualche cangiamento, o volesserli obbligare colla forza, o vi trovano pericoli troppo penosi a superare, o una durezza insormontabile. Quindi si contentano di ricevere quel poco, che danno e non vogliono moltiplicarsi le cure senza alcun frutto.

La condizione di molti possessori, e assai peggiore di quella del coltivatore, il quale talvolta gode del campo altrui le sette, e fin le otto parti, e ne dà al padrone le due, o le tre. Molte Leggi del Principato fomentano questo dannevole disordine; una tra l'altre, che sembra a tutti la più graue, è quella di non poter accommiatare dal proprio fondo il Contadino, che lo coltiva.[16] Ma se i mancamenti (50 r) fossero tali, che anche la Legge secondasse i vantaggj del possessore, converrebbe al villico bonificare, e pagare la metà del valore di tutte le piante dentro del fondo esistenti. Questo vale altretanto, che douergli somministrare la metà del prezzo di esso; giacchè per lo più in questa parte le piante formano l'unica entrata, che ricavasi dal terreno. Il Padrone non può soccombere a questo peso e però dee tolerarne una si svantaggiosa condizione. V' ha certi luoghi ne' quali si è convenuto una volta, che la metà del Grano sia del Padrone, e solo la quarta parte dei frutti delle piante. Il Contadino non vi semina punto di quello, e pianta vigne, e Ulivi quanti ne può. Il Padrone reclama, ma non è ascoltato. Si son formati Processi in quantità, intavolate Liti e communi di tutti i possidenti contro a Coltivatori, e particolari, tratte a Tribunali Supremi in Venezia, ma tutto indarno, che in essi prevalse la massima fondamentale di Stato di non lasciar troppo arricchire alquante più opulenti famiglie per timore,

[16] Ova tvrdnja našeg izvjestitelja ne odgovara stvarnosti. Točno je, da težaci, koji imaju svoja polja oko gradova ne stanuju u poljima, nego u predgrađima, ali to vrijedi samo za gradove, dok iz teksta izlazi kao da je to redovita pojava. Pisac sam sebe demantira, jer on govori o selima, koja su nedaleko gradova. Kao primjer možemo uzeti, iz vremena kad on piše, Split, gdje samo oni težaci, koji su blizu grada stanuju u predgrađima, koja i nisu mnogo drugačija od sela, ali samih šest milja od Splita je selo Solin, a sedam milja od Splita je Strožanac, odnosno na drugoj strani iste luke Stobreč, opet sela, u kojima borave težaci, čiji su gospodari zemljišta stanovali u Splitu. To vrijedi isto i za Trogir i za Šibenik i za Hvar i uopće za sve dalmatinske težake.

che non abusassero delle ricchezze contro il Governo. Doue i sudditi son bene gouernati, e loro si amministra a douere la Giustizia somiglianti timori non pullulano in cuore a' Sovrani; che al suddito non è vantaggioso di cangiare un buon Governo in un altro, doue può temere molti cangiamenti allo Stato di che gode. Quanto agl'inquieti ed a discoli v'è sufficiente numero di gente armata che veglia a nome pubblico alla quiete commune e a freno de' malviventi. Un altro disordine moltiplica i danni dell'Agricoltura Dalmatina. Tutto il Territorio coltivato è diviso in piccolissime porzioni. Appena uno, o due campi s'incontrano, e tosto v'è il fosso di confine o il muro di divisione. Così separati in tante parti i terreni, restano ancora molto scemati, che il fosso, o il muro, che li separa ne toglie una porzione, che non può coltivarsi. Questo incommodo rende meno attivo il Contadino, e più trascurato il Padrone, che non può uegliare a tanti pezzi così lontani colla dovuta assiduità, e però non può reggere, continuamente distratto, tutte le parti qual converrebbe, alla buona coltura d'ognuna. Questo alla fine fa, che il Contadino non abiti la Campagna, ma stia nelle Città,[16] e quindi perda inutilmente molto tempo, che con più frutto collocherebbe faticando nel terreno affidatogli. Oltrechè raro è, che riesca faticoso cultore, chi abita continuamente, o frequenta con troppa assiduità le Città. Il Governo che fa tante Leggi per tanti altri oggetti meno importanti, ne potrebbe formar una più utile togliendo con essa molte sorgenti dannose a un tempo. Persone saggie, e incorrotte potrebbero formare un nuovo piano di distribuzione più proprio alle Leggi della buona Agricoltura, senza che alcuno si potesse lagnare a ragione, avuto sempre riguardo alla qualità, ed alla quantità del terreno d'ogni particolare. Allora si potrebbero anche riformare le condizioni (50 v) de' Contadini, e renderle più ragionevoli, e proporzionate alle circostanze presenti. L'origine di tale inaudita conuivenza de' possessori ai Contadini, credo, che debba desumersi da quel tempo, che i Turchi s'inoltrarono nella Dalmazia, e poco, oltre le Città sul mare, lasciarono in potere de' Veneti, e ristrette a un territorio poco estese le loro campagne. Queste erano di più esposte alle scorrerie improvise di questi ladroni, che i Veneti indeboliti non auevano forze a intimorirli, e contenerli dentro a loro confini. Quindi sceglievano la Stagione più opportuna alla raccolta, e derubbavano i frutti già presso a maturare, a ne devastavano eziandio le piante. Le guerre singolarmente nel XVI secolo erano frequenti tra la Repubblica, e la Porta, e però si moltiplicavano le rovine nella Provinzia maritima. E ben naturale, e facile à comprendere, che l'infelice cultore, non avendo altre risorse a sussistere, che i frutti ricavati dal terreno, gemesse stanco di tali disavventure, e rinunziasse di coltivare queste terre, che in luogo di consolarsi co' loro frutti, raddoppiavano il peso delle sue fatiche ueggendole derubbate, e sterili. Però ad animarlo alla fatica i Padroni lo allettarono colla speranza della maggior parte del prodotto, che in un anno ricompensava abondantemente le fatiche d'alquanti; e il possessore

piuttostochè perdere il tutto, o douersi egli medesimo coltivare il suo terreno, rinunziava a maggiori frutti, che altrimenti arebbe (sic!) potuto ricavarne. Le circostanze ora sono cangiate; il pericolo di tai disastri è molto lontano; però dovrebbero cangiar sorte anche i Padroni delle Terre.

I vini sono un prodotto assai ubertoso del litorale. Le vigne sono frammischiate confusamente, e senza uerun ordine in mezzo agli Ulivi, ed ai Fichi.[17] Lasciansi giacenti in terra, e tagliano vicino alle radici il tronco maggiore, e permettono che pochi tralci crescano, e diano frutto. Perciò non vogliono alzarli, e solamente quando i grappoli son presso a maturare, vi sottopongono a sollevarli da terra un piccolo sostegno, onde il frutto più lontano dall'umidità del terreno, e meglio esposto al Sole, possa concuocere il succo, e maturarsi. Tal metodo è utilissimo ad avere vini dilicati; che la forza della pianta non distratta in troppi frutti, ne per i rami troppo estesi, tutta, a così spiegarmi, raccogliesi in pochi punti, e vi si dee rendere per tal motivo più sensibile. Peraltro questo modo e per altri capi molto dannoso alla coltivazione: perocchè una Vigna così sparsa in sul terreno occupa uno spazio di tre, o quattro piedi; mentre al più uno basterebbe ad averne una quantità eguale di frutto, e quindi molto terreno resta ingombrato inutilmente. La bontà dei vini potrebbe non restarne danneggiata, che qui non si biasima tal metodo, perchè i tralci non siano più estesi, e però più copiosi ancora di Uue; solamente si disapprova il lasciar così serpeggiare la vite sopra del suolo, e non si alzi, lasciando vuoto quello spazio, che sarebbe opportuno ad altri frutti. Il disordine è troppo palpabile per non essere conosciuto anche (51 r) ai Dalmatini, e da loro Coltivatori però alla prima istanza, che loro si fà di talle assurdo procedere, rispondono, ciò eglino fare, perchè altrimentil il uento impetuoso, che a certe stagioni si fa sentire sul litorale, rovescierebbe a terra quanto incontrasse; e il sostegno apposto alla vite non sarebbe mai si forte a poter resistere a quell'urto rovinoso. La ragione ha tutta l'apparenza; ma pochissima solidità. Essa diviene assai grande nella fantasia del Coltivatore, perchè apporterebbe seco alquanto più di fatica a coltivarla; e quindi s'immagina un danno a propria perdita, che raccoglie per esso meno d'uve, e lascia inutile più di terreno. I uenti di Bora si temuti per le vigne dai Dalmatini[18] che non era il Capro per le vigne da Orazio, sogliono soffiare con maggiore violenza nel uerno. Allora

[17] Pisac kaže da su vinogradi pomiješani između maslina i smokava, onako nasunce. Prema ovom tekstu sudeći bila bi kultura vinove loze drugoga reda, dok je obrnuto. Masline i smokve sadile su se unutar vinograda. Mi ćemo ovdje upozoriti samo na zaključak splitskog Velikog vijeća godine 1333. Tada je 23. novembra zaključeno, da onaj, koji sadi vinograd mora na svakom vretenu vinograda posaditi šest sadnica stabala maslina. Dvije godine zatim, 18. aprila 1335, zaključilo je isto Veliko vijeće, da na svaki vreten vinograda treba posaditi 4 stope maslina. (G. Novak, Povijest Splita I, str. 418). Slično je bilo i u drugim komunama Dalmacije.

[18] I venti di Bora — bura. Za nju kaže pisac, da je se Dalmatinci toliko boje zbog svojih vinograda. Po njegovom mišljenju to je krivo.

la vigna ignuda di foglie presenta una superficie così poco estesa, e quindi fa una resistenza così debole al passiggio del uento, che questi potrebbe rare volte imperversare contro di essa fino ad abbatterla, o schiantarla. Oltrechè io ho uedute a Gelsa nell'Isola di Lesina[18a] le vigne sostenute da piccoli pali, e condotte anche a Pergola; eppure son ivi esposte direttamente al soffio di questo uento terribile. Richiesto poi agli abitanti, quasi lagnandomi, che si male provvedessero al disordine derivato dal uento, francamente risposero, che la Bora era assai impetuosa su quele spiaggie; ma che peraltro o non mai, o molto di rado accadeva loro di uedere questo danno più immaginato che reale. Io però non dubito, che anche sul litorale, doue sono alquanto meno esposti a tale insulto, perchè alquanto più coperti dalle montagne, a cui piedi si aprono le campagne del litorale, o stendonsi sulle loro falde, potrebbero ugualmente inalzarsi le viti, e ne soffrirebbero pocchissima rovina, e forse niuna; o se pur ne incontrassero talvolta, sarebbe questa ben compensata da' copiosi frutti, che la vigna, o il terreno produrebbero coltivati in diuersa maniera. Piuttosto temerei la scarsezza del legname, che per la estensione si grande del litorale coltivato pressochè tutto a vigne accrescerebbe viappiù la penuria di questo genere. Anche a questo danno potrebbe suggerirsi qualche riparo. E quando pure non si volesse aumentare il consumo delle legne potrebbonsi usare in loro luogo le Canne, cui ho veduto usare in molti luoghi d'Italia, dove la scarsezza di quelle era eguale, ed anche maggiore, che in Dalmazia. Che se fossero queste riputate argomento troppo debole a sostenere la vite, e reggersi contro la forza del uento; si faccia uso del medesimo riguardo, che altroue fanno; perchè finita la uendemia, e raccolto il Grano nè campi, si possono con libertà raccorre le Canne, e lasciar le vigne in sul terreno; e nella Primavera cessate le furie del uento si spaventoso, quando si potano le piante, si possono anche conficcare nel terreno le Canne, e stringervi la vite a canto, e con ciò provvedere il miglior metodo di coltivarla senza scemare (51 v) agli altri usi di legname necessario.

Le vigne in tal maniera coltivate producono, come dissi, pochissimo frutto: due o tre grappoli per ogni pianta sono l'ordinario prodotto. Ben è vero, che ottimamente quanto al formare vini squisiti i Dalmatini lasciano a maturare le Uve a perfezione. Alla metà d'Aggosto le uve, (che sono quasi tutte nere) son già dolci, e proprie alla vendemia. In quel tempo la Stagione è caldissima, e asciutta: ma nondimeno indugiano a raccogliere le Uve fin uerso la fine del mese, e riescono allora d'una dolcezza straordinaria, e il succo sembra miele, cosi è viscoso, dolce, e attaccaticcio. Venuto il tempo da loro stimato più proprio, staccano le uve, e ne spremono il succo: quindi il mosto è riposto dentro otri formati ognuno di due pelli di

[18a] Gelsa nell'Isola di Lesina — hrv. Jelsa na otoku Hvaru.

Castrato ben cucite insieme;[19] la parte lanosa al di dentro, e la parte cutanea al di fuori rivolta. Metton a due, o a tre sulle schiene de' loro Cavalli, e son vuotati finalmente nelle Tinne, dove bolle, e fermenta il mosto, e quindi si perfezionano i Vini. Questi per lo più trovansi di buona qualità; ma corre in Dalmazia, non so con quanto e quale fondamento, che se lo conservassero oltre un anno, guasterebbesi, perdendo il suo vigore, o inacidendo. Così dicono essi, e me l'anno più volte ripetuto. Quindi appena dopo pochi giorni dalla raccolta si beono i Vini nuovi, e difficilmente se ne trovano di vecchj. Il colore de' loro vini più gagliardi e d' un rossiccio che tira al giallo carico. Sono gagliardi, e focosi, e portano molt' acqua, e anche con essa possono bersi senza disgusto, anzi talora con piacere, che conservono ancora buona parte del fuoco natio, onde uno non avvezzo o men temperante potrebbe soffrirne facilmente danno alla ragione. Se le Uve scelgonsi con maggiore diligenza, e con più cura se ne formi il vino; questi acquista uno squisito sapore, e una dolce fragranza, può rallegrare i convitati con una scelta bevanda, e coronare con gioja la lauta mensa. Ne ho gustati de' finissimi, e messi a confronto de' più dilicati di Grecia ne sostengono con gloria il paragone, e ne ottengono eziandio non rare volte la preferenza. Ma sopra tutti si distinguono i Moscati d' Almissa,[20] vino dei più amabili, e de più odorosi del mondo. L'essere uenduto a bon prezzo, e non uenire di troppo lontan paese, nol rende si pregiato, quale meriterebbe. Pur troppo il Lusso ha corrotto anche il Gusto, e lo predomina a segno di non credere saporito, se non quando si compera a sommo prezzo. I Dalmatini più accorti ne fanno qualche commercio; ma non avendo certi stimoli, che anche coi premj dovrebbe il Governo sempre eccitare, ed accrescere, non si rende tanto uniuersale la premura di raccogliere meno vino; ma più scelto, e più prezioso. Quanto a me preferirei il vino Dalmatino ad ognaltro; perchè in eccelente grado congiunge la forza, e la dilicatezza, e quindi (52 r) corrobora lo stomaco, e sollecita il Gusto. Ben è uero, che usato con poca moderazione presto s'impadronisce dei sensi, e l'indebolisce: ma non v' ha cosa al mondo anche delle più innocenti, che abusata non riesca dannosa. Oh se il Governo in questa parte dimostrasse alquanto più d'impegno pel vantaggio della Provinzia, quanto non potrebbe essa arricchire su questo Pro-

[19] otre — hrv. mijeh. Ovakvi mjehovi, kakove pisac opisuje, tj. načinjeni svaki od dvije bravljeve kože, koje se dobro sašiju, tako da je onaj dio, na kojemu je vuna iznutra, a onaj koji je kožan okrenut prema vani, možda su postojali, a možda negdje postoje još i danas. Međutim redovito su ti mjehovi doista od bravljeve kože, ali u jednom komadu, tj. cijela koža, s koje je skinuta vuna, odnosno dlaka, ako je od jarca pa se prije upotrebe nožice zavežu, a onda se napune mjehovi i zaveže i onaj dio kože, koja je bila oko vrata.

[20] Moscati d'Almissa — Omiški muškati. Omiški je muškat i danas vrlo dobro poznato vino, načinjeno od grožđa koje se zove muškat. Danas međutim ima ga i na drugim mjestima.

dotto! Ma il più lucroso pel litorale sono gli Ulivi.[21] Pressoche tutto verso il mare è verdeggiante, e ricoperto di questa pianta tanto invidiata delle Settentrionali alle Meridionali Provincie d'Europa. La coltura, che vi adoperano intorno, è pochissima, e quindi perdono inutilmente una quantità grande di terreno, e di frutti. Piantata ch'essi abbiano una pianta, e allignatavi, non v'impiegano alcuna cura ad allevarla; ne più la toccano mai, se non quando ne raccolgono i frutti, o quando già disseccata non è più atta, che a qualche lavoro, o al fuoco. Allora la mannaja la recide, o la sterpa dal suolo e un'altra ne rimette in luogo dell'estinta. Eppure l'Ulivo non richiede grandi lavori, rassodato che sia, e s'appaga di pochissima coltura. Fa pietà il vedere intorno alla pianta un bosco di germogli, e questa chiede invano la mano attenta dell'industrioso coltivatore, che le sterpi d' intorno una truppa ingorda di tanti figli, che avidamente succhiano dal terreno quell'alimento, ch' esser dovrebbe tutto intero della pianta maggiore, che fruttifica. Poca fatica basterebbe; perchè una, o due volte ogni anno sbarbicati questi ributti e ben purgata la pianta da tante altre parasitiche, si condurebbe a maggior grossezza, e renderebbe frutti più copiosi.

Gli ulivi sono sparsi trà le viti senza alcun ordine; e dove il capriccio, o il caso hanno spinto il Dalmatino a piantarveli, ivi si coltivano, ne egli vi pensa più oltre. Se egli avesse più intelligenza, o a dir meglio, più riflessione al proprio vantaggio, potrebbe in retta linea disporre gli Ulivi, e meglio coltivate le vigne lasciare nel mezzo uno spazio di terreno opportuno al Grano o ad altri frutti. Ma essi senza averne mai fatta l'esperienza francamente asseriscono per un cotale loro documento di tradizione, che l'ombra dell' Ulivo è perniciosa ad ogni altro vegetabile fuorchè alla vigna. Sia pure così, come vogliono; giacchè questa è una proprietà d'ogni albero, che doue adombra il sole questi non rende che pochissimo frutto, risapendosi per certe sperienze, che la forza della vegetazione dipende di gran parte da caldi raggj del Sole. Ma non potrebbero essi disporre altramente queste lor piante, e collocandole in lunga linea, che correse da Sud a Nord, e il tronco allevandolo più tosto alto, l'ombra non più cadesse in mezzo al terreno, o sopra i seminati, ma sopra la vite, che per loro confessione, e più ancora per una volgare sperienza, che tuttodì hanno sotto gli occhj, non ne soffre gran danno? In ogni luogo l'Agricoltore è un elemento d'ostinazione, che entra in ogni possibile combinazione di operazioni rurali e rarissimo s'incontrerà quello, che voglia praticare, quanto non pratico, chi lo (52 v) precedette, o lo ammaestrò; ma il Dalmatino è d un indole anche più dura, e più indomabile, che difficilmente si presta a nuovi metodi. I Padroni nol possono obbligare; il Principe non ha mai dati segni effi-

[21] Gli ulivi — hrv. masline. Pisac ističe važnost masline za ekonomiku Dalmacije, ali i nemar stanovništva za to stablo, za koje se isuviše malo brinu ili se uopće ne brinu.

caci per migliorare la coltura; perchè le cose rimangono, e rimarranno per sempre in quel disordine, nel quale al presente languiscono.

Gli Ulivi producono una prodigiosa quantità di fiori, e se uno d'ogni cento legasse in frutto, la raccolta supererebbe le più abbondanti della Dalmazia. Forse meglio esaminati i principj del sistema sesuale di Linneo, e applicate le scoperte, che dietro ad essi non sarebbe forse difficile d'incontrarsi potrebbero rendere la pianta o più ubertosa, o almen conoscersi la uera cagione di tanta perdita. Questa ben compresa potrebbe occupare le dotte osservazioni degli eruditi indagatori delle opere della natura, e trarne col tempo utili congetture, e vantaggiose sperienze alla coltivazione d'una pianta, che tanto promette, e attien (? sic!) si poco. In alcuni climi essa non rende frutto ogn'anno; ma s'avvicenda la fecondità, e la sterilezza benchè compensi colla prima i danni della seconda; mercechè doue frutta ciascun anno, u'è la raccolta rispettivamente più scarsa. In alcuni climi il suo frutto è più numeroso; ma più piccolo; tal' è l'ulliva dell'Istria; ne rende l'olio troppo buono, che poca polpa riveste il Nociuolo; dove nella Dalmazia crescono di più, e formano il succo più copioso, e di migliore qualità. Alcune piante, da me vedute, sullo Stato di Ragusi producono le loro Ulive più grosse del doppio che nonle (non le. – op. G. N.) ordinarie Dalmatine. Piuttosto che al terreno dee attribuirsene l'effetto alla varietà specifica della pianta, giacchè gli Ulivi ordinarj anche in quello Stato portano i frutti della consueta grossezza de' Dalmatini. Se nel uerno poca neve, e per poco tempo cade sulla pianta, questa allora per ordinaria legge, non succedendo altri avversi accidenti, suol fruttare con maggior copia. Ma son più frequenti gli anni, ne' quali alle marine non si vede punto di neve. La Bora, che talvolta produce, benchè per pochissimi giorni, un freddo acuto, è venefica a quest'albero dilicato, e non sofferente del Gelo. Quando il frutto comincia ad annerire, staccasi per lo più da se medesimo, e cade sul terreno. Non solo questi si raccolgono gelosamente ma ognaltro ancora, che per altra cagione prima del tempo viene strappato dai rami. L'olio in verità, se l'Oliva non è ben matura, non riesce gradito al palato, ed ha certa asprezza per cui gl'intendenti sannolo distinguere dallo spremuto da frutti bene stagionati. Quelle, che più costanti rimangono appese alla pianta, accostandosi il verno, sono raccolte con molta cura, che alcuna non isfugga l'occhio del cultore. D'ordinario usano il barbaro costume di stendere sotto ai rami un largo panno e poscia con alcune pertiche li flagellano aspramente; il che se non cagiona dolore all'albero; almeno ferisce, e offende la dilicata sua tessitura, onde è resa (53 r) pronta e meno perfetta la circolazione, che gli compete, dal succo fecondante. Altri più saggiamente operando (ma sono pochissimi) montati sull'albero staccano i frutti con più riguardo, e la pianta non ne soffre alcun danno che già ha compita la fruttificazione, e la natura ha ottenuto il suo fine di porgere un mezzo alla riproduzione;

alla quale tutto rivolgesi il sistema delle operazioni d'ogni vegetabile, e la sua sfera si ristringe a questo solo sforzo. Quindi raccolti i frutti, e lasciatili alcun poco appassire, onde meglio la parte meno crassa, e più acquosa evapori, col torchio se ne spreme il succo dalle bacche, o coll'acqua bollente. Di primo metodo l'ho più frequentemente veduto praticare, e la machina, onde si ottiene, e tutto propria a questo fine, ne, a dir uero, v'ho fatta osservazione tanto minuta, che mi credessi atto a farne una esatta descrizione. L'olio levato dal vaso, in cui scorre espresso, viene raccolto, e si ripone in botticelli a tale uso preparati, e vi si conserva finchè si consumi o col commercio, coll'uso a diuersi fini, ond' è ricercato.[22] I Dalmatini sono tanto infin-

[22] Pisac sam ističe, da on nije potanko promatrao način, na koji se ulje dobiva iz masline. Međutim postupak u doba, kada je naš izvjestilac obilazio Dalmaciju, nije bio sigurno drugačiji od onoga, kakav je bio sve dok nisu u Dalmaciji drvene tijeskove za vino (turne) zamijenili željezni, a to je bilo tek krajem XIX stoljeća. Postupak je bio slijedeći: Masline su se gnječile pomoću kamenih žrvnjeva u mlinicama za masline, kojih je bilo dvije vrsti. Jedne su bile izdubljene u živac kamen u obliku kusastog čunja, kojemu je manja podnica bila dolje, a veća gore, i otvorena. U sredini donjeg dna toga kusastog čunja bila je utaknuta donja os grede, čija je gornja os bila utaknuta ili u neku poprečnu gredu ili pod nad spomenutim čunjem. Uz tu gredu, odgovarajući veličini donje podnice čunja bio je adaptiran golem mlinski kamen. Okretanjem grede, koje su, pomoću u nju okomito provučenih dviju drvenih 8—10 m dugih prečaka, vršili ljudi, koji su bili nad udubinom okretao se i mlinski kamen, koji je gnječio zrele masline, koje se stavljalo u ovaj kusasti čunj. Druga vrsta mlina za gnječenje maslina bila je sasvim drugačija. Kod ove vrsti nije prostor, u koji su se bacale zrele masline, bio udubljen u živac kamen, nego je visini od kakovih 1,25 m bila sagrađena pačetvorinasta udubina, u koju bi se sipale masline. U sredini one stranice ovakve udubine, koja je bila uza zid bila je utaknuta greda, koja je ulazila u mlinski kamen. Povlačenjem grede od jedne strane na drugu, okretao se kamen, pritiskale i gnječile masline.

Poslije dobivenog tijesta od zrelih plodova maslina, stavljalo se to tijesto u otvorene bačve. Ulje, koje se u tim bačvama nakupilo, smatralo se najboljim (ulje »pavijeno«) i najfinijim. Kad se kroz nekoliko dana to ulje iscrplo, tijesto, koje je ostalo, stavljalo se u vreće i dalje obrađivalo. Postupak je bio slijedeći: Posebne, u tu svrhu načinjene bačve, gore šire i otvorene, imale su na željeznim kvakama drugo dno, otprilike na oko 30 cm od ruba. To dno nije sasvim pristajalo uza strane bačve. Na ovo su se dno postavljale jedna za drugom vreće sa maslinovim tijestom. Na tom dnu stajao je čovjek, koji se držao za konop, koji je u visini čovjeka bio protegnut nad bačvom. Čovjek je golim *nogama pritiskao vreće pune tijesta, koje su drugi polijevali* vrućom vodom. Voda silazeći sa vreće i dna curila je u dio bačve ispod gornjega dna i sobom nosila ulje. Takvih je bačava znalo biti poredano jedna do druge po tri, do šest, čime se štedila i topla voda i radna snaga onih, koji su grijali i dodavali vodu. Vrećice su se gnječile jedna za drugom, dok se ulje nije sasvim iscrpilo. Iza toga diglo se pomično dno, i ulje, koje je ležalo nad vodom, pobralo. Taj se postupak nazivao »tarenje ulja«, i bio je u običaju na dalmatinskim otocima sve do devedesetih godina devetnaestog stoljeća.

Rijetko se upotrebljavao i drugi način dobijanja ulja iz već samlivenog tijesta. U ovom slučaju vrećice se postavljale jedna nad drugom pod drveni tijesak, koji je inače služio za tiješćenje masta od grožđa. Vrećice se polijevale vrelom vodom, a ulje zajedno s vodom curilo u udubenu kamenicu, u koju je inače curilo vino. Tu se u kamenici onda ulje kupilo.

Naš pisac nije mogao da u jednom mjestu provede toliko dana, koliko je bilo potrebno za ovaj prilično dug proces dobivanja ulja iz maslina.

gardi, o si mal avezzi alle cose nuove, che non hanno ancor appresa la maniera di ben ripurgare questa pianta, e portarla come conviene. Dentro certo giro d'anni vengono dalle Coste di Napoli alcuni Contadini, e tagliano da questo albero i rami o corrotti, o superflui, e pulisconlo a dovere. Questo certamente fa poco onore all'industria della nazione: ma spiega altresì il carattere di essa, che dove richiedesi fatica non tanto s'allontanano, quanto da ciò, che ricerca arte, e pazienza. L'indole focosa della nazione non ben corretta dall'educazione produce questo effetto pressochè communemente.

Gli Olii, che non servono al consumo della Provincia, sono obbligati per Legge del Principato di recarsi alla Dominante, dove divengon oggetto di consumo, e di commercio, egualmente di sommo vantaggio all'Erario pubblico.[23] Il Dazio di consumo sopra d'una materia, che può dirsi quasi di prima necessità, è eccedente il valore intrinseco di questo genere: quindi il Veneziano lo consuma con maggiore spesa, che non fa lo straniero. Vendesi nella Capitale fino a ventiotto, o trenta soldi la lira piccola Veneta; e il povero, che ne fa maggiore consumo resta oppresso da prezzo tanto esorbitante. Quanto olio entra in Venezia proveniente da parti di Dalmazia, dev'essere riposto in alcuni Magazzeni del Pubblico, perchè si resti certo qual debba portare la tapa di consumo, e quale quella di semplice transito. Quindi pochi Mercanti lo comperano tutto, e in tal maniera tutto il ramo di questo commercio resta abbandonato al Monopolio. Essi lo comperavano sempre a prezzo vantaggioso, e il Dalmatino per non lasciare infruttuoso questo Capitale era costretto di venderlo con pochissimo utile, e talora con discapito. Il disordine ne ha prodotto un altro maggiore, che stanchi i Dalmatini di vedersi tanto oppressi (53 v) han cercate altre vie, onde ripasarsi da si ingiusta vessazione, e ad onta delle Leggi più seuere, hanno portato gran parte degli olj a Trieste, e ad altre parti, dove speravano incontrare sorte meno avversa. Ne seguì in breue scarsezza di questo genere nella Dominante, accresciuta anche a detto studio da' venditori per opprimere ognora più il povero popolo, e trarre ricchezze anche dal sangue de'più infelici: ma questo guadagno non equivalendo al molto maggiore, che faceuano inanzi pel consumo maggiore, gli autori medesimi del Monopolio si commossero a ricorrere al Governo. Fu quindi determinato dal Maggior Consiglio,[24] o dal Senato[25] di aprire l'entrata degli Olj senza alcun Dazio d'ingresso, ancorchè venissero da Provincie non suddite, che una volta erano escluse, ne davasi ingresso

[23] Erario pubblico — državna blagajna. Pisac ističe koristi, koje dobiva državna blagajna, jer država otkupljuje ulje, koje su dalmatinski proizvođači dužni da šalju u glavni grad uz nisku cijenu, a prodaje ga uz visoku.

[24] Maggior Consiglio — je Veliko vijeće Venecije, vrhovno odlučujuće tijelo republike. Ono bira dužda i sva vijeća Venecije. Svi punoljetni mletački plemići *članovi su Velikog vijeća.*

[25] Senato — Senat. Mletački senat, izabran od Velikog vijeća zastupa državu u svim njenim bitnim funkcijama prema unutrašnjosti i prema inostranstvu. Senat je zapravo upravljao državom. On je odlučivao o ratu i miru.

che a quelle d'Istria, di Dalmazia, e del Levante Veneto. Speravano con questa ordinazione il doppio utile, che abondando gli Olj, che da ogni parte si lusingano, che verebbero della Dominante, il Dalmatino per la concorrenza douesse abbassare il prezzo, e quindi peggiorarne ancora la condizione propria, quanto si rendeva migliore quella de' Mercanti Veneti: i quali tanto meglio ingannarono il Governo, quantochè vendendosi l'olio alquanto men caro, che dianzi, gli avrebbero facilmente imposto per essere creduti Cittadini zelanti pel vantaggio pubblico, piuttostochè avidi oppressori del popolo in somma il Governo non s'avvide che cercava rimediare ad un male senza che ne conoscesse la cagione, e però fù inutile il rimedio proposto. Il Monopolio sotto queste sembianze di virtù, e di zelo si rese più ardito, perchè guadagnava di più. Nelle compere che fece vedendo la quantità degli Olj, che tosto entrarono da ogni parte in Venezia abbassò di molto i soliti prezzi, approffittando della buona circostanza della concorrenza, ma non le abbassò nelle vendite alla stessa proporzione, cosicchè l'estero seguì a pagare l'olio, come prima, e il Veneto appena ebbe il vantaggio d'un soldo per lira, e questo solamente per un mese, che risalì poco dopo all'eccessivo prezzo di prima. Intanto gli Olj forestieri, che comparuero invitati dalla vana lusinga del Dazio abolito, quando s'avvidero, che il vantaggio tutto erasi concentrato nelle mani de' compratori, abbandonò ben tosto la nuova strada riapertasi, e Venezia scarseggiò quale dianzi di questo genere, e i Mercanti soli profittarono d'un regolamento, che aveva tutte le apparenze di rendere meno grave la sorte del popolo, e dei Sudditi. Il Pubblico non pertanto, benchè vegga gli Olj al medesimo prezzo, che in addietro, lusingasi d'avere provveduto al bisogno; ma il suddito geme egualmente, e mormora di si sensibile aggravio. In fatto di commercio i Nobili Veneti non sono oggidì, quali erano una volta, i Maestri del mondo (54 r) che al presente non ne comprendono appena i primi elementi: essi son tanto all' oscuro d'ogni traccia in questa importante materia, che sotto a loro occhj medesimi le cabbale più ingiuste, e le frodi più ignominiose si commettono impunemente. Tra 'l corpo mercantile non si ascoltano, che la (sic!) case più ricche, perchè da esse ad ogni occorrenza si speran danari, e regali: le mediocri non si curano, ne si esaudiscono le loro preghiere. L'ignoranza non può produrre che disordini, e il caso, e l'azzardo possono solamente condurla talvolta al bene. Le conseguenze dal Monopolio fannosi risentire all' Agricoltura, sulla quale, come a prima sorgente del prodotto finalmente ricadano; ed essa non veggendo da frutti del campo que' commodi, che sperava, si disanima, e illanguidisce. Tostochè i Cultori veggano un premio proporzionato alle loro fattiche, le soffriranno con pazienza, e anzi con piacere e sempre più le acresceranno eziandio. L'utile ha certi lineamenti, e certi tratti lusinghieri per cui rapisce, e attrae gli affetti del cuore. Esso però ha maggior forza sul cuore degli abitanti le marine, che de' Morlacchi. Quelli son già divenuti più sensibili alle attrattive dell'interesse, che non questi. Viag-

giando a Venezia, e altrove, ne' porti, e nelle Città Italiane restano facilmente sedotti dalle apparenze grandiose, che loro si presentano all'occhio, e a poco a poco s'insinua in essi un certo effetto, che li anima a volerle emulare. Essi son poveri rispetto a molte Città Italiane, e molto più rispetto alla Dominante; però mancano i mezzi a soddisfare il nuovo appetito, e tentano quindi di procacciarseli. L'Economia, o l'industria loro apprende o a meglio amministrare le entrate, che hanno, o a cercar nuove risorse ad acrescerle. I mezzi che adopera sono conducenti al fine proposto; già vede aumentare la massa delle entrate, cui crede poter ricambiare con un numero molto maggiore di segni di ricchezze, per cui toccare la meta, che da lungo tempo si prefisce: ma trovando alla fine, che tutto è vano; poichè credendosi al termine sospirato, vedesi toglier di mano quanto credeva auer raccolto, si amareggia, e si duole, e alfine si dispera. Trova nel suo nuovo sistema qualche mezzo di più alla vita commoda, a ripararsi da una totale decadenza: ma non già quelle ricchezze abondanti, che si lusingava di potere un giorno possedere, e vivere con quello splendore, che eccitò la sua industria, che animò le sue speranze. Gli Olj in somma saranno sempre un oggetto, nel quale la Provincia maritima troverà una risorsa contro l'estrema povertà, e contro a bisogni più immediati: ma se il Principe non ne anima la coltura con un migliore sistema, non darà mai forze bastevoli alla Dalmazia, onde arricchire, e colle ricchezze promuovere l'industria, dilatare il commercio, incoraggire la fatica de' più poueri.

(54 v) I Fichi altresì sollevano alquanto la povertà di questa peraltro fertile Provincia. Le Piante, che producono un frutto si dolce, o si distribuiscono tra le Vigne, e in mezzo agli Ulivi, ovvero alcuni campi a parte si coltivano tutti con questo solo prodotto. D'ordinario la pianta non s'alza a molta grandezza, e un Vomo di mediocre statura con poco sforzo può raccoglierne i frutti anche dai rami più alti. Forse la maniera di coltivarli loro procura questo commodo piuttostochè v'inclini la sua natura. Questi alberi ne producono generalmente buona quantità; e trovatomi una mattina in un campo a Fichi con due compagni di buon appetito, aguzzata la fame da lungo viaggio a cavallo tutti e tre applicatisi ad un sol albero, e sciegliendone i migliori ne mangiammo a sazietà eppure ne avanzarono. Questi frutti vengono piccoli, e rotondi; hanno la corteccia assai sotile e d'un sapore squisito, e raro. I Fichi del Tirolo mi sembrano insipidi, e acquosi avvezzo a gustare i Dalmatini per due anni consecutivi. Anzi a Ragusi ancora doue per altro il clima è forse più dolce, che non è generalmente in Dalmazia, non mi paruero tanto dilicati, e saporiti. Ma questi di Dalmazia hanno ancora un'altra proprietà più pregevole, che li distingue, che possono disseccarsi e conservarsi cosi asciutti e ben chiusi per qualche anno. A ciò ottenere usano d'alcuni graticcj di vimini, e sopra d'essi distendono i Fichi freschi, ed espongonli in seguito parecchi giorni al Sole uerso la metà d'Agosto; in tal modo vengano da caldi raggj asciugati, e aduggiati; onde in essi svapora

la parte più acquosa; e la più densa e più dolce si condensa e rapprendesi dentro il frutto. Così asciutti li lavano con l'acqua marina, e poscia in alcuni barili, che si preparano a quest'uso, si rinserranno ben premuti, e ristretti, interpostovi alquanto Rosmarino, o foglie di Lauro, piuttosto ad accrescerne il peso, che a guardarli da qualche male. I frutti così diseccati spedisconsi fuori della Provincia, e formano un oggetto mediocre di commercio. In Dalmazia così preparati si uendono appena un Carentano la libbra negli anni ordinarj; e quando la raccolta è più scarsa, due Soldi. Quelli, che sono di qualità inferiore, e non ben maturi, rinserrati ne' barili fermentano, e acquistano un sapore alquanto acido, e copronsi d'una certa polvere bianca, che sembrano ad arte sparsi di farina. Quelli di migliore qualità, allorchè sono esposti, allettano ad assalirli colla loro dolcezza un nembo di mosche correndovi in copia a succhiarne il dolce succore, e ingrate vi depongono le loro Ova, che schiudendosi uerso il mese d'Ottobre ne nascono alcuni vermicelli bianco-rossicci, che li divorano. M'avvenni di navigare in una barca carica di tai Fichi, e vi dovetti pernottare per sedici giorni con sommo incommodo, perchè sparsisi questi insetti per ogni canto, m'investirono rabbiosamente a segno d'escerne ad ogniora ferito con gran molestia e interrompimento frequente del riposo. Ma passati alquanti giorni, o in clima ...(?). (55 r) o che formino la loro Crisalide, o che muojano per la Stagione, certo è, che liberano l'uman genere da questa peste crudele. I Fichi d'ottima qualità son sempre riputati quei di Lesina ne' paesi lontani: ma in verità son tutti del Litorale, o la maggior parte, perchè nelle Isole non si coltiva gran fatto questa pianta:[26] ma uenuti in Italia o in Germania, loro si assegna questa patria, perchè acquistano credito maggiore per un pregiudizio Dio sa come, e da quanto tempo radicato.

Il Sig^{r} Ab^{e} Fortis ne' suoi viaggj in Dalmazia pretese d'aver trovato sopra una pianta di Fico certi insetti, che hanno molta somiglianza colla Cocciniglia. Schiacciati, com' egli asseriva, davano un succo rosseggiante assai vivo. Se ciò vero fosse, anche i Dalmatini avrebbero il Nopal nel loro Fico, ne sarebbe la sola Oaxaca,[27] o il Messico e potessero vantare un si prezioso elemento per le più fine e più preziose Tinture. Ma il uero è, che se pure esiste questo verme, è rarissimo. Le viste, e i modi di fare le osservazioni di questo ingegnoso viaggiatore son troppo noti a chi ha pratica di Venezia, e della Dalmazia per diffidarsi d' ognuna in particolare, e di tutte in genere. Nulla dimeno io non oserei negare il fatto, benchè non ne abbia mai ueduto cogli occhj miei alcun argomento favorevole; perchè e molte cose egli ha potuto scorgere, che non ho vedute io stesso

[26] Nije tačno što pisac kaže, da se na otocima ne uzgaja smokva baš mnogo. Očito on nije zalazio u unutrašnjost ovih otoka, gdje je uvijek bilo mnogo smokvinih stabala i smokva naročito svježa vrlo omiljela hrana.

[27] Oaxaca — država u republici Mexiko, poznata i zbog svojih stabala, koja daju neke boje.

siccome molt'altre credo d'averne vedute, ch'egli non vide, o non registrò.

Sulle Marasche ho già parlato, quant'era necessario. altrove, e spero d'averne detto quant'era sufficiente a darne qualche contezza. Le Mandorle poco lungi dalla marina recano qualche utile a' loro Coltivatori. Quest'albero così delicato, e sensibile, quant'è facile a schiudersi ad ogni leggier tepore d'un aura lusinghiera, è ancora de' primi a fregiarsi de' vaghi doni della ridente Primauera; ma in Dalmazia è meno esposto a crudeli attacchi d'un freddo improvviso, perchè il clima è assai più temperato anche nel uerno, che nelle Provincie d'Italia situate alquanto più uerso Nord. Nulladimeno anche in Dalmazia soffre talora gran danno dagli intempestivi assalti di Bora, e il suo raccolto è soggetto a molta incertezza. Quindi non ha impegnato il genio del Coltivatore a segno di potersene fare un più ampio commercio. Le mandorle sono uendute a moggio, e chiuse nel loro guscio s'apprezzano egualmente, che il Formento. Appena se ne raccorrà quant'è necessario a formare il carico d'uno, o due bastimenti mediocri.

Le altre piante fruttifere sono pochissimo coltivate alle marine. I Gelsi appena s'incontrano, e appena se ne mira qualcuno natovi, o piantatovi dal caso; non per una coltivazione industriosa, e attenta: pure ormai cominciano i Dalmatini a prendere qualche impegno per questa pianta, e può da esso sperarsene col tempo (55 v) qualche vantaggio alla Provincia. Il terreno certamente favorirebbe questa coltura, che ben diretta procurerebbe ad essa utile assai maggiore, che non ritrae presentemente da qualche altro prodotto. Ma le sete Dalmatine non potrei asserire di quale natura riescano per poterne congetturare con meno incertezza un esito più vantaggioso.

Prochissimi Peri, e Pomi si gustano nella Dalmazia. Persiche ne ho gustate alquanto; ma sono d'una qualità molto inferiore alle Italiane. Altre frutta più delicate, che formano la delizia delle Tavole Italiane, non v'ho ne vedute, ne saggiate mai. La Fragola in un paese così montuoso non è neppure conosciuta. Il litorale in qualche luogo aprico, e più al coperto dalle violenti scosse di Bora coltiva alcuni Agrumi esposti all'aere aperto anche nel cuore del uerno. Ma v'ha talora qualche attacco improvviso di si rigido freddo, che li fa perire: però non sono frequenti.

Gli erbaggj delle ortaglie vi riescono saporiti, e copiosi; dove siavi il commodo d'inaffiarli. Solamente nelle vicinanze di Traù, verso il villaggio di Seghete[28] sonovi molti orti; e siccome trovasi l'acqua facilmente, scavandovi i pozzi, così vi recano buon frutto, e coltivansi con vantaggio. I melagrani, o siano il Punica fructu dulci di Tourne-

[28] Seghete — hrv. Seget, selo na zapadu Trogira, koje je i danas poznato zbog svojih vrtova i vrtlarstva, bilo je i za vrijeme boravka našeg izvjestitelja u Dalmaciji.

[29] »Punica fructu dulci di Tournefort« je šipak, koji se pušta da raste poludivlji, na rubovima polja, kao živica.

fort[29] o Punica Granatum di Linneo,[30] sono frequentissimi; ma lasciati selvatici, e non inseriti formano le ordinarie siepi dei campi insieme coi mirti.

Sui monti vicini la Salvia, e moltissime altre piante labiate aromatiche porgono quasi solo il pascolo al bestiame, che va cercando alimento in essi. Sembra peraltro singolare, quanto in più luoghi osservai, mentre viaggiando per le Isole frequentemente m'avvenne di riflettere, che quasi ogni erba ha scelto un luogo proprio dove singolarmente propagarsi. Così per esempio nell'Isola di Solta è pressochè tutta la terra ricoperta di Rosmarino; quella di Lissa, che n'è presso a quaranta miglia lontana, ha in copia grande quest' erba medesima, e l'istesso osservai in alcuni tratti di quella di Lesina. Per l'opposto le Salvie in questi luoghi sono rarissime;[31] mentre sul litorale vi è abondantissima. Sulle coste di Ragusi la Lavandula[32] copre i monti, e altretanto incontrai in parechi altri Luoghi.

Quest'erbe sembra, che dovrebbero alimentare numero grande di Pecchia,[33] che troverebbero unita alle Salvie anche il Timo.[34] La Maggiorana,[35] le Mente,[36] e simigliante, onde pascersi a piacere, e formare sceltissimo, e odoroso il mele. Pure questo prodotto e sul litorale, e nell' interior parte della Dalmazia forma un oggetto non molto considerabile. La scarsezza dell'acque n'è in gran parte la cagione, giacchè la mancanza di questo elemento è un ostacolo grande a moltiplicare questo laborioso insetto, e colla moltitudine degli alueari raccogliere ancora quella quantità di cera, e di mele, onde possa ridondarne un capo molto vantaggioso al commercio, ed alla coltura. Le erbe fornirebbero un pascolo molto gradito a questo animale: ma ciò solo non basta. Anche l'uso barbaro d'alcuni di schiacciare i fialoni per guarantirsi dal pungolo delle Api, e farle tutte, (56 r) perire per retirarne le loro cellule, e il loro alimento ne ritarda una più pronta e più felice moltiplicazione. Peraltro ho conosciute persone di senno in Spalato che attendono con grande cura a ristabilire su metodo migliore l'educazione delle Api,[37] dove le circostanze del paese loro lo permette. Tra gli altri merita lode singolare la diligente attenzione di Monsignor Trevisani Vescovo di Scardona, che non omette veruno studio per rendere più frequenti gli Alveari nella sua Diocesi a beneficio di que' suoi sudditi, ed ebbe sommamente piacere di leggere l'opera dell'Inglese Sig^{or} Wildmann, che mi diede l'onore di presentargli, della quale vien suggerito metodo migliore a conservare gli Alveari, e trarne tutto il frutto possibile.

[30] Punica Granatum di Lineo je taj isti šipak, koji često obilno rodi, i ako se uopće na njega ne pazi, niti ga se bilo kako njeguje. (B. Šulek, Jugoslavenski imenik bilja, Zagreb, 1879, str. 391.)
[31] Salvia — kadulja (Šulek, o. c. 136.)
[32] Lavandula-lavanda — Lavandula officinalis (ib. 191.)
[33] Pecchia — pčela.
[34] Timo — majčina dušica — Thymus Serpyllum L. (ib. 218.)
[35] Maggiorana — mažurana — Origanum Majorana L. (ib. 227.)
[36] Mente — hrv. metvice — Mentha viridis L. (ib. 235.)
[37] l'educazione delle api — hrv. odgajanje pčela.

E già tempo di parlare della terza parte da me proposta in questo articolo, che dee comprendere le Isole, ed è la più deliziosa, e la più amena della Provincia, e che con industria maggiore, e con lumi più proprj all'indole dei loro terreni formerebbe sotto altro Governo una porzione delle più ricche, e delle più potenti d' uno Stato. I Boschi in queste regioni non sono a quel segno desolati, che compiagesi altrove. Sia alquanto più di discernimento sui ueri loro interessi e maggiore inteligenza degli abitanti, sia che le Isole hanno minor popolazione rapporto alla loro ampiezza, sia finalmente che il popolo più pescatore, che coltivatore soggiorni più di sovente in mezzo all' acque, che non dentro terra, certo è che nelle loro boscaglie non si vede quel devastamento così universale, e così indiscreto, che nel litorale, e in Morlacchia. In tutte le Isole però non è eguale la coltura dei Boschi, dove sono alquanto più rispettati, e dove la natura trova modo di provvedere la loro avidità senza l'intera distruzione delle piante. In quelle di Ulbo e di Selve v'è quasi sola l'Elce o il Quercus Ilex di Linne'o.[38] In esse il terreno è meglio distinto, ch' una parte l'hanno abbandonata al bosco, mentre un altra è coltivata a grano, o ad altri prodotti ordinarj de' luoghi marittimi della Dalmazia. Quest' albero che trovando terreno opportuno cresce grossissimo; quivi supera di poco le classe degli arbusti. Appena veggono qualche tronco che alquanto s' ingrossa, che lo tagliano prontamente; e lasciano quindi a suoi germogli tanto di tempo a crescere, quanto lor sembra opportuno per farne qualche guadagno, e allora sono di nuovo pronti a reciderli. Nel restante delle molte Isole, che ingombrano il mare in questo tratto vedesi quasi in ognuna qualche tratto di terreno occupato da piccoli boschi. Gli abitanti ne formano gran qualità di legna sottile da fuoco, e vanno vendendola sul litorale, e navigano a Venezia; per dove la lontananza è compensata dalla facilità del trasporto, e trovano prontamente a vendere un genere si necessario, e ormai tanto scarso. È peraltro uero, che appunto il guadagno, che fanno si facilmente nella Capitale (56 v) è nuovo stimolo a distruggere più presto i Boschi, che ognuno s'affretta a tagliare quanto il più possa di legname, e acquistare con esso più di danaro. Quindi se il Governo tarda alcun poco a porvi un efficace rimedio, onde non si distruggano anche questi piccoli boschi, essi diverranno spogliati di piante, e saran prive tra non molto la Provincia, e Venezia istessa di questo si necessario ajuto agli usi moltiplici, e pressantissimi della Società. L'Isola di Bua è ormai pressochè tutta ignuda fino di cespuglj: tanto l'hanno maltrattata l'indiscretezza, e l'ingordigia de' vicini abitanti. Non entro a parlare dell'altre tutte in particolare, perocchè lunga cosa sarebbe, e troppo nojosa, ne molto necessaria. Le due sole Isole, di Lesina e di Curzola meritano singolar menzione per le loro Selve, e Selve degne della più attenta

[38] Quercus Ilex di Lineo — česmina (česmika), (ib. 52, 547.)

[39] Abete — hrv. jela. Pisac je ovdje očito u zabludi, i on primorske borove naziva »abete«.

cura. Gli Abeti,[39] volgarmente in Dalmazia chiamati Sapini,[40] vi crescono ottimamente, e divengonvi un oggetto assai importante. Singolarmente l'Isola di Curzola ha boschi assai vasti, e folti di questa pianta, e dalla sua Resina ne formano il Catrame tanto utile e necessario al mantenimento, e alla fabbrica de' Bastimenti. Quindi è, che in Curzola vi è sempre stato buon numero di operai intenti alla fabbrica di Navi, di Trabbacoli, e altri Legni proprj alla navigazione. Il Governo informato dell'utilità di questi Boschi ne ha presa qualche cura ma maggiore se l'assunse anche il Magistrato della Città, che ha fatto qualche utile provvedimento, onde non fossero devastate, e distrutte le selve dell'Isola. Quindi fu determinato che alcuno non potesse tagliare la pianta senza assistenza di qualche Deputato intendente, onde si recidessero le piante, che fossero riconosciute mature e atte al taglio, non si guastassero le immature, e si desolasse senza riguardo la Selva. Con questo, ed altri somiglianti regolamenti, benchè soggetti non di rado, per malizia di qualche infedele Ministro, ad alcuni disordini, si è peraltro riparato all'intera devastazione de' boschi, come è avvenuto fatalmente altrove. Il resto dell'Isola per lo più ingombra d'altri piccoli boschetti, doue ne la qualità, ne la grossezza del legname impegna molto i pubblici riguardi, tagliasi molta legna da fuoco, e formansene frequenti carichi di Barche tutti quasi destinati alla Dominante, perchè vi trovano il loro conto vendendola a maggiore guadagno, anche conquistate le spese del trasporto, e dei Dazj d'ingresso. La Repubblica non mostra di fare gran caso di questi boschi, perchè per essi non usa que' riguardi di Severità, che in molti altri più vicini al suo Arsenale. Certo è, che la legislazione, e i provvedimenti a renderlo sempre fornito di quanto può interessare, e richiedere il piede di forze maritime, che può giudicare necessarie alla sua difesa, non meno che al suo decoro, sono dei più saggj, e de' più avveduti. L'interesse proprio ne l'ha in certo modo costretta; ma nonpertanto non fa in queste (57 r) parti risentire il buon metodo, che altrove; ne vi spicca quella attività, e quella premura che mantiene si ben provveduto il suo Arsenale. Se quindi un altra Potenza più ris. .. avata su tutte le relazioni, che aver possono i diversi prodotti d'una Provincia fosse in possesso d'Isola di Curzola, siccome la sua situazione, e l'abbondanza del suo legname offrono un invito spontaneo alla navigazione, e le Isole aggiacenti meglio regolate potrebbero facilmente porgere i generi più utili al commercio di questi mari così ancora sarebbe più attenta a prevalersi delle piante, che crescono nella prima alla natura ivi appunto educate, dove n'è maggiore il bisogno alla costruzione de' bastimenti, e più efficace ad incoraggire l'Agricoltura nell' altre, onde formarne i carichi convenienti. Ma i Boschi di Raspo nell'

[40] Sapino — pisac kaže da se jele u Dalmaciji u narodnom govoru nazivaju »sapini«. Ni ovo nije tačno. Riječ »sapino« u Dalmaciji nije postojala, nego samo »pino«, što je talijanski, a hrv. se naziva »bor«. Na otocima nema, a nije ni bilo »jela«.

Istria, quello del Mantello sulla Trivigiana, ed altri in altre contrade della Veneta Lombardia somministrano al suo arsenale quelle Quercie di perfetta qualità all' inteso lavoro, che son necessarie alla poca quantità di pubbliche Navi, di Galere, Sciabecchi, e Galeotte, che tiene in mare. Anzi ormai più che per bisogno, piuttosto per una certa vana ostentazione, e per imporre via meglio a spiriti più deboli, e meno illuminati si mantengono con gran custodia. Le flotte Venete è lungo tempo, che non si veggono spiegare ardite, e vitoriose le vele sopra dei flutti atterriti. Essa ama piuttosto questa Repubblica rammentare l'antiche gloriose imprese, che affaticarsi a rinovarle a nostri giorni: gode imporre con più fasto, che uerità al Forestiere ignaro di quanto appartiene al mare, e resta sorpreso della grande quantità d'Operaj, che si raccolgono in gran copia per certe occasioni, nelle quali stimano douere far pompa delle loro forze e in altre dove lo spettatore non impegna tanto, non mancano pretesti a fargli credere straordinario accidente quel che è uso consueto di questi giorni, ne' quali poca gente basta a fornire quella tenue flottiglia, che scorre nell' Andriatico, o nelle poche, e vecchie navi, che marciscono per consueto costume in Porto a Corfù.[41] Esaltano la moltissima materia, che giace tutta in pronto ad ordinarsi, ed essere posta in opera al primo cenno, quasichè la Repubblica fosse tuttora quasi disposta a creare le flotte, e ordinare ogni elemento, a quanto può renderle servigio e accrescer gloria. Ma se quelle mute legne potessero spiegare le lor vicende, direbbero certamente, che marciranno gran parte, primachè tocchin l'acque, o saran consunte ad altri usi derubbate da Ministri. Le spese considerabili servono a mantenerla presso la gente inesperta del mare in gran credito di Potenza Marittima, e questa vana lusinga compensa il danaro, che vi profonde. Peraltro conviene rispettare in Venezia, ma non credere tanto cortesemente certe ampollose espressioni, che a piena bocca sogliono profondere que' Custodi, cioè, che in pochi giorni la Repubblica possa, quando il voglia, gittare in acqua una numerosa flotta (57 v) tutta in pronto per agire. Ma il fatto dimostra, che quando il vuole nol può; e basta questo solo a smentire queste vane milanterie. Io fui presente in una circostanza, dove il suo decoro richiedeva un pronto armamento, offesa la sua Bandiera, e sprezzata in più incontri nell' Arcipelago da Bastimenti Russi, o da quei Greci che sotto le loro insegne insolentivano in quell' acque. Fu data commissione, perchè con tutta la possibile prestezza si equipaggiassero alquanti Legni da guerra. Tutta la possibile attivita del Sig^{r} Leonardo Foscarini Padrone all' Arsenale (o sia Sopraintendente ai lavori, e Custode di quell' edifizio) appena potè ottenere, che nello spazio di quaranta giorni si mettessero in mare i fusti nudi di due Navi da guerra, e due Corvette; l'una delle prime era tutto nuova, l'altra essendo vecchia, fu racconciata solamente. Eppure a vederle pronte a far vela man-

[41] Corfu — hrv. Krf. Pisac govori kako u luci Krfa ima nešto malo starih lađa, koje po staroj navadi tu gnjiju.

cava quasi altretanto per allestirle, qual conviene e per equipaggiarle. Non si perdonò al riposo lavorando quegli operaj anche la notte; ne si ebbe riguardo alla Religione per i premurosi affari dello Stato, faticandosi ancora i giorni festivi. Fu tale l' indefessa assistenza del Sopraintendente al lavoro, che poco dopo per premiare tante sue fatiche fu creato Senatore. Tanto è vero, che a fatti non veggono le bellissime parole, e le apparenze luminose, che si ascoltano, e veggonsi, visitando questo per molti altri motivi ammirabile edifizio. Molto legname eziandio, che dicono averlo dalle loro Selve, è tutto tolto da quelle del Tirolo; singolarmente per formare gli alberi la Valle di Fiemme[42] ne spedisce buona quantità di Larici, che sono comperati a bassissimo prezzo. Questo commercio meriterebbe qualche regolamento per parte di chi è Sovrano di quella vale boscosa. Del resto tutte le altre ordinazioni emanate alla buona direzione dell' Arsenale, e alla conservazione de' boschi dello Stato meritano lode, ed imitazione; e in Dalmazia, o ne' paesi confinanti, se non si potesse eguagliare tutti i vantaggj, si potrebbero almeno sradicare alcuni disordini, e migliorare alcune circostanze, per le quali con quanto fornisce la Provincia, o le vicine ad essa si potrebbero equipaggiare molti Bastimenti d'ogni rango. Ma questo più diffusamente esposto sarà oggetto d'altre riflessioni in altro luogo, che il presente articolo non richiede tale dettaglio, e che saranno altrove più acconcie al fine, dove trattar debbo de' mezzi più conducenti a far rifiorire il Commercio Austriaco dell' Adriatico.

Faccio quindi ritorno alla materia proposta, e avanzo all' articolo del Bestiame, che si alleva nelle Isole, il quale, a dir uero, non è molto importante in veruna sua parte. I Buoi scarseggiano egualmente in questa Provincia, che nell' altre, anzi se in queste son rari, nelle Isole sonovi rarissimi. L'uso di essi per la coltivazione non essendo molto frequente, seguendo le sue circostanze, i pascoli (58 r) ed i prati pochissimi, perciò gl'Isolani non si curano di mantenere animali Bovini. Sulle montagne, e dentro a Boschi in alcune Isole non può non auervi de' buoni pascoli; ma riscono gran parte infruttuosi per la mancanza dell'acqua.

Anche Cavalli vi s'incontrano assai di rado. I Muli servono loro pe' trasporti de' frutti della campagna, e per i viaggj, che fanno. Le strade tanto dirupate e neglette richieggono questo animale piuttosto che il Cavallo, che non regge così lungamente alla fatica quanto il Mulo.[43] Questo nell'Isole non cresce molto, e d'ordinario sono assai piccoli. Poco governo loro si usa intorno, e d'ordinario gran parte dell'anno lasciati vivere colla loro industria andando su a' monti ad accattarsi quel poco, che loro basta a vivere. Aggravano altresì l'infelice sorte di questi animali adoperandoli con certa indiscretezza, o caricandoli fuor di modo di pesi enormi; e ciò fanno anche quando

[42] Valle di Fiemme — Val di Fiemme, njem. Fleimser Tal u Tirolu.

[43] il Mulo — hrv. mazga. Ovdje pisac misli bez sumnje na magarce, jer inače nikada on ne govori o magarcima, nazivajući ih asini. Čitav pak njegov opis odgovara dalmatinskim, a napose otočkim magarcima.

siano assai giovani, onde sfiniti, e logorati fino da primi anni non lasciano alla natura il comodo di perfezionare in essi quanto ha cominciato, e quanto potrebbe loro un giorno giovare divenendo più robusti, e più grandi. Cavalcanli senza sella, e sono contenti d'un semplice Basto; uso che addolora stranamente le coscie a chi non è avvezzo a somiglianti bardature. Io non potei giammai incontrare ne una sella, ne un cavallo in tutti i viaggj, che feci per le Isole, e a poco a poco erami già avvezzo a cavalcare si duramente.

Le pecore sonovi, a proporzione ancora in molto maggiore quantità. Nelle Isole, siccome boscose assai più che il Continente potrebbesi alimentarsene copia maggiore di quelle, che vi sono; pure il numero v' è più grande, che altrove. Ma, se nella Terra ferma di Dalmazia non si propagano questi animali quanto sarebbe opportuno, per la scarsezza d'acqua, onde abbeverarli; per le Isole la penuria v'è assai più sensibile. La Brazza singolarmente duolsi d'un si gravoso disordine, che toglie agli abitanti di poter mantenere copioso Bestiame anche in vista degli ubertosi pascoli, che li invitano. Que' pochi fonti, che vi sono, son tutti presso al mare; ma l'interno, dell' Isole n' è privo totalmente, o almeno nei tempi del maggiore bisogno, cioè nella State. Io mi trovai a Lesina nel mese di Giugno, e v' era si grande la carestia dell'acqua, che i Domenicani,[44] presso a quali dovetti alloggiare avevano le uesti sudiccie, e inbrantate da uergognarsene ogni galantuomo; la biancheria di tavola era si fetente per grasso corrottovisi sopra e per le immondezze ond' era ricoperta, e bruttata, che richiedevasi gran fame a vincere la nausea, che destavano. A Curzola (58 v) sul finire d'Agosto dovetti anche per grazia contentarmi d'un suolo Lenzuolo bianco per dormire, e somiglianti altri accidenti; tutto perchè non v'erano acque, che per bere, e cucinare, e queste ancora recate di lontano. Gli animali però potrebbero condursi a pascolare dietro le spiaggie, dove abondano in qualche luogo le fonti, ma v'è si cocente il calore, che appena potrebbervi reggere questi animali tanto delicati. Dipendendo poi dalla costituzione fisica delle Isole questa dannosa mancanza di elemento così necessario non può ormai aspettarsene il rimedio dalla natura: ma solamente dall'arte, e dall'industria. Non vi essendo in conseguenza di questo mancamento ne fiumi, ne torrenti, altro mezzo non vi resta a sottrarsi alle perniciose conseguenze di esso, che quello di scavare ampj recipienti, o profonde cisterne, ove raccorre le acque piovane, o indagare qualche uena sotterranea, e fin qui occulta, d'acque salubri, e quindi cessare tanti danni, che ne seguono. A Neresi, Terra situata nel mezzo dell'Isola della Brazza manca ogni fonte d'acqua, e però poco al di sopra dell'abitato in certa valletta gli abitanti

[44] Domenicani — hrv. Dominikanci, pripadnici reda sv. Dominika. Ovdje govori pisac o dominikanskom samostanu u Hvaru, koji je inače vrlo zaslužan za širenje prosvjete u Hvaru. U redovima ovih Dominikanaca nalazio se je i Vinko Pribojević, koji je god. 1525 držao u Hvaru glasoviti svoj govor »O Slavenima«, a prije toga bio profesor u Italiji i Poljskoj.

v'hanno formato nel fondo di essa due ampj Recipienti da loro volgarmente chiamati Laghi, e vi si conservano le acque incorrotte, e limpide alcuni mesi. Egli è questo l'unico scampo, che hanno questi abitanti, ne' tempi di gran siccità, quando le Cisterne si asciugano interamente. In altra guisa dovvebbero essi andare in traccia di poca acqua le sei, o le otto miglia lontano, e per vie molto difficili, e a gran pena praticabili. Quanto serve a Neresi a provvedimento degli uomini, potrebbe altrove servire per gli animali, se l'industria e la fatica degli Isolani si potesse mai rivolgere a sottrarsi alle avverse circostanze, onde la natura ha alquanto aggravati tanti altri suoi doni largamente sparsi su queste terre. Potrebbensi in molti luoghi con poca spesa raccorsi le pioggie, e dentro a boschi fornirsi l'acqua necessaria agli animali. L'industria in questo genere alquanto stimolata dal bisogno saprebbe ritrovare qualche riparo a questa si commune sciagura delle Isole. Sul Biocovo privo d'ogni uestigio d'acqua vi ha alcune profonde caverne, doue la neue ammucchiata si congela, e conservasi tutto l'anno. I pastori che vi pascono le greggie, hanno disposti giù per la china, onde si scende a questi serbatorj, alcuni canali di Legno, dove portano il ghiaccio ne' mesi più caldi, e scioltosi in breve al tepore dell'aria, che ivi lo investe, e concottosi alquanto del Sole, porge in tal modo la bevanda per molti mesi a quelle poche greggie che vi sono condotte. Altri mezzi forse non meno acconci al bisogno potrebbonsi trovare, se vi si applicasse una più attenta, e più sostante osservazione. Ma sembrami egualmente strano, che in tanti luoghi, (59 r) quali mancano assolutamente d'ogni vestigio d'acqua, il Principe non abbia mai spiegata uerso alcuno di essi la mano benefica a soccorrerli. Anzi in que' medesimi Recipienti, che pur si trovano, v'ha l'Iscrizione, quando furono fatti, e da chi; ma non vi si ricorda in uerun modo la beneficenza del Governo, che concorresse a soccorso, e a difesa di quel popolo assetato. Eppure è noto quanto peraltro è geloso di riporvi il suo S. Marco a contestare altamente la sua generosità, e l'inclinazione paterna di spargere a larga mano i copiosi suoi doni sopra delle suddite nazioni. La spedizione dell' Ingegnere Ferro, come ho notato altroue, è l'unica dimostrazione d'impegno, ch'egli abbia data giammai a riparare un danno cosi luttuoso della Dalmazia, e dell'Isole.

Tempo è ormai di parlare de' grani dell'Isole. Questa parte richiede a più chiaramente intenderla, che si usi qualche distinzione fra le Isole, perocchè non è in tutte esse uguale la coltura. In quella parte di esse, che giaccionsi a Nord-Ovest della Provincia v'è molta campagna coltivata a Grano, che è più frequentemente, come detto è altrove, il Formento, e l'orzo. Ulbo,[45] Selve,[46] S. Piero de' Nembi[47] ed altri molti scoglj tra Zara, e il Quarnero, han molte parti de' loro

[45] Ulbo — Olib, otok u sjevernom dalmatinskom arhipelagu.
[46] Selve — Silba, otok u sjevernom dalmatinskom arhipelagu.
[47] S. Piero di Nembi — Sv. Petar Ilovik, otočić do otoka Lošinja, tj. do njegova južnoga rta.

terreni applicate a quest' uso. Il freddo forse che vi si fa sentire più acuto, che nella Dalmazia collocata più all'Est, non permette agli abitanti di darsi più ampiamente alla coltivazione delle vigne, e degli Ulivi, e promuouerne i frutti con quella attività che altrove. Ma queste campagne sono ancora più esposte, che l'altre agl'impetuosi, e violenti assalti di Bora, che giù scendendo con furia maggiore dalle alte montagne nevose della Dalmazia Austriaca vi fa danni notabilissimi talvolta ancora nella Primauera, e nell'entrare nella State. Ma il danno peggiore è quello, che vi produce, quando piombando con indicibile forza sul mare vi rarefà, e discioglie d'improvviso quantità considerabile d'acqua salsa, e formando per l'aria una densissima nebbia scorre rovinosa per le vicine Isole, dove il suo furore la trasporta. La salsedine di questi vapori marini abondante di Flogisto fa, che in passando per le vigne, e per gli Ulivi più esposti ad incontrarvisi, vi s'attacchi fortemente, e li aduggi, qual farebbe tra di noi nella Primauera già fiorente una brinata improvvisa, che le fiorite uerzure tutte corrompa, e distrugge all'impensata. Questi inconvenienti a' quali è esposta l'agricoltura di questa parte devono necessariamente render più cauti i cultori a non confidare il terreno, che questi oggetti, i quali nella stagione più pericolosa giacendo poco alti dal suolo, ove son nati, appena possono essere offesi da questo orribile flagello, e meglio difendersi da un si crudele attacco. Quindi meglio ottenendosi questo fine col Grano, che non colle piante più elevate, seminano quelli, anzichè coltivar queste: che l'ammaestramento tante volte fatalmente ripetuto poteva facilmente istruirli con una ragione, che riesce pe' suoi danni abbastanza sensibile (59 v) a convincerli. Per altro non è presso di essi affatto negletta la coltura delle viti, e degli Ulivi. Quella parte dell'Isola, che giace al lato aperto al Mezzogiorno è più difesa dalla sua situazione da crudeli assalti del freddo, e da vapori maligni portati dalla Bora. Ma la natura in quelle parti sembra non secondare gran fatto le brame industriose de' cultori, e con istrano fenomeno ho più volte osservato, che le Isole più vicine alle alte montagne del Continente, e meno avanzate dentro mare, hanno un elevazione dal livello di esso assai minore, che l'altre più lontane, e più separate. Ulbo, Selve e le altre sparse in quel tratto di mare s'inalzano pochissimo dalla superficie del mare anche ne' luoghi più elevati, e osservasi in esse, quanto ho costantemente potuto uedere in tutte le altre isole, che dove sono poco elevate dal mare hanno una superficie convessa, e una stratificazione più visibile; all'opposto le più alte hanno la superficie molto ineguale, e i monti affettano d'alzarsi a punta acuta. La fisica costituzione del mare è forse la cagione di questo fenomeno perocchè esso accostandosi al mezzo del canale, che separa l'Italia dalla Dalmazia, il vallone dev' esservi più profondo, che non è per ordinario vicino a terra: quindi anche le colline in questa ultima situazione debbon formare delle Isole; dovecchè più addentro appena i monti più alti sporgono fuori dell'acqua: siccome poi questi son sempre più ineguali

nelle altezze, e più incostanti nella direzione, che non sono per Legge ordinaria le colline, così in essi non può osservarsi quella figura, che meno s'allontana dalla pianura, ueduta peraltro nelle Isole meno elevate, nelle quali alquanti colli, o alcuni ammassi accidentali di pietre debbono presentare all' occhio una superficie più regolata, e più piana. Onde poi derivi che i monti sieno d'una più irregolare figura, che non sono d'ordinario i colli, non è a questo luogo il doverne recare la spiegazione, mentre non ha questa veruna relazione al capo d'agricoltura, onde siamo occupati.

Morter, Isola di mediocre grandezza, divisa solamente da uno stretto canale dal Continente di Dalmazia, siccome è più lontana dalle più alte montagne, così offre nelle sue valli un suolo più atto ad una vantaggiosa coltivazione, e meno esposta a sinistri accidenti, che le altre più a Nord-Ovest: però vi sono frequenti i Vignali, e gli Ulivetti; e certe pianure più aperte, e talora soggette al flagello sopra mentovato, son tutte a Grano, e spoglie d' ogni pianta. In quest' Isola gli abitanti più che la coltura delle Terre amano fare i Corsari.[48] Essi sono in esacrazione dell'altra parte di nazione, che li riguarda, come degeneri da quello spirito generoso e onesto, onde si vantano. Molti esempj di crudeltà, e di rubberie esercitate (60 r) in passato ha impressa su questi Isolani questa nota d'imfamia, e di esecrazione. Dicono, che ancora al presente amano quest' arte detestabile: certo, che frequentemente sentonsi derubate le barche, che viaggiano con poca cautela; ma forse i Morterini si fanno più rei di quel che sono da coloro, che li imitano più da vicino nel vizio di svaligiare le barche, ed ammazzarne i nocchieri. Le Isole nel Canale di Zara sono assai varie. La coltivazione segue l'indole del terreno, che dove vi è forte gli Ulivi non allignandovi troppo felicemente vi seminano Grano, dove più s'inalza sui colli vi piantano ulivi, Fichi, e Viti: ma una gran parte di queste isole sono sterili, ed inette ad ogni coltura. L'arcipelago nelle acque di Sebenico, è un aggregato di curiosa varietà. Il visitarli tutti arebbe richiesto un anno intiero di viaggio; son tanti, e tanto varj! Io ne dirò, quanto in passandovi in mezzo tre volte v'ho potuto osservare così alla sfuggita. Molti de' più lontani dalle abitazioni, o più sassosi e sterili sono lasciati incolti, e boschivi: tanto più, che per ordinario essendo di forma convessa, e di figura circolare non offrono alcuna valle, ove raccorvi la terra, che naturalmente ne staccano le pioggie, e vi trasportano le acque. Quindi questi scoglietti sono lasciati in pace, e al più in qualche stagione vi guidano al pascolo qualche greggiuola di pecore a nudrirvisi di quella poca erba, che tra sasso, e sasso va nascendo. Altre sono diligentemente visitate, perchè se hanno qualche arbusto, che stimano atto a poter servire al fuoco domestico, lo si tagliano, e fattine alquanti fasci, li trasportano o alla loro casa, o al mercato a vender-

[48] Corsari — hrv. gusari. Podatak, koji nam ovdje daje naš izvjestitelj odgovara potpuno istini. To doznajemo i iz drugih vrela, a napose iz izvještaja mletačkih predstavnika u Dalmaciji.

visi. Altre Isole più vicine, e più proprie alla coltura non restano abbandonate: ma v'impiegano quell'industria loro ordinaria, che suole essere più laboriosa, che riflessiva, e ne ritraggono qualche frutto. Nell' Isola di Solta raccogliesi molto grano; e poche vigne, e meno. Ulivi vi ho veduti nell'interno di essa, e nella parte più elevata. La Brazza e più coltivata, e popolosa. Le cose lungo le marine veggono pochissima biada, che pochi tratti sono seminati. I vini copiosi, che vi nascono, e gli Olj tutta occupano l'industria degli abitanti lungo il mare, e vi coltivano queste piante con cura grande. Il mezzo dell' Isola, e il più elevato di essa, dov'è fabbricata la terra di Neresi, sua Capitale è una bella pianura interotta da poche, e poco sensibili ineguaglianze. Stendesi lo spazio d'alcune miglia dove appena avvien di vedere qualche albero. Il clima freddo, e i ghiacci, che anche per lungo tempo del verno vi persistono, non vi lasciano allignare le piante, che amano un Cielo più temperato, o meno rigido. Qui tutto è a Grano; se eccetuisci qualche più aprica collinetta, dove si tenta di propagarvi i Gelsi. Dolgonsi questi abitanti della loro circostanza; tanto i Dalmatini lasciansi lusingare dall'apparente guadagno de' Vini, e dell'olio. Ma il clima non si piega a loro vite, ne le stagioni si commuovono a loro lamenti, (60 v) e gli abitatori devono seguire loro malgrado le leggi. Così la natura ha saggiamente provveduto a loro bisogni, ed è questa tra le Isole quella, che è meno povera nonostante, che una gran parte delle sue derrate uenga altrove asportata senza vantaggio degli Isolani; mentre i Spalatrini occupano buona parte di queste terre. La mancanza del Grano, che dovessero altrove provvedere assorbirebbe tutto il danaro, che per altri prodotti possono raccogliere, e questo non più circolando tra di loro, non ecciterebbe l'industria, la quale tuttavia mantiene in qualche stato di commodità alquante famiglie Brazzane. Tutto altrove in quest'Isola si trascura il grano, e si ricercano con somma cura gli altri Prodotti. Il vino di tutta l'Isola monta a molte migliaja di barili, e forma uno de' capi principali del loro commercio colla Dominante.

Nella piccola Isola di Lissa[49] pressochè tutta montuosa; benchè non molto elevata l'Agricoltura v' è in pessimo stato, e il popolo poverissimo. I valloncelli, che giacciono tra un monte e l'altro, e la sommità dell'Isola aprono qualche pianura opportuna alla coltivazione. Ma non pertanto ella è questa la menoma parte dell'Isola, che delle dieci parti essa appena tre sono coltivate, e queste quasi tutte occupate dalle vigne. Per gli abitanti, che sono assai pochi rapporto a tutta l'estensione dell' Isola, appena vi si raccoglie Grano per tre mesi. La coltivazione v' è malissimo intesa, e peggio praticata. Essa è quasi del tutto abbandonata alle Donne, che gli uomini applicano più volentieri alla Pesca. Tutto il restante dell'Isola è lasciato a bosco: ma almeno vi si lasciassero crescere le piante, che gli scarsi

[49] Isola di Lissa — otok Vis. Opis Visa, koji nam ovdje daje naš putopisac je vrlo pesimističan. Međutim je on doista i u mnogome tačan. I arhivski podaci, i drugi pisci to nam potvrđuju. (G. Novak, Vis I, Zagreb 1961).

abitanti pel poco consumo, che ne farebbero per loro uso, troverebbero nella Legna qualche utile risorsa alla loro miseria: ma appena vi lasciano ingrossare qualche pianticella, che le son sopra colla mannaja, e crudelmente la recidono. Quindi i loro Boschi son sempre ridotti a un ammasso teguito di piccoli cespuglj, che vi vanno germogliando assai folti. Perciò questi infelici Isolani non trovando, onde viuere nella loro patria, sonosi da alquanti anni sparsi in gran numero sulle coste del litorale, e si procacciano una vita piena di miseria, e afflitta da una estrana povertà.

Lesina[50] ha una bella campagna distesa alquante miglia lungo il mare in quella parte, che guarda Nord-Est; in conseguenza il nerbo della popolazione, e delle ricchezze si è tutto concentrato in questa parte. Difatti due grosse Terre, e due ben popolati villaggj s'incontrano in si breve spazio, raro caso in tutta la Dalmazia. Questa pianura che corre da Est ad Ovest ha dall' un capo la Terra di Gelsa, e termina a Città vecchia, e nel mezzo sonovi le ville di Verbagno, e di Verbosca. Per lo più la campagna è ricoperta di Vigne, e di Ulivi, e il Grano non ha impegnata fin qui, secondo la necesità, l'industria degli abitanti. Le vicinanze di Lesina, che godono un clima più dolce del restante della Provincia sono tutte sterili, e incolte. (61 r)[51] Resta a dire alcuna cosa di Curzola. La sua coltivazione offre un aspetto straordinario, e diverso dall' altre tutte. Le sue coste sono pochissimo abitate, perchè niente coltivate, o pochissimo, se non si eccettui l'ultima sua parte rivolta ad Est, e che termina l'Isola a Capo Speo.[52] Ivi si vede qualche campagna a Vigne, e a Grani. Ma però l'interno v'è assai coltivato. In molte valli, che vi formano i monti, che la interrompono in tutta la sua lunghezza, si coltivano le Vigne, ed i Fichi, ma nella più ubertosa pianura di Blatta, dove il terreno è forte, e pingue, si semina molto Grano. L'abondanza di questo genere vi ha chiamata la maggiore popolazione, e vi si è formata una Terra, che numera più abitanti, che la Capitale istessa dell'Isola, benchè ottimamente situata vicina al mare. Blatta quantunque a qualche distanza da esso trova un facile consumo a' suoi Grani, che vi concorrono nelle Rade vicine alcune barche a caricarlo, e rivenderlo alle altre Isole vicine, che ne penuriano. Intanto Blatta va crescendo continuamente, e benchè senza pesca, senza Olj, e con pochissimo vino prende ognora maggior vigore, e viappiù arricchisce. Argomento assai chiaro, dove le viste dell'Agricoltura Dalmatina dovrebbonsi singolarmente rivolgere, per sollevarsi una volta da quello stato di

[50] Lesina — Hvar, ime je i otoka i grada.

[51] Pisac govori ovdje, da su predjeli u bližini grada Hvara »svi neplodni i neobrađeni«, i ističe da je tu klima »najslađa«, tj. najblaža od cijele pokrajine. Nije tačno, da su predjeli oko grada Hvara bili svi neplodni i neobrađeni. To se može kazati samo za predjele njemu na sjeveru, dok su i oni njemu na zapadu, a pogotovo oni njemu na istoku bili obrađeni, što ukazuju arhivski podaci.

[52] »Capo Speo« na Korčuli je njen istočni, zapravo jugoistočni rt, koji se hrvatski zove Ražanj.

decadenza, nel quale gemono da lungo tempo inutilmente. Ne devesi con questo inferirne, che adunque sterpinsi gli Ulivi, e si recidano le Viti, e tutt'altro s'abbandoni, che non è Grano. L'eccesso di coltivare questi ultimi generi senza veruna proporzione a bisogni del Grano nelle Isole le ha precipitate in quello stato di languore che in esse abbiamo più volte notato. Ma serbisi un riguardo ben proporzionato alla neccessità della sua sussistenza, e ciò basti a farle ben presto rifiorire. Rarissimo è, che fiorisca il commercio, dove si debbono procacciare altronde i generi di prima necessità, e questo sistema non riesce con frutto durevole, se non dove vi sono tante risorse all'industria, e tanti diversi rami al commercio, che da essi può ritrarsene facilmente il mezzo a procacciarseli. Oltrechè non conviene confondere una Provincia, che scarseggia d'ogni prodotto d'Agricoltura e però tutta s' è data al commercio con quelle, che abbandonansi al commercio potendo tutte godere le sicure risorse dell'Agricoltura. Le circostanze della prima furono tanto felici, che direttasi con somma Economia ne' suoi principj, potè per essa formarsi que' fondi colla sua industria, che gli procurarono con vantaggio i generi necessarj alla sua sussistenza; anzi coi benefizj, che proseguendo col medesimo metodo potè raccogliere estese sempre più il suo commercio, e si rassodò. Dove le seconde dovendo tutto alla loro Agricoltura; trascurata questa hanno perduta l'unica risorsa (61 v) che possono avere a provvedersi di quanto è necessario alla vita, o utile al commercio. Ma generalmente tutte le Isole unite non coltivano tanta campagna, che produce la metà del grano necessario alla sussistenza d'una popolazione tanto scarsa, quanto la loro. Gl'Isolani robusti, e faticosi hanno bisogno di molto cibo a conservare le loro forze; e la loro miseria li costringe a sfamarsi per lo più di Pane, di Cipolle, d'Aglio, e di Formaggio. Quindi veggiamo per esperienza avverati i principj sovraesposti, e lo sbilancio, nel quale si trovano le Isole in un genere così necessario, e tanto da essi consumato, forma una delle prime intrinseche cagioni, che questi popoli non sorgono, che di raro a molte ricchezze, nè la loro popolazione s'accresce mai, se non molto lentamente, dove fiorisce qualche mezzo a una più commoda esistenza, e in molti luoghi va scemando ogni anno. Lissa, dov'è più sensibile questo disordine, ha in pochi anni perduta la metà de'suoi abitanti. Solta ha uno, o due villaggj assai miserabili, e spopolati. La Brazza benchè più popolata dell'altre, nulladimeno a rapporto della sua estensione, può dirsi mancante di gente, perocchè avendo quaranta, e più miglia di lunghezza, otto, o nove nella maggiore sua larghezza, e quindi formando un'area di circa cento sessanta miglia quadrate, pure appena conta sei mila abitanti. Lesina è più lunga, e meno larga della Brazza: e quella è di qualche numero minore d'abitanti, che questa. Curzola non di molto più piccola, conta appena quattro mila abitanti. Tutte le altre Isole, che sono un numero assai considerabile quando in tutte formassero otto, o dieci mila abitanti, sarebbe assai. Questo, così rimarcabile, quant' è dannoso, questo effetto così uni-

versale in questa parte la più deliziosa della Provincia deve avere una, o più cagioni, che o siano le stesse nella loro natura o diverse in questo ma che producono la medesima conseguenza in tutte. Il clima certamente vi è sano generalmente, temperato nella maggior parte di esse a segno, che tre parti dell'anno possono giustamente chiamarsi Primavera, e la quarta Estate. Nella parte uerso Sud vi è si tepida la uernata, che gli Aranci, i Limoni, e gli Aloe allignano, e fioriscono in molti luoghi di esse. Il terreno vi è fertile, dove non è ingombrato da sassi, ne questi lo occupano tutto, e ogni Isola ha alcune spaziose campagne atte ad ogni più utile coltura: solamente ne' mesi più caldi è esposto a grandi siccità, e passano talvolta i quattro mesi, senza che cada una pioggia abondante, e talora influiscono sul Fisico dei corpi, e vi si vedono frequenti le Disenterie, ed i mali inflammatorj. Porti commodissimi s'incontrano, e in molta copia, e però in ogni parte resta facilitata la commodità de' trasporti delle proprie derrate di ciascheduna. Il Celibato pochissimo in uso, e i Regolari in poca quantità. Certe malattie che fanno strage della popolazione appena vi sono note, e vi sono trasportate da pochi anni (62 r) pel frequente commercio con Venezia. Tutte queste circostanze come non influiscono ad acresceere la popolazione delle Isole, acrescendo l'attività degli abitanti estendendo il suo commercio, e con esso facendo strada alle fortune più luminose? Eppure la cosa va tutto all' opposto: non si scorgono ne gran fortune, ne vi crescono gli abitanti. Se crescono entrambi ciò è dove la coltura del Grano è più seguita, o più abondante: se manca il popolo, è appunto in que' luoghi, ne' quali tutto è vignato, e pochissimo seminato. Questa concorrenza, e questa combinazione costante tra 'l Grano maggiore, e la maggior popolazione, sembra indicarci per certo modo la uera cagione di tal decadenza. A meglio comprenderne le relazioni, onde l'un l'altra dannosi mano, e stringonsi scambievolmente, è d'uopo riflettere anche ulteriormente. Gli Isolani mancano di tuto, che è più necssario alla vita, e abondano di que' generi istessi, onde è fertile il litorale. Ma questo più ricco, e ancora più atto a vincerne la concorrenza, e però l'Isolano non può, che di rado co' suoi prodotti provvedersi quelli, che gli mancano, ovvero fa pochissimi avanzi. Quindi presto improverisce, o rimane lungamente in quello stato di mediocrità nel quale è nato. Il litorale auendo pure qualche danaro può mantenere le sue barche, e sopra esse formare i carichi, che godono più consumo nella Dominante: quanto gli avanza di vino, d'olio, di sale, e d'altro vengono i Morlacchi, ed i Bosinesi a comperarlo, o a cangiarlo vantaggiosamente all'abitante del litorale. Gl'isolani assai più poveri appena possono reggere alle spese del fabbricarsi una barca, e però sono necessitati a vendere le loro entrate a quel prezzo, che piace all'incettatore, che col proprio Legno si fa agirare alle stagioni più proprie per le Isole, e a basso prezzo ne compera i rispettivi prodotti. Al contrario devono procurarsi il Grano, di cui v'ha somma necessità; e quando la raccolta sia molto scarsa, son tosto soggetti alle dure Leggi

del Monopolio; giacchè alquanti ricchi mercanti del litorale se ne rendono padroni della maggior parte, e lo uendono non quanto è conforme a un onesto guadagno, ma quanto chiede l'insaziabile loro avidità. Eccoli quindi balzati nella dura circostanza di douere più spendere per vivere, che non hanno guadagnato da loro prodotti. Quindi caricarsi di debiti, o fuggirsene. Il debito cresce ognanno per gl'interessi usurarj, onde sono viemmaggiormente oppressi, e sono alla fine ridotti o di uendere la barca, che auevano, o di alienare senza alcun utile la poca terra, che possedevano; ed ecco ognora più aumentato il loro svantaggio. D'ordinario son esse uendute ai più ricchi del litorale; che nelle Isole appena v'è alcuno in istato di poter comperare. Però le entrate sono trasferite altroue, e con ciò viappiù allontanata dagl'Isolani la loro risorsa, e il rimedio al loro male. Questo disordine da moldi anni crescendo ognora più, ha eziandio moltiplicate (62 v) le alienazioni, e lentamente precendendo nello scapito, sonosi quasi tutti ridotti alla dura condizione di colono di quel terreno istesso assai volte, onde erano pochi anni avanti i soli possessori. Tale concatenamento di sempre maggiore povertà costringe altra parte di essi a spatriare, ed errare miserabili lungi dalla loro patria, o collocarsi per marinari, o per soldati, e quindi perdute le ricchezze perdere ancora la popolazione, che in quest' Isole non è mai stata grande, e deve, più oltre procedendo il disordine, ognora più scemare. Alcuni pochi più attivi, e più Economi hanno trovato colla maggiore industria qualche scampo e reggonsi ancora in uno stato, se non dovizioso, almeno commodo, col commercio, o colla pesca: ma questa più dispendiosa, e più incerta, che quello, raro è, che procuri gran fortune, a chi se le abbandona. Ecco quandi in qualche modo spiegata la sorgente, e i passi onde inoltrarono gli abitanti alla decadenza, nella quale si trovano. Provvedute meglio le Isole di quanto è necessario alla vita, e quindi potendo ci (sic!) frutti d'industria facilmente ottenere quelli di necessità dentro il loro paese a minor prezzo che ora non fanno, verebbero a cessare parte del disordine, ora sono stati precipitati, e le altre loro derrate diuenute meno abondanti, non resterebbero tanto avvilite, e neglette, e trouerebbero in essa qualche ragionevole compenso. Ma di presente non si scorge neppure la speranza del risorgimento, tanto ne sono lontani! Tutti i tratti migliori delle Isole di Solta, della Brazza, e de' Scogli di Sebenico sono in potere di famiglie commode del litorale, doue trasportano tutte le entrate, e riescono inutili i terreni, e i loro prodotti alle Isole, ed ai loro abitanti. Il meglio di Lissa è posseduto da poche famiglie ritiratesi a vivere nella Città di Lesina, che è quasi sprovveduta di territorio. Que' di Curzola hanno qualche risorsa, ma debole a loro bisogni, nelle pianure di Blatta. Il male sembra irrimediabile nel presente Governo, dove non altro, che la coltivazione può apportare qualche principio di vantaggio. L'industria, ed il commercio sono tenute depresse; gl'impieghi non recano benefizio, il Principe non mette in circolo le sue ricchezze, ovvero le lascia girare dentro

una sfera ristretta alle Lagune di Venezia; quindi, se non insorgono nuove circostanze a porgere aita a miserabili abitanti delle Isole, non possono più mai rialzarsi. Le cose così disperate rispetto a più poueri han finito di precipitarli per due strade diuerse. Essi serbando in petto un cuore generoso, e insofferente della terribile povertà, ond'erano oppressi, pensarono riacquistare le antiche possessioni sboscando nuovi terreni. La loro fatica procurò loro qualche campo ubertoso; ma l'avarizia del Nobil loro tolje di mano questo unico frutto delle loro fatiche. Per vie occulte, e clandestine ottennero dal Generale l'investitura di quel luogo istesso, che seppero ben individuare, e ne cacciarono quindi colle minaccie, e colla forza, e talora col gastigo quell'infelice cultore, che ebbe per minor male l'addattarsi alla dura circostanza, e dividerne per metà col tiranno usurpatore i frutti, rilasciandogli il possesso così ingiustamente ottenuto, mentre (63 r) disperavano di poter penetrare co' loro lamenti al cuor pietoso del Principe, privi di quel danaro, e di que' mezzi, che eran necessarii per poterli informare, o sostenere in formale giudizio le loro ragioni. Si neri delitti, e si detestabile crudeltà più volte si è veduta praticare, e spesso gl'Isolani in un aria mista di sdegno, e di compassione m'accennavano i terreni incolti una volta, ed ora colti divenuti preda dell'ingordigia avara d'un qualche stabile ambizioso, e crudele: orrido argomento delle passioni dell'uomo, e della debolezza del Principe. Altri poi disgustati del lavoro delle terre cercarono in mare le loro risorse; e moltiplicatesi in tal maniera le Barche rovinarono gli altri senza render migliore la propria sorte: e quindi dopo breue tempo costretti a vendere anche le barche, e gli altri attrezzi, e con ciò resi impotenti a reggere contro il pesso delle loro sciagure. Ecco quindi esposte, per quanto io posso le relazioni, che ebbero nell'Isole l'Agricoltura, e la popolazione onde uenire in chiaro, come la mala condotta della prima abbia influito sulla decadenza della seconda.

Le vigne, e gli Ulivi son divenute in alcune Isole il primo capo d'entrata, come sul litorale. In tutto peraltro doue più, doue meno coltivansi queste piante. Il loro prodotto trova il consumo maggiore nella Dominante. Doue la coltura di questi alberi più sensibilmente comincia a mostrarsi, venendo da Venezia, è nell'Isola di Morter, doue in alcuni fondi si veggono boschi d'ulivi, e di viti. In alcuni Scoglj di Sebenico ve n'ha buona quantità, e alcune case che hannoli in feudo, cominciano a farne regolare la coltura sopra d'un metodo più ragionevole, e più vantaggioso. Coltivansi quelle Isolette, che non sono molto distanti dalla Terra ferma, dov'è più agevole, e più sollecito il trasporto, e in ogni stagione vi si può commodamente tragittare. Solta ne ha minore quantità. Le Isole in faccia al Canale di Traù qualche numero; ma non troppo grande. La Brazza doue volgesi a Tramontana, e guarda Spalato, e Primorie, come ancora verso Ovest vi è affatto ripiena. Lesina sulla stessa costa gode di questi frutti. Curzola non è gran tempo, che si è data a questa coltura,

amando le Vigne sole. Ora vi si vanno moltiplicando gli Ulivi, e vincesi in vista del proprio utile un vecchio pregiudizio che vi si opponeva, che andava inculcando non essere atto a questa pianta il sole di Curzola. L'esperienza lo ha smentito pienamente avendo dimostrato, che alligna, e vi fruttifica al pari dell'altre Isole, è però ognuno è inteso ad accrescere questo ramo d'industriosa agricoltura. La coltivazione delle Vigne è meglio condotta nelle Isole, che nel Continente. In alcune parti non si tagliano tanto fin presso alle radici, ma si lasciano alquanto crescere; e in altri sono sostenute in aria da un palo, che le regge alquanto diritte, e n'è perciò più ubertosa (63 v) la raccolta. Benchè esposti questi campi alle furie di Bora, pure non si veggono schiantare le Vigne, qual temono sul Continente, e vi reggono questa pianta molto bene non meno a vantaggio degl' Isolani, che a confusione degli abitanti del litorale, che almeno da questo fatto dovrebbero rimanere convinti dell'insussistenza delle loro ragioni a sostenere l'opposto, e peggio ancora a praticarlo. È uero, che generalmente i Vini non riescono ne tanto dilicati, ne tanto generosi, quale in alcuni luoghi sul litorale. Ma poco proverebbe, chi volesse in tutto incolparne l'elevazione della pianta. Certamente, io non nego, la virtù vegetativa, e l' umore fruttificante distratto in più parti non deue riuscire, dirò così, ne tanto concentrato, ne si squisito; qual'esser deve, obbligato a distribuirsi in pochi frutti. Se mai altroue, qui certamente vale il trito assioma, che »virtus unita fortior« e communemente una pianta, che porge molti frutti, non sono di qualità molto squisita. Ne qui si consiglia a produrre i tralci in maniera, che copiosissimi producansi i frutti: solo si persuade a non abbandonare serpeggianti per terra le Viti, onde non ingombri troppo terreno, e sollevatala alquanto, meglio eziandio esporla alla forza fecondatrice del Sole. Osservo inoltre che in alcuna parte delle Isole le Vigne coltivate sul metodo istesso del litorale, i vini non vi aquistano quella perfezione, che altrove. D'uopo è adunque dire, che o il terreno, o la diversa situazione influisce su tale diuersità, e questa non sarà difficile a rinvenire, ed assegnarsi, se alquanto si rifletta, che il litorale è esposto alla plaga di Mezzodì aperto, e per niun conto interrotto il benefico calore del Sole: dove all'opposto le campagne delle Isole sono più frequentemente esposte a quella di Nord; che se tutto questo non basti a convincere un intelletto alquanto docile alla ragione, bramerei, che si ponesse mente, che que'pochi, che nelle isole sono esposti ad medesimo aspetto, che nel litorale, vi fanno vini, se non tanto amabili, almeno gagliardi tanto, e fumosi, che appena pouno bersi. Tali appunto sono i vini della campagna di Bol nell' Isola della Brazza. In alcune collinette non lungi dalla Terra s'alzano grado per grado sulla china aprica i Vigneti, e il frutto, e la pianta non possono essere meglio esposti al cocente raggio del Sole. Ivi maturasi a tanta perfezione il grappolo, che il vino spremutone, quand'ha tutto il suo vigore, acquista un colore fosco assai, anzi nero quanto non ho mai veduto in altro lugo. La forza poi di questo liquore

è particolare, che una tazza anche mediocre, basta, a chi non ne ha il costume di bere, o lo stomaco sia alquanto debole, basta a far perdere la raggione, e precipitarlo in una impensata ubbriacchezza. Manco male che la campagna non è molto estesa a questa parte, per altro si moltiplicherebbero quanto (64 r) in altro luogo del mondo le intemperanze più vergognose e gli effetti più detestabili del vino.

Io non entro qui a trattare per disteso sulla uera intrinseca cagione de' casi (?), onde i corpi compariscono piuttosto d'un colore più carico, o meno. Cerco, onde i prodotti de' vegetabili divengano d' un certo colore, e perciò atti a piuttosto riflettere alcuni raggj, che non gli altri, e in minore quantità. Più communemente i moderni Chimici l'attribuiscono alla maggior copia di Flogisto, e secondo la dose onde v' è distribuito, il calore (? sigurno »colore«) ancora diviene più o meno carico. Cosicchè nel presente caso può, in tal supposizione conchiudersi, che una cagione istessa nel vino produce il doppio effetto del colore, e della forza. È poi indubitato, che le altre cagioni rimanendo eguali, il Vegetabile deve piuttosto abondare di Flogisto in una situazione esposta al caldo Sole di Mezzodì, che non a quello meno attivo di Tramontana. Questo colore, o non molto diverso osservasi ancora in alcuni vini più squisiti del litorale, e che vi sieno formati con qualche cura più attenta. Alcune famiglie, che per una felice sperienza, e per una saggia Economia han ritrovato ne'vini nazionali una dilicatezza eguale alla più rara, e più ricercata de vini forestieri, raccoglie le Uve, e ben asciutte,[53] e per alquanti mesi lasciatele pendenti all'aria d'una camera, onde viameglio ne svapori la parte acquosa, e meno abondante di Flogisto, le mostano, e il vino ben purgato che sia acquista un Nero giallastro, ed un sapore aromatico, e balsamico. Egli è alquanto denso, e sembra un mele alquanto diluto; Ha spirito grande; ma quasi temperato da una grazia dilicata, e da una dolcezza amabile, che chi non conosce il clima focoso della Provincia, potrebbe troppo esserne lusingato, e bevendone secondo il piacere onde solletica il palato, potrebbe eziandio estinguere col troppo suo vigore il lume della ragione, e sentirne prima gli effetti, che temerne le offese. Per tal modo i Dalmatini si passano di liquori esteri, e se pur ne proveggono, è piuttosto per Lusso, che per decoro, o per bisogno.

Il mondo tutto si lagna, che i Vini di Cipro non si beono sinceri, e puri. Io posso attestare, che il lamento è ragionevole, e ne ho buoni fondamenti ad asserirlo. Nelle estreme punte, che volgano a Sud nell'Isola d'Ossaro[54] a confini Occidentali della Dalmazia vi è una piccola campagna chiamata, dal villaggio vicino, Lussin piccolo. Ivi un commodo porto offre a naviganti un sicuro asilo. I vini bianchi del luogo sono squisiti, e questi sono, che adulterano i vini si pregiati

[53] Pisac govori ovdje o »prošeku«, vinu, koje se pravilo od osušenog grožđa, koje se sušilo u kući, obješeno ali tako da je ono bilo i na zraku.

[54] Kao većina, smatrao je i on otoke koje mi danas spominjemo kao dva Lošinj i Cres, kao jedan otok, što je u stvari i tačno.

di Cipro. Benchę a dir uero, se i Mercanti di tal genere in Vinegia si astenessero di farvi (64 v) altre più dannose mescolanze, conserverebbero ancora questi vini un sapore balsamico, e grato, e una amabile fragranza. Ma altri di molto inferiori ne frammischiano, e altre materie straniere, onde vendono men pregiato un vino, che ha sempre goduta la più alta riputanza a fonte di tanti altri, che la moda, il lusso, il capriccio, o l'interesse vanno alla giornata introducendo a pascolo della Gola sempre fantastica, e incostante.

Quanto altrove ho osservato sul Grano deve notarsi ancora sul vino di Dalmazia, e delle Isole. Generalmente per un guadagno pernicioso i Dalmatini amano togliere al Formento il terreno per darlo alla vite. Le apparenze d'un commercio più lucroso li ha sedotti, e ingannati, e non riflettono, che molti anni esce assai danaro a comperare il primo, che non ne entri vendendo all'estero il secondo. Gli effetti ne dimostrano la verità e son troppo lagrimevoli per doverli di nuovo ripetere. Il Governo in Agricoltura ha accoppiati due diversi, anzi opposti, errori. In Morlacchia ha proibita la coltura delle vigne, nel litorale, e nelle Isole la lascia fuor di modo dilatare. Che nelle colline, e dov'è il terreno leggiero, magro e in minore quantità, dove sia più esposto al Sole, dove il Grano almeno morebbe illanguidito dalla troppa arsura, stia bene il piantarvi la vite, e saggia Legge d'Agricoltura, e ognuno dovrebbe insistere nel suo Stato ad indurvi il suddito ad accommodarvisi; ma certe pianure più morbide, di terreno più forte, e più abondante debbonsi dare a Cerere, che vi ama colmare l'agricoltore de' suoi più ubertosi, e più pregiati doni. In questo genere non v' è alcun discernimento in Dalmazia, e minore vi è poi per tutte le Isole, dove la voglia di piantar Vigne eccede quasi il fanatismo, e colma il disordine di questa parte tanto fondamentale al buon regolamento d'uno Stato. Dove il Sovrano conosce nel Suddito un errore tanto pernicioso al pubblico vantaggio egualmente, che al privato, dovrebbe colle Leggi più paterne illuminarlo, e colle più severe correggerlo, se ostinato. Ma chi v'ha in Venezia istrutto del vero stato dell' Agricoltura in Dalmazia? o se pure vi ha taluno, che vi pensa, o s'impegna a suo vantaggio?

Gli Ulivi peraltro in molti luoghi dell'Isole son meglio allevati, che non sul litorale: ma in certi campi singolarmente nell'Isola della Brazza vi sono coltivati nella maniera la più saggia, e la più utile. Essi non sono piantati così a caso, come porta la ventura, o il capriccio del contadino. Hanno osservato, che questa pianta piacesi egualmente dietro ai muri, quale il Gelso:[55] quivi adunque tutto intorno il recinto li piantano nella dovuta distanza l'uno dall'altro, ed eguale. Il tronco si tien mondo con molta cura da parasitici germogli, e il suco fecondante della pianta è invitato ad alzarsi, a render frutto e fortificare i rami. Quelli tra essi, che vanno dissecando sono tagliati ogni anno, e ben purgati. Per tal guisa formano un amena vista, e

[55] Gelso — dud, murva

una raccolta più ubertosa: perocchè nulla dicendo della copia maggiore di frutti, che in questo modo si procurano, e assai più scelti, essa dura a fruttare anche più lungo tempo (65 r) ne si dee tanto frequentemente rinnovarla. Ne credasi a sorte, che per tale ordinata positura delle piante perdasi parte del frutto, perochè nel campo cosi disposte siano forse meno di numero. Meglio ordinate, una eguale quantità d'Ulivi si piantano tutto intorno al muro, e vi si trovano meglio: che se ancora avvenisce che qualche minore quantità d'Olio se ne ricavasce, sarebbe questa assai abondantemente compensata dal Grano, o dal vino, che vien prodotto in quello stesso terreno, che giaceva per inanzi incolto, e inutilmente adombrato dagli Ulivi collocati senz'arte, e confusi alla uentura."[56] Chi in tal modo coltiva il suo campo può sperare col tempo accrescimento grande de'prodotti, che intende raccogliervi, e oltre il vantaggio proprio avrà la naturale compiacenza propria del buon Cittadino di vedere col suo esempio migliorata ancora la coltura degli altri. Il contadino di Dalmazia, come avviene tutto altrove con questa razza irragionevole d'Uomini appena si eccita con altro mezzo, che per quello dell'interesse, e d'un vantaggio innegabile. Veggendo arricchire il suo vicino, e veggendone altresì i modi, che adopera a tal fine, tardi, è vero, ma pure una volta s'induce ad imitarlo. I Brazzani han cominciato, e puo sperarsene ogni buon effetto. Essi deridevano, non ha molt'anni, gl'industriosi cultori di Poglizza, che venivano a comperare alla Brazza quanto più concime potevano, che inanzi, come inutile, lo gittavano in mare. Usavano di termini arguti, e talvolta ingiuriosi, e insultavanli amaramente, perche facevano compera di tal merce. I Poglizzani quietamente caricavano, quanto loro doveva apportare sommo vantaggio, e in cuor loro si ridevano dell'ignoranza, e della schiocchezza degl'Isolani. Finalmente qualche Spalatino possessore di campagne nella Brazza meglio istrutto sulle vere regole della coltivazione operò, che il suo Colono dovesse spargere il concime nei terreni, che coltivava. Non mancarono molti di deriderlo di tal nuovo costume, ed egli perseuerò costante nell'incominciato lavoro; e vedutone sempre maggiore il frutto di questi molto più sugli animali. Ma è sempre saggio consiglio, e massima più ragionevole ricercare il migliore per isperare con più fondamento d'ottenere il buono.

Qualche altro prodotto di minore importanza o in se stesso, o nelle sue relazioni somministra il terreno dell'Isole. I Fichi generalmente non vi sono per egual modo moltiplicati, che sul litorale, e però anche le entrate in questo genere non formano un capo molto riguardevole. Son coltivati all'istessa maniera, che altrove, ed egualmente dissecati, e servono o al consumo degli abitanti, o a qualche commercio colla Dominante. Alcune Isole hanno qualche particolare prodotto, e loro arreca qualche piccolo vantaggio. Lissa ha buona quantita di

[56] uentura = ventura. Ovdje znači »kako bilo«.
[57] Carobbi — rogači

Carrobbi,[57] pianta da Bahuino e Tournefort[58] indicata col nome di Siliqua edulij, e da Linnéo col poco diverso di Ceratonia Siliqua; La pianta, che presenta questo frutto, non impegna per alcun conto la loro industria. La natura istessa ne fece lor dono, e se ne servono con qualche vantaggio. L'albero vi si moltiplica da se medesimo, cadute alcune silique in terra e riprodottasi la pianta, senza che alcuno se ne prenda pensiero. Sul litorale eziandio, dove la terra è più esposta a raggi del Sole, ne ho vedute qualche piante; ma oltrechè non vi cresce si grande, come a Lissa, anche i frutti serbano certo sapore acerbo, che pare una pianta selvaggia, che li abbia prodotti. Quelli di Lissa sono più dolci, e più grossi, e più presto ancora maturano. Crescono d'ordinario tra le siepi lungo la via, e ne ho veduti di enorme grossezza. Le silique foltissime sull'albero, e a grosse ciocche uniti insieme. Segno d'essere mature è il color nero chiaro, onde son tinte, a cui vanno accostandosi a poco a poco, e verso il cominciare di Luglio (66 r) riescono mangiabili. Una buona parte le si mangiano quest'Isolani, che in passando lungo la via prendonsi diletto di gittarle a terra co' sassi, o con lunghe pertiche. Quanto rimane è inviato a Venezia, o sul litorale, e uendesi a buonissimo mercato, che il frutto non ha in se stesso certo sapore, che solletichi gran fatto il palato.

Il Rosmarino[59] nelle Isole di Solta, di Lissa, e di Lesina v'è communissimo. La povera gente in quest'ultima, ne raccoglie le cime più dilicate, ed i fiori più odorosi, e ne forma distillandoli uno spirito da essa chiamato »quintessenza« che vanno vendendo, e vivono in qualche maniera di si tenue ramo d'industria.

I Lentisci[60] sono frequentissimi sul litorale, e più ancora per le Isole. Qualche Dalmatino n'ha voluto ricavare del Mastice, come nelle Isole dell'Arcipelago, e dove la pianta gode d'un aspetto più caldo, ne produce di buona qualità, ma pochissimo. Ma altra quantità di piante vi si chiederebbe a formarne quel capo di commercio, che alcuni fantastici progettanti hanno immaginato. Non nego già, che in molti luoghi il clima nol potesse favorire, e dopo impiegata miglior coltura nel lasciarvi crescere la pianta, com'è necessario, non se ne raccogliesse alquante libre per tutta la Dalmazia. L'uso di questa gomma è molto ristretto, e però potrebbe forse bastare per lo Stato. Questa pianta produce molte bacche; delle quali in più luoghi se ne servono a spremerne certo olio, che vi contengono. I Dalmatini amano piuttosto condire le loro vivande, o vegliare alla loro Lucerna coll'olio d'Ulivo, che con questo del Lentisco. La nazione malagevolmente saprà indursi a tale nuova utile costumanza. Essa è troppo nimica

[58] Tournefort, Joseph, francuski botaničar (1656—1708)

[59] Rosmarino — ružmarin. Kako se vidi već se tada ponešto iskorišćavao ružmarin na Visu, Šolti i Hvaru. To se je iskorišćavanje poznavalo u drugoj polovini XIX stoljeća, ali uvijek je ono ostalo u malim razmjerama, jer iziskuje mnogo truda, a daje malo koristi.

[60] Lentisco — hrv. trišlja, mastika. Ta biljka raste i na primorju i na otocima, ali teško da bi se ona mogla — kako pisac misli — iskoristiti.

d'ogni novità, e solo l'esempio d'un evidente, e palpabile vantaggio potrà piegarla ad abbracciarla.

Il Pistacchio non dovebbe essere nimico a questo clima, ma fino ad ora non s'è sentito nominare in Dalmazia, come non se ne uede in alcun luogo la pianta. Il suo frutto è riservato a qualche bocca dilicata, che ama frutti stranieri.

I Ginepri, che sono assai numerosi per le Isole formano le bacche del doppio più grosse, che non nei monti del Tirolo. Questi frutti hanno molti usi; ma che mi sia accaduto d'osservandolo, non ho scorto, che ne facciano ueruno i Dalmatini. Il clima caldo delle Isole potrebbe tentare alcuno, se riuscissero queste piante a produrre la Sandaraca, o uernice degli Arabi. L'esperienza costerebbe assai poco, e però l'utile potrebbe essere prezioso.

Alcuni Calabresi[61] più utilmente sonosi serviti del Frassino. È noto, che la Manna tanto usitata ne' Catartici della Medicina, è un liquido tenace (66 v) che stilla dalle Foglie, o dal Tronco inciso di questa pianta, doue cresca in un clima assai caldo. Questi stranieri viaggiando ad altri fini le Isole di Dalmazia, ne addocchiarono alcune piante, che quale ne' loro paesi trasudavano dalle foglie il dolcissimo liquore. Lo raccolsero con diligenza, e trovatolo di buona qualità, tornarono altre volte al medesimo effetto. Il Dalmatino sempre curioso, perchè sospettoso all'eccesso, sperando di trovare il guadagno, senza la fatica, si fece ad indagare più minutamente le cagioni di questa raccolta; e appagata la sua curiosità non si diede ueruna premura di communicare a questo vantaggio, perchè forse lo trovò più che non credeva faticoso. I viaggiatori della Dalmazia, e i suoi abitanti, che vogliono comparire più addentro uersati nelle cose di Politica Economia non altro fanno, che predicare incessantemente gli utili sommi derivanti dal Trafico, e il commercio rilevante, che dal Mastice, e dalla Manna potrebbe cominciarsi nella loro Provincia. È ottimo l'intendimento de' Zelanti Cittadini di promouere ed animare la coltura d'ogni prodotto, che niente non costa e può divenire insieme oggetto di qualche guadagno. Ma questo sarebbe assai minore di quello, che communemente si crede, e le Isole non hanno gente, che basti alla coltura delle terre, sicuro fondamento d'uno Stato fiorente; o quella che pur si dà a questo si pregevole lavoro, non lo intende a dovere: perciò non crederei molto opportuno alle circostanze presenti della Provincia distrarne gli abitanti ad aggirarsi pe' boschi a raccoglier Manna, o ad incidere i Lentischi, a trarne il Mastice. Già cominciano pur troppo gl'Isolani ad abbandonare per altri motivi lusinghieri il travaglio delle terre, ne sarebbe molto vantaggioso il distrarneli maggiormente. Qui non si disapprova l'industria, e l'attività; ma chi vuole durevole la felicità d'uno stato, convien prima posarla sopra di saldi fondamenti, e varrà sempre più al vantaggio della Provincia un campo ben coltivato, che alquante libre di Manna, o di Mastice ricavate da molte centinaja d'alberi, che saran

[61] Calabresi — Kalabrežani, stanovnici Kalabrije u Južnoj Italiji.

presto da ciò stesso distrutti, e che appena si possono trovare in tale quantità in tutte le Isole; almeno che sieno piantati in quel'aspetto, e coltivati con quella cura, per cui rendasi utile questo prodotto senza danneggiare i lavori più necessarj della campagna.

Io anzi animerei piuttosto la coltivazione delle Pecchie.[62] In alcune Isole la varietà, e la copia d'erbe odorose, e aromatiche offerirebbe il più opportuno nudrimento alle Api, e a formarvi cera perfetta, e mele d'ottima qualità. L'industria, e l'arte può in qualche modo supplire la naturale mancanza delle acque, (67 r) senza le quali de Api non riescono a lungo tempo. L'Isola di Solta in gran parte ricoperta di Rosmarino forma il miele più eccellente e più ricercato della Provincia. Pel suo colore, per la fragranza, per la dolcezza va del pari col più scelto di Spagna; e a Venezia si procura con grande impegno: ma le quantità non corrispondendo alle brame d'ottenerne, non dà al commercio molta estensione, e all'Isola non apporta grandi ricchezze, che quasi tutto il miele va in mano de' Traurini, che posseggono nell'Isola le miglior terre, o di qualche Spalatino, che n'è padrone del resto. La Brazza ha in alcuni luoghi molti alveari, e chi usa qualche diligenza a ben conservare le Api, ne raccoglie e cera, e mele di poco inferiori a quelli di Solta. Gli alveari sono collocati alla campagna aperta; ma si dà la preferenza a quelli dove il vento non può dominare, o dove scorre qualche acqua perenne almeno la maggior parte dell'anno, perocchè riguardo a pascoli opportuni appena v'è luogo in Dalmazia, che non ne fornisce abondantemente. Ma più che le naturali circostanze del clima, e del terreno si appongono all'avanzamento di questo Prodotto i frequenti ladronecci degli Uomini, e l'avidità esecrabile d'alcuni Isolani interrompe l'industria di questo provvido animaletto, e mette ostacolo all'attenzione di chi le coltiva con attenzione. La barbarie, colla quale accompagnano i furti, è sovente più dannosa del furto istesso; mentre per raccore più prestamente, e con meno pericolo i fialoni, schiacciano l'intero sciame, e derubbando i frutti d'un anno distruggono i molto maggiori degli anni venturi. Il male è fondato sulla malizia, e sulla corruttela dell'uomo, contro de' quali il rimedio è più difficile, perchè più scaltro a sottrarsene. I diritti di proprietà nel presente Stato di Società, è troppo difficile a conservarli intatti, doue chi la forma, non è consumato, e amante del Giusto, e dell'Onesto. Sotto la forza ben maneggiata, ed il vigore usato a tempo imprime tanto terrore sugli animi guasti, e convolti dalle passioni, che vale a frenarli dagli attacchi inordinati, onde intentano all'altrui diritto. Ma questa forza è troppo debole nel Governo Veneto, e quando vi fosse, non otterebbe forse il fine bramato, perchè non bene addattata alle circostanze, e all'indole degli abitanti.

[62] Pčelarstvo bi uspijevalo na otocima, na kojima ima mnogo aromatičnog bilja, ali nestašica vode to onemogućava. U Veneciji cijene mnogo ovaj med, ali ga ima malo.

Questi sono i generi, ne' quali si dirama l'agricoltura Dalmatina; i vantaggj son questi, ed i disordini, che in viaggiandola m'è avvenuto di osservarvi. Io non oso arrogarmi una mente infallibile; ne credo, che le mie idee sieno sempre conformi alla uera esistenza degli oggetti, che le impressero. Però non è difficile, che in una varietà si grande di cose possano avere sbagliado dal uero gli occhj miei (67 v) può la ragione istessa avere tra esse supposte alcune relazioni, che non esistono, e quindi ragionato non dirittamente. Ma però posso vantarmi di questo, che dipende dal mio volere, e dalla rettidutine de' miei affetti; perocchè son conscio a me stesso di non avere altrimenti descritte le cose da quanto ho veduto, e ho posto la prima mira per ottenere, che la verità schietta, e ignuda mi regolasse. L'odio, o l'interesse, o la prevenzione non mi furono compagni nel mio viaggio, e quindi posso lusingarmi giustamente, che il vero abbia dirette le mie osservazioni, abbiale sempre in allora accompagnate formandole, e le accompagni al presente eziandio, che le distendo più ampiamente, e affidole al guardo altrui. Chi vorrà confrontare quanto io scrivo con quello, che altri ha scritto, o scrive tuttavia, potrà di leggieri avvedersi, che in alcuni articoli m'allontano dalla loro relazione, e dal loro sentimento; e perciò ho aprese le cose in altro aspetto, ch'essi non fecero. Tocca ad altri il giudicare, chi sia l'ingannato: io son certo, che non sono ingannatore. I Dalmatini moderni scrittori sembranmi di voler troppo dalla loro Provincia in una si scarsa popolazione: alcuni altri o non han pesate più quietamente le cose, o troppo si son fidati delle altrui relazioni, o troppo amanti di luminosi sistemi, se non han detto falso, hanno però ingrandito oltre modo il vero. Lascio ad ognuno il suo: perchè son pago di quel poco, che trovomi avere, e più a mia difesa, che a rimprovero altrui così di pasaggio, concludo il presente articolo.

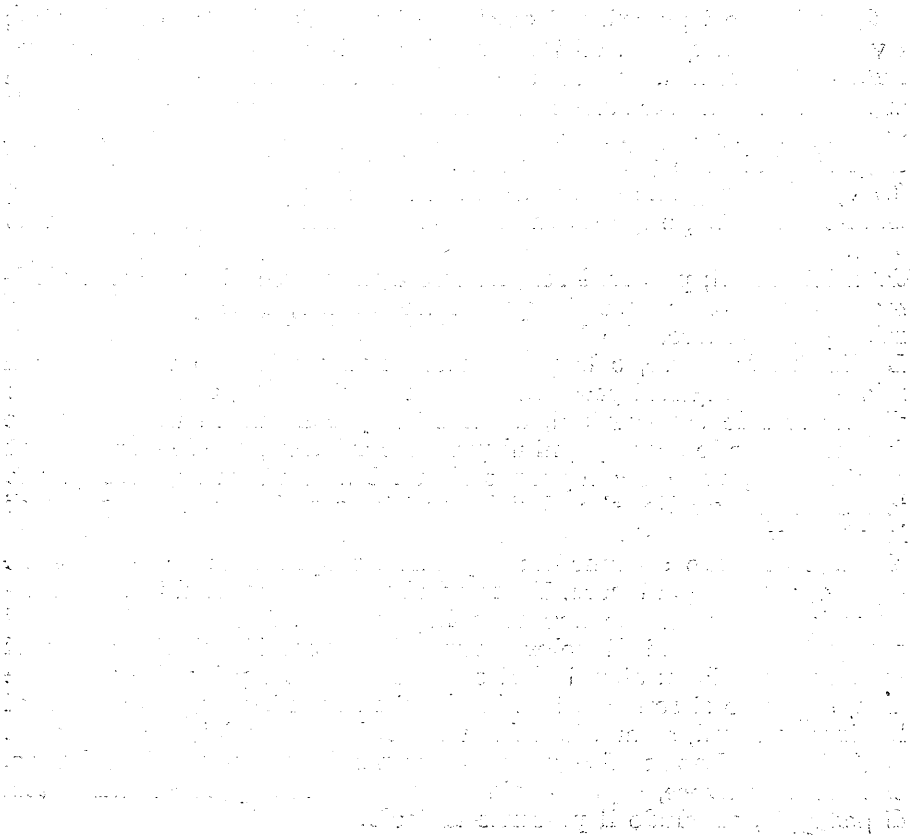

ANDRE JUTRONIĆ

VIZITACIJE U ARHIVU BISKUPSKE KURIJE U HVARU

Podataka o arhivalijama otoka Hvara dao je dr. Niko Duboković Nadalini u publikacijama Historijskog arhiva hvarske komune, i to u br. 2 »Inventar javnih crkvenih i privatnih arhiva otoka Hvara« (1955, str. 38), u br. 4 (dodatak Inventara, 1957, str 32) i u trećem dijelu br. 7 knjižice »Popis spomenika otoka Hvara« (1958, str. 111-119, dodatak II).

Nakon pregleda hvarskih arhivalija od 13. do 18. travnja 1959. radio sam u Arhivu biskupske Kurije od 4. do 27. studenoga 1959. i posebnu pažnju sam posvetio vizitacijama, ali u spomenutom roku nisam stigao da detaljnije pregledam novije vizitacije. Najveću pažnju posvetio sam razvoju naselja.

*

U prizemlju biskupske palače u Hvaru smješten je Arhiv biskupske Kurije. Pored brojnih arhivalija postoje interesantni izvještaji (zapisnici) s pohoda, tj. vizitacija iz vremena pojedinih biskupa hvarsko-bračkih, odnosno hvarsko-bračko-viških.

Prvi otočki biskup bio je Martin Manzavini iz Zadra, koji je postao biskup g. 1147. Prije toga otoci Brač, Hvar i Vis potpadali su pod splitskog nadbiskupa. U ono starije vrijeme otočkoj biskupiji pripadali su još otoci Korčula, Mljet, nekoliko manjih otoka i Makarsko primorje. Početkom XIV. stoljeća Korčula je otpala, Mljet je potpao pod dubrovačku nadbiskupiju, a za Makarsko primorje splitski nadbiskup je osnovao biskupiju u Makarskoj.

Zapisnika vizitacija (pohoda) imamo od većeg broja biskupa, njihovih vikara, apostolskih vizitatora, kapitularnih vikara i izvanjskih vikara (foranea) počevši od g. 1579. Oni odlaze s pratnjom u inspekciju, obilaze župe, posjećuju samostane, vrše razne crkvene poslove (krizmaju, osnivaju nove župe, daju upute, izdaju naredbe, rješa-

vaju o dispensama za vjenčanje srodnika, nastoje oko upotpunjenja crkvenog inventara itd.), obilaze naselja putujući od sela do sela, od crkvice do crkvice, pregledaju, interesiraju se za upravitelje, za prihode, saslušavaju popove i svjetovnjake i o svemu određeni članovi pratnje vode zapisnike, unose, što su vidjeli i čuli. Ponekad biskup ili vikar – ako su stariji – šalju ponekog člana pratnje do daljih poljskih crkvica ili selaca. Zapisnici tih pohoda pod nekim vizitatorom su dugi, iscrpni, detaljni, a pod drugima su slabije opširni.

Spomenute vizitacije, zapravo zapisnici pohoda ili vizitacija, u arhivu Kurije nisu arhivskom metodom evidentirani i nemaju inventarskog broja. Pohranjene su u nove kartonske omote (fascikle).

U tim vizitacionim izvještajima najviše mjesta zauzimaju preslušavanja popova i svjetovnjaka (kanonika, župnika, seoskih popova, povjerenika crkve, bratovština, puka) kao svjedoka, pa tako i drugih viđenijih osoba u selima. To su bili sve samo muškarci, osim u ženskim samostanima ili kad je bio u pitanju kakav prestup, te je u istrazi bilo potrebno saslušati i ženskog svjedoka.

Najveći dio pitanja, koja su se u vizitacijama postavljala, bila su ista ili slična, očito unaprijed određena. Toga nema jedino u Valijerovoj vizitaciji iz g. 1579. Takva su pitanja najčešće na latinskom jeziku, kao i veći dio opisa, uputa i naredaba, ali su odgovori uvijek na talijanskom jeziku zapisani. Međutm, odgovori su više puta izazivali nova pitanja i nova saslušavanja. To se naročito ispoljavalo na pitanje o javnim grešnicima u selu ili gradu i na pitanje o životu i čestitosti popova i o sustanarstvu s popom. Takva, kao i druga nova pitanja, koja su se nametnula, zapisana su talijanskim jezikom. U drugoj polovini XVII. stoljeća biskupi su određena pitanja prije pohoda slali župnicima, ovi bi ih ispunjavali te bi ih predali biskupu ili njegovu zamjeniku za pohoda (vizitacije). O drugim stvarima svejedno su vođena saslušavanja, davana uputstva i naredbe.

Opisi i saslušavanja, upute i naredbe zapisivane su na licu mjesta. (Nekada su naredbe poslane kasnije iz drugog mjesta). Da su zapisivane na licu mjesta, može se utvrditi po detaljnim opisima i potpisima, premda vjerojatno nije uvijek tražen potpis. Saslušavani je često potpisivao, ako je bio pismen, inače ili bi načinio vlastoručno križ ili je zapisnik ostajao bez potpisa i bez križa. Ima i potpisa bosančicom. Iako biskup nije vodio zapisnik, ipak ponekad prigodom saslušavanja, mjesto novog pitanja, stoji riječca dettoli.

Svaki zapisničar nije imao lijep i čitljiv rukopis. Pokadšto i onaj, koji je čitljivo pisao, nije uvijek – naročito poslije dužeg pisanja – čitljivo pisao, kao da se umorio. Pored toga ima i nagrizenih dijelova nekih vizitacija ili su izblijedjeli bilo zbog vlage ili zbog kakva drugog uzroka, što ometa čitanje rukopisa.

Najčešća su redovita pitanja: o javnim grešnicima u mjestu, o stalnom boravljenju župnika u selu, o svetkovanju i pridržavanju blagdana, o prihodima crkve, popa, beneficija, bratovština, o tome, tko

vodi račune, komu ih polaže, o održavanju kršćanske doktrine, o umrlima bez sakramenata krivnjom popa, o propovijedima, o pričešćivanju o Uskrsu, o redovitom bogoslužju, o broju bratovština itd., ali je bilo, iako ne uvijek, i drugih pitanja: o matičnim knjigama, o elemozini, o broju stanovnika (često samo o broju duša od pričesti), o misama za umrle, o praznovjericama, o tome kako je postao župnik i kakve ima isprave, kada se otvara i zatvara crkva, tko ima da se brine da gori »lampada« preko cijele godine, da li je tkogod uzurpirao crkvena dobra, da li se zvoni Ave Marija itd. Među kasnijim pitanjima ima i pitanja: da li ima vještica (streghe e stregoni), heretika, preljubnika, psovača, zabranjenih knjiga i sl. Što se tiče broja stanovnika (tj. broja duša) župnici, ponekad i svjedoci, nisu uvijek na isti način odgovarali, ali ponajčešće uz riječcu in circa ili saranno. Rijetko su odgovarali direktno o broju svojih župljana, već češće o broju osoba od pričesti ili koliko od pričesti i koliko je onih, koji se još ne pričešćuju (tj. djeca) ili o broju ognjišta (fuoghi). To nam u svakom slučaju može da posluži za određivanje broja stanovnika, a kad imamo takvih odgovora kroz niz godina, možemo zaključiti, kako se neko naselje razvijalo. Za razvoj naselja od interesa je i odvajanje nekog sela od matične župe i osnivanje novih kapelanija i novih crkvenih župa. Zato je bez dvojbe potrebno ne samo da je u selu crkva, već i da ima poveći broj stanovnika, zbog kojih se i osniva nova kapelanija ili nova župa, jer za izabranog župnika i održavanje seoske crkve (bilo u kom vidu) mora se brinuti selo.

Osim pitanja i odgovora u vizitacijama (zapisima o pohodu) ima i drugih momenata i drugih interesantnosti: opis dolaska (in barca, in cimba ako je morem, u procesiji, na konju, u nosiljci), posjet usputnoj crkvici, doček u selu i ulazak u crkvu pod »ombrelom« ili pod baldahinom, zatim o tabernakulu, oltaru, slikama (u lošem stanju, pulchra, belissima), krstionici, ispovjedaonici, inventaru crkvenih predmeta (kaleži, križevi, kandelabri, dupliri, planite, košulje, antipodiji, misali i druge knjige, paramenti, oltarski stolnjaci, ubrusi, posude, feral, zastava itd.). U daljem slijedu nekada se iznose i prepisuju pređašnje bule, isprave i dozvole, ukoliko se ukaže prigoda, k tomu predstavke primljene u toku vizitacije (pohoda), odgovori na predstavke, o pojedinim posjećenim crkvama i crkvicama, samostanima, o njihovu stanju, naredbe o popravcima ili zabrani bogoslu-ženja, o dozvoli za gradnju crkve, o tužbama i pritužbama itd.

Datumi su uvijek tačno navedeni, ponekad i da li je neka posjeta ili saslušanje održano naveče, poslije podne ili prije podne.

Te vizitacije (zapisnici) najvjerojatnije su svojevremeno bili slobodni listovi. Kasnije su uvezivani u sveske, te je kod nekih sačuvan i nekadašnji inventarski broj. Još kasnije su takvi svesci povezivani u opsežnije sveske, odnosno u opsežne rukopisne knjige, pa su u relativno novije vrijeme stranice numerirane olovkom. Samo kod nekih postoji i stara numeracija listova. Pri novoj numeraciji olovkom na

malom broju mjesta nastala je očito nehotična griješka, kad je isti broj ponovljen i tako nastavljeno numeriranje, ali to u samoj stvari ne pravi smetnju.

Sve su vizitacije (zapisnici s pohoda) unikati.

Iz pitanja i odgovora doznajemo za niz podataka o našim naseljima na tri naša srednjodalmatinska otoka, o životu pojedinaca i općenito seljaka u ondašnjim selima, o njihovu gledanju na svijet i oko sebe, a važne su i za historiju umjetnosti zbog podataka o crkvama i crkvicama, oltarima, slikama i raznim crkvenim predmetima, važne su i za lokalnu crkvenu povijest, a također i zbog podataka o tadašnjim istaknutijim ljudima na Braču, Hvaru i Visu. Međutim, sve vizitacije nisu jednako za nas važne i interesantne.

Ima ukupno 23 fascikla u novim kartonskim koricama.

I. FASCIKL

U ovom fasciklu su četiri omota: apostolskog vizitatora veronskog biskupa Augustina Valierija od g. 1579. za biskupovanja Martina de Martinisa (1574–1581), apostolskog legata Petra Maraviusa između g 1627. i 1630. za biskupovanja Petra Cedulina (1581–1634), Libro denominato Rubeo i jedan svezak iz g. 1543–1548.

a) Valijerova vizitacija

Valiero je s pratnjom stigao na Hvar u siječnju 1579. Original vizitacije (zapisnika o pohodu) pohranjen je u Rimu u arhivu Sacre Congregationis Episcoparum et Regularum. U arhivu biskupske Kurije u Hvaru nalazi se ovjerovljen prijepis u dobrom stanju, lijepo i čitljivo napisan na latinskom jeziku. Prijepis je izvršen g. 1641.

Samo su na dva mjesta manje rupice na str. 133–134, pa se na tim mjestima riječi ne mogu pročitati.

Ta vizitacija (zapisnik – »kodeks« – pohoda) ima 183 stranice, formata 29 × 20 cm. Stranice nisu bile svojevremeno numerirane, već naknadno olovkom. Prvi list nije ispisan, na drugom većim slovima piše: Visitatio Apostolica facta ab Illmo, ac Reverendño Dño dño Augustino Valeri R. Episcopo Veronensi Anno Dñi 1579. Na trećem listu na kojem počinje sama vizitacija, stranica je olovkom numerirana brojem 1, i onda dalje ide redom do str. 180. Na tri posljednje stranice nema ove naknadne numeracije. Na prvoj numeriranoj stranici s brojem 1 piše Visitatio Ecclesiae Pharensis Die 16. januari 1579 Slijedi popis osoba pratnje (familia sua). Na str. 2 je datum 19. siječnja 1579., a dalje 26. siječnja 1579. Veći su naslovi: na str. 4 Fon Baptisuralis, na str. 6 R(everendissi)mus D. Visitator studet concili ationi D. E(pisco)pi Pharen cum sui Can. is, na str. 7 R(everendissi) mus D. Visitator sermonem habet ad Clerum Pharen, na str. 8 Di

Mercurij 4. Februarij 1579. Pharia, na str. 12 Institutio Societatis SSme Charitatis, na str. 13 Praetensiones R(everendissi)mi E(pisco)pi Pharen Die 10. Februarij 1579. Pharie, na str. 19 Praetensiones RR. Canonicorum, a pri kraju stranice Pretensioni del R. Caplo di Liesina. (Do stranice 33 slijedi na talijanskom jeziku). Krupniji su naslovi: na str. 20 P(ri)ma Responsio i dalje Secunda Responsio, na str. 22 Tertia Responsio, na str. 23 Quarta Responsio i tako redom do Decima octava Responsio uz riječi Servetur consuetudo. Zatim dolazi naslov Scrittura del R(everendissi)mo Vescovo. Na str. 33 s novim naslovom Celebratio Synodi Diocesae nastavlja se ponovo latinskim jezikom. Od str. 47 veći su naslovi: Capitula Societatis S. Charitatis, na str. 70 Nonnullae regulae g(e)n(era)les rerum ordinatarum in Visitatione Diocesis Pharen, uz nastavak manjim slovima hic positae in fronte, ne saepius eas repeti oporteat, zatim na str. 72 Visitatio Eccle Cathed(ra)lis, na str. 73 Sacristia Cathedralis, itd. Naime, time počinje obilazak crkava u Hvaru do str. 93, zatim Starog grada do str. 103 (quatringentis in circa habitatoribus), na strani 103–104 Cical dolus sive Villa Sti Petri (in qua sunt XXII Familiae), str. 104–106 Velidolus sive Villa Ste Barbare, str. 106–109 Varbagno Villa (habet animas a Communione trecentas quinquaginta), str. 110–114 Varbosca (habet quinqantas animas in c. a), str. 114—119 Jelsa habet ultra mille animas SSma Eucharistiae), str. 119–121 Pitue, str. 121–123 Zastragicha (connumerato populo Polizze Villae vicinae habet animas octoginta in circa), str. 123 Polizze, str. 123–125 Gdignum (habet comprehendo populo Bogomoliae villae animas 170 a Communione), str. 125—126 Bogomoliae, str. 126—129 Vrisnich (habet animas circa septuaginta SSma Eucharistiam assumentes), str. 129—130 Suirze. Time završava vizitacija otoka Hvara. Potrebno je istaći, da nije bio pohođen Sućuraj. Od str. 131 počinje vizitacija otoka Visa: Lissa siue Issa Insule. Die 29. Martij 1579. (Villae duae in angulis portus). Na str. 136 je posjeta Komiži, a na str. 140 završava o otoku Visu. Sa str. 141 počinje vizitacija otoka Brača. Na str. 141–142 govori se o Sutivanu – Villa Sti Joannis (habet circa centum quinquaginta animas), zatim o Mircima – Mircia (habet circa duodecim animas tantum), str. 143–144 o Supetru – Villa Sti Petri (habet animas circa sexaginta), str. 144–145 o Splitskoj – Splicica (quinque tantum domorum), str. 145–146 o Postirima – Postira (habet animas circa centum), str. 146–149 o Dolu (habet animas centum quadraginta a Communione), str. 149–152 o Škripu – Scrip (habet animas circa ducentas assumentes SSmam Eucharistiam), str. 152–155 o Donjem Humcu – Cumatium inferius (habet animas circa septuaginta, que assumunt SSmam Eucharistiam), str. 155–161 o Nerežišćima – Neresis (habet animas circa quingentas, quae SSmam assumunt Eucharistiam), str. 162–165 o ženskim i muškim eremitažama – »pustinjama«, str. 165–170 o Bolu-Bolus (habet circa quadringentas animas, quae sumunt SSmam Eucharistiam), str. 170–173 o Gornjem Humcu – Cumatium (habet

animas a Communione circa 120), str. 173–176 o Pražnicama – Plasnice (habet animas ducentas et triginta, quae suscipiunt SSmam Eucharistiam), i str. 177–180 o Pučišćima – Pozzischia (quorum censentur ducenti quinquaginta suscipientes SSmam Eucharistiam). Međutim, vizitaciju Brača već sam objelodanio g. 1933. s predgovorom (v. »Croatia sacra« br. 5, str. 62–88).

U Valierovoj pratnji (familia) bilo je 9 članova: veronski kanonik Taffelus de Taffelis, dva natpopa veronske biskupije Ascanius Randolus et Laurentius Albertinus, jezuite Benedikt de Benedictis (de lingua illirica) i Jerolim Otteliuś, da ispituju kler o kanonskim propisima i da poučavaju vjernike, jedan magister caeremoniarum i drugi, a kao zapisničari veronski javni notar Thomas Forestus sa dva pomoćnika Forestinus Forestus »filius meus etiam Notarius, necnom et Marcus Antonius Grabianus«. Vizitator Valerio je postao kasnije g. 1583. kardinal, a za pape Grgura XV član kardinalskog kolegija de Propaganda Fide, te se spominje na sastanku Propagande od 14. siječnja 1622. Valiera je 8. III. 1622. zapalo deseto područje, u koje su pripadale naše zemlje.

b) Maraviusova vizitacija

P. Maravius canonicus clodienses nec non ellectus Epus. Justianopolis kao apostolski vikar u hvarsko-bračkoj biskupiji.

Svezak se sastoji od pet svezaka razne debljine u zajedničkom omotu. Vizitacije su izvršene između g. 1627. i g. 1630.

1) Na prvoj stranici je datum 29. ožujka 1627. Ima 44 stranice. Format je 30 × 21 cm. Donji rubovi stranica su u lošem stanju.

2) Na naslovnoj strani piše: Liber Visitationis Cilli Ottobris Rm̄i D. Petri Maravii Vicarij Appostolici fatta ab anno MDCXXVII et totius Insule Pharie 1627, Giorgio Celiseo Dre Canonici. Međutim, nije samo g. 1627. već i g. 1629., a govor je o Braču. Postoji i stara numeracija po listovima ispisana crnilom do lista 33 i novija olovkom, ali prvi list odgovara br. str. 184. Posljednje su stranice nagrizene. Ukupno je označenih stranica do 415. Format je 30 × 21 cm.

Godine 1627. izvršena je vizitacija Supetra (str. 184). U vrhu piše: Oppidi Sti Petri Brachie. Die 12. Julij 1627. Post Vesp. Iz Supetra putuje u Sutivan, zatim u Donji Humac, Nerežišća, Škrip i Dol. Poslije lista 33 (odnosno stranice 247) prestaje stara numeracija crnilom i nastavlja se samo novija olovkom. Slijede vizitacije Postira, Pučišća, Povalja, Gornjega Humca, Bola i murvičkih eremitaža (str. 307–308). Od str. 313 gornji krajevi stranica su nagrizeni. Od str. 314 nastavlja se nova vizitacija počevši od 19. lipnja 1629. Iz Bola (str. 316, 20. lipnja) produžuje se za Gornji Humac, Pučišća, Postira, Dol, Škrip (i Splitsku), Nerežišća, Donji Humac, Supetar, Mirca i Sutivan. Vizitacija Sutivana završava 3. srpnja 1629. i zatim 4. srpnja »prosseguendo sua visitatione desserit a villa Sti Joannis et in cimba

pervenit ad Eremo Sti Hieronimi de Blazza ubi receptus fuit Rp de D. Georgio Illjich Rectore eisdem Eremi et ingressus in Ecclesiam orauit«.

3) Osim prve stranice sve su ostale zamazane. Ima ukupno 79 stranica. U Sutivanu se spominje cappella di S. Rocco, što znači, da je bila već sagrađena. Počinje 6. VI. 1628. Posjećena su sva bračka sela.

4) Ukupno ima 143 stranice. Format je 29 × 21 cm. Sprijeda nedostaje nekoliko stranica, ali nije moguće odrediti koliko, jer nisu bile svojevremeno numerirane. Numeracija crnilom izvršena je kasnije, i to po listovima do lista 68. Na listu 2 je datum 23. Maij 1628. Vizitacija je obišla Stari grad, Dol, Vrbanj, Vrisnjak, Pitve, Vrbosku i Jelsu do lista 20 i na tom listu druga crnja tinta napisala je 29. August 1628. Od lista 29 počinje nova vizitacija 13. svibnja 1629. počevši od Starog grada. Dolaze posjete Dolu, Vrbanju, Jelsi i Gdinju (22. Maij 1629. R. D. Joan. Selnouich Curatus Ville Gdign et Bogomoglie). Na listu 55 s datumom 27. Maggio 1629. opet Visitationis Gielsa. Na listu 59 donose se Decreta p(e)r Cu(r)a Pitue i zatim Visitatio Ville Vrisnich die 29 Maij 1692. List 62 ima očito pogrešnu dataciju, jer je datirano Die 21. 9mbris 1621. mjesto g. 1629. Na listu 65 je datum od aprila 1630.

5) Format je 29 × 21 cm. Počinje od Bola 19. travnja 1630. Rukopis je izblijedio, ali je ipak čitljiv. Numeracija stranica je novija olovkom. Ima ukupno 66 stranica. Vizitacija se odnosi na otok Brač. Posjeta ženskim eremitažama izvršena je 22. travnja 1630. (str. 10–15). Završava nakon pregleda bračkih naselja 4. svibnja 1630.

c) Libro denominato Rubeo

Na vanjskim kartonskim koricama piše: Libro denominato Rubeo in cui si contengono Fondazioni di Beneficij, Parochie et Catastici, quasi tutte carte obluterate. Carte scritte No 69. Druge su nutarnje korice od bolje kože, ali u lošijem stanju. Sastoji se od više omotnica.

Na prvoj omotnici: 1452 Villa Verbagno benef. St. Cosmae et Damiani i Curatus Villarum Verbagni et Svirce.

Na drugoj omotnici: »Aniversariji« i jedan drugi spis (Statuimus et ordinamus) ad god. . . .

Na trećoj omotnici: Beneficij. semplic.

Na četvrtoj: Ex Libro rubeo – Donji Humac – Mišetić 1448 i Rectore Eccl. de Punta Nigra seu S. Joanns de Fonte (t. j. o Sutivanu na Braču) 12. februarij 1487. i g. 1468. Sastoji se od 5 isprava. U prvoj se spominje g. 1468., a izdata je 12. februara 1487. Spomenut je rektor Brača D. Michael de Cranco. Druga od g. 1564. izdata je 19. studenoga 1565. Na trećoj u prvom retku je g. 1448., a spominje se Ivan Mišetić. Četvrta nosi datum millesimo quadringentesimo quadragesimo quinto. Peta se odnosi na g. 1492. (25. augusta), podnesena je 20 studenoga 1607., te potvrđena 11. VIII. 1608.

Na petoj omotnici: Tomasini Aniversarium Epp. et Aliorum (to je dio rukopisa, a sastoji se od jednog lista).

Na šestoj omotnici: 1473, 1485. Laurentius »Michael«.

Na sedmoj: Diedo 1504.

Na osmoj: Zacharias Trevisani 7. II. 1533.

Na devetoj: 1492–1510. Bernardinus de Fabris (Samo jedan list. Dio nekog rukopisa).

Na devetoj: 1942–1510. Bernardinus de Fabris. (Samo jedan list. Vjerojatna dio većeg rukopisa).

d) Rukopisna knjiga od 70 stranica

Knjiga je uvezana u kartonske korice. Odnosi se na godine: 1543–1548.

II. FASCIKL

Postoje četiri fascikla sa Cedulinovim vizitacijama, njegovih vikara i drugih rukopisa u vezi s biskupom Cedulinom.

Petar Cedulini je Zadranin. Premješten je u Hvar 1581., gdje je biskupovao do staračke smrti g. 1634, dakle 53 godine. Iz vizitacija, naredaba i uputa može se dobiti utisak, da je bio odlučna i autoritativna ličnost. Stoga nije čudo, da je odmah u početku došao u sukob s kanonicima u Hvaru, naročito zbog imenovanja novih kanonika, koje su i dalje htjeli birati hvarski kanonici. (Bilo je tada 12 kanonika). Nagodili su se da će jedne birati kanonici, a druge biskup. Među ostalima Cedulin je doveo u Hvar, postavio za kanonika i imenovao generalnim vikarom kasnijeg pjesnika Ivana Ivaniševića iz Postira.

U prvom Cedulinovu fasciklu, koji se sastoji od 10 zasebnih omota nejednakog broja listova, različite debljine i različita sadržaja, na vanjskim koricama prvog fascikla piše: Ep. Cedulini. Visite 1585–1621. Visite 1631 i 1633 (vikar Joannizzius). Visite 1634 (cap. vikar Joannizzius). Sinodi Diocesani. Extraordinarium I i II.

A) U prvom omotu, koji se sastoji od opsežne rukopisne uvezane knjige formata 30 × 20.5 cm bez zasebnih korica, ima 837 stranica, a odnose se na otok Brač. Ima više praznih stranica, ali one nisu numerirane. Veći je broj posljednjih stranica u gornjem dijelu jače nagrizen. Zadnja je čitljiva datacija na strani 833 od 11. srpnja 1620. u Postirima »in visitatione«. Pri saslušavanju pitanja su na latinskom, ali su mnoga i na talijanskom jeziku. Iza str. 384 griješkom su ponovo stranice označene brojem 305 i zatim se tako nastavlja, na primjer 306 u Nerežišćima, it.d. 359 Bol, it.d., str. 365 Supetar, str. 371 opet Nerežišća, pa Donji Humac, koji zahvaća ponovnu str. 384 u srpnju 1616, kad je bio saslušan Andrija Jutronić

»di eta d'anni più di 90 come disse«. Dalje normalno redom slijedi numeracija stranica 385, 386 i t. d. Vjerojatno se kasniji zapisivač brojeva na stranicama zbunio kod stranice 384, pa iduću označio brojem 305 i tako nastavio. Kod vizitacije Pražnica 13. srpnja 1585. poslije str. 417, 418, 419 (precrtano 400), 429 (precrtano 12), 421 (retro obično nema broja, ali se podrazumijeva na pr. 422), zatim 223 (precrtano 404), 225 (precrtano 406), 427 (precrtano 408), 429, 430, 431, 433 (vizitacija u Gornjem Humcu 9. III. 1596). Numeracija se dalje normalno nastavlja, samo je kod str. 441 precrtan pogrešno zabilježen broj 424, kod str. 445 pogrešni 427, kod 447 pogrešni broj 429, a kod str. 440 pogrešni 431. Od str. 480 počinju iskidane (nagrizene) stranice na gornjem obodu i to sve više, ukoliko se lista dalje. Stoga se često ne može odrediti datum. Dok se ne pročita bar dio sadržaja, ne može se ponekad znati ni na koje se selo odnosi (tako se tek iz sadržaja vidi, da se na pr. vizitacija na str. 714 od 22. lipnja 1611. odnosi na Sutivan. Naime, dolaze Mircanjani i mole odcjepljenje od Sutivana). Iz str. 577 doznajemo o gradnji crkve sv. Marije u Škripu; naime u izjavi svjedoka Pavla Cerinea od 11. lipnja 1589. stoje pasusi: »S. Maria questa Chiesa che si fabrica di nuovo« i »Vi é la Scola della Madonna che si fabrica adesso«. Mircanjani su izjavili, da je u selu 75 stanovnika u 15 kuća.

B) Na drugoj omotnici piše: Cedulini 1622. Cedulini-Joannitio 1632. Joannitius 1633. Separacija Milna. Format sveska 29.5 × 21 cm, ali sve stranice nisu istog formata, a posebno od str. 19 do str. 65 i od str. 66 do 164. Pitanja i odgovori su često zabilježeni na talijanskom jeziku. Na poleđini str. 18 piše: Istantia Incolarum Milna pro elligendo Parocho, a na idućoj str. 19 je posjeta Milni 29. lipnja 1631. Naime Milna, Bobovišća i Stanac Dolac nastoje da se odcijepe od matične župe u Nerežišćima od g. 1622., pa o tome ima više dokumenata. Pismo upućeno bračkom kontu također u toj stvari iz Milne potpisali su: pop Ivan, 13 Bonačića, 3 Pekasovića, 1 Poklepović, 4 Marangunića, 1 Cerineo, 2 Milovanića, zatim iz Bobovišća 1 Marinčević, 1 Tranović, 1 Kaznanić, 2 Cerinića i 1 Cerinić iz Stanac-Doca. U junu 1632. bio je izabran za kurata Luka Milovanić. U pratnji biskupa Cedulina nalazi se njegov generalni vikar Ivan Ivanišević, koji saslušava popove i seljake kao svjedoke, jer je Cedulini već star (g. 1632). Od str. 66 očito je početak bivšeg zasebnog sveska formata 30 × 20 cm, koji je naknadno uvezan s prvim. Vizitacija je bez biskupa Cedulina od g. 1633, a vodi je generalni vikar Ivan Ivanišević.

Ivan Ivanišević (1608—1665) rodio se u Postirima na Braču. U početku piše se u postirskim maticama, i kao klerik, a tako i njegova rodbina Ivanišević. Kasnije se piše i potpisuje Joannitius. Iz dostupnih dokumenata u biskupskom arhivu u Hvaru i iz vizitacija očituje se osebujna i autoritativna ličnost. On je inače poznat i kao pjesnik »Kitje cvitja razlikova« (štampana u Veneciji g. 1642). Zbog

šestog cvita »Od privare i zle naravi ženke« pobudio je reagiranje Armolušića, a mnogo kasnije i Arnerića.

Pitanja su na latinskom jeziku, a odgovori su na talijanskom. Zapisnici su dosta dugački i detaljni. Ovo je Ivaniševićeva vizitacija Brača, a počinje od Nerežišća 3. srpnja 1633. Iz Nerežišća s pratnjom je krenuo u Donji Humac (str. 111—123) i zatim u Milnu (str. 123—132), gdje je našao zatvorena crkvena vrata, jer su Cerinei, kao patronati, dali crkvu zaključati i nisu htjeli, da se bez njihove dozvole služi misa i da se pregleda, tako da je stvarno župska crkva bila sv. Martina na brdu između Milne i Bobovišća. Iz Milne je produžio 5. srpnja u Sutivan (str. 133–143). Pošto je župnik Pavić Poljičanin vodio knjige vjenčanih i krštenih bosančicom, Ivanišević mu je naredio, neka mu pročita, pa mu rekao neka piše i latinskim slovima. Iz toga bi se moglo zaključiti, da Ivanišević nije znao bosančicu. Produžio je za Mirca (str. 144–148), koja su tada imala zasebnog kapelana. Osmog srpnja bio je u Supetru (149—164). Tim je završen svezak, ali kako nedostaju uobičajene vizitatorske naredbe i upute za Supetar, znači, da to nije završetak Ivaniševićeve vizitacije, već da nedostaje listova.

C) Na trećoj omotnici piše: Vizitacija Bola 1589, 1597. Cedulin. Početna je datacija 23. octobris 1589. Citiraju se i neke krštenice iz g. 1588., 1587. i 1588. Sadržava ukupno 18 ispisanih stranica.

D) Na omotnici piše: Gornji Humac Cedulini, a) 1608. b) 1618. Spominjana župska crkva sv. Nikole nije sadašnja župska crkva. Veći dio pitanja je na talijanskom jeziku, a manji na latinskom. Kako su za predašnjih vizitacija župniku predbacivali odnos s Margaritom Šćapanović, vizitator se interesirao g. 1614. što je s njom i gdje sada živi, pa mu je rekao svjedok Jakov Vuković: udala se za Marina, sina Mate Sesnića, i imaju stan ovdje u Gornjem Humcu, gdje dolaze po koji put na misu, ali ponajviše, skoro čitavu godinu, žive vani u šumi u mjestu zvano Selca, koje je udaljeno 7 do 8 milja od Gornjega Humca. Njen muž je gospodar, a napasaju i tuđe životinje. Na pitanje, čije životinje napasuje i tko napasa župnikovu stoku, odgovorio je: Napasa životinje Vicka Vukovića i Vicka Polovinića, a župnikove napasa Katarina, kći Jurja Glušćevića, jer joj je otac star. Drugi svjedok Ivan Vignjević dodao je, da Sesnići napasaju i stoku Trifuna Vukovića, a jedne župnikove životinje napasa Katarina, udova Šimuna Služevića, kći Jurja Glušćevića, a druge (»mandra pecorina«) napasa mu Jakov Matković iz Gornjega Humca. Župnik je na uobičajenom saslušanju rekao, da odlazi i u Povlja služiti misu i ispovijedati kuće sa kraja otoka (Capo d'Isola). Dok govori o Povljima, ne spominje selo, koje nije još ni postojalo. Tada je u Gornjem Humcu preko 300 stanovnika, ali osim tog sela postoji još na kraju otoka daleko deset milja 30 tamo amo raštrkanih kuća, već prema pašnjacima. Ipak na jednom mjestu ima oko 8 kuća, a zove

se Selca, gdje također žive pastiri. Na misu dolaze u Gornji Humac, ali i u Povlja, gdje im je bliže. Posebno su vršena saslušavanja zbog nekog dominikanca Marija Dujmiceo, koji je u crkvi propovijedao i seljaci su bili zadovoljni, ali se čini, da je bio odbjegli fratar. Pri idućoj vizitaciji od 7. srpnja 1616. olovkom je označen broj stranice sa 405, zatim sa 408, pa 410 i tako dalje. Na str. 409 na saslušanju župnik je odgovorio, da u njegovoj župi ima oko 370 stanovnika (duša). U toj omotnici je ukupno 49 listova ispisanih i više praznih, ali su svi očito izdvojeni iz većeg sveska Cedulinovih vizitacija.

E) Sastoji se od 8 neuvezanih listova iz g. 1597. i 1587., a obuhvata pohod Nerežišća. Znatan dio saslušavanja odnosi se na bivšu picokaru Franku Trogirku (Traurina) dell' Eremo della Spiaggia, compagnia de Vittoria et Franceschina de Andreis. (Generalni je vikar Jerolim Clischich iz Hvara).

F) Na omotnici piše: Supetar 1613, 1617–8. Visitatio Cedulini 1613. Biskup Cedulini doputovao je s pratnjom preko Nerežišća u Supetar. Pitanja su na talijanskom jeziku, a samo je poneko na latinskom. Pošto je župnik Tironi pošao u Veneciju, zamijenio ga je Zorzi Mratinčić. Za broj stanovnika od pričesti veli: može ih biti oko 140, međutim svjedok Petar Petricius (10. IX. 1617) misli, da ih može biti 200, a drugi svjedok Nikola Vidković veli, da ih je od pričesti 140. U omotnici ima 46 ispisanih listova i 2 prazna (t. j. neispisana).

G) Na kartonskim koricama formata 31 × 21 cm piše: Sinodi Diocesani del Illmo et Reumo Vescouo di Liesina. Cedulini. Na prvoj stranici u vrhu piše: Copia. Devet je listova neuvezano, ali su numerirani, i zatim su 3 prazna, pa 12 ispisanih (10–21) iz Dola na Braču 1621. Na listu 10 je datum 22. IV. 1596, ali ih ima i s datumom 1592, 1593. i 1597.

H) Uvezana rukopisna knjiga s kartonskim koricama formata 30.5 × 21 cm.Na koricama su dva natpisa: Cedulino. Extraordinarium Primum (stariji natpis) i Dimissorie et altre cose pertinenti all' Ordinariato. Pojedine grupe rukopisa posebno su odvojene od numeriranog lista 7 i 8 (prvi datiran 26. VIII. 1593); od numeriranog lista 11 do 14 (rukopis čitljiv i lijep na prvim stranicama); od g. 1624. Liber Dimissorialia, a odnosi se na Petra Maraviusa – Naslov na prvoj stranici: Dimissorialis ad ordines. Dvije su numeracije, starija crnilom i novija olovkom. Stariju numeraciju imaju listovi od 1 do 79. Ima i slobodnih umetnutih stranica. Nove su numeracije: 1 3 5 7 8 9 10 11 12 13 14 15 17 19 21 22 25 (13) 27 (14) ... i t. d. 35 (18 37) 19 ... i t. d. 46 (23) ... 49 (26) ... i t. d. 53 (28) ... i t. d. Ima ukupno 87 ispisanih stranica.

I) Kartonske korice rukopisne knjige formata 31 × 22 cm. Na korici piše: Cedulini extraord. Secundum. Na prvoj stranici je datum

17. IV. 1613. Numerirane stranice su 34, a odnose se na godine 1613. i 1614.

J) Vizitacija Ivana Ivaniševića g. 1634. Nakon smrti biskupa Cedulina u vakantnoj biskupiji Ivanišević je bio izabran za kapitularnog vikara i kao takav je izvršio posjet otoku Visu. Vizitacija ima ukupno 64 stranice, spojene u knjigu, ali listovi nisu zašiveni. Odnosi se 19 stranica na mjesto Vis, 16 na Komižu i dodatke. Osim toga ima 29 praznih, ali su numerirane samo ispisane stranice od 1 do 35. Format stranica je 29.5 × 20.5 cm. Na vanjskom omotu piše: Joannes Ioannitius vicarius capit. Vis, Velo Selo, Komiža. 1634. — Na prvoj stranici teksta u lijevom uglu piše: Issa. Nešto dalje je datacija Die 17. Maij 1634. Uvod, dodatak i opis crkava je na latinskom. Pitanja su na latinskom jeziku, a odgovori na talijanskom. U Visu je ikona sv. Roka, u Velom Polju oltar: sv. Kuzma »icona antiqua«, sv. Petar »icona cum Immagini dipitis St. Petri«. Nastojnica samostana u Velom Polju Marija Skoković, odgovara: Ukoliko znam na ovom groblju je pokopan samo jedan čovjek, ali u starije doba očito je, da su se ovdje svi pokopavali, jer je to bila župska crkva i ovdje bilo veliko selo, kako je očigledno po ostacima, a groblje je puno mrtvaca, iako su grobovi pokriveni zemljom. Župnik je izjavio, da je tabernakul još pred tri godine naručen i da su nekom Malteţaninu dali na račun deset dukata, ali je on otputovao, a nije učinio niti je novac vratio. Kapelan Foretić je pak izjavio, da dvije žene Lukrecija, žena Mihovila Mihatovića, i Margarita, kći Markova, tvrde, da se druže s vilama, koje su ih naučile da liječe pomoću trava.

III. FASCIKL

Izvana piše: Visitatio Cedulini Ins. Pharens et Isse. Sastoji se od samo jedne uvezane rukopisne knjige bez korica. Stranice su numerirane samo u novije doba olovkom. Upiti i odgovori su na talijanskom jeziku. Ima veći broj praznih stranica. Pojedine su vizitacije naknadno povezane i nisu redom po godinama, već po mjestima. Prva je stranica numerirana brojem 1, a zadnja nosi broj 801. Na prvoj početnoj stranici, jer je iskidano, nije moguće odrediti godinu. Dalje se može pročitati 25. sept. i čini se, da se odnosi na g. 1588. Prazne (t. j. neispisane stranice) nemaju broja. Na drugoj stranici jasan je datum: 19. novembra 1588. u Vrboskoj. Na str. 5 svjedok, magister Georgius Fabris odgovorio je, da u selu ima oko 130 obitelji i oko 500 stanovnika (»duša«) od pričesti, a svjedok magister Franciscus Boroevich (20 novemb.) reče, da ima 160 obitelji i oko 800 od pričesti. Na str. 10 o Jelsi ima samo po stranice i zatim 3 lista prazna, pa se nastavlja o Vrboskoj 1598, 1606, 1605 i 1609, 1611 i 1612 (pop Petar Sokolović: 609 od pričesti, a svjedok Ivaneus reče: oko 600 od pričesti), 1616, 1617, 1620, 1621, 1623 i 1625, pa se sa str. 64 završava o Vrboskoj, ali na str. 71 i str. 136 ima o Vrbanju.

Od str. 165 počinju vizitacije Jelse (12. srpnja 1590), zatim g. 1598., 1605. (pop veli: Ima oko 260 ognjišta i oko 600 stanovnika od pričesti, a svjedok Dimitri Stanoević veli: oko 280 ognjišta, stanovnika 800, a od pričesti oko 700), g. 1614. (oko 600 od pričesti), 1614, 1615 (župnik Vid Politeo: oko 650 od pričesti). Na str. 270 je unesena naknadna bilješka: Vidi dalje str. 421, 1620, 28. X. Na str. 275 (g. 1618. pop Politeo: oko 650 od pričesti). Nastavljaju se vizitacije g. 1621., 1623. i 1625. Od str. 324 počinju vizitacije Zastražišća 1606., 1589., 1590., 1605. (52 ognjišta, i to 40 u Zastražišću, a 12 u Poljicima, »duša« od pričesti oko 200), 1615. (svjedok Cvitanić: bit će preko 200 od pričesti, a župnik Bilanus: oko 160 od pričesti), 1619., 1621. (178 od pričesti, a svjedok Nikola Zorannić: 180 od pričesti), pa završava na str. 389. Slijede umetnute stranice 396–420. To je vizitacija apostolskog vikara Petra Maraviusa od 26. XII. 1627. u Sućurju (kurat prior augustinovaca fra Marko Tomašić: Dosada sam krštavao na stari način, ali »adesso che V. I. me auertito«, krštavat ću po novom ritualu). Zatim su umetnuta 4 lista numerirana 490 i 492 od maja 1614. o Zastražišću (oko 180 od pričesti, a svjedok Kurtiljašić smatra, da ima 170 stanovnika od pričesti). Poslije toga normalno slijede stranice 421 od g. 1617. Od str. 428 počinje vizitacija Gdinja i Bogomolja 10. studenoga 1588. Župnik Gdinja, Ante Dešković veli, da je u Gdinju oko 90 ognjišta, a u Bogomolju oko 40, te da je ukupno oko 220 stanovnika od pričesti. Međutim, g. 1605. (str. 432) pop Ivan Seleković izjavljuje, da je ukupno 56 ognjišta, te da je 180 stanovnika od pričesti. Postoje i vizitacije od g. 1606., 1614. (str. 438: skupa u objema selima oko 180 od pričesti, a prema svjedoku Jelašiću ima 50 do 60 ognjišta), 1616. i 1621. Na str. 476 počinje vizitacija Sućurja. U selu g. 1605. ima 20 ognjišta i preko 80 »duša« od pričesti. Godine 1621. bilo je oko 90 stanovnika od pričesti, g. 1614. (str. 519) svjedok Ivan Novaković alias Markočić izjavljuje, da u Sućurju ima oko 90 »duša« od pričesti. Vizitacije su još izvršene 1619., 1623. i 1625. (str. 555). Od str. 573 vizitator je na Visu g. 1588. Godine 1594. vodi se istraga protiv Simonete, žene Stjepana Zoranića u Jelsi, koja liječi travama. Njoj »stregi« travu daju noću vile, a da bi izmamila novaca, priča Lukreciji, udovi Ante Grabinija, da joj muž u vjetru ide s vilama, pa da ga ona može osloboditi. Vizitacije Visa nastavljaju se g. 1592, 1596. 1597, 1598. 1612, 1611 (broj duša od pričesti 850), 1613, 1614 (800 od pričesti, a svjedok Frane Pjerotić veli da ima oko 1000 od pričesti) i 1615. Na str. 716 (za g. 1588) počinje vizitacija Komiže. Pop Foretić izjavljuje da ima oko 700 »duša« od pričesti compresi i forastieri, a svjedok (str. 719) veli, da ih ima oko 600 od pričesti; g. 1617 (str. 730) izjavljuje pop, da u njegovoj župi ima oko 1000 stanovnika, a isto toliko izjavljuje i g. 1620. Još su vizitacije Komiže iz g. 1598., 1605. i 1614. kad je svjedok kapetan Lovre Foretić izjavio, da u Komiži može biti 600 duša od pričesti.

Izvana piše: Cedulini visitationes.

Sastoji se od jedne rukopisne knjige uvezanih stranica. Ukupno su 852 stranice numerirane i ispisane. Na omotnici knjige piše: Visitationes Episcopi Cedulini. Format je 31,5 × 21 cm. Nema starije numeracije listova, već samo novija numeracija po stranicama olovkom. Znatan je broj praznih, tj. neispisanih stranica. Po običaju pri numeriranju uzete su u obzir samo one stranice, na kojima postoji ispisani tekst. Odnosi se na vizitacije naselja na otoku Braču. Vizitacije od g. 1606. do 1609. vršio je generalni vikar Andrija Bonfolius.

Vizitacije počinju u Postirima 17. srpnja 1585. Župnik izjavljuje da ima 27 ognjišta i oko 100 stanovnika od pričesti, a g. 1589. svjedoci Frane Ivanišević i Frane Vranjican vele, da ima u Postirima 20 ognjišta. Iza str. 18. umetnuta je cedulja biskupa Cedulina formata 21 × 15 cm, koju upućuje župniku Sutivana Mati Andrijaševiću, za vizitacije u Sutivanu 22. svibnja 1598, da se »adulteri publici« Mihovil Sirotković i Franceskina kći p. Šimuna Placarića moraju rastati, inače će biti ekskomunicirani. Druga je cedulja iste veličine datirana u Postirima 24. svibnja 1598. upućena župniku Škripa, da suci bratovštine Nikola Cerineo i Marko Vučić alias Marijanović, gastald iste bratovštine, moraju kroz sutrašnji dan položiti račune, inače će biti ekskomunicirani. O bratovštini u Škripu je umetnuta i treća cedulja od 20. svibnja 1598. Zatim se vizitacija normalno nastavlja u Postirima: 1589., 1604., 1606. (župnik de Filipi veli da je dosada samo dva puta izbivao iz sela, kad je pošao u Omiš »patria mia«), 1605. (klerik Jerolim Michelovich), 1609., 1611., 1613. (župnik izjavljuje, da je u mjestu oko 130 duša od pričesti), 1614., 1616. (svjedok Frane Gelineo veli, da je u mjestu oko 200 od pričesti), 1617. (župnik veli: 120 od pričesti, a svjedok Vicko Ivanišević izjavljuje, da je oko 130, od pričesti), 1618., 1620. (svjedok Gelineo veli, da ih je 180 od pričesti), 1621. (na dočeku u Postirima spominju se mladi klerici Petar Bokanić i Ivan Ivanišević, tj. kasniji vikar i pjesnik, te izvanjski vikar »foraneo« Vicko Michieli; župnik je izjavio, da je od pričesti 180). Od strane 123 do 131 umetnute su stranice vizitacije kasnijeg biskupa Milanija, izvršene u Postirima g. 1645. Zatim normalno slijedi (str. 132) vizitacija Supetra 29. lipnja 1614. Župnik Jerolim Tironi reče da je u Supetru oko 160 duša od pričesti. Slijede vizitacije Supetra g. 1605., 1611., 1615., te g. 1616. vizitacija generalnog vikara Jerolima Allegrettija (župnik veli: oko 160 od pričesti, a svjedok Jerolim Cragli: oko 200 od pričesti). Nastavljaju se Cedulinove vizitacije od g. 1620. i 1621. (oko 150 od pričesti). Na str. 190 počinju vizitacije Pučišća. Prva 20. lipnja 1590. pa 1599. (župnik Sebastijan Mladineo, književnik) i 1604. Na str. 179, 228 i 240 govor je o osnivanju samostana augu-

stinovaca u uvali Sv. Stjepana u Pučišćima. G. 1603., dolazi do načelnog sporazuma o osnivanju u prisustvu svjedoka Ivana Capogrossa i Julija Nadalija, g. 1604. odobrava osnivanje stanovništvo Pučišća, a g. 1609. dolazi do sporazuma o uvjetima: pored crkve sv. Stjepana još je bilo pitanje jedne kuće »a pe piano« i jedne »di calcina«. Dalje se nastavljaju vizitacije od g. 1605., 1606. i 1609. Iza str. 241 zabilježena je str. 342. što znači, da je pri numeriranju stranica preskočeno 100 brojeva. Na str. 347 u vizitaciji, koju predvodi Cedulin, župnik Sebastijan Mladineo izjavljuje g. 1611. da u Pučišćima ima oko 280 od pričesti, a svjedok Andrija Prodi misli, da ih ima preko 300. Biskupu je uručena predstavka 20. lipnja 1611. da započeta gradnja kapele sv. Roka nije nastavljena, pa potpisnici traže dozvolu, da je oni dovrše. Slijede vizitacije od 1613. (oko 300 od pričesti), pa od 1616. (predvodi gen. vikar Allegretti, — oko 280 od pričesti), i 1617. (oko 290 od pričesti). Vizitacije g. 1620. i 1621. opet predvodi Cedulin, ali sada nije više Mladineo župnik, već Ivan Zupaneo, tj. Županić. Na str. 425 počinje vizitacija Sutivana 22. srpnja 1585. Župnik je poljičanin Mate Andrijašević, koji zapisnik saslušavanja potpisuje bosančicom. Cedulin je poveo istragu protiv kapetana Marina Filipovića iz splitskog Varoša, jer je prorekao, da će se sručiti oluja na otok; spominjao je i druge praznovjerice. Svjedok Alvize Nadali nije se htio s njim kladiti i tako okušati sreću smatrajući, da su to »stregonarije«... Župska crkva još nije bila dogotovljena, iako su se u njoj vršili obredi. Iduća Cedulinova vizitacija Sutivanu izvršena je 1587., pa 1590., kad je povedena istraga, jer je Marko Lukšić alias Lincanin porušio novi ogradni zid groblja uz crkvu sagrađen na preporuku samog Cedulina. Lukšić je imao neku kućicu ispod crkve, pa je smatrao, da je oštećen. Uveo je životinje u groblje i htio sušiti mreže o crkvenom zidu. Ostavljeno je, da stvar ispitaju postirski pop »Vincentio Michelouich et Rdo D. Sebastiano Mladineo vicecurato Villae Neresis«. Prigodom iduće vizitacije u srpnju 1592. župnik nije mogao pokazati matične knjige, jer da mu ih je uzeo neki došljak, pa je stoga pokazao samo papir, na kojem bilježi krštenja, počevši tek od mjeseca ožujka. Nova vizitacija izvršena u kolovozu 1593., pa u svibnju 1598, (kad je došlo do istrage, jer su neki mještani noću otvorili crkvu i mrtvacu, koji je iste večeri bio dopremljen iz Milne, zaboli trn u tijelo da se ne bi povukodlačio), onda u lipnju 1599., u prosincu 1601., u srpnju 1604. (pro parocho Jacopo de Santa Croce iz Splita), u lipnju 1605. (prokuratori crkve izabrali su novog župnika dotadašnjeg kapelana Franu Tomasea, a drugi dio seljana svog Sutivanjinina Jerolima Marinčića, koji je od biskupa potvrđen. Međutim, su se povjerenici crkve tome suprotstavili i pritužili se civilnoj vlasti, a crkvene su predmete sakrili. Stvar je trebao ispitati pop splitske dijeceze na Braču Petar Ligutić, koji se potpisao bosančicom (u lipnju 1606, u lipnju 1611. ima 196 »duša« od pričesti, vodi se istraga i preslušavanje o dolasku g. 1609. splitskog nadbiskupa Markantuna de Do-

minisa i njegovu pregledu ruševne crkve sv. Ivana »in Fonte alias Ponta nigra«, te obećanju da će narediti rektoru da je iznova sagradi), u srpnju 1613. (svjedok Petricio izjavljuje, da je u selu oko 280, svjedok Bašić veli, da ih je oko 300, ali nije siguran, a župnik Tomaseo tvrdi da su 294 »duše« od pričesti), u lipnju 1614. (od pričesti 290), u srpnju 1615. (župnik se tuži na svoje rane i veli, da ga liječi i da mu ih čisti Veronika Traurina, udova Mate Grubšića, te da je krivo optužuju, da među njima postoji odnošaj, veli, da je u selu oko 200 osoba od pričesti, priča o nekom fratru Grgi Nikoličiću, koji češće dolazi u Sutivan i svađa se »credo che sia nato et venuto come instrumento diabolico al solevar tutta questa Isola«), 1617. (»duša« od pričesti oko 180–200), 1618. (broj od pričesti 180) i 1621. Od str. 630–632 u srpnju 1588. počinje vizitacija Bola (župnici su dominikanci). Slijede vizitacije od 1592., 1596. (fratar Francesco de Bracchie odgovara »illirico idiomate«), 1598., 1609., 1611. (broj od pričesti 750), 1613 (broj od pričesti oko 800), 1614, 1615 (broj od pričesti oko 800), 1617. (broj od pričesti od 800 do 1000, veli župnik Rajmondo Bucchia de Chattero), 1618., 1620., i 1621. Od str. 730. govori se o posjeti eremitažama: 1604. pop Grga Martinović u Blacima »misam Illirico idiomate celebravit«. Popovi potpisuju saslušanja bosančicom. Umetnuta je str. 767 iz vremena biskupa Priulija. Duža su preslušavanja, koja vrši vizitator generalni vikar Bonfoglio 1609., također u »pustinjama«, tj. eremitažama iznad Bola. Pošto je dominikanac fra Placida provincijal iz Splita, vršio inspiciranja, popovi eremitaže u Dračevoj luci potužili su se Cedulinu, kad je došao u vizitaciju g. 1611. Slijede vizitacije iz g. 1615. (str. 801), i 1616. Umetnute su stranice 817 i 818. Dalje se nastavljaju vizitacije eremitaža ženskih (picokara) i muških. Picokare »gornje« vele, da ne mogu redovito slušati misu, a da je inače slušaju u Dragonjinoj špilji (g. 1604.). Spominje se g. 1606. »preposita« Viktorija de Andreis, tj. Jadrijević »del' Eremitorio del qm Zorzi Dubravčić«, tj. Silvio. Godine 1609. prepozita u Dračevoj Luci je sor India. Na str. 845 iz g. 1618. napisani su dekreti »perle monache della Brazza«. Vizitacije eremitaža se dalje nastavljaju. Na str. 846–848 spominje se Sor Franceschina Zorzetich Abatessa della speloncha di qm Zorzi Dubravcich. S povratkom u Bol završava rukopisna knjiga na strani 852.

V. FASCIKL

Ovaj fascikl zapravo drugi je po redu među Cedulinovim vizitacijama u arhivu biskupske kurije u Hvaru. Na vanjskim koricama piše: Cedulini Visitationes. Čitav se fascikl sastoji od jedne rukopisne knjige. Format je 31 × 21 cm. Broj stranica je označen naknadno olovkom od str. 111 do 698. Prema tome ta knjiga Cedulinovih vizitacija ima ukupno 588 napisanih stranica. Znači, da je vjero-

jatno u nekom drugom fasciklu smješteno 110 stranica, koje bi trebale ovamo pripadati. Prva stranica je numerirana brojem 111 i ima datum od rujna 1585. a zadnje stranice do str. 698 imaju datum od 21. listopada 1625. Vizitacije se odnose na Hvar i crkvene župe otoka Hvara.

Sadašnjom prigodom ovaj sam fascikl samo površno pregledao.

VI. FASCIKL

Izvana na fasciklu piše: Milani Visitatio, Extraordinaria.

Vincentius Milani Treuisanus premješten je za biskupa u Hvar g. 1644., a biskupovao je do g. 1666. Naslijedio je biskupa Nikolu Zorzija (de Georgisa).

Fascikl se sastoji od dvije nejednake knjige. Prva ima 1106 označenih ispisanih stranica. Posljednje su stranice slabije povezane, a posljednja se odvezala. Kako ima i drugih nepovezanih listova, odvojeno je nekoliko zasebnih omotnica (Vrboska, Plame, Sućuraj i Vis). U početku su u biskupovoj pratnji postirski župnik Nikola Lasaneo, »canonicus theologalis« Jo: Joannitio (tj. Ivanišević) i generalni vikar Vinc. Mazioli. Druga je posebna knjiga extraordinaria formata 30 × 20,5 cm.

a) Prva i opsežna knjiga nema stare numeracije, već samo noviju olovkom. Jasno se može primijetiti, da su svojevremeno bar neki dijelovi bili slobodni listovi i kasnije skupljeni i uvezani, ali su se još kasnije krajnji listovi odvezali. Vjerojatno se po ovoj knjizi dosta listalo, jer je u njoj mnogo podataka. Opisi su poduži, naročito o crkvama. Oni su na latinskom jeziku, kao i pitanja. Inventari i odgovori su na talijanskom. Naslov na prvoj stranici glasi: Visitatio Insulae Phare et primo Parochiae Gelsae. Die 5. Decembris 1645. Prema izjavi župnika Stanoevića (str. 9) bilo je u Jelsi 800 stanovnika, a od toga 600 od pričesti. Tako za ovog pohoda doznajemo i za druga naselja broj stanovnika: Vrboska oko 1000 stanovnika, a od toga od pričesti 650, Pitve oko 300 stanovnika i od toga 200 od pričesti, Vrbanj 400 stanovnika (Svirče oko 200), Vrisnik oko 70, i to od toga od pričesti oko 50. Stari grad (svjedok D. Joannes Brachierius) oko 1200 stanovnika i od toga od pričesti oko 700, Dol oko 300 stanovnika i od toga od pričesti 200. Od str. 107 počinje drugi dio rukopisne knjige Milanijevih vizitacija. Naslov je: Visitatio Brachie et Primo Parochiae Loci Postire. Župnik je član pratnje Nikola Lasaneus, tj. Lazanić. Postira su imala 320 stanovnika i od toga od pričesti 170. Zatim slijede ostala bračka naselja, crkve i crkvice, odredbe, naredbe i upute. Dol je imao 210 stanovnika i od toga 150 od pričesti, Škrip (str. 140, Mali Škrip str. 168) imao je 540 stanovnika i od toga od pričesti 310, a Nerežišća oko

900 stanovnika i od toga od pričesti 550. Na str. 191–193 nalazi se akt od g. 1633. iz vizitacije generalnog vikara Ivana Ivaniševića J. V. D. na latinskom jeziku. Od str. 199 imamo Cedulinovu vizitaciju Donjeg Humca, te crkvica na njegovu teritoriju: sv. Jadre, sv. Ilije, sv. Luke, sv. Ivana u mjestu, sv. Križa i Gospina zvana Stomorica. Brojno je stanje stanovnika 140 i od toga 80 od pričesti. Slijedi vizitacija Milne. Župnik je Valerius Nadali »curatus locor. Milnae, Stanaz Dolaz et Bobovischia«. Na str. 234 počinje vizitacija Sutivana. Zbog ruševne crkvice sv. Jurja na zapadnom rtu Sućurac (Svićurac), koja je imala zemljišta na splitskom Marjanu skupa s istoimenom splitskom crkvicom »ad Dianam«, obraća se Cedulin splitskom generalnom vikaru s tim da se popravi. Poslije Sutivana biskup s pratnjom produžuje u Mirca, u selo sa 100 stanovnika i od toga od pričesti 70; zatim odlaze u Supetar (350 stanovnika i od toga od pričesti 201), u Pučišća (stanovnika oko 600 i od toga oko 500 od pričesti) i u Pražnice (stanovnika 230 i od toga 180 od pričesti). Pražničke su crkvice Svih svetih u selu (dao sagraditi Ante Mihovilović), sv. Jurja od Straževnika i sv. Klementa s grobljem. Iz Pražnica su krenuli u Gornji Humac. Stanovnika 460. Crkvice su na zemljištu Gornjega Humca (pored župske): Gospina u mjestu, Gospina na Selcih (na drugom mjestu je zabilježena pod imenom B. V. de Radovgna), koju je osnovao D. Giorgio Simeone sa stanovnicima Radovnje dozvolom ondašnjeg generalnog vikara Ivaniševića, zatim sv. Duha, Svih svetih, sv. Kuzme i Damjana, sv. Ivana »de Pouglie«, sv. Tome, sv. Gospe »Madona in Gradaz«, sv. Nikole i sv. Martina. Poslije str. 305 ponavlja se brojka stranica 301, 303, i 305, a onda se tim redom nastavlja. U Povljima je eremita Novak već 40 godina. Dana 4. prosinca pohod je stigao u Bol, koji je tada imao oko 1000 stanovnika i od toga oko 700 od pričesti. U Bolu je bio preslušan povaljski opat Martinis, koji je izjavio da su njegovi predšasnici iznajmljivali neke povaljske zemlje, na kojima pastiri napasaju životinje, pa su podigli kuće, a među njima se ističe Sesnić. Martinis je iznajmio samo zemljište zvano Bol Tomi Tonšiću iz Gornjega Humca. U međuvremenu stiglo je pismo od splitskog vikara Nikole Maffei (str. 331), da će beneficijant splitski kaptol popraviti crkvicu sv. Jurja kod Sutivana. Od str. 333 počinje novo poglavlje. U vrhu piše: 1645. Visitatio Personalis Pharen Illmi et Rmi D. D. Vincentij Milani Episcopi. Decretum Inquisitionis Gñalis Die XX Decembris 1645. Vizitacija grada Hvara počinje 29. prosinca 1645. i nastavlja se kroz siječanj. Saslušavaju se kanonici; govori se o beneficijama, da li se poneki bavi trgovinom itd. Na str. 379 nastavlja se o Hvaru. Pred str. 410 je siva kartonska korica s natpisom: Visitatio Cathedralis Phareñ. Vizitaciju, na osnovu dekreta od 23. travnja 1650. vrši Ivanišević (Ioannitius), koji je ponovno generalni vikar. Na naukama u Loretu su klerici Toma Cinganović i Frane Cvitković, a u Rimu Hektor Hektorović. Ta vizitacija završava na str. 508. Na kraju su opet korice, što znači da je

ta vizitacija činila zaseban svezak. Novi bivši svezak počinje od str. 510. Prve su stranice u lošem stanju. Vizitacija počinje u siječnju 1658. a predvodi Milani. Na str. 514 jasno je da se početak odnosi na Sutivan na Braču, jer je župnik Ivan Harambašić iz Omiša. Vodi se istraga protiv Marka Pace detto Dragoman. Tužbu je potpisao veći broj Sutivanjana (str. 520.) Mnogi su i preslušani. Pace je stranac. Ne ispovijeda se i ne pričešćuje; veli da nema raja ni čistilišta, ne ide u procesije, prolazi mimo crkvenih vrata, tvrdi da su nepotrebne tri mise o Božiću, što da su izmislili popovi, da bi se napili. Svjedoci Ivan Lukšić i Ante Jutronić su izjavili, da im je Pace u rodu, te im je rekao, da nije »Cristiano Romano, ma che é di legge et rito greco et sismatico«. Iz Milne je pohod pošao 20. siječnja u Donji Humac (str. 547), onda u Supetar i dalje. Poslije str. 571 ta je rukopisna knjiga Milanijevih vizitacija podosta neuredna. Iz Škripa pohod odlazi u Pučišća (str. 588), zatim u Gornji Humac i 3. veljače 1658. (str. 598), stiže u Bol. Dana 6. veljače podnesena je molba za gradnju crkve Gospe od Karmena. Slijede očito umetnute stranice izmiješana sadržaja od str. 601 do otkinute strane 704. (Od str. 672 do str. 686. nalazi se izvadak popisa dužnika samostana sv. Ante u Hvaru). U nastavku je uklopljen bivši zaseban svezak formata 30 × 21 cm s papirnatom koricom, na kojoj je naslov: Pharen. Visitatio v. g. una cum Seminario. Stranice su numerirane u novije doba olovkom. Ponavlja se broj str. 703 i nastavlja se tako do str. 865, te od str. 866 počinje drugi dio, i to od svibnja 1658. To bi mogao biti nastavak sa str. 704, jer i ovdje se govori o katedrali, svećenicima i crkvama Hvara do str. 930. Od str. 931 do str. 941 je popis dužnika sa svotama njihova dugovanja, pa razni dekreti, dopisi itd. do str. 1006. Tako je na pr. na str. 947 Copia del Privileggio concesso alla Spl. Città di Liesina d'elezer l'operarij della fabrica della chiesa Catheadrale. Tradotto di latino in volgar. Zatim od str. 1007 nastavljaju se vizitacije: Visita di Dentro 27. prosinca 1660, i to Dola, Vrisnika i Vrbanja. Sa stranicom 1013 ulazi se u mjesec siječanj 1661. Od str. 1017 dodane su nove stranice vizitacije počevši od 26. studenoga 1663., ali su zahvaćene vlagom, i to dnevom 28. studenoga od Sutivana, gdje je pohod doputovao »in Cimba«, proslijedio u Mirca (str. 1035), Supetar (str. 1045), Donji Humac (str. 1051), Nerežišća (str. 1057), Škrip, Postire, Pučišća (str. 1086), Pražnice, Gornji Humac, i Bol (str. 1099, 13. prosinca 1663). S otkinutom stranicom 1106 prekida se svezak. U vezi s tim sveskom još je nekoliko odvojenih stranica očito otkinutih od glavnog omota, a odnose se na otok Hvar, a to nam dokazuje i numeracija.

b) Druga rukopisna knjiga uvezana je u deblje kartonske korice. Na njima je naslov: Extraordinarium Milani C. e 21. Postoji samo stara numeracija po listovima od lista 1 (1652) do lista 11 i od listova 16 i 17 (1645).

VII. FASCIKL

U ovom su fasciklu tri rukopisne knjige: a) Vizitacije biskupa Nikole Zorzija (Georgis), b) Vizitacije biskupa Ivana de Andreisa i c) Extraordinarija.

A) Hvaranin Zorzi (Georgis) postao biskup u Hvaru g. 1635., a umro g. 1644., pa je prema tome, bio na tom položaju 9 godina.

Uvez je knjige njegovih vizitacija u tvrdim kartonskim koricama. Na početku ima nekoliko neuvezanih slobodnih listova, koji nemaju ni stare ni novije numeracije: 5 ispisanih stranica s datumom od 3. rujna 1640, zatim 3 neispisane, pa 2 ispisane s datumom od 3. srpnja 1639. i onda 2 neispisane stranice. Ostalo je uvezano u prednju knjigu.

Na str. 1 piše: 1637. Liber Visitationis Cathedralis Phareñ Illmo et Reud. mi D. Nicolai Georgy. Postoji stara numeracija po listovima od 1 do 53, odnosno do str. 105 po novoj numeraciji olovkom. Poslije str. 113 dolazi 5 neispisanih stranica. Neispisane stranice po običaju nisu numerirane. Na str. 114 je naslov Liber Benefic. Iza str. 116 ima 27 neispisanih stranica. Ispred str. 137 je naslov Liber Visitationis Brachiae. Počinje vizitacijom Nerežišća (str. 137). Izvještaji vizitacija bračkih naselja idu do str. 314 i onda dolazi 28 neispisanih stranica, a na idućoj ispisanoj je naslov Liber Visitationis Phareñ. Izvještaji pohoda hvarskim naseljima idu do str. 457, a zatim je 37 neispisanih stranica, pa je na zadnjoj neispisanoj naslov Liber Visitaonis Issae. Izvještaji o pohodu na otok Vis počinju od str. 458, pa do str. 497, a onda dolazi 30 neispisanih stranica. Prema tome to su svojevremeno bili ne samo slobodni listovi, već zasebne vizitacije naknadno uvezane u jednu knjigu. Postoji još i nekoliko slobodnih listova: 1) dva lista s datumom od 7. listopada 1639. vizitacije generalnog vikara Dominika Bevilaqua u Komiži, 2) dva lista o inventaru crkve sv. Marije u Mircima na Braču, 3) tri stranice i jedan redak i 4 neispisane stranice s datumom od 21. srpnja 1641. vizitacije u Zaraču generalnog vikara i kanonika »theologalis« J. V. D. Ivana Ivaniševića (Joannitius) na latinskom jeziku; znači, da je poslije Bevilaque opet Ivanišević generalni vikar, i 4) dopis biskupa Zorzija od 20. lipnja 1630. o posjeti crkve B. M. u Dolu s potpisom: Nicolaus Cerineo canc. ep. U istim koricama, ali u posobnom omotu je 107 stranica numeriranih olovkom. Između numerirane stranice 21 i str. 23 ima 8 neispisanih stranica. Na str. 23 piše: Visitatio Insulae Brachiae, a to su vizitacije izvršene od generalnog vikara Bevilaqua. Ispisane su 72 stranice, pa je onda 5 praznih stranica, a onda od kolovoza 1639. je vizitacija otoka Hvara. Na vanjskom omotu piše Die 7. Decembris 1621., zatim nešto nečitljivo i onda dalje Die 16 Junij 1640. Visita della Cat. Eccl. d. Liesina. Non solum tunc i još 3 ili 4 nečitljive riječi. Neuvezani listovi na početku same knjige sastoje se od 2 dokumenta: 1) Datum

3. rujna 1640. Tadašnji generalni vikar Ivan Ivanišević (Joannitius), koji se nalazio u rodnom mjestu u Postirima, naredio je kleriku Mati Radićeviću, da popiše stvari vakantne postirske župe nakon smrti župnika Ivana Lazanea (Lazanića). Tu je originalni Ivanišević potpis. Klerik je izvršio naređenje uz pomoć dolskog župnika i dostavio je inventar od 96 predmeta s odnosnim nuspredmetima 4. rujna 1640. Ivanišević je istodobno za upravitelja upražnjene župe, tj. za »vicario della Chiesa Parochiale« u Postirima postavio Nikolu Lasanea. 2) Drugi dokument je presuda generalnog vikara fra Dominika Bevilaque o izmirenju za vizitacije u Pražnicama 3. srpnja 1639. Spominju se: župnik Pražnica Ivan Filipi, župnik Pučišća Ante Mladineo i župnik Gornjega Humca Jerolim Vranjican. U nastavku je odluka datirana 5. srpnja 1639. u Pučišćima da se popu Anti Tomiću preda kota, koja vrijedi 80 dukata, a koju mu je ostavila p. Jelena Prodi, tj. Prodić.

Knjiga vizitacije od 1637. počinje (str. 1): Quello che douerà fare e preparare respetiuamente nella Chiesa Cathedrale e nelle Chiese Parochiali auanti il giorno della visita nelle Citta' e Diocesi di Liesina e Brazza. Uvod je na latinskom jeziku, a ostalo je na talijanskom, kao također pitanje i odgovori (10. veljače 1637). Na str. 23 naznačen je kao kancelar Nikola Cerineo. Prema tome je ovaj čitljiv i uredan rukopis Cerineov. Izvršena je vizitacija svih crkava u gradu i predgrađu, a među ostalima i crkva sv. Magdalene. Biskupa i pratnju dočekao je Nikola Cretensis, koji je izjavio: »Io professo la fede Cattolica di Cristo, secundo il rito greco. Son stato vinti anni in galia, poi son stato liberato; e son venuto a stare qui da mia posta, hauendo trouato Chiesola da serta, et derelitta, e senza habitatione, alla quale Chiesa per caritá, auendo fatto anco un poco di casetta«... itd. Ovdje sam već oko 12 godina. Ispovijedam se kod kaluđera sv. Venerande itd. Zatim je vizitator produžio pregledavanjem ostalih crkava. Na str. 29–35 je saslušavanje primiceriusa Sibiskinija, pa onda i saslušavanja drugih kanonika. Tako do str. 84. Većina je — pored izvještaja o crkvenim stvarima — optuživala bivšeg kapitularnog vikara Ivaniševića, da kao »canonicus theologalis« nije održavao dovoljno lekcija. Od str. 85 do str. 95 (18. veljače 1637) najduže saslušavanje, i to baš Ivaniševićevo. On je dao sva tražena obavještenja, jer je kao bivši generalni i zatim kapitularni vikar najbolje poznavao stanje, ali čini se da je novi biskup bio prema njemu neraspoložen te prešao granice, pa mu je Ivanišević u dva maha uskratio odgovor. Ivanišević je smatrao, da ga kanonici ogovaraju, jer nije bio popustljiv, dok je bio kapitularni vikar. Od 19. veljače izvršeno je saslušavanje ostalih popova, klerika, dijakona (Frane Cechini), i natpopa Lupa (Vukašinovića) do str. 113. Od str. 114 počinje Liber Benefic. koji je vođen na latinskom jeziku. Zatim od str. 137 dolazi vizitacija Brača. Uvodni dio je na latinskom jeziku a također opis dolaska, ulaska u crkvu i prvi obred.

U Nerežišćima je pohod 22. svibnja 1637. Biskup je s pratnjom pošao 2. VI (str. 159) u Donji Humac, zatim 3. VI (str. 170) u Milnu (svjedoci izjaviše, da paramenta drže kod sebe u kasi, a tako i kalež, pod ključem, jer nema još određene župske crkve, a sadanja sv. Martina daleko je na brdu), zatim 6. VI. stigoše u Sutivan (str. 184 do 193). Već 15 godina je župnik Ivan Pavić iz Poljica, koji veli, da je u mjestu 300 stanovnika i od toga od pričesti 240, te da crkva sv. Roka nije prikladna za bogoslužje (icona corrosa vetusti cum imagin. S. Rochi). Svjedok Petricio je izjavio da se one godine sagradila zvonara (tj. na preslicu) i popravljala župska crkva, preporučuje se, da se zatvori groblje, kako ne bi životinje ulazile. Za posjete crkvi sv. Ivana konstatira se, da je bez krova, poda, oltara i potrepština, a da je beneficijator splitski pop Jerolim Nadali Sutivanjanin. Dana 7. VI. učinjena je posjeta Mircima (str. 194–203), zatim Supetru (str. 203—220). U supetarskoj crkvici sv. Roka je »imagine sculpta de ligno Sti Rochi«. Selo ima, po riječima svjedoka Petricia, 500 stanovnika, a župnik Jerolim Tironi izjavljuje, da ih ima oko 350, a od toga od pričesti oko 200. Posjeta Škripu je zapisana na str. 221–241. Stari pulpit se slomio. Kapetan Kovljanić ga je dao rastaviti, pa su napravljena vrata na radnji kovača Sumnića. Dana 13. VI. posjeta je u Dolu (241–253). Treba popraviti crkveni krov, da ne prokišnjava, zabraniti, da životinje ne ulaze na groblje i treba popraviti crkvu sv. Mihovila, jer ju je pogodio grom. U župi je 200 stanovnika i od toga od pričesti 150. Posjeta Postirima učinjena je 15. VI. (253–263). Stanovnika ima oko 190 od pričesti. Dana 20. VI. posjećena su Pučišća (str. 263–274). Broj stanovnika iznosi oko 460. Poslije tri dana zadržavanja 23. VI. posjetioci su stigli u Pražnica (str. 275–287). U selu je oko 200 stanovnika, a od toga od pričesti oko 140. Pregledali su crkvicu sv. Klementa i sv. Jurja Straževničkog (icona lapidea). U zoru 25. VI. stigli su u Gornji Humac (287–298). Posjećene su okolne crkve i crkvice: sv. Kuzme i Damjana (ima groblje), sv. Marije (»in loco nuncupato Gradaz« sa ograđenim grobljem), sv. Tome (s grobljem), Svih svetih (s grobljem) i sv. Mihovila. U župi ima oko 400 stanovnika, a od toga oko 300 duša od pričesti. Zatim je posjećen Bol (str. 299–307). Neki stranac poučava u čitanju, pisanju i abak. U Bolu je oko 1000 stanovnika, a od toga 550 ili 560 od pričesti. Iz Bola su pošli (str. 308) do eremitaža Blaca. Prior Juraj Ilijić izjavio je, da je oko eremitaže sagrađeno više težačkih i pastirskih kuća. Podalje su još tri kućice, ali njihovi stanovnici odlaze u Nerežišća na vjerske obrede. Za eremitaže picokara biskup je dao upute o vladanju. Na str. 313 –314 su biskupovi dekreti (facta in Visitatione Brachiae pro Ecclesia parochiali Neresis). Od str. 314 počinje Liber Visitationis Insulae Pharen. Biskup je s pratnjom stigao u Stari grad 16. X. 1637. Stanovnika je oko 1100, a od tih oko 800 od pričesti. Dana 20. X. posjećena su sela Sta Barbara et S. Petri (tj. Dol). Župnik izjavljuje da je u župi oko 300 stanovnika. Produžili su u Vrbosku. Broj sta-

novnika iznosi oko 1000, a od toga od pričesti 650. Zatim su u Jelsi (str. 364). Na str. 374 je zabilježeno: Loco et Parochia Selze petiuit parochià Pitue. Na str. 397—419 govori se o Vrisniku. Ima oko 70 stanovnika i od toga oko 50 od pričesti. U Zastražišću (30. X. 1637., str. 410) ima preko 300 stanovnika i od toga od pričesti 227. U Gdinju (2. XI.) stanovnika je 250, a od pričesti 175, i to skupa s Bogomoljem. Na str. 433 govori se o posjeti Sućurju. Broj stanovnika je 266, a od toga 200 od pričesti. Dneva 12. studenoga (str. 442) posjetioci su došli u Vrbanj. Pod Vrbanj pripada Svirče. Ukupno ima oko 460 stanovnika, a od toga od pričesti oko 360. Nakon toga se nastavlja vizitacija Visa. Prva je bila na redu Komiža (11. XII. 1637, str. 472), u kojoj je bilo oko 1000 stanovnika i od toga od pričesti 700. Dva dana kasnije učinjena je posjeta Visu (str. 491). Stanovnika je također oko 1000, a od toga od pričesti 800.

Posebna sveska pri kraju knjige ima dva dijela: 1) biskupsku vizitaciju katedrale u Hvaru, crkava u Hvaru i predgrađu 1640. U pratnji je ponovno generalni vikar Ivanišević i 2) Vizitaciju generalnog vikara Bevilaque 1639.

Opisi i saslušavanja u Bevilaquinoj vizitaciji su kratki. Počinje od Bola 30. VI. 1639., zatim produžuje do eremitaža. U Silviju je deset picokara, a u Stipančiću 4 (abbadessa Lucretia od 76 godina, Margarita di Lesina, Cattarina da Possedargia et Marieta Tomasea figlia del S. r Gouernator). Trećeg srpnja je izvršena vizitacija Gornjega Humca (str. 31–34), zatim Pražnica (str. 31–36), Pučišća (4. VII.), Postira (6. VII.), Dola, Škripa, Nerežišća, Supetra, Miraca (capellano-curato Jerolim Jakšić: Non hauemo il tabernacolo et semo poueri, che non potemo comprarlo, et poi anco é dificoltà chi maniterebbe la lampada, et per questo non si tiene il Santissimo), Sutivana (str. 64–67, 16. VII. 1639., župnik Ivan Pavić) i Milne (str. 68: župnik veli: Qui non si ha il tabernacolo, et per cio non si conserua il Santissimo, a za teške bolesnike »si aministra il Sacramento portando il Santissimo nel Calice perche non hauemo la piscide«). Na str. 72 je pismo datirano iz Supetra, kojim mole za osnivanje bratovštine. Zatim se nastavljaju vizitacije otoka Hvara: 1. VIII. je izvršena vizitacija Starog grada (str. 73), Vrboske, Vrisnika, Vrbanja Pitava, Zastražišća, Gdinja i Sućurja (str. 97, 19. VIII. 1639).

B) Vizitacija biskupa Ivana Andreisa

Andreis je Trogiranin. Postao je biskup 1667. i ostao do 1676., kad je premješten u Trogir. Iz Rima je donio više relikvija i podijelio po župama prigodom vizitacije. Dvije su knjige Andreisovih vizitacija.

1) Sastoji se od jednog sveska uvezanog u kartonske korice. Dva su dijela. Prvi dio ima 72, a drugi 118 ispisanih stranica, ali numeriranih do str. 109. Čitava Andreisova knjiga ima ukupno 190 stranica. Vanjski natpis na korici glasi: Acta Visitationis Illmi et Rmi Dñi Joannes Andreis Epi Pharen et Brachien. Ispod toga piše olov-

kom: 1668. Na prvoj stranici je datum: Die 16. Junij 1668. Na istoj stranici dalje s datumom 21. lipnja 1668 počinje vizitacija otoka Visa, a s datumom od 8. listopada 1668. Brača (str. 13). Na str. 14–16 (26. X.) pohod je u Sutivanu, 29. X. u Mircima, 30. X. u Nerežišćima, 31. X. u Donjem Humcu, 2. XI. u Škripu, 5. XI. u Postirama »ed hauenda Noi nell' atto della Visitatione dela Parochia di Postire osseruato il d. o luoco fra più raguardeuoli di questa Isola della Brazza ... con assenso del sud. Rdo S. Corato e di Altri soggetti di questo luoco« izabiramo za povjerenike crkve Ivana Franu Gelinea, Nikolu Giouanntio (tj. Ivaniševića) i Jerolima Matulića. Sedmog studenoga pohod je stigao u Pučišća, 9. XI. u Gornji Humac (»non multum distante habentur Villae Humacij Superioris loci ... Pouglie, Selza et S. Martinus Iurisditione R̄di Curati Ville suprad.i Humacij Superioris«), 5. XI. u Bol, zatim prelazi na otok Hvar (str. 43): u Jelsu (22. XI.), Pitve, Vrbosku, Vrisnik, Vrbanj, Dol, Starigrad, Sućuraj, Zastražišće i Poljice, Gdinj i Bogomolje.

Nastavak je kasnije došiven i zato numeracija počinje od str. 1, ali pored te postoji i stara numeracija crnilom. Početak je na latinskom jeziku, a od str. 11. na talijanskom. Na toj stranici u desnom gornjem uglu je natpis Lissa. U toj vizitaciji se ne postavljaju pitanja prigodom saslušavanja u toku vizitacije u mjestu, jer je odnosni pop unaprijed dobio pismeno pitanja, pak je trebao da odgovore dade također pismeno prigodom dolaska biskupa u vizitaciju. Takva su pitanja bila 34 (str. 11–12). Neka su interesantnija, na primjer: treće pitanje (Koliko je duša od pričesti?), devetnaesto (Da li postoji u župi bolnica?), dvadeset šesto (Da li su u arhivu župe knjige krštenih, krizmanih, vjenčanih i umrlih?), trideseto (Da li ima u župi heretika i šizmatika?) i trideset četvrto (Da li ima buntovnika, vještica, vješćuna, psovača?).

Na početku str. 13 ispisan je naslov: Risposta delli quesiti all'Illm̄o et Rm̄o Mr. Vescouo da me D. Nicolo Caṛamaneo V. C. in Visita. Odnosi se na Vis (str. 13–15). Odgovorio je između ostaloga, da ima skoro 1000 osoba od pričesti, da je prošle godine umro sudac Jakša i ostavio kuću u blizini župske crkve za bolnicu, u kojoj su smještena dva siromaha. Na str. 16–18 su pismena pitanja i odgovori župnika Komiže: od pričesti oko 700. Na str. 19–23 su odgovori iz Jelse: ima 500 od pričesti. Na str. 24–25 Pitava (4. XI. 1668) od pričesti 180. Zatim slijedi iz Vrboske: 600 od pričesti, pa iz Vrisnika (samo 26 odgovora): od pričesti oko 63, i iz Vrbanja i Svirača na str. 36–37: 340 od pričesti, iz sv. Petra i sv. Barbare (tj. iz Dola) oko 110 od pričesti, iz Starog grada na str. 40–42: od pričesti 500 i da postoji u blizini župske crkve kuća za siromahe slabo držana, iz Milne (str. 44–48): u župi ima 280 od pričesti, iz Sutivana (str. 49–52): od pričesti je oko 170 župljana, iz Supetra (str. 53–56): od pričesti 230, i to 95 muškaraca i 135 ženskih, iz Nerežišća: 450 od pričesti, iz Škripa od pričesti 258, iz Dola na Braču: 151 od pričesti, iz Postira

(str. 70–75): od pričesti 160, i to 94 muškarca i 66 ženskih, iz Pučišća 555 stanovnika i od toga 450 od pričesti skupa s pomorcima, koji su na putovanjima, iz Pražnica (str. 81–84) od pričesti 180, iz Gornjeg Humca 348 od pričesti (za Humac i seoca, izuzevši nove stanovnike u Sumartinu). Čitava ta prva knjiga odnosi se na prvi Andreisov pohod Visu, Hvaru i Braču. Zbog ovako unaprijed poslanih pitanja otpalo je dugo saslušavanje, pozivanje svjedoka i njihovo saslušavanje.

2) Druga je knjiga Andreisovih vizitacija uvezana. Korice su slabe od sivkasta papira. Na njima je modrom olovkom izvana ispisan rimski broj I, a ispod toga običnom olovkom: Andreis Visitationes. Format je 30 × 21 cm. Ispisane su stranice naknadno numerirane običnom olovkom. Ima 110 takvih stranica i 34 prazna lista. Odmah na str. 1 su: Quesiti alli quali dovrà responder il Curato. Lissa. Ima dvanaest pitanja, dakle manje nego kod prvih vizitacija. ali i kraća, a neka su nova, na primjer: o praznovjerju, o psovačima, o preljubnicima, o igračima na karte i onima, koji ih skrivaju kod svoje kuće, o lihvarima, o popovima, koji se bave trgovinom, o vještacima i vješćunima itd. Neki su odgovori vrlo kratki: da ili ne, ali su drugi dugi, a naročito odgovori natpopa Šimuna Cerinea iz Nerežišća. Iz Visa je odgovorio župnik Caramaneo (str. 2), da je preljubnik Grk Agostin Vardaro kirurg. Na str. 6–9 nastavlja se izvještaj na latinskom jeziku o vizitaciji Visa od 13. listopada 1671., pa su dodane (str. 10–13) upute o osnivanju kongregacije. Slijede odgovori župnika Komiže (str. 19–20) Andreis naređuje da se nabavi: Librum Euangelior, ac Epistole in illirico idiomate. Zatim slijede izvještaji vizitacije: Milne, Sutivana (Andreis dariva relikviju sv. Pija mučenika, kojeg su mještani obećali štovati kao protektora), Miraca, Supetra (dariva relikviju sv. Viktorija), Donjeg Humca (dariva relikviju sv. Fortunata), Nerežišća, Škripa (dariva relikviju sv. Klementa), Dola (dariva relikviju sv. Primicija), Postira (postoji neprijateljstvo između Dujma Petricija i braće Lakić zbog ubojstva), Pučišća (dariva relikviju sv. Maksima), sv. Ivana povaljskoga, Pražnica, Gornjega Humca Bola, Jelse i Vrboske. U dijelu o vizitacijama na Hvaru nema pitanja pa ni odgovora, te su izvještaji kratki. Ova druga Andreisova vizitacija je izvršena na Visu 1671, na Braču 1673. i na Hvaru 1676.

VIII. FASCIKL

U osmom su fasciklu vizitacije Jerolima Priulija od »congregationis Somaschensium«. Postao je biskup g. 1676. Umro je g. 1692. Dvije su knjige njegovih vizitacija otočkih naselja. Korice su papirnate.

A) Stranice su naknadno numerirane olovkom. Počinje stranicom 111. Posljednja numerirana stranica je 607, ali je ispisana još i po-

leđina. Do lista 14 postoji i stara numeracija crnilom. Poslije str. 606 osam je listova poderanih. Format je 30,5 × 21 cm.

Svi odgovori na saslušavanjima ispisani su talijanskim jezikom, pa i u Bolu, iako je istaknuto, da je pop odgovarao hrvatski, a tako je sigurno bilo i prije, pa i na drugim mjestima, jer je očigledno, da brojni svjedoci, koji su se izređali kroz toliko godina, nisu znali talijanski, ili na primjer oni »ilirski« popovi, ili na pr. picokare.

Zapisnik o pohodu počinje na str. 113 dana 28. ožujka 1677. Do str. 122 je na latinskom. Od str. 123 do str. 136 je inventar katedrale. Zatim na latinskom i talijanskom o posjeti opaticama sv. Benedikta (crkva sv. Antuna). Od str. 129 dana 1. srpnja 1677. počinje pregled Visa: od pričesti oko 1000 i zatim pregled Komiže: od pričesti oko 800. Vizitacija se nastavlja na Hvaru, i to u gradu 2. svibnja 1678. a 15. svibnja (str. 155) je u Bolu: od pričesti 800, onda 17. V 1678 (str. 161) u Gornjem Humcu. Župnik plaća tri kapelana: u Sumartinu, Selcima i Povljima. Osoba od pričesti je u Gornjem Humcu 220, u Sumartinu 104, u Povljima 52, a u Selcima i drugim mjestima, koja potpadaju pod Selca 124. Iza toga pohod u Pražnice (str. 167): 160 od pričesti, u Pučišća: oko 400 od pričesti i Povlja (eremita Grga Antonijević od 105 godina: dok je živio opat Ivanišević, držao je opata p. Luku Škarića). Priuli je poslao u Sumartin i Selca kao delegata arcidjakona Bernarda Hektorovića (Hectorea). Zatim biskup i pratnja odlaze u Postira: oko 180 od pričesti, Dol 190 od pričesti, Škrip: 270 od pričesti, Nerežišća, Donji Humac: 90 od pričesti, Supetar: 200 od pričesti, Mirca: 73 od pričesti, Sutivan: 215 od pričesti (str. 213, 9. VI 1678.) i Milnu: u župi 150 od pričesti. Time završava vizitacija Visa, Brača i grada Hvara. Na str. 218–221 je osvrt biskupa Priulija, pa onda na str. 222–243 (počevši od 22. veljače 1679.) izvještaji o katedrali i saslušavanju kanonika i zatim pregled crkava u Hvaru. Od str. 248 slijedi pohod po župama otoka Hvara, i to u Starom gradu, Dolu, Sućurju, Zastražišću: oko 220 od pričesti, Gdinju i Bogomolju: oko 200 od pričesti, Jelsi: 503 od pričesti, Pitvama: oko 190 od pričesti, Vrisniku: oko 60 od pričesti, Svirčima: 90 od pričesti, Vrbanju: 260 od pričesti i Vrboski. U nastavku su izneseni pismeni odgovori župnika ponajčešće kratki na šest pitanja na pr. da li ima heretika, zabranjenih knjiga i dr., i to iz Škripa, Gornjeg Humca, Bola, Pražnica, Postira, Dola na Braču, Donjeg Humca, Supetra i Sutivana. Iza toga, od str. 340 su zapisnici nove vizitacije: 5. travnja 1683. pohođena je Milna, zatim Bobovišća, Sutivan (castro), Supetar (castro), Donji Humac, Nerežišća, Škrip, Dol na Braču, Postira, Mirca, opet Supetar (10. IV 1683, str. 407), Pučišća, Pražnica, Gornji Humac, eremitaže picokara (Stipančić str. 423, 29. XI 1683. i Andreis str. 425, 1. XII). Na poleđini piše: Processo delle pizzocare di Brazza 1683. Od ožujka 1685. su vizitacije na otoku Hvaru (str. 435). Pohođeni su: Stari grad (20. ožujka), Svirče i Vrbanj, Vrisnik, Pitve, Jelsa. Na str. 459 (28. III) govori o Bolu. Na str. 470 (2. travnja 1685.)

biskup je s pratnjom pošao u Vrbanj, zatim u Stari grad. U kolovozu 1688. izvršena je vizitacija Komiže (od pričesti: 1200) i Visa. Druge godine 19. srpnja 1689 (str. 499) pregled je vršen u Pučišćima, Pražnicama i Povljima na Braču. Od str. 506 dolaze saslušavanja i dr. i o augustinovcima u Sućurju i Pučišćima, zatim vizitacije Blaca, pa zapisnici i rješenja u travnju 1690. (str. 530). U početku god. 1690. govori se o hvarskim naseljima: Vrisniku, Jelsi, Pitvama i Zastražišću. U siječnju se govori o Donjem Humcu, Milni, Supetru, Postirima (protiv župnika Gregorelija koji često govori, da će otići), Jelsi (»in obedienza delli Clerici«), 9. III 1692 na str. 580 o dispensi za vjenčanje Ivana Franjasovića sa Frančeskinom Rendić u Supetru, jer su u rodbinskim odnosima, itd., zatim »conparuit« Stjepan Nadali, prokurator crkve u Sutivanu, 12. II 1690., Joane Polotović, pop iz Donjeg Humca 22. V 1690., Ivan Tomaseo iz Dola 3. II 1690., pop Ivan Vusio 20. X 1678., koji je optužio »vilenicu« iz Pitava i one, koji su odlazili k njoj da ih liječi, pa je o tome nastala istraga.

B) Druga knjiga vizitacija biskupa Priulija. Format je 30 × 21,5 cm. Knjiga je uvezana, ali nema korica. Listovi imaju staru numeraciju crnilom, i ima 88 listova. Postoji i novija numeracija olovkom do str. 162. Na Braču i Visu pitanja su na latinskom, a odgovori na talijanskom. U Gdinju, Poljicama i Sućurju sve je na talijanskom jeziku. Na str. 1 Priuli objavljuje nastupajući pohod. Datirano je 20. travnja 1681. Na drugoj ispisanoj stranici je datum 28. travnja, pa je prema tome to datum početka vizitacije.

Na prvim stranicama je pregledanje, zatim saslušavanja kanonika i drugih popova u Hvaru. Na str. 17 (odnosno listu 10 stare numeracije) počinje vizitacija izvan Hvara. Prva je na red došla Milna 30. travnja 1681. Župnik je Ivan Oglisinović, ali se potpisao Zuanne Oglisinei, koji je rekao, da jedan blagdan slave u crkvi sv. Martina, a drugi u crkvi sv. Marije u Milni. U župi je oko 420 stanovnika i od toga od pričesti 280. Iz Milne je Priuli s pratnjom produžio u Sutivan. U Sutivanu je 260 stanovnika i od toga od pričesti 180 (5. V 1681). Put ih je vodio u Mirca: stanovnika oko 120 i od toga 76 od pričesti (svjedok Jerolim Bartičević alias Petrinović iudex loci). Produžili su u Supetar: stanovnika 300 i od toga od pričesti oko 200, pa dalje u Donji Humac: stanovnika oko 130 i od toga 100 od pričesti, Nerežišća: stanovnika u župi oko 650 i od toga oko 450 od pričesti, Škrip: stanovnika u župi oko 334 i od toga od pričesti oko 212, Dol na Braču: stanovnika oko 220 i od toga 180 od pričesti, Postira oko 180 od pričesti (svjedok Nikola Joannitius, tj. Ivanišević iudex Loci), Pražnice: stanovnika oko 220 i od toga oko 180 od pričesti, Gornji Humac: stanovnika u župi 780 i od toga 680 od pričesti, Pučišća: stanovnika oko 400 i od toga oko 350 od pričesti, Bol (8. VI 1681): stanovnika 1200 i od toga oko 700 od pričesti i na kraju posjeta eremitažama. Idućeg mjeseca nastavlja se u Visu (6. VII): stanovnika oko 1100 od pričesti i Komiži oko 800 stanovnika. Od 24. listopada

1681 vizitira se otok Hvar: Sućuraj, Zastražišće i Poljica: stanovnika 320, Gdinj, Vrboska, Jelsa, Pitve, Vrisnik: 53 od pričesti, Vrbanj, Svirče, Stari grad i Dol (str. 153): 100 osoba od pričesti.

IX. FASCIKL

Vizitacija biskupa Ivana Tome Rovete »Brixiensis«, dominikanca. Biskupovao je od g. 1693. do g. 1704. Postoje dvije rukopisne knjige.

A) Prva se knjiga zapravo sastoji od prethodne dvije povezane knjige, koje su kasnije spojene, pa su zato dva dijela. Format je 30 × 22 cm. Na početku prvog dijela piše: Prima Visitatio totius Dioecesis Phariae, Brachiae et Issae sub auspicij Illmo et Rdmi V. D. Fr. Jo. Thomae Rovetto. Anni 1696.–1697. 1688. Na prvoj naslovnoj strani broj 609 je napisan olovkom, a na posljednjoj stranici 791, ali kako je ispisana i poleđina, ukupno su 184 ispisane strane. Drugi privezani dio počinje označenim brojem stranice 794, a posljednja označena stranica ima broj 1056, pa su prema tome ispisane stranice 263 ili sve skupa 446 ispisanih stranica. Ima i praznih neoznačenih stranica.

Nakon prethodnih pisama na prvim stranicama izvještaji vizitacija počinju pregledom u Hvaru na strani 614 dana 6. svibnja 1696., i to latinskim i talijanskim jezikom: 10. V, 13. V, 25. V, 26. i 31. V. Poslije pregledanja i saslušavanja kanonika (jedan reče, da se u korizmi i nedjeljom za prve mise poučava narod u materinjem jeziku o vjeri i drugim korisnostima), pohod je pošao u naselja otoka Hvara: u Stari grad (str. 633, u lipnju 1696), Vrbosku: stanovnika oko 400, Jelsu: stanovnika oko 620, Pitve: stanovnika 300 i od toga 180 od pričesti, Svirče: stanovnika oko 200, Vrisnik, Vrbanj: stanovnika oko 280, Zastražišća i Poljica: stanovnika skupa oko 300 (Poljica 37), Gdinj i Bogomolje: stanovnika skupa 160 (ali su svjedoci izjavili oko 180 i oko 200. Obično uzimam izjavu popa kao vjerojatno tačniju) i Dol. Na str. 688 je najava o predstojećoj posjeti Braču (5. travnja 1697.). Pohod je počeo od Milne 30. travnja: stanovnika oko 182. Sa datumom od 2. svibnja 1697. zabilježen je izvještaj iz Bobovišća (o kapelanu i dozvoli gradnje oltara i tabernakula). Zatim je pohod nastavljen (i saslušavanja) u Mircima, Sutivanu: stanovnika oko 300 i od toga 170 od pričesti, Supetru: stanovnika oko 300 i od toga od pričesti 200, Donjem Humcu: stanovnika oko 120, Nerežišćima: stanovnika u župi oko 600, Škripu (16. svibnja 1697, str. 723): stanovnika oko 200, Postirima: stanovnika oko 200, Pučišćima: stanovnika oko 460, Pražnicama (Dolaze predstavnici Sumartina, da se tuže protiv gornjohumčanskog župnika Brizića, koji da ih ometa, iako su stekli »per la loro fedeltà tanti priuileggi dalla Publica Munificenza«), Gornjem Humcu: stanovnika preko 400 a u ostala dva područna sela

još oko 300 (u Sumartin je biskup uputio kao delegata Ivana Cinganovića) i u Bolu: stanovnika oko 1000. Produžili su do eremitaža, te su posjetili Stipančić (Stipanović), Dračevluku (Michael Bobetich) i Blaca, gdje je biskup naredio »prouidentij de Missali Idiomate latino«. Time je ujedno završila vizitacija otoka Brača. Na str. 759 (3. srpnja 1681.) umetnuta je predstavka Nikole Gazzarija iz Visa. U vezi s Gazzarijem na Visu i druge su stranice. Vizitacija Visa počinje 20. srpnja 1698. na str. 770. U Visu je sada 1400 stanovnika. Broj je povećan, kaže se u izjavi, zbog dolaska 90 obitelji novih stanovnika. Dana 23. srpnja pohod je u Komiži (str. 781): stanovnika oko 700 i od toga od pričesti oko 500. Još ima 20 praznih stranica i time završava prvi dio.

Drugi dio nosi naslov: Secunda Visitatio Dioecesis Brachiae sub auspicis Illmo et Rmi D. D. Fr. Jo. Tomae Rovetta Episcopi Anno 1702. Na str. 793 najavljuje se vizitacija, a 25. travnja 1702. posjetioci su u Milni (str. 794): stanovnika oko 200 i od toga od pričesti 190, zatim su preko Bobovišća 28. travnja pošli u Sutivan (str. 809). Prema svjedocima bilo je čak 300 do 400 stanovnika i od toga od pričesti oko 200. Na str. 876 počinje vizitacija Supetra: stanovnika 300 i od toga od pričesti 205; prelazi u Mirca: 96 stanovnika i od toga od pričesti 72; nastavlja se u Donji Humac: stanovnika 125 i od toga 80 od pričesti: Nerežišća, Škripa: stanovnika oko 220 i od toga 160 od pričesti i Dola (str. 923, 13. svibnja): stanovnika oko 230 i od toga 160 od pričesti. Dolazi 6 neispisanih listova. Zatim se nastavlja o pohodu na str. 962 u Postirima: stanovnika 200 i od toga 160 od pričesti: na str. 969 u Pučišćima: 70 do 80 kuća, na str. 981 u Pražnicama: oko 40 kuća i u Gornjem Humcu: stanovnika u selu oko 400, a uzevši u obzir i stanovnike u Selcima, Povljima i Sumartinu bit će 800 stanovnika. U Povljima (str. 997 kapelan Livačić »illiricus«) stanovnika 70 i od toga od pričesti 60, u Sumartinu (str. 1003, kapelan fra Mate Alimota): stanovnika oko 200 i od toga od pričesti oko 120, u Selcima (str. 1007, kapelan Jakov Fabiani): stanovnika oko 260 i od toga oko 160 od pričesti. S pregledom Bola (po jednima stanovnika oko 1200, po drugima oko 900 i od toga 600 od pričesti, a župnik reče oko 800 stanovnika). S pohodom do eremitaža završava Rovetina vizitacija. Međutim, kako Roveta nije lično posjetio neka mjesta, već njegovi delegati, zamolio je makarskog biskupa Bijankovića da izvrši krizmanja. Ovaj se odazvao, pa je krizmavao 30. srpnja 1702. u Sućurju, zatim u Gdinju, Bogomolju i Zastražišću, a 26. svibnja 1703. u Sumartinu djecu iz Sumartina, Selaca i Povalja.

B) Druga uvezana knjiga sastoji se od 108 ispisanih stranica. Između str. 106 i str. 107 ima 41 neispisana stranica. Format stranica je 30 × 23, a kartonskih korica 31 × 23.5 cm. Izvana na koricama piše: Visita Roveta 1699—1703. Stolna crkva i grad Hvar, Otok Hvar i Vis. Na unutarnjoj stranici, koja je u gornjem dijelu pode-

rana, piše: Visitatio Dioec. Phareñ sub auspicijs Illmo et Rmi (poderano) Jo. Thome Rouetta Ep. Annij 1699–1700–1703. No 63.

Na str. 2 pod datumom 7. lipnja 1699. govori se o vizitaciji koja će početi 10. lipnja u katedrali, crkvama i saslušavanjima. Od str. 21 počinje vizitacija po otoku Hvaru. Dana 20. travnja 1700. je u Starom gradu, 23. IV. u Vrboskoj, 25. travnja u Jelsi (str. 36), 28. IV. u Svirču, 1. V. u Vrbanju i zatim u Dolu (str. 61). Zbog »impedimenti« za nastavak pohoda (vizitacije) bio je delegiran Ivan Pavao Vranjican (22. V. 1700). Ovaj je obišao Zastražišće i Poljica, Gdinj i Bogomolje (25–26. V.). Biskupska vizitacija Visa počela je 14. svibnja 1703. (str. 80): stanovnika oko 2000, zatim 18. svibnja Komiže: stanovnika oko 1200.

X. FASCIKL

Vizitacije Rajmunda de Aspertisa. Dominikanac fra Rajmundo de Aspertis »Bergomensis« postao je biskup g. 1704., a umro je godine 1722.

Na hrptu fascikla piše: Rajmondo de Aspertis Visitatio. Samo je jedna knjiga u kartonskim koricama. Naslov glasi: Vis. De Aspertis. U natpisu je napomena: NB pogrešno sakupljeni listovi uvezani. Na nutarnjoj omotnoj strani piše: Visitatio Insulae Brachiae de anno 1719. No 64. Međutim ima vizitacija i iz g. 1712. Postoji samo novija numeracija olovkom po stranicama, ali je više ispremiješanih stranica. Pri saslušavanju pitanja su na latinskom, a odgovori su po običaju zapisani na talijanskom jeziku.

Na str. 1 počinje vizitacijom Bola 20. svibnja 1719: stanovnika oko 1200 i od toga od pričesti 800. Iz Bola je biskup s pratnjom pošao u Sumartin: stanovnika 334 i od toga 232 od pričesti, zatim u Selca: stanovnika u Selcima i Novom selu oko 300, a u Povljima oko 80, u Gornji Humac (31. svibnja): stanovnika 420 i od toga od pričesti 270, u Pražnice: stanovnika oko 280 i od toga od pričesti oko 180, u Postira: stanovnika oko 230 i od toga od pričesti oko 180, u Dol (9. lipnja, str. 49), stanovnika oko 200. Između str. 50 i str. 51 vjerojatno nedostaje nekoliko stranica, koje su se odnosile na Škrip, od kojih su ostale samo stranice 50, 51 i 52. Nastavlja se druga uklopljena starija knjiga od g. 1712, formata 29 × 20.5 cm. Na str. 53 iza govora o Splitskoj (1719), dolazi Milna, pa od str. 61 Bobovišća: stanovnika oko 305 i od toga od pričesti 192, zatim Sutivan (str. 68, 8. svibnja 1712): stanovnika 260 i od toga od pričesti 210, Mirca: stanovnika 124 i od toga od pričesti 71, pa Supetar (str. 79): stanovnika 333 i od toga od pričesti 282, Donji Humac: stanovnika 140 i od toga od pričesti 80, Nerežišća: stanovnika u župi oko 870 i od toga oko 500 od pričesti, Škrip: stanovnika 205 od pričesti i Dol: stanovnika 200 u 40 kuća i od toga oko 130 od pričesti. Poslije str. 114 dolaze dvije numeracije, i to od str. 1 i od str. 114/I,

str. 3 i 116/I. Ovdje se pridržavam druge numeracije. Odnosi se na vizitaciju Postira (str. 116/I): stanovnika 300 i od toga 180 od pričesti, Pučišća (19. V 1712): stanovnika od pričesti oko 400, Pražnice: stanovnika 240 i od toga 170 od pričesti, Gornji Humac, Povlja, te Sumartin: stanovnika oko 300 i od toga 210 od pričesti. Uz vizitaciju Bola (27. V. 1712) stoji novija napomena: Vidi str. 361. Zatim normalno slijedi predašnja numeracija str. 115, kad je pohod u Dolu 10. svibnja 1719, pa u Postirima i Škripu (str. 120, odnosno 420) i onda slijede str. 413, 414. Ponovo se vraća na str. 121, a odnosi se očito na Milnu: stanovnika oko 300 i od toga od pričesti 200. Dolazi vizitacija Bobovišća (str. 125, 7. svibnja 1719): stanovnika oko 300 i od toga oko 151 od pričesti. Od str. 133 počinje vizitacija Visa, 24. travnja 1719. U desnom uglu ovog dijela crnilom je ispisano No 90 (očito broj starije inventarizacije). Na str. 146 zabilježena je novija napomena olovkom: Vidi str. 167. Na str. 147 je vizitacija Sućurja (20. lipnja 1721.), zatim slijedi Gdinj i Bogomolje, Zastražišća: stanovnika oko 210, a u Poljicima oko 25. Iza toga 12 neispisanih stranica, pa je onda neki nastavak, možda o Visu (?): oko 1500 stanovnika i od toga 1000 od pričesti i zatim o Komiži 28. travnja 1719. Poslije 16 neispisanih (praznih) stranica dolazi vizitacija Milne na str. 184 od 24. listopada 1705. Ali, u desnom uglu je zabilježeno No 91, što je vjerojatno broj starije inventarizacije, pa prema tome je bivša zasebna knjiga. U Milni je stanovnika oko 300 i od toga 150 od pričesti. Nastavljaju se vizitacije Bobovišća: stanovnika (skupa i Stanac Dolac) 260 i od toga 180 od pričesti, Sutivana: stanovnika 210 i od toga od pričesti 190, Miraca: stanovnika 110 i od toga 70 od pričesti, Supetra: stanovnika 324 i od toga 216 od pričesti, Donjega Humca: stanovnika 140 i od toga 80 od pričesti, Nerežišća: stanovnika (župe) 700, eremitaža, Škripa: stanovnika (župe) 205 i od toga od pričesti 160, Postira: stanovnika 250 i od toga 170 od pričesti, Pučišća: stanovnika oko 400 i od toga 300 od pričesti, Pražnica (str. 308): stanovnika 230 i od toga 170 od pričesti, Gornjega Humca (14. XI 1705): stanovnika oko 400 i od toga 230 od pričesti, Sumartina: stanovnika oko 300 i od toga 210 od pričesti, Bola: stanovnika preko 1000, i Murvica s eremitažama (str. 337, 23. studenoga 1705), i to Silvija i Dračevluke. Zatim dolaze 43 neispisane stranice. Na str. 344 je novi naslov: 1718. Quarta Visitatio Insulae Brachiae neu competa Illmi et Rmi D. D. Fr. Raymundi Aspertis Episcopi et expedita da anno 1719. No 65. Na osnovu zabilježenog broja No 65 treba zaključiti da slijedi bivša zasebna knjiga. Na str. 345 je vizitacija Sutivana (30. travnja 1718): stanovnika oko 250 i od toga 220 od pričesti, zatim dolaze vizitacije Supetra: stanovnika 330 i od toga 253 od pričesti i Miraca: stanovnika 100 i od toga 64 od pričesti. Na str. 360 zapisana je napomena: vidi str. 385. Od str. 361 je nastavak neke vizitacije, možda Bola: stanovnika 1100 i od toga oko 700 od pričesti, a onda je na str. 368 Blaca (30. V. 1712). Na str. 368 je opet nastavak vizitacije od 29. V. 1712. vjerojatno Gornjega

Humca. Poslije 18 neispisanih stranica slijedi str. 383 nastavak neke vizitacije, vjerojatno Miraca, zatim (str. 386) Supetra (4. V. 1718), Donjega Humca: stanovnika oko 170 i od toga 140 od pričesti, Nerežišća: stanovnika (župe) oko 840 i od toga oko 500 od pričesti. Iza 23 neispisane stranice dolazi ponovo str. 416 i na njoj piše: Tertia Visitatio Totius Insulae Pharae et Issae. Illmi et Rmi D. D. Fr. Raymundo Aspertis Ep. de Anno 1711. S druge strane je najava biskupove vizitacije. Na početku str. 416 u desnom uglu je vjerojatno broj stare inventarizacije: No 61. Počinje s datumom 22. IV. 1711. u Hvaru. Od str. 434 je pohod Starom gradu (15. V. 1711): stanovnika oko 800, Dolu: stanovnika od pričesti 150, Vrboskoj: stanovnika 360 i od toga 236 od pričesti, Vrbanju: stanovnika 329 i od toga 170 od pričesti, Svirčama: stanovnika oko 250 i od toga od pričesti oko 150, Vrisniku: stanovnika 130 i od toga oko 85 od pričesti, Pitvama: stanovnika oko 320, Jelsi: stanovnika oko 700 i od toga 400 od pričesti, Zastražišću: stanovnika oko 220, i Poljicima 35, pa ukupno oko 140 od pričesti, Gdinju: stanovnika u objema selima oko 320, Sućurju (20. V. 1711): stanovnika oko 325 i od toga 218 od pričesti, Visu (str. 511, 21. XI. 1711.): stanovnika oko 1200, te Komiži: stanovnika 1100 i od toga od pričesti preko 700. Vizitacija Visa završava na str. 557. Iza 26 neispisanih stranica u sklopu ove knjige je ušivena još jedna s kartonskim koricama. Natpis je jedva čitljiv: 1704. Prima Visitatio ... Ispod toga je broj: No 69, vjerojatno broj starije inventarizacije. Uvod na str. 558 datiran je g. 1704. Na str. 560 je vizitacija katedrale i drugih crkava u gradu Hvaru. Počinje 3. siječnja 1705. Zatim je biskup s pratnjom krenuo po otoku. Dana 25. travnja 1705. bili su u Starom gradu, zatim u Sućurju, Vrbanju, Vrboskoj, Jelsi, Zastražišću, Gdinju, Bogomolju i Sućurju (24. svibnja 1705.). Idućeg mjeseca otisnuli su se za Vis (str. 638) 24. lipnja 1705.) pa u Komižu. Od str. 675 počinje nova privezana bivša zasebna knjiga, na kojoj je zapisan broj starije inventarizacije: No 66. Datirana je u Hvaru 22. travnja 1708. Dana 30. travnja u Visu su (str. 690): stanovnika oko 2000, a zatim u Komiži (str. 703): stanovnika oko 1200. Opet se nalaze na Hvaru, pa su 26 svibnja 1708. u Starom gradu, zatim u Vrboskoj: stanovnika 380 i od toga 240 od pričesti, Jelsi: stanovnika 750, Pitvama: stanovnika 300 i od toga 190 od pričesti, Vrisniku: stanovnika 172, Vrbanju, Dolu: stanovnika 176 i od toga 100 od pričesti, Svirču: stanovnika 263 i od toga 160 od pričesti, Milni: (str. 795, 20. X. 1708) stanovnika oko 270, Bobovišćima: stanovnika 196 i od toga 103 od pričesti, Sutivanu (str. 811. 24. listopada 1708.): stanovnika 270 i od toga 200 od pričesti. Među naredbama ponavlja neka se ogradi bar u suhozidju groblje kod župske crkve. Na predstavku Jerolima Kavanjina (str. 820—821) dopušta mu da prisloni uz crkvu sv. Ivana sa strane »ostro e borra«« namjeravanu novogradnju. Iz Sutivana je biskup pošao u Mirca: stanovništva 120 i od toga oko 72 od pričesti, pa u Supetar: stanovnika 250 i od toga 215 od pričesti, u Donji Humac: stanovnika oko 160 i od

toga 80 od pričesti, Nerežišća: stanovnika (u župi) oko 800 i od toga oko 600 od pričesti, Škrip: stanovnika oko 250 i od toga 170 od pričesti, Dol: stanovnika oko 150 u 43 kuće i od toga oko 110 od pričesti, Postira: stanovnika 300 i od toga 230 od pričesti, Pučišća: stanovnika 450 i od toga 280 od pričesti, Pražnice: stanovnika oko 240 i od toga oko 160 od pričesti, Gornji Humac 470 i od toga 260 od pričesti, Selca: stanovnika (s Novim selom) oko 300 i od toga oko 200 od pričesti, Povlja, Sumartin: stanovnika skoro 200 i od toga 150 od pričesti, Bol: stanovnika oko 1000 i od toga oko 700 od pričesti. Na str. 961—962 popisane su biskupove promemorije pod naslovom; Memorie nella visita della Brazza 1708. i to za obećane relikvije, indulgencije i donacije. Sa str. 962 završava se ova knjiga.

XI. FASCIKL

Sastoji se od dvije knjige vizitacija biskupa Venecijanca Dominika Condulmera. Postao je biskup g. 1723. i ostao do g. 1736.

A) Na vanjskim koricama piše: Visita Condulmer. No 70. Format je 29.5 × 20.5 cm. Stranice nisu bile prvotno numerirane, već kasnije olovkom. Na prvoj stranici je zapisano: Die 19. mensis Nouembris 1723. Pharae in Cancellaria Episcopali. Počinje preslušavanjem kanonika i drugih crkvenih lica. Pitanja su na latinskom, a odgovori na talijanskom jeziku. Od str. 16 govori se o crkvama i kapelama (10. XII. 1723. učinjena je posjeta grčkoj crkvi sv. Venerande, u kojoj je katolički oltar sv. Ane). Na str. 23 je posjeta Brusju: stanovnika 100 i od toga 90 od pričesti, a na str. 27 (28. XII. 1723.) Grablju. Iduće godine posjećena su naselja na Hvaru. Dana 5. ožujka 1724. biskup je stigao »cum barca« u Stari grad: stanovnika oko 800 i od toga oko 500 od pričesti, zatim je nastavio u Vrbosku 10. III. 1724.: stanovnika oko 400 i od toga 240 od pričesti, Vrbanj: stanovnika oko 340 i od toga 210 od pričesti, Dol: stanovnika oko 176 i od toga 100 od pričesti, Svirče: stanovnika oko 210 i od toga 150 od pričesti, Vrisnik: stanovnika oko 140 i od toga 102 od pričesti, Pitve: stanovnika oko 340 i od toga 180 od pričesti, Jelsu: stanovnika od pričesti oko 400, Sućuraj: stanovnika 314 i od toga 193 od pričesti, Zastražišće, i Gdinj: stanovnika (Bogomoljem) oko 290 i od toga 150 od pričesti. Na str. 97 počinje vizitacija Visa (27. travnja 1724.), a na str. 106 Komiže, gdje je povedena istraga o čudu, koje se dogodilo u drugoj nedjelji korizme u crkvi Gospe Kursalice. Vizitacija Brača počinje 15. svibnja 1724. Doputovali su barkom u Milnu: stanovnika 300 i od toga 200 od pričesti, zatim su pošli u Bobovišća, pa u Sutivan (str. 141, 19. V.): stanovnika 300 i od toga od pričesti 230, Supetar: stanovnika 320 i od toga od pričesti 260, Mirca: stanovnika 100 i od toga 60 od pričesti, Donji Humac: stanovnika 196 i od toga 136 od pričesti, Nerežišća: stanovnika oko 1200 i od toga 800 od pričesti,

Škrip: stanovnika 300 i od toga od pričesti 200, Dol: stanovnika oko 200 i od toga 100 od pričesti, Postira: stanovnika 240 i od toga 180 od pričesti (zabranjuje igrati na buće na groblju), Pučišća, Pražnice: stanovnika 250 i od toga 190 od pričesti, Gornji Humac, Bol: stanovnika 1400 i od toga 900 od pričesti, Sumartin, Selca: stanovnika 300 i od toga 230 od pričesti. Kanonik Bonini i kancelar bili su poslani u Povlja. Poslije str. 232 su 32 prazne stranice, a na poleđini posljednje piše: Laus Deo Patri Omnipotenti Semper. Str. 233 je kasnije dodana, a 1. svibnja 1728. u nastavku su vizitacije na otoku Hvaru. Iz Starog grada su pošli u Dol, zatim u Svirče: stanovnika 200 i od toga od pričesti 150, Vrbanj: stanovnika oko 360 i od toga 240 od pričesti, Vrisnik: stanovnika 156 i od toga 100 od pričesti, Pitve: stanovnika 316 i od toga 200 od pričesti, Vrbosku: stanovnika oko 450 i od toga 245 od pričesti, Jelsu: stanovnika 640 i od toga 400 od pričesti, Gdinj (i Bogomolje): stanovnika 336 i od toga 198 od pričesti. Izvještaji s tih vizitacija (pohoda) završavaju na str. 307, i to 3. lipnja 1728. Iza toga su u knjizi još 23 neispisane stranice.

B) Na vanjskim kartonskim koricama druge knjige Kondulmerovih vizitacija piše crvenom pisaljkom: 1731, plavom piše: Condulmer, a tako isto i običnom olovkom: Condulmer. Na nutarnjoj stranici piše: Visita di Lissa e Comisa. Tu je i broj starije inventarizacije: No 67. Format je 30 × 22 cm. Ova je rukopisna knjiga nastavak prve, zato se i nastavlja numeracija stranica.

Na prvoj stranici, t. j. str. 308 nastavak o nekoj dozvoli premještaja oltara u Sutivanu od dotadašnjeg mjesta na drugo uz istočni zid, pa tako i neke druge odredbe datirane u Visu 8. studenoga 1729. Zatim je pod datumom 9. XI. 1729. saslušavanje u Visu Feliksa Kargotića p. Nikole. Na str. 318–319 je cirkularno pismo kuratima Brača, kojima najavljuje dolazak u pohode počevši od Milne, a datirano 9. travnja, ali izdato u Hvaru 24. ožujka 1731. Pri dnu stranice kasnija ruka je zapisala napomenu: Vidi str. 360. Na str. 320 u nastavku su odluke od 29. svibnja 1729., 22. lipnja 1729. i 22. studenoga 1729. Na str. 324 poznija ruka je zabilježila napomenu: Vidi str. 315. Strana 324–325 pod datumom 17. studenoga 1729. odnosi se na Komižu. Zatim dolazi 17 neispisanih stranica, pa dolazi nastavak sa str. 319. Pod datumom od 3. lipnja 1731. govori se o Marku di Costantin iz Voskopolja u Arbaniji, kojemu je 25 godina i koji živi u Supetru, a doveden je, kad mu je bilo 13 godina, pa želi vjenčati Dijanu, udovu Dimitra Bordanovića. Poslije 10 neispisanih stranica počinje vizitacija Brača od g. 1731. na str. 336. U gornjem je desnom uglu broj starije numeracije: No 93, što znači da je ovaj nastavak bio svojedobno zasebna knjiga.

Na str. 336 je pismo iz Nerežišća o restauraciji natpopovske crkve, što je iziskivalo znatniju svotu novaca. Na str. 338 je tužba Dinke, kćeri p. Valentina Santo, koja je dugo služila kod p. Ivana Juričevića reč. Roknić, pa joj je ostavio vinograd, ali je pop Guerieri uspio

da joj ga uzme lijepim riječima, pa traži da održi obećanje i da joj dade naknadu. Na str. 340 Ivan Trebotić iz Bobovišća ne priznaje ekonoma crkve popa Vicka Paterna i zato neće da mu preda ključeve i crkvene stvari. Slijede dopisi, svjedodžbe, prihvaćanje Frane Bonačića Pagari, da bude ekonom u Bobovišćima (21. V. 1731.), tužbe protiv dijakona Frane Covglianeo (Kovljanić) iz Škripa i Splitske.

Vizitacija Milne počinje 28. travnja 1731. na str. 360, zatim se nastavlja u Bobovišćima, Sutivanu, Donjem Humcu, Škripu, Dolu i Postirima. Na str. 455 u dnu je bilješka: Vidi str. 457. Međutim je prethodno 10 neispisanih stranica. Na str. 456 piše o postavljanju popa Vicka Paterna za ekonoma Bobovišća 25. V. 1731. Zatim dolazi 10 neispisanih stranica, pa onda se na str. 457 nastavlja vizitacija Postira, a zatim dolaze i ostale vizitacije: Pučišća (4. VI. 1731.), Gornjega Humca (spominje se B. M. V. in Gradaz), Selaca, Novog sela (kapelan pod župnikom u Selcima), Sumartina i Bola. Iz Bola pohođene su eremitaže Stipanović (Stipančić), Silvio, Dračevluka, Dutić i Blaca do str. 509. Poslije str. 510 dolazi 8 neispisanih stranica i zatim stranica s naslovom: Terza Visita Dell' Isole di Lesina et Lissa sotto l' Illmo et Rmo Mon.r Condulmer. Nešto dalje je broj starije inventarizacije: No 62. Po sredini str. 514 je novija bilješka: Vidi str. 608. Na 9. XI. 1733. biskup je u Hvaru (str. 514). Od str. 527 počinje vizitacija otoka Hvara počevši od Starog grada 17. svibnja 1734.: stanovnika 976 i od toga preko 500 od pričesti. Dana 23. svibnja bio je posjet Dolu: stanovnika 230 i od toga 140 od pričesti, zatim u Sviričima, pa Vrbanju: stanovnika 420 i od toga 240 od pričesti, Vrboskoj, Zastražišću, Gdinju: stanovnika (s Bogomoljem) 240 i od toga 170 od pričesti, Jelsi (18. VI. 1734.): stanovnika 670. Na str. 619 u vrhu je novija bilješka: Nastavak od str. 520. Str. 623 je datirana s 20. listopada 1734., str. 634 s 28. listopada, a na str. 645 govori se o Komiži. Sa str. 657 i datacijom 13. studenoga završava ova druga Condulmerova knjiga.

XII. FASCIKL

Vizitacije Venecijanca Cesara Bonajuti, koji je postao biskup u Hvaru g. 1736. i ostao do g. 1759.

Čitav fascikl zapravo je jedna knjiga od ukupno 730 numeriranih ispisanih stranica. Ova je numeracija olovkom novija. Knjiga se sastoji od više prethodnih zasebnih svezaka. Na vanjskoj zajedničkoj kartonskoj korici piše: Visitationes Illmi et Rmi Dñi Dñi Episcopi Bonajuti. Format prvog sveska je 30 × 21 cm. Na izvanjskoj korici bivšeg prvog sveska piše: 1738. Visitatio Episcopal. I Civitatis Vetus 2 Varbosca 3 Gelsa 4 Pitve 5 Sfirze 6 Vrisnich 7 Varbagno et 8 Dol. Ispod toga je broj starije inventarizacije: No 88.

Na prvoj stranici je datum 13 studenoga 1738. Od str. 5 počinje vizitacija Starog grada 29. XI.: stanovnka blizu 1000 i od toga 600

od pričesti. Zatim na str. 17 dolazi Vrboska I. XII.: stanovnika oko 400 i od toga 250 od pričesti, pa Jelsa: stanovnika oko 600 i od toga od pričesti 410, Pitve: stanovnika 300 i od toga 180 od pričesti, Vrisnik: stanovnika oko 180 i od toga 110 od pričesti; Svirče: stanovnika oko 320 i od toga 200 od pričesti, Vrbanj: stanovnika oko 440 i od toga 290 od pričesti i Dol (Santa Barbara seu Dol): stanovnika oko 240 i od toga 140 od pričesti. Dolazi 29 neispisanih (razumije se i nenumeriranih) stranica. Od str. 87 do str. 95 govori se o raznim stvarima iz pohoda, tako na str. 87 s datumom 20. VIII 1740: Exemplum. In Curia Metropolitana Spalatensi. Iza toga je 13 neispisanih stranica, pa jedna stranica (korice) i opet 14 neispisanih. Na str. 101 s datumom od 19. i 20. lipnja 1738. govori se o bračkim eremitažama: Eremo Valis Spina vulgo Draçeuica, a 21. lipnja: Blazza. Na str. 107 s datumom od 17. studenoga 1736. počinje vizitacija Visa: stanovnika 2000. Poslije str. 127 opet su 22 neispisane stranice. Na str. 129 je predstavka augustinovca Dujma Bressanija od 10. siječnja 1737. Od str. 131 s datumom od studenoga 1736. su saslušanja kanonika u Hvaru. Na str. 141 je vizitacija Komiže 24. studenoga 1736. stanovnika 1338, i od toga 700 od pričesti. Zatim na str. 151 dolazi Memorie della Visita di Lissa 11. novembre 1736. Iza str. 153 dolazi 26 neispisanih stranica. Sa str. 155 očito počinje bivši zasebni svezak. Na korici piše: Visita di Brazza e Lissa. Monsigr. Bonajuti 1736. e 1738. Ispod toga je broj stare inventarizacije No 92. Na str. 157 je novija ruka zapisala bilješku: Vidi str. 130. Inače je ova stranica nastavak nekog izvještaja, vjerojatno iz Milne: stanovnika 355 i od toga 260 od pričesti. Dolazeći iz Milne biskup s pratnjom stiže u Bobovišća: stanovnika oko 420. Dana je dozvola popu Petru Bonačiću u vezi s blagoslovom iznova sagrađenog oratorija u vali Osibova. Zatim vizitator dolazi u Sutivan 28. travnja 1738. (str. 179): stanovnika 450 i od toga od pričesti 400. U selu je 7 bratovština (scole laiche), ali sedma Čistilišta je tek osnovana, pa predstavnici mole, da im se povjeri uzdržavanje oltara sv. Ivana, koji da je protektor nove bratovštine i žele graditi 2 groba. Čini se, da nije dobijena dozvola. (Po običaju dolaze pred biskupa i iz drugih mjesta zbog tužaba, rješavanja dispensa za vjenčanja i sl.). Slijedi vizitacija Miraca: stanovnika 100 i od toga 70 od pričesti, Supetra: stanovnika 535, Donjega Humca: stanovnika 275, Nerežišća: stanovnika 1200 i od toga od pričesti 700 (Dračevica: 90 stanovnika i od toga 52 od pričesti), Škripa: stanovnika oko 480 i od toga 300 od pričesti. Na str. 394 je novija bilješka olovkom: Vidi str. 294. Zatim dolaze vizitacije Dola: stanovnika oko 300 i od toga 160 od pričesti, Postira: stanovnika oko 300 i od toga 180 od pričesti, Pučišća: stanovnika oko 600 i od toga 400 od pričesti, Pražnica: stanovnika 290 i od toga od pričesti 190, Gornjega Humca (crkvu izvan sela župnik naziva S. Domenica o Madonna di Concessione in Gradaz), Selaca: stanovnika u župi (Povlja i Novo selo) oko 400 i od toga 270 od pričesti (U Povljima ima 100 stanovnika i od toga 60 od pričesti). Spustili su se u Sumartin:

stanovnika oko 300 i od toga 200 od pričesti. Iz Sumartina je 16. lipnja 1738. upućena poruka župnicima Sućurja i Zastražišća. Umetnuta je molba stanovnika Novoga sela od 22. lipnja 1730, kojom traže kapelana. Na str. 349 vizitator je u Bolu: stanovnika preko 1600 i od toga preko 900 od pričesti. Poslije str. 368 dolazi 19 neispisanih stranica. Dana 25. lipnja 1738. počinje vizitacija po otoku Hvaru (str. 369) od Zastražišća: stanovnika 220 i od toga oko 160 od pričesti, pa produžuje u Gdinj: stanovnika (s Bogomoljem) 350, i Sućuraj. Umetnuta je predstavka iz Splitske od 26. svibnja 1738. s potpisima, kojom mole zasebnog kurata. Poslije str. 405 dolazi 76 neispisanih stranica, zatim poslije stranice numerirane s br. 239 ima dalje 82 neispisane stranice. Vizitacije se nastavljaju na str. 406. U uglu te stranice je broj starije inventarizacije No 71. Počinje u veljači 1746. od Starog grada: stanovnika oko 900 i od toga 600 od pričesti, zatim pohod ide u Vrbosku: stanovnika 400 i od toga 250 od pričesti, u Jelsi 600, u Vrisniku: stanovnika 190 i od toga 110 od pričesti, u Vrbanj: stanovnika 450 i u Dol: stanovnika 220 i od toga 120 od pričesti. Od str. 496 počinje bivši zaseban svezak s brojem stare inventarizacije No 78. Nove su vizitacije iz g. 1751. Iz Milne (stanovnika oko 404) pohod je krenuo u Bobovišća: stanovnika 480, u Sutivanu 470 i od toga 300 od pričesti, u Supetar: stanovnika 600, u Mirca: stanovnika 150 i od toga 120 od pričesti, u Donji Humac: stanovnika 235 i od toga 150 od pričesti. Dalje vizitacije, počevši od 15. lipnja 1751. na str. 586 imaju broj starije inventarizacije No 68. Počinje od Škripa: stanovnika 350 i od toga 250 od pričesti, produžuje se u Postira: stanovnika 300 i od toga 200 od pričesti, u Dol: stanovnika 250 i od toga 170 od pričesti. Od str. 631 vizitacija je na otoku Hvaru. U Zastražišću ima 220 stanovnika, u Gdinju oko 270, u Bogomolju 190 i u Sućurju 300. Zatim prelaze na Vis. U Visu je 2500 stanovnika, a u Komiži 1320. Zadnja numerirana stranica je 730.

XIII. FASCIKL

Vizitacija Antuna Becića, koji je biskupovao u Hvaru od g. 1759. do god. 1761.

Sastoji se od jedne knjige. Na vanjskim kartonskim koricama na lijevoj strani odozgo prema dolje nalijepljen je uži papir s ornamentima u crno i crveno. U gornjem dijelu korice zabilježen je broj stare inventarizacije No 73, a ispod njega je ispisano plavom olovkom: BECICH.

Na prvoj strani knjige u vrhu piše: Die Jannuarij 1760. In Palatio Episcopali.

Nakon pregleda katedrale prelazi se u druge crkve i crkvice u Hvaru. Među ostalima i u grčku crkvu sv. Venerande. Sve je to na latinskom jeziku. Od str. 16 je na talijanskom: Decreta pro Monali-

bus. Ostali dio vizitacije s pitanjima i odgovorima počinje na str. 18 do str. 28 od 9. veljače 1760. u Hvaru. Zatim 28 neispisanih stranica, pa druge kartonske korice, a to dokazuje, da su dalji izvještaji vizitacija dio bivše zasebne rukopisne knjige. Na tim koricama je natpis: 1760 BECICH. Liber Visitationum Parochiarum Insulae Issae et Insulae Pharae nempe Civitas Veterij Verboschae Jelsae Pituae Vrisnich Sfirze Varbagn S. Barbara seu S. Petri in Dol

Bruscie
Grabgie 1761

Ispod toga je broj stare numeracije No 84, ali je precrtan (tj. brisan). U Vrhu str. 29 je datum 11 Octobris 1759. Pharae. Zatim dolazi najava pohoda.

Kod te Becićeve vizitacije najveći se dio izvještaja odnosi na saslušanja. Pitanja su prethodno pripremljena na latinskom jeziku. Odgovori župnika, vidjenijih osoba, povjerenika crkve i bratovština, naredbe i izvještaji o posjetama crkava i crkvica napisani su na talijanskom jeziku. Počinje pohodom Visa na str. 31: stanovnika 2600 i od toga od pričesti 1500. Od str. 50 je vizitacija Komiže: stanovnika 1500 i od toga oko 900 od pričesti. U barki (cimba) su posjetili Biševo i sv. Silvestra. Zatim dolaze dispense za vjenčanja krvnih srodnika, dekreti i druge odredbe. Iza str. 68 ima 6 neispisanih stranica. Od str. 69 počinje vizitacija Starog grada 5. studenog 1760: stanovnika 1180 i od toga od pričesti oko 800, Vrboske: stanovnika 450 i od toga 300 od pričesti, Jelse: 721 i od toga 450 od pričesti, Pitava: stanovnika 280, Vrisnika: stanovnika 222 i od toga oko 125 od pričesti, Svirača: stanovnika 350 i od toga 240 od pričesti, Vrbanja, stanovnika do 600. Dola: stanovnika oko 250 i od toga 190 od pričesti. Na str. 148 sumirani su statistički podaci iz pohođenih župa. Izlazi, da su u tim mjestima na otoku Hvaru 8034 stanovnika, i od toga na otoku Visu 4100. Crkava je u župi Visa 9 (3 beneficija), a u Komiži 10 crkava. Na Hvaru ima crkava 38, beneficija 16, župa 12, kapelanije 2, popova 47. Na str. 149 govori se o posjeti Brusju (kapelanija), a na str. 150 o Grablju. Poslije toga od str. 154 dolazi 10 neispisanih stranica. Na str. 157—168 je predstavka iz Starog grada od 1. prosinca 1760. i popis 190 izbornika za biranje župnika. Time završava ovaj svezak. Dolazi povezani drugi bivši zasebni svezak sa svojim kartonskim koricama na kojima je naslov: Visita della Brazza 1760 e delle Parochie in Piame Zastrasischie Bogomoglia e Gdign San Zorzi. Dalje je zabilježen broj starije inventarizacije No 85. Vizitacija počinje u Bolu (str. 169) dana 21. travnja 1760: stanovnika 1500, pa je prešla u Milnu: stanovnika u župi do 510 i od toga 400 od pričesti, Bobovišća (broj stanovnika u sklopu Milne), Sutivan: stanovnika 500 i od toga 356 od pričesti, Mirca (pop Toma Crinfocai): stanovnika 170 i od toga 90 od pričesti, Donji Humac: stanovnika 233 i 150 od pričesti, Nerežišća: stanovnika 1400 i od toga od pričesti 900 (crkvica sv. Tudora est collapsa et dirruta). Umetnuta je pred-

stavka sela Dračevice s potpisima: 7 Žuvića, 8 Šimunovića, 1 Zorančića i 2 Ilijića, da se dozvoli gradnja baptisterija i da kapelan može krstiti. Zatim je bila posjeta Dračevici. Od str. 257 nastavlja se vizitacija. Dana 31. svibnja 1760. pohod je u Škripu: stanovnika oko 400 i od toga 280 od pričesti, zatim u Pučišćima: stanovnika 680 i od toga od pričesti 400, u Pražnicama: stanovnika 250 i od toga 170 od pričesti. Bobovišćanima je dana dozvola za gradnju druge crkve sv. Jurja; čini se za »Losischia Superiore«, koje je veće od Bobovišća. Ima i drugih dozvola i naredaba župnicima nekih sela. Zatim se na str. 290 govori o dolasku u Gornji Humac (11 lipnja 1760.): stanovnika 320 i od toga 260 od pričesti, pa u Selca: stanovnika oko 390, u Novom selu oko 160 i u Povljima oko 140, te ukupno od pričesti preko 500. Dolazi posjeta otoku Hvaru i to dijelu zvanom Plame. U Sućurju je stanovnika 346 i od toga od pričesti 230, u Bogomolju stanovnika oko 200 i od toga 110 od pričesti, u Gdinju stanovnika 286 i od toga od pričesti oko 180 i u Zastražišću stanovnika oko 270, a od toga 160 od pričesti. Na str. 356 i str. 357 sakupljeni su statistički podaci za Brač i Plame. Sumirano je na Braču 8927 stanovnika, 16 župa, 3 kapelanije s kuratom, 75 crkava »in integro«, 16 beneficija i 90 popova. U prednje 4 župe na Hvaru (u Plame) ukupno je 1102 stanovnika. Poslije str. 357 dolazi 7 neispisanih stranica. Na str. 360 je predstavka stanovnika sela Dračevice od 30. svibnja 1760., u kojoj ima 18 obitelji, iznose podatke o svom selu i crkvi sv. Kuzme i Damjana, koja je vlasništvo braće Žuvića p. Kuzme. Na str. 362 je predstavka Vrbanjana, a na str. 264 predstavka od 14. lipnja 1760, kojom se župnici »najstarijih sela otoka Brača«, Nerežišća, Donjega Humca, Škripa, Dola i Pražnica tuže zbog odcjepljivanja pojedinih bračkih naselja od matičnih župa, što je uvelike štetovalo njihovim dohocima, pa ustaju protiv očite namjere nekih novih siromašnih selaca, da se odvoje iako im župnici plaćaju kapelane kao u Splitskoj župnik Škripa, u Povljima župnik Gornjega Humca, a u Okladu s Novim selom župnik Selaca, koji ima male dohotke. Na str. 366 govori se o vjenčanju Dujma Sinovčića reč. Baras u Mircima, koji je prije živio u konkubinatu s drugom. Zatim dolaze dispense za krvne srodnike. Na str. 369 pri pohodu u Postirima iznijet je protest advokata Vicka Vusija u ime Ante Cerinea protiv izbora popa za Ložišća, Stanac Dolac i Pothume bez njegova ovlaštenja, jer da je to pravo njegove obitelji. Od str. 371 dolaze opet dispense za srodnike. Posljednja je numerirana stranica 375 i onda do kraja ima još 26 praznih (neispisanih) stranica.

XIV. FASCIKL

Vizitacija fra Joakina Pontaltija iz Verone reda Karmelićana. Postao je biskup g. 1761. Ne poznavajući jezik naroda, odrekao se časti god. 1767.

Knjiga vizitacija sastoji se od tri povezana sveska: 1) počinje g. 1763. od str. 1 do str. 49. Ima i broj stare numeracije No 89; 2) do str. 331 iz g. 1764., a obuhvaća Brač i dio Hvara i 3) do kraja str. 363 pod arhiđakonom Callottijem za Zastražišće, Bogomolje, Gdinj i Sućuraj.

Počinje od Bobovišća (skupa s Ložišćem i Pothumom), pa pohod prelazi u Bol: stanovnika 1500 i od toga od pričesti oko 1000, onda odlazi u Sumartin: stanovnika 370 i od toga 270 od pričesti, produžuje barkom do u Radonju, te odlazi u Selca: stanovnika 400 (od toga 170 u Novom selu i 105 u Povljima), zatim u Pučišća, pa u Gornji Humac: stanovnika oko 350 i od toga 220 od pričesti, Pražnice: stanovnika 274 i od toga 180 od pričesti, Postira: stanovnika 400 i od toga 250 od pričesti, Dol: stanovnika oko 300 i od toga 200 od pričesti, Škrip: stanovnika oko 400 i od toga 260 od pričesti, Nerežišća: stanovnika 2000 i od toga oko 1000 od pričesti, Donji Humac: stanovnika 238 i od toga od pričesti 150, Supetar: stanovnika 903 i od toga 606 od pričesti, Mirca: stanovnika oko 200 i od toga 100 od pričesti, Sutivan: 500 i od toga 350 od pričesti, Bobovišća: stanovnika u župi oko 550, Milna: stanovnika 550 i od toga oko 350 od pričesti, Stari grad: stanovnika oko 1280 i od toga oko 820 od pričesti, Vrboska: stanovnika 450, Jelsa: stanovnika 670, od toga 450 od pričesti, Pitve: stanovnika 302 i od toga od pričesti 180, Vrisnik: stanovnika 220 i od toga 120 od pričesti, Svirče: stanovnika 375 i od toga 240 od pričesti, Vrbanj: stanovnika 650, Zastražišće: stanovnika oko 300 i od toga 180 od pričesti, Gdinj, Bogomolje: stanovnika oko 230, Sućuraj: stanovnika oko 360 i od toga oko 250 od pričesti, Vis: stanovnika 3000 i od toga od pričesti 1500 i Komiža: stanovnika 1500, a od toga preko 900 od pričesti.

*

Ostale vizitacije nisam stigao da potanje pregledam. One su u ovim fasciklima:

Fascikl XV biskupa Petra Ribolija iz Splita, koji je biskupovao od g. 1767. do g. 1783. Vizitacije su u jednoj knjizi, koja se sastoji od 8 dijelova: 1) do str. 177 g. 1768., 2) do str. 222, 3) do str. 352 g. 1769, 4) do str. 509, 5) do str. 622, 6) do str. 793, 7) do str. 989 i 8) do str. 1143.

Fascikl XVI dominikanca Ivana Dominika Stratika iz Zadra. Biskupovao je od g. 1784. do g. 1799. Fascikl se sastoji od dvije uredno vođene knjige s nastavkom numeracije. Prva ima tri sveska: 1) do str. 152, 2) do str. 197 i 3) do str. 420. Druga knjiga je do kraja, tj. do str. 503.

Fascikl XVII je iz vremena vakantne biskupije pod kapitularnim vikarom Zudenigom. Nije uvezano u knjigu, već su slobodni listovi.

Fascikli XVIII, XIX, XX i XXI, tj. četiri fascikla iz vremena biskupovanja Ivana Skakoca. Skakoc je Trogiranin, a biskupovao je od g. 1822. do g. 1837.

Fascikl XXII je iz vremena biskupovanja Skradinjanina Filipa Dominika Bordinija od g. 1839, do 1865. To su vizitacije Bordinija i pomoćnog splitskog biskupa prepozita Makarske.

Fascikl XXIII se sastoji od tri (3) omota bez uveza, i to: 1) biskupa Jurja Dubokovića iz Pitava od g. 1866. do g. 1875., 2) biskupa Andrije Ilića iz Staroga grada na Hvaru. Biskupovao je od g. 1876. do g. 1887. i 3) biskupa franjevca Fulgencija Careva iz Kaštela Gomilice. Biskupovao je od g. 1889. do g. 1901.

*

Prema zapisnicima pregledanih vizitacija, a u vezi s ispitivanjima o razvoju naselja na otocima Braču, Hvaru i Visu, citirao sam broj stanovnika prema izjavama odnosnih seoskih župnika, a rjeđe prema izjavama pozvanih svjedoka. Međutim, može se primijetiti, da se od jedne do druge vizitacije ponekad mijenjaju podaci, bilo na više, što je normalno, ili na niže, što je neprotumačivo, jer ne postoji u izjavama nikakvo objašnjenje. Istina, podaci o broju stanovnika ili o broju osoba od pričesti nisu davani na osnovu popisivanja stanovništva. To su sve samo procjene. Stoga u odgovoru često i stoji »in circa« ili »saranno«. Ukoliko je takvo pitanje postavljeno i svjetovnim svjedocima u istom naselju, izjava o broju nije se uvijek slagala s izjavom popa. Osim toga od jedne do druge vizitacije nije bio isti župnik, pa ni isti kriterij.

Što se tiče datog broja, treba uzeti u obzir, da je župnik skoro uvijek izjavljivao o broju župljana. Prema tome u izjavi se misli na sve stanovnike u župi, a ne samo onog sela, u kojem je bilo središte župe. Stoga, čim se neko selo odvojilo i dobilo zasebnog župnika (a ponekad tek samo kapelana), u idućoj vizitaciji broj župljana je opadao, ali se dobio podatak za novu crkvenu župu (ili kapelaniju). Ponekad se i ističe, da župnik misli ne samo na selo, u kojemu je središte župe, već i na drugo pripojeno selo, na pr. Vrbanj i Svirče do god. 1690., kad su se Svirče odvojile (Sv. Nedjelja je ostala pod Svirčima do g. 1822), Gdinj i Bogomolje (uz Bogomolje je danas skupina kuća Selce), Zastražišće (župa od g. 1605) i Poljica. Međutim, Dračevica na Braču bez napomene pripajana je u broju stanovnika Nerežišća, a tako i drugi zaseoci oko eremitaža, broj stanovnika Splitske uvijek je pribrajan broju Škripa bez napomene. U početku su i stanovnici zaselaka i sela na istoku od Gornjega Humca, pribrajani Gornjemu Humcu. Tako i Milna Nerežišćima, pa Bobovišća Milni, Ložišća Bobovišćima. Na Visu se spominju samo Vis i Komiža. Unatoč tomu ima primjera, kad svejedno ne možemo obja-

sniti nastalo smanjenje broja stanovnika, iako su nam i takovi podaci za ono vrijeme važni.

Posebno, što se tiče Brača, mora se utvrditi, da nova naselja u bračkom primorju, nastala u XV. i XVI. stoljeću, nisu kroz XVI. i XVII. st. mnogo porasla — osim Bola i donekle Pučišća — već tek krajem prve polovice XVIII stoljeća, ali da su u drugoj polovici XVII st. odskočila nova sela: Milna, Sumartin, i Selca, a u XVIII st. Bobovišća. Međutim, to nam još nešto pokazuje, tj. da stanovnici starih bračkih sela, koja su se raselila u XV. i XVI. st. Pothume, Podgračišće, Mosuljica (Mošuje, Mosula), Dubravica i Gradac nisu pošli u znatnijem broju prema istoku, već prema Bolu i Gornjem Humcu, u mjesta koja su već postojala, a vjerojatno je samo nekoliko pastirskih obitelji, iz raseljenih naselja, pošlo prema istoku od Gornjega Humca. Na to nas upućuje i poznati fakat, da su Hrankovići preselili iz Graca u Bol (posljednja se udala u XVII st. za Defilipisa u Nerežišća) i Čikarelovići koji su nakon doseljenja na Brač, iz Mosuljice (Mošuja) prešli u Gornji Humac i zatim — poput drugih — u Pučišća, u koje mjesto se spustio i veći dio stanovnika iz raseljenog Straževnika. Još se može utvrditi da se Poljičani oko g. 1574 nisu u većem broju naselili istočno od Gornjega Humca, kako se moglo pretpostaviti na osnovu dukale Aloiza Mocenico od 31. prosinca 1574., već u razna već postojeća bračka naselja.

U svakom slučaju, izjava u vizitacijama o broju stanovnika, tj. duša, zavisi — kao i kod drugih izjava — o savjesnosti onoga, koji daje izjavu, u konkretnom slučaju onoga, koji odgovara na postavljeno pitanje, tj. o savjesnosti popova, koji su mogli imati točniji uvid o stanju, jer su morali voditi matične knjige. Istina, u XVI st. svi popovi ne vode matične knjige, a u prvom dijelu XVII st. jedan dio vodi samo knjige (ili knjigu) krštenih i vjenčanih.

*

U vezi s mojim ranijim člancima i radovima, mogao sam potvrditi neke činjenice, a druge je potrebno ispraviti.

1. Župnik u Sutivanu Matej Andrijašević bio je uistinu Poljičanin i potpisivao se bosančicom. Stoga se može održati moja pretpostavka, da je »u matičnoj knjizi rođenih bilježio hrvatskim jezikom ili još vjerojatnije bosančicom« (Najstarija sačuvana knjiga rođenih u Sutivanu 1622–1694., »Starine«, 47, str. 225). Iz vizitacije od g. 1598. vidi se, da je znao pisati i talijanski, ali odvojenim slovima kao kod bosančice. Dok za pređašnjeg župnika Ivanovića nema dokaza da je vodio matične knjige, Andrijašević je g. 1592. izjavio biskupu Cedulinu, da mu je neki došljak oduzeo knjige. Stoga je mogao pokazati samo papir, na kojemu je nastavio bilježiti od mjeseca ožujka. Da li je knjige vodio župnik Tomaseo? God. 1613. za vizitacije istog biskupa Cedulina, ovaj je zatražio, da mu Tomaseo po-

kaže knjige krštenih i vjenčanih, pa mu je on donio u »mal in ordine« knjigu krštenih, a mjesto knjige vjenčanih donio je dvije cedulje, iz kojih se moglo utvrditi, da se odnose na vjenčanje »in loco del altro libro porto doi carticelle sopra le quali si vide hauer atti di Matrimonij«.

2. Na osnovu nadgrobne ploče na hrvatskom jeziku sutivanskog župnika Ivana Pavića MDCXXXIII I, pomišljao sam da je umro g. 1634. (Natpisi u Sutivanu, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split, sv. 50, 1932. str. 348). Kasnije, jer je zadnja rimska brojka I udaljena, i ustanovivši da Pavić vodi postojeću staru maticu rođenih samo do g. 1636., pisao sam »Što se tiče g. 1636. vjerojatno je to godina Pavićeve smrti, ali jer nema starih knjiga umrlih (počinju tek od g. 1776.) ne može se dokazati godina njegove smrti drugačije već samo time, što je g. 1636. izvršio tri krštenja, a poslije nijedno. Međutim, može se pretpostaviti, da je bolovao i kasnije duže vremena, pa su ga zamjenjivali drugi neimenovani popovi.« (Najstarija sačuvana knjiga rođenih Sutivana 1622–1694, »Starine«, 47, str. 228–229). Sada iz vizitacije vidimo, da je Pavić bio živ i g. 1639. i da je poslije njega, prije župnika Kovljanića (1644) službovao kratko vrijeme pop Slovinić, ali njegovih matičnih knjiga danas nema.

3. Unatoč bilješci u sutivanskoj knjizi bratovštine, da je crkva sv. Roka u Sutivanu sagrađena g. 1635. (Prilog proučavanja zdravstva na Braču, »Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku« God. II., 1953, str. 279), iz vizitacija izlazi, da je građena 1623, ali prema izjavi župnika Pavića 6. lipnja 1637. još nije bila prikladna za vjerske obrede, »qual Chiesa al presente non é atta a celebrare«, nema beneficija ni rektora, ali ima »tre o quatro secchi di mosto della vigna di Nicolo Sirotcovich, et quella per legato di qm. Francesco Sebastianouich, et quatro o cinque animali pecorini«, a biskup Zorzi dodaje, da postoji »icona corrosa vetusti cum imaginis S. Rochi«, a vrata (value) se ne zatvaraju. God. 1645., za vizitacije biskupa Milanija Jerko Petricius kao svjedok iznio je, koja sve zemljišta posjeduje ova crkva i dodao: »Nel passato bisogno della peste (sigurno misli na kugu od g. 1644. kad je u Sutivanu bilo okuženo 19 obitelji), io ho procurato per questa Chiesa, con maggior feruor che ho prouato et anco ho fatto proponimento di attender per la Chiesa fino che sarò viuo. Il popolo poi mi ha eletto in Procuratore, et cosi coopero quanto posso per beficio della Chiesa sodetta«.

4. Da se Sumartin na Braču nije nazvao po tome, što su možda fratri na dan sv. Martina došli i neku ruševnu crkvicu posvetili stoga sv. Martinu (1646), imamo dokaza i iz vizitacije biskupa Milanija od g. 1645., jer on spominje već postojeću crkvu ili crkvicu sv. Martina. Znači, da je postojala pod tim imenom prije dolaska franjevaca. Da se spomenuta baš na nju odnosi, vidi se i po mjerama o udaljenosti od središta župe u Gornjem Humcu, od kojega je udaljena 10

milja, dok je crkva sv. Nikole udaljena 8 milja, a Gospina crkva »Na Selcih« i »de Radougna« 7 milja. (v. Andrija Staničić i popis knjiga franjevačke biblioteke u Sumartinu od g. 1769, »Starine«, 48, str. 253–256).

5. Prema Farlatiju i Ciccarelliju (»Osservazioni«, 1802) tražio sam barem ostatke crkve sv. Jurja na zapadnom sutivanskom rtu Svićurac ili Sućurac, ali ih nisam još otkrio (v. »Da li su neki dijelovi Brača pripadali splitskoj diecezi« u »Novo doba«, Split, br. 105, 1941). Crkva je ipak postojala, iako za vizitacije biskupa Milanija u lošem stanju. On ju je posjetio u procesiji g. 1645. (22. studenoga). Tada je doznao, da ta crkva u zajednici sa splitskom crkvom sv. Jurja na zapadnom rtu Marjana ima zemljište na Marjanu i da beneficij drži član splitskog kaptola. Predašnji rektor p. Jerolim Alegretti davao je bivšem župniku Sloviniću elemozinu, da na dan sveca služi misu, pa su Sutivanjani tog dana dolazili u procesiju. Milani konstatira: »Ecclesia Sti Georgy distante è Parochia circa tria miliaria, in quam ingressus, orat.e fruta, Vidit eandé sine ostio sine altari, nuda, perictù in stato peximo, et prope eandé, Vidit domuncula de ratione ipsius Ecclesia, colapsa«. Stoga se Milani obratio splitskom vikaru, da se crkva popravi, što je vikar Nikola Maffei pismom od 28. studenoga 1645. obećao. Međutim, danas se ne može primijetiti ni kamen na kamenu. Još g. 1705. piše »opat« Petar Dominis u neobjelodanjenom rukopisu »Idea della Branzza« da su na zapadnom rtu vidljivi ostaci crkve sv. Jurja s mnogim oltarima i kapelicama. (v. V. Brunelli, »Andrea Ciccarelli«, u »Scintille«, br. 15 od 28. III. 1889, Zadar).

6. O staroj crkvi sv. Ivana pisano je dosta, naročito otkako su bili otkopani njeni temelji g. 1934. Nju spominje i Marijan Horvat u svom radu »Oporuka splitskog priora Petra« (Rad, 283, JAZU, 1951). Vizitator August Valiero veli g. 1579. o crkvi sv. Ivana (v. »Croatia sacra«, br. 5, Zagreb, 1933): Ecclesia Sti Joannis imperfecta ... Isti Valiero, odvajajući Sutivan od matične župe Donjega Humca, novoj župi je pridijelio »simplex beneficium ecclesiasticum capellanum S. Ioanis a Funte«. Ovaj »simplex beneficium« drži »Rector honorabilis don Simeon Ornaneus«, a nosi oko 24 dukata godišnjih prihoda i ima se priklopiti novoj župi, kad Ornaneus umre ili inače prestane biti rektor crkve sv. Ivana. Premda u Valierovoj vizitaciji piše: Ecclesia S:ti Joannis imperfecta, sed cujus constructio ita promouetur, ut breui absolvenda sit. Erigitur ab hominibus loci. Haec habet unicum Altare cum Icona, altariolo amouendo, mapis, duebus candelabris ferreis, et pallio sarziae rubeae. Svakako je ipak jasno, da je crkva otprije postojala, imala svog rektora u Splitu i godišnji prihod od 24 dukata. Nakon odluke vizitatora Valiera, splitski rektori su se izvlačili da ne izvrše sjedinjenje, do kojega nije nikada ni došlo. Kad je crkvu posjetio splitski nadbiskup Markantun de Dominis ljeti 1609. ostaci stare crkve bili su vidljivi na površini, što se vidi iz Cedulinove istrage prigodom vizitacije 14. lipnja 1611. Svjedok Božo

Nadali rekao je, da je Dominis, čim se iskrcao u Sutivanu, odmah pošao »a visitare personalmente la Chiesa overo Capella dirutta di S. Giovanni in fonte alias ponta nigra«, a svjedok Julije Nadali svjedočio je, da je Dominis pošao odmah »in Chiesa dirutta di S. Giovanni in Fonte in Ponta Nigra ... facendo scriver al suo Cancelario ... di voler perche il Rettor della detta Capella fabrichi la Chiesa di S. Zuanne.« Međutim, za vizitacije biskupa Milanija g. 1645. konstatirano je »in quod ingressus vidit eandem sine tecto, sine pauimento, nudam penitùs et tantumodo habentem paruulam Iconam super altariolo paruulo cuius imagines pié vetustate bene ignosci non possunt; et interogauit ad stantes di fundatione, omeribus Rectore et beneficio eiusdem Ecclesiae. Ibique presens D. Hieronymus Petritius respondit Ecclesiam fuisse fundatam ab Incolis huius Parochiae, eo quod alis que ibi erat antiquitus et in cuius Capella suis temporibus: celebratur, colapsa est. Rectore vero eiusdé esse Ad. R. D. Hieronymus Natali canonicus Spalaté; qui obtinet beneficiù, valoris annui ducator sesaginta circiter ...« Restauraciju crkve dao je izvršiti g. 1655. splitski kanonik rektor crkve Jerolim Nadali Božičević iz Sutivana. Južni je zid te crkve (također današnje) sa četiri vanjske lezene ostatak stare crkve, koja se spominje 1202., o kojoj govori splitski prior Petar, a za koju je rekao Abramić (na predratnom kongresu kršćanske arheologije u Rimu) da je iz VI. vijeka, te je bila otkopana g. 1934.

IVAN IVANIŠEVIĆ (1608–1665) I KNJIGE VIZITACIJA U HVARU

U arhivu biskupske kurije u Hvaru pohranjenje su vizitacije hvarsko-bračko-viških biskupa i drugih vizatora od XVI. stoljeća (g. 1579) do druge polovice XIX. stoljeća. Najstarija je vizitacija iz vremena biskupovanja Martina Martinisa (1574–1581). U cijelosti je objelodanjen na latinskom jeziku samo dio Valijerove vizitacije o otoku Braču.[1] Osim ove vizitacije postoje i vizitacije više biskupa i

[1] Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579, »Croatia sacra«, Zagreb, 1933, br. 5 str. 62–88. Objelodanio *Andre Jutronić* s uvodom. — D. Farlato g. 1769 nije objelodanio čitavu (Illir. Sacr., IV.). Međutim, u Valijerovoj vizitaciji se govori i o ondašnjim naseljima na otocima Hvaru i Visu. (Taj dio vizitacije nisam svojevremeno objelodanio). Tako znamo, da je g. 1579. bilo u Starom gradu »quatrigentis in circa habitatibus«, u Dolu (Cical Dolus) »in qua sunt 22 familie«, u Vrbanju (Varbagnus Ville) »habet animas a Communione trecentas quinquaginta«, u Vrboskoj (Varbosca) »habet quingenas animas in circa«, u Jelsi »ultra mile animas SSn Eucharistie Sacramentus assumentes«, u Zastražišću (Zastragischia) »connumerato populo Polizze villa vicine et sue Parochie subjecte habet animas octoginta in circa que SSn assumunt Eucharistiam«, u Gdinju (Gninum) »habet, comprehenso populo Bocomolie ville sua Parochie subjecte animas 170

njihovih generalnih vikara, kao i kapitularnih vikara.[2] Iz druge polovice XVI. stoljeća i prve polovice XVII. stoljeća postoje vizitacije biskupa Petra Cedulina; iz XVII. stoljeća biskupa Nikole Georgija (Zorzija), Vincenca Milanija, Ivana de Andreisa i Jerolima Priulija; iz XVII. i XVIII. stoljeća Ivana Tome Rovete; iz XVIII. stoljeća Rajmunda de Aspertisa, Dominika Condulmera, Cezare Bonajutija, Antona Becića, Joakima Marije Pontaltija, Petra Ribolija i Ivana Dinka Stratika; iz XIX. stoljeća Ivana Skakoca, Filipa Dominika Bordinija i u zajedničkom fasciklu Jurja Dubokovića, Andrije Ilića i Fulgencija Careva. Vizitacije vikara su u fasciklima odnosnih biskupa. Vizitacije kapitularnog vikara Zudeniga nalaze se u posebnom fasciklu. Ukupno 23 fascikla.

Pored čisto crkvenih pitanja i problema ima u vizitacijama i mnoštvo drugih podataka: o crkvama, inventarima, oltarima, slikama, putovanju, dočeku, broju stanovnika, životu popova, separaciji župa, osnivanju kapelanija, o bratovštinama i njihovim prihodima i posjedima, o legatima, o prihodima crkava i župnika, o pričešćivanju o Uskrsu, o konkubinatima, o raznim odnosima u selu itd. Može se pratiti razvoj pojedinog naselja, dobiti podataka o istaknutim ondašnjim pojedincama, i o lokalnoj historiji naših otočkih sela.

Od biskupa, koji su nam ostavili vizitacije[3] najduže je biskupovao Petar Cedulini[4], tj. od 1581. do 1634. Doživio je dublju starost, jer je biskupovao 53 godine. U arhivu hvarske Kurije postoje 4 opsežna fascikla iz Cedulinova vremena. U jednom su od tih fascikala i vizitacije Ivana Ivaniševića, kao generalnog vikara i kao kapitularnog

à Communione«, u Vrisniku (Vrisnich) »habet animas circa septuaginta, SSn Eucharistiam assumentes, na otoku Visu »habentque omnes circa octingentas animas à Communione«. U opširnijem izvodu na našem jeziku donio je dio o Visu *Grga Novak* u svom radu »Prilike na otoku Visu od XVI do XVIII stoljeća« u Analima Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku (Dubrovnik, 1953, str. 149—151).

[2] U arhivu hvarske Kurije radio sam nekoliko dana aprila 1959. Pritom me je posebno zadužio direktor Historijskog arhiva u Hvaru dr. Niko Duboković i na pruženoj pomoći mu izražavam svoju zahvalnost. Moja zahvalnost i JAZU, što sam mogao skoro mjesec dana raditi u novembru 1959. Posebno zahvaljujem don Tonku Breškoviću, koji mi je bio uvelike pri ruci.

[3] Status personalis et localis Diocesis Pharensis-Brachiensis et Issensis pro anno Domini MCMVII (exeunte), Trident, 1908, str.: 13—14. O vremenu biskupovanja, od kojih imamo vizitacija: Petar Cedulini 1581—1634, Nikola de Zorzi 1634—1644, Vincenco Milani 1644—1666, Ivan de Andreis 1667—1676, Jerolim Priuli 1676—1692, Ivan Toma Roveta 1693—1704, Rajmund de Aspertis 1704—1722, Dominik Condulmer 1723—1736, Cesar Bonajuti 1736—1759, Ante Becić 1759—1761, Joakim Marija Pontalti 1761—1767, Petar Riboli 1767—1783, Ivan Dominik Stratiko 1784—1799, Ivan Skakoc 1822—1837, Filip Dominik Bordini 1839—1865, Juraj Dubokov'ć 1866—1875, Andrija Ilić 1876—1887 i Fulgencije Carev 1889—1901. Pregledao sam do g. 1764., prema tome do vizitacija Pontaltija.

[4] Status personalis, ibid. str. 13. O Petru Cedulinu piše: Patritius Jadrensis, a. 1581. ab Ecclesia Aenonensi ad hanc Sedem translatus fuit. Duas synodos celebravit. Benemeritus de nova Ecclesia Cathedrali construenda. Sedit a. 53, in visitanda administranda Diocesi habuit Legatum Apostolicum Maravi. Obit a. 1634.

vikara. Kako je Ivanišević u još dvije etape bio generalni vikar također pod biskupom Georgijem i pod biskupom Milanijem, imamo od njega podataka i u fasciklima njihovih vizitacija. Osim toga, dok je djelovao u krugu biskupije u Hvaru, bio je i »canonicus theologalis«.

Najveći dio sadržaja *pregledanih vizitacija, od g. 1579. do g. 1764.* osim kod Valerijeve vizitacije, sastoji se od pitanja i odgovora. Pitanja su, naročito kod starijih vizitacija, na latinskom jeziku, ali i na talijanskom. Ona su očito unaprijed pripremljena, pa su često ista ili slična. Ali na osnovu odgovora iskrsavala su nova nepredviđena pitanja, koja su redovito na talijanskom jeziku, kakvi su i svi zapisani odgovori, premda se mora pretpostaviti, da su mnogi svjetovnjaci (prokuratori crkava, bratovština i puka, pa i drugi istaknutiji seljaci kao svjedoci, ili okrivljenici i okrivljenice) odgovarali na našem jeziku, a također i pojedini popovi, (naročito »illirici«), pustinjaci i picokare. Ti su zapisnici najvjerojatnije pisani na »licu mjesta« i na slobodnim listovima. Ispod zapisnika o saslušanju često je potpis popa ili svjedoka, a ponekada je samo križ, što je moralo značiti, da je dotičnik nepismen, ali ni potpisi ni križevi, nisu uvijek prakticirani. Slobodni listovi su kasnije uvezivani u rukopisne knjige, a još kasnije je po više takvih knjiga povezivano u opsežnije knjige. U sklopu vizitacijske knjige našli su se i svi dokumenti, isprave, naredbe, dozvole, pa i starijeg datuma, ukoliko su prilagani za vrijeme odnosne vizitacije. Svi su ti rukopisi unikati.

*

Ivan Ivanišević, koji se u početku pisao i potpisivao, kao i njegovi roditelji, preci i rodbina, obiteljskim prezimenom Ivanišević, kasnije, vjerojatno nakon povratka sa studija u Italiji, i kao kanonik na Hvaru, potpisuje se novim prezimenom Joannitius i Joannitio. Njega je kasnije u tome slijedila i uža rodbina. Rodio se u *Postirama* na otoku Braču, g. 1608. U staroj postirskoj knjizi rođenih zabilježena je njegova krštenica:[5]

Die 13 Februarij 1608

Ego P(res)b(yte)r Vicentius Michel(ouich) baptisaui Iuanem filium D. Vincentij Iuanisseuich et eius uxoris D. Elene. Compatres fuerunt D. Hieronimus filius D(ome)nici de Dominis et D. Elena uxor D. Nicolai Michelouich filij D(omi)ni Pauli.

[5] Istu sam krštenicu već objelodanio: a) Bračk pjesnik Ivan Ivanišević (1608—1665), u božićnom broju »N. Doba«, Split, 1937; b) Pjesnik Ivanišević (1608—1665) i prve književne kritike, u »Republici«, br. 11, Zagreb, 1953. Oba puta s manjim štamparskim griješkama; c) u bilješci u »Bračkom zborniku« br. 1, Split, 1940, u rubrici Kulturne bilješke na str. 130 i d) Pjesnik Ivan Ivanišević (1608—1665) i njegov rod, u »Zadarskoj reviji«, br. 2, Zadar, 1956, str. 135—141.

Pojedini pisci, koji su pisali o Ivaniševiću, nisu ispravno znali za njegovo rodno mjesto. Smatrali su, da se rodio u Dolu na Braču ili u Bolu na Braču.

Pučišćanin Andrija Ciccarelli štampao je u »Osservazioni sull' isola della Brazza e sopra quella nobiltà« (Mleci, 1802). pismo povaljskog opata dra Gio. Gioannizio (tj. Ivana Ivaniševića) upućeno splitskom nadbiskupu Leonardu Condulmeru, u kojemu govori o starinama u Škripu na Braču i starinskim ostacima u Bolu i u predjelu Bunja na Braču. Pismo je datirano iz bračkog Dola 5. lipnja 1660. gdje je, vjerojatno, Ivanišević u starijim godinama služio kao župnik.[6] To je datiranje već i samog bračkog historičara A. Ciccarellija zavelo, da u svojim »Opuscoli« g. 1811. napiše, da se »Giovanni Gioanizio ossia Ivanissevich« rodio g. 1608. »nella terra *Dol* nell' isola Brazza« i da se, pošto je dao ostavku na kanoničko zvanje u Hvaru, nije stidio da postane župnik u svom rodnom mjestu.[7] Ipak je A. Ciccarelli u svojim starijim godinama promijenio mišljenje o Ivaniševićevu rodnom mjestu. Naime, mnogi Ciccarellijevi rukopisi bili su pohranjeni u zadarskoj gimnaziji (propali su prigodom bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu). Na osnovu tih rukopisa Vitaliano Brunelli je kroz nekoliko brojeva zadarske revije »Scintille« g. 1889. štampao članak u nastavcima pod naslovom »Andrea Ciccarelli«. Tako je donio iz pohranjene Ciccarellijeve ostavštine u Zadru među ostalim stvarima i već objelodanjeno Ivaniševićevo pismo nadbiskupu Condulmeru, ali uz Ciccarellijevo objašnjenje da je autor pisma slavni doktor pop »Gio. Gioannizio ossia Ivanissevich« rečeni Jurišić iz *Postira*, a porijeklom iz Dola. »Nacque egli 1608. circa e morì del 1665. dopo essere stato canonico teologale di Lesina, e per tre volte vicario generale«.[8]

Šime Ljubić je u tri navrata pisao o Ivaniševiću: g. 1845. u zadarskoj »Zori dalmatinskoj«, g. 1856. u »Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia« i g. 1869. u »Ogledalu književne povi-

[6] *A. Ciccarelli*, Osservazioni sull'isola della Brazza e sopra quella nobiltà, Venezia, 1802, str. 101—102.

[7] *A. Ciccarelli*, Opuscoli riguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato e di parecchi altri Dalmati, Dubrovnik, 1811, str. 55.

[8] *V. Brunelli*, Andrea Ciccarelli, u »Scintille« br. 13—14, Zadar, 1889. Citiram odnosnu Ciccarellijevu bilješku u cijelosti: La presente lettera è stata copiata da me Dn. Andrea Ciccarelli nell'anno 1783 nel mese di luglio da un' altra simile esistente presso il dotto e nobil Sig. Ottavio Martinis. L'autore di essa è stato il famoso dottore sacerdote Gio. Gioannizio ossia Ivanissevich detto Giurissich da Postire, ma originario da Dol di famiglia nobile originaria brazzana. Nacque egli del 1608 circa è morì del 1665, dopo essere stato canonico teologale di Lesina e per tre volte vicario generale, nel qual tempo, in etta di 33 anni, stampò il libro in verso illirico: Kita cvitja razlikova, e scrisse varie altre dotte ed erudite opere, e poscia fu parroco di Dol, e rimasto nel 1660 abbate mitrato di Povglie. K tomu Brunellijev dodatak: Colla qual nota si corregge questo errore del Gliubich, che cioè il Giovannizio cessasse di vivere nel 1655.

jesti jugoslavenske«, knj. II. Sva tri puta je napisao, da se Ivanišević rodio u *Dolu* na Braču.[9]

I Ida von Düringsfeld g. 1875. piše, da se Ivanišević rodio u brač-kom *Dolu.*[10]

Ivan Kukuljević Sakcinski u Matičinoj knjizi »Glasoviti Hrvati prošlih vjekova« g. 1886. također veli, da se Ivanišević rodio u *Dolu.*[11] U drugoj Matičinoj knjizi »Povijest hrvatske književnosti« g. 1913. Branko Vodnik ponavlja, da se Ivanišević rodio u *Dolu.*[12]

David Bogdanović[13] u prvom (1914) i u drugom izdanju svog »Pregleda književnosti hrvatske i srpske« također piše, da se Ivanišević rodio u *Dolu,* u mjestancu na otoku Braču. Isto ponavlja i u trećem izdanju (1933): »Ivan Ivanišević nije Hvaranin, jer se rodio u *Dolu,* ali kao kanonik hvarski pa generalni vikar i opat najveći dio života proveo u Hvaru«.

Bračanin Ivan Ostojić[14] u svojoj knjizi o povaljskoj opatiji, govoreći o opatu Ivaniševiću, g. 1934., pretpostavlja, da je Ivanišević rodom iz *Dola.* Drugi Dalmatinac Vinko Lozovina[15] g. 1936. uzima također, da je *Dol* Ivaniševićevo rodno mjesto.

[9] *Š. Ljubić,* Xivotopisje. Ivan Ivanissevich. u »Zori Dalmatinskoj«, br. 37, 38 i 39. Zadar, 1845, str. 291—294, 299—301 i 310—311. Na str. 292 Ljubić je napisao »rodio se daklem u Dolu malehnome selu na Bračkom otoku god. 1608. od plemenite i blage kuće«; — *Š. Gliubich* u »Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmatia«, Beč, 1856, str. 178, veli, da se Ivanišević rodio »in Dol piccola terra dell'isola Brazza 1608« i dodaje, da je Ivanišević umro 1655. *Smatram, da je to štamparska griješka ili lapsus calami mjesto 1665.* — *Šime Ljubić,* Ogledalo književne povijesti jugoslavjanske, knj. II, Rieka, 1869, str. 403: »rodio se u Dolu na Braču«.

[10] *Ida von Düringsfeld,* Aus Dalmatien sv. I, Prag, 1857, str. 311: Ivanissevich (Giovanni) geboren in Dol 1608, Generalvikar in Lesina, starb als Abt von Povliana 1665, schrieb Kita cvitja (Blumenstrauss), u Mletcih 1642. und viele andere, leider verloren gegangene slavische Poesien.

[11] *Ivan Kukuljević Sakcinski* u »Glasoviti Hrvati prošlih vjekova«. Izd. Matice Hrvatske, Zagreb, 1886, str. 206: »Ivan Ivanišević pripadao je plemićkoj porodici, koja je imala u grbu dva krila, iz kojih ističe zvijezda. Za ime roditelja mu ne znamo. Rodio se u Dolu, mjestancu otoka bračkoga godine 1608«.

[12] *Branko Vodnik,* Povijest hrvatske književnosti, knj. I. Izd. Matica Hrvatska, Zagreb, str. 264—265: »Ivan Ivanišević (1608—1664) rođen u Dolu na otoku Braču, kanonik hvarski i vikar biskupije, izdao je zbirku »Kita cvitja razlikova« (Mleci, 1642)... Ivanišević kao da je slabo poznavao stariju dubrovačko-dalmatinsku poeziju, jer pjeva na svom domaćem narječju«.

[13] *David Bogdanović,* Pregled književnosti hrvatske i srpske, Zagreb, 1914, str. 162—163: »Ivan Ivanišević (1608—1665) rodio se u Dolu, mjestancu na ostrvu Braču. Bio je kanonik hvarski, generalni vikar biskupije i opat«. — Isto ponavlja i u drugom izdanju na str. 223—224, a također i u trećem izdanju g. 1933, str. 247: »Ivan Ivanišević (1608—1665) nije Hvaranin, jer se rodio u Dolu, ali je kao kanonik hvarski, pa generalni vikar i opat najveći dio života proveo u Hvaru«.

[14] *Ivan Ostojić,* Benediktanska opatija u Povljima na Braču, Split, 1934, str. 94: »Ivan Ivanišević piše se i Joannitius i Gio(v)annzio, rodio se po svoj prilici u bračkom Dolu god. 1608. od plemićkih roditelja«.

[15] *Vinko Lozovina,* Dalmacija u hrvatskoj književnosti, Izd. Matice Hrvatske, Zagreb, 1936, str. 91: »Drugi epigon Ivan Ivanišević (1608—1665) pripada već sasvim XVII stoljeću. Hvaranin je samo po boravku, jer se rodio u Dolu na Braču«.

U toku Drugog svjetskog rata Slavko Ježić[16] g. 1944. u svojoj »Hrvatskoj književnosti od početka do danas« veli: »Rođen u *Dolu* na otoku Braču, kanonik hvarski i vikar hvarske biskupije«.

Spomenuti pisci, pa i neki drugi, smatraju, da je selo Dol na Braču rodno mjesto pjesnika, vikara i opata Ivana Ivanišević a, a drugi su ustvrdili, da se rodio u Bolu na Braču, i to bez ikakva dokaza. Naime, pregledavajući svojevremeno matične knjige u Bolu, nigdje nisam naišao ni na jednog Ivaniševića, što bi bilo nemoguće, da su Ivanišević i iz Bola ili da je Ivan Ivanišević bio iz Bola, s tim više, što sačuvane bolske knjige rođenih počinju od g. 1603.

Mihovil Kombol[17] g. 1945. u »Poviesti hrvatske književnosti« prvi je iznio tvrdnju da se Ivanišević rodio u Bolu, ukoliko to nije bila štamparska griješka. Međutim, u toj eventualnoj griješci slijedio ga je Franjo Trogrančić[18] u svojoj knjizi na talijanskom jeziku» Storia della letteratura croata dall'umanesimo alla rinascità nazionale« g. 1953. To je njihovo mišljenje oprovrgao Dušan Berić u splitskim »Mogućnostima« g. 1953. pozivajući se na moje prethodne dokaze.[19]

Da su Ivanišević i iz Dola i Postira, a starijim porijeklom iz Gornjega Humca, iznio sam još g. 1930. u »Zborniku radova III. kongresa slovenskih geografa i etnografa u kraljevini Jugoslavjii 1930«. Stoji u mom referatu[20], da je bilo raseljavanja na Braču, naročito iz Gornjega Humca, i da odatle: »Ivanišević i odoše u Dol i Postira, Vuković i u Selca, Vrsalović i u Selca, Povlja i Oklad, a Gospodnetić i u Dol«.

Da li su Ivanišević i starijim porijeklom izvan Brača (Poljica?) ili su stari bračk i rod, teže je na to pouzdano odgovoriti. U poznatim

[16] *Slavko Ježić,* Hrvatska književnost od početka do danas, Zagreb, 1944, str. 154: »Ivan Ivanišević (1608—1665) rođen u Dolu na Braču«.

[17] *Mihovil Kombol,* Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda. Izd. Matica hrvatska, Zagreb, 1945, str. 255—256: Jedan od tih rietkih književnika izvan Dubrovnika bio je Ivan Ivanišević (1608—1665), rođen u Bolu na otoku Braču u plemićkoj porodici. Poslije školovanja u Loretu, a kao kasniji »obojeg zakona naučitelj« vjerojatno i na nekom drugom sveučilištu u Italiji, proveo je Ivanišević najljepši dio svoga života u Hvaru kao kanonik, profesor na sjemeništu i generalni vikar hvarsko-bračke biskupije. Istom oko 1656. povukao se je na Brač, gdje mu je doskora podjeljena opatija povljanska... Ivanišević spominje u predgovoru još četiri svoja djela, koja je kanio s vremenom izdati, ali od svega toga nije ništa sačuvano«.

[18] *Franjo Trogrančić,* Storia della letteratura croata dall'umanesimo alla rinascità nazionale (secolo XV—XIX), Editrice Studium, Roma, 1953, str. 226: Nato a Bol nell'isola di Brazza, nel 1608.

[19] *Dušan Berić,* Historija hrvatske književnosti na talijanskom jeziku, u »Mogućnosti«, br. 10, Split, 1954, str. 697: »Za bračkoga pjesnika Ivana Ivaniševića Trogrančić prema Kombolu piše, da je rođen u Bolu na Braču (nato a Bol, nell'isola di Brazza, nel 1608), premda je još prije rata prof. Andre Jutronić u dva navrata objavio Ivaniševićevu krštenicu (Novo Doba, br. 298 od 25. decembra 1937.; Bračk i zbornik, br. 1, Split, 1940, str. 130), iz koje se jasno vidi, da je rođen u *Postirama* 1608. godine.

[20] *Andre Jutronić,* Razvoj naselja i stanovništvo otoka Brača, u »Zborniku III. kongresa slovenskih geografa i etnografa u kraljevini Jugoslaviji 1930«, Beograd, 1933, str. 211.

bračkim ispravama nema spomena tom plemićkom prezimenu prije XVI. stoljeća. Poznato je, da je neki neodređeni broj poljičkih plemića i pučana mletačka vlada oko g. 1574. naselila na Brač, ali za mnoga njihova imena ne znamo.[21] Tako ne znamo, da li su među njima bili i Ivaniševići. To može ostati samo kao pretpostavka. Međutim, u staroj postirskoj knjizi rođenih nema o tome nikakve primjedbe, a da su tek njegovi roditelji doselili na Brač, odnosna primjedba bi vjerojatno postojala uz njihovo ime s tim više, što bi to doseljenje bilo još svježe. Nažalost, nema starih matičnih knjiga ni u Gornjem Humcu, ni u Dolu, gdje bi se odnosna primjedba također mogla naći. U Gornjem Humcu postoje sačuvane knjige tek od god. 1770, pa je već god. 1777. zabilježen jedan Ivanišević, kao i kasnije do početka XIX. stoljeća. Posljednji su se iz Gornjega Humca preselili u Supetar, gdje se spominju g. 1812, 1817. i 1818. kad su vjerojatno izumrli. Kako je Ciccarelli zapisao i nadimak porodice Ivanišević »Gio. Gioannizio ossia Ivanissevich detto Giurissich«, mogao sam konstatirati, da je u Gornjem Humcu odmah u početku sačuvane matične knjige g. 1770. spomenuto i prezime Jurišić. Međutim, u staroj pražničkoj matičnoj knjizi, koja počinje od g. 1590. zabilježena je kuma Margarita žena Ivana Ivaniševića s napomenom iz Gornjega Humca. Prema tome matične knjige nam stvarno potvrđuju, da je Ivaniševića bilo u XVI. stoljeću u Gornjem Humcu i da su kroz čitavo vrijeme zadržali naš oblik svog porodičnog prezimena te da su vjerojatno sačuvali i naziv Jurišić, koji im je mogao biti nadimak ili ostatak starijeg prezimena, pa se s tim nadimkom kasnije jedna grana preselila iz Gornjeg Humca bliže moru ili direktno u Postira ili prethodno u Dol, a onda iz Dola (gdje su vjerojatno ostali samo kraće vrijeme) u Postira. Što se tiče dolskih matičnih knjiga, iz njih se ne može ništa pouzdano zaključiti, jer sačuvane knjige, koje sam pregledao, počinju istom od g. 1667., dakle dvije godine nakon smrti Ivana Ivaniševića, a kroz čitavo dalje vremensko razdoblje ne spominje se nijedan dolski Ivanišević. Stoga, ukoliko ih je prije bilo, kroz prvu polovinu XVII, ili krajem XVI. stoljeća, već su se bili preselili u Postira.

Ivaniševići su zabilježeni u prvoj polovici XVII. stoljeća i u pučiškim matičnim knjigama, koje počinju od g. 1566. (tj. od odvajanja

[21] *M. Perojević*, Klis u turskoj vlasti, Sarajevo, str. 21. — *A. Pivčević*, Povijest Poljica, Split, 1921, str. 66—67. — *Alfons Pavić Pfauenthal*, Prinosi povijesti Poljica, u »Glasniku zemaljskog muzeja«, Sarajevo, 1903, str. 245—246, 248—249; — Diversi publici decreti terminationi privilegi et indulti a favor della magnif. Communità della Brazza, Udine, 1656, str. 104—105; — *A. Viktor Duišin*, Stara hrvatska plemena, u »Glasu Heraldike«, br. 1—2, Zagreb, 1938, str. 16, u rubrici Krstić: Bosansko prapleme iz Bobovca u Bosni... Rod Krstić razvio se od Rada, Petra i Ivaniša, sinova Ivana Krstića početkom 15 v. na Braču: 1. Radošević, 2. Petrović i 3. Ivanišević (na istočnom dijelu Brača, u Postirama i Dolu); — *A. V. Duišin*, Ilirski grbovnik Rubčića ili Korjenić-Neorića, u »Glasu heraldike«, br. 3—4, Zagreb, 1938, str. 7: .... na Braču i Poljicima 16—17 v., Ivanišević u Poljicima 15 v., a na Braču 16. v. i t. d. uvijek s istim grbom (ljiljan ili tri ljiljana) i istom bojom crveno-zlato.

od pražničke župe), znači, da ih u početku u Pučišćima nije bilo, pa su prema tome nekoji doselili, i to vjerojatno iz Gornjega Humca ili Postira, premda se g. 1657. dakle 100 g. kasnije, spominje kao kuma Jelena Ivanišević iz Rogoznice. Ostali Ivanišević u Pučišćima spominju se bez napomene o porijeklu: g. 1601. krštena je Katarina, kćerka Ivana Ivaniševića i njegove žene Margarite, g. 1604., kumuje Ivan Ivanišević, g. 1621. kumuje Margarita Ivanišević, g. 1624. (I. VIII) umire Margarita Ivanišević u 70 godini života, iste godine (16. IX) udaje se Katarina Ivanišević, kći Ivanova za majstora Jurja Bokanića p. Ivana, a g. 1649. krstio je sina jedan Ioanitio, kojeg je imao sa svojom konkubinom. Međutim, u Pučišćima se vjenčao g. 1593. jedan Ivanišević iz Postira. Za vizitacije biskupa Cedulina u Pučišćima g. 1613. župnik Saba Mladinić (Sebastijan Mladineo) izjavio je, da se Ivan Ivanišević nije pričestio o Uskrsu.

U prvoj polovici XVII. stoljeća zabilježeno je nekoliko Ivaniševića i u Škripu bez napomene o porijeklu (matične knjige počinju od g. 1620). Unatoč tomu može se ustvrditi da su kumovi u Škripu pop Jerolim Ivanišević (g. 1649) i Nikola Joannitius (g. 1665) braća našeg pjesnika Ivana Ivaniševića iz Postira, a za Antu Ivaniševića, koji je g. 1646. vjenčao Vicu p. Klaudija (?) Cerinea, moglo bi se pretpostaviti, da je iz Gornjega Humca ili možda iz Dola, ali mu je prezime nečitljivo napisano.

Iako u najstarijim sačuvanim dolskim matičnim knjigama, koje počinju od g. 1667. nema Ivaniševića, ipak se može prihvatiti Ciccarelliev navod, da je postirski rod pjesnika i vikara Ivana Ivaniševića doselio u Postira iz Dola, a u Dol iz Gornjega Humca. Dol je staro bračko naselje iz vremena, kada zbog nesigurnosti na moru nije bilo naselja pored bračkih morskih obala. Premda samo oko 3 kilometra udaljen od postirske luke, ipak je Dol neprimjetljiv s mora, pa je mogao nastati u starije vrijeme kao dobro zbježište u vrhu poprečne doline, gdje se ona prema jugu počinje strmije dizati. Dol se spominje u ispravama g. 1337. i g. 1345.[22], kad Postira nisu još postojala, te su prvi postirski stanovnici bili iz Dola, pa je novo naselje (Postira) u početku i potpadalo pod župu u Dolu. U takvom odnosu vizitator Valijero g. 1579.[23] i nalazi Postira. Tek g. 1584. odvojila su se Postira od župe u Dolu. Za više sadašnjih i pređašnjih postirskih obitelji možemo utvrditi da su porijeklom iz Dola: Arnerići, Dominisi, Gospodnetići, Hranuelli (Hranoevići), Hrepići, Matulići, Salamunovići, Tommasei, Benkovići, Sumerići i dr., pa je tako mogao doseliti u Postira i rod Ivaniševića.

[22] Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (T. Smičiklas), JAZU, Vol. X, Zagreb, 1912, str. 347—348, 349—350, 351—352, 352—353. — Codex Dipl., ibid., JAZU, vol. XI., Zagreb, 1913, str. 214—216.

[23] Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579, ibid. str. 72. Postira villa distans per duo milliaria a supta est subjecta Parocho Doli, et habet animas circa centum.

U Postirima, u rodnom mjestu pjesnika i vikara Ivana Ivanišević, u starim matičnim knjigama (rođenih i vjenčanih od g. 1584.), od početka nalazim zabilježene brojne Ivanišević, bilo kao krštenike, kumove ili kao mladence. U XVI. stoljeću već g. 1587. zabilježeno je krštenje Margarite, kćeri Jakova Ivanišević, g. 1591. krštenje Jurja, sina Jakova Ivanišević, i g. 1595. krštenje jedne kćerke Ivana Ivanišević. U istom XVI. stoljeću, kao kumovi i kume zabilježeni su u matici: g. 1590. Frane Ivanišević (također i g. 1593.) i žena Tomazina (također g. 1591. i g. 1593), a g. 1593. Jakov Ivanišević, i g. 1596. neka kći Jurja Ivanišević. U knjizi vjenčanih spominju se kao svjedoci: g. 1584. Frane Ivanišević, g. 1588. Ivan Ivanišević, Frane i Jakov Ivanišević. U XVII. stoljeću do pjesnikove smrti, osim pjesnika, zabilježeni su ovi krštenici: g. 1604, jedno dijete Vicka Ivanišević (Franceskina?), g. 1606 Juraj, sin Ivana Ivanišević, g. 1606. Frane, sin Radiše Ivanišević, (naš pjesnik g. 1608.), g. 1609. Marko, sin Ivana Ivanišević, g. 1610. Juraj, sin Vicka Ivanišević, g. 1612. Petruša, kći Vicka Ivanišević, g. 1614. Margarita, kći Vicka Ivanišević, g. 1622. Jerolim, sin Vicka Ivanišević, g. 1628. Nikola, sin Vicka Ivanišević, g. 1650. Vincenca, kći Nikole Gionnitij i žene Perine, g. 1653. Magdalena, kći Nikole Ioannitija, g. 1663. Frančeskina, kći Nikole Joanitija, godine 1665. Viktorija i godine 1667. Jelena, kći Nikole Ioannitij. Prema tome pjesnikova braća i sestre (ukoliko su kršteni u Postirima) jesu: jedno dijete nečitko napisano g. 1604. (Frančeskina?), brat Juraj, g. 1610, sestre Petruša g. 1612. i Margarita g. 1614., brat Jerolim g. 1622. (kasniji pop) i brat Nikola g. 1628. Pjesnikova sestra Frančeskina udala se g. 1639. za Ivana Nikolu Gelinea (Jelinića), a njihova prvorođenog sina Ivana krstio je g. 1640. naš Ivan Ivanišević. »I. V. Doctoris Canon. Theologalis et Vicarij Generalis«. On je i inače nekoliko puta kumovao na krštenjima u Postirima, ali nije svaki put lično dolazio u svoje rodno mjesto, već putem zamjene. Pritom je zapisan g. 1625. (klerik) i g. 1629. (pop) dotadašnjim prezimenom kao Ivanišević, a g. 1630. prvi put s romaniziranim prezimenom kao Reu. Ill. et Ecc. Joannes Joanitius Doctor V. J. D., zatim g. 1632., a g. 1634. Presbyter Joanes Ioanitius V. J. D. Venerabilis Vic. Gen.[23a] sede vacante et can. Theologalis cat. Phare, g. 1635. Joannes Ioannitij J. V. D. Canon. Theologalis Phar., g. 1638. Eccel. D. P. Joanes Ioanitius J. V. D., g. 1640. kao Can. Theol. et Vicarij Gen., g. 1647. kao J. V. D. nec non Canonicus Theologalis, a g. 1663. kao Ecc. D. J. V. D. et Abbas. Do g. 1630. i on i svi njegovi pisali su se samo svojim dotadašnjim prezimenom Ivanišević, a od te godine, kad je pjesnik zabilježen novim romaniziranim prezimenom, počinju se i ostali članovi njegove rodbine u Postirima pisati novim preinačenim prezimenom kao i pjesnik. Pored njega, kroz isto vremensko razdoblje, zabilje-

[23a] Trebalo bi Vic. capitul., ali se stara matica rođenih zametnula, pa u sept. 1961. nisam mogao kontrolirati.

ženi su još kao kumovi i kume na krštenjima: g. 1613. (također g. 1619, 1626, 1627 i 1628) Vicko Ivanišević, a g. 1628. i g. 1629. Jelena žena Vicka Ivaniševića, tj. pjesnikov otac i majka. Kako se g. 1629. spominje kuma Margarita, kći Vicka Ivaniševića, a g. 1633. Margarita, kći pok. (quondam) Vicka Ioanitij, znači, da je pjesnikov otac Vicko umro između g. 1629. i g. 1633. (Kako starih knjiga umrlih nema u Postirima, nije moguće utvrditi kad je koji Ivanišević umro). Od pjesnikove uže rodbine još su kumovali za njegova života: g. 1634. Margarita, kći p. Vicka Joannizij, g. 1635. Frančeskina, kći p. Vicka Ioanitij (g. 1637. Ioannitio) i Jelena žena p. Vicka Ioanitij, g. 1638. (Eccel. D. P. Joanes Ioanitius I. V. D. et) D. Franceschina eius soror, g. 1646. Jelena p. Vicka Joannitio, *g. 1647. Ill.et adm. R. D. Hieronimus Joannitius Canonicus Pharen* i g. 1653. Perina, žena Nikole Ioannitij. Od ostalih postirskih Ivaniševića kumovali su ovi: g. 1616. Katarina, kći Ivana Ivaniševića, g. 1638. i 1647. Vinčenca, žena Jurja Ioanitij, g. 1640. Juraj Ioanitius, g. 1641. (također g. 1642. i 1644.) Juraj Ioannitius, g. 1642. Vinčenca žena Jurja Ioannitia, a svjedočili su na vjenčanjima: g. 1627. Vicko Ivanišević, g. 1640. Juraj Ioannatio i g. 1654. Juraj Gioanitio. Osim toga u knjizi vjenčanih kroz isto vremensko razdoblje (pored pjesnikove sestre Frančeskine) zabilježeni su još i ovi mladenci: g. 1600. Katarina, kći p. Ivana Ivaniševića, za Klinsića, g. 1601. Vinčenca, kći Jurja Ivaniševića, za Radišića, g. 1602. Magdalena, kći p. Frane Ivaniševića, za Cokrića i g. 1606. Margarita, kći p. Jakova Ivaniševića, za Matkovića. Mjesni je sudac u Postirima g. 1658. pjesnikov brat Nikola Giovanizio. On se spominje kao kum g. 1654., g. 1657, i g. 1665., pa i kasnije poslije pjesnikove smrti g. 1667., g. 1672. i g. 1673. Čini se, da se Nikola po drugi put ženio, jer se ne spominje više njegova žena Perina, već Katarina (g. 1667., g. 1672. i g. 1691.) i da je imao samo kćeri (Petronila se udala g. 1700. za Jakšića iz Miraca, a Jelena g. 1702. za Lukšića iz Sutivana).

Ivanišević se spominju i u vizitacijama kao svjedoci pri saslušavanju u Postirima. Tako je g. 1589. (7. VI) za vizitacije biskupa Petra Cedulina saslušan Frane Ivanišević, kojemu je bilo oko 68 godina, g. 1617. saslušan je, kao prokurator crkve, također za Cedulinove vizitacije, Vicko Ivanišević, koji je kao takav saslušan i g. 1621.; tad mu je bilo 40 godina. Oba puta je svojeručno potpisao zapisnik, a to znači, da je pjesnikov otac bio pismen (Jo vicenco iuanisseuich). Spomenuti se Vicko spominje i g. 1618. kao povjerenik bratovštine pored Frane Gelinea i Nikole Mićelovića. Osim njega saslušavani su prema pregledanim zapisnicima i drugi Ivanišević. Tako je za biskupa Milanija g. 1658. saslušan kao svjedok Ivan Ivanišević p. Jurja i zatim za vizitacije biskupa Andreisa g. 1678. Nikola Geovanizio kao prokurator crkve, te za vizitacije biskupa Priulija g. 1681. taj isti Nicolas Joannicius kao »judex Loci et Proc. Eccl.« U zapisniku o dočeku biskupa Cedulina u Postirima g. 1621.

(29. VII) spominje se i naš pjesnik kao klerik. Na prijedlog biskupa Andreisa g. 1668. izabran je za povjerenika postirske župske crkve Nikola Gioannitio skupa s Ivan Franom Gelineom i Jerolimom Matulićem. Nikola je očito brat pjesnikov.

Osim činjenice da su postirski Ivanišević romanizirali svoje prezime oko g. 1630. i da je to kao prvi učinio baš pjesnik, vikar i opat Ivan Ivanišević, iz prednjih se podataka vidi još i to, da se novo ime nije, kao jednoobrazno, odmah ustalilo, jer dolazi u maticama i u vizitacijama u različitim oblicima: Joanitius, Joanitij, Ioannitij, Ioanitius, Ionitij, Joannizij, Joannitius, Joannitij, Joanicei, Gionnitij, Gioannitio, Giovanicio i Giovanizio.

Ivanišević a i Joanitia ili sličnih oblika ovog prezimena, danas nema u Postirima. Bit će da su postirski Ivanišević izumrli ili se iselili iz Postira. Čini se, da su posljednji živjeli u Postirima do prve polovice XVIII. stoljeća.

Ivan Ivanišević još kao mlad svećenik postao je kanonik u Hvaru i zatim generalni vikar. Na taj položaj postavio ga je biskup Cedulini. U vrijeme dublje biskupove starosti, a vjerojatno i starosne bolesti Ivanišević je kao generalni vikar g. 1633. izvršio vizitaciju Brača. Pohodio je Nerežišća, Donji Humac, Milnu, Sutivan, Mirca i Supetar, a vjerojatno i druga bračka naselja. Ostavio nam je o tome pismeni izvještaj, koji se, kao i izvještaji ostalih vizitacija, nalazi u arhivu biskupije u Hvaru. Međutim, čini se da ovaj izvještaj nije potpun, jer nema uobičajenih naredaba za Supetar, premda se one kasnije g. 1637. spominju u vizitaciji biskupa Zorzija, a g. 1645. u vizitaciji biskupa Milanija govori se, da je dozvolu za gradnju crkve u Selcima dao Ivanišević u vrijeme svoje vizitacije (pohoda). Poslije smrti biskupa Cedulina — za vakantne stolice — Ivanišević je izabran za kapitularnog vikara, pa je kao takav g. 1634 posjetio otok Vis i izvršio vizitaciju. Također i o toj njegovoj vizitaciji postoji rukopisni izvještaj u biskupskoj arhivi u Hvaru u fasciklu Cedulinovih vizitacija. Sveščić o Visu sadržava 35 ispisanih stranica.[24] Kao generalni vikar službovao je u Hvaru još i pod biskupom Hvaraninom Zorzijem (De Georgis) od g. 1640. (te je g. 1641. izvršio vizitaciju Zarače na Hvaru) i pod biskupom Milanijem. Iz dosada neistraženih uzroka odrekao se svih časti u Hvaru i povukao se na Brač. Čini se da je tada postao župnik u bračkom Dolu. Koje je to godine bilo iz vizitacija nisam mogao utvrditi, ali znamo, da je g. 1653. već na Braču i da je poslije smrti povaljskog opata Ivana Martinisa istakao svoju kandidaturu za opata u Povljima. Nažalost druga Milanijeva vizitacija od g. 1658. iza pohoda Supetru, dosta je neuredna, a isto tako i treća Milanijeva vizitacija od g. 1663. Čini se, da Milani ni g. 1658. ni g. 1663. nije dolazio u Dol, gdje se vjerojatno nalazio Ivanišević. (Međutim, g. 1665. prigodom jednog krštenja u

[24] Spolja na novijoj omotnici Ivaniševićeve vizitacije otoka Visa novija ruka je napisala olovkom: 1634. Vicarius Cap. Joh. Joannitius. Vis-Velo Selo-Komiža.

Postirima spominje se pop Tomaseo kao »curatus terre Doli«). Stare dolske matice iz tog vremena nisu nam se sačuvale, odnosno nisam ih svojedobno našao.

Iako se tako mogao smiriti u malenom bračkom Dolu, u blizini rodnih Postira, ipak je na Braču bio aktivan i bio na glasu kao ugledna ličnost. Bračka komuna mu je povjerila g. 1657. izradu popisa bračke izvorne vlastele (plemića) »famiglie de nobili originarii« i neizvorne »famiglie non originarie«. Ovaj se popis nalazi u dodatku Prodićeva rukopisa »Cronica dell' isola della Brazza« iz g. 1662.[25] Taj je popis prvi objelodanio A. Ciccarelli[26] g. 1802. u svojim »Osservazioni sull' isola della Brazza«, a g. 1926. i Akademija uz Statut sa Ciccarellijevim ispravama u redakciji K. Kadleca.[27] Uz svoj potpis Ivanišević (Io D. Gio. Gioanizio) ističe da je »dottor Ambasciator della Magnifica Comunità della Brazza«. Kad sam g. 1937. u jednom svom članku[28] ustvrdio, da je spomenuti popis bračke vlastele sastavio baš naš pjesnik, jer da je samo on tada bio doktor Gio (vanni) Gioannizio, dobio sam pismo od don Kuzme Vučetića iz Starog grada, kojim je tvrdio, da ono *Gio* treba čitati kao Gieronimo, pa prema tome da je popis sastavio Jerolim Ivanišević. Da je pjesnik Ivan Ivanišević imao mlađeg brata Jerolima, koji se rodio g. 1622. i da je također bio pop, već sam zabilježio. Taj je Jerolim postao i hvarski kanonik. To se i bez Vučetićeva pisma vidi iz postirske matice jer su g. 1647. na istom krštenju kumovala oba brata kanonika: Ill. et adm. R. D. Hieronimus Joannitius Cannonicus Pharen i Ill. et Ecc. D. Joannes Joannitius I. V. D. nec non Canonicus Theologalis Pharen. Vučetićevo pismo glasi: »Vi ste u božićnom broju N. D. god. 1937. napisali studiju o Ivanu Ivaniševiću, pjesniku Brača, kanoniku hvarskog kaptola pod biskupom Milanijem, te iznosite podatke o njemu kao Ivanu. Po podacima, koje ja sada imam pri ruci, on se nije zvao Ivan nego Gieronimo. Ciccarelli donosi o njemu kao Gio:, što se mora čitati kao kratica od Gieronimo, a ne Giovanni, zato bi se moralo bolje ustanoviti, je li se zvao Gieronimo ili Giovanni, te bi onda pali svi podaci, koje donosite o njemu. Da sam u Hvaru, ja bih mogao još bolje to ustanoviti, ali sada ne mogu, nego ovako. Vi, koji ste se o njemu bavili razvidite bolje stvar, da se točno ustanovi njegovo ime i da podaci o njemu budu temeljitiji i o njegovu porijeklu i domovini . . .« Nemam prijepisa mog odgovora, ali se sjećam, da sam mu dokazivao, da ono Gio: treba čitati kao Giovanni, pa da treba smatrati da se odnosi na našega pjesnika, što je jasno i iz stare postirske matice. Kao odgovor sam primio drugo Vučetićevo pismo, datirano također u Starom gradu (15 IV 1938): »Kako je po-

[25] *A. Jutronić,* Vicko Prodić i njegova »Cronica dell'isola della Brazza«, Starine, knj. 45, JAZU, Zagreb, 1955, str. 383–385.

[26] *A. Ciccarelli,* Osservazioni, ibid. str. 255–256.

[27] Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, Vol. XI, K. Kadlec. JAZU, str. 263–265.

[28] *A. Jutronić,* Bračkí pjesnik Ivan Ivanišević, ibid., »Novo Doba«, 1937.

znato, prve župe i mjesta na Braču bile su u unutrašnjosti, a pri moru su se razvile kasnije. Stanovnici pri moru došli su ili iz unutrašnjih župa ili izvana. Ivanišević su po svoj prilici došli iz Poljica ili Omiša ili iz Primorja i nastanili se na Braču, i to u Postira, zato u Postirima ima podataka o njima. Da li je otac kanonika Ivaniševića bio Bračanin ili Poljičanin, ne znam. Svakako se rodio na Braču, ili u Dolu ili u Postirima, bit će u Postirima. Valjalo bi pogledati dobro l'albero genealogico Giovanizia, koje se nalazi u Bullettino don Frane u Splitu, ne znam sada koje godine. Tu je možda naznačeno njegovo pravo ime, a sada ga nemam pri ruci. Ovaj je bio Doctor U. J. i canonicus Theologalis Cathedrali Phare, pak opat povaljskog beneficija, a služio je, čini mi se, u Dolu, gdje je po svoj prilici i umro, što bi se imalo ustanoviti. On je bio imenovan za kanonika od biskupa Milanija, koji je bio biskup u Hvaru od g. 1645. Zato ne razumijem, da g. *1634.* nalazite da kumuje u Postirima Presbiter *Joanes Joanitius* V. D. J. venerabilis vic. generalis *sede vacante et canonicus Theologalis* Catedralis Phare. Ja imam jedan prijepis, koji počinje ovako: Ser. mo Principe- Quell' affetto e riverenza che a Mons. Vescovo Vincenzo Milani presta e professa la nostra cità di Liesina, non meritava che egli alienasse contra la forma di privilegi benignamente impartiti da Vostra Serenità a quell' isola i canonicati della Cattedrale a chi per li medesimi Decreti dell' Eccelentissimo Senato, non possono sostenerli, poichè restando specialmente deciso sin l'anno 1490, 1543 et 1597 che a forestieri et non nati nella predetta isola non siano permessi l' esercizii di canonicati medesimi. La SS. Reverendissima non ostante ha concesso li benefici contro la forma delle predette Ducali e benigni concessioni fatta dalla Serenità Vostra a benefizio della Città sudetta, al Rev. do *Gieronimo* Giovanizio nativo nell' isola della Brazza . . . itd. Tu su molbu prikazali Francesco Giaxa i Giacomo Sibischini g. 1650. 30. Aprila. in causa. Tako se Ivanišević odrekao i povukao na Brač. Ovdje se citira kao Jerolim. U drugim spisima nalazim, da se kao opat zvao Giovanni . . .«

Da se to o Jerolimu Ivaniševiću ne odnosi na pjesnika Ivaniševića, jasno je već i zbog toga, što on nije tek g. 1650. ili neku godinu prije postao kanonik, već njegov brat Jerolim. Pjesnik Ivan Ivanišević spominje se još g. 1632. kao kanonik, a kao generalni vikar je g. 1633. pohodio naselja na Braču. Isto tako otpada prigovor na moj prijepis iz postirske matice od g. 1634, jer je smrću biskupa Petra Cedulina postala uistinu »sede vacante«, samo što je Ivanišević mogao već biti kapitularni vikar. Osim toga, Milani nije postao biskup g. 1645. već g. 1644.[29]

Da je popis bračkih vlasteoskih porodica ipak sastavio pjesnik Ivan Ivanišević, imamo popratnu potvrdu bračkog konta kancelijeru od g. 1658. prigodom registracije spomenutog popisa: Dovendo restar

[29] **Status personalis et localis Diocesis, ibid., str. 13.**

descritti in un libro con tutta la Distintione li Sig.ri Nobili Originarij, et li assonti di questa Patria Comparse alla presenza dell' Illustrissimo Sig.r Conte il Sig.r Niccolo Giuannitio, et per nome del Sig.r Don Giovani Dottor suo Fratello Ambasciador della Magnifica Comunità iusto reverentemente, che da Sua Sig.ria Illustrissima sia fatta seguir per mano di Publica persona la sud.ta Discritione giusta la forma, et per la pontuale essecutione della Terminatione...[30] U tom popisu se nalaze kao izvorne bračke plemićke porodice: Ivanišević i Gioannizij alias Ivanišević. To su vjerojatno bile tadašnje porodice iz Gornjega Humca (Ivanišević) i porodice iz Postira (Gioannizij alias Ivanišević).

Poznato je, da je biskup Cedulini, kad je iz Nina stigao u Hvar g. 1581. ubrzo došao u sukob s kanonicima u Hvaru,[31] jer su dotada oni imenovali nove kanonike, razumije se, Hvarane iz redova plemićkih obitelji. Međutim, Cedulin je smatrao da kanonike treba da postavlja biskup. Na kraju je bilo došlo do sporazuma, da će nekih mjeseci postavljati nove kanonike biskup, a za drugih mjeseci kanonici. Iz Vučetićeva dokumenta moglo bi se pretpostaviti, da su kanonici Hvarani ponovo htjeli doći do svog privilegija. Pružila im se prigoda, kad je postao kanonik Jerolim Ivanišević. Time su hvarski kanonici došli u sukob s braćom Ivaniševićima. Iz Vučetićeva pisma može se samo naslućivati, kakav je mogao biti rezultat spora. Čini se, da su kanonici Hvarani u pitanju Jerolimova kanonikata iznijeli pobjedu, pa je, vjerojatno, i Ivan Ivanišević uvrijeđen dao ostavku. Bez obzira na to, kakvu je ulogu pritom imao Milani, moglo je doći do spora i s biskupom. Poslije toga o Jerolimu nisam našao ni riječi. Da li tada umro?

Pošto se Ivan Ivanišević povukao na Brač — a o njegovu se bratu više ništa ne govori — u dva navrata se kandidirao za opata u Povljima. Prvi put g. 1653. kandidirali su se Nikola Cerineo iz Škripa i naš Ivanišević. Bio je izabran Cerineo, ali se Ivanišević žalio, pa je trebalo da se ponovi biranje. Ivanišević je odustao 27. veljače 1656. u korist Cerinea, koji je pristao da isplati Ivaniševiću 600 du-

[30] *A. Jutronić*, Vicko Prodić, ibid., str. 387.

[31] *Grga Novak*, Hvar, Beograd, 1924, str. 139, 140 i 143. Od g. 1466 (od smrti biskupa Tome Tomasinija) skoro za 130 godina nisu biskupi stalno boravili u Hvaru. Oni bi dolazili od vremena na vrijeme da pregledaju svoju biskupiju, koja im je davala prihode... puštajući da hvarskom biskupijom upravljaju njihovi vikari (str. 132). Ne obazirući se ni malo na prava, za koja je kaptol tvrdio da mu pripadaju, Cedulin je sam bez kaptola imenovao kanonike (Ov. prijepis odgovarajućih listina u kapt. arhivu u Hvaru. Nereg. (str. 140). Za vrijeme odsustva raznih biskupa kaptol se uvelike osilio i vršio mnoge funkcije, koje su inače pripadale biskupu. God. 1466. dobije kaptol od pape Pavla II pravo, da bira kanonike. (U kapt. arh. u Hvaru IX. 18). Kaptol bi kanonika izabrao, a biskup ili njegov vikar ili pak generalni vikar potvrdio bi izbor. Prvi biskup, koji je odlučno osporio kanonicima to pravo, bješe Cedulin, a onda su i drugi to prihvatili. Konačno je riješeno to tako, da u mjesecima martu, junu, septembru i decembru bira biskup novog kanonika na mjesto umrlog, a u ostalih 8 mjeseci kaptol. Izabranog kanonika potvrđivao je biskup (str. 143).

kata na ime troškova i dangube. Nakon Cerineove smrti g. 1660. jednoglasno je izabran za opata narbenika u Povljima Ivan Ivanišević. To je u razdoblju od 150 godina — veli Ostojić — jedini slučaj, da je netko izabran bez protivkandidata. I to je jedan od dokaza da je dr Ivan Ivanišević tada na čitavom otoku uživao veliki ugled. Međutim, biskup Milani mu je uskratio potvrdu, iako je povaljska opatija »de jure Patronatus laicorum«. Ivanišević se žalio metropolitanskom sudu u Splitu, koji je riješio u Ivaniševićevu korist. Dekretom, koji je napisao Josip Kavanjin, bilo je povjereno postirskom župniku Nikoli Lasaneu (Lazaniću) da Ivaniševića uvede u posjed.[32]

*

Osim svog glavnog pjesničkog djela »Kitta cvitya razlikoua« (Venecija 1642), Ciccarelli[33] veli, da je Ivanišević ostavio u rukopisu i drugih djela na hrvatskom, latinskom i talijanskom jeziku. Čini se, da je sve to propalo. Protiv njegova šestog »cvita«, tj. »Od privare i zle naravi ženske«[34], ustali su mnogi. Stoga se kasnije opravdavao, da je mislio samo na zle žene. Posebno mu je prigovorio Šibenčanin Jakov Armolušić pjesmom »Slava ženska i sprotivni odgovor cvitu šestomu« (Padova, 1643), a 160 godina kasnije pomorac Marko Arnerić, koji se rodio u Splitu g. 1750. od oca Bračanina iz Dola.[35] On je napao Ivaniševića knjižicom (40 stranica) u stihovima »Opravdanje dobri xena Marka Arnericha vlastelina Braçkoga. Čovik stablo Xena Grana« (Mleci, 1802). U toj knjižici štampao je i napadani Ivaniševićev »cvit« šesti pod naslovom »Od privare i zle naravi ženske. Pisma gospodina Ivana Ivaniševića obojega Zakona Naučitelja, Vlastelina Bračkoga«. Pred tom pjesmom štampao je kao uvod i svoju pjesmu »Tužba ženska. Pisma Marka Arnerića«. Marko Arnerić je u kasnijim svojim godinama živio u Postirima, gdje je i umro g. 1829.

Da je Ivanišević učio teologiju i filozofiju u ilirskom zavodu u Loretu, iznijeli su mnogi pisci: Ciccarelli[36], Ljubić[37], Ostojić[38],

[32] *I. Ostojić,* Benediktinska opatija, ibid., str. 92—95.

[33] *A. Ciccarelli,* Osservazioni, ibid, str. 17.

[34] Pun naslov glasi: Od privare i zle naravi ženske. Darovan gosp. Bvdimiru Bvdichiu, ionako Lupu, obojega zakona naučitelju arhipopu, kanoniku i vlastelinu hvarskomu, vridnom, i poglavitom priatelju svomu.

[35] *Dušan Berić,* Zaboravljeni bračkí pjesnik, »Bračkí zbornik«, br. 2, Split, 1954, str. 147—155; — *Dušan Berić,* Iz književne prošlosti Dalmacije. Izd. Pododbor Matice Hrvatske, Split, 1956, O Marku Arneriću, str. 93—103.

[36] *A. Ciccarelli,* Opuscoli, ibid., str. 55: Giovanetto fu mandato dal Vescovo di Lesina alunno nel Collegio Lauretano, ove talmente apprese le scienze, che si meritò la Laurea Dottorale di ambe le leggi. Ritornato alla patria per la sua bontà, e per le sue profonde cognizioni fù eletto Canonico Teologale della Cattedrale di Lesina, indi Vicario generale.

[37] *S. Gliubich,* Dizionario, ibid., str. 178: Ancor giovanetto fù mandato da Pietro Cedulino vescovo di Lesina a Loreto, dove attese a far prezioso capitale di scelta dotrina. Compiuti con molta lode gli studi e merittasi la laurea

Lozovina[39] i drugi. Prema podacima u »Archiv für slavische Philologie« (1914) znamo da je pravo studirao na univerzitetu u Padovi, gdje je bio imatrikuliran 23. srpnja 1628.[40] Lalević[41] je utvrdio da su se tada vodile na padovanskom univerzitetu žestoke prepirke protiv žena i za žene. Po svoj prilici je i Ivanišević ulazio u te rasprave, pa je po povratku u domovinu, pokušao pod tim uticajem, u pjesničkoj formi, prenijeti to na naše tlo.[42]

U predgovoru svoje knjige Ivanišević naziva postirskog popa i izvanjskog vikara Vicka Mićelovića, koji ga je krstio, svojim kreposnim i dobrohotnim meštrom. Prema tome Mićelović mu je bio prvi učitelj, na čemu mu je Ivanišević bio zahvalan. Drugi Mićelović, Nikola, sin Pavlov, bio mu je krsni kum. Ipak se čini, da se kasnije taj odnos između te dvije obitelji izmijenio. Naime u obiteljskom arhivu Micheli Vitturi svojevremeno sam našao zabilježeno, da je i naš Ivanišević bio upleten u lažnu tužbu protiv obitelji Mićelović u Postirima, što sam i objelodanio u svom članku godine 1937.[43] Iz toga bi izašlo, da je bila po naređenju generalnog providura Jerolima Contarinija spaljena i poharana kuća Mićelovića u Postirima »na klevetničko poticanje Ivana Giovanizio Doktora Bračkoga i Ivana Atiquaria iz Hvara«, kada su propali mnogi dokumenti i rukopisi. O tome je događaju pisao i A. Ciccarelli g. 1811., samo što u mom članku stoji, da se odnosni događaj zbio za providura J. Contarinija (tj. g. 1662.), a Ciccarelli piše da se zbio za providura A. Bernarda (tj. g. 1665), i ne spominje učešće Ivaniševićevo.[44] U spo-

dottorale in ambe le leggi, ritorno alla patria, ove die principio alla sua faticosa ed onorata cariera del capitolo nella direzione di anime. Venne da poi eletto canonico teologale del Capitolo di Lesina.

[38] *I. Ostojić,* Benediktinska opatija, ibid., str. 94: Teologiju i filozofiju slušao je u ilirskom zavodu u Loretu. Postao je doktorom obaju prava također s onu stranu Jadrana. Neko je vrijeme župnikovao, ali ga još mlada svećenika nalazimo kao kanonika i profesora u hvarskom sjemeništu i generalnog vikara hvarske biskupije.

[39] *V. Lozovina,* Dalmacija u hrv. književ., ibid., str. 91: ... te je po svršenim naukama u »ilirskom sjemeništu« u Loretu postao hvarskim kanonikom, profesorom sjemeništa i generalnim vikarom i opatom hvarske biskupije.

[40] Archiv für slavische Philologie 35, Berlin, 1914, S. 614.

[41] *M. S. Lalević,* Prva raspra u našoj književnosti, »Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva«, Beograd, sv. 2. 1932, str. 139.

[42] *Dušan Berić,* Zaboravljeni bračkí pjesnik, ibid., str. 154.

[43] *A. Jutronić,* Bračkí pjesnik Ivan Ivanišević, ibid.

[44] *A. Ciccarelli,* Opuscoli, ibid., str. 55—57. O Jerolimu Michieliju (Mićeloviću) iz Postira: .... furono (t. j. publicati con le stampe) i suoi »Frammehti Istorici della guerra di Candia« e i »Frammenti Istorici della guerra in Dalmazia« impresi in Venezia appresso Francesco Sorti nel 1649. sotto il finto nome di Sertonaco Anticano. Egli aveva scritto la »Storia delle rivoluzioni in Italia« e »Storia delle guerre civili in Inghilterra« come si rileva anche dalla Prefazione ai suoi »Frammenti Istorici della guerra in Dalmazia«. Queste non videro la luce, perchè con le altre carte preziose, ch'egli avea, furono incediate nel tempo, che fù saccheggiata la sua casa in Postire per ordine del Proveditor General Antonio Bernardo ad instigazione del suo Cancelliere Gio. Antiquario da Lesina.

menutoj pohari i požaru treba da su propali rukopisi Postiranina dra Jerolima Michielija (1600–1666), od kojih su – kako se čini – neki bili objavljeni pod pseudonimom Sertomaco Anticano (»Frammenti istorici della Guerra di Candia«, Bologna, 1647 i Milano, 1648) i »Frammenti istorici della Guerra in Dalmazia«, Mleci, 1649). Također i ostali njegovi rukopisi postali su žrtve požara. Da li je spomenuta dva djela uistinu napisao Jerolim Michieli (Mićelović), mišljenja su podijeljena[45], iako su noviji izvodi Dušana Berića uvjerljiviji.[46] Što se tiče navodnog Ivaniševićeva poticanja u klevetanju obitelji Mićelović nije li možda obitelj Mićelović (kasnije po nasljedstvu Michieli-Vitturi), nepravedno sumnjičila »doktora bračkoga« Ivana Ivaniševića?

I.

VIZITACIJA GENERALNOG VIKARA IVANA IVANIŠEVIĆA NA BRAČU G. 1633.

Godine 1633., kad je stari biskup Petar Cedulin bio već slijep i vjerojatno nemoćan, u pohode (vizitaciju) Braču pošao je Cedulinov generalni vikar Ivan Ivanišević, koji je bio u Cedulinovoj pratnji za vizitacije od g. 1631. Ivaniševićev izvještaj nalazi se u prvom opsežnom Cedulinovu fasciklu (a četiri su fascikla s Cedulinovim izvještajima-vizitacijama). Na vanjskom omotu piše: *E. Cedulini, Visite 1585–1621. Visite 1631 i 1633 (vic. Joanizzius). Visite 1634 kap. vik. Joannizius. Sinodi Diocesani. Extraordinarium I. II.* Sastoji se od više rukopisnih knjiga (svezaka). Prva od tih rukopisnih knjiga ima 833 ispisane i naknadno numerirane stranice Cedulinovih vizitacija i njegovih vikara, ali u numeriranju su se potkrale griješke, tako na pr. poslije str. 384 dolazi str. 305, pa se tako i nastavlja. Osim toga ima i odvojenih manjih omota Cedulinovih vizitacija iz raznih godina (Bola, Gornjega Humca, Nerežišća i Supetra), što dokazuje, da su sve to bili prethodno slobodni listovi i kasnije uvezani. Zato i u glavnoj knjizi nisu vizitacije (izvještaji) svrstane po godinama, već po naseljima. Prema natpisu na fasciklu, u fasciklu su još dvije knjige »Extraordinarium«, (u prvoj i Dimissorie et altre cose pertinenti all'Ordinariato), jedna knjiga diocezanskih sinoda pod Cedulinom, *knjiga Cedulinove vizitacije od g. 1631. s Ivaniševićevom*

[45] *D. F. Karaman*, Memorie storiche sulla famiglia Michieli Vitturi, »Bulletino di archeologia e storia dalmata«, br. 2–3, Split, 1898; — *A. Ciccarelli*, Opuscoli, ibid., str. 55–57; — *S. Gliubich*, Dizionario, ib. str. 210–211; — *Ferrari Cupili*, Rettificazione biografica, »Gazzetta di Zara«, br. 83, Zadar, 1846; — *B. Desnica*, Ko je Sertomaco Anticano?, u »Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku«, sv. XLV, Split, 1922, str. 102–104.

[46] *Dušan Berić*, Jedna književna krađa iz XVII. veka, »Istoriski časopis«, knj. II(1949—1950), SAN, Beograd, 1951, str. 127–134.

vizitacijom Brača, od g. 1633 kao generalnog vikara i knjiga Ivaniševićeve vizitacije Visa g. 1634. kao kapitularnog vikara.

Ivaniševićev izvještaj s pohoda Braču iz g. 1633 očito – kako smo čuli — nije potpun, jer govori samo o posjeti Nerežišćima, Donjem Humcu, Milni, Sutivanu i Supetru. Taj izvještaj nije danas zasebna knjiga, već je ušiven skupa sa prethodnom Cedulinovom vizitacijom iz g. 1631. Formata je 29,5 × 21 cm. Strane su naknadno olovkom numerirane od 1 do 164. Prvi je dio od str. 1 do str. 65 Cedulinova vizitacija, a drugi dio je Ivaniševićeva od str. 66 do str. 164. Znači, da Ivaniševićeva obuhvata skoro 100 stranica, zapravo 99. Svaki dio je bio svojevremeno zasebna knjiga.

Na početku Cedulinova izvještaja (vizitacije) od 1631. nalazi se žalba popa Jerolima Cerinića, zatim »Istantia Incolarum Milna pro elligendo Parocho« uz posjetu Milni. Iz Milne je došla posjeta Sutivanu (str. 23). Saslušavanja popova i svjedoka vodi Ivanišević. Sutivanski župnik Pavić odgovorio je: Tutti li miei Parrochiani per gratia del Sig(no)re si sono confessati et comunicati la Pasca corente anno 1631 ... itd. Non vi è alcuno publico pecatore ecetuato che le donne sano gicorar pub ... per la passion di Dio. Io tengo libro delli batezzati delli matrimoni delli morti. Io ho la bolla del beneficio et possesso spiritu ... temporale si come anco tutte le patente delli ordini li quali non ho qui ma le mostraro. Che libro vechio non posso hauere dal Sig.r Gierolimo Petricio Procuratore della Chiesa che ... retenir lo come tale, et similm, non sono ... qual siano li confini di questa mia Chiesa San Zuanne uenendo accauate da altri Curati le decime ... delle Vigne terreni ... Dolzi nella Smerza et Smricgie dalli quali tereni per il cassato sono state pesposte le decime a questa Parrochiale di San Zuanne, di più ricordo qual ... questi abitanti non hauendo fatta casa per il Curato con farme lor obligo uengo anualmente esser trauagiati ... (?) et delli affitti per tanto suplico prouigione del tutto, et similmente faccio sapere a V. S. come in questo luoco di S. Zuanne sono molti che hauendo contratto matrimonio senza le solenità uiuono anchora senza la beneditione del matrimonio (str. 44–45). Drugog srpnja 1631. bila je posjeta Supetru. Župnik Jerolim Tironi odgovorio je (između ostalog): Posengo libri di battezati, et matrimonij che questa matina ho mostrato à S. S. Illma et Rma, ne tengo altri libri poi chè pochi ne morano. Io sono stato ordinato a Loreto mentre ero al studio nel Coleggio Illirico da quel Illmo Ves. uo Mons.r Ruttilio Benconio, come le dimissioni ... (str. 46). Iz Donjega Humca su prešli u Nerežišća (tadašnje glavno mjesto otoka Brača). Natpop Mratinić (potpisao se: Io Zorzi Martineo) pohvalno se izražavao o svojim podčinjenim popovima. Produžili su 5. srpnja u Škrip, 6. srpnja u Dol, pa u Postira, 7. srpnja su bili u Bolu, a 10. srpnja u Jelsi, zatim u Vrisniku (str. 55), Vrbanju, Vrboskoj i Zastražišću (str. 65).

Zapisnik Ivaniševićeva pohoda počinje od Nerežišća 2. srpnja 1633 (str. 66–110). Izvještaj je detaljan. U Nerežišćima su saslušani natpop Juraj Mratinčić (Martinić)?), pop Krsto Radmilić, prokurator crkve Mihovil Milovanić, Ivan Filipi, Jerko Barbirić, Mihovil Petricius i Jure Dubravčić kao svjedoci. (Zapisnici se uglavnom sastoje — pored opisa o dolasku i o crkvama — od pitanja postavljenih popovima i pojedinim svjetovnjacima, i njihovih odgovora. Pitanja su najčešće na latinskom jeziku očito unaprijed pripremljena, a odgovori su zapisani na talijanskom). Na str. 68–69 popisan je inventar predmeta nerežiške župske crkve: Una Pianeta senza la stola, et manipolo di demasco bianca. Una Pianeta uerde di demasco, con la stola, et il suo manipolo. Una Pianeta di demasco, rosso con la stola sola. Una Pianeta di ueludo, senza la stola, et il manipolo. Un pluuiale rosso di demasco. Doi Calici d'argento con le sue Patene. Doi Camisi de tella, con li suoi Amiti. Doi Cingoli. Corporali cinque. Un Baldachia rosso à... assai bello. Doi strette(?)... Dalmatice di ueludo rosso a opera. Tre touaglie sopra l'Altari Maggiori, uechie e disse non essere d'altri. Una croce d'argento. Una Vmbrella à opera. Un feral di legno indorado. Doi Candilieri di legno indoradi, uecchi, auanti l'altari maggiori. Una Lampada di Laton pendente auanti l'Altari grandi. Doi Lampade uecchie. Doi Candelieri di Laton pure sopra l'Altari maggiori. Un Turibolo et la nanicella di Laton. Doi Antipendij per l'Altare maggiore, uno di raso rosso et l'altro bianco a fiori di uarij colori. Veli per il Calice in tutto cinque d'uarij colori. Prema Radmilićevim odgovorima izlazi, da su u selu 4 bratovštine: Sakramenta, sv. Nikole, sv. Roka i sv. Josipa, da natpop dolazi u sukob s pojedincima te da ih vrijeđa i da mu seljaci prigovoraju, jer da je živio u sustanarstvu do prvih dana svibnja sa svojom rođakom Katarinom Mratinić, kćerkom Jure. Što se tiče seoskih crkvica odgovorio je, da crkva sv. Tudora, koja je udaljena oko jedne milje, ima prihoda oko 30 dukata. »La qual Chiesa è cossi direllitta, et mal custodita, che è seraglio d'animali«. Za crkvicu sv. Jurja na brdu veli da je slabo čuvana, dapače da ulaze životinje, iako ima vrijednih zemljišta. O crkvici sv. Nikole u selu reče da je također slabo čuvana »giusto sopra l'Altare suol piouare«. Svjedok Ivan Filipi tuži se na natpopa, da upotrebljava ružne riječi i da zbog toga dolazi u sukob s mještanima. Što se tiče prihoda bratovštine sv. Jurja, odgovorio je, da ni ostale nemaju više novaca, jer je potrošeno u župskoj crkvi prošlih godina. Od ostalih svjedoka prokurator crkve Jure Dubravčić (60 godina) naveo je, da osim Pavla Obilinovića, u vezi s nekim vinogradom Na Blatu, nitko nije uzurpirao crkvena dobra. Na kraju je saslušao natpopa Mratinčića, koji se branio, da je potpuno nedužan u pogledu svoje nećakinje. Dalje je rekao, da su sakramenti dobro čuvani nekoliko mjeseci u starom tabernakulu u očekivanju novog iz Venecije. »Quando fu leuata la Pala uechia col Tabernacolo dall'Altare maggiore fu posta in terra in luogo non conueniente, et doue respetto il uento, non si poteua

mantenire la lampada, et perche anco l'hora in hora s'aspettaua la porta per il Tabernacolo nouo, le qual cose son considerate dal mons.r Vicario foraneo. Non ho fatto questo per neglienza, ma per bisogno, perche il tabernacolo uecchio et la Pala, come ho detto, era il luoco indecente, et si è tenuto sempre, fino che si ha fabricato l'Altare nouo, che pochissimi giorno sono, che è stato fabricato . . .«.

Od str. 111 zapisnik govori o pohodu Donjega Humca. Na str. 112 – 114 nalazi se popis (inventar) crkvenih predmeta: Libro Matrimonior et Baptizandor.[47] Doi Calici d'argento con la sua patena delli a . . . uno è uiolato. Un ostensorio di Laton uecchio interdetto. Una croce d'argento indorada. Un Pax uecchia d'argento. Corone tre sopra il Capo della B. V. d'argento e belle delli ag.li una indorada. Un Cunibalo d'argento alla antica. Doi Candilieri di Laton sopra l'Altar maggiore. Missali doi. Una Pianeta di ueludo rosso, con la stola et il suo manipolo. Una Pianeta di tella ouer sangasso negro senza la stola et manipolo. Una Pianeta d'ormesin uerde senza la stola et il suo manipolo. Una Pianeta à opera di uarij colori con la sua stola et il manipolo. Uno Antipendio à opera di damasco Burchin. Un Antipendio di cambi sotto zalo uecchio. Un Antipendio di cambi sotto parcon . . . uecchio. Un Antipendio di damasco zalo. Un Antipendio di tella bambacina. Un feral indorado. Tre Lampade di Laton grande et una picola. Una Torma per le ostie. Un Calice di Laton. Una Bandiera. Tre Vassetti per l'ogli santi. Quatro Camisi con quatro amicoi. Doi Antipendij d'ormesin rosso. Doi di cambi sotto zalo. Uno di rosetta rossa. Un pezzo di cambi sotto negro. Tre trauerse della B. V. di seda. La coperta del feral di tella turchina. Un tapedo uecchio. Quatro facioletti lauoradi. Sette facioletti di diuersi colori per il Calice. Doi Vessi di seda uecchia. Cinque tauaglie d'Altari. Tre Famiglie d'Altar lauoradi. Un facciol uecchio. Una tauaglia uecchia d'Altar. Un Antipendij di rassa uerde. Tre faccioli essistenti sopra l'Altari. Quatordici torci grandi di cera bianca et zala. Altri doi Candilieri di Laton. Cinque Corporali di renso. Un cereo grande. Vinti candelotti di cera bianca e zala. U Donjem su Humcu saslušani kao svjedoci – pored župnika – prokuratori crkve Petar Jakšić i Jure Forensis. Ovaj je izjavio da je u selu javni grešnik Marko Dragičević p. Mate, jer živi u konkubinatu s Laurom, udovom p. Andrije Dragičevića, koji mu je bio rođak. Stoga se nije ispovijedio ni pričestio, te su ga seljaci, u više navrata, htjeli protjerati iz sela. To je potvrdio i župnik Jerolim Cerinić nadovezavši, da u konkubinatu imaju djece i da mu on nije htio o Uskrsu pružiti sakramente, jer se nije htio odvojiti od Laure. Svjedok Petar Jakšić (od 70 godina) kazao je, da crkva posjeduje mnogo zemalja, a obrađuju razni koloni, koji priznaju župnikova prava; samo je jedna bratovština u mjestu (Gospina), a nedavno je osnovana skula Ruzarija. Nijedan župnik nije poučavao doktrinu.

[47] U Donjem Humcu (Brač) nema danas starih matičnih knjiga.

Iz Donjega Humca Ivanišević je pošao u Milnu (str. 123 – 132), gdje je od g. 1632. kurat Luka Milovanić. Došavši u Milnu, Ivanišević i mjesni pop (Milovanić) htjedoše u crkvu, ali je nađoše zatvorenu. Ivanišević zatraži objašnjenje od Milovanića, a ovaj mu reče, da je još jučer zatražio od braće Bonačić ključ od crkve, kako bi mogao služiti misu, ali mu je jedan od braće, Petar, rekao, da je iz Škripa stigao ulak, poslan od Jurja Gelinea, te uzeo ključ i odnio ga u polje. Gelineo je htio imati ključ, kako bi onemogućio, da generalni vikar posjeti crkvu. Bez Gelineove volje ne će nitko, ni biskup ni tko drugi ući u crkvu, jer on tvrdi, da su Cerinei apsolutni vlasnici crkve i da biskup nema ništa s njom. Jure Gelineo je Milovaniću jednom kazao, da Cerinei svojataju pravo vlasnosti, jer imaju »gius patronato« i da »questo gius importa dominio assoluto sopra le Chiese, che dà autorità da resister alla Libertà, et potestà della S.a Sede, ma dolam.e da presentare il Rettore e questa, et al suo beneficio«. Na Ivanišević̀evo pitanje, tko je rektor crkve (chi e dunque il Rerettore di questa Chiesa?), Milovanić je rekao, da je Vale Nadali, koji je predao neku molbu Cerinea pred oko 10 do 12 godina »intrando per la institut.ne«. Na dalje Ivanišević̀evo pitanje: »Se il sud(ett)o S(igno)r Valerio è stato instituito al sod(ett)o beneficio«, Milovanović je odgovorio: Non è stato instituito per che il mons(igno)r Il(ustrissi)mo Vescouo di Liesina pred(ett)o, ha fatto un atto sopra la presentatione, in uirtù di che hanno presentato alcune Scritt(ur)e in capo d'anni cinque, pretendendo con quelli comprouare il gius pred(ett)o che queli ueduti dal prefato mons Ill(ustrissi)mo, ha rilasciato un editto generale, con il quale citaua tutti quelli che pretendessero intorno a ciò, a douer comparir auanti Lui, per riceuer giustitia, non so, se la citatione sod(ett)a sia stata affisa alle porti, io so questo, che qui ne sono tornati con la d(ett)a citatione, fino questi giorni, per domandar l'institutioni, et so questo, che non ha hauuor possesso di questa Chiesa. Ivanišević je dalje htio znati, kako to da pop Milovanić znade za sve te pojedinosti, a Milovanić je objasnio: Io lo so perche il mons(igno)r Ill(ustrissi)mo Vescouo mi aueua eretto la d(e)tta Chiesa, insieme con quella di San Martin, ouero altra d'essa in Parochiali, et io che fui elletto in Curato, hebbi possesso costi spirituale, in uirtu delle Bolle dell'Institutione come temporale, doppo a che, non ostante, che hebbi il uoto della istessa Casa Cerinea, quando fui proposto in Curato, et Rettore di detta Chiesa, fui citato dalla med(esim)a auanti Ecc. per reuocat(io)ne d'alcuni suffraggi, che haueuo imfitrato dal med(esim)o offitio, contra chi uolesse turbare il possesso temporale delle d(ett)e Chiese, et mi portai uitoria; puoi fui citato à Venezia alla reuocat(io)n delle Ducali, doue non potendo io, non hauendo forze, per sostener la lite, accetai una loro oblat(io)ne, con la quale son restato in possesso della Chiesa di San Martin, et di tutto questo, ho Scritt(ur)e publ(ich)e, et il tutto ho hauuto in patria, et per questo ne so dir questi particolari. Nakon ovog izlaganja

o stvari Ivanišević je htio još znati da li crkva ima kakav beneficij, a Milovanić je odgovorio: Una uolta che sono tre anni in circa prima che fui eletto in Curato, fui ricercato da questi Villici, a seruirli per Capellano nella istessa Chiesa, li quali mi promisero le entrade d'una uigna che è piantata dalli Confratti di questa Chiesa, et il S(iggno)r Zorzi Gelineo, come procurator della casa Cerinea sod(ett)a, mi promisi alcuni rec..., di questa Chiesa et ne hebbi da cinque tinazzi di mosto. Pošto je Ivanišević saslušao Milovanića, bili su pozvani svjedoci Petar Bonačić i Juraj Bonačić p. Marka, koji su o ključu od crkve izjavili slično kao i njihov pop. Postavljena su im zatim uobičajena pitanja o bogoslužju, crkvenim beneficijama, o svećenikovu načinu života, o slavljenju blagdana i dr. Iz odgovora doznajemo, da su tada bila u mjestu dva popa, kurat Luka Milovanić (ili Milovančić) i Nikola Pekasović (Pechaseo). Poslije toga je o istim stvarima ispitivan i pop Milovanić, koji je rekao, da nastoji što bolje izvršavati svoje dužnosti, ali da nema tabernakula. Crkva je sv. Martina u pustoši, u crkvi sv. Marije se ne može vršiti sakramenat presv. Euharistije, jer vlasnici Cerinei ne dopuštaju, pa ukoliko mu neki put i dopuste služiti misu, samo je tada otvore, ali čim završi, zatvaraju je »et per questa occasione stà in pericolo, et potrebero ottener molti accidenti, et incouenienti«. Na to ga je Ivanišević zapitao, gdje onda krštava. »Battizo sopra un Cattino et poi spando il funte dietro all'Altare, non essendomi Battisterio, per non esser luoco da farlo per le cause sud(ett)e«. Zatim ga je Ivanišević upitao, gdje drži ulja. »Si tengono in Casa d'un mio amico sesadi(?) in un mio fercier in una scatola, et questo per necessità estrema, et per non auer altro modo per le cause sopra dette, il che uiene di mia gran mortificazione, et però supplico accio sia prouisto«. Na pretposljednje pitanje Milovanić je odgovorio: »La Chiesa non ha altro che un paramento, un Calice con la sua patena d'argento, un Missale, un libro d'Euangelij, una lampada et un turibolo con la sua namcella di latena. Zatim je došlo posljednje pitanje: »Gdje se čuvaju sve te stvari?« Odgovor je glasio, da se nalaze u kući, u kojoj on stanuje, a stanovnici zahtijevaju, da se drže, gdje oni žele.

Milna je tada malo naselje, koje se u crkvenom pogledu, nastoji posve odvojiti od nerežiške matične župe. Nekoliko godina prije, za Cedulinove vizitacije, 8. srpnja 1621. u Nerežišćima, Mihovil Petricius »nobilis Brachie« na pitanje o broju stanovnika u Milni izjavio je: Possono esser le sesanta anime in tutto tra Milnà et Maslinouisch. Drugi preslušani Juraj Dragičević »habitator Milne« odgovorio je sutradan: »Sono ottanta de communione«. Vjerojatno se ovaj broj odnosio na Milnu i Bobovišća. Godine 1579. vizitator Augustin Valiero[48] znade samo za crkvicu sv. Marije u nerežiškoj župi.

[48] Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579, ibid., str. 79. U nerežiškoj župi spominje se samo crkvica Ecclesia S. tae Mariae Milnavi de jurept. illorum de Natalibus vacat per Obitum N. Reditus sunt ducatorum duorum. Obligatio nulla.

Iz Milne dolazi Ivanišević (str. 133) u Sutivan 5. srpnja 1633.: R. dus D. Joannes Joannitius Vicarius G(e)n(ra)lis, ad Eccl. Paroch. S Maria posita in loco S. Joannis[49] in qua à R. do Pbro Joanne Pauich Curato dicti Loci con grazie introitus. Audita missa, uisitauit primo Altari maius erectum in Capella sub titulo B. M. V... uidit et apperuit Tabernaculum in quo inuenit decenter custoditam Santissiman Eucharistiam Sacram; in Pixide argentea deinde uidit... Ecc (les:)a sub inuocationem Asumptionis B. M. V.... Nakon izlaganja o crkvi slijedi popis crkvenih predmeta (inventar): Doi Calici indoradi con le sue patene. Una Croce d'argento. Misali uno. Una Pianeta di damasco rossa con la stola, et manipolo. Una Pianeta di color pauonazzo a fiori con la sua stola et manipolo. Una Pianeta bianca tessuda col argento, con la sua stola et manipolo. Un uelo bianco belissimo, raccamado. Tre velli per il Calice uecchi di diuersi colori. Un Antipendio bianco per l'Altare Maggiore a fogion d'uarij colori. Un Antipendio di Condoro. Un Antipendio muhagano uerde raccamado. Un Antipendio di color uerde et rosso. Un Antipendio simile al sopra detto. Una Lunetta d'argento per l'Ossensorio, il qual disserò hauer mandato à Venetia per accomodare. Tre Cammissi con li suoi amnessi. Una Vmbrella rotta. Quatro Candelieri di Laton. Doi Lampade di Laton. Un Vesetto da Procession bello. Istog je dana izvršeno uobičajeno ispitivanje svjedoka. Prvi je preslušan prokurator D. Hieronymus Petricius q(uonda)m Francisci testis... ex offo asumpus aetatis annorum quadraginta in c(irc)a citatis, monitus et de ueritatis... itd. Zatim slijede uobičajena pitanja.

Pitanje: De bonis Ecclesiae.

Odgovor: Sacra Chiesa Parochiale ha un tereno uignato, et alcuni altri capi uignati, i quali non sono usurpati da nissuno, la vigna sud(ett)a possede il R(euren)do Curato assegnatali in beneficio, et le capi sud(ett)e sono gouernati dalli procuratori. La entrada delli quali si spende in beneficio della Chiesa.

Pitanje: De Diuini officijs.

Odgovor: Si celebra la messa quasi ogni giorno, non ha mancata la messa nelli giorni festiui, si ne alcune uolte quando il R(eueren)do D. Curato è andato fuori della Cura, per li suoi bisogni.

Pitanje: Doue andare il R(eueren)do Curato.

Odgovor: Suol andare fino a Lesina o alle Spiazza.

Pitanje: Si suol fermarsi troppo fuori della Parochia.

Odgovor: Quando parte suol stare per tre o quatro giorni.

Pitanje: Quando in tutto il... anno suol essersi... fuor della Cura.

[49] Sutivan je odvojio od matične župe u Donjem Humcu ap. vizitator A. Valiero 31. ožujka 1579: Anno Nativitatis ejusdem 1579 Indicatione 8va, die Martis, ultimo Mensis Martij, Pontificatus SSmi in Christo Patris, et Dni Nostri Dni Gregorij Divina Providentia Pape XIII. Anno septimo, Spalati in Camera Ressidentie infra scripti Rmi Dni Visitatoris, presentibus... itd.

Odgovor: Non suol esser più di dieci ò dodici giorni.

Pitanje: De administratione sacramentaria.

Odgovor: Il R(eueren)do Curato amministra li sacramenti uoluntieri a tempi debiti e quando e ricercato, non è morto alcuno senza confe(ssion)ni et communione, et altri Sacramenti.

Na dalja pitanja o poštovanju blagdana i tumačenju božjih zapovijedi svjedok je odgovorio: Le feste son ogni Domenica, mentre cadono, commandate dal R(eueren)do Curato, ma giorni non sono da tutti ben osseruati, perche sogliono in tal giorni portare legni, et cargaite senza licenza del Curato. Il R(eueren)do Curato esplica ogni giorno di Dom(eni)ca infra la messa le eloqui diuini, prescriti d' osseruare, et peccati da schiuare et altre cose necessarie alla salute secondo la forma prescritta sempre osseruata.

Pitanje: De publicis peccatoribus.

Odgovor: Qui non è alcun publico peccatore perche io sapia.

Pitanje: De confraternitatibus.

Odgovor: Qui sono doi scole, una del Santissimo Sacramento, et l'altra della B. Vergine de Rosario.

Pitanje: Se queste scole sono di nouo erette?

Odgovor: Io non posso sapere quando sono state erette.

Pitanje: Se hanno entrate?

Odgovor: Quella Del Santissimo Sacramento puol hauer mezza botte di uino in c(irc)a et quella del Santissimo Rosario una botte e mezzo in c(irc)a e secondo le entrade.

Pitanje: Da chi sono amministrate le entrade?

Odgovor: Ogni anno si fanno dalli Confratti gli gastaldi, e li quali amministrano le entrade et rendono annutini li conti della spesa, che si fa ordinariam(en)te nelli ornamenti, et augmenti della Chiesa.

Pitanje: De doctrina Cristiana.

Odgovor: E fermarsi quasi un anno, che il Curato, inter messa insegna la Dottrina, et l'ho domandato perche non insegna la Dottrina mi ha risposto, che li putti non uogliono uenire in congregarsi.

Pitanje: Si quid aliud habeat ad suggerendum?

Odgovor: Io non so dirui altro se non perche io ho detto di sopra.

Pitanje: De uita et honestate clerica.

Odgovor: In questo loco non sono altri sacerdoti, che il R(eueren)do Curato il quale uiue honestamente ne si puo opponer contro la sua uita et costumi.

Pit.: Si quid aliud habeat ad suggerendum.

Odg.: Mi ricordai che alcuna uolta la lampada non suol arder auanti il Santissimo Sacramento, et il R(euren)do Curato suoleua scusarsi che non si pochia hauer dell' oglio, e altro non so dirui che stimazzi necessario.

Zatim je još istog dana izvršeno saslušavanje i drugog svjedoka. To je bio D. Natalis (Božo) Natali (Božičević) aetatis annor. 69, testis ex offo. Pitanja su ista ili slična, a tako i odgovori. Stoga vrijedi

istaknuti, u čemu se odgovori bitno razlikuju. Tako je na primjer na pitanje, kad su bratovštine osnovane u Sutivanu, Nadali odgovorio: Saranno quaranta anni in c(irc)a che la Scola della B. Vergine è stata eretta, et quella del Sant(issi)mo Sacramento trenta anni in c(irc)a et credo che sono erette coll' assenso dell' ordinario et con tutti debiti requisiti, et necessarij.[50]

Poslije toga je trebalo posjetiti još i noviju crkvu sv. Roka »positam in jurisdit(io)ne d(ic)ti Loci Sti Joannes, supra monte a parte Occidentalis nuper edificata . . .«. Nakon kraćeg opisa (Altari un . . . ericta in capella sub titulo dti s. cuius est super . . . depicta Imago, una cum imagine B. Virginis . . .) Ivanišević je tražio od župnika Pavića informacija. Na pitanje, kad je crkva sagrađena (fundauit est et edificata), Pavić je odgovorio, da će biti oko deset godina.[51]

Nakon posjete crkvi sv. Roka istog je dana nastavljeno preslušavannje župnika Pavića.

Pit.: De cura animarum.

Odg.: Io procuro al possibile esercitare il mio of. to con ogni diligentia, et le anime comessi alla mia Cura per gratie del S. Iddio si attrouano in buon stato, tutti quanti si sono confessati, et comunicati la Pasqua precedente, nè è morto alcuno senza confessione et comunione.

[50] *Andre Jutronić,* Bratovštine u Sutivanu, »Nova Doba«, br. 106, Split, 6. V. 1939. Postoje sačuvane knjige bratovštine Pr. Sakramenta od 1703. Godine 1716. učinjen je popis tadašnjih bratima (28 raznih prezimena). Pri ujedinjenju bratovština g. 1798. bilo je u mjestu, osim spomenute, još 5: B. D. od Uzašašća (knjige od 1689), Pr. Ruzarija, Gospe od Karmena, sv. Roka i sv. Ante. Prema bilješci u knjizi bratovštine G. od Uzašašća osnovana je g. 1594. Za osnivanje sedme bratovštine Čistilišta, koja je trebala preuzeti brigu oko oltara sv. Ivana g. 1738., nije došlo odobrenje od ondašnjeg biskupa Bonajutija.

[51] *Andre Jutronić,* Prilog proučavanju zdravstva na Braču. »Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku«, II., Dubrovnik, 1953, str. 278; — *A. Jutronić,* Bratovštine u Sutivanu, ibid. U ime bratovštine sv. Roka njen župan Ante Petricio uputio je 1776. predstavku bračkom kontu tražeći dozvolu za restauriranje i nadogradnju crkve. »Pred jedno stoljeće harala je u mjestu kuga i odonda se kultivira pobožnost prema sv. Roku. Još tada bi osnovana bratovština, da se gradi crkva«. U knjizi bratovštine Gospe od Uzašašća konstatira se g. 1758., da starijih knjiga nema. U bilješci se navodi, da su one bile spaljene u doba kuge g. 1635. Iz toga sam izveo zaključak, da je stariji dio današnje crkve sv. Roka građen g. 1635, ali prema izjavi župnika Pavića Ivaniševiću g. 1633. crkva je bila već prije 10 godina sagrađena, dakle oko 12 godina prije nego sam pretpostavljao tj. oko g. 1623. U Vizitaciji biskupa Milanija od listopada 1645. govori se i o crkvi sv. Roka: »altare unicù, quod inbenit simpliciter de muro constructù sine mensa . . . habente imagine depictas Sti Rochi«. Prokurator crkve Jerko Petricio tada je kazao, da bratovština te crkve posjeduje više vinograda: u predjelu Na Ravni ostavštine p. Margarite, žene Stjepana Tudorića, u predjelu Peškovica (Pischovizzi) ostavštine p. Nikole Sirotkovića, u predjelu Na Medvedini ostavštine p. Nikole Grubšića i nasljednika, u predjelu Ustanji ostavštine p. Ivana Ivanovića p. Jure i u predjelu Borak ostavštine Nikole Starčevića. »Nel passato bisogno della peste, io ho procurato per questa Chiesa con maggior fervor che ho prouato et anco ho fatto proponimento di attender per la Chiesa fino che sarò uiuo. Il popolo poi mi ha eletto in Procuratore, et coopero quanto posso per beneficio della Chiesa sodetta«.

Pit.: De custodia santissima Eucharistiae Sacram.ti.

Odg.: E' custodito benissimo il Santissimo Sacramento nelle Pissidi d' argento serata nel Tabernacolo. Le chiaui del quale si tengono serate in una cassa.

Pit.: De superstitione.

Odg.: Io non osseruo alcuna attione superstitiosa, ne credo che alc(un)o delli comessi alla mia Cura chadi in questi erori.

Pit.: De missù defuntorum.

Odg.: Non si celebrasse le messe di morti se non nelli giorni speciali e ben uero che qualche uolta nelli giorni festiui si fa comemora(tio)ne di morti.

Pit.: De indulgentijs.

Odg.: Io non ne annuntio mai nissuna indulgentia se non quella, che mi uien esser diretto dal R.mo Ordinario.

Pit.: De obseruatione festorum.

Odg.: Le feste per gratie dell' Iddio sono ben osseruate, e ben uero che alcuna uolta sogliono alcuni caricare di legni uerso sera con mia licenza.

Pit.: De residentia, et celebrationis.

Odg.: Io dico la messa ogni giorno festiuo a questo popolo, et risedo nella mia Cura.

Pit.: Se alcune uolte habbia tralasciato di dir la messa nel giorno festiuo.

Odg.: Io non posso ricordarmi.

(Pit.): Dettoli se suol andar alle Spiazze.

Odg.: Son stato alcune uolte ma nelli giorni feriali.

Dettoli, cosi nelli giorni feriali come nelli festiui sete obligato... residenza mancando incorere nelle pene statuite contra li non residenti, et pò apparendo dalli dopositioni de testij, et anco della uostra confessione, che sete stato per alcun tempo absente sete degno d'einendationi.

Odg.: Saran hormai duoi anni che io non ho dormito fuori della Cura se non una uolta eccetto che quando fui a Liesina per li ogli S(an)ti, cossi commandato dalli superiori, e pro che aueua deposto in contrario, ha dato falsa informatione.

Pit.: Se quando è andato fuori della Cura ha hauuto lecentia dalli superiori.

Odg.: Non ho adimandato licentia perche non ho inazzato per alcun luogo ouero per doue ho detto.

Pit.: De esplicat(io)ne Diuini eloquii.

Odg.: Ogni Domenica s'esplicano infra la messa li diuini eloquij, secondo la forma prescritta, et tempi osseruata.

Pit.: De doctrina cristiana.

Odg.: S' haueua dato principio a questo essercitio, ma po s' è intermesso per esser che questi habitanti sono poueri, ma attendono aquistar li uiueri.

Pit.: De Ordine et beneficijs.

Odg.: Io ho tutti li testimoniali legitimi di tutti li miei ordini, et il titolo del beneficio.

Pit.: De libro baptezando et matrimonio.

Odg.: Io tengo il libro delli matrimonij come anco delli Baptezati.

Ivanišević je tada zatražio spomenute knjige. D. Vicarius mandauit, ut librum pium ostendere debeat. Pavić je knjige pokazao, ali su bile ispisane bosančicom. Presentauit dictos Libros scriptos Litteris Illiricis. D. Vic(arius) mandauit ut debeat legere dictum librum ad hoc et... Kad mu je Pavić pročitao podatke iz knjige, auditis ita his formalis anotiationum mandauit D. o R(eueren)do Pauich Curato, ut quam primum exemplare debeat manu propria dictos Libros, et sub singola nota, tam Baptizatorum tam etiam Contrahentium facere curet exemplum Litteris Latinis, prout stat, sub pena arbitratio. Pošto je dakle župnik Pavić (rodom iz Poljica) vodio matične knjige bosančicom, pa je trebalo da iz njih Ivaniševiću čita, moglo bi se pretpostaviti, da Ivanišević nije poznavao dotično pismo, što je čudnovato. Starije (Andrijaševićeve i Tomaseove) matične knjige Sutivana, koje je tada kod sebe držao Petritio, prema izjavi župnika Pavića, nisu nam se sačuvale. Međutim, nije se sačuvala ni Pavićeva knjiga vjenčanih, koja je također bila pisana bosančicom. Iz Pavićevih vremena sačuvala se najstarija sutivanska knjiga rođenih (krštenih), ali to nije ova, o kojoj govore Pavić i Ivanišević, jer je u ovoj Pavić zapisivao krštenja samo bosančicom. U sačuvanoj Pavićevoj knjizi rođenih (krštenih) počevši od g. 1622. krštenja su ispisivana našim jezikom, ali i bosančicom i latinicom[52] prema uputstvu vikara Ivaniševića, pa je sačuvana knjiga vjerojatno prijepis starije, i to Pavićev prijepis.

Ivanišević je dalje još naredio, da se oltar, koji se nalazi u župskoj crkvi s dnesne strane, ne upotrebljava, dok se ne ispuni. Prema tome bila je postavljena samo ploča. Dalje je naredio, da se niša u kojoj se drži sv. ulje, obloži svilom i da nišu za ispovijed treba snabdjeti rešetkama, a »papilio Baptisterij reficiatur«. Zatim s datumom od istoga dana dodaje: Pub(lica)ta fuerunt Decreta supra s(crip)ta per cui (?) Nicolaus Cerineo Pro Can(celari)o Pre(sen)tibus R. R. D. D. Luca Milouanich et Joanni Couglianeo capellano Scrip in Villa S. Joannis in Domo Fran.co Bassich residenti ibi D. Vic(ariu)s et pro R.do Curato. Idem D. Vic(ariu)s monuit R. do Curatu, ut in sua Parochia residere debeat, sub penis a in statutis, contra non residentes. Presentib. R. R. supras(crip)tis, et insuper ut Lampada.

Iz Sutivana je Ivanišević pošao u Mirca (str. 144–148). Saslušani su kurat kapelan Jerolim Jakšić i svjedok Nikola Piarbioccich (?), kojima su upućena uobičajena pitanja. Nitko nije uzurpirao crkvena dobra, bratovštine još nema, ali će se osnovati; javni je grešnik Petar

[52] *Andre Jutronić*, Najstarija sačuvana knjiga rođenih Sutivana (1622–1694), Starine, knj. 47, JAZU, Zagreb, 1957, str. 223–230.

Bartičević p. Frane, koji drži u svojoj kući Jelenu kćerku p. Ante Jakšića, ali je već zatražio dispensu za vjenčanje; drugi je grešnik Augustin Bartković, sin Nikole, koji živi s kćerkom p. Frane Bartičevića. Kapelan je izabran od nekoliko mjesnih seljaka, koji imaju jus patronat.

Osmog srpnja Ivanišević je stigao u Supetar (str. 149). Na str. 150–151 nalazi se popis crkvenih predmeta (inventar): Un Calice d'argento indorado con la sua patena. Doi corporali. Velli per il Calice di colori diuersi No 8. Una Croce d' argento. Missali doi. Doi Pax teus di Laton indoradi. Tre Lampade di Laton. Una Pianeta di color rosso à fiori con la sua stola et manipolo. Una Pianeta di demasco pauonazzo con la sua stola et manipolo. Touaglie grandi per li Altri No 6. Touaglie piccole No 4. Un Antipendio di sarzetta turchina. Un Antipendio di tella bianca. Un Antipendio di condoro. Un Antipendio di raseta rossa. Tre Antipendij di sarzetta di colore rosso. Doi Antipendij di coridoro per l'Altare piccolo. Cinque Antipendij di rasetta uecchi di uarij colori. Camisi con li loro ammiti tre. Crigoli tre. Un Vessillo per la Procession. Faccioli di tella 6. Facioletti piccoli 2. Slijedi zapisnik o saslušavanju svjedoka i supetarskog župnika. Ivan Vitković, kao prokurator crkve, izjavio je – između ostaloga – da postoji bratovština sv. Petra, da je pored župnika u selu jedan ilirski pop Petar Vukšić kao kapelan; župniku Jerolimu Tironi prigovara zbog neke (certa) Ivanke, kćerke p. Davida Jakšića. Isto je potvrdio i drugi svjedok Jure Petricius (str. 153–155), koji je također saslušan kao prokurator crkve. Dodao je, da dolazi do svađa između Ivanke i Flore. Slično je svjedočio i Frane Kralji i zatim Frane Bersatić od 80 godina, koji je iznio, što mu je o župniku pričala baba (primalja) Placalović, i dodao, da postoje legati ostavljeni od različitih pojedinaca oltarima, a ne vidi, da bi bili uljepšavani; tako isto da je sakupljana elemozina za novu palu, ali da je još nema. Župnik je izjavio, da je bio mjesec dana u Veneciji, ali da je župu preporučio Krstu Radmiliću i okolnim popovima. Priznaje, da je imao samo usmenu dozvolu od izvanjskog vikara do Zadra, ali doznavši za bolest svog nećaka p. dr. Filisea, produžio je u Veneciju. Ivanišević mu je kazao, da je postupio nepravilno: per conseguenza sete caduto nelle pene statuite dalli sacri canoni, specialmente del Concilio di Trento. Što se tiče Ivanke, iako nije dao mještanima povoda za sumnje i mrmljanja, otpustio ju je i ne dopušta joj više da dolazi ni zbog vode, iako cijelo selo dolazi po vodu. Sve su samo klevete »calunie e imputationi temerarie«. Ispitivanjem župnika Tironija u Supetru prekida se ta vizitacija generalnog vikara Ivana Ivaniševića.

II.

VIZITACIJA KAPITULARNOG VIKARA IVANA IVANIŠEVIĆA VISU G. 1634.

Nakon Cedulinove smrti g. 1634. Ivanišević je izabran za kapitularnog vikara. Kao takav izvršio je iste godine vizitaciju otoka Visa. Odnosni zapisnik je posebna knjiga u istom tom Cedulinovu fasciklu. Na omotnici je noviji naslov: *Joannes Ioannitius vicarius capit. Visitatio Vis Velo Selo Komiža 1634.* Sve su stranice naknadno numerirane olovkom od str. 1 do str. 35. O mjestu Visu i Velom Polju govori se do str. 18, zatim je devet ispisanih redaka (skupa s potpisima) na str. 19, onda 15 praznih (neispisanih) stranica, pa 16 stranica o Komiži (sa dodacima) i na kraju 14 praznih (neispisanih) stranica. Ukupno rukopisna knjiga ima 64 stranice, ali su numerirane samo ispisane stranice. Iako stranice sačinjavaju skupnu knjigu, one nisu zašivene. Format je 29.5 × 20.5 cm. Na prvoj stranici teksta u lijevom uglu u vrhu piše: Isse. Nešto niže je datum 17 Maij 1634.

Došavši Ivanišević s pratnjom (kanonici Lupo i Frane Sibischino, te pop Frane Nikolić i postirski župnik Ivan Lasaneo-Lazanić) posjetio je i pregledao višku crkvu sv. Marije između Kuta i Luke. Na idućim je dvjema stranicama popis crkvenih predmeta (inventar). Un ostensorio d' argento. Calici tre d' argento con le sue patene. Una Croce d' argento. Candellieri sei di Ottone sul Altare maggiore. Un conribolo d' argento. Una Pianeta latadi di raso colla sua stola et manipolo. Un' altra bianca di damasco bianco colla sua stola et manipolo. Un' altra nuonazza di seda a fiori col suo manipolo et stola. Un' altra rossa di damasco col suo manipolo et stola. Un' altra zala di damasco colla sua stola et manipolo. Un' altra rossa di ferandine colla sua stola et manipolo. Un' altra paonazza di mochighano con suo manipolo et stola. Un' altra negra d' ormesin col suo manipolo et stola. Due messali; un graduale et un' antiquario. Un' Antipendio di damasco bianco. Un' altro a paonazzo di Zambellotto. Un' altro di raso uerde. Un 'altro bianco di damasco. Un rosso di damasco. Un turchin di canauazzetta di seda. Quatro touaglie dell' Altare maggiore. Sopra l' Altar del Santissimo Rosario touaglie. Candellieri doi d' ottone. Sopra l' Altar della pietra touaglie tre. Candellieri doi. Sul Altar di S. Rocho touaglie tre. Candellieri d' ottone doi. Sopra l' Altar di S. Lucia touaglie tre. Candellieri doi. Et le altre robe s'attrouano sotto a chiaue delli procuratori.

Dana 19. svibnja nastavljeno je pregledanje. Ivanišević je s pratnjom pošao do crkve sv. Marije u Velo Polje (Campo Magno), pa je latinskim jezikom zabilježen opis, a onda su popisani crkveni predmeti: Tre touaglie sopra l' Altar maggiore. Doi Candellieri d' ottone grandi et doi piccoli. Doi Angeli. Sopra l'Atare di S. Cosma e Damiano una touaglia et doi Anzoli uecchi et un Antipendio naranzato. Sopra l' Altare di S. Piero una touaglia. Doi candillieri, Angeli uecchi

... Antipendio naranzado. Camisi cinque. Una Pianeta bianca di raso noua. Un altra uecchia di raso. Una rossa noua di damasco. Una Pianeta ... a operette uecchia. Una Pianeta di damasco uecchia uerde. Una Pianeta rossa uecchia di Zambellotto. Una Pianeta di ferandina uechia a opera bianca. Un Antependio de Demaschetto ugnolo negro. Un Antependio rosso con fiori zali uecchio. Un Antependio rosso di damasco crenese. Un Antependio a meza uita bianco. Doi antependio d' azze f... a opera. Dodeci touaglie lauorade con aglo et adornate con merli. Sugamani lauorati tre. Doi messali. Cingoli tre. Cing' amiti. Cing' caporali. Un Calice d' argento indorato. Doi faccioli da Calice bianchi lauorati con seda. Diuersi Agnus Dei laourati di seda d' oro e ornamt. della Madona. Due cussinetti d' Altar. Di queste robbe hanno cura le R. R. Pizzocare habitanti appo la Chiesa.

U Velom Polju – Campo Magno nalazi se samostan picokara. Saslušana je nastojnica Skoković. Pitanja su na latinskom, a odgovori su zapisani na talijanskom jeziku. Nijedna se picokara ne udaljuje bez njene dozvole. Izdržavaju se od rada: tkaju, predu i vrše slične poslove, a primaju i elemozinu od vjernika. Na pitanje, tko se brine za susjednu kapelu sv. Margarite odgovorila je, da ona ima svog rektora Martina Gazzari, koji se momentano nalazi u Veneciji, ali dok se nalazio na Visu, služio je jednom sedmično, a sada, mjesto njega, služi »un padre scarpante di S. Gerolimo per nome fra Bernardino« vjerojatno iz Cresa i fra Alviz iz istog mjesta. Prilika Gospina na oltaru jest iz crkve sv. Marije, kako joj reče prokurator crkve Juraj Perličević. Gospina prilika na glavnom oltaru nosila se u procesiji, kad se molilo za kišu, ali otkako joj se odvojila glava, pogibeljno bi je bilo nositi. Na pitanje, da li se itko pokapa na groblju, odgovorila je, da je pokopan samo jedan čovjek, ali je u starije vrijeme ovdje bila župska crkva i veliko selo, kako se razaznaje iz ostataka. Groblje je puno grobova, iako su pokriveni zemljom.[53] Nažalost, na groblje pastiri puštaju životinje bez ikakva poštovanja, a ako im se prigovori, odgovaraju sramotnim riječima.

Istog dana je u Visu saslušan kao svjedok Nikola Perasti. Hvali župnika i kapelana, koji da u maternjem jeziku tumači ispovijed i božje zapovijedi i drži propovijedi. Prigovara Višanima, što za blag-

[53] Nastojnica Skoković je o Gospinu kipu odgovorila: È della Chiesa della B. V., come m'hanno detto li Procuratori della Chiesa predetta, che sono stati per tempo. Uno delli quali è Zorzi Perliceuich che hora è assente da quest' Isola... L'immagine della B. V. che è sopra l'altare maggiore, soleua portarsi in Processione quando si dimandaua la grazia della pioggia ma hora perche si è separata la testa et sol... (?) sopra di nouo posta non soleuata, et pero di nouo si portarebbe... saria pericolo che si rompa. In altro è una lampada in mezzo della Chiesa attaccata in alto fermamente che per non poter calarsi molte uolte non arde come erderebbe per la deuotione dei fedeli... Na pitanje, da li se tkogod pokopava na groblju, odgovorila je: Non è stato sepolto altro che un huomo, qualche io possa sapere, ma anticamente intendo che qui si sepelirono tutti, per che questo è stata la Chiesa parochiale et qui è stata una uilla grande, com'appar dalle Vestigie et il Cimiterio è pieno di sepolture, se ben sono coperte dalla terra.

dana kopaju zemlju i vrše druge poslove, pa čak i nedjeljom Presv. Sakramenta. Javni je grešnik majstor Dinko Šibenčanin, koji je doselio pred malo godina i drži neku Katarinu sa Brača, iako je oženjen. Crkva ima nekretnina i nitko ih nije uzurpirao. Godišnji je prihod 60 do 80, rjeđe 100 dukata. Za zemljišta ostavštine p. Pro Penturića ne zna, jer je to novo. Dvije su bratovštine, jedna Sakramenta u crkvi Gospe od Spilica, a druga u Prirovu; još su skule Ruzarija u crkvi Spilice i Karmena u Prirovu, ali nemaju još odobrenja. Tri su prosta beneficija: beneficij sv. Jurja, rektor je arhiđakon Ivaneo; prihod je oko 70 dukata godišnje. Drugi je sv. Ciprijana, a rektor je kanonik Jakšić. Treći je sv. Margarite, a rektor je Ivan Martin Gazzari, koji je sada u Veneciji; prihod je 80 dukata godišnjih; u dužnost pripada služiti misu svake nedjelje i održavati kapelu s oltarem u redu na osnovu testamenta p. Jakova Bilića i dekreta vizitatora Garzadorija i vikara Petra Maraviusa. Kao drugi svjedok saslušan je kapelan Mate Draginić, koji je izjavio slično kao i prvi svjedok. Crkvu Gospe od Spilice naziva Madona delle Grotte.[54] Saslušan je i župnik Petar Petrović. Ističe, da se nedjeljom tumači na maternjem jeziku. Tabernakul je naručen pred tri godine, dano je na račun 10 dukata nekom Malteżaninu, koji je otputovao, a da nije vratio novac, ali će on ipak nastojati, da se nabavi novi tabernakul. Nastojao je, da se dva oltara po strani zatvore, ali se bratimi ne odazivlju. On se njima ne služi, jer je još vikar Maravius oltare udario interdiktom. Pošto je Ivanišević 20. svibnja izdao naredbe i upute i potpisao (Joès Joannitius), otputovao je.

Vizitacija dalje govori o dolasku u Komižu, pregledu crkve, oltara u obliku kapele sv. Mihovila, opisuju se pojedini objekti i zatim donosi popis crkvenih predmeta (inventar): Doi Calici d' argento indorati. Sei corporali. Facioli quatro tenuti con argento et seda. Quatro candellieri d' ottone. Una Croce d' ottone. Un turibolo d' argento con la sua manicella. Una Pianeta di dimasco bianco. Un altra di damasco rosso colorado. Una Pianeta negra di Zambellotto. Una Pianeta paonazza di Zambellotto; tutte con li suoi manipoli et stole. Quatro lampade d' ottone. Doi messali et terzo piccolo. Doi libri d' Epistole et euangeli in lingua illirica. Un Piuuiale rosso di dimasco trinado con cordella d' oro. Tre uasetti d' argento d' ogli santi. Un Baldachin di raso rosso. Dodeci touaglie benadette per gli altri doue si celebra. Quatro altri non benedetti. Un Ammito benedetto et tre non be-

[54] Na pitanje De confraternitatis kapelan Draginić je rekao: Vi sono una del Santissimo Sacramento nella Madona delle Grotte, con confratti che uestano le (str. 14) Toneghe et uengono alla procession, l'altra di Prirouo simile à questa. In oltre (.... iskidano!) d(etta)a Chiesa della Madona ui è la Scola del Santissimo Rosario et a Pririuo quella del Carmen, tre prime sono state errette per quanto si dice con autore dell'ordinario, et la quarta non è ancora perfecionata. Quella del Smo ha entrada, ma non so di che quantita, et l'altre si conseruano et mantengono con l'elemosina... racolta per i fedeli. Di confrati del Smo Sacramento mantengono con entrada la Chiesa di tutte le cose necessarie tenendo li conti destinti et dalli altri non so darui riguaglio.

nedetti. Quatro Camisi colli suoi cingoli. Vjerojatno je još nešto trebalo da se doda, jer je gornja polovica iduće stranice (retro!) neispisana. Iza toga počinju uobičajena saslušavanja. Kao prvi svjedok saslušan je kapelan crkve sv. Marije Kursarice (Gusarice). To je Jakov Foretić. Nitko nije umro bez sakramenata. S večeri uči djecu doktrinu, a sakupljaju se na glas zvona. U kapeli sv. Roka noće oni, koji su na straži.[55] Glede praznovjerja optužuju dvije žene, da se druže s vilama i liječe bolesnike: Lukreciju, ženu Mihovila Mihatovića, i Margaritu, kćer Marka Brizgavca. Protiv njih je svjedočio i drugi svjedok majstor Danijel Cesarius. Ivanišević je pozvao obje žene, pa je Margariti zabranio da dalje liječi. Što se tiče javnih grešnika, Foretić je izjavio, da su to samo oni, koji su u srodstvu, pa su se združili, iako im još nije stigla dispensa za vjenčanje. Dvije su bratovštine: Sakramenta u župskoj crkvi i Gospe Kursarice (Gusarice). I Cesarius hvali Vicka Vitalicusa »curatus capellanum«. U pogledu poštovanja blagdana ima zamjerki, jer žene ponekad šiju, a bačvari rade. Bratimi Sakramenta i Gospe Gusarice oblače tunike. Postoji još i skula Ruzarija.[56]

Dana 21. svibnja Ivanišević je posjetio crkvu Gospe Gusarice. Ukratko opisuje. Govori o crkvenim predmetima (slike, kaleži, križevi). Naposljetku je saslušan i župnik Vicko Vitalicus. Oko 20 ih je propustilo da se ispovjedi i pričesti. Sve je opomenuo preko »molto reuerenda« P. maestra Parmesana, koji je prošlih dana bio u Komiži

[55] *Dušan Berić*, Arhivi otoka Visa. Izd. Arhiva grada Splita, sv. 1, Split, 1958, str. 25: »Tek 1723. godine bit će da je pretvorena u crkvu nekadašnja kula i posvećena sv. Roku«.

[56] Foretić, kapelan Gospe od Gusarice među ostalim još je rekao: Quando amministra (tj. župnik) li sacramenti del Batesimo et matrim(oni)o, esplica non solo la Virtù loro, ma tutto quello che il Rituale insegna... Si dicono le messe, come ho detto di sopra, cantando le di giorni festiui, quando ha chi li aiuti li Vesperi si dicono ogni festa nella Chiesa della Madona di Corsariza, per commodità del popolo, et doi uolte l'anno si dice nella Parochiale il Mattutino cioè Ogni Santi, et il giorno di Natale. O mrtvačkim misama je rekao: Cosi il R. Curato, com'Io le cantano, quando semo ricercati dalli fedeli euentuale le feste osseruate, seno in casa del mortorio, con elemosine, che ci uengono date dalli fedeli spontaneamente. Na pitanje o elemozini odgovorio je: Ho detto di S. ta che et quasi tutti ordinariamente danno per messa tassa soldi dodeci, et per la cantata Lire 1/4. Na dalje pitanje o poštovanju blagdana (praznika): Qui respetto ad altri luoghi s'osseruano benissimo ne fanno opere seruili, ne quelle, solo per andar in qualche loco per ordine di tempo, uarano le barche. Na pitanje o crkvenim dobrima rekao je: La Parochiale ha i Capi delle due Vigne lasciateli d'alcuni fedeli, et altri tanti... O bratovštinama reče: Sono due. Una sotto il nome del Smo Sacramento, et l'altra, sotto il nome della B. V. di Cursuriza, ne n'hanno alcuna entrata, solo l'elemosine, le quali spendono nelli Beneficij, et cose necessarie de sod(ette)e Chiese. Što se tiče prostih beneficija, rekao je: non ui è alcun in questo loco. Kako Foretić nije znao mnogo o crkvenim dobrima, o tome je više rekao svjedok Cesarius: Tutte due (tj. crkve) hanno non so che puoco di capi lasciati per legati, ma di puoco ualore cose non ui fossero l'elemosine de fedeli, non hauerebbero di che acontenersi. U pogledu bratovština je rekao: Sono due una del Smo et l'altra della Madd. a di Cursariza, che uanno de tonega, et una ui è nella Parochiale, terza Confraternità del Rosario.

te održao nekoliko propovijedi. On je ovdje novajlija i otkako je ovdje, još nitko nije pregledao crkvu, pa ni naređenja ostavio. Ima knjige krštenih, vjenčanih i umrlih. Ulje sveto ne drži u crkvi, jer je crkva daleko od mjesta, već kod svoje kuće, kako bi se u slučaju potrebe mogao spremno odazvati.[57]

Pošto je Ivanišević dao upute, svršila je vizitacija (pohod) Komiže (str. 33). Poslije toga iznijeto je još pitanje odsutnog rektora kapele sv. Margarite Ivana Martina Gazzarija (Gazarovića) u Velom Polju.

III.

IVANIŠEVIĆ »CANONICUS THEOLOGALIS« SASLUŠAVAN OD BISKUPA ZORZIJA G. 1637.

Knjiga vizitacija biskupa Zorzija (De Georgis) je u sedmom fasciklu vizitacija u hvarskom biskupskom arhivu. U istom su fasciklu i knjige iz vremena biskupovanja Trogiranina Ivana de Andreisa (1667–1676). Knjiga je uvezana. Na prvoj je numeriranoj stranici naslov: 1637. Liber Visitationis Cathed.lis Pharen. Illmi et Reud.mi D. Nicolai Georgy. Starija je numeracija po listovima od 1 do 53, tj. do str. 105. Na str. 114 je naslov Liber Benefic. Ispred str. 137 je naslov Liber Visitationis Brachie. Počinje s vizitacijom Nerežišća i obuhvata otok Brač do str. 314. Zatim iza 28 neispisanih stranica dolazi naslov: Liber Visitationis Insulę Pharen. U Hvaru je do str. 457. Poslije 37 neispisanih stranica dolazi novi naslov: Liber Visitationis Isse (str. 458–497). Osim te glavne knjige ima u njoj sprijeda i na kraju više slobodnih listova. Posebno je svezak vizitacija Zorzijeva vikara Bevilaque iz g. 1639.

Biskup Nikola de Georgiis, nakon nastupa g. 1635. nije Ivaniševića imenovao generalnim vikarom. Ostao je »canonicus theologalis«. Kao novi generalni vikar postao je fra Juraj Dominik Bevilaqua. U rukopisnoj knjizi Liber Visitationis Cathed(ra)lis Pharen 1637. počevši od str. 29 zapisana su saslušavanja hvarskih kanonika. Pitanja su i odgovori na talijanskom jeziku. Prvi je saslušan primicerius Sibischini 12. II. 1637. (str. 29–35). Na pitanje, da li »canonico teologale« zadovoljava, odgovorio je, da tu čast obnosi Monsr. Gioannitio can. co Dottor: Ne znam, koliko je puta godišnje obavezan čitati, jer su i predašnji teol. kanonici nekada čitali i nekada nisu, a neki su druge nalazili da čitaju mjesto njih. Ivanišević je malo čitao pošto je bio izabran, a više puta mi je govorio, da nije dužan čitati. Neki put se izgovarao na zadjevice, koje je imao. Istog je dana saslušan (str. 35–39) i kanonik Ivan Lupinus (Vukašinović). Na pitanje: Della prebenda teologale? odgovorio je, da je drži Sr. Dottor Gioannitio canonico. Već dugo vremena ne čita, premda je u početku nekoliko

[57] Na Ivaniševićevo pitanje, da li je bilo opravdanih razloga, što ih se oko 20 nije pričestilo, župnik je odgovorio: Io non so.

puta čitao, ali sada ne čita. Zatim je saslušan 14. II. 1637. kanonik Andrija Bertuzzi (str. 42–50), pa je i njega – razumije se pored drugih pitanja – biskup pitao o Ivaniševiću: canonico teologale je g. Gioannitio, koji čita više puta u toku godine, a čitao je i poslije biskupova dolaska. Kanonik Andrija Nembi (str. 50–61) na pitanje, da li Ivanišević vrši svoje obaveze, rekao je, da neki put čita, a neki put ne čita, kako su to radili i njegovi predšasnici p. dr. Filiseo i p. Gariboldo. Među drugim pitanjima isto je pitanje biskup postavio i kanoniku Juliju Kostanjiću: gospodin doktor Gioannitio posjeduje kanonikat teologije, ali od nekog vremena ne čita. Istina je, da je u početku neko vrijeme čitao, ali se ne sjećam, koliko puta. Sutradan je saslušan kanonik Frane Georgi (str. 68–72), koji je izjavio, da nije čuo, da bi Ivanišević bio čitao nakon biskupova dolaska, osim dva tri puta, ukoliko se to dokaže, ali otkako je kanonik, čuo je malo njegovih lekcija. Istog je dana saslušavan i kanonik Jakov Jakšić (str. 72–76). O Ivaniševiću je rekao, da ne zna kakvih obaveza ima »canonico teologale«. Ivanišević je u početku čitao, a od nekog vremena ne čita. Saslušan je i bolesni kanonik Nikola Cinganović (str. 80–84), pa bio pitan i o Ivaniševiću. »Redovito sam« – veli – »u krevetu, ali i kad sam bio zdrav, malo sam čuo Ivaniševićevih lekcija«. Idućeg dana je izvršeno najduže saslušavanje, t. j. preslušavanje Ivana Ivaniševića (str. 84–95). Dajem samo Ivaniševićeve odgovore, i to skraćeno, a pitanja se mogu lako razabrati iz odgovora. Kanonika katedrale ima 12. Dostojanstva su 3, arhiđakonat, arhiprezbiterijat i primicerijat. To drže tri kanonika. Kako su te časti nastale, on ne zna. Dužnosti su kanonika, prema odredbi koncila, da obitavaju 9 mjeseci u toku godine kod katedrale, ali se čini, da se uobičajilo suprotno, jer, kako se može vidjeti iz knjiga apuntacije, veći dio kanonika ne boravi toliko vremena uz katedralu. Zatim Ivanišević objašnjava, koje su dužnosti kanonika. Sada nisu prisutni u Hvaru arhiđakon Ivaneo i kanonik Bortolazzi, a kanonik je Cinganović bolestan od pedagre. Arhiđakon je, kako mu se čini, već dvije godine odsutan, a Bortolazzi je bio u Hvaru pred jematvu. Cinganović zbog bolesti već 5 mjeseci ne dolazi u crkvu, ali u sve to više svijetla mogu unijeti knjige apuntacija. Pošto je tek od malo godina kanonik, ne bi mogao dati dovoljno obavještenja. Poznato mu je, da Kaptol administrira dobra opatije sv. Nikole u Visu, bira predstavnike, prima i raspoređuje klerike i t. d. Međutim, ipak o mnogim stvarima ne zna dati informacija iz spomenutih uzroka. Zatim su postavljena pitanja o klericima i pravima arhiđakona, o prihodima, o podjeli prebenda, o službi u koru, gdje se govore jutarnje, o puntatoru i da li on Ivanišević, vrši savjesno svoje dužnosti. Na pitanje, otkada je »canonico teologale«, Ivanišević je rekao: Od godine 1632. mjeseca decembra, ako ne griješim. Na pitanje, koliko lekcija drži godišnje, Ivanišević je odgovorio: »Ne sjećam se, koliko sam održao lekcija. Znam, da sam održao koliko sam mogao, kad nisam bio okupiran zadjevicama u vezi s kanonikatom i lokacijama episkopalne desetine, kako se može

utvrditi iz akata svjetovnog sudišta, kamo sam bio povučen. Veli, da nije morao ni mogao – shodno svetim kanonima – zanijekati prava zbora. Branio je svećeničke povlastice i isposlovao od generala Moceniga popuštanje crkvenom forumu, što izlazi iz javnih isprava »quali si riserua di produre ad reparandum animo rehabendi, occorendi, e secondo meglio gli parerá il che disse hauer risposto pronunt nulla necessitate impellente senza pregiuditio delle sue ragioni promodocum. et qualitercum, riseruandosi di risponder secondo meglio gli competia di ragione nel loco capitulare, fuor del qualche in questo particolare, come appartmente alla visita personale«, prema deklaracijama svete kongregacije ne može biti preslušan, pa protiv toga protestira. Na biskupovo pitanje, da li vuče teologalne prebende i da li čita prema obavezi prebende, koju posjeduje, Ivanišević je rekao, da vuče prihode, koji mu pripadaju kao kanoniku. O nekoj obavezi čitanja nije mu poznato. Čuo je, da su njegovi predšasnici nekada čitali, a nekada nisu »sopra questo pero mi riseruo occorrendo risponder secondo che meglio mi competera nel logo predetto offerendosi di produr le allegationi in matteria della uisita personale come ha detto, metre sarà ricercato«. Ostala pitanja, koja su postavljena, ne odnose se lično na Ivaniševića. Vidio je, da je nakon biskupova dolaska »maestro delle cerimonie« kanonik Zorzi i da je nekiput tu dužnost vršio pop Frane Pjerotić, pa misli, da je to po biskupovoj naredbi. Nije mu poznato, da postoji sjemenište za klerike ni da je postojalo. Na tom saslušavanju biskup nije nijednog kanonika pitao »delle bolle del canonicato, et patenti delli ordini«, već samo Ivaniševića. Ivanišević mu je odgovorio: Io per legge non son tenuto a mostrare che titolo del canonicato, che possedo, et le testimoniali del ordine, hauendo l' Illmo mons.r Vescouo hauutomi et riceuuto espress.te per Canonico e sacerdote legitimo, come appare dalla lista di confessori, nella quale son chiamato espressamente Canonico, e come legitimo sacerdote mi é data la confessione. Aproposito di che fà qual che dice Abbate in ca. Licet. Sel: de Simonia oltre l' altri seguaci. Oltre cio appartenendo questo nella uisita personale ho detto al presente altro obligo de responder come ho detto; non dimeno senza pregiudicio di qualunque ragione che protesto solenemente ax abundanti produco le testimoniali di tutti li miei ordini et il titolo del Canonicato che possedo anima rehabendi Dni nostri modo.

Pitanje: Della professione della Fede.

Ivanišević: Io ho fatto la profession della Fede auanti l' Ilmo Sr. Precessore come appar nelli atti di questa Cancelaria et anco nel Capitolo come appare dal documento legitimo che produco rehab . . .

Pitanje: Delli suoi libri.

Ivanišević: Io ho molti libri, et specialmente in iure ciuil et canonico, ma pero non tengo l' inuentario: pero lo faro quanto prima.

Na dalja dva pitanja, Ivanišević je odgovorio:

Io non so con chi stano li sacerdoti, ne con chi praticano perche non impacio l' affari d 'altri.

Io stimo, che sarebbe prouisione ottimo fare una lista di errori che si commettono nel Coro, con ordine che chi commettesse l' errore, non sia appontato, et quali siano li errori che sogliono commettersi et che da me sono stati osseruati quando fui Vicario Capitulare sede uacante, si attrouano espressi in una lista gia da me fatta publicare e registrare in Canlelaria. Ed inoltre ordinare che li matutini si dicondo in Coro pontadamente, et senza anticipare.

Poslije Ivanišević̀eva saslušanja nastavljeno je saslušavanje ostalih (popa Ivana Mekjavića, klerika Frana Muratija, dijakona Augusta Komina, klerika Ivana Andrije Nembri, klerika Petra Skaljića, dijakona Frana Cechinija, popa Bortolomeja Melchiori, dijakona Jurja Lukšića, klerika Frane Vukasinovića, popa Nikole Berislavića i natpopa Nikole Lupa). Biskup je samo još natpopa Lupa pitao o Ivanišević̀u. Ovaj je rekao: Nei primi principij freguentaua la lettura, ma poi ha tralasciata, ne so la causa.

IV

ŽUPNIK JEROLIM TIRONI U SUPETRU O IVANIŠEVIĆU G. 1637.

U istoj knjizi vizitacija biskupa Zorzija, pošto je biskup pregledao hvarsku katedralu, pošao je u pohode naseljima otoka Brača. Obišao je Nerežišća, Donji Humac, Milnu, Sutivan i Mirca. Iz Miraca (7. i 8. lipnja 1637) nastavio je u Supetar (str. 203–220). Saslušao je svjedoke Ivana Balarina, Jurja Petricia, Jerka Bersatića i ilirskog popa Petra Vukšića. Na kraju je saslušan i župnik Jerolim Tironi. Biskup ga je zapitao, zašto mu je bilo zabranjeno da razgovara s Ivankom Jakšić. Tironi je odgovorio, da je neku Ivanišević̀evu rođaku tužio kod konta i vjeruje, da mu je Ivanišević, kao generalni vikar za pohoda u Supetru zato izrekao odnosnu zabranu. Biskup, nezadovoljan odgovorom, rekao mu je, da to ne može biti uzrok, pa je od župnika zatražio, da kaže istinu. Na to mu je Tironi odgovorio: Hauete essaminato quella uolta et sapete la causa della prohibitione sodetta.

Pošto je zapisnik Ivanišević̀eve vizitacije Brača od 1633. prekinut – kako smo već vidjeli – bez završetka o Supetru, ovdje spomenuta zabrana, koja je bila izrečena Tironiju, ne nalazi se danas u vizitaciji. To je jedan od dokaza, da se Ivanišević̀eva vizitacija od g. 1633. nije u cijelosti sačuvala.

V

IVANIŠEVIĆ PONOVO GENERALNI VIKAR G. 1640.

Generalni vikar Bevilaqua vršio je vizitaciju Brača u lipnju i srpnju 1636., ali g. 1640. nalazimo opet Ivanišević a u časti generalnog vikara. Kao takav u biskupovoj pratnji pri vizitaciji u gradu Hvaru i u »suburbiju« g. 1640. Prigodom smrti postirskog župnika Ivana Lasanea (Lazanića) nalazimo Ivanišević a u Postirima, u njegovu rodnom mjestu. Tada je izdao pismeno naređenje 3. rujna 1640. kleriku Mati Radičeviću, da sastavi inventar crkvenih predmeta. Radičević je uz pomoć dolskog župnika Jerolima Dominisa popisao stvari, pa je taj inventar i Ivanišević evo naređenje umetnuto u knjigu Zorzijeve vizitacije. Popisano je 96 predmeta uz odgovarajuće nuspredmete (stole, manipoli itd.). Tom prigodom Ivanišević je tada aktom od 4. rujna postavio za upravitelja upražnjene župe Nikolu Lasanea (Lazanića).

Dana 29. srpnja 1641. generalni vikar Ivan Ivanišević pregledao je crkvu sv. Marije u Zaraću »de Zaratye« na otoku Hvaru. Naime, na kraju knjige Zorzijeve vizitacije od g. 1637. nalaze se – među ostalim slobodnim listovima – dvije ispisane stranice, a na trećoj jedan ispisani redak i 4 neispisane stranice. Sve se to odnosi na Ivanišević evu vizitaciju crkve u Zaraću.

VI

IVANIŠEVIĆ GENERALNI VIKAR POD MILANIJEM

Poslije smrti biskupa Zorzija g. 1644. došao je za biskupa u Hvaru Vincenco Milani iz Treviza i ostao do smrti g. 1666.

U fasciklu su dvije knjige: jedna je opsežna o vizitacijama i druga mnogo tanja s debljim kartonskim koricama, t. j. Extraordinarium Milani C.e 21. Posljednja stranica u knjizi vizitacije numerirana je brojem 1106. Kako ima više otprije odvojenih listova, nastali su zasebni omoti za Vrbosku, Plame, Sućuraj, Vis i dr. do numerirane str. 1218.

Nema stare numeracije, već samo novija, i to olovkom. Može se primijetiti, da su sve bili slobodni listovi, koji su tek kasnije uvezani. Prva je Milanijeva vizitacija jedna od najopširnijih. U njegovoj su pratnji: župnik Postira Nikola Lasaneo (Lazanić), »can.o theologalis« Joannitio (Ivanišević) i generalni vikar Vincenzo Mazzoli. Vizitacija Hvara (do str. 106) i Brača (str. 107-332), počinje krajem 1645. U istom uvezanom sklopu nalazi se još jedna bivša zasebna knjiga počevši od numerirane stranice 510. To je druga Milanijeva vizitacija od g. 1658. Već su prve stranice u lošem stanju, a i rukopis nije uvi-

jek dovoljno čitljiv. Od str. 514 može se utvrditi, da se početak odnosi na Sutivan, gdje je bio župnik Ivan Harambašić iz Omiša. Poslije str. 571 rukopis je još neuredniji. Iako je to vizitacija Brača, nisam našao o pohodu Dola, pa tako ni o Ivaniševiću. Tako ni za treće vizitacije od g. 1663. Unatoč lošijem stanju drugog dijela vizitacijske knjige, ipak se može konstatirati, da je Milani g. 1658. posjetio Sutivan (gdje je vodio istragu o pravoslavcu Marku Pace), Donji Humac, Supetar, Škrip, Postira (gdje je saslušavao kao svjedoka Ivana Ivaniševića p. Jure), Pučišća, Gornji Humac i Bol (str. 608, molba za gradnju prvotne crkve Gospe od Karmena). Na str. 615 govori se o Škripu (spominje se opat Cerineo, crkva sv. Filipa i crkvica sv. Petra i Pavla), a na str. 616 spominju se Mirca. Poslije str. 618 govori se o vizitaciji otoka Hvara. Završava otkinutim listom numeriranim kao 703 i 704. Iza str. 1007 su vizitacije iz g. 1660. Od str. 1017 biskup je s pratnjom na Braču g. 1663. I opet nisam mogao utvrditi posjet bračkom Dolu, a nema ni na otkinutim stranicama, koje su u posebnim omotima.

U siječnju 1646. novi biskup Milani saslušava u Hvaru kanonike o beneficijama, da li trguju itd. Bilo je pritužaba na arhidiakona Ivanea i na kanonika Sibiskina (da ga je puk prošlih dana htio kamenovati u vezi s naoružanjem).

Od g. 1650. Ivanišević je generalni vikar.

Pred str. 410 na koricama u knjizi vizitacije piše: Visitatio Cathedralis Phare ñ 23. travnja 1650. Ta Ivaniševićeva vizitacija završava se na str. 508. Stranice od 448 do str. 508 prethodno su sačinjavale zasebnu rukopisnu knjigu, t. j. o vizitaciji katedrale u Hvaru.

Za Milanijeve vizitacije Gornjem Humcu na Braču u novembru 1645. prigodom nabrajanja crkava i crkvica na području župe, veli se za crkvu B. M. de Radonja (Chiesa della Madona Na Selcih) da ju je sagradio D. Giorgio Simone sa stanovnicima Radonje po ovlaštenju Jo. Joannicija, kad je ovaj bio generalni vikar. To potvrđuie, da je Ivanišević g. 1633. bio i u Gornjem Humcu, ali da taj dio zapisnika nedostaje.

VII.

U kasnijim vizitacijama nisam sretao Ivaniševićevo ime, osim u jednom navratu u Povljima,[58] i to u prošlom vremenu. Za vizita-

[58] Premda je g. 1579. postojala opatijska crkva sv. Ivana u Poljima, vizitator A. Valiero je ne spominje. Kako su se unutrašnja bračka naselja na istoku od Gornjega Humca (Podhume, Mošuje, Mosuljica, Dubravnica, Gradac i Podgracišća) raselila i nisu dočekala XVII st., interesantno bi bilo ispitati tačnije, kad se taj istočni dio Brača raselio i kad se opet naselio. U Cedulinovoj vizitaciji Gornjega Humca u srpnju 1614. župnik Nikola Šimunić je izjavio, da u župi ima preko 300 stanovnika od pričesti »per che oltre questa uilla sono in capo de l'isola dieci miglia circa trenta case sparse in qua in la secondo i pascoli, ma in un luoco sono circa otto case, et si chiana

cije biskupa Andreisa Trogiranina u svibnju 1678. na pitanje o tadašnjem nadarbeniku opatu Mladineu iz Pučišća, svjedok Frane Vrsalović (gastald crkve) rekao je: Dok je živio dr. Giannicio, znam, da je držao kapelana. To je bio p. Luka Škarić, koji je dnevno služio. Drugi gastald, također kao svjedok, Petar Pavišić »ouer« Damijanović odgovorio je: Za njegova predšasnika (t. j. Mladineova) Gio-

Selze pur habitate da pastori per comodità delli pascoli, et tutti uengono qui alla Chiesa la settimana santa e a Natale, et anco qualche uolte uengono le domeniche alla messa perche sogliono auerla qualche uolta a Sn Zuanne di Pouglie, che è più uicino a dette case«. Svjedok Jakov Vuković prokurator puka, rekao je za Margaritu Šćepanović udatu za Marina Sesnića »quasi tutto anno stano fuori in bosco in loco ditto Selza da sette a otto miglia lontano da questo luoco, perche il suo marito sudetto è padrone, et pascolano animali di particolari«. Za vizitacije ap. vikara P. Moraviusa, u srpnju 1627., klerik Jakov Vesalović je rekao za župnika »che il sig.r Curato aministra bene la sua cura. Si dice ch' una certa donna da Pouglie, et un altro huomo da cauo dell'Isola siano passati da questa uita senza li S. Sacramenti, non so esso Curato ui sia stato richiesto«. Prigodom vizitacije biskupa Milanija u Povljima u studenomu 1645. saslušan je pustinjak Novak. Na pitanje otkada je ovdje, odgovorio je: Sono più di 40 anni. Na pitanje: Da chi è stato introdotto? odgovorio je: Dalli Romiti uechi. Na pitanje: Chi è superiore? rekao je: Son io. Dalje je izjavio: Seruimo a Dio, pregheme ogni sera e mattina in Chiesa di S. Zuanne, et tenimo di custodia di quello. Abbate Fasaneo, quando ueniua celebrare, et presente l'Abbate Martinis celebra il giorno di S. Zuanne, ne io so ha obligo di celebrare. Nel nostro Monastero si uiue con ogni honesta e si serue all' Iddio. Biskup Milani je prigodom vizitacije Bola saslušao novaljskog opata Martinisa (1645): »Nikako zbog nekih obaveza, već jedino zbog bogoljubnosti puštam da u Povljima služi ilirski pop. Sono alcune affitanze fatte dalli miei precessori, doue li Pastori hanno fatto le habitationi, e specialmente il Sesgnich et io solo ho affitato un terreno chiamato Bol, per tempo della mia uita, ad un certo Tomaso da Humazzo, che non mi ricordo il cognome, Addeus, si chiama Tonsich, ne ho affitato altra cosa. Zatim je nastavio o pustinjaku Novaku: Io p.a ho affitato il detto hog. ali S(igno)i Cerinei (?) come appar in scrittura publica, ne in cio ha occa(sio)ne di lamentarsi ne per l'auenire uoglio che d(ett)o o Eremita iui pascoli. Prigodom vizitacije biskupa Andreisa u prosincu 1668. konstatira se, da su Pouglia, Selza et S. Martinus sub Iurisditione Rdi Curati Villae Supradicti Humacij Superioris. Za kapelana u Povljima, Novom selu, Selcima i Lokanjcu (Locagne Barce), određen je pop Juraj Bartulović iz Rogoznice. Prigodom vizitacije biskupa Rovete u maju 1702. u Povljima je saslušan kapelan Mihovil Livačić (ili Pivačić) »illiricus« od 45 godina, koji da je već 15 godina u Povljima. Izjavio je još: Vi è una donna Iuanizza Pauissich, la quale nell' occasione che qualche duno proua indispositione, uà a segnarlo, e pratica atti che hanno più del sugestitioso, che d'altro. U selu ima 60 stanovnika od pričesti, a ukupno 70. Svjedok Petar Vrsalović rekao je za popa: Va a terraferma e si trattiene qualche mese. Prigodom vizitacije biskupa Aspertisa u Selcima u svibnju 1719. pop Nikolić je rekao, da je broj stanovnika oko 300 »tra questi di nostro luoco e Villa Noua, che è nelle...(?) della mia Parochia. A Pouie saranno, anima 80 in circa«. Prigodom vizitacije biskupa Condulmera u Selcima u veljači 1725. župnik Nikolić je rekao, da je izabran od naroda pred 8 godina. Daje 12 reala kapelanu u Povljima i da treba »mantenere la lampada e le Cerene' giorni fereali«. Kapelan je u Povljima Mate Božić. Za vizitacije biskupa Bonajutija u prosincu 1738. u Povljima je bilo 100 stanovnika i od toga 60 od pričesti, prema izjavi selačkog župnika Nikolića. Prigodom vizitacije biskupa Becića u lipnju 1760. u Selcima župnik Marko Uršić je rekao, da je u Povljima oko 140 stanovnika.

annicio »che fu ben affaciato per quello« čuo sam da je ovdje držao kapelana p. Luku Škarića.

*

Ivanišević u svojim vizitacijama po otocima nije spomenuo znatan broj crkava, pa prema tome znači, da ih nije ni obišao, iako sa sigurnošću možemo utvrditi, da su tada postojale.

O Ivaniševiću, kao dolskom župniku, nisam još ništa našao u pregledanim vizitacijama. U poznatom Ivanišević evu pismu upućenom splitskom nadbiskupu Leonardu Condulmeru[59] iz Dola 5. lipnja 1660., a koje je donio A. Ciccarelli g. 1802. Ivanišević ne govori o svom župničkom položaju u Dolu, već *jedino o opatskom u Povljima.* Govori o starinama i natpisima u Škripu, te da mu po svom bratu šalje starih novaca tamo nađenih. Spominje starinska nalazišta u Bolu i u Bunjama »della mia abbazial giurisdizione«, i da se mora pripremiti da preuzme posjed opatije, »e per osservare li terreni ad essa pertinenti.«

Na osnovu citirane krštenice sa sigurnošću je dokazano, da se *Ivanišević rodio u Postirima na Braču* g. 1608. *Da li je pak umro u Dolu ili u rodnom mjestu i gdje je sahranjen, nije moguće još utvrditi,* jer ni u Dolu ni u Postirima nisam našao toliko starih knjiga umrlih. Prije Ivaniševićeva rođenja g. 1579. (vizitacija A. Valiera) Postira su imala oko 100 stanovnika, od pričesti, a Dol 140. Idućih godina Postira su se brže razvijale: g. 1585. bilo je oko 100 osoba od pričesti i 27 ognjišta, a g. 1613. već oko 130 od pričesti (vizitacije P. Cedulina). Tri godine poslije Ivaniševićeve smrti g. 1668 (vizitacija I. Andreisa) Postira su imala 160 osoba od pričesti, a Dol 151. Znači, da su oba sela bila u Ivaniševićevo vrijeme još malena u pogledu broja stanovnika, iako se Andreis za vizitacije 5. studenoga 1668. izražava »hauendo noi nell' atto della Parochiale di Postire osseruato, il d(ett)o luoco fra più reguardeuoli di questa Isola della Brazza«. Prema posljednjem našem popisu od g. 1953. Postira imaju 1170 stanovnika, a g. 1900. bilo je 1526. Dol je g. 1953. imao 443, a g. 1900. imao je 718 stanovnika. Opadanje je u XX. stoljeću nastupilo zbog znatnog iseljavanja do Drugog svjetskog rata, naročito u prekooceanske zemlje.

[59] Monumenta historico juridica Slavorum meridionalium. Vol. 1. JAZU, Zagreb, 1926, str. 206; — *A. Ciccarelli,* Osservazioni, ibid., str. 101—102.

POLJIČANIN MATEJ ANDRIJAŠEVIĆ U CEDULINOVIM VIZITACIJAMA (1585–1603)

Naselje Sutivan (Stivan) na otoku Braču nastalo je na primorskom dijelu zemljišta starog bračkog naselja Donjeg Humca, tj, na sjeverozapadu otoka.

Kad je ap. vizitator Augustin Valiero g. 1579. posjetio Sutivan, odnosno članovi njegove pratnje (familije), u Sutivanu se nalazio pop Frane Ivanović.[1] Porodica Ivanović iz Podgore doselila se još u drugoj polovini XV stoljeća u to novo naselje, gdje je dobila obećane zemlje na istoku od stare crkve sv. Ivana.

Tada je u selu postojala samo ova stara crkva kao beneficijalna splitskog kaptola koju su mjesni seljaci, vjerojatno po nagovoru Frane Ivanovića, popravljali za potrebe vjerskih obreda. Po toj crkvi predjel se nazivao Stivan, pa je istim imenom nazvano i novonastalo naselje.

Ivanović je nastojao i oko gradnje prve crkve u nedalekom selu Mircima. Stoga u Valijerovoj vizitaciji o Mircima g. 1579. vizitator veli: »Ibi visa est Eccla S. tae Mariae, fornicata, de jure patronatus antedicti Pr(es)b(e)ri Francisci qui est etiam illius Rector«.[2]

Iste godine (1579) kad je izvršen Valijerov pohod vizitator je, po želji Sutivanjana, odvojio Sutivan od njegove matične župe u Donjem Humcu i osnovao novu župu u Sutivanu. Za prvog župnika bio je postavljen Sutivanjanin spomenuti Frane Ivanović. Teritorij nove župe – nakon borbe oko razgraničenja koju je od Ivanovića naslijedio njegov nasljednik *Matej Andrijašević* – obuhvatao je sva prethodna donjohumčanska zemljišta na zapadu od Sutivana sve do granica nerežiškog područja. Na nerežiškom području nastali su kasnije Milna, Podhume i Bobovišća, a za Ložišća čini se da su bar dijelom nastala na samoj Sutivansko-nerežiškoj granici.

Stara crkva sv. Ivana ostala je beneficijalna, jer se nadarbenici splitski rektori – unatoč odluci vizitatora Valiera – nisu htjeli odreći svog beneficija i prepustiti crkvu.

Dok vizitator Valiero g. 1579. piše u svom izvještaju o tadašnjem supetarskom popu Petru Ligutiću (ili Ligušiću) »celebrat Missam Illyrico sermone« i »ignarus omnino idiomatis et characteris latini«, tako ne govori o Ivanoviću. Ivanović je »circa Ecclesiasticam doctrinam et linguam latinam est minus quam mediocriter instructus«.[3]

[1] Apostolska vizitacija otoka Brača g. 1579. »Croatia sacra« br. 5. Zagreb, 1933. Objelodanio *Andre Jutronić*, str. 71: u crkvi sv. Ivana u Sutivanu »celebrat Prbr Franciscus Iuanouich indigena loci, conductus aere pub: co a dictis hominibus.

[2] Apost. vizit., ibid., str. 71

[3] Apost. vizit., ibid., str. 71

Prema jednoj Cedulinovoj odluci od g. 1584,[4] u vezi s razgraničenjem s Donjim Humcem Ivanović je bio još živ, ali već iduće godine 1585, u ispravama i u vizitaciji, spominje se novi župnik Ivanovićev nasljednik: *Matej Andrijašević.*

U izvještajima sa svojih vizitacija, govoreći o *Andrijaševiću,* bračko-hvarski biskup Zadranin Petar Cedulin veli za njega g. 1587. da je »de Poglica«, g. 1590. i g. 1591. da je iz splitske dijeceze, ali »illirici idiomatis«, a g. 1596. »illirici idiomatis sacerdoti«. Na zapisnicima o saslušavanju koji su pisani na talijanskom jeziku nalazim vlastoručne *Andrijaševićeve* potpise iz g. 1590, g. 1599. i g. 1601. Svi ti *Andrijaševićevi* potpisi ispisani su bosančicom, tj. ćirilicom. Međutim, na jednom pismu (koje se nalazi u knjizi Cedulinovih vizitacija) od 23. aprila 1598. *Andrijaševićev* potpis je ispisan talijanskom grafijom, ali razmaknutim slovima. Iz istog je vremena i jedno kratko *Andrijaševićevo* pismo na talijanskom jeziku (također u knjizi vizitacija), ali očito nije *Andrijaševićev* rukopis, a u dnu samog pisma piše: Andriasseuich feci scriuir.

Koje je godine *Andrijašević* umro, ne može se sa sigurnošću utvrditi jer nema ondašnjih matičnih knjiga. Prema Cedulinovoj vizitaciji od g. 1601. *Andrijašević* je bio još živ, ali se u Cedulinovoj vizitaciji od 9. srpnja 1604. ne spominje. Mjesto *Andrijaševića* biskupa dočekuje »pro Parrocho« Jakov Della Croce Splićanin iz ondašnjeg pregrada Varoša (Sv. Križ – Santa Croce) kojemu je, vjerojatno, pravo prezime Ilić ili Ilijić.[5] *Andrijašević* je bio živ početkom g. 1603,

[4] U vezi s borbom oko razgraničenja između Donjega Humca i Sutivana, prigodom Cedulinove vizitacije Sutivanu, imamo ovaj dokumenat iz g. 1584: De mandato, et ad instanza del R. do Pre Francesco Iuanouich Curato della Villa S. Zuanne della Brazza Diocesi di Lesina, nuouamente per Apostolica **autorità diuisa da Humazzo Inferiore,** et in Parrochia eretta, si commette a Voi R. do M. s Gieronimo Petricio Curato di Humazzo Inferiore, che per l'auuenire dobbiate astenerui dalla esatatione delle Decime dei Terreni posti nel Disretto di S. Zuanne, giusta i confini posti dagli Estimadori dai Communi detti Postizi, ma lasciare liberamente riscuoterle ad esso R. do M. s Francesco, et suoi Sucessori in detta Cura, et non impedirlo in alcun modo nella esattione di esse Decime per sotrarle. In pena di Escommunicatione; et se in ciò ui sentite grauate, citata parte dinanti S. ma Madona fra XV giorni dopo la intimatione del presente mandato comparirete per riceuer giustitia. Aliter &

Dat. alla Brazza Villa di S. Zuanne XXIj ... 1584

Petrus Episcopus Pharen et Brachien

Gaspar Sperandius Clericus Catanensis Secret. s
Pro Canc. s

Adì 10 Settembrio 1584. Faccio fede io Luca Bosgnacich Chierico auer esequito il presente mandato in omnibus, per omnia ut in ipso continetur.

[5] U starim *splitskim* matičnim knjigama (rođenih počevši od g. 1570, vjenčanih od g. 1610. i umrlih od g. 1617) nalazim oba prezimena, tj. Della Croce i Ilić. Tako su npr. kršteni 13. ožujka 1616. Grgo, sin Ivana Ilijića i žene Jelene, 4. lipnja 1617. Julija, kći Ivana Ilića i žene Jelene, 5. prosinca 1619. Andrija, sin paron-Ivana Ilića i žene Jelene, 21. studenoga 1621. Frane-Ivan, sin Ivana Ilijića i žene Jelene, 2. siječnja 1610. Ante, sin majstora Frane Ilijića, 27. trav-

jer ga spominje u svojoj vizitaciji ap. vizitator Mihovil Priulo[6] koji k tomu veli da je *Andrijaševiću* oko 60 godina, a to znači da je rođen g. 1543.

Kako je *Andrijašević* Poljičanin i prema tome iz splitske dijeceze, što se u vizitacijama više puta ističe, postavlja se pitanje o vremenu njegova dolaska na Brač. Naime, da li je došao tek prigodom svog izbora za Ivanovićeva nasljednika ili se tada već nalazio na otoku. U toku XVI stoljeća, zbog turskih pohoda Poljicima i borbi oko Klisa, stanovništvo je napuštalo svoja sela. Ali su i bježali na Brač, u Split i Omiš kao npr. za ciparskog rata kad je Venecija (6. VI 1570) dopustila prijelaz na svoj teritorij iz poljičkih sela Naklica, Zakučca, Treše, Duća, Osića i Čvrčića. Oko preseljenja 40 poljičkih porodica na Brač radilo se i g. 1574. Ako je *Andrijaševiću* g. 1603. bilo oko 60 godina te se rodio u Poljicima oko g. 1543, mogao je imati oko 31 godinu ako se doselio g. 1574, iako se u tadašnjim ispravama ne spominje njegovo ime, već samo imena vođa i onih koji su bili zaslužni »pri ovoj radnji«. Ako je pak došao tek prigodom svog izbora, što je manje vjerojatno, značilo bi, da su mu tada mogle biti 42 godine. Stoga radije pretpostavljam da je dobjegao kad i brojni drugi Poljičani sedamdesetih godina XVI stoljeća.[7]

O načinu života i mišljenja *Mateja Andrijaševića* možemo steći predodžbu iz vizitacija.

Govoreći u »Starinama« o najstarijoj sačuvanoj sutivanskoj matici rođenih (knj. 47) koju je vodio dvostruko, tj. bosančicom i našim jezikom a talijanskom grafijom kasniji sutivanski župnik također »ilirski« pop Ivan Pavić porijeklom iz Poljica (1622–1639) spomenuo sam i *Mateja Andrijaševića;* također sam ga spomenuo i u svom članku o bosančici na Braču u splitskom časopisu »Mogućnosti«.[8]

nja 1614. Katarina, kći paron-Grge Ilića i žene Margarite, 19. listopada 1621. Ante, sin Jerolima Ilijića, itd.; kumuju 22. listopada 1648. Jerolim Ilić (također 2. veljače 1670), 14. studenoga 1678. Livija, kći Jerolima Ilijića, a 17. veljače 1688. Livija Ilić; umire 24. ožujka 1644. paron Ilić u 60. godini i pokopan u sv. Dominiku; vjenčaju se 1. svibnja 1611. majstor Mate, sin p. Nikole Della Croce, 18. prosinca 1629. umire Izabeta žena Ivana Della Croce, 17. srpnja 1642. vjenčava se Franka, kći paron-Ivana Della Croce, za Feliksa sina Nikole Tironija s Brača, a 14. srpnja 1643. paron Nikola sin Ivana Della Croce. Ali zato kumuje 1. prosinca 1611. Jerolim Della Croce detto Ilić, a također 29. listopada 1645., a 15. kolovoza 1682 umire Jerolim Ilić detto Della Croce u 60. godini, te je pokopan u sv. Dominiku.

[6] *Karlo Horvat,* Glagoljaši u Dalmaciji početkom 17. vijeka, tj. godine 1602—1603. »Starine« knj. 33, JAZU, Zagreb, 1911, str. 538.

[7] *Alfons Pavić-Pfauenthal,* Prinosi povijesti Poljica. »Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu« Sarajevo, 1903, str. 248—249; — *Ivan Pivčević,* Povijest Poljica, Split, 1921, str. 67—68; — Diversi publici decreti, terminationi, privilegi et indulti a favor della Magnif. Communità della Brazza, Udine, 1656, str. 104—105; — *Andre Jutronić,* Naseljavanje Poljičana i drugih Dinaraca na Brač, »Glasnik Geografskog društva«, Sv. XIV, Beograd, 1928, str. 145.

[8] *Andre Jutronić,* Najstarija sačuvana knjiga rođenih Sutivanjana (1622—1694). »Starine« knj. 47, JAZU, Zagreb, 1957, str. 224. Tu se pretpostavlja da je Andrijašević naslijedio Ivanovića g. 1589, a zbilo se g. 1585; — *Andre Jutronić,* Bosančica na Braču. »Mogućnosti« br. 8, Split, 1960, str. 675 i str. 677.

*

U biskupskom arhivu u Hvaru postoje 23 opsežna fascikla o vizitacijama (pohodima) biskupâ, njihovih generalnih vikara, kapitularnih vikara i apostolskih vizitatora, počevši od g. 1579, (vizitacija Augusta Valiera) do biskupovanja Fulgencija Careva (1889–1901). Fascikli nemaju inventarskog broja. Pregledao sam 13 fascikla, tj. do g. 1764. Fascikli se sastoje ili od više uvezanih knjiga ili od jedne same knjige. Sve su to rukopisi, bivši slobodni listovi, kasnije spojeni, uvezani, pa onda i po više bivših zasebnih svezaka skupa povezanih. Najviše zapisnika i opisa nastalo je »na licu mjesta«.

U starijim vizitacijama (XVI stoljeća) ne spominju se još neka kasnija bračka sela. Tako nema još spomena o Milni, Bobovišćima, Ložišćima, Dračevici, Selcima, Sumartinu i Novom Selu, dok je u Povljima samo opatijska crkva i poneki pustinjak (pa i više od jednoga: »obitelj«). Početkom XVII stoljeća g. 1614, župnik Gornjega Humca Nikola Šimunović izjavljuje vizitatoru da prema istočnom kraju Brača ima samo 30 amo-tamo rastrkanih kuća u vezi s pašnjacima, ali da ipak u jednom predjelu, koji se naziva Selca ima oko 8 pastirskih kuća. Ante Šćapanović, saslušan kao svjedok, rekao je tom prigodom za Margaritu Šćapanović koja se bila udala za Marina Sesnića da živi s mužem vani u šumi, u mjestu Selcima gdje napasaju stoku. Znači da nakon raseljavanja starih srednjovjekovnih bračkih naselja istočnije od Gornjega Humca (Mosuljica – Mošuje, Dubravica, Gradac, Podgračišće), početkom XVII stoljeća nije bilo nikakvih sela, već samo rastrkani pastirski stanovi, osim na mjestu današnjih Selaca, koja su tek nastajala kao gornjohumčanski pastirski zaselak.

Cedulinove vizitacije zapremaju četiri veća fascikla. U jednom od tih fascikla nalaze se izvještaji s pohoda iz vremena službovanja »ilirskog« popa *Mateja Andrijaševića*. Čitav se taj fascikl sastoji od jedne jedine naknadno uvezane knjige.

Prema Valierovoj vizitaciji od g. 1579. Sutivan je imao oko 150 stanovnika, a za Cedulinova pohoda g. 1613. bilo je oko 280 stanovnika (g. 1611 »od pričesti« 196 »duša«). Prema tome u vrijeme *Andrijaševićeva* službovanja Sutivan je bio još malo selo. (Iz vizitacija je uočljivo stanje u tadašnjim otočkim naseljima, mišljenja, stav u raznim prilikama, praznovjerja, gledišta koja zauzimaju popovi, dio života stanovnika u selima, broj stanovnika, stanje crkava, bratovština i njihovih prihoda, crkvenih i župnikovih posjeda, seljakova sumnjičenja popova i dr.).

Spolja na fasciklu u kojemu se govori o *Andrijaševiću*, piše: Cedulini visitationes. Na knjizi koja je u fasciklu piše: Visitationes Episcopi Cedulini. Format knjige je 31.5 × 21 cm. Nema stare numeracije stranica, već samo noviji brojevi ispisani olovkom. Ima i dosta praznih stranica, ali na njima nisu napisani brojevi. Brojevi su samo na stranicama koje su ispisane. Takvih je brojeva do 852, ali je za-

pravo 752 ispisanih stranica, jer je poslije numerirane stranice 241 iduća numerirana stranica numerirana sa 342 što znači da je – nehotice – preskočeno 100 brojeva.

Sve vizitacije zabilježene u ovoj knjizi nije izvršio Cedulin. Između 1606. i 1611. u vizitacijama ga je zamjenjivao njegov generalni vikar Andrija Bonfiglio, a g. 1616. drugi generalni vikar Jerolim Allegretti.

Najveći dio prostora u vizitacijama obuhvataju pitanja i odgovori popova, eremita, picokara, svjetovnjaka svjedoka (najčešće povjerenika crkve, bratovština), tuženika i drugih svjetovnjaka. Pitanja su rjeđe na latinskom, a najvećim dijelom na talijanskom jeziku. Odgovori su skoro uvijek zapisani na talijanskom jeziku, pa i onda kad je očito da je saslušavani odgovarao našim jezikom. Samo je nekoliko kraćih odgovora zapisano latinski, a na našem jeziku je samo poveći broj potpisa ćirilicom, tj. bosančicom i poneki izraz kao: urok, mrtvičine.

Pošto su Cedulinove vizitacije, odnosno njegovih vikara, bile česte (npr. kroz vremenski period *Andrijaševićeva* službovanja u Sutivanu: 1585, 1587, 1590, 1592, 1593, 1596, 1598, 1599 i 1601), bile su saslušavane mnoge crkvene osobe i mnogi svjetovnjaci, te zabilježeni razni događaji u selima, javni grešnici, građenje i nabavljanje crkvenih potrepština, itd., pa doznajemo za mnoga seoska zbivanja i događaje, vjerojatno sve što su smatrali kao važnije.

Treba priznati da popovima (naročito župnicima, iako su u nekim selima imali podosta prihoda), nije bilo lako na selu jer su ih motrile budne i sumnjičave oči seljaka i seljanki. Pop, ako nije živio sa svojom užom rodbinom, trebao je da nađe nekoga tko će mu kuhati, mesti, prati i vršiti razne kućne poslove ili da sve to sam radi. Svaka žena koja bi ga posluživala, naročito ako je mlađa, postala bi sumnjiva da je u nedopuštenim odnosima s popom.

Na str. 1 ta prva knjiga Cedulinovih vizitacija počinje pohodom Postira 17. srpnja 1585. Na biskupovo pitanje o broju stanovnika i ognjišta župnik Ivan de Filippi je odgovorio da je u selu 100 »duša« i 27 ognjišta (fuochi). Na str. 18 umetnuto je pismo (21 × 15 cm) od 22. svibnja 1598. upućeno popu *Mateju Andrijaševiću* u Sutivan: Intimarete a Michel Sirotcouich et Franceschina fiola del qm. Simon Plazzarich adulteri publici che per tutto dimani debbano hauer fatto le loro difese, se ne hanno alcuna leg(iti)ma per che non debbano esser decchiarati, et denontiati escomunicati per che non essersi separati, ma continuati in adulterio contro le munitioni ... come, negl'atti della uisita ... Datt Villa S. Joannis in uisitatione. Die 22. Maij 1598. Umetnuta su još dva listića, a odnose se na polaganje računa bratovštine u Škripu.[9] Na str. 32 prigodom pohoda od 18. lipnja 1606., po-

[9] Spomenuti drugi listić upućen je iz Postira u Škrip tamošnjem župniku i datiran 24. svibnja 1598, potpisao je Cedulinov sekretar Vale Lassaneus (Lazanić): Intimarete a ms Nicolo Cerineo de ms Michele, Marco Vucich alis Marianouich, giudici della Scola de S. Maria di quel luoco, et a Zorzi Mandalinich

stirski župnik u svom odgovoru (na pitanje: da li stalno živi u selu) rekao je da je kroz čitavo vrijeme službovanja bio dva puta u Omišu »patria mia«. Godine 1613 (str. 59) odgovorio je da u selu ima oko 130 »duša« od pričesti. Za vizitacije g. 1617. saslušan je kao prokurator crkve Vicko Ivanišević »da Postire« (otac kasnijeg pjesnika i vikara Ivana Ivaniševića). Prigodom vizitacije g. 1620. svjedoci su odgovorili da je u selu oko 180 »duša« od pričesti. Na str. 123–131 umetnut je izvještaj o pohodu biskupa Milanija Postirima 1. studenoga 1645.

Na str. 132 počinju vizitacije Supetru. Prva je datirana 29. lipnja 1614, ali na str. 139 je izvještaj od g. 1605, na str. 157 od g. 1611, na str. 165 od g. 1615, na str. 170 od g. 1616, na str. 175 od g. 1620, a na str. 184 od g. 1621 (150 »duša« od pričesti). God. 1614 (str. 132–138) župnik Supetranin Jerolim Tironi odgovorio je da posjeduje knjige krštenih i vjenčanih i da ih drži kod svoje kuće. U selu je oko 160 »duša« od pričesti. Živi s majkom, a od nedavna drži služavku iz Krajine. Ponekada dolazi i jedna djevojčica, kći p. Davida Jakšića. Taj Jakšić (od oko 46 godina) rekao je, kao svjedok, g. 1611 (str. 157) da je župnik otpustio služavku koja je zatim prešla k obitelji Nadali (Božičević) u Sutivan. Cedulin je htio više doznati o Anici, ali je Jakšić odgovorio samo: »neki govore«.

U Pučišćima prigodom vizitacije g. 1598. spominje se pop *Sebastijan Mladineo* (Saba ili Sabić Mladinić), *pisac »Navišćenja Pričiste Divice Marije«*.[10] Odgovorio je g. 1599, da se o Uskrsu nije pričestio

gastaldo di d(ett)a Scola, che per tutto dimani sera li 25 del presente debbano hauer fatto le loro difese se però ne hanno qualche leg(iti)ma per qualcausa non deuono esser dichiarati, et dennuntiati escomunicati per hauer loro presentato a Noi i conti dell'administratione di d(ett)a Scola essendo li intimati da Noi a Nostro nome che in pena d'escomunicatione li ... presentare, come appar nel mandato et Nostra selatione.

[10] *Petar Kolendić*, Ko je Don Sabić Mladinić?, »Građa za povijest književnosti hrvatske«, knj. 10, JAZU, Zagreb, 1927, str. 119–126.

Ljeti g. 1930. posudio sam tadašnjem sucu u Supetru dr Mirku Bartulu Vrsaloviću više isprava sutivanske obitelji Ivanović-Žuvić. Pošto ih je pregledao pisao mi je (pored drugih interesantnosti): »Osobito su važne isprave od 30. IV 1570. a naročito *ona od 19. V 1577*, ne samo radi antroponomije i toponimije bračke, nego — ona posljednja — jer se spominje *Sebastianus filius D(omini) Joanis Mladinich.*« Vrsalović se rodio u Selcima g. 1887, a umro je u Splitu 31. siječnja 1938. i pokopan u Bolu. Testamentarno je ostavio svoje bračke arhivalije Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. U svojim raspravama i člancima nije se uvijek potpisivao punim imenom, već na pr.: Dr. V. ili pseudonimom Vatroslav Bukmirović (kao logogrif) i skraćeno Vat. Buk. Prvu svoju raspravu štampao je g. 1913. u šibenskoj »Hrvatskoj riječi« (u brojevima od 863 do 874) »Brač i brački statut«. Iz vremena studija u Pragu spominje se radnja »Kriminalne ustanove bračkoga statuta od g. 1305. poređane s onima iz Statuta poljičkoga«. Zatim su slijedile i druge studije i članci iz bračke tematike: Archivalia Brattiensia (»Obzor«, Zagreb, 7. XII 1928), historijsko-etnografska »crtica« Hrvatska na otoku Braču (»Hrvatsko kolo«, Zagreb, knj. X, 1929), Zanimljivi starohrvatski natpis na Braču (»Obzor«, 3. i 4. IX 1930), Povaljska opatija (»Obzor«, br. 8, 11. I 1931), Riječ »konac« u vrelima s otoka Brača (»Obzor«, br. 292–294, 1931). Prinos iz bračkih starina (»Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku«, sv. 50, Split, 1932, str. 274–

samo Ivan Bilavić jer živi u konkubinatu. Prigodom vizitacije od g. 1605. Mladinić je rekao u pogledu poučavanja djece u doktrini: »Quanto all' insegnarla à fanciulli per me non resta, ma non si possa raccoglirli. Ho però fatto fa 3 anni una fatica grande d'insegnare tutti i fanciulli una quaress(ima) quello che spetta di sapere ad'un christiano«. God. 1609. nisu se pričestili: Ivan Prodić i Trifun Nikolić »causa donna detta Votea Zoricich«, a Vicenca i Tolonija Bokanić »per esser mal uestite«. Svjedok majstor Stjepan Bokanić svjedoči o Mladiniću: »è di satisfacione di tutto questo loco et fa bonissima uita, et è di bonissimi costumi et la Chiesa è benissimo officionata. Stà qui a Casa con suo fratello et cognata, et di giorno sempre è con li scolari, che tiene scola. Non resiede sempre quà, ma rare uolte con qualche ocasione se ne parte per Neresi o qualche altro luoco ma sera poi uien qui«. Mladinić je nastojao da u Pučišća dovede augustinovce. O tome postoji ugovor sa predstavnikom augustinovaca za Dalmaciju Domazetovićem u pogledu crkve sv. Stjepana (današnja grobišna crkva) u prisustvu dva svjedoka Ivana Capogrossa iz Splita i Julija Nadalija (Božičevića) iz Sutivana. Taj ugovor je odobrilo stanovništvo Pučišća na sazvanom seoskom zboru g. 1604. Ali kako je posjed sv. Stjepana zajedničko vlasništvo pražničke i pučiške crkve, konačan je ugovor potpisan tek g. 1609. To zato što su pri osnivanju pučiške župe Pražnice i Pučišća zadržala zajednički distrikt, pa je prvenstvo ostalo starijoj župi tj, onoj u Pražnicama. God. 1611. Saba Mladinić (Mladineo) izjavljuje da je u Pučišćima 200 »duša od pričesti«, a svjedok Andrija Prodić reče: »credo che passa 300 in c(ir)ca«. Prigodom ove vizitacije Cedulinu bila je podnesena predstavka koju je potpisao veći broj Pučišćana u vezi s dovršenjem gradnje crkve sv. Roka: »In occasione di peste, che già anni sono, molti di questo loco fecero in uoto di fabricare una capella al tenor di S. Rocco in questo loco, alla qual capella fù similmente dato principio, na restando imperfetta«[11] potpisani mole da im se dopusti da

—293), Iz Bola na Vidovu goru (»Hrvatski planinar«, br. 10, Zagreb, 1937), itd. Osim iz materijala o Braču pisao je i o drugim pitanjima: Dalmatien und sein staatsrechtliches Verhältnis zu Kroatien (Prag, 1917), Naš spisovni jezik (»Hrvatska Njiva« br. 20, 21, 22, i 23, Zagreb, 1918), Jugoslawien und Italien (»Union«, br. 321, Prag, 26. XI 1918), Jugoslavia, I Uvod, II Hranice, poloha a obyvatekstvo. III Sjednoceni naroda SHS »Češka Republika«, Revue pro mezinàrodnì politiku, pravo a socialism. Ročnik II, čislo 8, Prag, ùnor 1919. Posebni otisak u prinosima »Jihoslovansko-italskà otazka«, 1919), Zavod za bibliografiju (»Jugoslavenska Obnova-Njiva«, knj. II, br. 10, Zagreb, 1920), Srazmerno Pretstavništvo i srazmeran izbor (izdanje »Savremena pitanja«, br. 8., Zagreb, 1920), Prilikom Maretićeva »Savjetnika« (»Jugoslavenska Njiva«, knj. II, god. VIII, br. 6, Zagreb, 1924), Izdanje glagolskih misala (»Hrvatska straža«, br. 67, Zagreb, 20. III 1930), Podrijetlo dalmatinskih Vranicana (»Obzor«, br. 74, 1931).

[11] Predstavku su potpisali: S. r. Nicolo Zuueteo, mro Steffano Bocanich, S. r. Domenego Pinesich, S. r. Steffano Dauidouich, S. r. Lorenzo Radojcouich, S. r. Giacomo Aquila, S. r. Bartolomeo Radojcouich, Ant(oni)o Mladineo (bez S. r!), ms Steffano Bocanich, ms Mattio Pinesich, mro Piero Bocanich, mro Zuane Bocanich, S. r. Nicolo Sudijch i sartor mro Pietro Bocanich.

je dovrše i da je održavaju »in reuerenza«. Nije navedeno kad je kuga posjetila Pučišća i koliko je pri tome bilo žrtava. Prigodom iduće vizitacije 16. srpnja 1613. Mladinić je izjavio da je u selu oko 300 »duša« od pričesti, a da se o Uskrsu nisu pričestili (str. 362): braća Ivan i Trifun Nikolić, Vita, žena Ivana Nikolića, mro Stjepan Bokanić, Ivan Ivanišević, nekoliko odsutnih mornara Ivan Tomić, sin Markov, Stjepan Grguričić, sin Jerkov i Stjepan Grguričić, sin Markov. Prigodom vizitacije od 21. srpnja 1615. Mladinić je nabrojio 23 osobe koje se nisu pričestile, ali nije naveo uzrok. Vjerojatno su bili u svađi s Mladineom, ali se to iz vizitacije ne može utvrditi. Svjedoci Stjepan Davidović (str. 385) i Ante Mladinić – Mladineo (str. 386) izjaviše za Sabu Mladinića »fa bonissima uita et cohabita con fratello et con Nepoti«. Prigodom posljednje vizitacije za Mladinićeva života g. 1620. zabilježeno je da mu je 59 godina. Već iduće godine ne dočekuje vizitatora Mladinić, već Ivan Zuppaneo (Županić, Županović), što znači da je Saba Mladinić u međuvremenu umro.

Poslije vizitacija Pučišćima u istoj Cedulinovoj knjizi su i vizitacije Sutivana (str. 425–631). Počinju s datumom 22. srpnja 1585. i završavaju 6. srpnja 1625. Kroz to su vrijeme u Sutivanu službovali *Matej Andrijašević*, »pro parrocho« Jakov Della Croce, upražnjena župa 1604–1605, Frane Tomaseo i Ivan Pavić.

Na str. 632 (10. srpnja 1588) počinju vizitacije Bola. Na str. 642 se govori o vizitaciji od 6. srpnja 1596. Tada je bio saslušan fra Francesco de Bracchie ordin. Predicatorum prior S. tae Marie Villae Boli. Prior se služi hrvatskim jezikom, tj.: »illirico idiomate«. Pitanja koja su mu bila upućena zabilježena su talijanskim i latinskim jezikom, a i njegovi odgovori su zapisani talijanskim jezikom. Između ostalog izvijestio je Cedulina da se nisu o Uskrsu pričestili Aleksandar de Martinis i njegova žena zbog ubojstva njihova prvorođenog sina kojega je ubio u Pučišćima gdje se školovao njegov rođak Vicko Prodi p. Frane u augustu prošle godine.[12] Prigodom vizitacije 26. lipnja 1609. pohvalio se vizitatoru generalnom vikaru Bonfiliju župnik fra Jakov Marčelić da je o Uskrsu bio u Zadar pozvan da propovijeda. Kako nije imao dopuštenje da se udalji iz župe, a nije ga ni tražio, vikar ga je opomenuo. Godine 1611. bolski župnik dominikanac izjavio je prigodom saslušanja da je u Bolu 750 »duša« od pričesti, a g. 1613. župnik Valerij Martinis je rekao da je u Bolu oko 800 »duša« od pričesti. U nastavku su izvještaji sa vizitacija Bola iz g. 1614, g. 1615, g. 1617, g. 1618 i g. 1621. (str. 729).

Od str. 730 počinju vizitacije eremitaža Blaca, Dračevluke (Dračeve Luke, Dračevice), Silvija (Dubravčića) i Stipančića (Stipanske) do str. 848. God. 1604. u Blacima je pop Gregorius Martinović »missam Illyrico idiomate celebrauit« (str. 754), pa se i on i ostali popovi

[12] Taj sam događaj već notirao. Vidi: *Andre Jutronić*, Dva Vicka Prodića, »Mogućnosti«, br. 6, Split, 1954, str. 402; — *Andre Jutronić*, Vicko Prodić i njegova »Cronica dell'Isola della Brazza«, »Starine« knj. 45, JAZU, Zagreb, str. 337 i 347 u bilješci 19.

na talijanskom zapisniku potpisuju ćirilicom, tj. bosančicom (Marko Tomašević i Juraj Dragičević »sacerdos Illyricus«), a tako je bilo i prigodom drugih vizitacija. Prigodom vizitacije gen. vikara Andrije Bonfigliusa (str. 770) starješina picokara Sor Viktorija de Andreis[13] (zapravo Jadrijević) od 64 godine izjavljuje da ih ima 7 u njenoj eremitaži: ona, njene sestre Franceskina i Katarina, njena nećakinja Viktorija, Katarina Kačić i Barbara Kačić (obje iz Drvenika) i Magdalena Žarković iz Zaostroga. God. 1609. gen. vikar naziva Dračevluku (str. 776) »Heremo ouer Valle chiamata Draceua Luciza, chiesa ouer spelonca«. Pop Matej Dragović (na drugom mjestu je zapisan kao Dragoević) potpisuje talijanski zapisnik ćirilicom (bosančicom). Izjavio je da ga je doveo p. Pavao Biličić, njegov srodnik »uechio Heremita di questo Heremitorio« da bi mu služio kao kapelan. Kako su dominikanci iz Bola pokušavali popove iz eremitaža (pustinja) podvrći svom redu, popovi su prema dominikancima bili nepovjerljivi. Tako se prigodom vizitacije tuže da je izvršio pregled eremitaže dominikanac fra Placido »è uenuto et ha fatto uisita contra la nostra uoglia non hauendo autorità sopra di noi come per le scriture potra uedere«. Vikar je stoga poveo istragu i saslušao eremitu Jakova Miloševića (str. 778) i Nerežišćanina Jerolima Kovačića p. Ivana. Kasnije se ispostavilo (str. 787) da je fra Plačido, dominikanski provincijal iz Splita, bio poslan od civilne vlasti. Međutim, on je ostavio naredbu da popovi eremitaže moraju nositi crno odijelo kao tuniku (habit), a oni koji ne budu poslušali da će biti istjerani, te kad odlaze u neko selo ili u grad da ne smiju nositi oružje. Iste godine potpisali su zapisnike u Blacima ćirilicom (bosančicom) pored Grgura Martinovića »da Pogliza Priore della grotta in ualle di Blazza« još i popovi Juraj Dragičević i Marko Vodanović (str. 781). Posjetivši Dračevluku, produžio je u »spelonca«, u kojoj je starješina picokara Indija Defilipis (Filipović) iz Nerežišća. Od str. 818 kroz nekoliko stranica se govori o Jeleni iz Stona koja je otišla iz »Eremitorio del qm. Zorzi Dubraucich« jer je nisu trpjele sestra i nećakinja Viktorije Andreis. Prefekta Anastazija priča kako provode dane u eremitaži »in Spiaggia« (str. 832): »in Capella dicemo la corona, et altre nostre orationi ..., fatichiamo ne gl'horti, et intorno la lana per cauare il uito, non bastando i frutti delle uigne e terreni, che posidemo ... Stiamo taluolta la domenica et feste commandate senza messa, la quale ordinariamente si dice giù nella spelonca Dragagnina della casa di m. na Vittoria et compagne primeria dell'Heremo«. Zatim nastavlja da ih ometaju svjetovnjaci, muškarci i žene, koji im dolaze u posjete. Premda su to većinom srodnici, poneke od njih smetaju

[13] Apost. vizitacija, ibid., str. 81. Valiero g. 1579. istu naziva: senior vocatur Soror Victoria Andrevichia; — *Andrea Ciccarelli*, Osservazioni sull'Isola della Brazza e sopra quelan nobiltà, Venecija, 1802, str. 255—256. U popisu bračkih plemićkih porodica. Andreis alias Andrievich i Ivelj alias Andrievich; — *Andre Jutronić*, Vicko Prodić i njegova »Cronica ...«, ibid., na str. 384 donesen je Prodićev popis plemićkih porodica: Ivelij alias Andrievich i Andreis alias Andrievich.

im i sprečavaju ih u njihovim vježbama. Pored toga treba ih ponekad primiti i na noćenje, pa mogu nastati neprilike, jer ako su nekoj od njih rod, nisu ostalima. Stoga prefekta Anastazija moli da se donese zabrana o posjećivanju eremitaža i da se ne dopusti noćenje muškarcima, ni ocu ni bratu bilo koje od njih. Tuži se i na svoje drugarice. Njoj se ne sviđa što neke odlaze u Donji Humac, jer tada se zadrže u selu i preko noći. Stoga želi da se zabrani da njene drugarice kumuju i da noću ostaju izvan eremitaže kad polaze Gospi. Slično se tužila o svojoj eremitaži i »abbatissa uenerabile et nobilis foemina Victoria de Andreis« (str. 833). U eremitaži su s propozitom Sor Indijom (str. 836) Margarita Linardović, Katarina Brešković, Margarita Kuzmić i Margarita Vidošević. Ova neće da oblači njihovo odijelo »perche non per che uuol imparare a legger, et andaria mal che ogni uno non si potesse saluare chi non sa leggere«. Na pitanje otkada je Margarita Kuzmić u eremitaži odgovorila je »ui sono uno ad altro gia dieci anni, per che una uolta andò uia, e stette uno anno o doi, perche poi il R(euerendissi)mo Mons(igno)r la fece uenir di nouo nel Heremo«. Na str. 845 (g. 1618) je dekret od 5 tačaka »per le monache della Brazza«. Zatim dolazi saslušanje Sor Franciske Zorzetić »Abbatessa della spelonca di qm. Zorzi Dubraucich«.

Ova rukopisna knjiga Cedulinovih vizitacija i njegovih vikara završava s vizitacijom Bola g. 1621 (str. 849–852).

U ovoj knjizi nisu sve vizitacije iz ovog vremena. Nedostaje nekoliko vizitacija spominjanih bračkih naselja, naročito Supetra. Vizitacije ostalih sela (Nerežišća, Donjega Humca, Dola, Škripa, Pražnica i Gornjega Humca) iz istog vremenskog razdoblja nalaze se u drugom fasciklu Cedulinovih vizitacija kao i njegovih vikara. Međutim, nisam naišao u biskupskom arhivu u Hvaru na vizitacije apost. vikara Mihovila Priula iz g. 1602–1603 (prosinac-siječanj).

VIZITACIJA SUTIVANA 22—23. SRPNJA 1585.

(str. 425—430)

U Sutivanu vrši službu *Matej Andrijašević*. Župska crkva nije još potpuno dovršena, a posvećena je Gospi: »Ecc(lesi)a S. Mariae quae Ecc(lesi)a adhuc non est constructa, nec ibi seruatur sanctum Sacramentum Eucharistiae. Sanctum uerò oleum et chrisma seruatur in uasculoplumbeo bene conseruato in una capsa lignea in domo sua, eo quia Ecc(lesia)a non habet portas, et quia non seruatur Sact(iss)mi in Ecc(lesi)a propterea lampas non accenditur, nisi tantum tempore missarum«.

Na pitanje o javnim grešnicima *Andrijašević* je odgovorio da je u selu samo jedan »è uno homo chiamato« Grgo Vlahović koji griješi s Petricom, kćerkom p. Ante Jutronića, jer nisu vjenčani. Vlahović

je ipak u *Andrijaševićevoj* prisutnosti obećao i zadao riječ »che debba denunciar in Chiesa, contraher fra loro matrimonio giusta le forme del Sacro Conc.o Trid.o.«

Andrijašević je još izjavio da u selu živi kapetan Marin Filipović iz splitskog Varoša koji je jučer javno prorekao da će danas u 24 sata oluja nad ovim otokom »et che ogni Dottor ouer homeni Sauij portano seco sp(iri)ti Plitonizo« privezane o prsten ili o kakvu drugu stvar, ali nikako za krunicu. To je kazao pred svijetom, među ostalima pred Alvizom Nadali i Franom Sebastijanovićem kao i pred mnogim drugima.

Saslušano je više svjedoka o župniku: Dujam Petricio, njegov sin Jerolim, Frane Sebastijanović i Jerolim Ivanović. Svi su se pod zakletvom pozitivno izjasnili o *popu Mateju* »tutti con giuramento affirmano esso ms *pre Mattio* esser homo da bene, et che uiue da uero sacerdote ne è sospetto alcuno dell'incontinenza carne, non gioca ne per ... sta in casa della fraterna della Mad(onn)a solo con un Heremita, et in somma ch'è solecitto in administrare li sancti Sacramenti, et che tutti sono contenti della seruitù sua«.

Vizitacioni izvještaj nastavlja se zapisnicima u istrazi protiv kapetana Marina Filipovića. Prvi je saslušan Alviz Nadali (Božičević) koji je pod prisegom potvrdio sve što je rečeno u *Andrijaševićevoj* tužbi. Svjedok je dodao da se kapetan Marin htio čak s njim kladiti u 10 dukata, pa je kao zalog nudio prsten da ga drži Frane Zvanić, tvrdeći da će se sručiti oluja nad otokom. Videći kapetanovu spremnost da se kladi, Alviz se povukao »conoscendo la uanità delle simil parole non metendole in consideratione et hec dixit scrissi«. Zatim je bio saslušan svjedok Frane Sebastijanović (Zvanić). Potvrdio je sve što je rekao *Andrijašević* »tutte le cose contenute nella depositione sono uere che le habbi detto d(ett)o Capetanio Marin«. Dodao je da se kapetan htio kladiti s Alvizom Nadali, o tome da će noću prije 24 sata oluja, ali se Alviz povukao, jer da neće da iskušava sreću »con le sue strigonerie« i da bude krivac ako vrazi navuku štete njegovim vinogradima. Na osnovu tih svjedočenja i tužbe Filipović je bio pozvan pred generalnog vikara. Preslušavanje je izvršeno u kući Hanibala Natalisa (Božičevića). Na pitanje zašto je izrekao one riječi koje su protiv vjere Filipović je odgovorio da je govorio u srdžbi »perche hauendo io nome Marino mi chiamano come per sprezzo e sia perche Iddio ha fatto ch'io habbi nome Marin, et loro in contempto d'Iddio et della giustitia« kričeći me zovu Ilija. Na pitanje kako to da svi pametni nose plitonske duhove, odgovorio je, da je to vidio kod raznih i na različite načine i to »da qm. ms Nicolo d'Albertis auocato in una inglist. d'aqua, et dal qm. ms Piero de Natali che diceua hauerlo ma non mi uolse dir in che modo lo teniua. Dal Sr. Nicolo Donado qm. ms Filippi nob. Venetian ch'all hora era sopracomito in un come pometto d'arzento et dal mag(nifi)co ms Aluize Dandilo essendo a Venetia mio auocato mi diceuano quelli che de casa sua che lo teniua«.

Pit.: Da li ih je vidio.

Odg.: Nisam vidio duhove, već samo »li uasi (?) che loro mi diceuano esser in quelli li Spi(riti)«.

Pit.: Zašto je govorio da će oluja i zašto je polagao zalog tvrdeći da će se to dogoditi.

Odg.: Rekao sam u srdžbi jer me nazivaju Ilija.

Pit.: Zašto nije druge riječi upotrijebio u srdžbi, a ne slične.

Odg.: Nisam mogao drugačije protiv njih postupiti jer su oni kod kuće, a ja sam stranac, pa kad bih izrekao kakvu drugu grdnju, svi bi se na me oborili.

Pit.: Da li je ikada pravio zavjere ili pozivao đavole i da li ima neku knjigu koja o tome govori.

Odgovorio je da znade samo za molitve u Gospinu molitveniku i knjižicu sv. Ciprijana »che con segni della croce et con queste orationi ha desfatto li Numbi che non hanno fatto danno«. Od Filipovića je tada bilo zatraženo da donese spomenute molitve. Rekao je da su mu kod kuće i da će ih donijeti da pokaže. Filipović je još izjavio da mrzi Jerolima, sina ms Jakova di Veglia, koji živi u Sutivanu, jer mu je rekao »becco castronazzo«.

VIZITACIJA OD 22. SRPNJA 1587.

(str. 431—433)

Biskupa je dočekao *Matej Andrijašević* Poljičanin. Kao svjedoci su preslušani Sebastijan Zvanić i Dinko Marinčić.

Zvanić je na postavljena pitanja odgovorio i zapisnik vlastoručno potpisao (str. 431–432): *Andrijašević* misi svakog blagdana i nedjeljom, a pokatkad i radnim danom. Nikada nije propustio dijeljenje sakramenata, te stoga nije izbio nikada nikakav skandal. U selu se mrmlja, a bio je i upozoren od mnogih, pa i od Zvanića, jer mu u kuću dolazi susjeda Petrica, žena Mihovila Vlahovića za koju *Andrijašević* veli da mu kuha i da mu vrši kućne poslove. Ne igra. Čuo je da je javno plesao pijan. Ali to je možda netko samo tako zlobno kazao. Ne trguje i »troppo è liberale«.

Drugi svjedok Marinčić (str. 432–433) izjavio je: Nisam primijetio, a nisam ni čuo od bilo koga da je *Andrijašević* iznevjerio u nekoj stvari, dapače uredno vrši svoje dužnosti prekoravajući i često upozoravajući da se treba čuvati grijeha. Upozorava neka se ne odlazi na ribanje ili vršenje drugih poslova prije mise. Opslužuje svaki blagdan, čak i radnim danom, a u korizmi svaki dan. Na pitanje: »Se fà uita pudica o pur dà qualche sospetto de incontinentia« odgovorio je da mu nije ništa poznato osim brbljanja, a brblja se da vrši snošaj u svojoj kući s Petricom, ženom Mihovila Vlahovića. Takvo ogovaranje širi Petričina svekrva. Većina mještana ipak smatra da

to nije istinito, pa su seljaci htjeli svekrvu kamenovati. Maričić je još izjavio o *Andrijaševiću:* »Non gioca ne fà marcantia, anzi è troppo liberale, ma gli piace il beuere. Si uede allegro«. U kući sam stanuje. Bila je jedna nećakinja. Ona ga je nešto osramotila i odmah ju je potjerao.

Zatim se govori o crkvi: R(euerendissi)mus D. Ep(isco)pus uis(itatio) Parochial Ecc(lesi)a Villa S. ti Jo(hannis) adhuc tecto non cooperta quam tantum in superioribus uisitation. perficere insserat, et homines d(ic)te Villae prout tenetur perficere, promiserat indixit eis nisi ad festum omnium sanctorum proxime uenturum tegeretur, missas in ea celebrari non permissurum.

Nakon te vizitacije umetnuta je stranica 334 datirana 26. srpnja 1587. u Nerežišćima: Conparuit coram R. mo D. Ep (iscopo)p(rofato) P(res)b(ite)r *Mattheus Andriasseuich* Curatus S. ti Jo(hannis) Dioc(esis) Brachien(sis) et constituit suos leg(atos) suos Procuratores in omnibus causis et litib(us) tum pendentib(us) quam non pendentib(us) interquasuis personas et coram quisibus cumque Judicibus, et Magistratibus Ecc(lesiasti)cis et secularibus Magnificum D. Aloysium Nadali et ser Vincentium Giubetich in d(ic)ta uilla S. ti Joannis degentes; presentatibus R. do Hieronimo Clischich Pr(es)b(ite)ro Pharensi et R. do D. Vincenc de Michaelis presbitero Brachiensis.

SPOR ZBOG OGRAĐIVANJA GROBLJA KOD ŽUPSKE CRKVE

Pred izvještajem o novoj vizitaciji od g. 1590, na str. 435, priložen je dopis mletačkog predstavnika (comes) na Braču Pavla Bulbija (zapravo Paulus Balbi) od 13. lipnja 1590. Upozorava na tužbu Marka Lukšića iz Sutivana koju je podigao u ime svog oca Jakova zbog smetanja posjeda. Naime, Sutivanjani su, prema biskupovoj želji, groblje ogradili u suho. Lukšić je ogradu porušio i podigao tužbu. Taj Lukšić »alias Linzanin da Stiuan« ima nekretninu s kućom u Sutivanu niže grobišta do morske obale koju da mirno posjeduje preko 60 godina »è nessuno in opinione alla Sfoita e a *pre Mathias* curato del ditto loco di Stiuan«, »trattandosi delle cose stabili«, »di disfar a far disfar essa opera che s'attroua sopra il ditto loggo«. Na poleđini akta, s datumom od istoga dana, zabilježeno je: Costitutus coram R(eurendissi)mo D(omi)no E(pisco)po Jacobus Luxich alias Lincanin pater Marci retroscripti se ab inhibitione retroscripta reprobando omnia per retroscriptum Marcum eius filium facta tanquem nulla et inualida ipse Jacobus d(ictu)m Marcum non miserit et hoc odmeliori mo Presentibus R. do D. Vincentio Micheloüich Sacerdote de Villa Postire, et R. do Sebastiano Mladineo uicecurato Villae Neresis.[14]

[14] Tada se pisac *Sebastijan Mladinić* (Mladineo) nalazio u Nerežišćima kao »vicecurato« kod svog daljeg rođaka župnika natpopa Jurja Drivodilića. Pri-

Na str. 437 je predstavka od istog datuma (13. lipnja) upućena biskupu od predstavnika Sutivana: Hoggi, secondo li ordeni di S. S. R. mo hauemo circondato il cimiterio con la masera, la quale finita ch'è stata sono uenuti li figlioli di Giacomo Luxich, insieme con il detto Giacomo, minaciando li habitatori di questa uilla con minacie molto ingiuriose, dicendo uenite qua becchi, buzzuroni, che hauete fatto questa masera, et immediate l'hà cominciato disfare, et atterare, ne ciò li hà bastato, ma ancor per maggior uillipendio, et dispreggio delli ordeni di sua S. R. ma hanno introdotto gli animali dentro nell'istesso cimitero, et di più contra la commun uoglia, et consenso hanno uoluto attaccare le rete alle mura della Chiesa, facendo le cose sodette contro la Chiesa, et in sprezzo di S. S. R. ma, però V. S. R. ma farà prouiggiare a quest' inconuenienti, ouero ex se, ouero con il brazzo del Conte. Di più l'anno passato V. S. R. ma ordenò, che douessero leuare la masera, ch'è dinanzi la Chiesa, ne ciò hanno uoluto eseguire, di modo che sono incorsi in più scommuniche con questo bacciando humilmente l'honorate mani di S. S. R. ma ne le off. pront. mi ad ogni suo seruiggio et commando.

Na poleđini piše (str. 208–209): Presente Marco filio Jacobi Luxich retroscripti et absolutione petente ab excomunicatione per eum et Georgium fratrem eius natu minorem occasione utrascriptae transgressioni incorsa. Quibus partibus in contradictorio R. mus D. Ep(iscop)us terminauit prefatum Marcum et Georgium fratrem eius ab excommunicatione incursa absoluendum et absolui in forma debere; ita ut prius in libras tres paruorum fabrice Ecclesie componant

godom vizitacije Brača, u drugoj Cedulinovoj knjizi vizitacija, nalazi se pismo koje je Cedulin uputio Mladiniću: Petrus Cedulinus Dei et Ap(sto)lice Sedis gia **E(pisco)pus Pharen et Brachien. Dilecto nobis in X o P(res)b(ite)ro** Sebastiano Mladineo in Parochiali Ecclesia Neresi Vicario salute et debita obedientia. Veduto ritornar uacuo il secondo messo mandatoui à posta per il **Piuiale, et udito ms Luca Milouanich ch'allegate per testimonio nelle vostre** Lettere le quali manifestano la uostra tergiuersatione, mandiamo apposta il **terzo messo Latore delle p(rese)nti in uirtù delle quali, sotto pena di sospen**sione à Diuinis lato sententia et ducati 25 ui commetiamo, ch'immediate dopò la riceuuta, ouer intimatione d'essa, da essermi fatta per qualsiuoglia Chierico, o secolare, alla relation del quale si darà fede, dobbiate consignare il detto Piuiale, et sue tunicelle all'istesso Latore, siche possa esser questa sera con esse à Pucishia, doue noi dimattina dobbiamo da seruirsene, per la processione del Corpus D(omi)ni andando in Visita; essendo più ho uisto che la uostra persona ne uada senza, che la nostra; non trattandose in ciò da Parochia à Parochia, ma della preminetia sola, et **dignita episcopale. Et in caso che le** chiaui non si potessero hauere, romperete le serature delle casse, doue chiuso si ritrouasse detto Piuiale, et tunicelle. Implorando in nome nostro il braccio del Ill. mo Conte in caso che dal populi (che non crediamo) ui fusse fatto in ciò resistentia. Et in sussidio della ragione Interdicendo tutta la Villa si come ex nunc in caso di resistenza di detti populi, noi la Intendiamo. Riserua di à noi la relassatione, et ragione di procedere contra quelli ch'haueranno, contra la forma de decreti nostri date, et maneggiate le chiaui de paramenti di detta Villa. In quo.

Datà Brachia. In Visitatione die 20. Junij 1590.
Petrus Epùs Pharen et Brachien
Dominicus Filiceo pro Ca. d m te

et publice ueniam ab uniuersitate Villae quam iniuriosis uerbis effecerit postulet, et disiecta maseria reficiat non ... nec alio modo presentibus R. mo D. Vincentio Michelouich Sacerdote de Postira et Diacono Marino Radmilich.

Ispod toga slijedi drugom rukom (str. 209–210): Costitutus coram R. mo D(omi)no E(pisco)po Jacobus Luxich alias Lincanin retronominatus ratificauit sententiam supradictam in omnibus et superomnia et in ca petens absolui ... ad cautela in casu quo ipse in excommunicatione incurrisret quam absolutionem R. mus D(omi)ni E(pisco)pi ... illi impertiuit iniuncto sibi pro poenitentia ut tres libras supradictas ipse ipse filys Ecc(lesi)e soluat, et ita Jacobus Prefatus contentauit. Presentibus R(eueren)do Vincentio Michelouich Sacerdote in Villa Postire et Mag(nifi)co D. Aloyse de Natali.

VIZITACIJA OD 11. SRPNJA 1590.

(str. 439—441)

Konstatira se da je Matej *Andrijašević* pop splitske dijeceze »Illirici idiomatis«. Saslušani su: župnik (str.439–440). Dinko Marinčić od 50 godina (str. 440) i Sebastijan de Sebastijanis (zapravo Zvanić) također od 50 godina. *Andrijašević* je upitan zašto nije izvršio naredbe prošle vizitacije.

Odg.: Ho dato da fare i corporali et purificatori ma non son stati ancora forniti.

Pit.: Perche causa gli huomini della Villa non hanno eretto nella Chiesa il fonte di battesmo, fatto il tabernacolo, et la pisside per il S(antissi)mo Sacramento.

Odg.: Perche si scusano di non hauer il modo.

Pit.: Quare hoc fecerit.

Odg.: Perche mi promisero di dar pegno, et non me l'hanno mai dato alcuni di essi. (Slijedi vlastoručni potpis ćirilicom, tj. bosančicom).

Svjedok Marinčić je izjavio: *Andrijašević* stalno živi u selu i najmarljivije vrši svoju službu. U kući, u kojoj stanuje, nikoga ne drži, ali ga ponekada poslužuje Petrica, žena Mihovila Vlahovića, i zbog toga se sumnjalo i mnogo mrmljalo. Na dalje pitanje što on o tome znade Marinčić je rekao da je vidio Petricu pred nekoliko dana kad je ušla u popovu kuću. Naime, ona pomaže *Andrijaševiću* mljeti, zapaliti vatru i pripremati kad mu dođu gosti.

Također i Sebastijanović je rekao da je *Andrijašević* stalno u selu i da ne zapušta službu. Ali moli da ga ne prisiljava da govori o drugim stvarima jer za to može naći i drugih svjedoka. Cedulin je ipak

insistirao. Tada je Sebastijanović na postavljena pitanja odgovorio: Il Parocho non tiene in casa sua alcuno, ma ui pratica Petriza moglie de Michel Sirotcouich, della qual pratica è stato già gran tempo suspetione, a mormoratione nel popolo. Io ho ueduto il Parocho andar nel cortiuo della casa di detta Petriza, et ho ueduto andar essa Petriza in casa de Paroco non è molti giorni. Na pitanje da li se *Andrijašević* »uede tocco del uino« Sebastijanović je odgovorio: Io l'ho ueduto da un anno in qua due o tre uolte inbriaco che non se gl'intendeua ciò che diceua ne puoteua star in piedi, et di questo uitio patisse il poueretto, nel resto è pur troppo buon compagno et prodigo. (Slijedi vlastoručni potpis).

VIZITACIJA OD 10—11. SRPNJA 1592.

(str. 443—449)

Na Cedulinovo traženje da mu *Andrijašević* pokaže matične knjige župnik se pravdavao da mu ih je uzeo neki došljak. Stoga je donio samo komad papira na kojemu bilježi imena krštenih tek od mjeseca ožujka. Na pitanje o javnim grešnicima *Andrijašević* je rekao da njih u selu nema, ali da je čuo da neke osobe javno pričaju da Mate, sin Ivana Cerinića, iako je oženjen, živi u konkubinatu s Ursom, kćerkom Petra Poljičanina koja je već dva mjeseca udovica te stanuje s ocem u kući.

Svjedok Frane Zvanić od 50 godina izjavljuje da se govori o Mati Ceriniću da drži konkubinu i da svojoj ženi pravi loše društvo. Ne zna zašto s njom nema djece, ali je tačno da joj pravi loše društvo baš zbog toga da je pocrnila od udaraca. Zatim je Cedulin postavio pitanje o konkubini Ursi i htio je znati tko bi mu mogao o tome više reći. Zvanić je mišljenja da bi o tome mogla svjedočiti Katarina, žena Jakova Poljičanina, i njene susjede. Na kraju je biskup postavio pitanje o *Andrijaševiću,* pa mu je Zvanić potvrdio da stalno živi u selu »uiue anche troppo sobrio per esser de Craina. Non ha uitio nessuno che io sapia. Sta con lei una sua parente d'Almissa, d'età di 40 anni in circa, ma non conuersa con nessuna femena ch'io sapia«.

Pit.: Se il popolo si scandaliza della cohabitatione di questa sua parente.

Odg.: No. (Slijedi vlastoručni potpis).

Drugi svjedok Sebastijan Zvanić (precrtano Sebastijanović) od 55 godina (str. 445) dao je slične odgovore kao i prethašnji, ali spomenutog grešnika naziva Mate Puičić alias Cerinić, a za Ursu ne upotrebljava riječ konkubina već »puttana«. Smatra da bi o njoj mogla najtačnije svjedočiti žena Mate Cerinića. Čuo je da je Cerinić tukao svoju ženu konopom, pa je sutradan bila sva crna, te su ga žene

htjele kamenovati. Sa župnikom već 20 dana stanuje neka njegova srodnica od 40 godina, »ma non pratica e ne conuersa che io sapia con nessuna donna«. Stoga je Cedulin htio znati što je s Petricom Sirotković koju sada naziva Manduhorovina. Zvanić mu je odgovorio da ju je *Andrijašević* otpustio pred 20 dana. Petrica ima sina i kažu da je župnikov, ali Zvanić ne zna dali je to istina. (Slijedi vlastoručni potpis).

Treći je svjedok Ivan Radić alias Bolančić, *Andrijaševićev* susjed. Rekao je da je pop prije stanovao »un poco più in uilla uicino a certe donacce Manda et sua figliola Petriza ditta Manduhorina«. Cedulin je nastavio s pitanjima i raspitivanjem o Petrici: da li je pop nakon preseljenja u crkvenu zgradu nastavio odnos s Petricom, da li ona dolazi k njemu i da li ju je on vidio, te kad dođe da li je tada *Andrijašević* prisutan. Ona je dolazila župnikovoj kući »et gli faceua seruitij«. I jučer ju je vidio, ali ne zna da li je župnik bio kod kuće. Tada je Cedulin htio da više sazna o *Andrijaševićevoj* srodnici koja mu je došla iz Omiša da ga poslužuje: »È uero da pochi dì in qua che noi l'altri l'haueuamo esortato a tenir una donna da Craina honesta suficiente et non sospetta et lasciar la pratica di Petriza sopradetta donna di non bona fama. Gli uomini in uero si scandalizauano et mormorauano che detto Prette conuersa con d(et)ta Petriza«.

Kao četvrti svjedok saslušan je Marko Lukšić alias Carić, također *Andrijaševićev* susjed. Veli da je pop prije stanovao »in una casa che è lontana dalla nostra«, i to »un poco più in là presso Manda e Petriza sua figlia«, koje nisu na dobrom glasu. Cedulin je htio utvrditi da li Petrica dolazi *Andrijaševiću* i u sadašnji njegov stan, u crkvenu zgradu. Svjedok je bio neko vrijeme odsutan, a vratio se pred 10 dana. Kroz to vrijeme nije je vidio, ali mu je kazala Anica koja je od nedavna kod popa da češće dolazi Petričin sin Ivan i da odnosi iz kuće »la maggior parte della robba che in casa si troua«, pa Anica zbog toga negoduje. Mnogi sumnjaju da je trogodišnji Ivan sin župnika *Andrijaševića,* što da je jednom Petrica *Andrijaševiću* javno predbacila, ali ne sada »ma un pezzo fa perche furono tra lor perciò gran rise perche la socera fece leuar di la il figliolo et Petriza non uolse seguir il marito ma resto con la madre«. Anica je, kaže, pričala da kad dječak ne bi bio župnikov, da ga ne bi toliko milovao. U selu je bilo skandala i mrmljanja, ali je popustilo otkako je pop uzeo Anicu. (Slijedi vlastoručni potpis).

Prigodom vizitacije Postira 18. srpnja *Andrijašević* je izjavio da on nema s Petricom snošaja, ali da ona ponekada dođe njegovoj kući i on je ne može potjerati, a i njen sin ukoliko dođe, dođe po poslu, pa ako je tom dječaku učinio kakvo dobro, učinio je za ljubav božju. Odsele neće više. Međutim, pomagao je i drugu djecu u selu »inanzi non lo farò più, ho aiutato anco tutti gli altri putti della uilla in tempo della fame«.

VIZITACIJA OD 16. KOLOVOZA 1593.

(str. 450—454)

Kao prvi svjedok saslušan je magnificus D. Sebastijan Zvanić (str. 452) koji je na postavljena pitanja govorio o *Andrijaševiću,* o načinu života i ženama. »Adesso non s'intende niente, ma per il passato era fama, che usaua famigliarità con Aniza moglie del qm. Polidoro Iuanisseuich, e con Petriza Manduhorouich«.

Pit.: Se tien seco in casa alcuna donna di bisogno.

Odg.: Tien una donna di sessanta anni della qual io non tengo, io non sospetto. (Slijedi vlastoručni potpis).

VIZITACIJA OD 15. SRPNJA 1596.

(str. 455—466)

Cedulina je dočekao *Matheo Andriasseuich* Illirici Idiomatis sacerdoti.

Svjedok Mag(nifi)cus D. Anibal de Natalibus nob. Spalatensis et Brachiensis: Cominciando dalle usi ... mi pare che la Chiesa patisse di molte cose necessarie perche li procuratori della Chiesa non tengono libro ne conti delle entrate et delle oblationi, non riscontono dalli habitatori particolarmente catroni (?) ... ne delli compagni appresso quali ogni chiaue retta (?) delle oblationi dedicati alla Chiesa con tutto che ... à S. R. mo sea stato ordinato nelle uisite precendenti et prouisso à questi desordini. O javnim grešnicima u selu izjavio je: »Mattio Cerineo fiol di ... tiene in casa ... con la moglie. Orsa fiola di Pietro Poglizan sua concubina non obstante Santi M ... per ordine di S. S. R. mo et Vicarij fatti, et Michel Sirotcouich maritato pratica publicamente con Franc(eschi)na fiola del Simon Plazarich[15] con di male esempio et graue scandalo«.

Drugi svjedok Toma Thomaseus ponovio je o javnim grešnicima, a u pogledu računskih knjiga rekao je da ih drži Cvitanić (str. 457).

O javnim grešnicima bio je upitan i *Andrijašević* koji je potvrdio da su u selu grešnici Mate Cerineo i Mihovil Vlahović (očito Sirotković), čija je »concubina fiola di Simon Plazarich«.

S tim su u vezi i dva pisma na talijanskom jeziku od izvanjskog vikara (vicario foraneo) Michelija iz Postira datirana 11. travnja 1593 (str. 461) i 21. travnja 1593. (str. 462). Zatim još dva pisma: od 2. travnja 1593, jer da se o Uskrsu nisu pričestili Božo Nadali i Matul Cerinić pa moraju u toku od dva mjeseca, inače će im biti zabranje-

[15] U sačuvanim sutivanskim matičnim knjigama nisam sretao *prezime* Placarić iako knjiga rođenih počinje od g. 1622. Prezime nalazim u popisu bračkih pučana koji su primali sol g. 1574. na području Škripa-Dola-Postira. U knjizi vjenčanih u Splitu zabilježeno je 11. studenoga 1618. vjenčanje Jerolima, sina p. Nikole Placarića sa Brača, s Petricom, kćerkom majstora ... Meštrovića iz Bola. Prezime očito nastalo od plazzarius, piazzaro.

no da ulaze u crkvu i neće primati nikakav sakramenat. U drugom pismu od 12. lipnja 1593 (str. 465) piše da je doznao da se Matul Cerinić vratio Ursi, pa ako je tačno, traži od *Andrijaševića* neka izvijesti što je poduzeo.

VIZITACIJA OD 22—23. SVIBNJA 1598.

(str. 467—481)

Cedulin je pitao *Andrijaševića* o skandalima kojima su povod Mate Cerinić i Ursa, kćerka Petra Forensije, te Mihovil Vulatković i Franceskina, kćerka Šime Placarića, pa naređuje *Andrijaševiću* da pozove Cerinića i Ursu neka pristupe i dadu obranu. Kao sekretar potpisao se Valerius Lasaneus (tj. Lazanić). Slično je naređenje upućeno također Mihovilu Sirotkoviću i Franceskini, kćerci p. Šimuna Placarića. Slijedi pismo Cerinića na talijanskom jeziku i dva *Andrijaševićeva* pisma, u pogledu Sirotkovića od 23. travnja 1598. i od 22. svibnja, ali nije njegov rukopis. U dnu piše: di V. S. primatio Andriasseuich feci scriuir. Zatim je došla Cedulinova pismena naredba od 22. svibnja (str. 471) da sutra moraju Cerinić i Ursa dati obranu i da se moraju rastati.

Istog dana poduzeo je Cedulin istragu po tužbi Paskala Nadalija (Božičevića) protiv *Andrijaševića.* Paskalov nećak Prijam Nadali p. Jerolima umro je u Milni, pa je s večeri dovezen barkom u Sutivan. Nije bio odmah pokopan, već smješten u crkvu, koju su zatvorili. Oko 3 sata u noći crkvena vrata su bila provaljena, te su mrtvaca oskrnavili, što da se nije moglo dogoditi bez *Andrijaševićeva* znanja.

Prvi je bio saslušan *Andrijašević* (str. 476–477).

Pit.: Chi è stato da Pasqa in qua sepelito nella sua Chiesa parochiale.

Odg.: Priamo Nadali.

Pit.: Con che occasione.

Odg.: Fù portato morto da Milna giorno di Pasqua à hora di uespo in questo porto, et riposto in quella Chiesa sopradetta, in quale io dissi le orationi, et lo lassi qui nel cataletto per sepelirlo il dì seguente et serai la Chiesa à chiaue, riponendo la sotto il sogier della porta, cenai, et dopo cena già era notte, mi ridussi à casa di Giacomo Lissanin in conuersat(ion)e, dopo uene Marco Bilouinouich proc(uratore) della Chiesa a dimandarmi la chiaue di essa. Io le responsi, che la cercasse sotto il sogger della porta et andai a casa mia, doue la fantesca mi disse esser stati a cercarmi Nicolo seruo del Mag(nifico) ms Anibale Nadali, et Zuanne Bilouinouich dicendo hauer sentito rumore in Chiesa, onde io andai in essa Chiesa, et ritrouai iui intorno il cataletto del morto tre persone, cioè Marco procuratore sudetto, Nicolo seruo del Sig(no)r Anibale sopradetto, et non mi ricordo del terzo.

Pit.: Che faceuano queste persone intorno quel cadauere.

Odg.: Lo copriuano con tapeto dicendo accio che li sorzi non lo mangiassero. *Andrijašević* je kasnije saznao što se govori po selu, a prije nije bio upućen u stvar. Cedulin mu je zamjerio što nije nastojao da dozna tačnu istinu pošto je čuo.

Andrijašević se pod zapisnikom potpisao ćirilicom, tj. bosančicom.

Zatim je saslušan tužitelj Paskal Nadali (Božičević).

Pit.: Che parole ha hauuto con *pre Matheo* paroco sopra del cadauere del qm. Priamo Nadali suo Cugino.

Odg.: Hauendo io inteso dal Sig(no)r Anibale mio barba et da ms Francesco mio figlio che la notte dopo la resuretione il Paroco con altri haueuano perforato con parechi colpi di pugnale il cadauere del predetto mio cugino, riposto in questa Chiesa il giorno istesso ch'era morto per sepelirlo il di seguente, me ne dolsi col prete, il quale negò d'esser stato a tal delitto presente, et cosi me la passai, ma mi disse poi ms Nadal mio cugino esser stati con esso prete a cometter questo delitto Marco Bilouinouich et Zuane suo figliolo, Gieronimo Gliubetich et Vincentio Nisetich per quanto gli haueua refferto Nicolo da Curzola suo garzone chiamato dalli sopradetti et fatti li tener la candella, presente il prete, uestito di cotta e stola con la croce in mano sopra il detto Cadauero scongiurandolo in lingua schiaua. Diuulgata questa fama mi cominciò sentire in diuersi canti della uilla a mezza notte scrolar le porte delle case et come tempestar sopra i tetti giudicandosi che li sopradetti deliquenti per dar color et ricoperi il delitto facesserò queste operationi.

Saslušan je zatim Nikola, »famulus Mag(nifi)ci S(igno)r Anibale de Natalibus«. Početak saslušavanja i odgovori su na latinskom jeziku, a zatim na talijanskom. Veli da nije bio u mjestu kad je mrtvac donesen u Sutivan, jer je kopao u polju, pa onda nastavlja: »è uero che fui fatto tenir la candella da Marco Bilouinouich quando lui scoperse il morto et li alzo le mani che eran ligate insieme per i detti ..., et poi recoperse senza fargli altro.

Pit.: A che fine fece questo Marco?

Odg.: Essendo andato io ed suo figliolo Zuanne a dir un Pater nostro alla Chiesa dopo l'Aue Maria trouandola serata, s'inginochiassimo da fuori et sentissimo dentro la Chiesa un gran rumore et Zuanne dato delle mani nella porta quella si aperse e non uedessimo altro che il morto in Chiesa le rifferisse a Marco sopradetto, il quale accompagnato da Vincentio Manduhorouich ouer Nizetich et Gieronimo Gliubetich vene in Chiesa et fece quello che ho di sopra racontato.

Pit.: Che parole diceua Marco stando intorno quel Cadauero?

Odg.: Non diceua niente se non che mi fece acostar a me ancora et tenir la candella perche io haueuo paura di quel corpo.

Pit.: De causa timoris ?

Odg.: Per il rumore che haueuo sentito prima.

Pit.: De Parocho ?

Odg.: Soprigiunse il Paroco in quello che Marco ricopriua il Cadauero dimandando con che facciamo li intorno esso Cadauero, respose Marco che l'haueuamo solamente uoluto uedere, et andarsene, et il prete serò la porta della Chiesa in habito quotidiano con un libro in mano.

Istraga je nastavljena saslušavanjem Marka Bilovinovića: Essendo io procuratore della Chiesa il Sig(no)r Franc(esc)o Nadali mi ricercò un torce della Chiesa per il funerale del morto, con promissione di pagarla, et desiderando io di sodisfarli, andai dal curato per dimandar la chiaue, lo quale non trouai a casa, ma mi disse la sua fantesca, et intesi da altroche era da ms Giacomo Lissanin, et in quel punto uene da me Zuanne mio figliolo, et Nicolo seruo del Sig(no)r Anibale Nadali dicendo hauer sentito un gran rumore nella Chiesa inuitando mi douesse uenire io a sentire, et uenuto che fui non sentì cosa altra, poi andassimo tutti tre de compagnia alla marina, et trouassimo il Sig(no)r Nadale de Nadali, et il suo famiglio li cominciò a narare il caso del rumore, il qual disse che sarebbe bene à fare, io dissi hauer inteso che per opera del Diauolo li Cadaueri humani soglion caminare, et nocer alle persone, ma per rimedio ficandoli qualche poco del spino negro in qualsi uoglia parte del corpo non potria far male et cosi io li ho posto del detto spino sotto la ongia di un deto della mano.

Zatim je došlo saslušavanje Vicka Nižetića koji ponavlja uglavnom isto. »Mentre copriuimo il cadauero uene curato« koji je zapitao što se tu radi i rečeno mu je da ga pokrivaju, da ga ne bi miševi napali. Tako su izašli skupa i pop nije ništa rekao. Bio je obučen u dnevno odijelo bez kote i bez križa.

VIZITACIJA OD 23. LIPNJA 1599.

(str. 482—490)

Saslušani su: *Matej Andrijašević* (koji se potpisao bosančicom), administrator bratovštine Jakov Lincanin, Toma Tomašić (Thomassich) »zupanus« bratovštine sv. Marije i prokurator župske crkve Marko Bilovinović. Lincanin (tj. Lukšić) je rekao da su u selu javni grešnici Matul Cerinić, njegov (tj. administratorov) sin Marko Lincanin i Mihovil Sirotković sa svojim ženskinjem. Bilovinović je izjavio da Marko Lincanić (Linzanich) »quasi sempre continuamente cohabita con Liuia moglie di ms Zuanne Sonta. Cedulin je ponovo naredio *Andrijaševiću* neka opomene Mihovila Sirotkovića i Franceskinu Sorzelić i da im zaprijeti.

Umetnuta je i naredba izvanjskog vikara Vicka Michelija (Mićelovića) iz Postira upućena *Andrijaševiću* neka opomene i zaprijeti Sirotkoviću i Franceskini.

VIZITACIJA OD 15. PROSINCA 1601.

(str. 491—497)

Na talijanskom zapisniku o saslušanju *Andrijašević* se potpisao ćirilicom (bosančicom), a svjedok Frane Zvanić talijanskom grafijom (Zuannich). Zvanić je rekao o *Andrijaševiću:* Questo nostro Curato è buona persona ne da scandalo alcuno et ogni giorno di domenega sermonega nella messa sopra il euagelio et insegna Pater, l'Aue, Credo et Adfiteor et altre buone cose in lingua materna. Svi su se pričestili o Uskrsu osim Mihovila Sirotkovića i njegove konkubine Franceskine, kćerke Šimuna Stipčinića, iako su bili više puta izričito opomenuti od *Andrijaševića,* i bi im naređeno da se odvoje. O interesima bratovštine brine se župan Dinko Marinčić i gastaldi Mate Ljubetić i Marko Bilovinović.

VIZITACIJA MIHOVILA PRIULIJA 1602—1603.

Ovu vizitaciju nisam našao u pregledanom hvarskom biskupskom arhivu, ali je navodi Karlo Horvat i citira pojedine pasuse. Spominje poznate nam tadašnje popove. Prema tome vizitacija je postojala.

Apost. vizitatora Mihovila Priulija poslao je u mletačku Dalmaciju papa Klement VIII, te je u prosincu 1602. stigao u Hvar. Neke župe vizitator nije osobno pohodio, već je poslao zamjenika Franu Grisonija (visitator foranes), natpopa iz Bolzana vicentinske dijeceze.

Premda Horvat u »Starinama« (33, 1911) ne veli da se pasus koji govori o crkvi sv. Marije odnosi na Sutivan (538), lako se može zaključiti iz samog citata: Vidit missale illirico idiomate antiquum, et mandavit emi aliud Romanum reformatur, quamvis modernus rector sit omnia Illiricus nec caleat lingua italica, ne dicam latina ... administrat sacramenta secundum rituale illirico. Rektor crkve je *Matej Andrijašević,* kojemu je 60 godina. Grisoni dalje veli: Interogavit per interpretem satis competenter respondit. *Andrijaševića* spominje i kad govori o splitskoj dijecezi. Naime, bračkí izvanjski vikar Vicko Micheli (Mićelović) »per commissione havuta dell'illustrissimo reverendissimo Monsignor Michele Priuli ha visitato la chiesa della Brazza Postire e chiesa di San Giorgio in capo della Brazza, della quale era rettore reverendus dominus Matheus Andriataich Illiricus«. Očito se odnosi na crkvicu sv. Jurja koja danas ne postoji, a nije jasno ni kada je porušena. Nalazila se na zapadnom sutivanskom rtu koji se naziva Svićurac i Sućurac. Nadarbenik je bio član splitskog kaptola, kao i crkvice sv. Ivana u Sutivanu i sv. Marije u Postirima. U crkvici sv. Jurja sutivanski župnik predvodio je, uz neku nagradu, procesiju i misio na dan sv. Jurja. Prezime Andriataić ili je krivo ispisano u vizitaciji ili je Horvat netačno pročitao, jer se u to vrijeme ne spominje nigdje neki pop Andriataić, a u Sutivanu je bio *Andrijašević* koji je stvarno misio u spomenutoj crkvici sv. Jurja.

U Horvatovim izvacima spominje se i kapelan Petar Ligutić u Supetru (5. siječnja 1603) za kojega se veli da je već 25 godina na Braču, što nam je i inače poznato. Spominje još i kurata Jerolima Petriciusa i crkvu sv. Fabijana i Sebastijana, pa iako Horvat nije naveo u kojemu je mjestu, očito je da se odnosi na Donji Humac.

VIZITACIJA 9. SRPNJA 1604.

Biskup Petar Cedulin pohodio je Sutivan dolazeći iz Supetra. Prošao je preko Miraca, u kojima je kapelan »ilirski« pop Petar Ligutić koji je prije živio u Supetru. U Sutivanu je biskupa dočekao »R. D. Jacobo come pro Parrocho«. *Andrijaševića* ne spominje. Znači da je vjerojatno bio već mrtav. Ovaj »pro Parrocho Jacobo« bio je iz Splita, a prezivao se Della Croce, ali mu je pravo prezime, vjerojatno, bilo Ilić.

*

Poslije »pro parrocha« Jakova Della Croce (iz Splitskog Varoša – Santa Croce) u Sutivanu se nisu mogli složiti o izboru *Andrijaševićeva* nasljednika. Natjecali su se dotadašnji kapelan Frane Tomaseo iz Postira i Jerko Marinčić iz Sutivana. Premda je Cedulin bio za Marinčića te ga i investirao, pobijedio je ipak Tomaseo,[16] pošto su se

[16] Pošto su prokuratori crkve (Marko Linčanin, Jakov Velja, Jerko Petricio i Frane Radičević) izabrali Tomasea, pa da ne bi Marinčić vršio obrede, pravili su mu raznovrsne neprijatnosti, što su i priznali pred Cedulinom, jer da su crkvene potrepštine vlasništvo bratovštine i jer »non uolendo noi pre Gieronimo, da S. S. R. ma inuestito, perchè lei non ha ouluto confirmare pre Francesco da noi eletto« i »perchè pretendemo patronato, et fin che pende, non uolemo dar le nostre ragioni«. Tomaseo u sporazumu s prokuratorima crkve je uspio, pa ga g. 1616. generalni vikar Andrija Bonfilio naziva župnikom ekonomom, a tako je zabilježen i prigodom vizitacije g. 1609, a g. 1611, i g. 1613: curato-parrocho.

[17] Za vizitacije Tomaseovoj župi u lipnju 1611. Cedulin je poveo istragu jer je splitski nadbiskup Markantun Dominis g. 1609 (s pratnjom) lađom doputovao u Sutivan i pregledao crkvu sv. Ivana koja je bila u vrlo lošem stanju »capella dirutta di S. Giovanni in Fonte alias Ponta Nigra«. Dominis je kazao da će prisiliti odnosnog rektora u Splitu da crkvu popravi. Ipak do toga nije došlo, samo su pobirani prihodi. Tek kad je rektorom crkve (i nadarbine) postao Sutivanjanin splitski kanonik (splitski i brački plemić) don Jerica Božičević-Nadali, crkva je bila restaurirana g. 1655.

Prigodom vizitacije 16. srpnja 1613. u žup. crkvi je bila blagoslovljena nova pala Ružarija. Nije navedeno ime slikara. Na oltaru je ostala do pred nekoliko decenija kad ju je zamijenila nova pala koju je naslikao splitski slikar Draganja. Tom prigodom je Cedulin zatražio neka mu Tomaseo (»d'aspetto et statura grave«) kojemu su 42 godine, pokaže knjige rođenih i vjenčanih. Tomaseo je donio knjigu krštenih »mal in ordine«, a vjenčanih »portò doi carticelle sopra le quali si uide hauer stati li matrimonij«. Pozvani svjedoci su prigovarali Tomaseu što je ključ crkvene kuće dao Ivanu, sinu Nikole Balarina iz Supetra.

Prigodom vizitacije g. 1621. Cedulin se interesirao kod prokuratora crkve Frane Bolančića što nije napravljen novi tabernakul kad se staromu slomila noga. Ovaj je odgovorio: »Perche non sie saputo tal ordine, poi non sie potuto che sie ateso a far uenir la pala per altar«.

prokuratori crkve pozvali na Generalitet, jer »semo recorsi all' Ecc(elentissi)mo G(e)n(era)le come Prencipe acciochè ne diffende, sicome ne dato aiuto in fabricar Chiesa di ducati 25«.

*

Tomaseo[17] nije bio »ilirski« pop već »latinski«. Tomaseo je posljednjih godina života bolovao od nekih rana, a liječila ga je Veronika Trogirka, udova p. Mate Grubšića, koja je bila na lošem glasu.[18]

*

Pored *Mateja Andrijaševića* spominju se u ovoj knjizi Cedulinovih vizitacija i drugi »ilirski« popovi na Braču koji su se služili ćirilicom, tj. bosančicom, tako potpisivali talijanske i latinske zapisnike u vizitacijama, misili iz glagolskih misala i obrede vršili na svom jeziku te se služili »šćavetom«. U ovoj knjizi se spominju: Petar Ligutić (Supetar, Mirca 1592, 1603, 1604 i 1605), Grga Martinović (Blaca 1604, 1609 i 1611), Marko Tomašević (Blaca 1604, 1609), Juraj Dragičević (Blaca 1604, 1609 i 1611), Matej Dragoević (Dračevluka 1604, 1606 i 1609), Marko Vodanović (Blaca 1609), Ivan Pavić (Sutivan 1622–1625). U vremenskom razdoblju pregledanih vizitacija (1579–1764) imao sam prigode da u njima naiđem i na druge »ilirske« popove na otoku Braču: Petar Vučić ili Vukšić (Mirca, Supetar 1627, 1629, 1633, 1637 i 1639), Michal Bobetić (Dračevluka 1696), Petar Coljević (Nerežišća 1697, 1702, 1712), Mihovil Pivačić ili Livačić (Povlja 1702), Ivan Jerčić (Nerežišća 1702), Ivan Kraljić (Dračevica 1712), Juraj Kovačić (Nerežišća 1712, 1724), Frane Nempsić (Blaca 1724), Petar Vlastelinović (Škrip, Nerežišća 1719, 1724), Sičić (Dračevluka 1732), Nikola Damjanović (Sutivan 1738, 1760), Antun Bujin (Sutivan 1760), Marko Nempsić (Blaca 1724), Juraj Poljican (Blaca 1724), Tadija Soroljić (Blaca 1724), Juraj Sičić (Dračevluka 1724), Antun Nempsić (Blaca 1724), Mate Sičić (Dračevluka 1724), pop Jerolim (Dračevluka 1724), Mate Linčirević (Silvio 1724), i Marko Linčirević

[18] Pitanje odnosa Veronike i popa Tomasea dugo se vuklo kroz više vizitacijskih zapisnika. Izvanjski vikar (tj. foraneo) Jerolim Mičelović pisao je o njoj 3. srpnja 1612. »profuga da questa isola donna infame e di mala uita«. Tomaseo se pravdao da mu ona liječi rane. Zbog mrmljanja po selu i biskupovih opomena, bio ju je otpustio, ali ju je opet pozvao »acciò mi uenisse seruir per la gran necessità et dolori di dette piaghe ouer curarmi si come è noto a tutti«, i g. 1614: »m. a Veronica che uiene per amor di Dio medicar e netar le mie piaghe, che altrimenti morirebbe come nottorio a tutti di questa luoco«; g. 1615: »ritrouo esser talmente infracidita essa piaga, che di gia haueua partorito uermi in quantità tal che...«; g. 1617: svjedok Božo Božičević-Nadali (plemić od 52 godine) izjavio je da se Tomaseo preselio k Veroniki jer mu seljaci nisu popravili crkvenu kuću, pa nije mogao duže u njoj ostati, a zahtijevao je »che li refabricassero la casa g'à chascata«; g. 1618. Tomaseo je rekao biskupu da ga Bog drži u životu pomoću Veronike, a prigodom vizitacije g. 1621. reče da mu se stanje jako pogoršalo. I uistinu iduće godine g. 1622. na njegovo mjesto je došao novi župnik »ilirski« pop Ivan Pavić iz Poljica.

Tabela 1: od g. 1579–1681.

BRAČ

		1579			1589			1608	1611	1613		1614	1615	1616	1617	1618		1620	1621	1637		1645		1668	1678		1681	
		Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Kuća	Stanovnika	Ognjišta Kuća	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti
1.	Nerežišća	—	O. 500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 900	550	450	—	—	O. 650	450
2.	Dračevica	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	Milna	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	280	—	150	420	280
4.	Bobovišća	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—		
5.	Sutivan	O. 150	—	—	—	—	—	—	196	—	O. 280-300 (294)	290	O. 200	—	180–200	186	—	—	—	300	240	—	—	170	—	215	260	180
6.	Mirca	O. 12	—	—	76	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100	70	—	—	73	120	76
7.	Supetar	O. 60	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 160	—	(O. 200) 160	140–200	—	—	—	O. 150	(500) O. 350	O. 200	350	201	230	—	260	300	O. 200
8.	Donji Humac	—	O. 70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	140	80	—	—	90	130	100
9.	Škrip	—	O. 200	—	—	—	—	—	—	—	O. 130	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	540	310	258	—	270	334	212
10.	Splitska	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
11.	Postira	O. 100	—	—	—	(1585 : 27 20	100)	—	—	—	—	—	—	O. 200	(120) 130	—	—	180	180	—	O. 190	320	170	160	—	120	—	180
12.	Dol	—	140	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	200	150	210	150	151	—	190	220	180
13.	Pučišća	—	250	—	—	—	—	—	(+ 300) O. 280	—	O. 300	—	—	O. 280	O. 290	—	—	—	—	O. 460	—	O. 600	500	450	—	O. 400	O. 400	350
14.	Pražnice	—	230	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 200	140	230	180	180	—	160	O. 220	180
15.	Gornji Humac	—	O. 120	—	—	—	—	+ 300	—	—	—	+ 300	—	370	—	—	370	—	—	400	300	460	—	348	—	220	780	680
16.	Selca	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	kuća 8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	124	—	—
17.	Novo selo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18.	Povlja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52	—	—
19.	Sumartin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	104	—	—
20.	Bol	—	O. 400	—	—	—	—	—	750	—	O. 800	—	O. 800	—	800–1000	—	—	—	—	O. 1000	560	O. 1000	700	—	—	800	1200	O. 700

Primjedbe:

O. = oko (in circa saranno)

\+ = preko

( ) = u zaporkama: izjava drugog svjedoka i kad je cifra za neku drugu bližu godinu

Tabela II: od g. 1683-1764.

(nastavak)

BRAČ

		1683		1697		1702			1705		1708			1712			1718		1724		1738		1751		1760		1763–64	
		Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Kuća	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Kuća	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Kuća	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti
1.	Nerežišća	—	—	O. 600	—	—	—	—	700	—	O. 800	O. 600	—	O. 870	500	—	840	O. 500	O. 1200	800	1200	700	—	—	1400	800	2000	O. 1000
2.	Dračevica	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	(90)	(52)	—	—	(Obiteljî : 18)	—	—	—
3.	Milna	—	—	O. 182	—	O. 200	190	—	O. 300	150	O. 270	—	—	O. 300	200	—	(1719 : O. 300	200)	300	200	355	260	O. 404	—	510	400	550	O. 350
4.	Bobovišća	—	—	—	—	—	—	—	260	180	116	103	—	305	192	—	(1719 : O. 300	151)	—	—	O. 420	—	480	—			O. 500	
5.	Sutivan	—	—	O. 300	170	(400) 300	O. 200	—	250	190	270	200	—	260	210	—	O. 250	220	300	230	450	400	470	300	500	350	500	370
6.	Mirca	—	—	—	—	*96*	72	—	110	70	120	72	—	124	71	—	100	64	100	60	100	70	150	120	170	90	O. 200	100
7.	Supetar	—	—	O. 300	O. 200	300	205	—	324	216	250	215	—	333	282	—	O. 1719 : 334)	253	320	260	535	—	600	—	850	—	903	606
8.	Donji Humac	—	—	O. 120	—	125	80	—	140	80	O. 160	80	—	140	80	—	O. 170	140	196	136	275	—	235	150	237	150	238	150
9.	Škrip	—	—	O. 200	—	220	160	—	205	160	250	170	—	—	O. 205	—	—	—	300	200	O. 380	O. 300	—	250	O. 400	280	O. 400	260
10.	Splitska	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	350	—	—	—	—	—
11.	Postira	—	—	O. 200	—	200	160	—	250	170	300	230	—	300	180	—	(1719 : O. 200)	—	240	180	O. 300	180	300	200	312	—	400	250
12.	Dol	—	150	—	—	230	160	—	—	—	O. 150	O. 110	43	200	130	40	(1719 : 200)	—	O. 200	100	O. 300	160	250	170	256	—	O. 300	200
13.	Pučišća	—	—	O. 460	—	—	—	70–80	O. 400	300	450	280	—	—	O. 400	—	—	—	—	—	O. 600	400	—	—	680	400	—	—
14.	Pražnice	220	173	—	—	—	—	O. 40	230	170	O. 240	160	—	240	170	—	(1719 : 280)	—	250	190	290	190	—	—	250	170	274	180
15.	Gornji Humac	807	635	+ 400	—	400	—	—	O. 400	230	470	260	—	—	—	—	(420	1719 : 270)	—	—	—	—	—	—	320	260	O. 350	220
16.	Selca	—	—		—	O. 260	160	—	—	—	O. 300	O. 200	—	—	—	—	(O. 1719 : O. 300	—	300	230	O. 400 (100)	270	—	—	O. 390	+ 500	400	—
17.	Novo selo	—	—	300	—		—	—	—	—			—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—	O. 160		(170)	—
18.	Povlja	—	—		—	70	60	—	—	—	—	—	—	—	—	—	(1719 : O. 80)	—	—	—		(60)	—	—	O. 140		(105)	—
19.	Sumartin	—	—		—	200	O. 120	—	O. 300	210	O. 200	150	—	O. 300	210		(1719 : 334	1719 : 232)	—	—	O. 300	200	—	—	352	O. 220	370	270
20.	Bol	—	—	O. 1000	—	900–1200 800	600	—	+ 1000	—	O.1000	O. 700	—	—	—	—	(1719 : 1200 1100	800) 700	1400	900	+1600	+ 900	—	—	1500		1500	O. 1000

Primjedbe:

O. = oko (in circa saranno)

\+ = preko

( ) = u zaporkama: broj, koji je već uračunat u glavno mjesto ili godište kratkovremenskog razmaka, na pr. 1719.

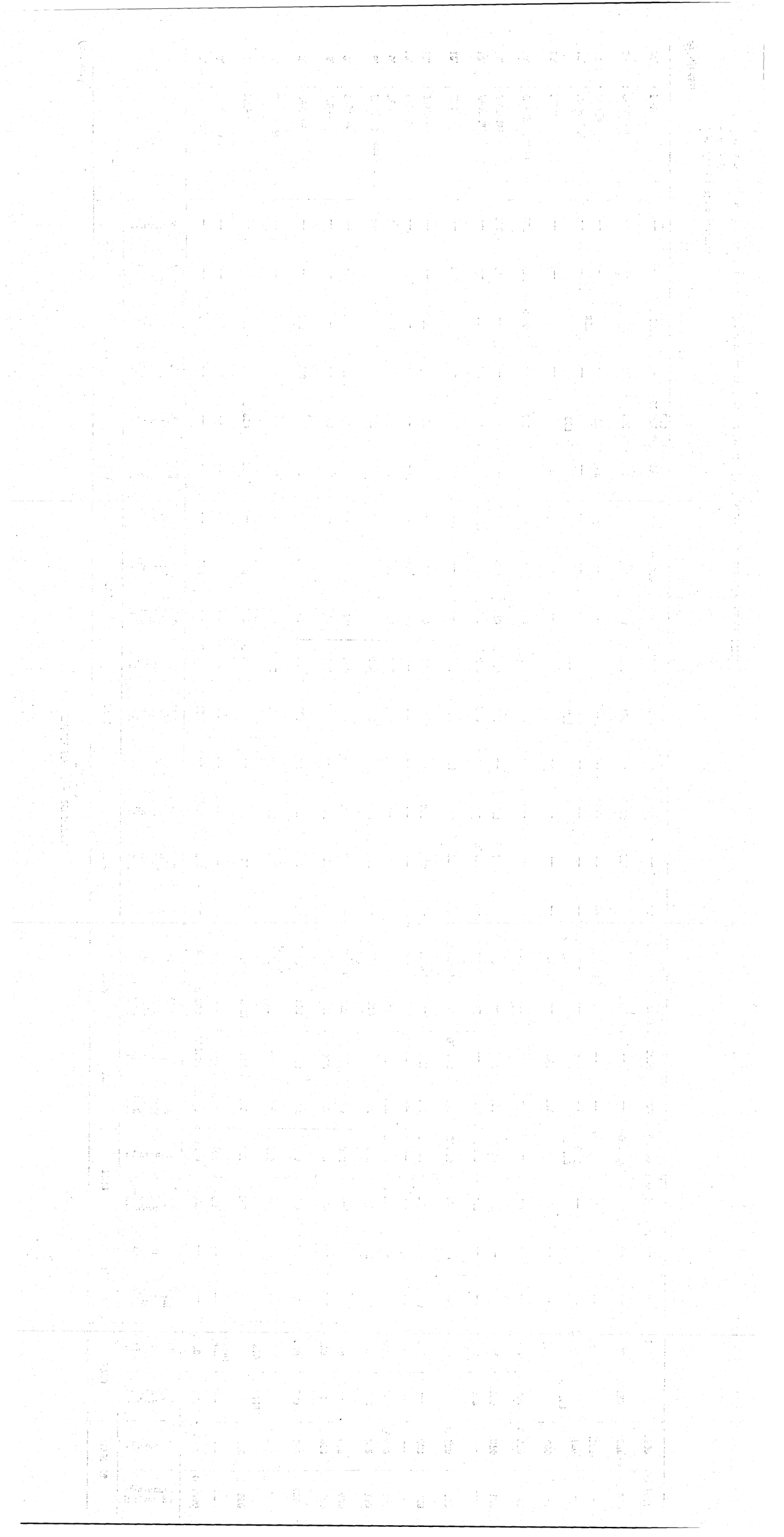

Tabela III: od g. 1579. do g. 1708. Hvar i od g. 1588. do g. 1764. Vis

HVAR

		1579			1588		1605		1611	1614		1615	1618	1621	1637		1645		1668	1679	1681		1696		1708	
		Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Ognjišta	Stanovnika od pričesti	Ognjišta	Stanovnika od pričesti	Ognjišta	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Ognjišta	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti
1.	Stari grad	400	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 1100	O. 800	O. 1200	O. 700	O. 500	—	—	—	—	—	—	—
2.	Vrbanj	—	350	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 460	O. 360	400	—	340	260	—	—	O. 280	—	—	—
3.	Svirče	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			(200)	—		90	—	—	O. 200	—	263	160
4.	Vrboska	500	—	—	500 (800)	150 (160)	—	—	(1612 : 609)	—	—	—	—	—	O. 1000	650	O. 1000	650	600	—	—	—	O. 400	—	380	240
5.	Vrisnik	—	70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 70	O. 50	O. 70	50	63	O. 60	—	53	—	—	172	—
6.	Pitve	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 300	200	180	O. 190	—	—	300	180	300	190
7.	Zastražišće	80	—	—	—	—	200	52	—	170 (180)	—	O. (160) + 200	—	178 (180)	+ 350	227	—	—	—	O. 220	320	—	O. 300	—	—	O. 180
8.	Poljica		—	—	—	—		(12)	—	—	—		—	—			—	—	—			—	(37)	—	—	
9.	Jelsa	+1000	—	—	—	—	600 (800)	260 (280)	O. 600	—	—	O. 650	O. 650	—	—	—	800	600	500	503	—	—	O. 620	—	750	—
10.	Gdinj	170	—	—	230	90	180	—	—	180	60	—	—	—	250	175	—	—	—	O. 200	—	—	160– O. 200	—	—	O. 180
11.	Bogomolje		—	—		40		—	—			—	—	—		—	—	—	—		—	—		—	—	
12.	Sućuraj	—	—	—	—	—	80	20	—	90	—	—	—	—	266	O. 200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13.	Dol	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O. 300	—	O. 300	200	110	—	—	100	—	—	176	100
14.	Brusje	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

VIS

		1588	1611	1614	1617	1620	1637		1668	1677	1681	1698		1703	1708	1711		1736		1751	1759		1764	
		Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti
1.	Vis	—	850	O. 1000 800	—	—	O. 1000	800	O. 1000	O. 1000	O. 1100	—	1400	—	2000	O. 1200	—	2000	—	2500	2600	1500	3000	1500
2.	Komiža	(600) O. 700	—	600	1000	1000	O. 1000	700	O. 700	O. 800	O. 800	—	—	1200	O. 1200	1100	+ 700	1338	700	1320	1500	O. 900	1500	+ 900

Primjedbe:

O. = oko (in circa saranno)

\+ = preko

( ) = izjava svjedoka ili broj za manje mjesto već ubrojen u veće mjesto ili podatak za najbližu godinu bez rubrike

Tabela IV: od g. 1711. do g. 1764.

HVAR

		1711		1724		1728		1734		1738		1746		1751	1760		1764	
		Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika	Stanovnika od pričesti	Stanovnika	Stanovnika od pričesti
1.	Stari grad	O. 800	—	O. 800	O. 500	—	—	976	500	O. 1000	600	O. 900	600	—	1180	800	O. 1280	O. 820
2.	Vrbanj	O. 329	170	O. 340	210	O. 360	240	420	240	O. 400	290	450	—	—	O. 600	—	650	—
3.	Svirče	O. 250	O. 150	O. 210	150	200	150	—	—	O. 320	200	—	—	—	350	240	375	240
4.	Vrboska	360	236	O. 400	240	O. 450	245	—	—	O. 400	250	400	250	—	450	300	450	—
5.	Vrisnik	130	85	O. 140	102	156	100	—	—	180	110	190	110	—	222	O. 125	220	120
6.	Pitve	O. 320	—	O. 340	180	316	200	—	—	300	180	—	—	—	280	—	302	180
7.	Zastražišće	O. 220	140	(g. 1721 : O. 210)	(g. 1721 140)	—	—	—	—	O. 220	O. 160	—	—	220	O. 270	160	O. 300	180
8.	Poljica	35		(g. 1721 O. 25)		—	—	—	—		—	—	—					
9.	Jelsa	O. 700	400		O. 400	640	400	670	—	O. 600	410	600	—	—	721	450	670	450
10.	Gdinj	O. 320	—	O. 290	150	336	198	240	170	350	—	—	—	O. 270	286	O. 180	—	—
11.	Bogomolje		—								—	—	—	190	O. 200	110	O. 230	—
12.	Sućuraj	O. 325	218	314	193	—	—	—	—	—	170	—	—	300	346	230	O. 360	250
13.	Dol	—	O. 150	176	100	—	—	230	140	O. 240	140	220	120	—	O. 250	190	—	—
14.	Brusje	—	—	(g. 1723 : 100)	(g. 1723 : 90)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Primjedbe:

O. = oko (in circa, saranno)

( ) = u zaporkama je broj stanovnika nešto prije negoli u ostalim mjestima rubrike: g. 1721. Zastražišće i Poljica (skupa) i g. 1723. Brusje

(Silvio 1724). U vizitacijama ih redovito nazivaju »illirici«, »illyrici« i »illiryci«. Da to nisu imena svih »ilirskih« popova koji su kroz to vrijeme djelovali na Braču, sigurno je, ali ili nisu bili saslušavani ili nije bilo prigode da ih netko spomene. Tako sam na primjer u spisima eremitaže u Dračevluci prije drugog svjetskog rata, pregledajući razne spise naišao na više njihovih imena. Uzevši u obzir isto vremensko razdoblje, tj. od 1579. do 1764. popisao sam ova imena »iliraca«: Žuljević 1662, Rogarić 1665, Dagelić 1685, Bobetić 1699, Kardilčić 1712, Kuvačić 1744, 1763. i 1764, Uvanović 1761. i Sičić 1763. I kasnije, i u Sutivanu i u eremitažama i u drugim bračkim naseljima nailazio sam na imena »ilirskih« popova koji su djelovali u različito doba, a bili su najvećim dijelom porijeklom iz Poljica, kao i *Matej Andrijaševi*ć. Osim toga bosančicom su se služili i franjevci u Sumartinu. Ovdje su se i svjetovnjaci, kao svjedoci, u vizitacijama potpisivali bosančicom. Međutim ovdje nisu bili poljičkog porijekla, već ili iz Makarskog primorja ili potomci pred Turcima dobjeglih »novih stanovnika« (nuovi abitanti, primoriani) za kandijskog rata (1645–1669) i kasnijih ratova.

Iz vremenskog razdoblja pregledanih vizitacija još ima na Braču sačuvanih starih glagolskih knjiga. Tako sam nedavno, tj. 29. lipnja 1960 u nadžupskom uredu u Supetru držao u rukama dva stara misala: Karamanov i Levakovićev.

AMBROZ KAPOR

APALAT DUHANA U DUBROVAČKOJ REPUBLICI

I. O MONOPOLIMA UOPĆE U DUBROVAČKOJ REPUBLICI

Ovaj rad trebalo bi da bude jedan prilog poznavanju ustrojstva duhanske privrede i fiskalnog iskorišćavanja duhana kao objekta potrošnog oporezivanja u Dubrovačkoj republici. Drugi artikli koji su bili objekt državnih prihoda, bilo da su manje ili veće važnosti, ostaju i dalje neispitani, iako predstavljaju svakako probleme posebne važnosti za poznavanje državnog ustrojstva te Republike.

Jedan od primarnih zadataka državne uprave predstavlja iznalaženje i prikupljanje prihoda potrebnih za nesmetano funkcioniranje državnog aparata.

U osnovi prikupljanje tih prihoda ovisno je od ekonomske moći stanovništva, ali je put, način i oblik prikupljanja prihoda ovisan od političke, socijalne i ekonomske strukture države. Zbog toga su se u tom prikupljanju u raznim vremenima primjenjivali i različiti sistemi.

Kako je prikupljanje prihoda putem neposrednog oporezivanja zbog privilegija vladajuće klase često bilo nemoguće primijeniti, to je posve razumljivo, ako je Dubrovačka država u pravu posrednog oporezivanja našla pogodan put i s tim se svojim pravom tokom vremena izdašno služila. U sistemu posrednog oporezivanja monopolska prava odigrala su značajnu ulogu.

Glavna svrha zavođenja monopola, kao i davanje monopola u zakup u srednjem vijeku i sve do XVIII stoljeća, bila je isključivo samo stvaranje što većih prihoda za državnu blagajnu, pa je stoga razumljivo što su kao objekti tih monopola uzimani raznovrsni artikli.

U Dubrovačkoj republici neki od tih monopola i zakupa monopola u toku svog vremenskog iskorišćavanja pokazali su svoju podesnost i konstantnost, kao objekti posrednog oporezivanja, dok su drugi bili kratkog vremenskog trajanja.

Vremenski pojavljivali su se odnosno trajali ovako:

1. Monopol soli. Postoji od samog pripadanja Stonske solane Dubrovačkoj republici, tj. od prve polovine XIV stoljeća, a trajao je do pada Republike.

Potrebno je kod ovog napomenuti da riječ monopol nije poznata u službenoj terminologiji Dubrovačke države, nego da se djelatnost koju danas supsumiraju monopoli vođeni u vlastitoj režiji pojavljivala pod nazivima, koji su označavali rad oko čitave, ili pojedinih faza te djelatnosti, na primjer: prodaja soli i slično. Riječ monopol je upotrijebljena zbog identičnih karakteristika, a posebno stoga, što vršenje te djelatnosti od strane države nije nikad došlo u pitanje, niti se itko drugi ikad pojavio, da bi tu djelatnost vršio.

Monopol soli bio je iskorišćivan u vlastitoj režiji i u svim fazama djelatnosti (proizvodnje, prerade i prodaje), pa je ujedno bio i najpotpuniji monopol Republike, budući da je država na taj način koristila preduzimačku, kao i trgovačku dobit te privredne djelatnosti.

On je državnoj blagajni davao najveće i najizdašnije prihode te vrste, dok je sol bila glavni izvozni artikal države, pa su sa plasmanom soli izvan granica države vezani mnogi važni događaji vanjske i nutarnje politike Dubrovačke države. O svemu tome postoji bogata građa.

2. Monopol masnoća, žitarica i kruha. Pojavio se sredinom XVI stoljeća i trajao do kraja Republike, za što postoje opsežni podaci. Iskorišćivan je bio u režiji u fazi prerade i prodaje skoro u cijelom međuvremenu svog postojanja, izuzev kraća vremenska razdoblja, kada su pojedini artikli ovog monopola, ili pojedine faze jednoga artikla, davani u višegodišnji monopolski zakup — apalat (146—149, 161).

3. Apalat svile (110–112). Pojam apalta u srednjem vijeku uopće, a također u Dubrovačkoj republici, označuje davanje u zakup monopolskog prava iskorišćivanja svih ili nekih faza privredne djelatnosti nad jednim artiklom, za izvjesno vremensko trajanje, a pod određenim uslovima.

Prva vijest o apaltu svile postoji iz godine 1634. i dalje se više ne pojavljuje. Apalat se ustupa jednom privatnom društvu za rok od 3 godine radi osnivanja i unapređenja tog obrta, a bez ikakve godišnje zakupnine za iskorišćavanje ovog povlašćenog položaja prerade i prodaje.

4. Apalat štavljenja kože – tabakarija (113). Prva i jedina vijest o postojanju ovog apalta datira iz godine 1637. Daje se bez zakupnine na rok od 10 godina radi unapređenja obrta štavljenja kože jednom privatnom majstoru. Ta privredna djelatnost u Dubrovniku pojavljuje se pod imenom »tabakarija« i nema ništa zajedničkog sa duhanom (114, 115, 116, 124).

5. *Apalat duhana* uvodi se godine 1663. i trajao je sve do kraja Republike. Davan je u višegodišnji zakup i spadao je među najvažnije fiskalne monopole Dubrovačke države.

6. *Apalat sapuna* (117, 118, 123, 125, 129, 131). Osniva se godine 1671., a zadnja vijest postoji iz godine 1718. dok ga sigurno godine 1730. više nema.

U početku je postojao kao pravo uvoza i prodaje venecijanskog sapuna, a kasnije kao pravo prerade i prodaje samo sapuna domaćeg porijekla. Davan je u višegodišnji zakup.

7. *Apalat igraćih karata* (119, 127, 137, 140–144, 150, 166). Prva vijest o postojanju potječe iz 1663. godine (59), a iskorišćavan je bio vjerojatno sve do kraja Republike, ali svakako do 1785. godine izdavanjem u višegodišnji zakup.

8. *Apalat prodaje ulja* (120–122, 132, 153–156, 160, 164). Prva vijest potječe iz 1673. godine. Privatnim licima daje se pravo prodaje ulja s tim da ga mogu kupiti samo od predstavnika monopola masnoća (grasiera). Izgleda da je trajao kratko vrijeme, a pojavljuje se zatim opet godine 1785. u punom opsegu, tj. za kupovinu, prodaju i izvoz za zakupni rok od 10 godina. Potom se opet više ne spominje.

9. *Apalat platna* (128, 135, 139). Prva vijest potječe iz godine 1700, kao pravo prodaje riječkog platna. Godine 1758. više ne postoji. Izdavan je u višegodišnji zakup.

10. *Apalat mesa* (130). Prvi put se spominje 1715. godine, a dalje se više ne spominje. Izgleda da je bio ograničen na nabavu stoke, a ne na sami mesarski obrt. Izdavan je u višegodišnji zakup.

11. *Apalat bilijarda* (145). Spominje se godine 1775, a iza toga se više ne spominje.

12. *Apalat loja* (159, 163, 165, 168–170). Spominje se prvi put 1786. godine, a trajao je, izgleda, do kraja Republike. Po ovom apaltu, koji se davao u višegodišnji zakup, bili su vezani osim prava kupovine, prodaje i izvoza loja, još i dužnost i pravo proizvodnje i prodaje svijeća lojenica za potrebe crkve i domaćinstava.

13. *Apalat rakije* (180, 181). Spominje se prvi put 1715. godine, a iza toga 1731. godine. Nije jasno da li se odnosi na proizvodnju rakije, ili iskorišćavanje kotlova za pečenje rakije. Davan je u višegodišnji zakup.

14. *Apalat koža* (157, 158). Spominje se prvi put 1786. godine, a zadnji put 1789. godine. Davan je u višegodišnji zakup.

15. *Apalat mesnica* (162). Spominje se prvi i jedini put 1787. godine.

16. *Apalat praha* (151). Spominje se prvi i jedini put 1785. godine, a vjerojatno se odnosio na pravo prodaje eksploziva (baruta).

Ako pođemo sa gledišta da je svrha fiskalnih monopola bila rezerviranje prava proizvodnje, prerade i prodaje jednog artikla od strane države, radi stvaranja što većih prihoda za državnu blagajnu, a promotrimo kraj toga vremensku pojavu tih monopola i način njihove eksploatacije, onda dolazimo do ovih zaključaka:

a) Svrha uvođenja i iskorišćavanja monopola u Dubrovačkoj državi bila je isključivo fiskalne priprode i skoro sa jednom pravilnošću i postojanošću to se provodilo za cijelo vrijeme postojanja Dubrovačke države. Izuzetak od toga čini samo prva pojava »apalta« u prvoj polovini XVII vijeka, kada je za jedno kraće vremensko trajanje apalat svile i štavljenja kože bio ustupljen privatnim osobama ili društvima, radi unapređenja pomenutih obrta s tim što se iza toga ta dva obrta kao objekti monopolskog fiskalnog iskorišćavanja nisu uopće pojavila.

b) Monopoli se u Dubrovačkoj državi pojavljuju vrlo rano (monopol soli u XIV vijeku). Iza toga se tek u XVI vijeku pojavljuje monopol masnoća.

Čitav jedan red najraznovrsnijih monopola uvodi se u drugoj polovini XVII stoljeća i to u obliku apalta. Kako se ova pojava vremenski podudara sa opadanjem prihoda od trgovine u tom razdoblju a posebno sa potresom iz godine 1667, treba zaključiti da je uvođenjem novih monopola državna uprava nastojala dobiti potrebne nove prihode.

c) Ako se uzme u obzir da iskorišćavanje jednog monopola u režiji traži jedan komplicirani i adekvatni činovnički aparat, onda je posve jasno, da svaki predmet nije bio podesan objekt fiskalnog monopolskog iskorišćavanja, a posebno da nije bio podesan objekt za iskorišćavanje u režiji.

To je i bio razlog, što je broj monopola koji je iskorišćavan u režiji vrlo malen, dok je broj monopola koji je davan u zakup — apalat bio znatan bez obzira na to, što nije mogao biti tako efikasan kao prvi.

d) Potrebe za iznalaženjem novih prihoda bile su znatne, a to se vidi iz velikog broja monopola, koji je u toku historijskog trajanja državnog života Republike bio uveden.

Međutim, veliki broj tih monopola bio je kratkog vijeka zbog svoje nepodesnosti da bude objekt fiskalnog iskorišćavanja, i samo izvjestan broj njih održao se od svog uvođenja, pa do kraja Republike, dotično pokazao svoju podesnost kao artikal potrošnog oporezivanja.

Kod razmatranja problema monopola potrebno je konačno još napomenuti, da je veći dio apalta u toku VIII dekade XVIII stoljeća imao za kratko vrijeme od nekoliko godina posebnu organizacionu formu. Spojen je bio faktično apalat (zakup) prodaje sa za-

kupom ubiranja carine, odnosno trošarine tog artikla, tako da je isključivo pravo prodaje ukinuto s tim što je povećan iznos carine. Na taj način pojavljuje se: apalat dacija koža, apalat dacija ulja, apalat dacija duhana itd. Kako su pak fiskalni rezultati tog pokušaja odnosno te reorganizacije bili negativni, to je nakon nekoliko godina vraćena stara organizaciona forma.

II. O APALTU DUHANA U DUBROVAČKOJ REPUBLICI

1. *Počeci uvođenja potrošnje duhana u Dubrovniku*

Podaci o prvim počecima uvođenja duhana u Dubrovnik vrlo su oskudni i u tom pogledu ne bi bilo niti bi se imalo mnogo šta da kaže.

Opće su poznate činjenice da je XVI vijek doba uvođenja duhana u Evropi i da se već krajem toga vijeka upotreba bila toliko raširila, da je početkom XVII vijeka došlo do reakcije crkvenih i svjetovnih vlasti u obliku raznih progona protiv uživalaca duhana. Poznata su crkvena prokletstva i izopćenja, zatim tjelesne kazne, odsijecanje raznih udova, globe, javna žigosanja pušača itd., što je u raznim državama u skladu sa posebnim gledanjima na ovaj »porok« i njegovu raširenost različito primjenjivano. Tek sredinom tog stoljeća nakon pokazanih neuspjeha i neefikasnosti tih progona, došlo je do otrežnjenja i prvih pokušaja, da se taj običaj praktično iskoristi i pretvori u objekt potrošnog oporezivanja, kao puta za stvaranje fiskalnih prihoda. Sve to spominje se samo utoliko, a ne ulazeći u pobliže njihovo razmatranje, ukoliko je potrebno da bi se mogle sa što većom pravilnošću dovesti u vezu prve vijesti o pojavi duhana u Dubrovniku, sa razvojnim stanjem širenja i iskorišćavanja duhana u Evropi uopće.

Jako razvijena trgovina, a posebno pomorska trgovina Dubrovnika u toku XVI. stoljeća svakako upućuje na to, da je običaj uživanja duhana u Dubrovniku trebalo da bude vrlo rano poznat. Međutim nisu poznate bilo kakve vijesti koje bi upućivale na postojanje običaja uživanja duhana u Dubrovniku u to vrijeme. Isto tako nije poznato, da li je bilo i kakvih progona od strane crkvenih i svjetovnih vlasti protiv uživalaca duhana.

Prva poznata vijest o duhanu uopće u Dubrovniku pada godine 1632., dakle baš u vrijeme kada su u većini evropskih država bile na snazi restrinkcije protiv uživanja duhana uopće. Trebalo bi pretpostaviti stoga da u Dubrovniku takvih restrinkcija nije bilo, ili da ih nije bilo u to vrijeme, jer je teško pretpostaviti, da bi jedan zabranjen ili gonjen artikal našao tako otvoreno i javno mjesto u

jednoj javnoj notarijalnoj ispravi kakva je bila isprava gdje se ta vijest nalazi (200), a koja se baš odnosi na uvoz jednog velikog barila duhana iz Ankone (Italija).

Druga vijest iz godine 1648. (1) odnosi se na odluku Senata kojom se uvodi ili povećava carina na uvoz duhana. Iz toga bi trebalo zaključiti da je tada običaj uživanja bio već jako raširen, odnosno da su se uvozile znatne količine duhana koje su mogle da budu, kao uvozni artikal, interesantan predmet carinskog oporezivanja.

Ako se dakle uzmu u razmatranje prve te dvije vijesti o duhanu u Dubrovniku, tj. uvoz godine 1632. jednog velikog barila duhana i uvođenje uvozne carine na duhan 1648. godine, onda bi trebalo zaključiti da upotreba duhana u Dubrovniku prije 1600. godine nije mogla biti raširena u većoj mjeri, da je uživanje bilo ograničeno u obliku šmrkanja i da progona pušača ili nije bilo, ili da je doba progona bilo ograničeno na XVI ili početak XVII stoljeća.

2. *Pojam apalta*

Riječ »apalat« u srednjem vijeku u Italiji upotrebljavala se kao pojam davanja u zakup izvjesnih prava, a našla je široku primjenu u značenju davanja u zakup od strane države izvjesnih monopolskih prava, u najviše slučajeva prava prodaje nekog monopoliziranog artikla.

Kako je ta riječ – pojam, upotrebljavana na teritoriji Dubrovačke države u službenoj terminologiji u značenju ustupanja monopolskog prava prerade i prodaje duhana trećim osobama uz godišnju zakupninu, za izvjesno vremensko trajanje, a također u istom smislu biva upotrebljavana i u Venecijanskoj republici, tj. na teritoriji mletačke Dalmacije, to je ona bila doskora (uglavnom do pred I svjetski rat) u govornom jeziku Dalmacije raširena — poznata označujući: monopol duhana, mjesto gdje se duhan prodaje, kao i sam duhan. Izrazi: »apalat« za monopol i maloprodaju duhana, »palta« za monopolski duhan, »pušiti paltu« nasuprot »pušenju kontrabanda« itd.

Međutim iz ovoga ne treba zaključiti, da je riječ »apalat« nešto što je vezano specifično uz duhan, (jer je, kako je poznato, bilo raznih apalata u Dubrovačkoj republici), nego kao jedan jednostavni historijski kontinuitet fiskalnog monopolskog iskorišćavanja duhana u Dalmaciji, budući da je od Austrije kao nasljednice ovih zemalja duhan bio također predmet fiskalnog monopolskog iskorišćavanja, dok su drugi apalti kao predmet monopolskog iskorišćavanja većinom otpali.

Isto tako riječ »apalat« nije vezana ni uz samo uvođenje i početak uživanja duhana u Dubrovniku, jer se prvi državni prihodi od duhana prije uvođenja apalta, naplaćuju u obliku carine na duhan (datium douane), dok se riječ »apalat« uvodi prvi put tek onda, kada je država radi stvaranja većih fiskalnih prihoda monopolizirala

pravo prerade i prodaje duhana, ustupajući ga privatnim osobama putem licitacije u višegodišnji zakup, uz godišnje iznose zakupa (2, 3).

3. Uvođenje apalta duhana

Uvođenje apalta duhana nije došlo dugo iza dolaska duhana na teritoriju Dubrovačke države, što je dokaz da se i ovdje kao i drugdje duhan pokazao odmah posebno podesan, kao objekat monopolskog iskorišćavanja.

Prva odredba države radi formiranja apalta duhana donesena je 10. i 13. III 1663. godine (2, 3). Trebalo bi pretpostaviti da je ova načelna odluka Vijeća umoljenih (Senata) imala mnoge protivnike, ili da se naišlo na tehničke teškoće, jer Malo vijeće kao izvršni organ tek 30. XII 1665. godine pristupa sprovođenju te odluke određujući 1. I 1666. godine kao dan stupanja u život novog apalta duhana (172).

Polazeći od poznatog historijskog fakta da je Mletačka republika bila prva država koja je uvela monopol duhana 1660. godine, proizlazi dosad nepoznata činjenica da je Dubrovačka republika bila druga država, koja je to u Evropi uradila, jer je tek nakon tog datuma došlo do uvođenja apalta duhana kod niza drugih država.

U svakom slučaju to je dokaz da su dubrovački državnici ili bili na visini upravljanja državnim finansijama, pronalazeći po svojoj inicijativi nova vrela državnih prihoda, ili da su bili u toku poznavanja događaja i poslovanja drugih država, primjenjujući na svojoj teritoriji odmah one mjere, za koje su smatrali da bi im mogle biti od koristi.

U eri uvođenja apalta, kao novog sredstva za ostvarivanje fiskalnih prihoda, apalat duhana pojavljuje se kao prvi fiskalni apalat (monopol) Republike, a koji je u istom svojstvu i djelovanju neprekidno funkcionirao do kraja Republike.

Kod toga je potrebno još napomenuti da je apalat duhana bio i jedan od najvažnijih apalata u Dubrovniku i da je važnost istoga iz godine u godinu dolazila do sve većeg izražaja.

Nastajući u eri kada je ekonomska moć Republike počela slabiti, a posebno u momentu velikog potresa, on je odigrao u fiskalnom životu države posebnu ulogu, pa je i poznavanje njegova ustrojstva i funkcioniranja od posebnog značenja.

4. Nadležnost državnog aparata u poslovima apalta duhana

U smislu političkog uređenja Dubrovačke republike, Vijeće umoljenih (Senat – consilium rogatorum), bilo je onaj državni forum koji je donosio odluke po kojima se razvijao, upravljao i iskorištavao apalat duhana (2, 3, 12, 13, 34, 37, 38, 41, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 103, 106).

Izuzetak od tog pravila predstavlja samo odluka direktivne prirode, donesena od strane Malog vijeća godine 1665. (172), tj. prilikom sprovođenja u život prve odredbe o osnivanju apalta duhana, a vjerojatno kao posljedica još nerazgraničene djelatnosti po ovom pitanju.

Djelovanje apalta duhana nije se odvijalo po propisima trajne, dugogodišnje vrijednosti zakonskog karaktera, nego po odlukama ograničenog vremenskog trajanja koje su se prerađene i upotpunjene prema potrebama donosile prilikom svakog novog prodavanja apalta duhana. Te odluke su prema tome formalno bile uslovi za licitiranje apalta duhana, a zapravo bile su jedna posebna kombinacija uslova za prodaju apalta duhana, odredaba za funkcioniranje apalta (monopola duhana), pa dužnosti i prava apaltatora.

Isključivši inicijativu Senata, prilikom ustanovljenja samog apalta duhana 1663. godine (2, 3), kao i rješavanje po svim pitanjima i poslovima tekućeg karaktera, pomenute odluke donošene su na prijedlog gradskih provizora, (12, 13, 34, 37, 38, 41, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 103 i 106) koji su u ulozi poznavalaca problema, propisa i čuvara zakonitosti, dostavljali Senatu predlog odluke o davanju novog apalta u zakup, a na traženje istog. Taj predlog je prema tome sadržavao uglavnom propise ranije odluke po predmetu u kojoj su bili, koristeći se iskustvom proteklog perioda, uklonjeni štetni ili nepotrebni propisi, a uneseni novi koji su se u međuvremenu pokazali kao potrebni za uspješno vođenje apalta, ili kojima se htjelo postići jedno poboljšanje, ili promjena u organizaciji samog apalta.

Taj predlog podnosili su gradski provizori sve do godine 1735. na traženje Senata, koje je prethodilo uglavnom na oko mjesec dana prije isteka roka zakupa apalta. Od godine 1735. predviđa se da se na 6 mjeseci prije isteka roka zakupa apalta duhana izvrši savjetovanje u Senatu po predmetu, kako bi predlog nove odluke bio što potpuniji i korisniji. Izgleda, međutim, da se ovom savjetovanju nije poklanjala posebna pažnja, pa se od godine 1759. (83, 90, 97, 99) propisuje da sekretar Senata mora na 6 mjeseci prije u sjednici Senata savjetovanje objaviti, a od godine 1784. (103 i 106) stavlja se čak u dužnost Knezu (rektoru) da savjetovanje po predmetu u sjednici predloži i otvori.

Za rješavanje tekućih tehničkih i administrativnih, a naročito u početku krijumčarskih sporova apalta duhana, postojala je u okviru Senata neke vrste posebna senatska komisija, odnosno odbor senata – vijećnika, koji se po potrebi ili na zahtjev apaltatora sastajao.

Kako se kasnije taj odbor prozvao »ured« (oficij), to će se ta ustanova nazivati odsada unaprijed »Ured za duhan«.

Počeci te institucije nalaze se još u odluci Senata iz 1674. godine (13), koja predviđa ispomoć članova Malog vijeća apaltatoru u krijumčarskim predmetima, uz obavezu progona krivaca. Odluka Se-

nata iz godine 1678. (18) stavlja već te poslove u dužnost članovima Malog vijeća i Senata, dok odluke Senata iz 1698. godine (28), kao i sve dalje odluke, te poslove daju u nadležnost samo članovima Vijeća umoljenih (Senatu). Odluka iz 1711. godine (34), kao i kasnije odluke (37, 38, 41), predviđaju dvojicu senatora za ispitivanje krivaca i istraživanje krivice, a trojicu za donošenje presude po predmetu u smislu postojećih odredaba, kod čega se bilo koji od pomenutih na poziv za rad morao odazvati. Odluka Senata iz godine 1726. (50) predviđa formiranje — biranje neke vrste stalnog odbora, za vrijeme trajanja svakog apalta od 3 člana (senatora), za rješavanje pomenutih poslova, ovlašćujući ih ujedno da za manje krijumčarske krivice mogu primjenjivati manje kazne od predviđenih. Biranje odnosno određivanje tog odbora sprovodilo se sve do kraja Republike (103, 106, 79, 83, 90, 97, 99, 62, 66, 68, 72, 75), s time što se njegova nadležnost, prvotno ograničena samo na krijumčarenje s vremenom proširila na sve poslove apalta duhana (prodaju, uvoz, carinu, cijene itd.; 103 i 106).

Malo vijeće, koje je u smislu političkog uređenja Republike imalo pretežno karakter izvršne vlasti, provodilo je u praksi sve odluke Senata, pa je tako izvodilo sve licitacije za prodaju apalta, uvodilo apaltatora u dužnost, sprovodilo izvršenje krijumčarskih i drugih kazna itd. (134, 136). Sukobi nadležnosti između Vijeća umoljenih, Malog vijeća i gradskih provizora bili su naročito u početku uvođenja i u prvom vremenu djelovanja apalta, ako ne česti, a ono brojni.

5. Licitacija za dobijanje apalta

Kako je apalat predstavljao pravo vršenja jedne privredne djelatnosti od strane onoga koji je državi osiguravao najveće materijalne koristi (2, 3), u ime prava za vršenje te djelatnosti, to je i posve jasno da je licitacija bila ona pravna procedura koju je trebalo izvršiti, da bi se utvrdio onaj koji će se obavezati da te najveće koristi državi dade.

Tehnika izvođenja tih licitacija bila je prema tome vezana uz poznavanje i sprovođenje određene prakse i procedure o čemu nije posebno poznato. Dražbu (licitaciju) moglo je Malo vijeće da sprovede tek onda, kad su mu od strane Vijeća umoljenih bili saopćeni uslovi pod kojima će se izvršiti prodaja – licitiranje apalta duhana. Kako je pak pravo apalta bilo vremenski ograničeno, to je za svako novo davanje apalta u zakup trebalo da Vijeće umoljenih donese nove uvjete – odluku. Pošto su ti uvjeti – odluka bili Malom vijeću saopćeni, ono je određivalo dan kada će se licitacija sprovesti.

Apalat duhana prodavan je za trogodišnji ili petogodišnji rok, ukoliko zbog izmijenjenih uslova – razloga nije bio prekinut i zatim ponovo prodat za ostatak perioda (30). Može se kazati da je praksa trogodišnjeg roka primjenjivana uglavnom u početku djelovanja

apalta duhana. Upadljivo je međutim, da su sve jače promjene ili novine u organizaciji apalta duhana vezane s prodavanjem apalta za trajanje od 3 godine.

Isklična – početna cijena nadmetanja u uslovima (odluci) za prodaju apalta nije bila posebno određivana. Zapravo urađeno je to prvi put u niječnoj formi tek potkraj Republike 1791. godine (106), kada je određeno bilo da se apalat ne smije prodati za iznos manji od 1.000 dukata godišnje. Potrebno je međutim napomenuti, da je početna cijena bila predmet dviju posebnih odluka Senata, i to iz godine 1670. (10), kada je bio za početnu cijenu određen iznos od 400 perpera i iz godine 1678. (19), kada je riješeno bilo da se ne smije prodati za iznos manji od 550 dukata, iz čega bi trebalo zaključiti da je ova posljednja odluka ostala u trajnoj važnosti.

Iz nađenih odluka o izdavanju priznanica za iznose kojima su pojedinci prilikom nadmetanja povećavali izlicitirane iznose trebalo bi zaključiti da su ti iznosi od dotičnih morali da budu odmah i uplaćeni (176, 177, 182–184), bez obzira na ishod dražbovanja.

Pošto je licitacija bila zaključena novi apaltator bio je dužan da odmah pruži odgovarajuće jamstvo, ili da to neko drugi za njega uradi. To jamstvo trebalo je da bude prihvaćeno i odobreno od strane Malog vijeća, nakon čega je došlo formalno uvođenje apaltatora u dužnost.

6. *Nosioci apalta duhana — apaltatori*

Izgleda da je apalat duhana u svom početku bio smatran za jedan manje važan i interesantan posao. Prvi apaltatori bili su isključivo Židovi, dakle stranci doseljeni u Dubrovnik. Apaltator za prvi trogodišnji period 1666–1668. godine bio je Danijel Sabat (172), a njegov jamac Rafael Koen. Apaltator za drugi trogodišnji period 1669.–1671. godine bio je Židov Moise Kavaler u društvu sa Isakom Teljo (193). Apaltator za treći period 1672.–1674. godine bio je opet Židov Penso Josip, ali se ovaj put kao jamac već pojavljuje domaći čovjek kapetan Juraj Balšić. Za godinu 1678. i 1679. spominje se kao apaltator pomenuti Juraj Balšić, dakle domaći čovjek. U godini 1695. spominje se kao apaltator Mojse Mandolfo, a od godine 1705. Toma Bartolini i Toma Đirela (30).

Dalje nije poznat slučaj da je apaltator bio Židov, ili domaći čovjek pučanin, već se kao apaltatori spominju samo ljudi iz redova plemstva dubrovačkog (182, 183, 184, 185, 211, 213–215, 217), dakle jači trgovci, odnosno bogati ljudi koji su u zakupu apalta našli sigurno i izdašno vrelo prihoda, a putem svoje vlasti i veza vjerojatno znali isključiti iz sudjelovanja u apaltu duhana strance, ili ljude iz građanstva. Poznati su ovi apaltatori iz redova plemstva: godine 1764. – Luka Vladislav Sorkočević, godine 1769. – Sigismund Nikola Sorkočević, godine 1774. – Mihovil Antun Frano Tudizić. 1779. – Mihovil Frano Tudizić, dok je poznato da su u licitacijama

apalta duhana ili kao jamci sudjelovali: Sigismund Nikola Sorkočević, Martin Nikola Sorkočević, Orsat Savin Ranjina, Serafim Sorkočević, Nikola Gučetić, Klement Petar Gučetić, Marin Bukia, Božo Nikola Saračić, Vlaho Bernardić Kabužić, Luka Domenik Mihovil Bunić, Orsat Antun Crijević, Antun Luka Gučetić, Nikola Matij Getaldić, Josip Vicent Bunić i Mihovil Antin Frano Tudizić.

Kao što se vidi u licitiranju za dobijanje apalta duhana sudjelovali su, u toku postojanja apalta, ljudi iz raznih društvenih redova. Međutim, od licitiranja bili su isključeni, a niti su mogli biti jamci, dužnici državne blagajne (138), dok su iz rješavanja po predmetima licitacija i donošenja odluka u Senatu i Malom vijeću, bili isključeni svi oni, koji su u apaltu bili direktno zainteresovani (53).

7. *Razvojni put apalta duhana*

Apalat duhana u Republici dubrovačkoj započeo je svoje djelovanje uz primjenu principa koji su bili vrlo slični propisima savremenih monopola duhana. Odredbe iz tog prvog perioda nimalo ne zaostaju po svojoj dosljednosti od odredaba današnjih monopola duhana i sastoje se u isključivom pravu kupovine, uvoza i prodaje duhana u listu kao i prerađevina na cijeloj teritoriji Republike (172).

Isključivost apalta ubrzo je došla u sukob sa stvarnošću prilika i uslova pod kojima je apalat djelovao. Činjenica je da je u Dubrovniku još u momentu uvođenja apalta postojala odnosno imala uslova za pun razvoj uvozna i tranzitna trgovina duhana. Osim toga mora se istaći da dubrovački Senat nije znao ili mogao riješiti problem redovnog snabdijevanja potrošača duhanom, u međuvremenu oslabljene privredne aktivnosti apalta, uzrokovane prestajanjem jednog i uvođenjem u posao drugog apaltatora.

Ustupci koje je apalat morao praviti postepeno, ali sve to više tim dvjema problemima, ublažili su pomalo oštricu te isključivosti i napravili do kraja Republike od apalta duhana jedan tolerantan i blagi monopolski režim.

Učinjeni ustupci bili su tako opsežni da je u izvjesnom momentu došla u pitanje i opravdanost postojanja samog sistema u cjelini i izazvala problem spajanja odnosno pretvaranja istog u apalat (ubiranje) carine duhana.

Kazano je već da je prva odredba o apaltu duhana iz 1665. godine (172) bazirana na isključivosti djelovanja apaltatora u pogledu njegovih prava uvoza, kupovine i prodaje duhana. Međutim već druga odredba iz 1674. godine (12, 13), dajući još uvijek prednost apaltatoru u pogledu kupovine i izvoza, dozvoljava i drugim osobama da mogu kupovati duhan, ali jedino radi izvoza istog u inozemstvo.

Zadržavajući isto stanje u pogledu prava kupovine i prodaje, odluka iz 1711. godine (34) prvi put spominje isključivo pravo apaltatora u pogledu spremanja (fabriciranja) — prerađivanja duhana u

prahu. Iz toga bi trebalo zaključiti da apaltator to pravo nije imao, ili da se istim do tada nije bavio, nego da se duhan u prahu (kao pretežni oblik uživanja duhana u to vrijeme) gotovo – prerađen uvozio iz inozemstva.

Odredbe iz 1721. i 1725. godine (43, 44) proširuju pravo kupovine sa pravom slobodnog tranzita duhana, koliko za državljane toliko i za strance.

U razvojnom putu apalta duhana posebno je važna odluka iz 1726. godine (51, 52), kojom se apaltator oslobađa krivice za nesnabdijevanje potrošača duhanom za prva dva mjeseca od primanja apalta u zakup. Pomenute odredbe izričito smatraju taj rok kao dovoljan za nabavljanje duhana za snabdijevanje tržišta, po preuzetim obavezama vođenja novog apalta.

Međutim zbog ovog vakuuma moralo se dozvoliti i potrošačima da troše svoj duhan, odnosno rezerve preostale od nabavljenog duhana starog apaltatora, a to je ograničeno bilo samo i isključivo za ličnu potrebu potrošača duhana (51, 52).

Kako dakle državna vlast nije bila u mogućnosti da organizira redovno, nesmetano i neprekinuto snabdijevanje potrošača duhanom bila je prinuđena da istima načelno prizna pravo da se u određenom razdoblju snabdijevaju kako bolje znaju. Na taj način izvršen je prvi ozbiljniji prodor u sistem i prava apaltatora, što je kasnije, godine 1746. (72), prošireno time da je svakom dato pravo da od uvezenog duhana u državi kupi duhana u listu i da isti prerađuje u prah (burmut), uz obavezu da to prijavi apaltatoru i da plati 2 groša po svakoj oki kupljenog duhana u listu, a sve to samo za vlastitu ličnu potrošnju i upotrebu (75).

Količine koje bi ipak bilo kojim putem ušle u period novog apaltatora bio je svaki držalac dužan da prijavi novom apaltatoru uz obavezu plaćanja apaltatorske takse novom apaltatoru (55), a s pravom da od bivšeg apaltatora traži povraćaj ranije plaćene apaltatorske takse.

Takvo stanje potrajalo je uz neznatne korekture sve do godine 1784. Kako je na taj način od osnovnih i isključivih prava apaltatora najranijeg perioda malo što i preostalo, jer se apaltator uz trgovinu duhanom pretvorio faktično u skupljača apaltatorske takse, to je u to vrijeme lako moglo da prodre i mišljenje da nije više ni potrebno prodavati apalat (prodaje i prerade) duhana, jer i onako svak može nabavljati i prerađivati duhan. Pretpostavljalo se da je uputnije odobriti svakome da se može baviti kupnjom, preradom i prodajom duhana po svojoj volji, s tim što će biti dovoljno da se carinska stopa poveća, ili zapravo da se u carinsku stopu uključi dotadanja apaltatorska taksa i na taj način proda ne više apalat prodaje i prerade duhana, nego apalat ubiranja dacija (carine) duhana (103).

Potrebno je međutim napomenuti, da se ovom promjenom državna vlast nije odrekla prava određivanja cijena prerađevina duhanskih

(fabrikata) i kontrole kvaliteta, čime je svakako stavila jednu branu, koliko iskorišćavanju potrošača, toliko i zarađivanju samih apaltatora.

Izgleda svakako da ta promjena nije dala očekivane pozitivne, nego negativne rezultate, jer se odlukom o prodaji apalta duhana iz godine 1791. (106) ponovo uvodi u život raniji sistem davanja, tj. prodavanja apalta duhana putem licitacije.

Konačno treba još dodati da je pomenuta odluka o prodavanju apalta duhana posljednja poznata odluka te vrste, pa nije poznato da li je apalat duhana do kraja, odnosno do pada Republike prošao i kroz kakve promjene.

Moglo bi se čak i pretpostaviti da se apalat i bez neke posebne odluke bio ugasio, jer odluka Senata iz godine 1799. (167) po predmetu aktiviranja državnih prihoda spominje uz ostale apalte i apalat duhana kao beskoristan za državnu kasu. Stavlja pomenuta odluka u dužnost zato nadležnim da se mora poduzeti sve potrebno za njegovo reaktiviranje, u smislu posljednjih odluka po predmetu.

Na takvo stanje čudno svjetlo baca činjenica, da se posljednje tri odluke Senata koje uopće spominju duhan odnose na davanje u poklon četiri zlatne tabakere sa grbom Republike, četvorici zaslužnih ljudi za Republiku u inostranstvu (107–109).

8. *Porijeklo duhana*

Prva vijest o dolasku duhana u Dubrovnik spominje uvoz duhana iz Italije (1), dok naziv »corda« (korda) i »corda di Brasil« upućuju na uvoz te robe iz kolonija, ukoliko ta vrsta duhana nije bila proizvedena u susjednoj Italiji (13, 172) ili Francuskoj. Čini se da je uporedo sa uvozom te robe odnosno duhanskih prerađevina vrlo rano, a vjerojatno još sredinom XVII stoljeća započeo i uvoz duhana u listu iz Hercegovine i Albanije (tj. djelomice iz sadanje Crne Gore). To se može smatrati sigurnim s razloga što se već godine 1676. i 1691. (194, 201) spominje krijumčarenje duhana iz Hercegovine i Albanije, dok se godine 1696. (27) odobrava posebni sniženi carinski stav na duhane izvezene iz Levanta. Pod nazivom Levant treba pak smatrati duhane koji su se uvozili iz Albanije i Crne Gore, jer je uvoz duhana iz ostalih krajeva Levanta u daljem toku ostao praktično nepoznat (191).

Međutim za konac XVII, a još više za početak XVIII stoljeća nema dokaza niti ikakve indicije o nastavljanju vršenja uvoza, ili zapravo o postojanju nekog uvoza duhana iz Italije. Postoje, međutim, sve brojniji slučajevi uvoza duhana iz Albanije i Crne Gore, pa Bosne i Hercegovine. To sve dobiva redovan i stalan karakter, iz čega treba zaključiti da je u to doba uvoz iz Italije (191) potpuno zamro, a da je najbliža okolina Balkanskog poluotoka postala isklju-

čiv snabdjevač duhanske sirovine za potrebe dubrovačkog tržišta, a preko njega i snabdjevač duhana za potrebe jadranskog potrošnog bazena (225, 227).

U odnosu na postojeće podatke može se konačno zaključiti da je to stanje dugo trajalo, jer se tek pri kraju Republike i to baš 1791. godine (106) spominju po prvi put u prodaji uvezeni mađarski duhani, a trebalo bi zaključiti da je ponovo oživljen i uvoz iz Italije.

9. *Proizvodnja duhana u Republici*

Nema nikakvih dokaza o postojanju neke proizvodnje duhana na području Dubrovačke republike. Nema ni podataka o pokušajima gojidbe bilo kakve vrste u bilo kojem kraju, u vremenskom razdoblju trajanja i razvoja te privredne grane.

Kraj činjenice da je ta proizvodnja postojala na granicama Republike u susjednoj Hercegovini, a zatim u Italiji, Balkanu i Orijentu, sa kojim je zemljama Republika održavala žive trgovačke, privredne i kulturne veze, to je vrlo čudno. To tim prije što nije poznato da je ikad bila donesena neka odluka koja bi zabranjivala proizvodnju duhana u samoj Republici.

Nedostatak podataka te vrste tako je potpun, da je uopće nemoguće postaviti bilo kakvu pretpostavku, ili zaključak za jedno takvo stanje i po tom pitanju.

10. *Sanitarni postupci pri uvozu duhana*

Strah od zaraznih bolesti, tog bauka i biča minulih vjekova, doveo je dosta rano u Evropi do osnivanja ustanova, kojima je bio cilj da spriječe ili zaustave širenje tih zaraznih bolesti.

Dubrovnik je bio jedan od prvih država u Evropi koja je prišla osnivanju tih sanitarnih ustanova poznatih pod imenom »lazareta«.

Na to ju je vjerojatno silila razgranata trgovina i veze s orijentalnim državama gdje su te zarazne bolesti bile često endemičnog karaktera.

Kroz karanten te ustanove prolazili su putnici koji su dolazili iz krajeva gdje su te bolesti harale. U XVIII vijeku, ukoliko se tiče duhana kao robe, donesena je u uslovima prodaje apalta duhana odredba o obaveznoj karanteni duhana kroz lazarete, radi dezinfekcije i dezinsekcije.

Prva odredba te vrste donijeta je godine 1733. i odnosila se na sve duhane za uvoz u zemlju ili tranzit. Ta odredba obnavljana je prilikom novih prodaja apalta duhana (62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 106).

Ne može se zaključiti da li je ta odredba bila obavezna za sve duhane i za duhane, koji su dolazili iz bilo kojeg kraja i za koje je vrijeme to trajalo. Isto tako nema dokaza o tome da li se i sa kakvom strogošću ta odluka sprovodila. Posebno treba sumnjati u stro-

gost sa kojom su se ti prolazi duhana i putnika kroz lazarete evidentirali. Na sumnje te vrsti upućuje osim načina vođenja pomenutih evidencija još i okolnost, što su poznati dolasci duhana u Dubrovnik koji nisu evidentirani kroz evidenciju u lazaretu (54, 59, 61). Iz toga treba zaključiti da pomenute evidencije nisu i ne mogu biti vjerodostojan podatak za procjenu cjelokupnih količina duhana koje su faktično u Dubrovnik došle i prošle.

Nakon izlaska duhana iz lazareta, tj. nakon završenih sanitarnih procedura, došle su ostale carinske formalnosti i poslovi propisani postojećim propisima.

Kako je ta dezinfekcija i dezinsekcija vršena, odnosno da li je za duhan, s obzirom na specifičnost robe, postojao kakav poseban postupak, nije poznato.

11. Carina na duhan

Pitanje fiskalnih privrednih tereta u Dubrovačkoj republici nije do danas proučeno tako, da s obzirom na njihov veliki broj, raznolikost i vremensko uvođenje vlada znatna dezorijentiranost.

Državna blagajna je te prihode oštro razlikovala, koliko po svom porijeklu, režimu, mjestu, vremenu i načinu ubiranja. Tako na primjer prihode od kovnice naziva »zarada«, prihode od monopola soli (solana) i monopola žitarica smatra kao »dobiti«, prihode od apalta kao »apalat«, prihode od carinarnice tretira kao »dacij« (carina) na sardele ili slično, dok je trebalo da »gabele« budu prihodi internog trošarinskog karaktera, budući da su teretili artikle domaće proizvodnje ili jednovremeno isti artikal domaće proizvodnje i uvoza (vino, brašno i sl.) itd. (24, 29).

Ne ulazeći u razmatranje drugih privrednih ili administrativnih fiskalnih tereta, potrebno je konstatirati u odnosu na duhan da je dacij (carina) od samog početka bio prvi oblik fiskalnog karaktera, kojim je opterećena bila duhanska privreda u Dubrovačkoj republici. Taj oblik u toku cijelog historijskog perioda republike Dubrovačke nije bio mijenjan.

Treba međutim napomenuti, da se iako rijetko, ali dosta dugo nakon uvođenja apalta duhana (1663), tj. sve do 1749. godine sreta i naziv »gabela duhana« (173, 182, 183), kao pojam za apalat duhana što se ima smatrati kao greška pisara zapisnika, ili nedovoljno poznavanje ili upotrebljavanje samih pojmova, a što je očevidno iz samih pomenutih dokumenata.

Prva odredba o carini duhana donesena je odlukom Vijeća umoljenih 14. januara 1648. godine (1). To je ujedno i prvi poznati zahvat državnih vlasti u poslove duhanske privrede, i prvo iskorišćavanje toga artikla radi povećanja fiskalnih prihoda.

Tom odredbom riješeno je bilo da se za bilo koju vrstu duhana mora platiti dacij (carina) dogane, i to uvozna u iznosu od 6%, a izvozna od 3% od vrijednosti duhana. Uvedena je bila dakle tipična

carina ad valorem, pri čemu je posebno vođen račun o mogućnostima izvoza tog istog artikla, odnosno tranzita, s obzirom na to što nije postojala domaća proizvodnja duhana.

Ta prva odredba koja je do pada Republike pretrpjela povremene manje izmjene, dokaz je da se odmah vidjelo da je duhan u odnosu na svoju specifičnost artikal koji se može početi fiskalno koristiti odmah nakon ulaska u zemlju. Ta je odredba isto tako dokaz da se promet i upotreba duhana može pratiti točno, ako se evidentira još prilikom prelaska granice, kao i to da su odmah uočene mogućnosti i koristi od trgovine tog artikla. Omogućen je na taj način kasniji razvoj izvozne i tranzitne duhanske trgovine Dubrovačke republike, a to će biti posebno razmotreno.

Carina se morala platiti na sav duhan koji je dolazio u Dubrovnik. Tu carinu naplaćivala je carinarnica, a što je kasnije pooštreno time da je duhan prethodno morao da bude deponiran u doganu radi vaganja i procjene vrijednosti, radi određivanja iznosa carine (12, 13, 34, 37, 38, 41, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 103 i 106).

Godine 1725. ta odredba bila je pooštrena time što je određeno bilo da se i ključevi onih prostorija gdje je duhan bio smješten moraju ostaviti na čuvanje carinicima, radi otklanjanja bilo kakvih štetnih posljedica po fiskus i apaltatore. Ključevi su imali da budu kod carinika sve dotle, dok ne bude plaćena carina odnosno duhan izvezen iz države (44, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 103, 106).

Plaćanju carine na duhan podložan je bio svak koji je uvozio ili kupovao uvezeni duhan a od toga nije bio isključen ni sam apaltator.

Slučajevi oslobođenja od plaćanja carine za duhan privatnicima bili su vrlo rijetki. Poznat je samo jedan slučaj i to djelomičnog oprosta carine za uvezen duhan godine 1728. (59).

Posebni slučaj oslobođenja od plaćanja uvozne carine predstavljalo je pravo koje je bilo dato kleru službeno od godine 1769. (97, 99, 103 i 106).

Uvozna carina na duhan bila je prvom odlukom iz 1648. godine (1) određena sa 6% od vrijednosti uvezenog duhana, a to je trebalo da procijene carinski organi.

Ta odluka bila je u važnosti sve do godine 1721. (43), kada je carina na uvoz duhana smanjena sa 6 na 5% od vrijednosti duhana, a to je ostalo u važnosti do godine 1784.

Od 1784. godine (103) do kraja Republike (103 i 106), a u vezi sa organizacionim promjenama kojima je bio podvrgnut apalat duhana, zabačen je princip određivanja uvozne carine ad valorem (po vrijednosti) i određen paušalni iznos uvozne carine po jedinici težine i vrsti proizvoda, pa je tako na jednu oku duhana u listu bila određena carina u iznosu od 4 grošeta, a na jednu libru duhana u prahu dva grošeta.

Posebne carinske povlastice, ili zapravo poseban slučaj carinske diskriminacije u odnosu na strane državljane, uostalom kratkog trajanja, predstavlja odredba iz 1696. godine kojom je za državljane Republike bilo odobreno da za duhane koje bi dovezli iz Levanta plaćaju 4% uvozne, a 2% izvozne carine ad valorem (27), a to je faktično stavljeno van snage pomenutom odredbom iz 1721. godine (43).

Kaznene sankcije protiv onih koji bi na bilo koji način izbjegli plaćanje uvozne carine i uopće carine na duhan, a bili uhvaćeni, bile su oštre. U pravilu povlačile su gubitak cjelokupne količine duhana kao krijumčarske robe i određivale kaznu koja je u raznim vremenskim razdobljima iznosila 100 ili 200 dukata. U nemogućnosti plaćanja novčane kazne ista je pretvarana u strogi zatvor u trajanju od 3—4 mjeseca, a u početku uvođenja apalta postojalo je za to i biče-vanje.

Razmatrajući kretanje i promjene u režimu uvozne carine za duhan, vidi se da je ovaj carinski režim bio u osnovi pravilno postavljen. Kasnije promjene čine ustvari samo jedno prilagođavanje carinskog režima onim promjenama razvojne izgradnje apalta duhana koje su u toku trajanja od skoro jednog vijeka i po morale da dođu.

12. *Uvoznici*

Uvozom duhana u početku, tj. koncem XVII i početkom XVIII stoljeća, pretežno su se bavili domaći trgovci - Dubrovčani. To se vjerovatno ima pripisati neorganiziranosti trgovine duhana u zemljama proizvoditeljicama a posebno tome što je odluka Senata iz godine 1696. (27) favorizirala državljane Republike u pogledu plaćanja iznosa uvozne carine za duhane koji su se uvozili iz Levanta, a to su baš bile zemlje iz kojih se Dubrovnik snabdijevao duhanom.

Poznati su tako iz tog vremena ovi uvoznici Dubrovčani: Vodopić, Fisković, Orebić, Budman, Nikolin, Augustinov, Tvrdiša, Popov, Franićev, Gracić, Ljepopili, Palikuća, Marković, Maroje, Knežević, Marović, Stojov (191).

Stavljanjem van snage te odluke početkom XVIII stoljeća, a vjerovatno i formiranjem reda domaćih trgovaca iz zemalja koje su izvozile duhan (Albanija i Bosna i Hercegovina), ta trgovina postepeno prelazi u ruke domaćeg elementa. Taj prijelaz izveden je postepeno s tim, što je u početku u toj trgovini pretežan kršćanski, a kasnije muslimanski elemenat (191).

Posebnu ulogu u toj trgovini — uvozu duhana u Dubrovnik — odigrao je čitav jedan red trgovaca pretežno muslimana iz Bosne i Hercegovine (191), i to koliko se tiče izvoza duhana iz Bosne i Hercegovine u isključivom učestvovanju, a koliko se tiče izvoza duhana iz Albanije i Crne Gore u znatnom broju. Spominju se tako ovi

trgovci iz Bosne i Hercegovine: Šarac, Hajdarhodžić, Hajvazović, Kurt, Šlopović, Buculagić, Ćatović, Kopišić, Kopilić, Hodžić.

Trebalo bi to vjerojatno pripisati, većem kulturnom nivou, snalažljivosti i boljem poznavanju dubrovačkog tržišta uopće od strane privrednika Bosne i Hercegovine iz tog vremena (227) zbog blizine i graničenja sa Dubrovnikom.

13. Promet duhana u zemlji (kupovina–prodaja)

O prometu duhana prije uvođenja apalta vrlo se malo znade, prvo zato što je spadao u privatnu djelatnost i stoga uglavnom bio izvan kontrole države, a drugo zato što je taj promet trebalo onda da bude još dosta slab.

Da je takav promet — trgovina duhanom postojala, vidi se iz proglasa koje je državna vlast uputila narodu u prvom razdoblju uvođenja apalta duhana. Tako godine 1669. knez dubrovački upozorava pučanstvo Stona »da je jedino apaltator, ili od njega ovlaštena osoba, onaj organ koji može u Stonu i okolini prodavati duhan, i da su svi oni koji duhan prodaju dužni pomenutom apaltatoru duhan prodati ili predati, a u protivnom pod prijetnjom poznatih od ranije kazna iznijeti iz države«. (93)

Pravo kupovine uz pravo prodaje spadalo je u osnovne djelatnosti apaltatora kojima je sve ostalo poslovanje bilo podređeno, ili zapravo s istima sačinjavalo jedinstvenu cjelinu.

Ta prava bila su u uslovima za prodaju apalta isticana na prvom mjestu i u svom prvotnom obliku i isključivoj formi raščlanjavala su do u detalje sam pojam. Predviđalo se: »da nitko i ni pod kakvim izgovorom, osim apaltatora ili u njegovo ime posebno ovlaštene osobe, ne može u gradu Dubrovniku i po cijeloj državi uvoziti, kupovati, prodavati, prerađivati, nositi i držati bilo čiji duhan osim apaltatorski.« Sve to pod prijetnjom gubitka duhana, globe od 100, a nekad i 200 dukata, ili u nemogućnosti naplate pretvaranje kazne u četvoromjesečni zatvor, a 1678. i bičevanja (172, 12, 13, 34, 37, 38, 41, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 88, 97, 99, 106).

Pravo kupovine duhana u početku postojanja apalta bilo je tako isključivo, da je obuhvatalo i izvoz, a kada je pravo izvoza priznato i ostalim građanima, apaltator je za neko vrijeme imao prvenstvo u kupovini duhana koji su u Dubrovnik dolazili. Imao je čak pravo da preuzme od bilo koga i onaj duhan, koji je već radi izvoza u inozemstvo bio od trećih osoba nabavljen (12, 34, 37, 38, 41).

Prodaju duhana apaltatori vršili su u posebnim dućanima. Kako su ti dućani izgledali i kako je ta prodaja vršena nije poznato. Vremenska ograničenost apaltatorskog perioda, kako je ranije već pomenuto, bila je kamen spoticanja ovog sistema, Ta ograničenost nalagala je apaltatorima da dobro odmjere visinu svojih zaliha, kako im nakon isteka zakupnog perioda ne bi preostalo mnogo neprodatog

duhana. Zalihe, a posebno veće zalihe duhana, predstavljale su riziko uloženog kapitala i dalje nepovoljne izglede za prodaju tih zaliha.

Dešavalo se stoga da su apaltatori radi potpunog likvidiranja svojih zaliha, potkraj zakupnog perioda, prodavali duhane po sniženim cijenama, a to je svakako išlo na štetu budućeg zakupca. Senat je stoga bio ponukan izdati naredbu 1749. godine kojom zabranjuje apaltatorima da u zadnjoj godini svog zakupnog perioda smanjuju određenu prodajnu cijenu svojih duhana (76).

Najteža posljedica te vremenske ograničenosti bila je prazno tržište po isteku svakog zakupnog perioda.

Potrošači su na taj način bili za izvjesno vrijeme prepušteni sami sebi, pa im se i moralo najprije dozvoliti da za to vrijeme troše zalihe vlastitog duhana, ali samo za svoje potrebe (51, 52), a kasnije i da se snabdijevaju mimo apaltatora (72).

Apaltator je u isto vrijeme bio lišen krivice zbog nesnabdjevenosti tržišta u početnom stadiju zakupa, a što ga jednovremeno nije oslobađalo obaveze plaćanja zakupa i za to vrijeme. Apaltatorske i fiskalne obaveze tog prelaznog perioda riješene su bile na taj način, što su potrošači bili dužni prijaviti novom apaltatoru količine duhana sa kojima su raspolagali i platiti mu taksu koja se nakon uzastopnih promjena sredinom XVIII stoljeća ustalila na 2 grošeta po oki duhana u listu, ili 1 grošet po libri duhana u prahu. Kada potrošač nije htio da tu taksu plati bio je dužan da pohrani u dogani (carinarnici) one količine za koje to nije htio uraditi, dok su sami potrošači imali pravo da bivšem apaltatoru pod zakletvom deklariraju neutrošene, a od njega nabavljene količine i da traže povraćaj iznosa takse plaćene za deklariranu količinu (68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99).

Suzila su se još više tim reformama ranije pomenuta isključiva prava apaltatora u unutarnjem prometu, jer su zbog izvedenih modifikacija u sistemu samog apalta ta prava djelomice prenesena i na potrošače. Apaltatoru je konačno preostalo samo isključivo pravo prodaje, dok je pravo kupovine, držanja, nošenja i predaje postalo zajedničko pravo svih stanovnika Republike.

Stoga i uslovi za prodaju apalta duhana od 1745. do 1748. godine (72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 100, 106) rezerviraju apaltatoru isključivo pravo prodaje duhana na teritoriji cijele Republike, budući da su pomenuta stečena prava potrošača bila ograničena samo na potrebne količine za vlastitu potrebu.

Na taj način postojale su sredinom XVIII stoljeća u Dubrovniku faktično, uporedo i jednovremeno, tri različita režima trgovine duhanom i to: a) ovlaštena i isključiva trgovina apaltatora, b) neke vrste slobodna trgovina za snabdijevanje onih potrošača koji su htjeli da sami spremaju duhan isključivo za vlastite potrebe, uz plaćanje monopolske takse apaltatoru prilikom nabave sirovine (duhana u listu) i c) izvozna i tranzitna trgovina duhana.

Daljim promjenama u sistemu apalta duhana, zapravo ranije pomenutim prelazima na sistem prodavanja apalta dacija duhana, u međuvremenu od 1784. do 1791. godine (103 i 104), postalo je i pravo prodaje zajedničko pravo svih stanovnika Republike. To je dalo mogućnosti za procvat trgovine (prodaje duhana u zemlji), pa čak i formiranje posebnog trgovačkog društva za trgovinu burmuta osnovanog godine 1789. od kompanjona: Nikole Pasarić, Ivana Antuna Matane i Andrije Neri. Rok trajanja tog društva bio je 3 godine (204) i poklapao se sa duljinom trajanja apaltatorskog perioda. Razvoj te nove trgovine nije ni najmanje tangirao postojeći režim izvozne, odnosno tranzitne trgovine.

Vraćanje na stari sistem poslovanja izgleda da je izvršeno bez teškoća, jer novo uvedeni sistem nije fiskus financijski zadovoljio, a vjerovatno posebno ni trgovački svijet zbog naglašenih formalističkih i birokratskih metoda rada (106).

Posebno pitanje, a i posebnu teškoću predstavlja utvrđivanje volumena potrošnje duhana u unutarnjem prometu, koliko po količini, toliko po asortimanu u bilo kojem periodu trajanja apalta duhana.

Te količine je nemoguće utvrditi tačno, a isto tako i približno tačno, s razloga što je taj promet bio u privatnim rukama, što apaltator podatke nije bio dužan ni registrirati ni objavljivati a ukoliko bi bio dužan imao bi svakako mnogo razloga, da te količine prikaže što manjima.

Podaci carinski, sve kada bi se mogli srediti, opet ne bi mogli poslužiti, jer je carina (dacij) određivana po vrijednosti robe, a uključivala je koliko tranzitni i izvozni, toliko i duhan domaće potrošnje. Ne preostaje stoga nego da se pokušaju podaci odrediti indirektnim putem.

Kako je već spomenuto, skoro kroz cijeli XVIII vijek primjenjivano je plaćanje takse, koju ćemo nazvati monopolska taksa, onda kada su privatnici imali i morali da apaltatora obeštete u slučaju kupovanja duhana u listu za vlastitu potrebu, ili za zalihe koje su se kod privatnih osoba našle pri uvođenju u posao novog apalta duhana. Ta taksa koja je prošla kroz razne promjene, ustalila se oko sredine XVIII stoljeća na iznos od 2 grošeta po oki duhana u listu i 1 grošet po libri duhana u prahu. Radi ravnanja potrebno je napomenuti da je jedna dubrovačka libra iznosila 0,42 kg, a jedna oka 1,280 kg. Jedan grošet bio je dvanaesti dio perpera.

Treba pretpostaviti da su državni organi prilikom određivanja te takse morali imati na umu, da de facto ona predstavlja učešće države u cijeni duhanskih prerađevina. Cijena prerađevina iznosila je oko 12 grošeta po libri dobrog duhana u prahu (burmut) i oko 6 grošeta po oki dobrog duhana u listu sredinom XVIII stoljeća. Ostatak iznosa cijene po odbitku pomenute monopolske takse trebalo je da predstavlja vrijednost sirovine, carine, režijske troškove i dobit apaltatora, koja u odnosu na specifičnost duhana kao robe, nije mogla biti niska.

Posve je prirodno da je apaltator prilikom kupovanja apalta duhana odnosno prilikom licitiranja, trebalo da posebno povede računa o tome, da li će u prometu duhana naći protuvrijednost za izlicitirani iznos. Najpovoljnija pretpostavka svakako je predstavljala mogućnost vršenja količinskog prometa na bazi opterećenja sa pomenutim iznosom monopolske takse. Na toj pretpostavci kalkulacija bi izgledala ovako.

Prema nađenim podacima izlicitirani godišnji zakup apalta duhana iznosio je: godine 1764. (211) iznos od 2051 perper, godine 1769. (213) iznos od 3002 perpera, a godine 1774. (215) iznos od 5000 perpera godišnje. Uzevši za bazu srednji iznos zakupa od 3002 perpera godišnje sredinom XVIII stoljeća, proizlazi da je apaltator u ovom slučaju trebalo da pretpostavi da će godišnje prodati oko 18 hiljada oka, odnosno oko 23.000 kg duhana u listu, ili oko 32.000 libara, odnosno oko 13.500 kg duhana u prahu godišnje.

Mora se priznati da su te količine, ako se uporede sa današnjom potrošnjom po glavi stanovnika u Jugoslaviji, koja iznosi oko 1 kg, jako velike, ako uzmemo u obzir da je stanovništvo Republike tada iznosilo oko 20.000 ljudi (224).

Trebalo bi prema tome pretpostaviti da je stvarna potrošnja duhana bila znatno niža od tako sračunate i da je apaltator pri kupovini apalta duhana morao računati, da će za podmirivanje iznosa godišnjeg zakupa apalta duhana morati da izda cjelokupni iznos monopolske takse, sav udio primanja na ime krijumčarskih kazna, kao i jedan dio svoje preduzimačke dobiti, a to je posve normalno.

Kolika je prema tome bila godišnja potrošnja duhana u starom Dubrovniku nije moguće ni na ovaj način tačno riješiti, osim što se na ovaj način mogu postaviti samo približne maksimalne količine.

14. Izvozna i tranzitna trgovina duhana

Temelji za razvoj izvozne, odnosno tranzitne trgovine duhana Dubrovačke republike nalazili su se u pogodnoj privredno političkoj ulozi posrednika u izmjeni robe između najbližih zemalja Balkana i Italije, odnosno Sredozemlja.

Uslovi za pogodan razvoj te trgovine u najranijem periodu, ili zapravo u prvim počecima te trgovine, dati su odlukom iz 1648. godine kojom je predviđena carina ad valorem (1) u iznosu od 6% na uvoz, a 3% na izvoz duhana.

Iz toga se može zaključiti da je već sredinom XVII stoljeća postojala izvozna ili zapravo tranzitna trgovina duhana u Dubrovniku, i to baš iz zemalja najbližeg Balkana u pravcu Italije, jer se ne bi moglo ni pretpostaviti, a niti bi imao kuda da ide duhan u suprotnom pravcu.

Takvo stanje u isto je vrijeme dokaz o postojanju proizvodnje duhana u tim najbližim centrima Balkana već sredinom XVII stoljeća.

Sve veći razvoj te trgovine i potreba, da se ta trgovina pogoduje i olakšava zbog indirektnih koristi koje je ona Republici donosila, bili su uzrok da je relativno dosta rano došlo i do donošenja novih propisa za reguliranje te trgovine.

Tako Republika već godine 1696. (27), a radi unapređenja i forsiranja trgovine duhanom sa zemljama Levanta, donosi odluku o smanjenju carinskih stavova. Za duhane koji su se uvozili smanjenje je izvršeno od 6 na 4%, a za duhane koji su se izvozili smanjenje je izvršeno od 5 na 2% ad valorem. Smanjenje se odnosilo isključivo na duhane koje bi dovezli građani Republike.

Ta odluka imala je za indirektnu posljedicu uvođenje u duhansku trgovinu većeg broja domaćih ljudi, odnosno prvenstvo domaćih ljudi u poslovima te trgovine u ovom međuvremenu.

Pitanje izvozne i tranzitne trgovine nije, međutim, još bilo riješeno na način koji bi osiguravao njen pun i nesmetan razvoj. Tako apaltator još uvijek je imao neokrnjeno pravo prvenstva u kupovini svih onih duhana, koji bi bez obzira na cilj i namjenu došli u Dubrovnik, a to je razvoj tranzitne trgovine moglo samo kočiti.

Tranzitnoj trgovini duhanom dati su uslovi za jači razvoj tek onda kada je državni organ svojim odlukama iz godine 1721. (40, 41) jasno i nedvosmisleno riješio, da se na sve duhane ima primijeniti povlastica slobodnog i nesmetanog tranzita. Povlastice su vrijedile za sve duhane, bez obzira da li su se uvezli od stranaca ili građana Republike, s tim da se prethodno uplati uvozna carina od 5% ad valorem i taksa od 8 grošeta po bali, a time je praktično izvozna carina bila ukinuta.

Tranzit duhana kao i trgovina duhanom dobivaju od tada posebnu važnost, a Dubrovnik postaje važno središte tranzitne trgovine duhana koji su dolazili sa Balkana, zadržavajući tu ulogu sve do kraja Republike (225, 227).

Proces tog razvoja može se djelomično pratiti kroz evidencije prolazećih putnika i robe kroz dubrovačke lazarete (191). Bez obzira na to, što su te evidencije nepotpune, a neodgovarajućeg karaktera da bi mogle dati punu sliku stanja i razvoja uvozne i tranzitne trgovine Dubrovnika uopće, one ostaju jedini i prema tome vrlo interesantni dokumenat te vrste.

Nedvosmisleno je dosada utvrđeno preko pomenutih evidencija putnika i robe dubrovačkih lazareta porijeklo duhana koji je u Dubrovnik dolazio. U 90% slučajeva po broju i količinski to su duhani iz Crne Gore i Albanije, dok se ostalo odnosi na duhane iz Bosne i Hercegovine, a u rijetkim slučajevima i iz ostalih krajeva Balkana i istočnog Sredozemlja (227). Ti indirektni i nepotpuni podaci isto tako govore i o znatnim količinama duhana koje su iz tih krajeva dolazile, a koje su iako nepotpune u nekim godinama iznosile preko 20.000 kg godišnje (210). Postojanje tih, iako nepotpunih, ali brojnih

podataka uvoza duhana ima se zahvaliti činjenici, što je Država morala da vodi računa o naplati carine i sprovođenju sanitarnih mjera.

Kako je međutim izvozna i tranzitna trgovina bila u privatnim rukama, dok je vrlo rano izvozna carina bila ukinuta, o njoj nema podataka, koji govore o izvezenim količinama i o putevima te izvozne i tranzitne trgovine, ili su malobrojni i indirektne prirode. Zna se na primjer tako iz neke bilješke iz godine 1762. za 22 vreće duhana određene za otpremu u Ankonu (Italija) po Pavlu Dukađinu i Luki Vasoviću (191), dok se iz brodskih manifesta (teretnica) zna, da je otpremljeno 1797. godine 48 bala duhana u listu za Đenovu po Stjepanu Radinkoviću (206), godine 1799. – 19 bala duhana za Trst po Kaplan Skulji (207), godine 1799. – 2 bale duhana za Rijeku po Jovi Brankoviću (208), godine 1801. — 2 bale duhana u listu i 2 sanduka križanog duhana za Trst po Vjekoslavu Radovanu (209) i konačno godine 1805. – 19 vreća duhana za Aleksandriju (198). Svi ti podaci, iako malobrojni, ipak nedvojbeno govore o razgranatoj tranzitnoj trgovini duhana iz Dubrovnika u to vrijeme, iz čega izlazi indirektan zaključak da su još u toku XVIII stoljeća duhani jadranskog proizvodnog područja bili izvoženi po cijelom Sredozemlju.

15. *Prerada duhana*

Iz uslova za davanje duhana u zakup iz godine 1665. (172) i 1678. (13), tj. prilikom uvođenja apalta, vidi se da se u prvo vrijeme u prometu nalazio duhan u listu, duhan u kobasi i duhan u prahu. Prva dva oblika mogla su da služe za direktno pušenje na lulu, a i kao sirovina za spravljanje duhana u prahu (burmut).

Izlazilo bi stoga da se u Dubrovniku u početku uvozio samo prerađeni duhan, ukoliko prerada sirovine nije bila nezvanično prepuštena samim potrošačima.

Činjenica je s druge strane da se u uslovima za prodaju apalta duhana pravo apaltatora na preradu duhana pojavljuje prvi put tek godine 1711. (34), pa bi i stoga trebalo zaključiti, da apaltator ranije to pravo nije ni koristio.

Prerada duhana, kao posebna privredna djelatnost, u Dubrovniku pojavljuje se dakle dosta kasno iza uvođenja apalta duhana. Prvi način te prerade predstavlja mrvljenje – mljevenje duhana za spremanje duhana u prahu. Rezanje duhana ili rezan duhan nikad nije spomenut kao posebna djelatnost, ili kao posebna prerađevina. To znači da je za potrebe pušenja na lulu rezanje bilo prepušteno samim potrošačima, ukoliko nije u rezanom (križanom) obliku duhan uvožen iz inozemstva. Uvoz rezanog duhana svodi se međutim samo na jedan slučaj (191), evidentiran tek 1785. godine, ali bi se moglo pretpostaviti da se križanje kao oblik sirovine redovno nije evidentiralo.

Pravo apaltatora na preradu duhana bilo je godine 1735. (68) pooštreno zabranom za bilo koga, da drži alat za preradu duhana pod prijetnjom globe od 100 dukata, ili zatvora do 4 mjeseca.

Isključivost tog prava prerade i zabrane držanja alata za preradu duhana nije, međutim, dugo trajala, kao posljedica ustupaka koje je, kako je poznato, državna vlast morala da napravi privatnicima radi osiguranja vlastitog snabdijevanja. Taj ustupak nastao je godine 1745. (72) i došao do izražaja u uslovima za prodaju apalta duhana, a kao posljedica toga morale su da otpadnu odredbe o isključivosti prerade i zabrane držanja alata za preradu duhana. U smislu tih novih odredaba potrošači su imali pravo, da sami od tranzitnog duhana koji se u Dubrovniku nalazio mogu kupovati duhan u listu uz plaćanje monopolske takse od 2 grošeta po oki, a uz prethodnu prijavu apaltatoru. Istom odredbom bili su potrošači ovlašteni da taj duhan mogu prerađivati, a sve samo za vlastitu upotrebu. Nepridržavanje imalo je za posljedicu gubitak duhana, globu od 100 dukata, ili pooštreni zatvor od 4 mjeseca.

Na taj način dubrovački potrošači oslobodili su se ujedno obaveze, ukoliko su to dabome željeli, da troše baš one kvalitete (duhana u prahu) burmuta koji je apaltator nabavljao ili sam prerađivao. Mogućnost da dubrovački potrošači sami spravljaju one vrste (ukoliko su to znali) burmuta koje su njihovom ukusu odgovarale, dalo je dubrovačkom apaltu posebno obilježje.

To pravo sačuvali su dubrovački potrošači neokrnjeno sve do kraja Republike, proširivši ga godine 1749. (75) čak i time, što su mogli nabavljati i burmut, a ne samo duhan u listu, ali to kao i do tada sve samo za svoje potrebe.

Kako su izgledali alati za preradu duhana i kako su se i koje vrste burmuta u Dubrovniku prerađivale, nije poznato.

16. *Vrste duhana u prometu*

Isključivši mogućnost da je duhan u listu mogao da bude i sirovina za spremanje burmuta, dvije osnovne vrste prerađevina nalazile su se u prometu za vrijeme trajanja apalta Dubrovačke republike, i to: duhan u listu i burmut (duhan u prahu), tj. duhan u listu za pušenje u luli i burmut za šmrkanje.

U prvim odredbama o apaltu duhana spominje se osim duhana u listu i tzv. »corda« (korda) – kobasa, što bi trebalo da predstavlja smotano lišće, od kojega su pušači grubim rezanjem odvajali potrebne količine za punjenje lule. Inače, kako je već pomenuto, križani (rezani) duhan u sadašnjem smislu riječi, a za potrebe pušenja na lulu, ne spominje se nego potkraj Republike, ali nikad kao vrsta duhana u apaltatorskom prometu. Iz toga bi izlazio zaključak da su dubrovački potrošači za potrebe pušenja na lulu sami grubo rezali duhan iz kupljenog lišća, ili ga jednostavno prije upotrebe mrvili.

Općenito može se reći da mnogo vrsta duhana u listu nije bilo. Naprotiv asortiman burmuta bio je veći, kao posljedica mode u uživanju pojedinih vrsta i kao rezultat veće prilagodljivosti u spremanju pojedinih vrsta, prema individualnim ukusima.

U početku uvođenja apalta broj vrsta prerađevina u prometu nije bio velik. Spominje se već pomenuta »korda« i »korda di Brasil« (172, 13), što svakako odaje kolonijalno porijeklo robe, zatim »duhan u listu«, dok je burmut poznat pod imenom »duhan u prahu«.

Početkom XVIII stoljeća skala kvaliteta za duhan u listu ostaje ista, dok se burmut diferencira na kvalitete: »I vrsta« ili »dobar kvalitet« (34, 37, 41).

U uslovima za prodaju apalta 1735. godine (68) već se uvode novi prošireni pojmovi vrsta i kvaliteta duhana u prometu kao: »slabije vrste duhana«, »ordinarni duhani«, »orta duhani« i »radika«.

»Orta« je turska riječ koja označuje »srednji«, prema čemu bi pod tim nazivom trebalo da se podrazumijevaju duhani u listu i burmut, spravljeni od srednjeg lista krupnolisnih vrsta koje su se na Balkanskom poluostrvu gojile. »Radika« je bila posebna vrsta burmuta, koja se izrađivala u Italiji. Trebalo bi stoga pretpostaviti da je ova vrsta duhana ili uvožena iz Italije o čemu nema indicija, ili da je u Dubrovniku bila spravljana iz domaćih sirovina.

Međutim, osim spomenutih vrsta, odredbe o prodaji apalta duhana dozvoljavale su mogućnost spremanja vrsta burmuta kao što su: »Pulvilja«, »Forcato« i »Lava«, i druge koje su tobože ranije bile u prometu (68, 72, 75, 79, 83, 90).

Takvo stanje, u diferenciranju kvaliteta, zadržalo se, izgleda, uglavnom nepromijenjeno sve do uvođenja režima tzv. »slobodne trgovine« duhanom (prodaje apalta dacija duhana godine 1784). Zaključiti se to može s razloga, što se već pri vraćanju na snagu starih propisa 1791. godine nalaze u prometu nove vrste duhana u listu i burmutu inostranog porijekla. Tako se spominju: »najbolji albanski duhani iz Kroje i Tirane«, i »mađarski duhani iz Presburga« (Požuna) i »Segedina«, a pretpostavlja se postojanje u prometu i duhana drugog porijekla. Sve to trebalo bi pripisati kao posljedicu žive, a svakako življe trgovačke djelatnosti u prometu duhanom, u toku pomenutog perioda režima slobodne trgovine duhana.

Razvojni put prerade duhana prošao je prema tome i razvijao se od faze isključivog djelovanja apaltatora, kroz koegzistiranje sa radom potrošača u spremanju duhana za vlastitu upotrebu i uvoz prerađevine stranog porijekla, do režima slobodne trgovine – i prerade za domaću potrebu i izvoz.

17. Kontrola kvaliteta prerađevina

Pogoršanje kvaliteta redovna je posljedica monopolskih poduzeća, ili monopolističkih položaja i situacija u privredi uopće.

Kontrola javnosti, ili inspekcija tržišta, nužno se nameće u svim tim slučajevima. Tako vidimo da je i u starom Dubrovniku odmah nakon osnivanja apalta duhana sigurno došlo do opadanja kvaliteta prerađevina u prodaji. S tim u vezi logično je trebalo da dođe i do pojave pravnih propisa, koji su imali da budu brana protiv iskorišćavanja javnosti od strane apaltatora.

Propisi takve vrste pojavili su se dosta rano, tj. 1711. godine (35) i u odlukama o prodaji apalta duhana ostale sastavni dio istih sve do kraja Republike (38, 41, 50, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 106). Tako odluke pomenutih godina izričito propisuju da apaltator, pod prijetnjom globe od 100 perpera, ne smije stavljati u promet duhan pokvaren, patvoren ili miješan s nekom drugom tvari, nego samo čisti duhan, kao i da duhanu ne smije da bude mijenjan karakter namjene. Pomenuta kazna je godine 1726. (49) pooštrena time, što je apaltatoru u slučaju takve presude oduzeta mogućnost žalbe.

U tim poslovima bio je nadležan pomenuti ured za duhan.

Osim te pretežno sanitarne kontrole kvaliteta robe, a jer se sigurno uvidjelo da ona sama nije u stanju da spriječi ekonomsko iskorišćavanje potrošača, uvedena je godine 1733. (62) i kontrola cijena, u odnosu na kvalitet prerađevine. Za vršenje kontrole kvaliteta duhana također je bio ovlašten pomenuti ured za duhan. Dužnost ureda bila je da vodi računa, da kvalitet duhana — prerađevina treba da bude onakav kakav je propisan, s tim da nađenu cijenu u prometu kod apaltatora može korigirati, ukoliko ista ne bi odnosnom kvalitetu odgovarala.

Propisi o toj kontroli koja je, kako je rečeno, uvedena 1733. godine, ostali su sastavni dio odluka o prodaji apalta duhana sve do kraja Republike (68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 106).

Poseban oblik kontrole zaveden je u međuvremenu slobodne trgovine duhana u periodu od 1784. do 1791. godine. Propisano je bilo da je trgovac duhana dužan, ukoliko u Dubrovniku budu samo dvije trgovine duhanom, za svaku partiju duhana koju bude stavio u promet dostaviti uredu za duhan posebnu mustru. Dostavljena mustra u težini od jedne libre u limenoj kutiji morala se zapečaćena čuvati kod pomenutog ureda radi eventualne upotrebe u slučaju bilo koje pritužbe ili kontrole, a pošto odnosna partija bude utrošena vratiti trgovcu. Neizvršavanje te odluke povlačilo je gubitak cijele partije duhana, kao krijumčarske robe, uz plaćanje globe od jednog perpera po libri duhana.

Iz dosada izloženog vidi se da je ured za duhan u okviru Senata, koji je u početku uvođenja apalta duhana imao pretežno ulogu gonjenja krijumčarskih krivica, postao s vremenom tijelo koje je preuzelo sve stručno-administrativne funkcije u vezi sa duhanskom privredom. Kako je funkcija tog ureda s vremenom postala i opsežna, a naročito u periodu slobodne trgovine duhana, vidi se po tome, što se baš u tom periodu, po prvi put godine 1784., u odluci Senata

za prodaju apalta duhana, osim senatora – vijećnika tog ureda, spominju i posebni »duhanski stručnjaci« (104). Time su svakako bile odvojene i administrativno-pravne od stručnih dužnosti u uredu za duhan.

18. *Način uživanja duhana*

Prva vijest o duhanu u Dubrovniku iz godine 1632. (200) spominje uvoz jednog velikog barila duhana, što indirektno znači da je to bio duhan u prahu, tj. burmut. Iz toga bi u isto vrijeme trebalo zaključiti da je tada u Dubrovniku bilo uvedeno šmrkanje kao način uživanja duhana u pretežnom ili isključivom obliku.

Odredba o uvođenju carine na duhan iz 1648. godine (1), kao druge vijesti o duhanu u Dubrovniku, spominje da carini podleži bilo koja vrsta duhana, iz čega bi se moglo zaključiti da je već onda postojao u prometu i duhan u listu. Uostalom prva odluka o davanju apalta duhana u zakup iz 1665. godine (172) izričito to i potvrđuje, određujući cijene posebno za duhane u listu, a posebno u kordi i prahu.

Iz ovoga bi trebalo zaključiti da je već u momentu uvođenja apalta duhana postojalo kao način uživanja: šmrkanje i pušenje na lulu.

Trebalo bi međutim pretpostaviti da je pušenje na lulu kao način uživanja duhana u početku bilo slabo rasprostranjeno. To stoga, što se pušači na lulu izričito po prvi put spominju tek 1727. godine (58), i to pod nazivom »pipani« (pipa = lula), a što bi trebalo da označuje narodni naziv onog vremena za pušače na lulu u Dubrovniku.

U svakom slučaju potrebno je znati da je šmrkanje duhana po tadanjem shvaćanju bilo smatrano kao profinjen način uživanja duhana. Pušenje na lulu se u Dubrovniku vjerojatno proširilo u većem opsegu tek u drugoj polovini XVIII stoljeća. Čini se da je taj način pušenja tada zahvatio podjednako sve slojeve pučanstva i postao način uživanja duhana i na javnim mjestima.

To bi trebalo zaključiti iz činjenice što je krajem XVIII stoljeća došlo do uzastopnih zabrana pušenja duhana na lulu u javnim lokalima. Tako Malo vijeće kao čuvar reda i dobrih običaja naređuje godine 1783. (186) da nitko ne smije »pušiti duhan na lulu« u dvjema kafanama, i to u onoj ispred kneževa dvora, kao i u kafani Pavla Olivijeri. Za prestupnike građane bila je određena kazna zatvora od 3 dana, dok je za plemiće bilo određeno, da će 3 dana odsjediti u tvrđavi Lovrijenac. Vlasniku kafane se istom odlukom prijetilo kaznom od 10 dana zatvora, ako prekršioce te naredbe ne prijavi Malom vijeću.

Izgleda međutim, da se ta naredba nije strogo izvršavala, jer se godine 1785. (187) ponovo obnavlja.

Naročito je karakteristična zabrana slične vrste iz godine 1797. (190), kojom Malo vijeće određuje da nitko od plemića ne smije »pušiti lulu« u kafanama Pavla Olivijeri i Karla Depri, pod prijet-

njom kazne neizlaženja iz kuće za 5 dana za vijećnike Vijeća umoljenih, a 5 dana neizlaženja iz tvrđave Lovrijenac za vijećnike Malog vijeća.

Iz toga bi indirektno trebalo zaključiti da je pravo pušenja na lulu na javnim mjestima tada već bilo dato građanima, dok je plemstvu, kao nedostojan način uživanja, na javnom mjestu bilo zabranjeno.

Koje su količine duhana bile smatrane kao normalna doza upotrebe per capita (po glavi) nije poznato.

Moglo bi se zaključiti da je kao normalna količina trošenja po uživaocu duhana smatrana količina od 15 libara burmuta (6,30 kg) ili 8 oka duhana u listu za pušače na lulu (10,24 kg). To s razloga, što odluka o prodaji apalta za 1784. i 1791. godinu (103 i 106) daje pravo kleru da bez naplate carine i apaltatorskih prava tu količinu uveze – kupi za svoje potrebe.

Kakvo je mišljenje kod potrošača duhana vladalo o kvalitetu duhana, općenito nije poznato. Trebalo bi pretpostaviti da je bilo negativno, jer potrošači duhana principijelno kritikuju, a posebno u monopolskim režimima kvalitet duhana. Zaključak takvog karaktera mogao bi se svakako postaviti iz jednog privatnog pisma pisanog iz Dubrovnika godine 1785. (223) u Aleksandriju, gdje neki Luka Pasković odgovara svom rođaku Vlahu: »nemoguće je ovamo dobiti dobra duhana i ja ga kupujem po dućanima 5 oka za cekin, veoma rijetko donesu duhana iz Albanije na lazaret i to od sreće dobra«.

Konačno radi ravnanja trebalo bi napomenuti da cigareta kao način uživanja nije bila poznata u starom Dubrovniku, jer se ona, kako je uostalom poznato, u historiji pušenja po prvi put javlja tek početkom XIX stoljeća.

19. *Cijena duhana u prometu*

Cijena prvih prerađevina u apaltatorskom prometu iznosila je 1665. godine (172) za burmut 12 grošeta po libri, za duhan u listu 6 grošeta po libri, a za kordu 8 grošeta po libri. Godine 1674. (13) dozvoljeno je da se ove prerađevine mogu prodavati za 2 grošeta skuplje. Godine 1711. (34) propisuje se za burmut I vrste cijena od 12 grošeta po libri, a za list 4 grošeta za libru, kod čega su cijene za list bile umanjene za dva grošeta, ali već 1715. godine (37) ponova uvećane za 2 grošeta, tj. dignute na cijenu od 6 grošeta po libri. To je ostalo u važnosti do godine 1735. (68) ili zapravo i u ovoj godini, s tim što je cjenovnik dopunjen cijenama za ordinarne duhane i orta duhane sa cijenom od 9 grošeta po libri, a za radiku sa cijenom od 6 grošeta po libri. Određeno je bilo ujedno istom odlukom da će svakoj novoj vrsti duhana koja bi se u prometu pojavila cijenu odrediti Ured za duhan. Odredbe te odluke koje su se ponovile 1746. (72) izmijenjene su godine 1749. (75) samo utoliko, što je određena cijena najboljeg burmuta dobre vrste sa 12 grošeta, cijena orta du-

hana (duhan u prahu) sa 9 grošeta po libri, duhana u listu najbolje vrste sa 6 grošeta za libru, a orta duhanima u listu 5 grošeta po libri. Ured za duhan ujedno je ovlašten bio da određuje cijene svim inferiornim i slabijim duhanima u listu i burmutu, kako se koji bude pojavio u prometu, a isto tako i svakoj novoj vrsti duhana koja bi se u prometu pojavila. Ova odredba ostala je na snazi i dalje (79, 83, 90, 97, 99), tj. sve do godine 1784. (103), kada je cijena određivana od strane poznatog Ureda za duhan prilikom propisane predaje mustara. Posljednja odluka Senata iz godine 1791. (106) po pitanju prodaje apalta duhana učinjena kao vraćanje na snagu propisa ranijeg sistema apalta duhana, priznaje postojanje široke skale kvaliteta i vrijednosti duhana uvezenih za vrijeme slobodne trgovine duhanom (period 1784. do 1791. godine). Tako spominje ove kvalitete i cijene duhana: dobar kvalitet burmuta najboljeg albanskog duhana iz Kroje i Tirane po cijeni od 24 grošeta po libri, dobar kvalitet burmuta od orta duhana po cijeni od 15 grošeta po libri, (dok će nižim kvalitetima tih duhana cijene svaki put odrediti Ured za duhan), burmut iz Presburga (Požuna) i Segedina dobre vrste po cijeni od 16 grošeta po libri (cijene ostalih nepomenutih duhana u prahu Ugarske i drugih zemalja kao i bilo kojih drugih kvaliteta odredit će Ured za duhan svaki put prilikom pojave takvih duhana u prodaji). Albanskim duhanima najbolje vrste u listu određena je cijena od 10 grošeta po libri, a orta duhanima u listu cijena od 8 grošeta po libri. (Cijene drugih duhana u listu bilo slabijih ili boljih odredit će svaki put pomenuti Ured za duhan.)

Iz naprijed iznijetog vidi se: a) da su osnovne cijene duhana u prahu i listu za više od stotinu godina od uvođenja apalta duhana ostale nepromijenjene, tj. 12 grošeta po libri za dobar burmut, a 6 grošeta po libri za dobar duhan u listu (172, 13, 34, 37, 38, 41, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99). Tek nakon napuštanja apaltatorskog sistema godine 1784. (103) došlo je do razbijanja tog sistema i skale cijena i uvođenja ujedno u promet 1791. godine znatnog broja novih kvaliteta, što je sigurno povećani standard i razvijeniji ukus tražio i prihvatio.

b) Da je Ured za duhan bio tijelo na koje je vrlo rano tj. već 1733. godine (62) prešla nadležnost kontrole cijene uz pravo da cijenu korigira, ukoliko kvalitetu ne bi odgovarala. Osim te kontrolne funkcije Ured je od godine 1733. postao i sudski organ s tim, što je imao pravo da u slučaju utvrđenih grešaka i prekršaja odredaba primijeni na apaltatora i kaznu od 100 perpera uz gubitak samog duhana (62, 68, 72, 75, 79, 83, 97, 99).

c) Da su osnovne cijene određivane prilikom svakog izdavanja apalta u zakup s tim, što je pomenutom Uredu za duhan bilo stavljeno u dužnost, od godine 1735., da određuje cijene i onim novim vrstama ili raznim partijama istog duhana koje bi se u prometu pojavile, ili mogle pojaviti (68, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 103, 106).

d) Da se država nije odrekla prava određivanja i kontrole cijena, čak ni u vremenu tzv. »slobodne trgovine duhanom« u periodu od 1784. do 1791. godine. To znači da je funkcija države, koliko u zaštićivanju potrošača duhana, toliko i indirektnom određivanju zarade apaltatora, ostala do kraja u punoj formi (172, 13, 34, 37, 38, 41, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 103, 106).

Sam karakter cijena prošao je kroz vremensko razdoblje apalta izvjesnu transformaciju, a u skladu sa preobražajima koje je sam apalat doživio. Tako cijene duhanskih prerađevina u početku i sve do godine 1746. imaju u smislu sadašnjih ekonomskih naziranja karakter tzv. određenih cijena (172, 13, 34, 37, 38, 41, 49, 62, 68, 72). Naprotiv od godine 1749. te cijene imaju karakter tzv. najviših određenih cijena (75, 79, 83, 90, 97, 99, 103, 106). To znači da je apaltator do godine 1746. morao duhan prodavati po odobrenim cijenama, a od godine 1749. mogao duhan prodavati po najviše odobrenoj cijeni, tj. mogao prodavati i po nižoj cijeni, uz poznatu ogradu zadnje godine apaltatorskog perioda, kada nije mogao vršiti dalje snižavanje cijena, ukoliko je dabome snižavanje do tada uopće vršio.

Cijena uvezene duhanske sirovine treba da sadrži: cijenu proizvođača, režiju, dobit trgovine i vrijednost uplaćene carine. Nema podataka o tome kolika je bila cijena uvezene sirovine – duhana u listu, a posebno kolika je bila cijena proizvođača.

Isto tako nije poznato kolika je bila cijena proizvođača gotovog proizvoda, bilo da se radilo o listu ili burmutu, a koja je trebalo da sadrži cijenu uvezene sirovine, režiju i dobit trgovine. Približno se mogu postaviti na ovaj način:

U odredbama o prodavanju apalta od godine 1749. do 1779. (75, 79, 83, 90, 97, 99) naplaćivana je od strane apaltatora u ime apaltatorskih prava, prilikom obračunavanja nabavljenih količina duhana za vlastitu upotrebu, taksa od 2 grošeta za oku duhana u listu. Za čitavo to međuvrijeme, kao fiksna i osnovna cijena dobrog duhana u listu može se, kako je već kazano, smatrati iznos od 6 grošeta po oki. Uzevši u obzir ta dva momenta, mora se onda pretpostaviti da je u iznosu od 4 grošeta po oki, koji su preostajali nakon obračunavanja takse od 2 grošeta, apaltator morao naći vrijednost sirovine, troškove režije i carine kao i vlastitu dobit. Značilo bi prema tome da cijena sirovine za dobar duhan nije mogla biti na duhanskom tržištu veća od 2–3 grošeta po oki duhana, a da cijena istog duhana u zemljama proizvodnje za proizvođača nije mogla biti veća od 1–2 dubrovačka grošeta.

Kako je vrijednost jednog grošeta, kao što je to već ranije kazano, u istom razdoblju bila otprilike ekvivalentna cijeni jednog kg žita, dok cijena jednog kg žita danas iznosi oko 30 dinara, to bi se odgovarajuća cijena duhana mogla dobiti množenjem odnosnog broja grošeta sa iznosom od 30 dinara, kolika je danas cijena žitu. Iz toga bi izlazio zaključak da je duhan u to vrijeme bio srazmjerno vrlo jeftin artikal, kao sirovina i kao prerađevina.

Osnovne težinske mjere, koje se stalno i po pravilu sretaju jesu: oka za duhan u listu i libra za duhan u prahu. Razlozi zato nisu poznati. Vjerojatno je duhan u listu zadržavao težinsku jedinicu zemlje uvoza (Turska), dok se za duhan u prahu koji se dobivao preradom u Dubrovniku upotrebljavala kao težinska mjera dubrovačka libra.

20. *Prihodi od duhana*

Direktni fiskalni prihodi od duhanske privrede potjecali su od tri različita oblika, i to: od carine, izlicitiranog zakupnog iznosa za apalat duhana i prihoda od krijumčarskih kazna. Indirektni prihodi predstavljali su sve one koristi, koje jedna privreda sama po sebi donosi.

Na žalost po svim ovim pitanjima može se vrlo malo da kaže, jer ne postoje ni posebne evidencije u službenim podacima, a ni posebna razmatranja po predmetu iz tog vremena. Posebno može se vrlo malo kazati o iznosima koji su od te privrede pritjecali državnoj kasi. Za nekoliko godina poznato je jedino po kojim je iznosima bio izlicitiran apalat duhana, i to: godine 1764. po cijeni od 2.051 perper godišnje (211), godine 1769. po cijeni od 3.002 perpera godišnje (213), godine 1774. po cijeni od 5.000 perpera godišnje (215) i godine 1779. po cijeni od 2.001 perper godišnje, sve za cijeli dotični apaltatorski period.

Prihod od carine, ako uzmemo za bazu uvoz i tranzit samo za 16.000 oka godišnje, a što se može smatrati kao minimalna količina, iznosio bi na bazi ranije iskazanih kalkulacija vrijednosti i poznatih propisa o carini iznos od oko 1.000 perpera godišnje. O krijumčarskim kaznama ne može se naprotiv postaviti ni najpribližnija kalkulacija.

Uzevši u obzir naprijed kazano kao i poznato po predmetu proizlazi, da sredinom XVIII stoljeća donja granica fiskalnih prihoda od duhanske privrede u Dubrovniku nije mogla biti niža od 4.000–8.000 perpera godišnje.

21. *Upotreba prihoda od duhana*

Prihodi duhanske privrede i to baš fiskalni prihodi, a to su: carina od duhana, zakupnina od prodaje apalta i prihodi od kazna i krijumčarskih kazna od duhana, našli su odmah u Republici dubrovačkoj svoju određenu namjenu koja se tako reći od samog početka nije mijenjala.

Nigdje se ne spominje da li je carina na uvoz duhana imala neku posebnu namjenu, a to znači da je od samog početka bila određena za podmirivanje općih državnih rashoda.

Mnogo je međutim interesantnija upotreba prihoda od prodaje apalta.

Sudbinu – namjenu tih prihoda odredile su već odluke Senata iz godine 1670. (10), a potom iz 1678. (18) i 1682. godine (24), koje su izrijekom odredile da se ovaj prihod (uz ostale) mora skupljati za

podmirenje danka (tributa), koje je Republika plaćala Sultanu za otkup svoje slobode. Te su odluke ostale u važnosti sve do kraja davanja tog danka.

Istu namjenu imali su i prihodi od apaltatorskih kazna i krijumčarskih kazna koje su redovito propisivane u odlukama o prodaji apalta duhana od 1678. do 1791. godine (18, 29, 37, 41, 49, 62, 68, 72, 75, 79, 83, 90, 97, 99, 106), i vjerojatno su jedino prihodi prvih dvaju apaltatorskih perioda iz 1665. (172) i 1674. (13) godine bili upotrijebljeni za druge svrhe.

Iz prednjeg ujedno proizlazi da su prihodi od apalta duhana i kazna duhanskih bili smatrani kao vrlo sigurni prihodi, kada su se za ovaj najvažniji izdatak predviđali.

Kod toga treba imati na umu da se izmjena ili čak i privremena upotreba tih prihoda u druge svrhe mogla vršiti samo odlukama Senata donesenim većinom od 7/8 potrebnih glasova.

Slučajevi takvih privremenih upotreba pomenutih prihoda od duhana u druge svakako važne, ali nepoznate svrhe, rijetki su i poznati jedino iz godine 1759., 1760., 1762., 1763., 1765., 1766. i 1767. (84, 85, 86, 87, 88, 93, 94, 95).

Prihodi od duhana dali su dakle Dubrovačkoj republici važan i dostojan prilog za otkup slobode, a više puta i sredstva za podmirenje važnih i povjerljivih poslova državne uprave.

22. *Duhan u trgovačkom poslovanju*

Sama činjenica postojanja apalta duhana kao posebne forme privrednog života zemlje, a o čemu je posebno tretirano, isključivala je duhan ili otežavala njegovo sudjelovanje u trgovačkim i privrednim poslovanjima, ukoliko se to odnosi na unutarnji promet robe.

Slučajevi takve vrste rijetki su i ograničeni na početak uvođenja u život apalta, tj. dotle, dok se apalat kao posebna privredna forma poslovanja nije bio još uhodao (196).

O režimu tog poslovanja prije uvođenja u promet apalta nije posebno ništa poznato osim činjenice da je bio predmet redovnog trgovačkog poslovanja, a to se vidi iz jednog proglasa državnih vlasti iz prvih godina uvođenja apalta duhana (193).

Posebno trgovačko društvo koje je niklo za vrijeme kratkotrajnog režima prodaje dacija apalta duhana godine 1789. obavezuje tri kompanjona tog društva: a) na trogodišnji rok trajanja društva i novčane kazne za istup odnosno rasturanje društva, b) na porijeklo sirovine za preradu i pravo na naknadu svih troškova, ali bez posebne nagrade za kompanjona koji će prerađivanje duhana izvršiti, c) na postojanje triju dućana u kojima će svaki kompanjon posebno prodavati duhan i zajednički sudjelovati u dobiti ili šteti, bez obzira na rezultat prodaje i d) na vođenje urednog knjigovodstva (204).

Izgleda naprotiv, a što svakako treba i očekivati, da je u trgovini za izvoz i tranzit trgovačko poslovanje ulazilo u redovne trgovačke transakcije onog vremena. To bi se moglo zaključiti iz činjenice što su godine 1765. i godine 1769. (191) poznati slučajevi uzimanja zajmova uz davanje u jamstvo partija duhana koje su se nalazile u lazaretima.

23. *Prevoz duhana*

Duhan i kao sirovina i kao prerađevina dolazio je u Dubrovnik kopnenim i morskim putem. Kopnenim putem dolazio je iz Hercegovine i Bosne posredstvom karavana, o čemu nema direktnih dokaza, ali što se samo po sebi nameće, s obzirom na dugu suhozemnu granicu Republike sa Hercegovinom.

Duhan iz Italije i Albanije dolazio je morskim putem, a iz Dubrovnika također odlazio morskim putem. Prvo barilo duhana koje je 1632. godine prevezeno iz Ankone došlo je sa brodom tipa »Galeone« (jedrenjak veličine oko 20 registarskih tona (200). U toku XVIII stoljeća spominju se brodovi tipa »Cymba« (61) – jedrenjak i »Tartana« – jedrenjak veličine oko 15 registarskih tona, dok se krajem XVIII stoljeća spominju ovi tipovi brodova na kojima je duhan bio utovaren radi prevoza: »Trabakul« sa ravnom krmom (197), »Brigantin« (198, 205, 206, 207), »Pialeg« (208), »Trabakul« (209).

Isprave koje svjedoče o utovaru robe, a prema tome i duhana, pojavljuju se razvitkom pomorske trgovine tek pri kraju XVIII stoljeća, pa tako nalazimo i duhan u popisu brodskog tovara na uvjerenjima i brodskim manifestima (teretnicama) sa oznakom broja koleta i znakom kojim su koleti bili obilježeni. Ti dokumenti bili su izdavani od nadležnih vlasti, a ovjeravani od konzulata Republike, ukoliko je taj utovar bio izvršen u inostranstvu na dubrovačkim brodovima (197, 198, 205, 206–209).

Način i vrsta pakovanja bila je različita: (191)

Naziv	Približna težina kg	Naziv	Približna težina kg	Naziv	Približna težina kg
vreća	30	barilo	30	mješina	30
vrećica	12	barilce	15	kutija	4
bala	60	zamot	5	korpa	30
kesa	2	zavežljaj . . .	3	sanduk	40
zamot	3	kol	80		

Iznijeti nazivi govore ne samo o raznolikosti pakovanja uvjetovanog primitivizmom tadanje trgovine i raznolikošću prevoznih sredstava, nego u isto vrijeme i kazuju da je duhan u Dubrovniku uvožen i u obliku duhana u listu i u obliku prerađevine. Međutim s obzirom na malu zastupljenost pakovanja podesnih i potrebnih za pakovanje burmuta (duhana u prahu) treba pretpostaviti da se gro uvezenog duhana odnosi baš na duhan u listu.

24. *Duhan u dubrovačkoj književnosti*

Nema grane, a ni djelatnosti privrednog i društvenog života uopće u kojem duhan zbog svoje specifičnosti, raširenosti i upotrebe ne ulazi i ne ostavlja traga. Sve se to odrazilo i u Dubrovniku i od te prodornosti nije bila isključena ni sama dubrovačka književnost.

Tako je jedan od najjačih pisaca starog Dubrovnika, historičar opat Ignjat Đorđić, otprilike između 1703. do 1708. godine ispjevao veliku pjesmu o duhanu u 88 stihova 15-erca na latinskom jeziku pod naslovom: »De herba tabaci« (221).

Da li je duhan, osim u pomenutom slučaju, dao direktna povoda za kakvo drugo umjetničko stvaranje i u kojoj mjeri, u istoj ili nekoj drugoj grani, nije poznato.

25. *Kler i apalat duhana*

Nije poznato kakav je stav imao kler kao duhovni predstavnik katoličke crkve u odnosu na pušenje, koje je sa moralno-vjerskog gledišta, od samog uvođenja duhana, bilo smatrano kao porok. To posebno stoga, što je brojno stanje klera u Dubrovniku bilo znatno i što je uticaj tog klera bio jak, koliko u vjerskom, toliko i u društvenom životu Republike. Isto tako nije ništa poznato da li je crkva i u kojoj mjeri učestvovala u Dubrovniku u poznatim progonima pušača, dotično koje su promjene i na koji način u toku vremena izvršene u tom naziranju.

Odnos klera s druge strane prema fiskusu kao nosiocu i čuvaru materijalnih interesa države, ili zapravo prema apaltu kao sistemu fiskalnog privređivanja, bio je od samog početka negativan.

Država je od samog početka uvođenja apalta duhana grčevito branila svoje fiskalne interese, dok je kler ne manjom upornošću branio svoje individualne materijalne interese. Ne bi se mogao steći dojam da se crkva kao organizacija u toj borbi isticala. Moglo bi se naprotiv zaključiti da su iako individualni, ali jedinstveni stavovi svih predstavnika klera bili tako jaki, da je država nakon uporne borbe od punih sto godina morala konačno popustiti, pa kleru i formalno priznati pravo nabavljanja duhana, bez naplate apaltatorske takse, a o čemu se stvarno za sve to vrijeme i vodila borba.

Te suprotnosti, kako se može nazreti iz jedne teološke rasprave po predmetu iz tog vremena (93), proizlazile su iz stava klera i države po predmetu.

Kler je na osnovu izvjesnih propisa kanonskog prava smatrao da je oslobođen dužnosti plaćanja taksa, carina i apalta i drugo. Država je s druge strane isticala krivo tumačenje tih prava, a posebno naglašavala političku i vjersku ulogu prihoda apalta duhana u iskupu političke i vjerske slobode Republike. Posebno je napominjala da davanje prihoda od apalta duhana u fond za plaćanje danka (tributa) predstavlja sigurnost za kler koji bi nedostatkom te slobode bio na prvom mjestu najviše pogođen, radi čega nije pravo da od plaćanja za apalat bude oslobođen.

Te suprotnosti započete su dosta rano, ili zapravo trebalo bi zaključiti da kler od samog početka uvođenja apalta duhana nije htio priznati pravovaljanost apaltskih odredaba za pripadnike klera. Tako već 1691. godine (201), dakle oko 25 godina po uvođenju apalta duhana, vodi se prvi dosad poznati krijumčarski proces u Republici u kojem su učestvovali fratri dominikanskog i franjevačkog reda.

Pomenute godine naime prijavljuje apaltator Moise Mandolfo Malom vijeću da je na trgu sreo Dominika sina Luke Picigamorta gdje prodaje duhan, a koji je izjavio da ga prodaje po uputi i za račun nekog fra Valentina dominikanca. U istrazi bio je ispitan pomenuti Dominik Picigamorto i carinik Jakov Lalić. U toku istrage ispostavilo se da je taj duhan samo jedan dio od duhana koji je u švercu iz Albanije donio kapetan Matija Orebić, a koji je bio već prekupljen od pomenutog apaltatora. Proces je ostao bez presude, iz čega se može zaključiti da je čitava stvar bila zataškana.

Trebalo bi pretpostaviti da su odnosi između klera i države ostali i nadalje nesređeni. Godine 1711. Senat rješava (94) da Malo vijeće, nakon prodaje apalta duhana (za godinu 1711.), sazove sve predstavnike crkve radi raspravljanja, koliko je riješeno (nepoznato što).

Godine 1728. (95) Senat rješava da senatori – vijećnici Ureda za duhan upoznaju nadbiskupa dubrovačkog sa krijumčarenjem koje je počinila poznata crkvena osoba i zatraže da se ista predvede sudu radi udovoljenja pravdi. Rezultat te intervencije nije poznat. Mora da je odnos između države i klera po pitanju apalta duhana postajao sve zamršeniji i napetiji, jer godine 1733. Senat zaključuje da se »konzultiraju naši teolozi po poznatoj materiji« (67). Vjerojatno se ta odluka odnosila po predmetu duhana, s obzirom na to što otprilike iz istog vremena postoji teološka rasprava teologa Ludviga Morena posvećena Knezu dubrovačkom, po predmetu odnosa klera prema apaltu duhana. U toj dugoj teološkoj raspravi razrađenoj u deset poglavlja pomenuti teolog stao je na stranu države. Iznoseći u toj raspravi moralnu opravdanost i potrebu sudjelovanja klera u prihodima apalta duhana koji se ulažu u fond danka (tributa), a pobijajući krivo tumačenje kanonskih propisa u pogledu tobožnjeg isključivanja klera od plaćanja taksa, carina i apalta, pomenuti teolog

daje puno pravo državnim organima da suzbijaju krijumčarenje kod klera, kao i da hvataju i pronalaze kod njih krijumčarsku robu.

Međutim i ova disertacija nije bila u stanju da smiri pomućene odnose. Vrlo brzo iza toga, tj. već godine 1735. (67) Senat rješava da se piše u Rim, kako je riješeno po poznatoj stvari duhana. Nije poznato po kojoj stvari, ali bi trebalo pretpostaviti da je kao i ranije bio u pitanju sukob sa nekom ili nekim crkvenim ličnostima u odnosu na apalat duhana.

Godine 1746. (73) Senat donosi odluku kojom zabranjuje da niko ne smije kupiti duhan od crkvenih osoba pod prijetnjom gubitka duhana, globe od 100 dukata, ili zatvora od 4 mjeseca. Trebalo bi zaključiti da je povod za donošenje te naredbe krijumčarenje od crkvenih osoba, tj. prodaja duhana u vezi sa dozvoljenim snabdijevanjem potrošača iz tranzitne trgovine, a za vlastite potrebe.

Izgleda da sve te prijetnje i odluke nisu bile dovoljne da sklone kler da se podvrgava postojećim propisima, a s druge strane da je pritisak koji je vršen na državnu vlast s tim u vezi bio isuviše velik. Može se to zaključiti iz toga, što je Senat godine 1769. (97) u uslovima za prodaju apalta duhana službeno isključio sve crkvene osobe od plaćanja apaltatorske takse za duhane koje bi nabavljali za svoju vlastitu upotrebu. Obvezao ih je jedino da apaltatoru prijave količinu kupljenog duhana.

Proizlazi međutim da je sloboda data u ovako liberalnoj formi tek otvorila vrata nesmetanom krijumčarenju od strane crkvenih osoba. Vrlo je interesantno za odnos koji je vladao između crkve i državnih organa po ovom predmetu, da Senat u uslovima za prodaju apalta duhana godine 1784. (103), dakle u jednoj javnoj ispravi navodi ovo: »da budući je zloupotreba privilegije slobodnog iskorišćavanja unošenja duhana za svoju potrebu od strane crkvenih osoba postala isuviše skandalozna, a štete za javnu blagajnu jako velike, mora se pomenuto pravo ograničiti tako, da imenovane crkvene osobe mogu za svoje potrebe unositi godišnje samo 15 libara burmuta, ili 7 oka duhana u listu u cilju prerade, i uz prethodnu svečanu zakletvu, koju moraju položiti u Uredu za duhan, da pomenuti duhan neće ni prodati, ni dati bilo kome i pod bilo kojom izlikom, ili ciljem, nego da će im služiti samo za njihovu vlastitu upotrebu«.

Odredba iste vrste ponovljena je i u odluci Senata po istom predmetu i uglavnom istim riječima i izrazima godine 1791., s tim što je količina duhana u listu povećana od 7 na 8 oka.

Na taj način završena je ili zapravo prekinuta jedna dugogodišnja borba između klera i države u predmetu apalta duhana u kojoj je kler iznio punu materijalnu pobjedu.

26. *Krijumčarenje duhana*

Krijumčarenje je zlo koje prati svaki monopol, pa logično i duhanski, a to s razloga što velika razlika između proizvodne i mono-

polske cijene artikla koji se stavlja u promet privlači ljude na lako zarađivanje putem zakidanja jednog dijela ili čitave monopolske takse na račun državnog fiskusa.

To krijumčarenje pojavilo se u Dubrovniku odmah nakon uvođenja apalta duhana o čemu direktno govore razni proglasi na narod, zabrane, krijumčarski procesi i kazne trgovaca, apaltatora i privatnika (179, 194, 193, 201, 202).

Indirektno o tom krijumčarenju govore propisi o sprečavanju krijumčarenja i gonjenju krijumčara koji se redovito pojavljuju u svim dosad pomenutim odlukama o prodavanju apalta duhana, kao i u svim pomenutim sukobima klera i fiskusa, a to čini poglavlje svoje vrste.

Osim saznanja o postojanju tog krijumčarenja, a s razloga što su putevi krijumčarenja duhana kao i svakog krijumčarenja bili uvijek brži, bolji i neposredniji, ti nam podaci posebno govore o postojanju izvora tog krijumčarenja, o najranijem postojanju proizvodnih centara, a to je u odnosu na prve početke gojidbe duhana u jadranskom proizvodnom području od posebne vašnosti. I tako zahvaljujući tim prvim podacima o krijumčarenju duhana iz Hercegovine u Dubrovnik godine 1676. (194) možemo izvesti zaključak da je proizvodnja duhana u Hercegovini postojala već sredinom XVII stoljeća, a isto tako i u Crnoj Gori i Albaniji bazirajući to na podatku o krijumčarenju duhana iz Hercegovine u Ston iz god. 1676. (194), i u Dubrovnik iz Albanije – Crne Gore godine 1691. (201). Tim krijumčarenjem bavio se najraznovrsniji red ljudi, počevši od seljaka dubrovačkog zaleđa, pa do sirotinje, građana, trgovaca, pomoraca i klera (179, 194, 201, 202).

O tome kakvo je bilo to krijumčarenje, u kojoj se formi i u kom opsegu vršilo, malo je što poznato.

U svakom slučaju moglo bi se zaključiti da je ono bilo znatno. Ljudi su naime oduvijek u monopolskim oblicima fiskalnih prihoda države gledali jedno samovoljno i pretjerano iskorišćavanje potrošača, dok je crkva kao ustanova koja je formirala moralni odgoj društva bila dosta liberalna u tretiranju opravdanosti ubiranja monopolskih prihoda.

27. *Kazne i kazneni propisi*

O kaznama govoreno je posebno prilikom tretiranja svakog slučaja gdje je uvoznik, apaltator, ili potrošač dolazio ili mogao doći u sukob s postojećim pravnim propisom, a gdje je država da bi zaštitila svoje fiskalne interese predviđala kazne dotično zaštitu svojih fiskalnih interesa i pravnog poretka.

Kazne za prekršaje propisa apalta duhana bile su znatno visoke. Bile su tako visoke (iznosi od 100 do 200 dukata, 100 perpera, 1 perper po libri duhana, ne pominjući kraj toga gubljenje duhana kao predmeta krijumčarenja), da prosječan čovjek nije mogao ni pomi-

šljati na isplatu tih iznosa, pa se kazna sigurno morala u većini slučajeva da odleži u zatvoru, dok prva odluka o apaltu govori čak o pretvaranju novčane kazne u bičevanje.

Svi ti razlozi su vjerojatno bili povod da je država vrlo rano tj. 1726. godine (50) ovlastila Ured za duhan da može po svojoj uviđavnosti i nahođenju za manje krivice primjenjivati blaži kriterij – manje kazne od propisanih.

Redovni pratilac kazna materijalne prirode — gubitak krijumčarskog duhana i novčanih kazna, jesu propisi o dijeljenju iznosa novca, koji se primjenom kazne dobijao (kada bi se ostvario). Predviđalo se tako da se polovine vrijednosti zaplijenjenog duhana i novčanog iznosa kazne moraju da podijele na jednake dijelove između fiskusa i apaltatora. Podkazivaču, ukoliko je postojao kao odvojena osoba, pripadala je polovina od iznosa koji je dobivao apaltator, ili zapravo jedna četvrtina cjelokupnog iznosa, ukoliko bi se dabome zbog prijave potkazivača utvrdilo krijumčarenje.

Ta praksa ostala je u važnosti za cijelo vrijeme trajanja apalta duhana, dok su se u periodu apalta dacija duhana (1784–1791. godine) novčani iznosi dijelili na 3 jednaka dijela između suca koji je izricao kaznu, potkazivača i apaltatora. Priznavanje jednog dijela novčane kazne apaltatoru bio je svakako cilj, kao i kod današnjih monopola, da angažira u hvatanju i potkazivanju krijumčarskih krivica privatni sektor, pošto se sigurno vrlo rano uvidjelo da je državni aparat u tom poslu i suviše krut. Stimuliranje sudskog aparata u izricanju kazne naprotiv je jedinstveni slučaj.

Posebna odredba koja je kao i naprijed pomenuta bila također stalni pratilac odluka o prodaji apalta duhana, bilo je ovlašćenje da kao punovažni svjedoci mogu učestvovati, ukoliko nema drugih, i one osobe koje su učestvovale u kupovini krijumčarskog duhana. To se je odnosilo za slučaj da su ti svjedoci od apaltatora bili poslani u kupovinu, ili bi sa njegovim odobrenjem kupovali krijumčarski duhan, sa izuzetkom rodbine apaltatora, ili sudionika u apaltu duhana. Cilj te odredbe je vjerojatno bio da poveća moralnu vrijednost potkazivača, kao svjedoka u samoj istrazi.

Nadležna ustanova za vođenje istrage i izricanje presuda, uklapajući tako u sebi istražnu i sudsku vlast, bio je pomenuti Ured za duhan protiv čije presude nije bilo daljeg pravnog lijeka.

BILJEŠKE

Brojevi u zagradi u tekstu označuju građu ovako:

I

Dubrovački državni arhiv

1.	Cons.	Rog.	14-I-1648	— 100/101
2.	„	„	10-III-1663	— 111/128
3.	„	„	13-III-1663	— 111/128
4.	„	„	21-II-1666	— 113/123
5.	„	„	23-II-1666	— 113/123
6.	„	„	6-III-1668	— 116/46
7.	„	„	26-VI-1668	— 116/102
8.	„	„	25-II-1669	— 116/179
9.	„	„	2-XII-1670	— 118/97
10.	„	„	5-XII-1670	— 118/97
11.	„	„	13-II-1674	— 120/189
12.	„	„	15-II-1674	— 120/190
13.	„	„	5-III-1674	— 120/204
14.	„	„	29-V-1674	— 121/21
15.	„	„	1677	— 122/208
16.	„	„	23-VI-1677	— 122/213
17.	„	„	14-I-1678	— 123/23
18.	„	„	16-I-1678	— 123/23
19.	„	„	4-III-1678	— 123/60
20.	„	„	4-III-1678	— 123/61
21.	„	„	27-III-1679	— 123/240
22.	„	„	27-VI-1681	— 125/101
23.	„	„	11-VIII-1681	— 125/118
24.	„	„	10-VI-1682	— 125/251
25.	„	„	20-III-1683	— 126/53
26.	„	„	23-II-1685	— 127/154
27.	„	„	20-III-1696	— 134/170
28.	„	„	8-III-1698	— 134/190
29.	„	„	22-III-1701	— 135/136
30.	„	„	13-II-1705	— 139/113

31.	„	„	1705	— 139/126
32.	„	„	24-IV-1709	— 142/57
33.	„	„	28-V-1709	— 142/83
34.	„	„	30-III-1711	— 143/121
35.	„	„	30-III-1711	— 143/123
36.	„	„	30-III-1711	— 143/123
37.	„	„	29-IV-1715	— 146/46
38.	„	„	10-V-1718	— 148/110
39.	„	„	22-IV-1721	— 150/72
40.	„	„	29-V-1721	— 150/81
41.	„	„	27-V-1721	— 150/76
42.	„	„	29-V-1721	— 150/82
43.	„	„	27-VI-1721	— 150/101
44.	„	„	23-I-1725	— 152/48
45.	„	„	23-I-1725	— 152/49
46.	„	„	11-VI-1725	— 152/117
47.	„	„	15-III-1726	— 152/216
48.	„	„	23-III-1726	— 152/222
49.	„	„	10-VII-1726	— 152/42
50.	„	„	18-VII-1726	— 153/46
51.	„	„	18-VII-1726	— 153/47
52.	„	„	27-VIII-1726	— 153/60
53.	„	„	III-1727	— 153/120
54.	„	„	28-III-1727	— 153/130
55.	„	„	8-IV-1727	— 153/135
56.	„	„	24-V-1727	— 153/159
57.	„	„	28-VI-1727	— 153/169
58.	„	„	28-VI-1727	— 153/170
59.	„	„	7-VII-1728	— 154/42
60.	„	„	29-XI-1728	— 154/80
61.	„	„	16-III-1731	— 155/80
62.	„	„	10-XII-1733	— 156/75
63.	„	„	10-XII-1733	— 156/77
64.	„	„	10-XII-1733	— 156/77
65.	„	„	10-V-1735	— 156/225
66.	„	„	26-V-1735	— 156/231
67.	„	„	26-V-1735	— 156/231
68.	„	„	8-VI-1735	— 156/235
69.	„	„	19-I-1740	— 159/82
70.	„	„	28-V-1745	— 162/63
71.	„	„	8-VI-1746	— 163/18
72.	„	„	17-VI-1746	— 163/25
73.	„	„	17-VI-1746	— 163/27
74.	„	„	20-III-1749	— 164/102
75.	„	„	28-IV-1749	— 164/122
76.	„	„	28-IV-1749	— 164/125
77.	„	„	14-XI-1752	— 167/9
78.	„	„	27-III-1754	— 168/20

79. „ „ 30-V-1754 — 168/70
80. „ „ 30-V-1754 — 168/74
81. „ „ 2-IV-1756 — 169/146
82. „ „ 10-II-1759 — 171/163
83. „ „ 28-II-1759 — 171/172
84. „ „ 5-III-1759 — 171/177
85. „ „ 20-II-1760 — 173/188
86. „ „ 30-III-1762 — 174/124
87. „ „ 13-IV-1763 — 174/123
88. „ „ 10-XII-1763 — 175/45
89. „ „ 30-I-1764 — 175/85
90. „ „ 30-VI-1764 — 175/194
91. „ „ 30-VI-1764 — 175/198
92. „ „ 6-VIII-1764 — 176/1
93. „ „ 17-I-1765 — 176/57
94. „ „ 25-III-1766 — 177/95
95. „ „ 10-I-1767 — 178/17
96. „ „ 13-VII-1769 — 180/13
97. „ „ 18-VII-1769 — 180/17
98. „ „ 18-II-1779 — 187/164
99. „ „ 26-IV-1779 — 188/3
100. „ „ 26-IV-1779 — 188/6
101. „ „ 26-VIII-1783 — 191/165
102. „ „ 22-IV-1784 — 192/98
103. „ „ 22-VI-1784 — 192/151
104. „ „ 1-VII-1784 — 192/168
105. „ „ 19-V-1787 — 195/50
106. „ „ 16-XI-1791 — 198/189
107. „ „ 8-VIII-1797 — 204/126
108. „ „ 9-X-1802 — 208/220
109. „ „ 2-V-1804 — 210/VII/45
110. „ „ 28-VI-1634 — 94/75
111. „ „ 8-VII-1634 — 94 /78
112. „ „ 4-VIII-1634 — 94/109
113. „ „ 8-V-1637 — 95/108
114. „ „ 18-IV-1652 — 104/10
115. „ „ 9-VIII-1657 — 108/9
116. „ „ 15-VII-1667 — 115/93
117. „ „ 10-VII-1671 — 118/219
118. „ „ 30-I-1672 — 119/66
119. „ „ 18-V-1673 — 120/77
120. „ „ 4-XI-1673 — 120/143
121. „ „ 5-V-1674 — 121/8
122. „ „ 15-I-1675 — 121/88
123. „ „ 4-III-1678 — 123/60
124. „ „ 27-VI-1681 — 125/102
125. „ „ 14-III-1682 — 125/251
127. „ „ 19-VI-1693 — 132/250

128.	„	„	29-XI-1700	— 137/23
129.	„	„	22-XI-1701	— 137/135
130.	„	„	26-VII-1715	— 146/106
131.	„	„	10-V-1718	— 148/113
132.	„	„	20-XII-1726	— 153/97
133.	„	„	10-I-1730	— 154/151
134.	„	„	10-VI-1730	— 155/2
135.	„	„	10-VI-1730	— 155/3
136.	„	„	10-VI-1730	— 155/3
137.	„	„	26-VI-1745	— 167/120
139.	„	„	23-XI-1758	— 171/124
140.	„	„	30-III-1761	— 173/56
141.	„	„	6-VI-1761	— 173/95
142.	„	„	6-VI-1761	— 173/95
143.	„	„	27-VI-1761	— 173/104
144.	„	„	28-III-1763	— 174/104
145.	„	„	9-I-1775	— 184/9
146.	„	„	18-IV-1782	— 190/103
147.	„	„	29-IV-1782	— 190/124
148.	„	„	18-VI-1782	— 190/103
149.	„	„	11-VI-1783	— 191/80
150.	„	„	27-V-1784	— 192/129
151.	„	„	14-IV-1785	— 193/66
152.	„	„	17-VIII-1785	— 193/146
153.	„	„	19-XI-1785	— 193/163
154.	„	„	24-XI-1785	— 193/167
155.	„	„	2-I-1786	— 193/200
156.	„	„	24-I-1786	— 193/215
157.	„	„	22-IV-1786	— 194/51
158.	„	„	27-IV-1786	— 194/58
159.	„	„	27-VI-1786	— 194/113
160.	„	„	1-II-1786	— 194/2
161.	„	„	3-VIII-1786	— 194/125
162.	„	„	30-VII-1787	— 195/98
163.	„	„	26-VIII-1789	— 196/166
164.	„	„	22-VII-1788	— 196/28
165.	„	„	9-XII-1791	— 198/219
166.	„	„	19-XI-1785	— 193/163
167.	„	„	10-V-1799	— 205/231
168.	„	„	17-VI-1800	— 207/99
169.	„	„	30-VI-1800	— 207/106
170.	„	„	24-VII-1800	— 207/126
171.	Cons.	Maius.	6-III-1705	— 52/39
172.	„	Minus	30-XII-1665	— 82/136
173.	„	„	13-II-1666	— 82/151
174.	„	„	5-X-1670	— 83/156
175.	„	„	15-I-1672	— 84/7
176.	„	„	9-III-1674	— 84/157

177. „ „ 14-II-1674 — 84/120
178. „ „ 2-IV-1688 — 86/76
179. „ „ 23-XII-1688 — 86/93
180. „ „ 24-X-1715 — 90/37
181. „ „ 1-VIII-1731 — 92/240
182. „ „ 14-VII-1746 — 96/42
183. „ „ 15-V-1749 — 96/244
184. „ „ 11-III-1759 — 99/46
185. „ „ 9-VIII-1776 — 104/217
186. „ „ 17-II-1783 — 106/186
187. „ „ 25-II-1785 — 107/102
188. „ „ 11-X-1786 — 107/261
189. „ „ 16-V-1789 — 108/228
190. „ „ 18-III-1797 — 111/238
191. Sanità 1716—1815 god.
192. Libro de diversis di Breno 10-VII-1726 — 2/12
193. Diversi di Stagno 15-VII-1669 — 50/175
194. Libro delli Ill. S. S. Prov. e Sin. di Stagno — 21-III-1676 — fol. 36
196. Diversa di Stagno — 21-II-1696 — 56/9
197. Fedi e atestati — 20-IV-1806 — 592/137
198. „ „ — 30-VIII-1805 — 592/109
199. Isprave i akti — Početak XVII stoljeća — 3059
200. Procurae de Notarie — 3-IV-1632 — 35/25
201. Isprave i akti — 26-XI-1691 — 2053/17
202. „ „ — 23-I-1698 — 2053/17
203. Lettere di Ponente (27. 6) — 32/194
204. Diversi de foris 25-VIII-1789 — 212/120
205. „ „ 16-II-1797 — 220/117
206. „ „ 3-VII-1797 — 221/160
207. „ „ 14-VII-1799 — 224/139
208. „ „ 29-VIII-1799 — 224/211
209. „ „ 2-XI-1801 — 228/211
210. „ „ 3-XII-1802 — 230/143
211. Isprave i akti 9-VIII-1764 — 3184/14
212. „ „ 16-XII-1766 — 3184/17
213. „ „ 7-VIII-1769 — 3184/19
214. „ „ 7-VIII-1769 — 3184/19
215. „ „ 11-VII-1774 — 3184/26
216. „ „ 7-IV-1777 — 3184/31
217. „ „ 9-VI-1779 — 3184/34
218. „ „ 11-V-1782 — 3184/42
219. „ „ 24-IX-1784 — 3184

II

Naučna biblioteka — Dubrovnik

221. Ign. Giorgi — De Herba Tabaci — Br. 332.

III

Razna literatura

222. *Vojnović Kosta*
Carinski sustav Dubrovačke republike
Rad Jugoslavenske akademije knjiga 129 — 1896.

223. *Kojaković Vl.*
Dubrovnik u privatnom životu.

224. *Muljačić Žarko*
Popis stanovništva u Dubrovačkoj republici
Dubrovački vjesnik god. 1953/133

225. *Ing. Kapor Ambroz*
Proizvodnja duhana u BiH — Dubrovnik 1954.

226. *Ing. Kapor Ambroz*
Prerada duhana u BiH — Dubrovnik 1954.

227. *Ing. Kapor Ambroz*
Crnogorski i albanski duhani na dubrovačkom tržištu u XVIII stoljeću (rukopis)

LOVRE KATIĆ

VEZA PRIMORSKE DALMACIJE KROZ KLIŠKI PROLAZ OD PRETHISTORIJE DO PADA VENECIJE

Malo se koji grad tako veličanstveno i vrletno uzdiže iznad bujne doline upravo pod oblake između brda i planina kao Klis. Taj grad, koji zatvara upravo prolaz između primorskih i zagorskih strana, osim što je važan kao strategijska tačka, još je i lijep, osobito gledan u nebeskom plavetnilu s mora i iz solinske ravnice, jer s njega puca pogled na sve strane tamo do Trogira pa prema Omišu, Braču, Hvaru i Visu, a u zaleđu prema Sinju i Poljicama. Pučka je predaja okitila pričom njegov postanak, kako sam čuo od staroga Klišanina: Jedna kraljica motrila Klis kad još nije bila tvrđava na njemu, pa uskliknula: »Lijepa li konja, da je još sedlo na njemu!«

Postanak se Klisa gubi u tami vjekova. Nema nikakvih tragova o kakvu pretpovijesnom naselju u Klisu, ali su se našli u nešto daljim mjestima: u Vranjicu, Solinu i Dugopolju. Nema sigurnih dokaza ni da je bio utvrđen u doba rimske vlasti, ali našlo se pod Klisom i oko njega nekoliko nadgrobnih spomenika i natpisa rimskih.[1] Nekoliko grobova iz toga vremena usječenih u živom kamenu nalazi se u predjelu Kopilica i nad potokom sv. Ilije, koji teče od Rupotina u Solinsku rijeku. Osim grobova poznata su i dva žrtvenika posvećena geniju kolonije Salone, a nađena su nedaleko od kliške tvrđave.[2] I na Grebenu prema Klisu otkopano je jedno groblje rimsko.[3]

U Klapavicama sjevero-istočno od Klisa, gotovo uz samu današnju cestu koja vodi u Dugopolje, u mjestu zvanu »Crikvina« Bulić je otkrio zidove male crkve iz VI–VII stoljeća, koja je bila sagrađena na ruševinama jedne vojničke zgrade. U grobovima oko crkve našle su se naušnice iz hrvatskog doba i to iz IX–X stoljeća, a u apsidi

[1] Bullettino di archeologia e storia dalmata XXI, 161, 220 — VIII, 30 XI, 178 — XXII, 5, 177 — XXIII, 10.

[2] Lj. Karaman, Oko drevne tvrđave kliške, — izdala M. H. 1939., str. 97.

[3] L. Katić, Rimsko groblje na Grebenu kod Klisa — Vjesnik za arh. i pov. dalm. LIV, 1952., str. 196–197.

crkvice jedan mali brončani kadionik s lancem i s golubicom na pokrivalu. Interesantno je da je u kadioniku u času nalaza bilo nešto ugljena, što je znak da je bio u porabi sve do časa svoje propasti i da je crkva bila iznenada porušena, a ne polako napuštena.[4]

U polju pod Klisom jedan predio i danas zovu »Kamenice« po sarkofazima koji su se tu viđali, a na sjeveroistoku tvrđave opažaju se tragovi rimskoga tabora u dolini oko potoka.[5]

Po izvorima ne možemo tačno odrediti do koje se granice protezalo splitsko, a do koje solinsko-kliško polje u doba dolaska Hrvata, ali u rimsko doba Ager salonitanus obuhvaćao je Klis i današnji Split. Iz Salone pa preko kliškog klanca prolazile su tri rimske ceste u unutrašnjost zemlje. Namjesnik P. Cornelius Dolabella kao legatus Illyrici superioris (Dalmatiae) od godine 14–18. dao je sagraditi cestu dugu sedamdeset i sedam i po hiljada koraka rimskih. Ta je cesta dopirala »usque ad imum montem Ditionum Ulcirum«, a to je selo Grab iza Dinarskih Alpi. Cesta je prolazila od Salone preko Klisa, Dicma, Sinja, Čitluka, Vrlike, Knina, dolinom Butišnice do Graba. Druga je cesta vodila iz Salone preko Klisa na Aequum (Čitluk kod Sinja) i dalje preko Prologa. Treća se pružala iz Salone preko Klisa na Trilj (Tillurio) i dalje u Bosnu preko Aržana i Buškog Blata.[6]

Kliški klanac, kroz koji su prolazile ove važne strateške ceste, nije mogao biti otvoren i samo se po sebi traži da bude utvrđen, no za sve dokaze života oko Klisa u starom vijeku nema nijedan izričiti da bi na onome brijegu bila kakva tvrđava.

Neki su držali da je Klis stari Andetrium, ali po Mommsenu noviji povjesnici ubiciraju Andetrium tamo gdje je danas selo Muć.

Ipak sam položaj Klisa, naime klanac usred kojega se diže uzvisina na kojoj leži grad, čini se da se spominje 535–536. godine. Bizantinski pisac Prokopije naime pripovijeda da je za gotskoga rata Konstancijan, vojskovođa i inžinjer cara Justinijana, doplovivši iz Epidaura do Salone dao naredbu da vojska zaposjedne neki klanac ispred grada Salone, a drugoga klanca ispred Solina nema osim Klisa.[7]

Ime Klisa prvi spominje car i pisac Konstantin Porfirogenet u svome djelu »De administrando imperio« (Kako se upravlja carstvom). On pripovijeda da se u Solinu svake godine sakupljala vojska, tisuću momaka, koja je polazila u Klis, a odatle na obale Dunava da čuva granicu protiv Avara. Jednom su Avari zasužnjili tu tisuću Rimljana te obukavši se u njihova odijela i idući pod rimskim zastavama prevarili posadu u Klisu koji je udaljen 4000 koraka od Salone i ušli u tvrđavu, a odatle i u Salonu i osvojili je.[8] To je bilo

[4] Fr. Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji, str. 75. — Bulletino 1907., str. 101–127.

[5] Bulić-Jelić-Rutar, Vođa po Splitu i Solinu (tal.) 1894., str. 269.

[6] Antun Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji — Vjesnik za a. i h. d., sv. LI, 1940., str. 125 i dalje.

[7] Nodilo, Historija srednjega vijeka II sv., str. 379.

[8] Konstantin Porfirogenet, De administrando imperio gl. 29, str. 125–128.

614 godine. Malo potom došli su Hrvati u današnju domovinu i kao saveznici cara Heraklija pobijedili Avare i zauzeli zemlju.

Salona je ostala u ruševinama iz kojih se nije digla, a Hrvati se naselili na njezinoj periferiji podigavši uza nju novo naselje Solin. Zemlja od Mosora do Trogira postala je jedna od četrnaest hrvatskih županija, Parathalassija, a njezin župski grad Klis. Parathalassia, primorska župa, sterala se od Klisa do Trogira zahvaćajući preko Mosora Dugopolje, a kod Trogira Velo polje do Labina, imajući u svojim granicama i Radošić. Na istoku joj je bila granica rječica Žrnovnica, a prema Splitu crta Suhi most Dujmovača prema moru a prema Mosoru »Granica« pod Kučinama. (Granica se godine 1144. zove jedna zemlja u Splitskom polju. Ta se granica prema Splitu dade izvesti analizom posjeda splitske crkve sv. Dujma i zadužbine kraljice Jelene, Gospe od Otoka u Solinu.)

U toj kliškoj župi odigrat će se podno Klisa najvažniji događaji hrvatske povijesti, dapače tu u solinskoj Rupotini pod samim Klisom prvi put će odjeknuti ime Hrvat u vezi s Trpimirovom zadužbinom.

Vrlo je interesantna povijest postanka te zadužbine pod gradom Klisom. Knez je Trpimir hodočastio u neko svetište u Italiji pa je na prolasku kroz gornju Italiju dao upisati svoje ime u Evanđelistar koji se danas čuva u Cividalu. To je bilo oko godine 846. Tada je u Furlaniji boravio na dvoru grofa Eberharda čuveni sredovječni dogmatičar monah Gottschalk, i Trpimir se s njim sastao, dapače na povratku u domovinu Trpimir je toga monaha poveo sa sobom u Hrvatsku. Gottschalk je ostavio u jednome svom djelu upisane uspomene na svoj boravak kod kneza. On je dapače nagovorio kneza da dovede u svoju kneževinu redovnike sv. Benedikta, za koje je Trpimir popravio pod Klisom u solinskim Rižinicama stari rimski samostan i crkvicu uza nj i tu ih naselio. Ne imajući knez dosta novca kojim bi nabavio sve potrebno za crkvu pozajmio je jedanaest librica srebra u splitskog nadbiskupa Petra i izdao mu u ime zahvalnosti darovnicu kojom je odredio da se ona desetina od plodova koja se dotada davala crkvi sv. Jurja na Putalju iz dvorca u kliškom polju još od doba kneza Mislava unaprijed ima davati istoj crkvi, ali crkva postaje vlasništvo splitskog nadbiskupa, koji će uživati i crkvu i velik kompleks zemljišta oko nje. U toj se povelji od godine 852. knez zove: »Ja Trpimir Božjom pomoću knez Hrvata.«

Bulić je godine 1895. otkopao crkvu i uza nju samostan. Na crkvenom pragu pisalo je »(Orate) pro duce Trepimero — Molite za kneza Trpimira.«

Interesantno je zabilježiti da se u jednoj zemljanoj posudi našlo maslina kojima su se hranili hrvatski samostanci, a ostale su kao posljednji obrok njihov kad je propao samostan. Tako je natpis poče-

tak slavnih dana hrvatskoga kulturnog života, a masline tužni svršetak pred nepoznatom nam katastrofom i bijegom.[9]

U to doba kad je vladao knez Trpimir župe su hrvatske već bile uređene pa za Trpimirova nasljednika poznat nam je kliški župan Sebidrag. On je godine 892. potpisan kao svjedok na povelji Mutimirovoj kad taj presuđuje u sporu zbog Putalja između splitskoga nadbiskupa Petra i ninskoga biskupa Adelfrede te dosuđuje Putalj nadbiskupu Petru.

Ne treba istovetovati župski grad Klis s gospodarskim dvorcem koji se spominje u Trpimirovoj povelji. Dvorac (curtis) kao skup gospodarskih zgrada morao se nalaziti u polju,[10] a grad, koji je služio za zbjeg i obranu u ratu, bio je na mjestu gdje se kasnije razvila kliška tvrđava. Trpimirov je dvorac (curtis) po svoj prilici bio u Kliškom polju u blizini Solinske rijeke, na obalama koje su se u IX–X stoljeću podigle mlinice, samostani i crkve.

Na »Majdanu« na desnoj obali rijeke pronađeni su starohrvatski grobovi i građevni spomenici iz IX–X stoljeća koji su bili podignuti nad ostacima rimskoga zaseoka (villa rustica) iz III–IV stoljeća. Zlatni prilozi u grobovima, dva para zlatnih naušnica i jedan zlatni đerdan, pa pozlaćene naušnice i prstenje svjedoče da je u blizini stanovao bogat rod, a to je mogao biti samo županov ili knežev.[11]

U isto doba kad su benediktinci obnovili crkvicu i samostan u Rižinicama i kad je nastala ta crkva na Majdanu bez sumnje je obnovljena i crkvica u Klapavicama, pa tako oko Klisa možemo konstatirati dosada pronađena naselja.

Najvažnija tačka u kliškoj župi bila su naselja u Solinu, gdje su bili kraljevski dvori i grobovi, a Solin je dio te župe.[12] Ta konstatacija granica kliške župe olakšava nam tumačenje riječi u povelji kralja Petra Krešimira Velikoga, koji tvrdi da drži uzde kraljevstva svoga blažene uspomene djeda kralja Krešimira i oca kralja Stjepana, koji sretno počiva u Kliškom polju (avi mei beatae memoriae Cresimiri regis, patrisque mei regis Stephani in Clisio campo feliciter quiescentis habenas regni retinens).[13]

Za kralja Krešimira njegov unuk Petar ne kaže gdje je pokopan, a za oca Stjepana tvrdi da leži u Kliškom polju. Kralj Krešimir Stariji vlada od 949–969, a njegov sin Stjepan Držislav od 969–997.

Ključ za razjašnjenje riječi Petra Krešimira nalazi se u natpisu Kraljice Jelene. Ona je na Otoku Solinu sagradila Gospinu crkvu i u njoj bila pokopana, a uz tu crkvu podigla je drugu posvećenu sv.

[9] L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira — Katić, Solin od VII—XX stoljeća — Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 1955., str. 8—10.
[10] Fr. Rački, Unutrašnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, str. 227.
[11] Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu, str. 8 — Katić: Solin od VII—XX st., str. 13—18.
[12] Katić, Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu — Rad JAZU knjiga 306, str. 212.
[13] Rački, Documenta, str. 72.

Stjepanu, i u toj su se sahranjivali hrvatski kraljevi. Jelena je pokopana 976. godine i obje crkve bile su dovršene poslije smrti Krešimira Starijeg, njezina muža.[14] Da je kralj Krešimir bio pokopan u crkvi sv. Stjepana, to bi istakao Petar Krešimir, kao što je učinio i za oca, znači, dakle, da je Krešimir bio negdje drugdje sahranjen jer po svoj prilici do njegove smrti Jelena nije bila još podigla svoje zadužbine. Između 969. godine i 979. crkve su bile sagrađene, pa kao što je Jelena u Gospinoj sahranjena, tako je i Stjepan u crkvi sv. Stjepana, koja je potom postala mauzolej hrvatske dinastije Trpimirovića.[15] Budući pak da se Kliška župa prostire preko Solinske rijeke, to se taj mauzolej na Otoku Solinske rijeke zaista nalazio u Kliškom polju.

Kliška je župa bila kolijevka vladarske porodice Trpimirovića koja je najvećim dijelom posjedovala njezin teritorij, i zato se i nalaze u njoj vladarski dvori u Bihaćima, u Solinu i pod Klisom.

U Bihaćima su izdane prve povelje hrvatskih knezova, u Solinu se pokapaju kraljevi, a to znači da tu i žive, dok su pod Klisom u Majdanu bez sumnje živjeli, kako je već bilo prije o tome govora.

Prvi povijesni dokumenat koji izričito radi o Klisu potječe iz godine 994. Pincius, bugarski boljar, prebjegao je sa svojom porodicom k hrvatskomu kralju Stjepanu Držislavu koji je Bugare nastanio u kliškom varošu. To pripovijeda sam Pinčo u svojoj ispravi o gradnji crkve sv. Mihovila u Solinu. Isprava je iz godine 994. Druga isprava iz 1000. godine pripovijeda kako je kralj dao Bugarima za gradnju crkve kamenje iz solinskoga amfiteatra. U ispravi se spominju imena ondašnjih crkvenih i državnih dostojanstvenika, pa se kaže da je u Splitu i u Klisu bio »princeps Florinus«, dakle knez načelnik u ta dva grada.

Istina, te su isprave neki povjesnici proglasili falsifikatima XV stoljeća, a drugi, prerađenima u XIII stoljeću, ali u suštini istinitima. Među prve pripada Šišić, a među druge Rački i Drinov. Danas je posve vjerojatno da su isprave do nas došle u obliku Registra u koji su skraćene unesene, ali za povjesničku eksploataciju vrijedne.[16]

KLIS POSLIJE PROPASTI NARODNE DINASTIJE

S vremenom se sve više javljaju vijesti o Klisu. Kako je Klis bio župski grad, dakle središte političke vlasti u tome kraju, posve je naravno po bizantinskom običaju da bude i sjedište crkvene oblasti.

[14] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana ed. Rački, str. 55.

[15] Katić, Solin od VII—XX st., str. 196.

[16] Katić, Fundacionalne i druge isprave Sv. Mihovila u Solinu — Anali hist. inst. JAZU u Dubrovniku god. III 1954., str. 58-68.

Zaista tek godine 1185. nalazi se zabilježeno da je Klis imao arciprezbitera (dekana), ali se u jednoj ispravi već godine 1178. bilježi Vlčić (Vilcio), sin kliškoga arciprezbitera. On je morao već biti zreo čovjek kad je vršio tu važnu službu, pa je i njegov otac bez sumnje bio u svojoj časti dosta ranije od godine 1185.

O političkom stanju Klisa u to doba daje nam sliku jedna isprava iz godine 1171. Bizantinski car Emanuel (1168–1180) u borbi s ugarsko-hrvatskim kraljem Stjepanom IV osvojio je Hrvatsku i Dalmaciju, no nije ih posve pokorio, jer su pojedini krajevi čekali prigodu da se odmetnu od bizantinskoga carstva, pa je tako i Klis pristajao uz svoga kralja dok je Split privolio bizantinskomu caru.[17]

Posve je naravno da su ta dva grada, pripadajući dvjema protivnim strankama, vodila borbu između sebe. Kad je prevladao Emanuel i postavio u Splitu svoga namjesnika Konstantina, koji se ponosno pisao »Konstantin sebastos čitavog kraljevstva dalmatinskoga i hrvatskoga«, onda je bila nevolja i Klisu da se pokori vojvodi Konstantinu i da se pomiri sa Splićanima. To se dogodilo u mjesecu travnju godine 1171. Splićani su tada izdali ispravu kojom su se obavezali na mir i utvrdili ga između sebe i kliškoga župana Saracena i Bratočaja, suca grada Klisa (iudex castri Clisse) i njihovih drugova Radonje, svećenika Petra, svećenika Dražinje, zapovjednika broda Vučidruga (nauclerus Vilcodrug), Desinje, Tolica, Junote, Desimira, Boleslava, Tolimira i drugih 150 Klišana. Taj mir sklapaju pred vojvodom Konstantinom i njegovom družbom. Među ostalim obvezuju se Splićani: ako neznalice kûpe kojega Klišanina od tuđina, pustit će ga slobodna, ako im se vrati cijena kupnje i doda još jedan dukat.

Ako li pak znalice (tj. znajući da je rob Klišanin) kupe Klišanina i protiv njegove volje, onda neka ide slobodan bez ikakve naplate cijene i otkupa. Ako pak Klišanin Klišanina proda, Splićanin će ga prodati za koliko god može.

Što su Klišani za vrijeme rata protiv Splićana učinili, nek ide u zaborav, ali za doba mira imaju se Splićani s Klišanima parbiti pred kliškim županom i sucima. Ako župan ili sudac kliški ne dosudi Splićanima pravicu, onda oni imaju pravo pozvati ih na sud pred vojvodu (Konstantina). Ako koji Splićanin ukrade nešto Klišanima, neka sve vrati ili neka se on preda Klišanima. Klišani su dužni čuvati splitsko polje i imanje od lupeža i protiv stranaca.

Tu su pogodbu potpisali u ime Splićana između ostalih Vučina Sagarelle, župan Drago, Jure Sulica i Drago Gumay, dakle ljudi hrvatskoga imena, a uz njih drugih sedam latinskoga i bilo je pri tomu prisutno još 150 građana.

Te su borbe zapravo bile dio rata koji se vodio između ugarsko-hrvatskoga kralja i bizantinskoga cara. Vojvoda kralja Stjepana IV Relja pustošio je splitsko polje i prijetio se Splićanima da im neće

[17] Klaić Vj., Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, Zagreb 1881. II, str. 99.

ostati ni toliko vina koliko je potrebno za jednu misu. On se, naravno u toj borbi upirao na Klis. Splićani, makar da su ubili Relju, ipak su bili prisiljeni konačno priznati vlast ugarsko-hrvatskoga kralja. Kad je pak bizantinski vojvoda Andronik potukao 1168. kraljevu vojsku, onda su Hrvatska i Dalmacija ostale za 13 godina pod vlašću cara Emanuela Komnena, pa su Split i Klis ostali u istoj državi i sklopili su spomenuti mir 1171.

Ispravu je napisao Dujam, primancir crkve sv. Dujma (treći po časti svećenik u kaptolu) i bio je svjedok na njoj.[18]

Ta nam isprava svjedoči da je Klis bio sijelo župana, da je bio slobodna općina sa svojim sucima, a što se u gradu nalazi i nauclerus (zapovjednik ili kormilar na brodu) nije se čuditi kad je Klis sijelo podmorske župe, pa po tome možemo naslućivati da je u današnjem kaštelanskom zaljevu imao i brodovlje.

Doskora su se prema tim pogodbama mira stale i parnice rješavati zbog nanesene štete za vrijeme rata između Klisa i Splita.

U suglasnosti s ustanovama mira Dujam, sin Prestancijev, zajedno sa svojim rođacima pozvao je godine 1178. na sud pred bizantinskoga vojvodu Filokala Hrvate Kukare i sinove Berivojeve, koji su za vrijeme rata zapremili njegove zemlje i gospodarski dvorac pod Perunom u Žrnovnici. Bizantinski vojvoda sa svojim sucima odredio je dva pristava da uvedu u posjed Dujma Prestancijeva i njima uz bok dao Klišane Plazića Andrijanika i nekoga Vukića i k tomu više Hrvata i Splićana. Oni su po imenu Nikifora, valjda djeda Dujmova koji je negda zadobio taj posjed, udarili slovo N po međašima, pa su za taj posao dobili novčanu nagradu. Potom je čitava družina kod crkve sv. Marije u Žrnovnici čitav dan jela i pila.

Uz ostale bili su među njima Sonion i Jakov, sinovi kneza Nikole Aprića i Merdjen, sin Grgurev i Vukota arcipret Kučina. Kasnije je onaj Merdjen tražio od Dujma dvije zemlje kao svoje. Nakon mnogo pravdanja Dujam je pozvao Merdjena na sud pred kneza Nikolu Aprića koji je sudeći po svemu, bio knez kliške općine, jer je sudio po hrvatskome običaju (all' usanza schiavona ne rimesse alla consuetudine – dakle po običajnom pravu Hrvata ili kako kasniji izvori kažu more Croatorum). Merdjen se zadovoljio da mu Dujam dade jedan romanat i odrekao se svojih prava.[19] Taj hrvatski običaj nije drugo nego da se pred vlašću po zakletvi stranke utvrdi čije je pravo.[20]

U prvome slučaju tražio je pravdu Splićanin Dujam, i zato je sudio splitski bizantinski vojvoda, u drugome pak gonio je Dujma Klišanin Merdjen, i zato sudi kliški knez Nikola Aprić, posve, dakle, u skladu s ustanovama mira iz godine 1171.

[18] Smičiklas, Codex diplomaticus II, str. 129–130.
[19] Smičiklas, Cod. dipl. II, str. 157–158.
[20] Katić, Četiri poljičke isprave iz četrnaestoga stoljeća — Anali god. II, str. 97–98.

Knez Nikola Aprić naslijedio je bez sumnje župana Saracena, koji se spominje kao kliški knez u ispravi o pomirenju Klišana i Splićana. Sama istovetnost imena Saracena ne mora značiti i istovetnost osobe Saracena, nasljednoga kneza Šibenika, oca kneza Domalda, kojeg neki povjesnici smatraju istovetnim s onim kliškim Saracenom.

Ne može se utvrditi tko je držao Klis od 1178–1221. godine. Samo znamo da je u to vrijeme bio u Klisu arcipret Vuk jer on potpisuje odluke crkvenoga sabora koji se držao u Splitu u crkvi sv. Andrije godine 1185. Na tome je saboru određeno po razgraničenju biskupija da splitskoj crkvi pripadaju parohije (zapravo dekanati): Klis, Skale, Zmina (Muć), Cetina, čitavo Livno, Mosor, i Dol do Vrulje.[21] Odluke su potpisali biskupi sufragani, zatim splitski kanonici i odmah poslije njih kliški arciprezbiter Vukota i potom drugi Vukota, arciprezbiter u Kučinama. Kliški je dakle arciprezbiter bio po dostojanstvu odmah poslije kanonika. Vidjet ćemo kasnije da je jedan kliški arciprezbiter bio ujedno i kanonik splitski (19. III 1375).

KLIS U XIII STOLJEĆU

Smrću cara Emanuela (1180) prestala je vlast Bizanta u Hrvatskoj i Dalmaciji, pa se s ostalom zemljom i Klis vratio pod žezlo ugarsko-hrvatskoga kralja. Kralj je Bela III zauzeo svu zemlju, a godine 1186. odrekao se bizantinski car Izak II Angelo svih prava na Hrvatsku i Dalmaciju.

Iz toga doba poznati su neki dokumenti koji nam osvjetljuju ekonomske prilike u Klisu. Klišani su imali na Solinskoj rijeci jednu polovicu mlina (calavagia tj. danas kolovaja, što znači žlijeb koji dovodi vodu na mlin.) Klišanin Vukoj zamijenio je 23. III 1198. sa samostanom sv. Stjepana »de pinis« (pod borovima) u Splitu svoju polovicu mlina u Solinu za neke zemlje u Žrnovnici.[22]

Pismo označuje Vukoja kao nećaka Krukanova prešućujući mu roditelje, što znači da je Krukan bio ugledan čovjek i dobro poznat u Splitu. Možda je bio i kakav funkcionar kliške općine.

U vezi sa solinskim mlinovima spominju se i neke kliške zanatlije i dva kraljevska konjušara (staffieri) godine 1198. Stanika Valar (valjda Volar) tražio je običajan porez od solinskih mlinara, koji su bili dužni davati nadbiskupu svake subote određenu mjeru pšenice, osim u osmini Božića i Uskrsa. Volar je tražio porez i za te dvije sedmice, ali su se mlinari oprli i doveli pred splitskoga suca Formina za svjedoke kraljevske konjušare Kacigu i Vlkonju i druge zanatlije iz Klisa. Oni su svjedočili u prilog mlinarima pred Vlkanom

[21] Cod. dipl. II, 193.
[22] Cod. dipl. II, 292.

pristavom da niti su oni igda za te dvije sedmice utjerivali porez, niti vidjeli da ga je tko drugi pobirao. Tako su mlinari dobili parnicu.[23]

Iz svega toga može se zaključiti da su Klišani pobirali nadbiskupov porez i da je u Klisu bilo raznih zanatlija i kraljevskih službenika, a to posljednje svjedoči da je Klis u to vrijeme kraljevski grad. Svršetkom XII i početkom XIII stoljeća do 1210. godine ne znamo tko je gospodar Klisa. Godine 1207. postao je splitskim knezom Domaldo od roda Svačića. Tada počinje posebno razdoblje povijesti dalmatinskih gradova, kada hrvatske velikaše iz zaleđa ti gradovi biraju svojim knezovima da pomoću njih zaštite svoje slobode i trgovinu, a velikaši dolaze do gotova novca koji dobivaju kao plaću za svoju službu, a poznato je kako su oni oskudijevali gotovinom.

Godine 1210. prolazili su preko Splita poslanici urotnika protiv kralja Andrije II, da iz Carigrada dovedu u Ugarsku i uzvise na prijestolje kojega od njegovih rođaka koji su živjeli na bizantinskom dvoru.

Domaldo ulovi urotnike i vrati ih u Ugarsku kralju Andriji, a on u znak zahvalnosti pokloni Domaldu Cetinu s Triljem. Je li tada Domaldo dobio i Klis? Klaić tvrdi da je Klis bio u Domaldovim rukama već od godine 1210, no za to nema dokaza u izvorima.[24]

Godine 1217. nalazio se kralj Andrija u Splitu na prolazu u Svetu Zemlju. Splićani su ga dočekali, i on im je zato ponudio Klis, da im bude dobra zaštita njihovu gradu, »ali Splićani, po svome običaju, malo mareći za opću korist, brinuli su se svaki za sebe« i nisu primili kraljevu ponudu, našto je on predao Klis templarima, a ne kojemu velikašu, jer je znao da Splićani trpe mnogo nevolja od onoga grada.

Tako je red templarski dobio Klis i po odredbi kraljevoj morao je neki broj tih redovnika stanovati u Klisu i čuvati grad.[25]

Uto je doba bio knez splitski Domaldo (do 1221 godine), pa nije isključeno da su Splićani po njegovu nagovoru odbili kraljevu ponudu, a Domaldo time mislio kako bi ga on dobio.

Kasniji će nam događaji osvijetliti Domaldovu želju. Godine 1221. zbacili su Splićani Domalda s kneževske časti, a nju podijelili Višenu Bribirskomu iz Zvonigrada u Lici. Jasno je da je Domaldova stranka ostala u manjini, ali je ipak još bila jaka. Doskora je Višena svladao i pogubio njegov rođak Grgur Bribirski, a Splićani izabrali za kneza Petra Humskoga koji tek što je primio tu čast odmah se vratio u svoj Hum jer mu ga je Grgur Bribirski nemilo poharao.

Domaldova stranka u Splitu i crkveni ljudi s njom nastojali su onemogućiti Petra Humskoga, jedni zbog svoje koristi, a drugi zato što je bio bogumil. Da se dokopa Klisa, čini se da je Domaldo preko

[23] Cod. dipl. II, 308. — Katić, Solinski mlinovi u prošlosti — Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 2, str. 207-211.
[24] Klaić, Opis zemalja II, 99.
[25] Thomas Archid., Historia sal. ed. Rački, str. 90.

svoje stranke rovario protiv njih u Splitu. Ta je stranka širila nekoje klevete protiv templara i raznim makinacijama nastojala omraziti im boravak u Klisu. Posljedica je toga bila da su templari napustili Klis i predali ga Domaldu, a u zamjenu dobili od njega Šibenik. Tako je Domaldo godine 1221. zaposjeo Klis.

Toma Arcidjakon pripovijeda da se Domaldo lukavo pretvarao da želi živjeti u miru sa Splićanima, ali u sebi čekao zgodan čas da im se osveti zato što su ga zbacili s kneževske stolice. To je lakše mogao jer je bio u taj čas dobro viđen kod kralja, pa je i ona zamjena Šibenika za Klis izvršena po kraljevoj volji. To izričito tvrdi papa Aleksandar IV u pismu koje je poslao 2. IV 1255. zadarskom nadbiskupu, opatu sv. Krševana u Zadru i ninskom arcidjakonu. U pismu papa tvrdi da je kralj Andrija učinio onu zamjenu, a kasnije je potvrdio i Bela IV. Domaldo je, dakle dobio Klis iz kraljevih ruku.[26]

Domaldo nije dugo čekao. Trećega dana poslije blagdana svih svetih, dakle 4. XI, prosuo se glas po Splitu da su nekoji pljačkaši prodrli u polje. Čitav grad skoči na oružje, pa kad prijeđoše solinski most (tj. kad stupiše na kliški teritorij) nekoliko konjanika Domaldovih siđe prema Splićanima, našto se oni rastrkaše kojekuda. Tada ih je bilo zasužnjeno više od 60 plemića i gradskih bogataša i biše sramotno odvedeni u Klis k Domaldu. Iste je noći poslao Domaldo u splitske torove svoje ljude koji su odatle odveli oko 30.000 ovaca, a pastire povezali. Splitske zasužnjene plemiće Domaldo prinudi raznim nevoljama da mu dadu novaca.[27]

Domaldo nije imao mjere u svojoj silovitosti pa je doskora izgubio milost u kralja Andrije, koji je i onako bio vrlo nestalne ćudi te što je darovao jednome, lako bi porekao i dao drugome. Tako je bilo i s Domaldom. On je pao u nemilost kralja Andrije, pa mu 1223. kralj oduzeo zemlje između Krke i Zadra i darovao ih knezu Grguru Šubiću Bribirskomu. Razlog tome navodi sam kralj, da mu je Domaldo postao nevjeran, a Bribirski su mu uvijek dokazivali svoju nepokolebljivu vjernost.[28] Osim sa Splićanima i s kraljem Domaldo je došao u sukob i s Trogiranima. Kako je njegov Klis bio središte kliške ili podmorske župe, to je naravno Domaldo nastojao zadržati sve što je pripadalo toj župi. Trogirske mlinice u Blatu-Pantanu nalazile su se na samoj granici trogirskoga polja i Podmorja. Po kazivanju povjesnika Lucija bile su u Blatu dvije mlinice, na zapadnoj strani za Trogirane, a na istočnoj, na hrvatskom zemljištu, druga za hrvatska sela u Podmorju. Domaldo je stao svojatati obje mlinice. Bila je žestoka ta borba za mlinice, i Lucij pripovijeda da je i njegova rodbina imala okršaja s Domaldom, pa je Matej Lucij bio zasužnjen i čamio je neko vrijeme u kliškim tamnicama. Trogirsko je vijeće 30. V 1239. zaključilo da se ima istjerati iz grada i zapli-

[26] Cod. Dipl. IV, str. 602.
[27] Thomas arc. o. c. 105—107.
[28] Cod. Dipl. III, str. 230, 231.

jeniti imanje svakom Trogiraninu koji bi pomagao, pa i samim savjetom kneza Domalda u pitanju mlinica.

Okružen tolikim protivnicima morao je Domaldo podleći. Knez Grgur Bribirski istisnuo ga je i iz Klisa.

Godine 1227. Grgur kao splitski knez zajedno sa čitavom splitskom općinom i pukom postavlja kliškoga kastelana nekoga Petra, sina pok. župana Medvjeda (Ursica). Kastelan Petar izjavljuje u ispravi od 14. IV 1227. da je primio od Grgura i splitske općine i puka kaštel Klis da ga čuva najprije na čast ugarskoga kralja, a na spas i sigurnost gradova Splita i Trogira. Uz novčano jamstvo svojih rođaka i prijatelja Petar se obavezao da neće glede Klisa ništa poduzimati bez zapovijedi i savjeta njihova i neće ga nikome predati, pa da ga zatraži i sam kralj osobno ili preko kojega principa. Ništa neće učiniti bez savjeta i znanja gradskoga plemstva (delli grandi), nego će kaštel po njihovoj zapovijedi ili predati ili držati. Ako drukčije učini, neka općini pripadne zalog od 10.000 perpera u ime naknade štete.

Ako tko opsjedne Klis, Split će mu pružiti pomoć, a ako mu je ne pruži, onda je Petar zajedno sa svojim zalogom slobodan, osim da preda kome kaštel za novac ili kakvu korist. Jednako je slobodan, ako ga napadne sama posada Klisa (castellani), pa se ne bude mogao braniti. Nato su se obje stranke zaklele da će se uzajamno pomagati.

I posada se Klisa imala zakleti da će vjerno služiti Splićanima jednako kao da su im sugrađani. Zatim se u ispravi nabraja koliko je koji jamac položio novca. Iz istoga se dokumenta vidi da je Petar bio oženjen kćerju splitskoga priora Madija koji je za nj položio 150 perpera jamčevine.

Pogodba je sklopljena u kneževu dvoru u Splitu uz svečanu zakletvu obiju stranaka. U ime Trogirana bio je prisutan Desa Luke Kažotića. Ispravu je napisao klerik Toma (kasniji poznati pisac i arcidjakon). Petar kao sin županov i zet gradskog priora bio je ugledna ličnost, a i njegov otac bio je, bez sumnje, kliški župan.

Klis je, kako se iz isprave dade zaključiti, bio pod vrhovnom vlašću ugarsko-hrvatskoga kralja, a njim su upravljali Split i Trogir.

Grgur je Bribirski kao splitski knez otjerao Domalda iz Klisa i valjda se na ovu pobjedu Grgurevu odnosi pripovijedanje Mihe Madijeva, splitskoga kroničara, o zasužnjenju Domaldovu.

Ne štedeći svojim perom hrvatske feudalce bez ikakve razlike, Miha s osobitom nasladom pripovijeda da je Domaldo koji je dvadeset Splićana zarobio za to bio kažnjen, jer, dok je bolan ležao u krevetu u gradu Klisu, bio je zasužnjen, ošišan i na magarcu doveden u Split na svoju sramotu i porugu, pa je kasnije u Trogiru kukavno umro.[29]

[29] Micha Madius de Barbezanis, De gestis romanorum imperatorum et summorum pontificum Cap. XXIII.

Izljev bijesa Madijeva posljedica je spoznaje da sami Splićani nisu mogli svladati Domalda već pomoću drugoga feudalca Grgura, kojega su oni izabrali za gradskoga kneza. Hrvatskom i Dalmacijom upravljao je tada mladi herceg Koloman, u čijoj je milosti bio knez Grgur, pa je taj lako kod njega isposlovao da Splićani dobiju Klis, ali kastelan je ipak postao Hrvat Petar.

Dok su se zbivali oko Klisa ti događaji znameniti samo za Klis i bližnju okolicu, dotle se s istočnih strana valjala mutna bujica divljih Tatara, pred kojima se od straha stinula krv u žilama evropskih naroda.

Te je horde natjerao glad koji je u njihovim stranama nastao zbog suše, da traže kruha na sve strane. Odbijeni od Kineza jurnuli su prema zapadu protiv Evrope.

Neodoljiv je bio mongolski ratnik, hitar na malom konju, navikao na glad i žeđu, hrlio je u smrt kao na gozbu. Gradove i sela pretvarao je u pustoš, a za njim su ostajale zemlje popaljene i poharane. Mongoli su pregazili Rusiju, Poljsku i istočnu Njemačku. Jedino im se uspješno oprla Češka sa svojim dobro utvrđenim gradovima. Kroz Karpate su lako prodrli u Ugarsku i potukli kod mjesta Mohi 11. IV 1241. lakoumnu vojsku Bele IV. Splitski pisac Toma Arcidjakon suvremenik je tih događaja pa je zabilježio da je Belina vojska padala kao žir kad potreseš hrastov dub. Sva je zemlja bila pokrita leševima i zavila se u crno od grozote.

Mongoli, njihove žene i djeca za zabavu su ubijali starce, žene i djecu neprijateljsku i ništa ih nije moglo ublažiti ni umilostiviti.

Kralj je Bela najprije pobjegao u Austriju, gdje su ga opljačkali, a onda se sklonio kod Zagreba, no morao je i odatle bježati kad su Mongoli prešli preko zaleđenoga Dunava. Kralj je poslao svoju ženu i djecu u Dalmaciju poručivši Splićanima neka ih čuvaju, no nekoji Splićani nagovoriše kraljicu da se skloni u Klis. Ona ih je poslušala, pa kad je druga splitska stranka došla i molila je da dođe u njihov grad, ona se nije odazvala. Uto je dohrlio i Bela, ali nije ostao u Klisu, već se zatvorio najprije u Split pa zatim u Trogir. Ustopice za kraljem eto i Mongola pod Klis. Penju se kao lisice uz vrleti i bedeme kliške, a Klišani ih obaraju u ponor bacajući na njih veliko kamenje.

Mongolski bojni strojevi nisu dobacivali željezo i kamenje do kliških kula, pa onima kojima se nisu mogle oduprijeti tolike zemlje odolio je hrvatski župan Brativoj.[29a]

Doznavši Tatari da kralj nije u Klisu, napustiše uzaludnu opsadu grada i pođoše u potjeru za kraljem. U Klisu je ostala kraljica Margarita sa svojim dvjema kćerima Margaritom i Katarinom, koje doskora, skršene naporom i iznemogle, umriješe u Klisu. Sada im se nalaze kosti u malome sarkofagu nad glavnim vratima crkve sv. Dujma u Splitu.

[29a] Thomas Arc. o. c. 132—179.

Kralj Bela navraćao se kasnije u Klis poslije odlaska Mongola kad je nastojao urediti poremećene prilike za neprijateljske najezde.

Dok je kralj u listopadu 1242. boravio u Klisu, došli su k njemu poslanici grada Zadra da mu se poklone kao svome zakonitome vladaru i jer su se željeli osloboditi mletačkoga jarma koji ih je tištao tamo od godine 1202 i 1217.

Zadrani su otjerali iz grada kneza Ivana Michelija, kojega su im Mleci nametnuli i s njim zajedno i mletačke građane i poklonili su se kralju, a on im je potvrdio sve povlastice dane im od njegovih pretšasnika i k tome im darovao neke zemlje oko Zadra. Povelju o tome izdao je u Klisu u listopadu 1242.[30]

U to vrijeme još upravljaju Klisom župani koje kralj namješta. Tako Bela naređuje 16. travnja 1243. kliškom županu Aleksandru (comiti zupano de Chlich) neka pomaže Trogirane riječju i djelom i neka ih štiti u svemu, a ujedno istoga dana piše Trogiranima da budu u pomoći njegovu vjernom kumu Aleksandru, županu kliškomu, kad on to zatraži.[31]

Vidjeli smo da su se Klišani i prije bavili mlinarstvom, pa su se po odlasku Tatara vratili svome starom poslu. Tako su četiri Klišanina 15. svibnja 1245. zakupili dva mlina u Stane, udove Ilije Grubišića, a ti su mlinovi bili negda vlasništvo njezina muža. Pogodba o zakupu je interesantna:

»Dužni ste popraviti spomenute mlinove na svoj trošak i pobirati za deset godina njihove prihode isplaćujući meni ili mojim baštinicima šesti dio. Kad se pak navrši deset godina, isplatit ću vam sve troškove kako se zakunete da ste ih imali u tim mlinovima koje ću primiti od vas sa svima postrojenjima i koristima. Te mlinove poslije rečenoga roka neću smjeti dati drugima ako ih vi budete htjeli primiti pod jednakom pogodbom kako ih budem mogla drugima unajmiti. Ipak za koliko vremena budu pusti sve do popravka, za toliko ćete ih držati poslije desete godine po naprijed spomenutoj pogodbi.«[32]

Kralju Beli utisnula se duboko u pamet borba oko Klisa, pa je zato bogato darivao sve učesnike u njoj.

Tako je 22. travnja 1248. Butku Julijanovu darovao jedan posjed u grđevačkoj županiji za mnoge zasluge jer se pokazao vjeran na sve strane, a osobito je korisno izvršio sve što mu je bilo naređeno za sačuvanje Klisa. Kad su Ninoslav, bosanski ban kao knez odmetnutoga Splita i njegovi Splićani ustali da podsjedaju Klis, knez je Butko izložio sebe mnogostrukoj pogibelji i nagnao Splićane u bijeg te mnoge ugledne građane zasužnjio.[33]

[30] Klaić Vj., Povjest Hrvata, sv. I, str. 233 — V. Brunelli, Storia della città di Zara, str. 402. — Cod. Dipl. IV 162—163.
[31] Cod. Dipl. IV, 184—185.
[32] Cod. Dipl. IV, 277—278.
[33] Cod. Dipl. IV, str. 349.

Iste godine 1. svibnja 1248 kralj dariva Herbertu Oslovu za zasluge Rasinju. Između ostalih usluga Herbertovih spominje se da je za vrijeme Mongola pošao s kraljem i čuvao mu sina Stjepana kad je kralj odredio Herberta da sa Stjepanom ostane u Klisu i stanuje u bližnjoj kući kod Stjepana da mu bude zaštita.

Kralj poveljom od 21. siječnja 1249. nagrađuje Pavla, kraljevskoga suca i zaladskoga župana, zbog mnogih zasluga, među kojima se ističe da je Pavao nekoga odmetnika Boyzena »na otoku u dvoboju junački zarobio« (in insula ipse solus solum alium pugna sua viriliter otinuit captivum). Zatim je pri osvajanju Klisa zarobio njegova brata Domalda i zadobio u zamjenu dvanaest kraljevih zarobljenih plemića.[34]

Pobliže ne imenovani otok u blizini Klisa ne može biti drugo nego »Gospin otok« u Solinu gdje su se nalazile zadužbine kraljice Jelene, crkve Bl. Dj. Marije i sv. Stjepana. Već godine 1193. spominje se Bogorodičina crkva pod imenom Gospe od Otoka kad se prodaje jedan mlin »položen u Solinu iza crkve sv. Marije od Otoka«.[35]

Splićani su pali u nemilost već kad je kod njih bio za mongolske najezde kralj Bela, pa se to neprijateljstvo odrazilo i na odnosima između kraljevskoga grada Klisa i slobodne općine splitske.

Toma Arcidjakon pripovijeda o tim borbama. Župan kliški Aleksandar 1243. sišao je sa svojim vojnicima u Solin i susretavši dva mlada splitska plemića napao ih je strijelama i ubivši ih bacio ih je u rijeku. Drugi put su kraljevske čete s Klisa i hrvatska posada iz Knina zajedno udarile na bedeme Splita. Splićani nesmotrenim junaštvom zaneseni i bez bojnoga reda napali su ih, ali su bili poraženi. Taj dan Toma nazva »tužan i nemio.«[36]

Godine 1244. Split je izabrao za gradskoga kneza Matiju Ninoslava kraljeva protivnika, koji je stao napadati Klis i Trogir, pa onaj dvoboj koji Bela spominje u darovnici zaladskomu županu Pavlu bez sumnje se dogodio u tim borbama.

Da svlada Splićane, poslao je Bela bana Dionizija godine 1244. i taj je sa svojom vojskom osvojio i zapalio splitski zapadni varoš i prisilio Splićane na sramotan mir. Uz bana su se borili i Klišani predvođeni od svoga kastelana.[37]

Eto, tako je kralj nagrađivao svoje vjerne za zasluge stečene i u borbama kod Klisa i same Klišane. Klis je u to doba bio u rukama kraljevskih službenika, njime su upravljali župani i kastelani, a u njemu su boravili i hrvatski banovi, koji su tu izdavali isprave i presude strankama.

[34] Cod. Dipl. IV, 352–353.
[35] Cod. Dipl. II, 263–264.
[36] Thomas Arc. o. c., str. 183.
[37] Thomas Arc. o. c., str. 197.

Godine 1249. osmoga dana mjeseca svibnja Stjepan, ban primorski i knez triju polja izdao je pismo u kojemu pripovijeda da je bila česta prepirka između Slavogosta Posedarskoga i njegovih susjeda zbog međaša. Parnica se vodila pred banom i on je konačno odredio dva bribirska kneza, Stjepana i Jakova i svoga službenika Reneza da utvrde međaše. Oni su to i učinili i to tako savjesno da bi se i danas mogli odrediti kad bi se ubicirali lokaliteti. Ti su se međaši protezali sve tamo do posjeda Mogorovića i »do zemlje koja međaši s onima koji se zovu plemeniti Katići.« Isprava je datirana: U Klisu, u subotu na blagdan svetih Filipa i Jakova.[38]

I godine 1264. zove se ban Stjepan: Mi Stjepan, primorski ban, knez triju polja i Klisa.[38a]

Pobjedom bana Dionizija morao se Split pokoriti, pa već 1251. postao je splitskim knezom Mihovio, kastelan kliški, koji je bio i knez poljički. On se u listopadu 1251. piše: »Mihovio pristankom bana Stjepana knez splitski, kastelan kliški i knez poljički«, pa kao takav daje pristava Bratenu Poljičaninu da ga uvede u posjed sela Mirce u Dubravi pod današnjim Ljubišem (Lubobil mons), koji je on kupio u ime svoga roda.[39] Taj isti Mihovio nahodi se 1252. kao svjedok na ispravi Šibenčana kojom izjavljuju da će biti pokorni biskupu trogirskomu. Tu je potpisano ime »nobilis viri Michaelis comitis, castellani de Clissa.«

Ipak nigda prave pokornosti u Splićana, već vječno potajno neprijateljstvo. I sama kraljica Marija, rođena princeza bizantinska, prouzrokovala je najveće nerede. Godine 1261. nalazila se u Kninu, da po želji kraljevoj uredi i obnovi prilike u primorskim stranama, a evo kako ih je uredila:

U Klisu je bila kraljevska posada, pa neki Madžari iz te čete sašli u Solin te za vrijeme žetve stali od obijesti otimati po splitskom polju plodove s njiva. Splićani dohrlili iz grada da brane svoje i u borbi ubili dvojicu Madžara. Dočuvši to kraljica, žurno dojuri iz Knina u Klis i ne dade se ublažiti ni darovima ni molbama Splita, već naredi kraljevskim vojnicima, da siđu k Splitu te pale kuće i otimlju stoku.

Kad je upoznala da ne može samome gradu ništa naškoditi, jer su ga Splićani hrabro branili, ona stade hiniti da se ublažila, ali namah zatim zasužnjila je nekoliko uglednih Splićana i bacila ih u kliške tamnice, pa ih zatim povela u Knin, gdje su u sužanjstvu čamili pune dvije godine. Ni kralj Bela IV nije pomogao bijednicima, već tek onda, kad su Splićani dali kralju dvadeset mladića za taoce, pustio je na slobodu sužnje. Tako pripovijeda Toma Arcidjakon.

Ni župani i kastelani kliški nisu štedili posjede Splićana. Na kliškoj granici pod brdašcem Sutikvom (Sveta Tekla) nalazio se

[38] Cod. Dipl. IV, 391—392.
[38a] Cod. Dipl. IV, str. 296.
[39] Cod. Dipl. IV, 461.

posjed zvan Vitaljina po jednom Splićaninu Vitalisu. O njemu su se vodile mnoge parnice i pred samim kraljem Ludovikom I, a počele su već u XIII stoljeću. Godine 1270. izjavio je kliški podžupan Mildrag da je zlo i nepravedno tražio zemlje Ivana Vitalisa koje se nalaze pod crkvom sv. Tekle i da te zemlje ne pripadaju ni njemu ni gradu Klisu, već da su vlasništvo rečenoga Ivana. Tu je izjavu dao na splitskom trgu u prisutnosti svjedoka Stjepana, kliškoga suca i više drugih.[40]

U to tmurno doba kad su i kraljevi zaboravljali da im je dužnost pravo svakome suditi, a ne osvećivati se, nije ostalo drugo gradovima nego da se međusobno pomažu i brane od zločinaca. Tako su 7. siječnja 1272. Stjepko, knez cetinski, i gradovi Trogir i Šibenik sklopili međusobni ugovor o zajedničkom suzbijanju zločina i šteta. Tome je ugovoru istoga dana pristupio i Klis koji su pri toj pogodbi zastupali njegovi suci Stjepko Stankov i Ivan Bogdanov. Knez kliški se uopće ne spominje.[41]

Tih godina živi Klis u miru s Trogirom, pa je dapače kliški kastelan ujedno i knez trogirski 1275. U toj pomirljivoj atmosferi Nikola, ban čitave Slavonije, tj. Hrvatske i Dalmacije, vraća Trogiranima posjede kod sv. Petra od Klobučca pod Ostrogom, koje je bio podvrgao Klisu njegov otac ban Stjepan.[42]

Devet godina kasnije kralj Ladislav zapovijeda Trogiranima da čuvaju Klis kako su ga i dotada čuvali. To su javili kralju »hospites de Clissa«, dakle neki stranci nastanjeni u Klisu, jer to znači riječ »hospes« stranac, gost.

Novo prijateljstvo odrazilo se u društvenom životu tih gradova u kupnji i prodaji zemalja, u ženidbi i drugim poslovima.[43]

Godine 1271. Dobronja sin Andrije iz Trogira uzeo je za ženu Bogdanu, kćer Dobrice, žene nekoga Bude iz Klisa. Kako je Dobronja bio već oženjen, morao je napustiti Bogdanu, pa se nagodio s njezinom majkom te joj dao 20 libara parvorum venetorum za miraz koji je bila Bogdana donijela sa sobom.

Godine 1272. Radoslava, kći pok. Radoša iz Klisa, i Mestičina, sin Obradov, također iz Klisa prodali su Desi, sinu Stjepanovu, zemlju jednoga vretena Beličine uz neki zid (valjda gradski) u Trogiru za 45 solada. Iste godine Sfener i njegova sestra Oscega iz Klisa, uz pristanak Oscegina muža Tome, prodali su zemlju u Podmorju od 16 vretena Dujmu Mescimascia za trideset libara.

Iste godine 15. lipnja 1272. kupio je Ivan Draginić iz Klisa 54 galete vina za 12 libara i 4 solda u Marina Matejeva Trogiranina i platit će do sv. Mihovila (29. IX).

[40] Katić, Selo Kučine i 13 isprava o Sutikvi — Starohrv. Prosv. ser. III sv. 4, str. 146—147.
[41] Cod. Dipl. V, str. 617—618.
[42] Cod. Dipl. VII. str. 109.
[43] Cod. Dipl. VII, 471.

Po jednome dokumentu vidi se da su se Klišani naseljavali u Trogiru. Godine 1277. Buna, udova Nikole Albertinija, prodala je Paskvalu Pobratovu *negda iz Klisa* devet vretena zemlje kod Vrutaka. Taj se Paskval već ranije naselio u Trogiru i spominje se 2. kolovoza 1274. kao svjedok pri jednoj pogodbi. O rodbinskim vezama između Klišana i Trogirana svjedoči dokument od 6. veljače 1279. koji kaže da je Stjepan, sin pok. Petra Stankova iz Klisa i Drage, Casaricce Rugeja iz Trogira, prodao za 9 lira Silvestru, sinu pok. Mengace, zemlju koja je bila u međašu sa Silvestrovom i sa zemljom Martina Casaricce (a taj je valjda u rodu s Dragom kad su im zemlje u međašu i istoga su prezimena).

Trgovalo se dapače i ljudima. Desislav Klišanin 21. kolovoza 1279. prodao je Desi pok. Petra Likina iz Trogira jednu sluškinju za 5 libra malih dinara.[44]

Do toga doba Klis je župski grad vlasništvo vladara koji u njemu namješta župane i knezove, no ovi nijesu njegovi gospodari. Klis ima uz župana i svoje suce, u njemu se spominju gosti (hospites) kao i u Zagrebu, Varaždinu i ostalim kraljevskim gradovima.

Varoš je pod gradom ograđen zidom, a u gradu sjedi kastelan, kraljev čovjek. Slobodan grad Klis bio je čvrsta potpora kralju i držao je na uzdi dva primorska grada: Split i Trogir.

Arpadovići su pri izumrću svoje krvi oslabili i umom i kraljevskom moći.

Razdor između kralja Bele i njegova sina Stjepana bio je uzrok da su ojačali velikaši u Hrvatskoj i u Ugarskoj jer su i otac i sin tražili pomoć u njih, pa za pružene usluge davali im razne povlastice.

Tako se polovinom XIII stoljeća zbog prevlasti pojedinih plemenskih župana koji su se osamostalili i kraljevim darovima osilili gubi staro hravatsko plemstvo po krvi i pojedini rodovi postaju kmetovi onih kojima su prije davali županska vlast.

ŠUBIĆI U KLISU

Najviše su se okoristili smutnjama poslije smrti Bele IV knezovi Bribirski. Iskorišćujući borbu za prijestolje između posljednjih Arpadovića (Andrije Mlečanina) i napuljskih Anžuvinaca, koji su potjecali po ženskoj lozi od Arpadovića, Šubići Bribirski postaju faktički gospodari čitave Hrvatske južno od Gvozda. Ban Šubić bijaše knez Splita i Trogira, a gospodar Omiša i imao je u Šibeniku svoga brata Jurja I za gradskoga kneza. Njihova je baština Skradin, Ostrvica i Bribir.

Bilo je jasno da će u Hrvatskoj pobijediti ona stranka uz koju pristanu Šubići, pa se tada dogodi čudna stvar, događaj koji poka-

[44] Barada, Trogirski spomenici — Monumenta knj. 44, passim.

zuje kako je ban Pavao bio vrstan diplomata. Oba pretendenta na prijestolje, i Anžuvinac Karlo Martel i Arpadović Andrija Mlečanin daju banu Pavlu i njegovoj braći Hrvatsku i Dalmaciju kao njihovo vlasništvo.

Najprije Karlo Martel 19. kolovoza 1292. izdaje povelju u kojoj kaže: »... nadalje dajemo rečenoj braći i njihovim baštinicima od Hrvatske i Dalmacije toliko koliko se te zemlje prostiru od međa župe Livno sve do Senja, Gacke, Modruša sa svim barunima, vazalima, varošima, tvrđavama i selima kao i s otocima uz primorje da sve drže i posjeduju po svojoj volji.«

Potom je 1293. Andrija Mlečanin Hrvatsku i Dalmaciju dao Šubićima i njihovim baštinicima kao pravo vlasništvo i pravu gospoštiju.[45]

Osilivši se tako piše se ban Pavao Šubić: »ban svih Hrvata i gospodar Bosne« i okružen je plemstvom kao samostalan vladar te, sudeći u jednoj parnici, kaže: »U prisutnosti našoj pred plemenitom gospodom kraljevstva Hrvata koja gospoda oko nas stoje.«

Sam Pavao najradije je stolovao u Skradinu, a njegov brat Juraj I u Klisu, kojemu je bio gospodar kao i čitavome polju pod gradom.

I njegova je pratnja sjajna, što se vidi iz isprave o miru između Trogirana i kneza Jurja, koji pri tome poslu zastupa Omišane jer je on u taj čas gospodar i Omiša.

Isprava je napisana u »vrijeme uzvišenog i moćnog gospodina Jurja Bribirskoga, kneza primorskih gradova« 7. travnja 1294. i sadržava jamstvo Trogirana za kneza Jurja i njegove Omišane i napisana je »u gradu Klisu u kući gospodina Jurja kneza uz prisustvo Radoslava, sina Demonjina, kneza poljičkoga i kneževih službenika Slavana i Stanislava iz Bribira i Benvenuta, kneževa liječnika«.[46]

Knez Juraj izdaje redovito isprave u svojoj palači pa ima i svoje notare za taj posao.

Dne 4. srpnja 1303. dao je knez Trogiranima potvrdu da je od njih primio na doživotno uživanje sve zemlje u Podmorju, dakle u staroj kliškoj župi uz granicu Trogira i to splitskoga međaša pa prema Trogiru do staroga trogirskoga teritorija.

I ta je isprava izdana »u Klisu u dvorani rečenoga gospodina kneza uz prisustvo Firmina, trogirskoga kanonika, Marina, arcipreta kliškoga, magistra Konrada, liječnika kneževa i Tome od Ferrare i magistra Kuzme, notara kneževa koji su tome svjedoci.«[47]

Ako su knezovi Bribirski s Klisa posjedovali zemlje na granici samoga Trogira, to su pogotovu držali u svojoj vlasti onaj teritorij koji leži pod samim gradom Klisom u plodnoj i ubavoj ravnici na

[45] Klaić, Bribirski knezovi od plemena Šubić do godine 1347., str. 57, 59.
[46] Cod. Dipl. VII, 174.
[47] Cod. Dipl. VIII, 51—52.

obalama Solinske rijeke. Ti moćni hrvatski feudalci rado vrše svoje diplomatske poslove na zadužbinama hrvatskih narodnih vladara u Solinu.

Ban Pavao 1300. godine i njegov brat Juraj I i sin Pavlov Mladen I ugovaraju s goričkim knezom Henrikom Duinom da će se djeca Šubićeve kuće vjenčati s djecom grofa Duino, ukoliko se s jedne i s druge strane rode u roku od šest godina. Taj je ugovor potpisan »u Solinu uz prisustvo krbavskoga biskupa, ninskoga načelnika i mnogih drugih.«

Sinovi bana Pavla Šubića izdaju omiškom knezu darovnicu za zemlju Jarane i datiraju je: »Dano u Solinu godine Gospodnje 1312.«[48]

Bio je moćan knez Juraj, on je godine 1300. doveo iz Napulja u Split kralja Karla Roberta, a poslije dva mjeseca otpratio ga je ban Pavao u Zagreb. Da kralj bude siguran u Splitu, prije njegova dolaska na ove obale zauzeo je jedan njegov službenik Klis da u slučaju nevolje bude sigurno utočište kralju.[49]

S Klisa je knez Juraj nadzirao dalmatinske gradove i dalmatinsko more po kojem su njegovi Omišani slobodno plovili, a i gusarili, pa su dalmatinski gradovi morali davati Mlečanima otštetu za trgovinu, koju su smetali Omišani. Gradovi su naime jamčili Mlečanima za kneza Jurja. U Trogiru je toliki ugled Jurjev da su Trogirani 22. kolovoza 1303. odredili da se novi gradski potestat mora birati u sporazumu i s pristankom kneza Jurja.[50]

Te je godine umro Juraj Šubić, a godinu zatim umorili su u Bosni bogumili njegova brata Mladina I. Na mjesto svoje braće postavio je ban Pavao svoje sinove. Sin mu Juraj II naslijedio je strica Jurja u Klisu, a Mladin II postao ban Bosne. Kad je Pavao bio na vrhuncu svoje moći, obori ga smrt godine 1312.

Tada je zasjeo na bansku stolicu njegov sin Mladin II koji piše: »ban Hrvata i Bošnjaka, knez Zadra i princip Dalmacije.«

Velika je vlast u Mladinovoj ruci, ali je još veća zavist hrvatskih velikaša kojima nije bila po ćudi banova moć, pa su se rotili protiv njega i tražili pomoć od onih koji će im kasnije nametnuti još teži jaram. Tada je svaki feudalac nastojao da se izdigne iznad svoje okoline, ne imajući smisla za zajednicu. Pogotovu su nastojali srušiti Mladina dalmatinski gradovi, očekujući pomoć od Mletaka protiv bana. I tako se složila moćna koalicija hrvatske vlastele, a na čelu im je bio ban čitave Slavonije i dalmatinskih gradova Ivan Babonić. I rođeni brat Mladinov Pavao II izdao ga je i pristupio njegovim neprijateljima, nadajući se da će srušivši brata baštiniti njegovu vlast i moć. Jedini Juraj II, brat Mladinov, ostao je čvrsto uza nj stolujući u tvrdom Klisu i zadajući odatle strah Splitu i Tro-

[48] Katić, Zadužbina hrv. kraljice Jelene, str. 306.
[49] Klaić, Bribirski knezovi, str. 74.
[50] Cod. Dipl. VIII, 57.

giru. Mladin se sa svojom vojskom povukao prema Klisu i baš ga je tu zatekao odlučan čas. Ban Babonić slijedio je Mladina i godine 1322. došlo je do odlučne bitke kod sela Dugopolja. To je selo pripadalo Klisu i tu su se u staro doba nalazila dva vrela vode koja su se nazivala Blizne. Mladin je bio poražen i povukao se u Poljica, a potom se vratio u tvrdi grad Klis k svome bratu Jurju.

Osim gubitaka na bojnom polju podlegao je Mladin i na političkom polju. Kralj Robert kod kojega su ga neprijatelji optužili odveo ga je sa sobom u Ugarsku, odakle se nije vratio kući i izgubio mu se svaki trag. Tada je od čitava roda Šubićeva ostao najjači gospodar Klisa Juraj II Bribirski. Njegova braća stoluju u Bribiru i Ostrovici, pa se kuća Šubića rascijepila na dvije grane, na ostrovičku i klišku. Te dvije loze pokatkada i krv liju u međusobnim borbama. Juraj drži uz Klis također i Omiš i Skradin.

Osobito je važan za Jurja Omiš, pa mu on u Klisu 30. svibnja 1315. daje razne povlastice koje nam osvjetljuju prilike onoga doba i mentalitet ondašnje vlastele.

Juraj u svojoj ispravi ističe vjernost i spremnost Omišana da za njega u svakoj prigodi ne štede ni života svoga. Zato im daje ove povlastice: Postavit će im kastelana koji im je po volji, a ako im se zamjeri, zamjenit će im ga drugim.

Suce i gradske činovnike oni će slobodno birati svake godine.

Do Solina će Omišani o svome trošku pratiti kneza lađom na 18 vesala, a dalje od Solina na knežev trošak. Nisu dužni služiti knezu kopnenom vojskom. Ne smije ih nitko siliti da idu na sud pred kastelana u grad, već će im suditi njihovi suci po njihovim običajima i statutu. Pred samoga kneza Jurja dužni su doći samo do Žrnovnice, a dalje ne.

Praviti zavod tj. obilježiti granice u vinogradima ne smije se od Božića do Miholja, a na oranici dok se ne svrši žetva.

Kmetovi omiški nisu dužni ni na kakvo podavanje knezu i njegovim službenicima, osim da pripreme objed ili večeru kada k njima dođe.

Od danka koji Omišanima daju prekomorski gradovi (za slobodnu plovidbu) polovica ide knezu, a polovica općini omiškoj.

Napokon je određeno kako se ima dijeliti gusarski plijen i trošak prema veličini broda.

Kad se tako javno govori o gusarenju, znači da su Omišani hvatali lađe onih gradova koji im nijesu plaćali danak, a taj je običaj bez sumnje vrlo star, još iz doba neretvanskih gusara, pa je opravdan običajnim pravom. Kako se je plaćala carina na putovima kod prolaza trgovine mimo koji grad, tako se (prema shvaćanju gusara) ima plaćati i na moru.

Knez se zakleo da će sve te povlastice čuvati, dapače ih je protegao i na okolna sela Zakućac, Svinišće, Rogoznicu i Vrulju.[51]

[51] Cod. Dipl. VIII, 394–395.

Te je povlastice podijelio knez Omišanima, jer je trebao njihovu pomoć protiv mnogih neprijatelja, Splita, Trogira i Ivaniša Nelipića, staroga takmaca Šubića.

Već su godine 1322. pokušali Trogirani i Splićani osvojiti Klis mletačkom pomoću, ali su odatle uzmakli sa štetom i sramotom, kako svjedoči suvremeni splitski kroničar Miha Madijev. Isti taj pisac kazuje da su Splićani napadali Jurjev Omiš, a kad je to Juraj dočuo, ljuto ga se kosnula ta drskost, i on 15. travnja 1323. siđe s Klisa s vojskom u splitsko polje i odvede iz njega mnoštvo stoke. Splićani su se digli, da preotmu blago, ali dođoše samo do Solinske rijeke i odatle se vratiše kući. Trećega dana udariše zvoniti na uzbunu, i vojska iziđe iz grada da navali na kneza Jurja i njegove ljude. Toga puta progonili su ih preko Solinske rijeke sve do Klisa. Bilo je Splićana preko 1200 oružanika. Videći Juraj kako Splićani stupaju u neredu, svaki o sebi, riknu kao lav i navali na njih te ih u jedan čas potuče. Oni okrenuše leđa i nagoše bježati prema svome gradu. Do 150 bilo ih je što pobijeno, što zasužnjeno, među kojima dobar broj plemića.

Pripovijedajući to Miha Madijev kori Splićane što su se pouzdali da će osvojiti vrletni Klis, a zaboravili su što se dogodilo prošle godine nekojim dalmatinskim gradovima pod tim gradom.[52]

Teža je borba čekala kneza Jurja s Ivanom Nelipićem, gospodarom Knina. Nelipićeva je želja bila da se nametne hrvatskome plemstvu onako, kako je to učinio negda ban Pavao Bribirski, no kako su se negda velikaši složili protiv Mladina, tako su tada i protiv Nelipića. Vodio ih je Juraj Šubić Kliški.

On je sa svojim vjernim Poljičanima i Vlasima pošao na Knin i utaborio se kod Topolja na izvoru Krke čekajući saveznike Fridrika, kneza senjskoga, Bajamonta, mletačkoga odmetnika, sa zadarskom pomoćnom vojskom i bosanskoga bana Stjepana Kotromanića.

I Nelipić je imao svojih saveznika od kojih je glavni bio Juraj Mihovilić, livanjski vojvoda koji je doveo Nelipiću 300 dobro oružanih vojnika. Dne 7. lipnja Nelipić je iznenada nahrupio na Jurjevu vojsku i ametice je potukao. Sam Juraj i Bajamonte bili su zarobljeni. Pune je dvije godine čamio u kninskoj tamnici knez Juraj.[53]

Tamnovanje kneza Jurja u Kninu srušilo je njegov ugled, pa dok su npr. Trogirani god. 1324. šaljući vojsku u pomoć Nelipiću protiv Stjepana Kotromanića zabranili svome kapetanu Dujmu da ne smije nanositi nikakvu štetu gradu Klisu,[54] to godine 1326. 7. svibnja knez Juraj kori Trogirane što su mu oteli tovare žita i traži da vrate životinje i žito, inače će silu silom suzbiti i neka znadu da on nije tako nemoćan kako oni misle. Trogirani na to pismo odvraćaju da su primili kneževo pismo, koje nije tako pristojno, kako bi se dolikovalo

[52] Miha Madijev o. c. XXI.
[53] Miha Madijev o. c. XXIII.
[54] Cod. Dipl. IX, str. 199.

mudrom mužu. Oni će vratiti otete stvari, ali ne zbog straha, već od ljubavi i neka zna knez, da su pravda i mletački dužd, čijoj su se zaštiti predali kudikamo moćniji od kneza Jurja.[55]

Tako piše jedan dalmatinski grad onome koji se još uvijek kitio naslovom »kneza Dalmacije«.

Jednako kao Trogir prkosio je kliškom knezu i Split. Osim što se Split pouzdavao u mletačku zaštitu još su u tome gradu bili knez Nelipić i kapetan Budislav Kurjaković, neprijatelji knezova Bribirskih.[56]

Tek kada je i Nelipić dospio u težak položaj jer se približavao ban Mikac Prodanić da obuzda njegovu silu, pušten je Juraj II Šubić iz kninske tamnice godine 1326. Godinu dana prije tog Jurjeva žena, nepoznata imena, sklopila je sa Splićanima mir. Dok je Juraj tamnovao u Kninu, njegova žena i sinovi zatvorili su u kliškome klancu splitskoj trgovini prolaz, što je značilo ekonomsku propast grada, pa je to pospješilo mir između Klisa i Splita.[57] Zapravo o uređenju odnosa između tih gradova počelo se raditi tek kad je knez izišao iz tamnice.

Prva je stvar bila da se odrede granice koje nisu bile jasne. Splićani i Juraj pristali su da im budu arbitražni suci trogirski i šibenski knezovi.

Na sudu zastupao je Jurja Bribirskoga poljički knez Grgur Jurinić. Njemu je Juraj izdao punomoć na morskoj obali blizu crkve sv. Kuzme i Damjana u današnjem selu Kaštel-Gomilici. Trogirski je knez u to vrijeme bio Ivan Gradonico, a šibenski Mauroceno.

Zaista je knez Juraj bio naivan kad je primio za suce knezove gradova koji su pred samih šest mjeseci bili sklopili sa Splitom savez protiv njega. Splićane je zastupao plemić Grgur, sin Petra Petrache, gradskoga suca. Suci su se sastajali 1. prosinca 1328. u Bunjama u selu Vinišću na zapadu Trogira zajedno s punomoćnicima.

Zastupnik Splita tražio je da Splićanima bude slobodan prolaz kroz kliški klanac s njihovom trgovinom, da granica između Splita i Klisa bude crta od mora kod crkve sv. Mihovila blizu solinskoga amfiteatra pa do brda, a zatim od Splita do općinskih mlinova u Solinu. Detaljnije: Od stupa koji je između Splita i Trogira u Lažanima (danas u Kaštel-Kambelovcu) pa do Solinske rijeke, onda pravcem prema crkvi sv. Tekle (Sutikva), zatim sve do rijeke Badi (Žrnovnica) zahvativši Kameno u Žrnovnici i ravno na Mutogras od mora do brda. Ako knez Juraj ima u tim granicama kakav posjed, neka ga drži. Naprotiv je knez Jurinić tvrdio da su takve granice neispravne, a prave granice Klisa i Solina, kojima je gospodar knez Juraj, jesu i imaju se utvrditi ove: Od sela Brda (danas sjeverna splitska luka) do Trišljenoga kamena (danas Trišćenica – novo groblje) i odatle na

[55] Lucius, Memorie della città di Traù, str. 187.
[56] Klaić, Bribirski knezovi, 145.
[57] Adreis P., Storia della città di Traù, str. 64—65

Žrnovnicu i k Solinu i Klisu. Od Žrnovnice sav kraj do ušća Cetine, a sa strane Solinske rijeke sve do Kotla (u današnjem Kaštel-Sućurcu) i ravno do Smoljevca i do Crvenih stijena u brdu Kozjaku.

Ova posljednja linija nalazi se zabilježena kao granica i u povelji Trpimira godine 852.

U pitanju carine nije popuštao Jurinić, ali se nije protivio da bude trgovini slobodan prolaz kod Klisa.

Nato su suci sudili da Splićani slobodno prolaze mimo Klis bez naplaćivanja carine, a jednako ne će ni Klišani plaćati carinu za svoju robu u Splitu. Granice su odredili od Splita do Solina, a od Solina do stupa u Lažanima. Potanje o granicama nisu mogli ništa odlučiti po prijedlogu kneza Jurinića jer nije iznio nikakav jači pravni dokaz osim prijepisa nekoga privilegija na pamučnom papiru za koji tvrde Splićani da je prosti falsifikat. – Taj je falsifikat tako nastao što se knezu Jurju izgubio original privilegija kralja Bele II dok je tamnovao u Krinu, pa je on dao napraviti patvorinu, a posao je izvršio njegov pisar Jakov iz Firma (u Italiji) prema sjećanju Jurjevu. Misao da se to izvrši sinula je knezu Jurju dok je jednom jahao s pisarom Jakovom iz Omiša preko Žrnovnice.

Dovršivši posao, pisar je odao tajnu Splićanima kazujući potanko kako je načađio kartu i zgužvao je da izgleda starija pa onda u kneževoj sobi u prisustvu kneza i kneginje udario pečat koji je kneginja izvadila iz škrinje. Taj je falsifikat bio vrlo smišljeno sastavljen.[58]

Šubići su mogli imati kakve povelje od Bele IV u kojima su se potvrđivale i one od Bele II jer je Bela rado darivao razne privilegije svojim vjernim feudalcima, a Klis je bio u broju kraljevih miljenika dok se naprotiv Split opirao Beli.

Još spor sa Splitom nije potpuno riješen kad novi udarac zadesi kneza Jurja jer se 6. siječnja 1323. hrvatski Nin odmetnu od njega i podvrgao se mletačkoj vlasti. Gorku čašu života ispio je do kraja. On, »knez dalmatinskih gradova«, od svih njih držao je još samo Omiš.

Posljednje dane svoga čemernog života provodio je u Klisu gdje je u prosincu godine 1330. i umro. Dne 19. prosinca 1330. šalju Trogirani svoje poslanike u Klis, da izraze žalovanje svoga grada zbog smrti Jurja Šubića kneza kliškoga.[58a]

Moćna kuća Bribirskih knezova, vlasnica čitave primorske Hrvatske i Dalmacije, bila je sad gospodarica samo pet gradova: Bribira, Ostrovice, Skradina i Omiša. Toliko je oslabila da je i sama zavist ostalih velikaša izgubila svoj negdašnji žalac.

Kliška je loza Bribirskih držala Klis, Skradin i Omiš.

[58] L. Katić, Granice između Klisa i Splita kroz vjekove — Starohrv. Prosv. sv. VI, str. 192–202. — Cod. Dipl. VIII 436–441.

[58a] Klaić, Bribirski knezovi, str. 146.

Juraj II Kliški ostavio je za sobom 4 sina i dvije kćeri. Kako je njihov otac većinom boravio na Klisu, tako su se i djeca, bez sumnje, odgojila na tome gradu.

MLADIN III BRIBIRSKI

Najstariji Jurjev sin Mladin III postao je starješina kuće, a s njim se još spominje brat mu Pavao III dok je Deodat jedva poznat, a četvrtome nije ni ime poznato. Kći Jurjeva Katarina vjenčala se 1337. papinskom dozvolom sa svojim rođakom (u četvrtom stepenu srodstva) Ivanom Bribirskim Jurišićem. Toliko su već bili daleko pojedini ogranci Bribirskih jedni od drugih. Još je gore što su među njima bile i teške svađe, što se u papinoj buli i spominje kao razlog zašto se daje dispensa jer će tom ženidbom prestati teški ratovi i neprijateljstva među rođacima, zbog kojih su sela i gradovi porušeni i ubojstva i svake vrste zla počinjena.[58b]

Druga se kći Jurjeva udala za Vladislava, brata bana Stjepana Kotromanića, a ime joj bijaše Jelena, i ona je majka prvoga kralja bosanskoga Tvrtka I, koji će kasnije tražiti za se Klis na temelju te rodbinske veze.

Udovica Jurjeva poznata kao umna i jaka žena poslije smrti muževlje zatvorila je ponovo put splitskoj trgovini kroz kliški klanac. To je složilo Split, Trogir i Šibenik, pa su ta tri grada pošla podsjedati Klis te pred samim gradom na Grebenu počeli podizati tvrđavu koja je imala osigurati prolaz njihovoj trgovini.

Pred tako jakim saveznicima koje još pomagaše i knez Nelipić udova Jurjeva i stariji joj sin Mladin III popustiše i sklopiše mir u crkvi kliškoga varoša. Taj je mir potpisan 18. siječnja 1333. U ime Šubića-Kliških potpisao ga je Mladin III i to u ime svoje, majčino i svoje braće od kojih su dva bila u tamnici, ali ne zna se čijoj. Ugovorom je saveznicima osiguran prolaz s trgovinom mimo Klis, no oni moraju srušiti tvrđavu koju su počeli graditi na Grebenu prema Klisu. Nastanu li kakve nesuglasice u tumačenju ugovora, moraju se od svake strane sastati po jedan sudac u Solinu, i to kroz osam dana i tu ostati sve dok se spor ne riješi. Taj ugovor naknadno je potpisao i jedan knežev čovjek Hran(islav) 20. siječnja 1333. kod Gospe od Otoka.[59]

Mir je sklopljen s ligom gradova, ali je Mladin sklopio još i poseban ugovor prijateljstva s Trogirom 7. veljače 1333. u trogirskoj katedrali.[60] To je prijateljstvo Mladin boraveći stalno u Klisu njegovao sve do svoje smrti.

[58b] Cod. Dipl. X 294—295. — Farlati, Ill. sacr. IV, 18.
[59] Lucius, Memorie, str. 210 — Katić, Solin od VII do XX st. 43.
[60] Lucius, Memorie 210. — Cod. Dipl. X, 73—74.

Vjenčanje Jelene Bribirske i Vladislava Kotromanića izvršeno je na Klisu, a vjenčao ih je trogirski biskup Lampridije, što su mu kasnije spočitavali Trogirani. Kotromanići i uopće Bošnjani bili su u okolici Trogira i Splita sumnjivi kao heretici, pa je bilo zabranjeno drugovati se s njima.

Godine 1338. bosanske vojvode Ostoja i Bogdan Grdošević vodile su vojsku protiv Klisa pa imali prijeći preko trogirskoga teritorija. Biskup Lampridije 15. kolovoza, na Veliku Gospu, sazvao je kaptol i opomenuo ga, da nitko ne smije dolaziti u dodir s Bošnjacima pod prijetnjom izopćenja iz crkve jer su Bošnjaci heretici (bogomili) i naredio je svećenstvu da to saopće vjernicima. Lampridije je time htio predusresti gradsku općinu kad je dočuo da općina namjerava poslati poslanike s darovima bosanskoj vojsci.

Sutradan prošla je vojska i napravila dosta štete u polju.

Trogirski gradski knez Mlečanin Filip Molino zajedno s vijećem ipak je poslao Petra i Stjepana Cegu i Gauzija Stoche s darovima k vođama bosanskim, jer je bio običaj da se tako radi kad dolazi kakav uglednik ili oružana vojska da se time udobrovolje.

Biskup je poslanike izopćio iz crkvene zajednice. Nato je vijeće poslalo gradskoga sindika već spomenutog Gauzija k biskupu kod kojega je on protestirao zbog strogih mjera tvrdeći da su ono što su učinili radili od nevolje kao što su učinili i splitski nadbiskup i šibenski biskup, pa napokon i trogirski je biskup bio u Klisu da vjenča Jelenu, kćerku kneza Jurja s Vladislavom, bratom bosanskoga bana koji su u srodstvu trećega i četvrtog stepena.[61]

I kad su Trogirani dobili od kralja Roberta patentu da su slobodni od plaćanja carine po čitavome njegovu kraljevstvu, ipak je ostala ograda da to vrijedi samo za njihovu originalnu robu, a ne kada prenose tuđu preko kliškoga teritorija.[62]

Mladin je doskora promijenio smjer svoje politike i udario novim pravcem. Da se odupre sili Nelipića i kralja Roberta, on se posve priklonio Mlecima i ostao im vjeran za čitavoga života.

Već je Mladin II bio zadobio čast da je upisan u knjigu Mletačkih građana (1314. godine), pa je i Mladin III dva puta imenovan mletačkim građaninom. Tu su čast tražili i drugi velikaši po Evropi, npr. Lodovik Gonzaga, gospodar Mantove, Henrik, patrijarh carigradski, grof od Montefeltra, Umbert II, daufin Vienne, Dušan Silni, Antun della Scala, gospodar Verone.[63]

Postavši mletački građanin, približio se Mladin III dalmatinskim gradovima koji su se dali pod zaštitu Serenissime. Prijateljstvo s Mlečanima imalo ga je zaštititi od Nelipića i od kralja Roberta. Mladin je dapače ponudio Mlečanima na prodaju svoj grad Skradin samo

[61] Lucius, Memorie 235.
[62] Lucius, Memorie 260.
[63] Molmenti, Povijest Venecije u privatnom životu — prev. I. Rabar, Senj 1888., str. 31-32.

da ne dopadne kraljevih ruku, a Mladin je to prikazao da ne želi da ovladaju gradom mletački neprijatelji. Tu svoju privrženost Mlecima još će jače pokazati Mladin poslije smrti Karla Roberta kad je njegov sin Ludovik 1345. zauzeo Zadar, koji su na to stali podsjedati Mlečani. Tada su Mladin i njegov stric Pavao II sklopili ugovor s Mlecima po kojem će oni držati Zadrane za svoje neprijatelje, a Mlečani će njih braniti protiv kralja Ludovika.

Poslije smrti Ivaniša Nelipića jedina je pogibelj prijetila Mladinu i njegovu rodu od kralja Ludovika, a on je bio pogibeljan i Mlečanima jer čim ugarsko-hrvatski kralj dođe u primorske strane, namah se dalmatinski gradovi daju pod njegovu vlast i zaštitu.

Već prvih dana kolovoza smatrali su Mlečani Zadar odmetnikom, a operacije neprijateljske započeli su 13. kolovoza te godine. Što je brodovlja toga dana doplovilo u zadarsku luku, vojvoda mletački Canale dao je potopiti, ljude i djecu i žene poubijati i baciti u more. Zadar su opsjeli velikim brodovljem, silnom vojskom od 30.000 momaka, podigli su tvrđavu prema gradu i nemilo poharali okolicu (odveli 200.000 glava stoke velikog zuba.) Mržnja Mladinova nije imála mjere. On je pomažući Mlečanima spalio svojom vojskom Vranu i namjeravao udariti na Knin, ali mu Mlečani nisu dopustili, da to čini. Došavši u Mletački tabor pod Zadrom udario je s mletačke tvrđave na Zadrane, i Mlečani su toliko cijenili njegovu pomoć da mu mletačka vlada piše kad se htio ispod Zadra odvesti u Mletke neka ne čini toga jer im on pod Zadrom osobno vrijedi toliko koliko čitava jedna vojska. Tako hrvatski velikaš radi, a u Zadru Hrvati skapaju od gladi braneći svoju slobodu protiv tuđina.

Konačno nije Zadru pomogla ni vojska Ludovika kralja, i on se predao Mlecima 21. prosinca 1346.

Uza sve svoje napore Mladin nije mogao zaustaviti struju propasti svoga roda. Godine 1347. tvrdi grad Ostrovica dopao je ruku kraljevih, što je Mlečanima bilo, kako sami priznaju, »vrlo tužno i tegobno«, ali nisu ni znali ni mogli pomoći knezu Mladinu. Sve što su za nj učinili, bilo je da su mu savjetovali neka živi u miru s kraljevskim kastelanima. A i što će drugo kad je i njegov vlastiti stric Grgur, kao štitnik Mladinova bratića Jurja III, predao Ludoviku Ostrovicu i od njega primio 31. srpnja 1347. u zamjenu grad Zrinj.

Tako je jedna grana knezova Bribirskih ostavila kolijevku svoju i hrvatskoga naroda i izgubila svaku vezu s svojom starom postojbinom, od Bribirskih postala Zrinski.

Od knezova Bribirskih ostao je samo Mladin, što je nešto značio, da u Klisu brani posljednje ostatke stare slave i moći. On je zaista iskreno odan Mlecima, ali je iskusio da mu ni oni ne mogu pomoći u teškim časovima, pa zato traži i na drugim stranama političke veze. Godine 1347. pred samu svoju smrt vjenčao se sa sestrom Dušana Silnoga, a njegov brat Pavao III oženio se Mlečankom Katarinom Dandolo.

Veze su bile dobre, ali se nije imalo već kome pomoći.

Godine 1348. harala je »crna smrt«. Kroničar De Cutheis pripovijeda o strašilima i strahotama te pošasti stilom punim mašte i nevjerojatnosti. Kuga je pokosila i Mladina III. Bolan je knez napustio svoj vrletni Klis i potražio lijeka na moru u Trogiru, ali tu ga 1348. snašla smrt.[64] Pokopan je u trogirskoj katedrali pod propovjedaonicom gdje se do naših dana sačuvao grob s nadgrobnim natpisom u leoninskim stihovima. Neki trogirski pjesnik ganutljivo je opisao njegov život, ali iz te pjesme jasno se čuje plač jednoga Mlečanina zbog gubitka prijatelja privedroga dužda.

Kada se nedavno otvorila Mladinova grobnica, našlo se u njoj više lubanja i kostiju, što znači da je davno bila otvorena i kroz stoljeća upotrebljena za pokapanje trogirskih građana.[65]

I tako slavnim Bribirskim knezovima nije grob ostao pošteđen.

Što da sudimo o posljednjem velikom gospodaru Klisa? Velikaška gordost nije mu dala da bistro razabere stvarnu korist svoga roda, pa je tražio pomoć na onoj strani, odakle je hrvatskom kraljevstvu samo šteta i propast prijetila. I mletački pjesnik u Trogiru hoteći ga uzdići velikom hvalom, zapravo je samo osudu napisao Mladinove politike sa hrvatskoga gledišta.

BORBE ZA KLIS

Poslije smrti Mladinove nije bilo jaka čovjeka, koji bi mogao braniti njegovu baštinu. Za njegova se nejakog sina brine stric Pavao III. Djetetu je bilo ime također Mladin (IV). Pavao III bio je bolešljiv čovjek pa nije imao snage da uspješno vodi poslove svoje kuće i Mladinove baštine. Ni Mlečani se ne uzdaju u njega, pa ga nagovaraju neka njima za novac prepusti gradove svoga pokojnog brata, a u isti čas nastoje da ih mitom dobiju od kastelana tih gradova. Nudili su za Klis 4000 dukata, no sve uzalud jer kliški kastelani nisu ljudi koji bi se dali podmititi.[66]

Uto je kralj Ludovik sklopio s Mlečanima primirje na osam godina (1348) pa je imao prilike i vremena da utvrdi svoju vlast u Hrvatskoj i umiješat će se u borbu oko Šubićeve baštine.

Gradove Klis, Omiš i Skradin svojataju tri žene: žena Pavla III Katarina Dandolo, Jelena udova Mladina III, za svoga sina Mladina IV i Jelena, sestra Mladina III, a majka bosanskoga kralja Tvrtka I. Zapravo Mlečanka Katarina radi za svoj rodni grad Mletke, a Jelena, žena Mladina III, za svoga brata Dušana Silnoga.

[64] Klaić, Pov. Hrvata II, str. 99—105. — Brib. knezovi 159—169.
[65] I. Delalle, Trogir, vodič po njegovoj historiji, umjetnosti i životu, str. 75.
[66] Klaić, Povijest Hrvata II, 105.

Kralj Ludovik kao rođak Tvrtkov i vrhovni gospodar Bosne nada se dobiti za se preko Jelene Klis, Omiš i Skradin jer je Tvrtko njegov vazal. U prvoj polovici godine 1355. ban je Tvrtko došao sa svojom majkom u Hrvatsku i Dalmaciju da spriječi da srpska vojska ne uzme Šubićeve gradove. Jelena bosanska, kako javlja trogirski knez Gradonico mletačkoj vladi, namjeravala je posjetiti u Klisu Jelenu ud. Mladinovu da joj saopći neke poruke od kralja Ludovika. Nije poznato je li do toga došlo, a ta je akcija imala izmiriti kralja Ludovika i cara Dušana da Ludoviku budu slobodne ruke protiv Mletaka. Bez ikakva okolišanja kralj je Ludovik poduzeo korake da dobije Klis i poslao bana Nikolu da zauzme taj grad.

I Mlečani ponovno nastoje kupnjom dobiti Klis i nude Jeleni udovi Mladinovoj, za nj 50.000 malih libara. Ona se obratila za pomoć svome bratu Dušanu, a Mlečani tada povisuju cijenu i daju za Klis 70.000 libara, 40.000 za Skradin, a njezinim službenicima po 3000 svakomu, ako uspiju nagovoriti svoju gospodaricu na tu sramotnu prodaju.[67]

Dušan se odazvao pozivu svoje sestre i poslao vojsku koju je doveo Nijemac Palman, već otprije u službi Dušanovoj. No Palman je uspio uzeti samo niži dio tvrđave, koja se, kako je poznato sastojala od tri dijela. U tome je dijelu stanovala Jelena sa svojom djecom. Varoš pod gradom s gornjim vratima i gornji, viši, dio tzv. Oprah držao je ban Nikola koji je k tomu s vojskom opsjednuo čitav grad. Mlečani kušaju podmititi i bana Nikolu da im odstupi Klis, a tako i njegova pomoćnika cetinskoga kneza Ivaniša Nelipića ml. koji se bio već pomirio i nagodio s kraljem Ludovikom i postao mu vjeran službenik. Mlečani su pokušali nagovoriti i Palmana da im preda onaj dio Klisa koji je držao u svojoj vlasti, pa su i caru Dušanu ponudili sto hiljada libara za Klis i Skradin. Uto je godine 1355. pred Božić umro car Dušan, pa je Palman predao banu Nikoli i Ivanu Nelipiću grad i onda otišao. S njim je valjda pošla i Jelena, a sin joj Mladin IV i jedna njegova rođakinja, kći Pavla III, bili su predani banu Nikoli kao taoci.[68]

Borbe oko Klisa nisu se ograničile na sam grad, već su se proširile i na njegovu okolicu, osobito na splitsko polje.

Splitski kroničar A. Cutheis pripovijeda da su se vojske zalijetale sve do mletačkoga Splita i pustošile njegovo polje. U Splitu je tada bio nadbiskup Ugolino della Mala Branca, potomak jedne vlasteoske obitelji iz talijanskoga grada Augubio. Bio je to ponosan vlastelin koji nije trpio da Splićani kore njegovo svećenstvo, a sam ga je znao držati u najstrožoj disciplini. Jednako nije dao da oni s Klisa nanose Splićanima štete pa je u svome selu Prosiku u Solinu sagradio veliku tvrđavu na samome putu koji je vodio u Klis, te je tu pribivao sam glavom sa svojim vjernim službenicima da odbija nasrtaje onih

[67] Klaić, Povijest Hrvata, sv. II, str. 105.
[68] Ljubić, Listine III 276–306.

s Klisa. Toj tvrđavi danas nema traga, ali to nipošto nije Gradina, koja se diže usred Solina, kako se nađe napisano u nekojim raspravama o Solinu.[69] A Cutheis kaže da je Ugolino volio Hrvate jer su mu bili vjerni i pomoću njih je uvijek pobjeđivao.[70]

SMUTNJE IZMEĐU SPLITA I KLISA

Postavši Klis kraljevski grad doskora je dobio novoga gospodara Ivana Nelipića, kneza cetinskoga. Već je 28. lipnja 1345. bio ban Nikola sklopio ugovor sa cetinskim knezom Ivanom i njegovom majkom Vladislavom da će Nelipići predati kralju Ludoviku gradove Počitelj, Srb i Unac, a zadržat će Knin i Brečevo dok im kralj ne preda Cetinu i grad Klis.[71] U to vrijeme još je Klis u rukama Mladina III, ali kad je rod Bribirskih izgubio Klis i zauzeo ga ban Nikola (1356), on ga je po starome ugovoru predao Ivanu Nelipiću Mlađemu. Dne 14. ožujka 1356. došao je ban Nikola uveče u Klis, i Splićani su već toga dana spremali darove koje će banu ponijeti u Klis posebno poslanstvo.

Do dvanaest dana (26. ožujka) već spremaju i kralju poslanstvo da se urede granice između Splita i Klisa. Te su granice po želji Splićana imale biti u Vlakama od stupa koji bilježi granicu između Trogira i Splita do Solinske rijeke sa svim solinskim zidinama, donjim i gornjim, pravcem na Prosik uključujući u ove međaše i tri sela Kučine, Križ i Goricu s njihovim područjem i pripadnostima, od Gorice prema rijeci Badi (danas Žrnovnica) i od rijeke počevši od Kamenoga sve do crkve sv. Petra Gumajskoga sa čitavim brdom sve do mora.[72]

Dne 11. veljače 1358. spominje se u Splitu Ivan, sin Pavlov »nećak izvrsnog i moćnoga gospodina Ivana, kneza kliškoga«, a 18. travnja iste godine čita se u splitskome vijeću pismo kojim ban preporučuje Ivana, kneza kliškoga, kao svoga opunomoćenika.[73]

Mnogi ratovi pomjerili su i onako vazda kolebljive granice između Klisa i Splita. Splićani šalju 24. veljače 1358. poslanike banu za određivanje granica, i ponovo 27. veljače u istu svrhu šalju poslanike kralju i banu.

Ništa nije dalje poznato kakav je bio uspjeh tih poslanstava. Da se nije toga puta pitanje riješilo, možemo zaključiti po tome, što su se godine 1367. ponovo tužili Splićani kralju zbog neodređenih granica prema Klisu, te je kralj naredio banu Tomi da ispita tu stvar i usmeno ga obavijesti, pa će onda donijeti odluku.[74]

[69] Katić, Solin od VII do XX st., str. 53.
[70] A Cutheis o. c. Cap. II.
[71] Cod. dipl. XI, 205.
[72] Idem, XII, 652—658.
[73] Idem, XII 658.
[74] Idem, XIV 59—60.

Ni tada se nije to pitanje uredilo jer nalazimo da kliški kastelani uznemiruju i nadalje Splićane, te kralj godine 1370. opominje kastelane Klisa, Livna i Cetine da ne nanose nepravde Splitu.[75]

Smetanje posjeda splitskih građana od strane Klišana pokazuju nam i isprave o posjedu Vitaljine tj. dobara onoga Ivana Vitaljeva o kojem je već bila riječ, a imao je nekoliko zemalja pod Sutikvom. Sin Ivana Vitaljeva bio je splitski kanonik, pa kad je umro, zaposjeli su njegove zemlje Klišani.

Na tužbu baštinika Vitaljeva Cvitana Desomanića Rafael de Surdis, zamjenik hrvatskoga hercega Karla Dračkoga, naredio je kliškim kastelanima 1373. da donesu presudu. Isprava o presudi izdana je pred vratima grada Klisa dne 5. travnja 1373. u korist Cvitanovu i 13. srpnja 1373. naređeno je kliškom kastelanu Ladislavu Ladislaviću da bezodvlačno zabrani kmetovima grada Klisa da ne oru zemlje i ne trgaju grožđe u vinogradima Cvitana Desomanića. No ni to nije koristilo jer nalazimo da je Cvitan tražio zaštitu u samoga kralja, pa je kralj 1374. pisao iz Budima hrvatskomu hercegu Karlu Dračkomu, neka svečano dade uvesti u posjed Cvitana kojega neki Rogarić smeta u posjedu njegovih zemalja pod Sutikvom. Karlo Drački odredio je za taj posao pristava Damjana Varikašića i arhidjakona Mihovila iz Zadra koji su i izvršili taj pravni čin. No i to je sve bilo uzaludno jer su Klišani i dalje držali Cvitanove zemlje. Nato je Karlo Drački 6. kolovoza 1374. oštro pisao kastelanima Klisa da pomognu Cvitanu pobrati plodove s njegove zemlje. Kastelan Klisa bio je u taj čas Juraj Kurjaković koji je pisao svome zemljaku Jurju Spirančiću da tačno izvrši nalog, no da je i tada ostalo sve pri starome, vidi se po tome što se je Cvitan ponovo obratio kralju Ludoviku, pa je on 11. ožujka 1375. pisao banu Petru Čudaru i kastelanima Klisa da zaštite Cvitana Desomanića u posjedima, koji su negda bili Grgura Vitalovića u kliškome kotaru (in confiniis Clisse). Što se je dalje dogodilo, ne znamo jer tu prestaju dokumenti.[76]

Po ovim ispravama vidi se da kroz to vrijeme nije držao Klis Ivan Nelipić, već su gradom upravljali kraljevski kastelani.

I inače je kralj Ludovik upozoravao kastelane i knezove kliške da ne uznemiruju Splićane zbog nezakonitih daća. Jednako je naredio knezu kliškome 16. svibnja 1362. da u kotaru kliškome ne smije tražiti od Trogirana nikakve daće za prolaz trgovine, ali ipak 14. rujna 1362. kralj odgovara Trogiranima da se danak s trogirskoga teritorija za grad Klis ima i dalje pobirati.[77]

Dok je kralj Ludovik živio, osjećala se njegova jaka ruka u Hrvatskoj i Dalmaciji, pogotovu na Klisu gdje se utvrdila kraljevska vlast i gradski kastelani bili pokorni moćnome kralju. Ti kastelani junački su sudjelovali u borbama između Ludovika i Mlečana. Kad su Ludo-

[75] Idem, XIV 238
[76] L. Katić, Selo Kučine, str. 154—199.
[77] Cod. dipl. XIV, 238 — XIII, 231, 252.

vikovi saveznici Genovežani zauzeli mletačku Chioggiu, mletačke su galije ploveći s hranom iz Apulije ticale dalmatinsku obalu. Bilo ih je sedam, pa su u blizini Trogira izišli mornari na kopno, da se snabdiju vodom. Tu su na njih navalili Trogirani i ljudi kliškoga kastelana (gentes castellani Clipsii) te su mnoge Mlečane ranili od kojih je više poginulo, a drugi se bacili u more da doplivaju do galija na svoju sramotu i nemalu štetu (Lucius: Memorie di Traù str. 314)

Iz toga doba ima nekoliko dokumenata o prilikama u Klisu i djelovanju kliških kastelana.

Kliški kastelani sudjeluju kao kraljevi ljudi kod uvođenja u posjed u Žrnovnici u Uglu, na poljičkom teritoriju, Klišanina Matije Rogarića. Ban Emerik Bubek pisao je splitskom kaptolu neka pošalje svoga čovjeka koji će prisustvovati tome uvođenju. Pred kaptolskim će poslanikom banov čovjek Nikola ili Ladislav, sin Ivanov, kastelani kliški, ili Ivan Dubravčić iz Smine (danas Muć-Neorić), ako bude koji od njih zapriječen, uvesti u posjed Mateja. Pismo je izdano »in Pole« (u Polju) 25. lipnja 1382.

Kanonici su poslali svoga druga kanonika Dujma Nikolina, koji je na povratku izvijestio kaptol da je u Žrnovnici bio kliški kastelan Ladislav Ivanov i Ivan Dubravčić iz Smine, zatim Matej Rogarić i Poljičani Budislav i Maroje Dragohnić, od kojih je Matej primao posjed.

Vrijedno je navesti granice ovoga posjeda jer on potječe iz starih vremena i o njemu su se vodile parnice koje zajedno s ovom dokazuju vlast kliških gospodara nad poljičkim zemljištem oko rijeke Žrnovnice. Po izvještaju kanonika Dujma Nikolina napisana je isprava 8. srpnja 1382. U njoj se navode granice toga posjeda ovako: »Ubrodac vise Chamene, ubi dicitur eciam per medium flumen Sernovnice, item secundo Ubrischi pothoc usque Sitansham metam seu sclavonicho ydiomate Meye, item Vzule tercio extitit meta ubi dicitur Nasridivic et Inslati cgami ac per medium Perunsche gore scilicet montes de Perun.«

Dakle: U Brodac više Kamenoga gdje se također kaže: Po sredini rijeke Žrnovnice, zatim drugo u Bristski potok sve do Sitanske granice ili u hrvatskom jeziku Meje, zatim Vzaule (valjda se ima čitati U za ugal), treće postoji međa gdje se kaže Na Sridivici i U slani kamen i posred Perunske gore. Uporedimo te granice s onima iz isprave posljednjega kralja iz roda Trpimirova Stjepana III.

Kralj dariva 1078. samostanu sv. Stjepana de Pinis (splitsko staro groblje) i spominje granice: »jedno polje od mosta Na slap i do posjeda moga sinovca i do rijeke, a drugo polje ravno na Bristov potok do rijeke i do posjeda moga sinovca.«

Brodac isprave kanonika Dujma identičan je s lokalitetom Most koji bilježi isprava kralja Stjepana. Briski potok je isto što i Bristov potok kraljeve povelje. Sitanjska granica je blizu lokaliteta Na slap.

Sve se te zemlje nalaze uz rijeku Žrnovnicu, a Kameno i Perunska gora zadržale su do danas svoja stara imena. I povijarak Sridivica poznata je po tome starom imenu, a nosi ime po svome položaju jer se proteže od juga prema sjeveru između Peruna i Maloga Mosora.

Godine 1382. predaju te zemlje Budislav i Maroje Dragohnić Klišaninu Mateju Rogariću. 18. veljače 1403. došao je Budislav Dragohnić pred splitski kaptol sa svoja dva sina, pa je Budislav u ime svoje i svoga brata Maroja tražio da mu kaptol prepiše četiri isprave o posjedu u Žrnovnici. Analizirajući i uspoređujući te četiri isprave s onom kralja Stjepana iz godine 1078. i s onom Dujma kanonika iz godine 1382. vidi se da sve rade o istim zemljama.

Jedna od te četiri isprave (IV) poslužila je Baradi da dokaže da se u Poljicima, a i po ostaloj Hrvatskoj, seoska imovina sastojala od dvora i podvornice i on joj pridaje posebnu važnost. Nepotpuno je, međutim, citirao radnju u kojoj se nalazi ta važna isprava i prešutio je autora koji ju je iznio. Kaže naime da je tiskana u Analima Hist. instituta JAZU u Dubrovniku II 1953., str. 93., a ostalo mu je u peru da je to radnja L. Katića. Jednaku je omašku učinio kod ubiciranja lokaliteta kad upućuje čitaoca za to na svoju radnju »Hrvatski vlasteoski feudalizam«, dok je tu ubikaciju prije njega izvršio L. Katić u radnji o onim četirma poljičkim ispravama.[78]

Četvrta isprava izdana je od Pavla Šubića Jurjeva u Klisu 10. ožujka 1350. Na ispravi je bio viseći pečat s orlovim krilom. Knez Pavao III Šubić Kliški izdao je presudu u parnici između Dragobrata Milčića, sina Milka Budislavića, i Prodana Lučinića. Sudeći po patronimskim imenima Dragobrat bi imao biti otac Budislava Dragohnića. Dragohnić je 1350. godine dobio parnicu, pa je te zemlje od njih dobio Klišanin Matej Rogarić, da li kupnjom ili u parnici, ne može se zaključiti po sačuvanim dokumentima.

Rogarići su bili moćni plemići u Klisu. Taj Matej Rogarić bio je poslanik kliški kod bosanskoga kralja Tvrtka I kad se Klis 1387. predao kralju. Osim Mateja spominju se još i njegova braća Ivan, Tvrtko i Ostoja, svi sinovi pok. Jurja Rogarića, kliškoga plemića. U splitskom kaptolskom arhivu nalazi se nekoliko isprava koje ih spominju, a uz njih i druga plemena i prilike vrlo važne za poznavanje kliške prošlosti. Te je isprave spremio za štampu Vladimir Rismondo zajedno s mnogim drugim dokumentima i ljubezno mi ih ustupio na eksploataciju, na čemu mu prijateljska hvala.

Rogarići su 14. rujna 1386. pred splitskim kaptolom imenovali svojim prokuratorima plemiće Jurasa Budrovića iz Uzdolja, Ratića Budonjića, Dabra Salamonića i Boloka (Bolochum) de ischosuo« – iz Kosova, kninske biskupije, da ih zastupaju pred kraljevim i banovim sudom. Ovdje treba spomenuti da se Kosovo spominje u našim dokumentima i godine 1369, dakle punih dvadeset godina prije ko-

[78] Katić, Četiri poljičke isprave, str. 87.

sovske bitke i da to ime nijesu amo u kninsku okolicu donijeli Srbi prebjegavši u onaj kraj, već je to staro hrvatsko ime.[79]

Kliški su Rogarići bili nasilni ljudi. Matej Rogarić ubio je Nikolu Vukšića (Valxe), brata Stipka Marića. Poslije tolikih borba, neprijateljstava i svađa napokon su se izmirili tako da su Matej i Ivan Rogarić u ime svoje i svoga plemena, a tako isto i Stipko Marić došli pred splitski kaptol s pismom Vuka Vukčića, bana kraljevina Hrvatske i Dalmacije, brata vojvode Hrvoja, koje im je izdao (»in obsidione Clissii« za opsjedanje Klisa, dakle godine 1389.), dne 16. travnja, da strankama izdadu ispravu o pomirenju.

Klis je konačno pao u ruke bosanskoga kralja Tvrtka 15. prosinca 1389, a zatim se njemu poklonio i Split 2. lipnia iduće godine.[80]

Kaptol je izdao svoje svjedočanstvo 18. travnja 1391. Braća Rogarići obećali su dati Stipku Mariću za prolivenu krv (Vražda) 300 dukata zlatnih *u zlatu*, tj. ne nominalne ili idealne vrijednosti, već u moneti, u šest rokova. Jamci su bili Juraj Ratković, knez Tvrtko Kurjačić, knez Stjepan *Dubravčić*, knez Nenad Sejanić, Novak Raškoviić i Nikola Boguvidić i Blaž Radetić, a pristavi Ugrin Ratčić i Nikola Kuvanović. (Kaptolski arhiv u Splitu scr. B 64, list 67–68., po Rismondu).

Ivan Rogarić[80a] i Flora (Cvita), udova njegova brata Mateja, ponovo dolaze pred splitski kaptol godine 1403. Oni su donijeli neko pismo staro i istrošeno ponegdje, a napisano na koži o prodaji neke zemlje. Na pismu su bila dva pečata »cum cordullis rubei et croceli coloris« (s konopcima crvene i šafranove boje). Na jednom je pečatu bio utisnut štit i oko pečata slova: »S. comitis Georgii de Berberio« (Pečat Jurja Bribirskoga).

Na drugom je pečatu bilo utisnuto krilo i okolo slova: »S. Communitatis Clissie« (Pečat općine kliške). To je jedini dokumenat na kojem nam se sačuvao opis pečata kliške komune: krilo. Šteta što nam ta isprava nije donijela i opis naprijed spomenutoga pečata kneza Jurja Bribirskoga da vidimo jesu li se ova dva pečata razlikovala. Poznato je da je grb Bribirskih nosio krilo, pa se i na pečatu na jednoj već prije citiranoj ispravi izdanoj od Pavla III Bribirskoga 10. ožujka 1350. spominje orlovo krilo.

Lako da je općina poprimila pečat kliških knezova Bribirskih. Kako god bilo, pečat je svjedok da je Klis bio slobodna općina.

[79] Katić, Ban Emerik Lacković otimlje dobra kninske biskupije (1368) — Croatia Sacra 1932., str. 10–11.

[80] Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, str. 74–76.

[80a] Ivan Rogarić bio je trgovac i spominje se često u notarskim spisima zabilježen kao dužnik Markulina Slovetića u Splitu zajedno s drugim Klišanima: Blažom Rudetićem, Milutinom Rudetićem, Nikolom Boguvidićem, Stipanom Krabiotićem, Vukom Lukićem, Matejem Lekovićem, Grubanom Petkovićem, Radoslavom Vukovićem, Utišenom Goićem. Svi ti Klišani uzimlju na vjeresiju sukno u Slovetića. (Vidi: Vl. Rismondo, Markulin Slovetić u svjetlu nekoliko notarskih spisa). Četiri priloga — Izdanje arhiva historičkoga — Split sv. 2. 1960. str. 71–79.

Prednji dokumenat bio je izdan 22. srpnja 1287. (die decima julii mense exeunte). Datiranje na taj način pripada zaista u XIII vijek. Dalje se navode ondašnji dostojanstvenici: za kralja ugarskoga Ladislava, za splitskog nadbiskupa Ivana, za uzvišenoga gospodina Pavla, bana hrvatskoga, gospodina Jurja svijetloga kneza gradova Dalmacije, za sudaca (kliških) Jurja i Stjepana Bogdanova, Klišanin Vlceta (Vučeta) pok. Mihovila izjavio je da je prodao svoju vlastitu zemlju, koja mu je pripadala po očinskom pravu, a koja se zove Dilgopolje (danas selo 6 km daleko od Klisa, Dugopolje) s njezinim pripadnostima plemenitome mužu Ivanu Klišaninu (de Clissio), sinu pok. suca Bogdana, za libra 60 malih denara venecijanskih i za 200 koza i tri svinje čime je potpuno podmiren. – Interesantna je ta kupnja u kojoj se cijena zemlje nadomiruje brojem svinja u naravi, kao npr. u XI stoljeću, kako se nalazi u kartularu sv. Petra Gumajskoga.

Granice su zemlje: Posred glavice koja se zove Šutanj, zatim idući na drugi međaš koji se po pučku zove Scilip sve do javnoga puta kojim se ide u Cetinu, od toga puta do međaša onih koji se zovu Cirivilci (Čirivuci), od toga međaša na međaš kod Ponikve koja je u Dugopolju i zatim k trima stablima poviše Kamena oko spomenutoga puta.

To je učinjeno pred ovim svjedocima: najprije Martin, brat Vučete prodavaoca, sudac Marin Priue (Prvo), sudac Filip Ljupče (Lubcius), Bratoslav, Brajko, Hlapota, Vidaković (Vidacii) i mnoštvo drugih.

U znak čiste prodaje darovao je Ivan Martinu rečenoga Vučete jedno pule po hrvatskom običaju i općine kliške (terre Clissie) za prosvitie. I za veću sigurnost i da prodaja dobije vječnu vrijednost, na traženje obiju stranaka dali su je utvrditi visećim pečatima Jurja, kneza dalmatinskih gradova, osobito Klisa, i pečatom općine kliške (ad peticionem ambarum parcium magnifici domini Georgii comitis civitatum Dalmatinarum et specialiter Clissie sigillo pendenti et sigillo communitatis Clissie duximus roborandam et consignandam).

Ispravu je prepisao Ofrin službenik kneza Jurja koji je zatim bio zakleti bilježnik Klisa i to je učinio iz originalnoga spisa Privize, općinskoga zakletog bilježnika i prijepis je potvrdio svojim pečatom.

Još je Ivan Rogarić prikazao kaptolu povelju kralja Žigmunda kojom kralj potvrđuje Ivanu i Matiji, sinovima Jurja Klišanina (de Clych) posjed Zawarycham et Dogopolya. Povelja u Bihaću na dan sv. Valentina (14. veljače 1397.). Sudac Ivan i Flora (Cvita) molili su da im se dokumenti prepišu, što je i učinjeno 16. veljače 1403. (Spl. Kapt. Arhiv – Scr. B br. 64, list 105). Rogarići su, po svemu sudeći, bili ugledno, ali i nasilno pleme. Posjedovali su zemlje u Žrnovnici, u Dugopolju, a sigurno i u Klisu, i bili su općinski suci. Njihovi potomci mogli bi biti današnji Rogošići u Dugopolju. Za slobode kliškoga varoša važan je ovaj dokument jer svjedoči da je Klis imao suce, pečat, notara, ali i da je u upravi imao učešća i knez koji je držao u svojoj vlasti grad.

Rogarićevi suparnici u Klisu bili su Marići, također bogatije pleme. Već je poznato da su Rogarići ubili Nikolu Marića. I eto Bartul, sin pok. Nikole, dolazi pred kaptol zajedno s Marinom de Madiis iz Splita tražeći da mu se iz kaptolskoga Registra izda prijepis jedne isprave. Po toj ispravi vidi se da su Marići posjedovali selo Koprivno između Klisa i Dugopolja. To malo selo dala je u zalog Mara, baka Bartula Marića pok. Nikole, Ostoji Jurdaniću iz Klisa za pozajmljenih dvjesta zlatnih dukata isplaćenih u zlatu, pa su pok. Nikola i Stipko Marić zajedno s Tomašem Nikole de Lucharis iz Splita iskupili to selo sa 200 zlatnih dukata isplaćenih pred splitskim kaptolom i dobili su za sigurnost od kaptola ispravu s visećim pečatom. Za burnih prošlih vremena Nikola i Stipko izgubili su ispravu pa mole da kaptol iz svoga Registra izda ovjerovljeni prijepis.

Kaptol je to i učinio, i u dokumentu se kaže da je s Marićima pristupio i Ostoja Jordanić i rekao: »Čujte vi kanonici i kaptole! Pravdao sam se s Nikolom i Stipkom Marićima i pred sudom kliškim i kninskim i pred banom Hrvatske zbog sela Koprivna koje sam imao od njihove majke Mare kao zalog za 200 dukata. Oni su dobili parnicu protiv mene da ja moram njima dati rečeno selo na otkup i ja sam, Ostoja Jordanić, primio od Nikole i Stipka 200 zlatnih dukata u zlatu i njima sam predao svoje selo Koprivno, kao što je dostojno.« – Datirana je isprava 29. siječnja 1371. za pontifikata pape Urbana godine šeste, što je neispravno jer je Urban V počeo vladati 1362, pa bi godina 1371. morala biti deveta pontifikata.

Kaptolski notar Jakov prepisao je ispravu i pečatio je i datirao prijepis 13. travnja 1448. (Kapt. spl. arhiv list 123. spom. registra)

Po toj se ispravi razabira kako se od kliškoga suda prizivalo na kninski (podbanov) i odatle na banski.

I Marići su bili ljudi siloviti, kako se vidi po dokumentu od 19. ožujka 1375. godine koji je izdan baš protiv poginulog Nikole Marića i njegovih sukrivaca. Rektor Splita Petar Papalić Kristolov zatražio je od splitskoga kaptola da dade jednoga kanonika koji će s rektorovim poslanikom i sucima poći u Klis za neke poslove. Kaptol je dao Ivana Šibenčanina, kanonika koji je na povratku iz Klisa ovako referirao svojim drugovima: »Pošao sam u Klis s Petrom Tome de Lucharis, rektorovim poslanikom. Pred crkvom sv. Marije u Klisu, kao na najodličnijem mjestu (utpote in loco principaliori) bili su prisutni Nikola Vukšin (Marić) i mnogi drugi Klišani, pa makarski biskup Matej, zatim vikar kninskoga biskupa, pa Hranko, arcipret kliški i ujedno kanonik splitski.«

Poslanik splitski iznio je ovo: »Dne 3. veljače, u petak, Ivan, sin Ligmanov Dobrin, vojvoda puka kliškoga i Milgost Radinić barjaktar s mnogim Klišanima na zapovijed i poseban nalog Nikole pok. Vukše Slavkova, sazvani i skupljeni na glas zvona po običaju zvoni kad se zove na oružje, upali su oružani na splitski teritorij, tj. u sela Kuk i Križ i zaplijenili jedanaest volova i mnogo sitne stoke, odijela, ma-

čeve i druge stvari. Zato Nikola Tome de Lucharis traži da Nikola Vukšin, Ivan, Dobrin i Miligost kao glavni krivci u pljački vrate oteta dobra sa svim štetama i troškovima. Ako ne vrate, neka padnu pod kaznu svaki po 2000 zlatnih forinta. – Kaptol je to zapisao: Dano u Splitu 19. ožujka 1375.

Treba napomenuti da 1375. nije bio u Makarskoj biskup Matej već Ivan, a biskup imenom Matej Crnota bio je u Šibeniku. Po citiranom dokumentu još je (1375) kliška crkva imala arcipreta, a taj je bio i član splitskoga kaptola. Otac Nikole Marića bio je Vukša, a djed Slavko. Nikola je morao imati koju veću čast kad na njegov nalog Klišani odlaze u pljačku.

Varoš je kliški imao svoj trg pred crkvom na kojemu se održao »sahod« i na tome se potužio splitski poslanik Petar de Lucharis, Klišani imaju vojvodu i barjaktara uz već poznate časti suca i bilježnika.

Pljačka po splitskom polju nije ništa neobično u ono doba, a još manje u kasnija vremena za turskih navala. No i Klišani su trpjeli nasilje od drugih, osobito su im zadavali jade Bošnjaci.

U kliškom kotaru sinovi Petka Skorenića Ratis, Ivan i Radić iz sela Drinove, u dicmanskom polju (danas Drinovci) kliške knežije izjavljuju pred splitskim kaptolom da su bili prisiljeni dati jednu četvrtinu Drinove došljacima Jurju, sinu Ivanovu de comitatu Zabadiensi (valjda Zaladiensi – zaladske županije) i Sebastijanu, sinu Dionizijevu za 500 zlatnih dukata u zlatu. Nevolja im je bila jer su ih Bošnjaci opljačkali. O tome je napisana isprava u splitskoj katedrali 23. rujna 1393. (Spl. kapt. arhiv, citirani broj, str. 74.)

O drugome posjedu u Dicmu, selu kotara kliškoga, Šušnjaru (Susnar, danas Sušci) radi isprava izdana 29. lipnja 1406.

Ivan (Nelipić) između ostalog knez Cetine, Klisa i Rame traži da se njegovu službeniku Francisku literatu iz Šušnjara označe međe imanja reambulacijom toga dobra Šušnjara, zvanog Zagradinje u okružju Dicma, knežije kliške, i u tu svrhu neka kaptol splitski izašalje jednoga kanonika koji će s njegovim čovjekom Pavlom, sinom Segmunića iz Lučana izvršiti taj posao. List je izdan u Cetini. Nelipić je dakle držao literata, čovjeka vješta pismu i pravu i dao mu u kliškoj knežiji imanje.

Kliški kastelani i građani vršili su pravne funkcije i u Poljicima, pa ih banovci šalju tamo kao svoje ljude.

Tako poljički plemić Tvrtko Bogdanić od plemena Tišemirića dolazi pred splitski kaptol poslan od Pavla Mihalčića vicebana i predaje pismo s banovčevim pečatom. U pismu se traži da kaptol pošalje svoga kanonika koji će s kraljevim ljudima Ivanom, sinom Ivanovim, i s Ivanom, sinom Giletovim, kliškim kastelanima, uvesti Tvrtka u posjed sela Ostrvice i izvijestiti banovca o izvršenoj naredbi. Splitski je kaptol poslao kanonika Bogdana Kičića (Chicich). On je na povratku referirao da je tamo bio Blaž de Scopinac, zamjenik magistra

Ivana Mihalčića Ivanova, kneza i kastelana kliškoga i magistra Ivana Gileti, drugoga kastelana kliškoga, od njih specijalno poslan kao kraljev čovjek uz pristave plemiće Dominika Tolihnića, Tvrtka Pribislavića iz Poljica, Mateja Rogarića, Radoslava Beroevića, Nikolu Boguvidića iz Klisa, koje je podban dao Tvrtku. Blaž je pred svima Poljičanima uveo u posjed Tvrtka. Naznačene su i međe toga posjeda. Ako bi tko Tvrtka smetao u posjedu, kastelani kliški imaju krivca zasužnjiti i konfiscirati mu imanje. Općina je poljička odobrila taj postupak ušutkavši nekoje koji su se kušali oprijeti. Taj je referat datiran 30. rujna 1395.

Kako su kliški kastelani vršili nadzor nad Poljicima, tako su i pristavi bili Klišani: Boguvidić, Rogarić i Beroević. (Citirani Kaptolski Arhiv list 85–86.) No ni kastelani kliški nisu bili ljudi mirni i pravedni. Tako se već spomenuti Tvrtko Bogdanić predstavio kaptolu sa svojim drugovima Gostimirom Hlapotićem i Vlatkom Budislavićem, pa su plačući kazivali da ih je pozvao preda se knez i kastelan kliški Vojko Latičić i zatražio da mu preda pisma i dokumente o svome posjedu u Ostrvici u Poljicima. Uz druga pisma tražio je i jedno kaptolsko, napisano od primicerija Lukana o Ostrvici. Oni mole da im kanonici dadu iz svoga Registra prijepis toga pisma. Kanonici su im predali prijepis datiravši ga 15. siječnja 1395., a glasi ovako: U prisutnosti notara Lukana i svjedoka Stenen Drašić iz Smine svjedoči, da je bio dan kao pristav od slavnoga gospodina Pavla, bana Hrvata da uvede u posjed plemiće Vitana i njegovu braću u neko selo zvano Ostrvica s njezinim teritorijem i pripadnostima u župi (In districtu) Poljica. To su zadobili baštinici Prvčevi u parnici pred knezom Jurjem protiv Bergende iz Omiša. Ubilježene su granice i svjedoci. Međutim u selu Ostrvici pred svjedocima od kojih je jedan Berislav Skocibolche (Skočibuhe su komšiluk u Gatima), Lukan je kasnije sastavio instrumentum, pravni akt, i datirao ga: Datum Spaleti 22. junii 1392. Ova je isprava lijep primjer za pravno notarsko pravilo po kojem se razlikuje pravni izvršeni posao (Actum) od sačinjenja isprave Datum (Citirani spl. kapt. arhiv list 72–73.). Knez Juraj u dokumentu jest sin bana Pavla I Bribirskoga.

KLIS U BOSANSKOJ VLASTI

Kralj Ludovik umro je 11. listopada 1382., i odmah su se stala dizati vlastela da se dokopaju stare moći koja im je oslabila za vladanja jakoga i energičnoga kralja.

Borba protiv kraljice udove Jelisave i njezine kćeri kraljice Marije uglavnom vodila se na hrvatskom tlu. U toj dugoj borbi Klis je većinom ostao vjeran buntovnicima, bio uz njihovu ligu i konačno se predao bosanskomu kralju Tvrtku I slušajući njegova vojvodu Hrvoja Hrvatinića.

Dok su dalmatinski gradovi kolebali, hoće li priznati Tvrtkovu vlast ili ostati vjerni kraljici Mariji i njezinu mužu Žigmundu, Klis je prvi poslao poslanstvo bosanskomu kralju: svoje građane arcipreta Franka, Mateja Rogarića i Ostoju Juradinovića. Oni se nađoše na Tvrtkovu dvoru u Sutisci oko 22. srpnja 1387, i kralj ih je ljubezno primio[81] i izdao im povelju kojom je gradu potvrdio sve povlastice što ih je imao »u vrijeme naših pretšasnika gospode banova Mladina, Pavla i kneza Jurja.« Zato će Klišani uvijek biti vjerni kralju. Doskora je poslao kralj u Klis i svoju vojsku da ga zaposjedne.

Povelja nam Tvrtkova daje pravo da zaključimo da je Klis i za Bribirskih knezova imao neke povlastice, a to su statuti po kojima se upravljao. Grad su i kod Tvrtka predstavljali gradski i crkveni dostojanstvenici. Kad Tvrtko ističe kliške privilegije za Šubića, očito hoće istaći svoje porijeklo od njihove krvi jer je sin Jelene, kćeri kneza Jurja II Kliškoga, a sestre Mladina III.

Kad je Klis pao u ruke Tvrtkove, nisu mu se mogli dalje opirati ni Split ni Trogir. Ta se dva grada tuže Žigmundu, kako im nije već moguće izdržati pritisak bosanske vojske s Klisa, a još im osvanuše teži dani kad je u Klis stigao silni Ivan Paližna kojega je Tvrtko imenovao svojim banom i namjesnikom sa sjedištem u Klisu.

Paližni 6. ožujka šalju Trogirani 100 modija ječma, a iste godine 1388. na 15. studenoga dopuštaju mu da može izvesti iz Trogira u Klis proso koje je kupio u njihovu gradu, što znači da su u dobrim odnosima s njim, a to se vidi i po tome što ih mole Splićani da za njih posreduju kod Paližne.

Kad kapetan bosanske vojske pod Klisom Pavao traži od Trogirana da mu pošalju jednu lumbardu i baliste, oni mu šalju poslanika da se opravdaju da njima služi to oružje protiv Splita gdje su se zaklonili njihovi iseljenici.[82]

Politika se dakle mijenjala iz dana u dan.

Dojadilo napokon i Splićanima, pa odredili da pođe k Tvrtku Miha Madijev, poznati kroničar, ne bi li što kod kralja isposlovao, a i da dobiju vremena. Miha se nije maknuo iz Splita jer je već prispjela bosanska vojska i provalila preko Klisa i Solina u splitsko polje 2 kolovoza 1387.

Splićani 19. siječnja 1388. šalju poslanstvo u Budim kralju Žigmundu da mu prikažu očajno stanje grada i kakve ih nedaće biju s Klisa. Naložili su poslanicima da reku na kraljevskom dvoru: »Pripovijedat ćete kralju koliku su štetu počinili kralj bosanski i prior vranski i Klišani u našem kotaru, kako su toliki građani umoreni, toliki zarobljeni i otkupljeni, splitske žene zlostavljane, gradski dohoci dva puta porobljeni, mlinovi uništeni, vinogradi i voćnjaci sasječeni, a polja pogažena.« Prilike zaista vrlo teške.

[81] Lucius, Memorie, str. 512.
[82] Ibidem, str. 342–345.

No uzalud ta tužaljka splitska, od Žigmunda nije stizala pomoć, pa Splitu nije ostalo drugo nego da se nagodi s banom Paližnom u Klisu. Kako je već spomenuto, obratio se Split Trogiru, da posreduje kod Paližne, i Trogirani su se primili te službe i poslali u Klis jednoga poslanika da vide što misli Paližna. Paližna se nije pokazao sklonim da sklopi samo mir, već je tražio, da Split prizna nad sobom Tvrtkovu vlast.

Splićani ponovno šalju poslanike k Žigmundu 10. lipnja 1388. Poruka je očajna »Više od tri godine bije nas mač kralja bosanskoga, a već 18 godina trpimo kojekakve progone od Ivana Paližne. Bosna i Klis puni su naših zarobljenika, plijena i otkupa za zarobljenike. Sve nam usjeve oteše i ognjem uništiše«. Ni na ovu molbu nisu Splićani dobili ništa drugo do pusta obećanja. Da bi se oprli bosanskoj sili, Splićani, Šibenčani i Skradinjani s nekoliko hrvatske vlastele sklopiše savez 5. listopada 1388. protiv bosanskoga kralja i Ivana Paližne. Uto je Tvrtko poslao u Hrvatsku i na gradove Dalmacije vojvodu Vlatka Vukovića, a gradovi stadoše tražiti samo da im se produži rok dok obavijeste Žigmunda o svome stanju, a oni su već skloni da se predadu.

Nov, koban događaj zapriječio je da nisu odmah pali dalmatinski gradovi. To je bio kosovski boj. Tvrtko je potegao svoju vojsku iz Hrvatske i poslao je na Kosovo u lipnju 1389. Odsustvo bosanske vojske iskoristio je Žigmund, pa je njegov ban Ladislav od Lučenca u srpnju osvojio Klis. Ipak je kratka bila ta slava jer je poslije kosovskoga boja (o kojem se Tvrtko hvalio da je potukao turskoga cara) Paližna 15. prosinca 1389. ponovo ušao sa svojom vojskom u Klis [83]

Iduća godina 1390. donijela je Tvrtku Split, Trogir i Šibenik koji su mu pali u ruke kao zrela jabuka. Split je iskoristio zgodu, pa je poslao poslanike u Bosnu koji su 2. lipnja 1390. predali grad kralju moleći ga neka utvrdi međe između njihova grada i Klisa i Omiša jer su baš zbog međa bila mnoga krvoprolića između njih i Klišana. Kralj je u srpnju 1390 izdao Splićanima povelju, kojom je potvrdio stare njihove povlastice i granice, pa je poslao u Split svoje pouzdanike da na mjestu tačno označe međe između Klisa i Splita. Sama kraljeva povelja ovako postavlja granice: »Počevši od planine Mosora prema istoku pravcem kako teče rijeka Solin prema zapadu, neka bude granica našega grada Klisa i Splićana tako da od rečene rijeke prema Splitu pripada (zemljište) Splićanima sa svima mlinovima. S druge strane neka su granice stare solinske zidine pa ravno na brdo sv. Mihovila sve do stupa prema Trogiru, a taj je stup međaš između Splićana i Trogirana«.[84]

Iste godine 1. kolovoza poslao je kralj Tvrtko svoje komesare, da izvrše te odluke, pa su oni zajedno sa Splićanima obišli zemlje, sela, posjede, mjesta i međaše i poštujući domovinske običaje uveli su u

[83] Šišić, Vojvoda Hrvoje, str. 74.
[84] Ljubić, Listine IV, str. 281.

posjed Splićane i, da se ukloni svaki nesporazum, postavili znakove međaša »od nekoga rta uz more koji se zove Glavica gdje običavaju pristajati lađe koje odvoze kamenje iz Solina nasred kojega rta odredismo da se podigne stup i na njemu dadosmo uklesati slova S P, na kamenu koji je okrenut prema brdu sv. Mihovila također dadosmo uklesati rečena slova S P prema crkvi sv. Mihovila do stupa koji je granica između Splićana i Trogirana.«[85]

Granica je dakle između Klisa i Splita Solinska rijeka i Glavica (današnji »Paraćev muo«) na mjestu gdje zidovi stare Salone dopiru do mora, i na karti Cammuciovoj iz godine 1571. ucrtan je jedan stup blizu amfiteatra.[86]

Te su granice najpovoljnije za Split što ih je igda imao. Tako su Splićani povlašćeni, a Klišani oštećeni jer je Tvrtko htio da što bolje privuče k sebi Split koji je bio prirodno središte primorja kamo će se doskora i prenijeti političko djelovanje bosanskih vladara, a Klis će ostati samo vojnička tačka. Ta se kraljeva namjera očituje i u riječima, kojima obrazlaže svoju odluku: »To dajemo Splićanima iz naše osobite milosti dok ustraju u vjernosti prema našemu veličanstvu«. Kralj je zaboravio što je za nj učinio Klis, a kako mu se je Split opirao pa određuje da sve povlastice, koje su od njega dobili Klišani i Poljičani prešutivši istinu i podmetnuvši laž, »gube svaku vrijednost ukoliko se opru ovim splitskim povlasticama.«

Kad se činilo da se utvrdilo stanje oko Klisa i Splita, najedamput će se sve poremetiti u čitavoj Bosni, Hrvatskoj i Dalmaciji.

Oko 23–24 veljače 1391. umro je Tvrtko, a malo potom iste godine i Ivan Paližna, dakle dva stupa nove politike i hrvatskoga pokreta.

Dabiša, nasljednik Tvrtkov, nije imao ni snage ni uma njegova, a prilike su bile vrlo teške. On je napustio politiku ekspanzije te je u srpnju 1393. u Đakovu sklopio mir sa Žigmundom kojim je Dabiša pristao da njegova država poslije njegove smrti pripadne Žigmundu, a ovaj je Dabišu priznao pravim i zakonitim kraljem. Tako su kraljevi raspolagali narodima kao svojim privatnim vlasništvom!

I prije toga Dabiša je oko Klisa vršio svoju kraljevsku vlast, pa je njegov ban Vuk Vukčić bio zabranio splitskom nadbiskupu Andriji Gualdu graditi zamak u današnjem Kaštel-Sućurcu jer mu je bilo dojavljeno da je to na uštrb kraljevskoj vlasti. No nadbiskup je uvjerio bana da on gradi zamak samo protiv Vlaha koji dolazeći iza gore pljačkaju njegov posjed. Ban je onda dopustio da se gradnja dovrši i 10. listopada 1392. o tome obavijestio kastelane Klisa, Opraha i Omiša. Još se i tada razlikuje donji dio grada Klisa od gornjega, Opraha koji ima posebnoga kastelana. Na taj je način udaren temelj prvome kastelu između Solina i Trogira, a to je Kastel-Sućurac, nasljednik staroga Putalja.

[85] Ibidem, str. 283.

[86] Camucio, Clissa ed i dintorni — Bullettino 1913, table III, IV. — Katić, Granice Klisa, str. 205.

Poslije đakovačkog ugovora imale su Hrvatska i Dalmacija tri vladara: Žigmunda, Dabišu i Ladislava Napuljskoga koji se javio kao baštinik svoga oca Karla Dračkoga, kojega su odveli hrvatski ustanici i okrunili ga u Budimu, ali je bio prijevarom kraljicâ Jelisave i Marije omoren 7. veljače 1386.

Te su se vlasti križale pa se gotovo moglo reći da nije bilo redovite vlasti.

Žigmund je imenovao hrvatskim banom Nikolu Gorjanskoga, i on je pobijedivši kod Knina Vuka Vukčića prodro do Klisa, a 1394. izabrao ga je Split svojim knezom.

Doskora nestaje Dabišine vlasti u Hrvatskoj jer je Žigmund porazio hrvatske velikaše kod Dobora 1397. poslije čega je Dabiša predao Hrvatsku i Dalmaciju Žigmundu.

Godinu dana prije toga bio je Žigmund potučen kod Nikopolja od Turaka i jedva se spasivši na jednoj lađi prispio u Carigrad te odatle preko Dubrovnika dospio u Split 1397. godine. Iz Splita pošao je u Knin gdje je ostao mjesec dana. Tu ga je posjetio splitski nadbiskup Andrija Gualdo i isposlovao od njega naredbu da se pregledaju i povrate u staro stanje granice dobara splitske nadbiskupije. Za taj posao imali su se uz ostale uzeti kastelani Klisa i Omiša i dobri ljudi iz Klisa, Omiša i Poljica. Tada su bili kastelani Klisa i u njemu Opraha Ivan Gileti i Pavao Kupor.

U dva navrata izvršena je ta reambulacija (zavod granica). Jednu je izvršio kninski biskup Ladislav (25. I–25. II 1397), a drugu kninski kanonik Bartul (10–18. VIII 1397.)

Tom je prigodom pretreseno i pitanje kliških granica. U arhivu se splitske biskupije nalazi rukopis »Descrizione della Mensa« i u njemu ova Reambulacija i tu je opširnije opisana nego što se nalazi u III svesku Farlatijeva Illyricum Sacrum.

U tome rukopisu stoji: »Splićani su tvrdili da je njihova granica na Solinskoj rijeci, ali nisu imali za to nikakva pismenog dokaza. Klišani su pak pokazivali neku kosu koja se proteže oko prve doline s južne strane uz nadbiskupovu kuriju, od mora sve do kraja rečene kose i od kraja same kose zavija se pomalo na istočnoj strani do sjevera prelazeći spomenutu dolinu dopire do nekoga brijega ili stijene poput brijega koji se po pučku zove Hlm (Hum) i zatim prema istoku uzlazi do vrha planine Mosor.[87]

Svi se ovi lokaliteti nalaze na kosi koja se proteže od Vranjica do Sutikve pod Mravincima, pa je prema tome granica Klisa dopirala do današnje ceste koja vodi od Meteriza na Solinu do Mravinaca.

Pokorivši se Trogir Žigmundu, nastojao je pomoću kralja osloboditi jedan dio svoga teritorija od presezanja kliškoga kastelana. Trogirani su isposlovali od Žigmunda da im je 18. veljače 1397. izdao pismo kojim se selo Radošić izuzimlje od jurisdikcije Klisa.

[87] Descrizione della mensa 1397, str. 45 (u biskupskom arhivu u Splitu). — Katić, Solin od VII do XX vijeka, str. 54.

To su selo Trogirani svojatali. Jednako su molili da kliški kastelan ne smije od njih tražiti »trgovinu«, tj. porez na trgovinu, pa neka im kralj izda otvoreno pismo na bana, podbana i kliškoga kastelana da ubuduće ne smiju kod trogirskih gradskih vrata i na trogirskom teritoriju pobirati porez na trgovinu.

Da se bolje utvrde granice između Splita i Klisa i da se izvidi koje zemlje pripadaju Klisu, splitska je općina zatražila od ninskoga kaptola da joj iz Registra kraljevine Hrvatske izvadi prijepis posjeda kotara Klisa, Dubrave i Poljica, što će poslužiti općini da obrani neka svoja prava. Taj je opis sastavljen prema svjedočanstvu 12 rotnika kraljevstva hrvatskoga, kako je zabilježeno u spomenutome Registru.

Ivan, sin Stjepana, kastelan Klisa, rekao je koja sela pripadaju kliškome kotaru, a ta su sela bila zaista okupirana od Ivana Nelipića. Lokaliteti koji se tu nabrajaju prostiru se po današnjim Kotarima, oko Promine, Drniša, Petrova polja, Ramljana kod Muća, Prugova. Ta su sela posjedovali Nelipići, ali nisu ona dijelovi kliškoga područja kojemu se pribrajaju ova sela: Gorica pod gradom (negdašnje selo toga imena ispod Kučina), Murzlay (Mrča lokva, koja je 1444. pripala Poljicima).

Teritorij Dubrave koji je pripadao Klisu jest: Sratok (u trogirskoj zagori), Korušce, Radošić, U kal (Kaline), Labin, Vučevica, Zelim, Visoka, Nisko Brštanovo, Kladnice (u Lećavici), Gorižane (Goriš kod Čikole?), Dragolje (Dragović između Vrlike i Sinja), Lučane, Maurinoch (Mravnica u trogirskoj zagori), Drenovlyan (Drenova – Drinovci u Dicmu), v Seny (v Sinj – Sinj), Visinovic (Visoka, brdo nad Sinjem), Zadraunigyii (Zatravnik, danas Potravlje), četiri sela u dolini Suhi dol (danas Suhi dolac iza Labina), Pogouie (Prugovo iza Konjskoga), Chernie Luche (Crne luke u Prugovu), Drasis (Dražice u Gornjem Muću), Konjsko (zapravo bilježi dva Konjska-et alia Konschnco, – danas Malo i Veliko polje u Konjskomu), Brochane (danas Broćanac), Dulgopolje (Dugopolje kod Klisa). Za goricom (Gorica je već spomenuta), Huzvari (danas Krušvar), Gradez (Gradac – Gradina nad Blaića kućama u Krušvaru). Ta dva i još četiri sela nisu bili kmetovi grada Klisa.

Dalje nabraja: V. Zibuchi (Zbič između Muća i Neorića), Koprivno (kod Klisa), Nevesti (dva Nevesta u trogirskoj zagori). Za Poljica također tvrde rotnici da pripadaju gradu (Klisu) kojima su naredili da ako imaju kakva prava, dužni su ih iznijeti na saboru kraljevstva (in cogregacione generali). Po registru posjedi nekoga Kubrana koji je od 12 plemena (plemenitih Hrvata) ostali su bez gospodara jer je Kurban umro bez baštinika, a ti su posjedi: Crisii (selo Križ ispod Kučina, nestalo za turskih provala) između Klisa i Poljica, zatim Rachichi na istom mjestu (možda Račnik u Tugarima), zatim Zmina (Muć), Radnichi (Radunić kod Muća), Postinje (na dnu Muća). Kad su nabrojili posjede, onda su kanonici ninski udarili pečat uz

običnu formulu da su sve od riječi do riječi prepisali vjerno, i konačno datirali: Dano u crkvi katedrali sv. Anselma godine 1397., dne 4. ožujka.

Nekoliko imena nisam mogao ubicirati, pa sam ih izostavio, a po tima se i onako vidi koliko su Nelipići stolujući u Klisu raširili svoje posjede, a time i kotar kliški.[88]

U to doba kad je knez splitski bio ban Nikola Gorjanski, bio je njegov brat Ivan zapovjednik u Poljicima, a u Klisu su sjedili kraljevski kastelani, pa su Splićani zajedno s Klišanima i Poljičanima popalili trogirske mlinove, opljačkali čitav kotar i poveli sa sobom sužnje, među njima i trogirskoga kanonika Jakova. Tako su učinili i drugi put sami Klišani i Splićani.[89]

Kad je 28. travnja 1401. bio Žigmund zasužnjen od ugarskih velikaša, ojačala je u hrvatskoj stranka Ladislava Napuljskoga, koju su pomagali bosanski kralj Stjepan Ostoja i vojvoda Hrvoje. U Klisu je posada još ostala vjerna Žigmundu, a drži grad banovac Ivan od Žemče, pa su Hrvoje i njegov šurjak Ivaniš Nelipić ml. nastojali svim silama da osvoje Klis jer s njim će lako zadobiti Split i Trogir. Klis je u rukama Ivaniša Nelipića već 22. prosinca 1401. i ostao je tako dug niz godina. Knez je zauzeo i selo Radošić i pripojio ga Klisu, mada su ga Trogirani svojatali. Padom Klisa postali su mekši i Splićani i Trogirani. Ovi posljednji šalju knezu Ivanišu u Klis 100 galeta vina i konačno u svibnju 1402. predali su se vlasti kralja Ladislava, a to su isto učinili Splićani svršetkom listopada 1402.

Do kraja godine 1402. čitava Dalmacija i Hrvatska na jugu Velebita priznavale su kralja Ladislava. Dne 5. kolovoza 1403. ostrogonski nadbiskup okrunio ga je u Zadru nepoznatom kraljevskom krunom. On se doskora vratio u Napulj i koncem listopada 1403. imenovao vojvodu Hrvoja »glavnim namjesnikom u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni« i dao mu čast splitskog hercega. Otada Hrvoje drži jedan dvor u Bosni, a drugi u Splitu i ima veću moć nego Ladislav i Stjepan Ostoja, a namjesnik je obaju kraljeva u Hrvatskoj i Dalmaciji. Zaista čudna igra!

Hrvoje je stanovao u Splitu u kuli koju je podigao kralj Ladislav tamo gdje je bila kuća Zanina Ciprijanova, a za otštetu Zanin je dobio na kliškome teritoriju selo Kuroče (po svoj prilici Križ po mađarskome izgovoru).[90]

Stjepan Ostoja nadao se da se Ladislav neće utvrditi u Hrvatskoj, pa će ona njega zapasti, ali se dogodilo protivno. Zbog toga se on nagodio sa Žigmundom. Hrvoje je čvrsto vladao Splitom i Hrvatskom ne kao namjesnik već kao kralj, a Ivaniš Nelipić sjedio u Klisu zovući se »knez cetinski i kliški.«

[88] Lucius, Collectanea u Arhivu splitskog kaptola scr. B br. 538, list 273r—274r.

[89] Memoriale Pauli de Paulo u Luciusa. De regno, str. 434 (editio 1668. Blaev).

[90] Lucius, Memorie, str. 380.

Kad se pak Ladislav vratio u Napulj i bosanski se kralj Ostoja pomirio sa Žigmundom, onda se i Ivaniš Nelipić 1406. priklonio Žigmundu, ali samo za kratko, jer se doskora posredovanjem Hrvojinim opet vratio Ladislavu zbog straha da ne izgubi svoje posjede.

Međutim, kad je Žigmund potukao bosansku vojsku i zarobio kralja Tvrtka II kod Dobora godine 1408, odmah mu se pokorio Ivaniš Nelipić, a njega je slijedio i Hrvoje. Tada je mogao Žigmund računati da je sva Hrvatska na primorju njegova, pa je zato rado oprostio knezu dotadašnju nevjeru i potvrdio mu da posjeduje grad Prozor u Vrhničkoj župi (14. studenoga 1408).

U Ladislava je ostao još samo Zadar, pa ga je on poslije dugoga cjenjkanja kao dobar trgovac godine 1409. prodao uz svoja prava na Dalmaciju Mlecima.

Hrvoje se održao kao herceg Splita do godine 1413, no u vrlo nezgodnom položaju jer je Žigmund ratovao s Mlecima zbog Dalmacije, a Split je dalmatinski grad, pa kome će se njegov herceg privoljeti? Već 4. lipnja 1413. nisu htjeli znati Splićani za Hrvoja, ali on se ipak u Bosni održao u svojoj moći i potukao je Žigmundovu vojsku pomoću Turaka kad je provalila u Bosnu. Malo potom u travnju 1416. umro je Hrvoje. Njegova žena, a sestra Ivaniša Nelipića, predala je po muževljevoj smrti grad Omiš svome bratu.

Omišanima Ivaniš 3. svibnja 1416. izdaje povelju hrvatskim jezikom pisanu na gradu Klisu koja glasi: »Na Klisi. Mi Ivaniš ban, knez cetinski, kliski i ramski i omiški damo viditi vsakomu, komu se dostoji, da razumivši i ogledavši mi nevolju i trudno stanje plemenitih ljudi Omišana, ča su imali trpeći v ona minuvša nemirna vrimena, obitamo im se našom virom i naše gospoje Alsabete i vsih naših dobrih ljudi, kako ih hoćemo držati i braniti v njih starih zakonih i u pravdah navadnih... da ih tvrdimo v vsih njih iminjah i kotarih i na to im dasmo taj naš otvoreni list pečatom našim zlamenjan s većim.«[91] Lijep je to i sladak primjer ikavštine u pravnom dokumentu.

Ivaniš zove sebe banom, ali ne zna se da ga je ikoji kralj imenovao, tolika je bila njegova samosvijest.

Tako moćan velikaš na Klisu bio je dobro jamstvo da Split i Trogir neće tako lako pasti u ruke Mlečana, a Žigmundu je bila potrebna jedna snaga da čuva te gradove, i zato je morao posve zaboraviti negdašnju nevjeru kneževu. Žigmund je sa slabom srećom vodio rat s Mlečanima godine 1411–1413. pa ponovno 1418–1420.

Uz rat s Mlečanima zaprijetila je pogibelj od Turaka. Od straha pred tim nemilim gostima Trogirani šalju Ivanišu Nelipiću na Klis godine 1415. deset strijelaca i nastoje ga izmiriti sa Splićanima.

Konačno se Ivaniš posve opredijelio za Žigmunda, pa je i svoju jedinicu kćer Katarinu udao za Ivana Frankopana, Žigmundova

[91] Klaić, Povijest Hrvata, II dio 2, str. 86.

pristašu, a kralj mu je tom prigodom izdao povelju da ga u svim njegovim posjedima ima pravo naslijediti ta njegova jedinica. Trogirani su za to vjenčanje poslali bogate darove na Klis.

Nije knez Ivaniš mnogo vjerovao prevrtljivom kralju, pa je htio utvrditi baštinsko pravo svoje kćeri i na drugi način. Godine 1424. i ponovo 1434. izdao je očitovanje u Kninu u stolnoj crkvi da je založio sve svoje gradove svojoj kćeri za 30.000 forinti, koje je potrošio »za obranu od Turaka, Mletaka i drugih neprijatelja ugarskoga kraljevstva«. Bio je, dakle Ivaniš glavni branitelj Hrvatske protiv svih neprijatelja jer je Žigmund u to vrijeme ratovao po Evropi, osobito u Češkoj protiv Husita, pa se nije brinuo za Hrvatsku.

S Klisa se branila Hrvatska. Godine 1430. odbio je Ivaniš sretno Mlečane i bosanskoga kralja Tvrtka II i sačuvao Klis i druge gradove. Da se odupre svima neprijateljima svoje domovine, knez je Ivaniš sklopio savez s knezovima Kurjakovićima, s kninskim biskupom Ivanom i s drugom vlastelom »na obranu hrvatskoga kraljevstva.« S Klisa je Ivaniš branio da Mlečani ne prodru dalje od obale, kad su (1420) zauzeli Split i Trogir. U prosincu 1420. tuže se Splićani u Mlecima da knez Nelipić drži imanje njihove komune i nadbiskupije, da je zauzeo solane, mlinove, stupe i sela, pa od toga imaju godišnje štete preko 17.000 zlatnih dukata. Knez udara na splitsku trgovinu teške daće, dopušta Poljičanima da prolaze kroz kliški kotar i da pljačkaju splitsku okolicu, pa Splićani mole Mlečane neka ih izbave »iz ralja ričućega zmaja.«[92]

Mlečani su se požurili da pišu providurima po svojim gradovima u Dalmaciji, neka se međusobno pomažu »protiv kneza Ivaniša cetinskoga i Poljičana.« Mlečani su poduzeli i jače mjere te već dva dana kasnije pišu splitskom providuru Viktoru Bragadinu da nastoji sklopiti savez s bosanskim kraljem Tvrtkom II i s velikim vojvodom Sandaljem protiv Ivaniša Nelipića i Poljičana, da bi tako gradovi Omiš i Klis došli u mletačke ruke, a Mleci će pomagati Bošnjake protiv Turaka.[93]

I u godini 1422. ponovo Mleci oblijeću Tvrtka noseći mu darove i nudeći savez protiv Nelipića prikazujući mu kako je državina Nelipićeva između Bosne i mletačkoga posjeda u Dalmaciji zapreka izmjeničnoj trgovini, pa zato treba zajednički udariti na nj i razdijeliti njegove zemlje. Mleci će se zadovoljiti samim Klisom, Omišem i Poljicima, a sve drugo neka pripadne Tvrtku kralju bosanskomu.[94]

Kasnije su kušali Mlečani sklopiti mir s Nelipićem uz pogodbu, da im za 5000 dukata preda samo Klis i Omiš, pa kad on nije primio njihove ponude, onda su 6. veljače 1423. sklopili formalni savez s Tvrtkom protiv Nelipića.

[92] Libro d'oro spl. općine, fol. 5 (u Gradskom muzeju u Splitu).
[93] Klaić, Povijest Hrvata, sv. II, dio 2., str. 101.
[94] Ljubić, Listine VIII, 188—190.

Kralj se Tvrtko obavezao da će do 1424. podići veliku vojsku protiv Nelipića, a ako svladaju kneza, Mlečani će uzeti Klis i Omiš, a ostali gradovi kneževi pripast će zajedno s Poljicima kralju Tvrtku. Toga puta spasio je Nelipića upad Turaka u Bosnu, pa je Tvrtko imao pune ruke posla da spasi sebe, kamo li da napada drugoga.

Već sam spomenuo da Ivaniš nije mnogo vjerovao kralju Žigmundu, a i s pravom. Tek što je Nelipić zaklopio oči 1434. godine, već je Žigmund zaboravio povelju koju je bio izdao u korist kćeri Ivaniševe Katarine, makar da je ona bila uvedena u posjed očevih imanja po banovcu Domši Vladihoviću. Njezin muž Anž Frankopan zadobivši po ženi Nelipićevu baštinu postao je najmoćniji velikaš u Hrvatskoj, a to je smetalo Žigmundu i njegovim najbližim savjetnicima grofovima Celjskim i Nikoli Zrinskomu. Žigmund je pogazio svoju riječ i 1435. zatražio od Frankopana da mu preda baštinu Nelipićevu. To je tražio na temelju zakona koji je određivao da žensko dijete ne može baštiniti imovinu oca feudalca, već mora pripasti kralju. Anž je odbio zahtjev kraljev, našto ga on proglasi odmetnikom i konfiscira njegova imanja za što je Frankopan malo mario. On je 18. ožujka 1436. izdao u Klisu povelju »virnim pravim slugama Ivaniša Ivanovića (naime svoga tasta) svim dobrim Vlasima dobre i poštene zakone, ki su im bili za njih bivšega gospodina bana Ivaniša Ivanovića i za njegova oca Ivana.«

Ti »počteni i virni muži« bili su Vlasi: Viganj Dubravčić, Ninoje Sanković, Bulat Kustražić i drugih devet u ime svih dobrih Vlaha. Oni su tražili od Frankopana potvrdu povlastica, koje su imali za Ivaniša Nelipića i njegova oca Ivana. Anž im je dao i potvrdio te zakone po kojima oni mogu promijeniti kneza (glavara) koji bi bio nasilan (posionoga kneza) i mrzak. Dalje nabrajaju se podavanja i vojne dužnosti Vlaha prema gospodaru i vlaškom vojvodi. Vojnički se konj ne smije uzeti Vlahu. Nad Vlasima nema biti vojvoda Hrvatin već jedan između njih koji im zapovijeda i dogovara se s poglavarom od Frankopana postavljenim. Suditi se ima Vlasima samo pod Sinjem i nema im suditi »nijedan Hrvatin ner njih knez«. koji mora obići vlaška sela dvaput na godinu radi suđenja. Vlah Vlaha ne smije za veću stvar tužiti pred svojim vojvodom, već pred knezom Cetinskim.

Vlasi su se zakleli »vjerom i dušom da će biti vjerni knezu Frankopanu i njegovim potomcima i neće ga ostaviti protiv vsakom človiku«. Frankopan je Vlasima također dao »svoju gospodsku riječ«.[95]

Žigmund je protiv Frankopana poslao Matka Talovca koji je 7. kolovoza 1436. pao pod Sinj, ali ga nije mogao zadržati niti je Frankopana svladao.

Anž je mirno stao na svome Klisu gdje je 30. rujna te godine izdao darovnicu Vignju Dubravčiću i njegovoj rodbini za jedno

[95] Šurmin, Hrvatski spomenici I, 432—435.

imanje »u Cetini pod Sinjem«, što je znak da je tada bio Sinj u njegovoj vlasti. Ponosno se Frankopan piše »Hanž Frankapan Vegle, Senja, Modruša, cetinski, kliški knez, Dalmacije i Hrvat ban.« Vignju Dubravčiću, njegovu bratu Grguru i sinovcu Miklošu »koji nam služiše i nam ugodiše pravo, virno i dostojno« daje »vse ono iminje kô je bilo i kô je držal Jurič postolar u Cetini pod v Sinjem i u seli na Sohači i takoje iminje kô je držal Jurko Galardić takoje li poda v Sinjem – zemlje, vinograde, sada, vrtle, sinokoše i vsaka ina prihodišća«. Sohač je današnje selo nad Sinjem Suvač.[96]

TALOVCI

U prosincu 1436. umro je Anž, pa je Matko Talovac lako prisilio njegovu udovicu, da mu preda svu baštinu. Isprava o tome događaju kaže da se taj čin dogodio u Petrovu polju (kod današnjega Drniša) dne 31. siječnja 1437. Žigmund je darovao Talovcima Nelipićevu baštinu, pa Matkov brat Petar otada ponajviše boravi na Klisu. Talovci su porijeklom iz Korčule, a za usluge iskazane kralju Žigmundu poslije nesretne bitke kod Nikopolja 1396. kralj ih je nadario imanjem Talovac (u Podravini), po kojem su i dobili ime. Vršili su mnoge službe i dobili mnoga imanja.

I poslije pada Nelipićeve moći, ili bolje reći njegovih nasljednika, igra se ista nastavila, mada su se protagonisti izmijenili. Ban Petar Talovac ima da se bori s istim onim neprijateljima s kojima i Nelipić. U jednom sukobu sa Splićanima zarobio je ban Petar nekoliko mletačkih vojnika i odveo ih u Klis, našto je Venecija naredila splitskom knezu da živi u miru s banom.

I kad je izdajica knez Ivanac Novaković 1438. ponudio Mlečanima da će im predati kliški varoš, Republika je tu ponudu odbila jer da želi živjeti u miru s braćom Talovcima. I s nadbiskupom splitskim Jakobinom uspio je Petar uspostaviti mir i dobre odnose. Bilo se uobičajilo da se prihodi crkvene desetine u kliškoj i cetinskoj župi upotrebljavaju za utvrđivanje gradova u hrvatskom kraljevstvu, a ban Petar svojim pismom izdanim u Klisu 1442. na Tijelovo odredio, da se unaprijed ta desetina ima davati splitskom nadbiskupu. Onome istom Vignju Dubravčiću i sinovcu mu Miklošu koje je bio obdario Anž Frankopan za vjernu i ugodnu službu darovao je Petar Talovac za istu takvu službu zimišće Koprivno, planinu Provedrinu i Šćirnu poljanu darovnicom izdanom u Sinju 1443. O Koprivnu kao kliškom posjedu već je bilo govora.[97]

[96] Ibidem 138–139.

[97] Ibidem, str. 156.

Godine 1446. već je mrtav Viganj Dubravčić, pa Petar Talovac potvrđuje njegovoj udovici Cviti zemlju koja je negda bila Jurka Galardića, kao da je njezina plemenština.[98]

Kako su braća Talovci jedan za drugim umirali, tako im je plemenu opadala moć. Poslije smrti Matkove i Ivanove ostao je na Klisu Petar osamljen između brojnih neprijatelja, pa je ponudio Mlecima Klis i Knin, ako ga ubroje među svoje plemiće i pruže mu zaštitu. Mleci su mu samo ponudili novaca za obranu i tražili da im založi Klis za te novce. No čuvši za to pogađanje bosanski kralj Stjepan Tomaš protestirao je u Mlecima zbog toga jer da Klis po pravu njemu pripada, našto Mlečani lukavo i slatko odgovoriše neka se ne uznemiruje, ta oni smatraju da sve što je njihovo da je to i njegovo.

Oko posjeda Talovčevih okupili su se neprijatelji kao gladni vuci: bosanski kralj, vojvoda Vukčić, celjski grofovi, gubernator Ivan Hunjadi i Mleci.

Da se održi, Petar se sad s jednim, sad s drugim svađao i mirio. Najlukaviji su bili Mlečani koji vječno vrebaju na Klis pazeći osobito da taj tvrdi grad u zaleđu njihovih posjeda ne dopadne ugarskoj kruni. Godine 1450. u studenome dopuštaju splitskom knezu da uzme Klis, ali s pristankom Petra Talovca i bez ratnih zapletaja, a 18. prosinca naređuju splitskom knezu neka kaže banu Petru da su voljni radi njegove koristi privremeno uzeti Klis s njegovim pristankom, ali ako je pogibelj da grad zauzme gubernator, neka se splitski knez sporazumije s kliškim kastelanom i primi grad.

Ban Petar izmoren borbom obolio je i umro 11. ožujka 1453.

Tada istom nastade prava jagma za njegovom baštinom. Grofovi su Celjski vrebali na čitavu njegovu baštinu, a Herceg Stjepan Vukčić na Klis koji bi mu bio put do Splita. Da predusretnu hercega, Mlečani se brže bolje sporazumješe s kastelanima Klisa i Sinja, Čačvine i Petrovca koji predadoše te gradove u zaštitu Mlečanima da ih sačuvaju Petrovim sinovima dok ne dorastu do 18. godine.

Uto je grof celjski Ulrik postao hrvatski ban i stao nastojati da dobije gradove Knin i Lab, što Mlečanima nije zadavalo mnogo brige, ali kad je on zahtijevao i Klis, onda se Mlečani 27. ruina 1456. sporazumješe s kliškim kastelanom Pavlom Kišom da će braniti Klis, a Pavao će upravljati gradom, dok stariji sin Petra Talovca kojemu je tada bilo 11 godina ne navrši osamnaestu godinu. Kastelan će izvjesiti mletačku zastavu, kako to čini već od 1453. godine, i dobit će vojnu pomoć od Republike. Ipak je Republika dodala ugovoru ove riječi: »samo, ako Klis ne pripada hrvatskoj baniji već cetinskoj knežiji«. To znači, ako je Klis vlasništvo obitelji Talovčeve, a ne svojina kraljevstva hrvatskoga.

Kastelan je Kiš bio dobar trgovac pa je tražio da mu Mleci daju godišnju plaću 150 dukata i daruju kuću u Splitu, a on neće ni Ta-

[98] Ibidem, str. 165.

lovčevim sinovima predati Klis, ako se ne nagode s Mlecima. Još je tražio da ga imenuju kapetanom i da mu pošalju zlatnu zastavu sv. Marka i pozlaćeni štap po hrvatskome običaju, a naravno i da ga pomažu protiv neprijatelja, osobito protiv ugarsko-hrvatskoga kralja. Grof Celjski uz takve prilike nije mogao dobiti Klis.[99]

Kad se izborom Matijaša Korvina za hrvatsko-ugarskoga kralja utvrdila kraljevska vlast, onda je i sigurnost Talovčevih gradova postala jača. Kralju su se pokorili mladi Talovci, i on im je ostavio da mirno uživaju očinske posjede. Godine 1458. stoluje u Sinju Vladislav Talovac, »knez cetinski i kliški« te u ime svoje, braće i rođaka dariva crkvu sv. Marije pod Sinjem.

BAN PAVAO SPIRANČIĆ

Ipak je doskora kralj Matijaš imenovao banom Pavla Spirančića koji se stao pisati »knez cetinski i kliški, ban Dalmacije i Hrvatske« pa u to ime tražio je za se Knin, Klis, Sinj i Čačvinu. Godine 1460. Spirančić sjedi na Klisu i 30. listopada tuže ga Mlečani kralju Matijašu da otkada je nedavno zadobio Klis, hoće da Splićanima otme mlinove na Solinskoj rijeci i druge gradske posjede.[100] Inače oni prisluškuju svaki glas o Klisu. Pišu splitskom knezu 28. kolovoza 1461. »ako bi ban Pavao počeo što govoriti o Klisu, neka pomno sluša i javi vladi«; i bilo im je osobito ugodno kad 6. listopada najednom ban njima preporuča da čuvaju Klis i Ostrovicu jer su najbliži njihovu posjedu, a on po kraljevoj volji želi s njima imati prijateljske odnose. Na tu poruku odgovaraju Mlečani da i oni također žele s banom držati prijateljske odnose, ali što se tiče Klisa i Ostrovice, ne čini im se pošteno da uzimlju u zaštitu Klis zbog tadašnjih prilika, no ipak će se zauzeti za nj kod bosanskoga kralja. Tako odgovaraju banu, a međutim 5. studenoga 1461. pišu splitskom knezu, neka nastoji dobiti Klis ili u zaštitu ili za novac ili u kakvu zamjenu. Može ponuditi za taj grad 5000–6000 dukata.

Mlečani su morali udobrovoljiti i hercega Stjepana koji je također htio imati Klis. Dne 1. studenoga 1461. javlja herceg po svojim poslanicima u Mletke, da se mnogo čudi držanju Mletaka prema Klisu i da to nije očekivao. Spočitava im što kažu da je ban Pavao njima preporučio Klis, »pa kad bi vaš i bio, ne bih vama ništa na žao učinio jer što je vaše, to je i moje i obratno, ali Klis je u Pavlovim rukama, i ja ratujem protiv Pavla, moga i vašeg neprijatelja, pa udarite i vi na nj! Ja ću na svaki način tražiti da dobijem Klis, a kad ga dobijem, bit će i vama na raspolaganje kao sve što je moje.«

[99] Perojević, Talovci cetinski i kliški knezovi — Hrv. nar. kalendar »Napredak« g. 1937., str. 171–186.
[100] Ljubić, Listine X 162.

Na tu su poruku odgovorili Mlečani: Prijatelji su i slobodno je hercegu napadati bana Pavla, ali dvije stvari ne dopuštaju: Ostrvicu jer imaju pravo na nju i Klis koji je pod njihovom zaštitom.[101]

Nije mnogo mario za te poruke herceg Stjepan, već je odlučio pomoću Bošnjaka i Turaka napasti Hrvatsku, a najpače zauzeti Klis. Time bi se turska pogibelj približila dalmatinskim gradovima, i to je bio razlog da su Mlečani 19. veljače 1462. naredili splitskom knezu neka povede pregovore s banom Pavlom Spirančićem da im preda Klis za novac ili u zalog. Neka mu ponudi 10.000 dukata.[102]

Napokon su našli Mlečani izdajice koji će im predati Klis. Neki Matej iz Poljica došao je u Mletke u ime Stjepana Strižića iz Radobilje koji je kastelan kliški. Matej je donio ponude Strižićeve i njegove braće Ivana i Jure, da će Republici predati Klis. Mletačka je vlada 24. ožujka 1462. odlučila, da primi tu ponudu, da se Klis uzme i dobro čuva, dok vlada ne uredi stvar. Čim se uzme Klis, neka se spomenutoj braći dade 300 dukata po njihovu traženju, a Matej Poljičanin neka se nagradi »prema njegovim poštenim pitanjima.«

Kad se dobije vijest da je Klis zauzet, ima se pisati poslaniku na ugarskom dvoru Petru Tomaziju da s kraljem uredi to pitanje.

Braća se Strižići nisu zadovoljili s onih 300 dukata, već su proširili svoje zahtjeve:

1. da im se u Dalmaciji dade jedna kuća,
2. suviše jedan posjed u Dalmaciji u vrijednosti od 800 dukata,
3. za svakoga brata i njihove baštinike traže proviziju godišnju od 150 lira,
4. čim se uzme Klis, neka im se isplati 300 zlatnih dukata, tj. po 100 svakome,
5. rektori gradova po Dalmaciji imaju proglasiti da nitko od mletačkih podanika ne smije rečenu braću zvati vjerolomcima, već im se ima priznati da su vjerni službenici Republike. Tko bi ih zvao vjerolomcima neka se smatra veleizdajnikom. (Taj je zahtjev znak nečiste savjesti i njime su se sami osudili),
6. sve se to ima pismeno utvrditi.

Suviše je Matej Poljičanin tražio za sebe:

1. Penzija koju je uživao njegov brat Petar neka se prenese na njegove sinove po 25 lira godišnje, tj. tih 25 lira svakome, a 100 lira za oca, što će oni razdijeliti među sobom.
2. Kad su se podvrgli Mlečanima Poljičani, onda je bila određena njegovu bratu knezu Pavlu penzija 20 lira, pa je poslije povećana za još 80 lira, ali mu splitski knez isplaćuje samo 80 lira pa Matej traži da mu se bratu Pavlu daje 100 lira jer je njegov brat savjetnik hercega Stjepana i na hercegovu se dvoru ništa ne odlučuje bez njegova znanja, pa da ga utvrde u dobroj naklonosti neka mu isplate kako traži.

[101] Ibidem, X 180—197.
[102] Ibidem X 201.

3. Dosta je da Vijeće piše splitskom knezu i što god njima učine, učinit će svojim vjernim i dobrim slugama.

4. Neka se izda otvoreno pismo za bana Pavla da se puste na slobodu sinovi negdašnjega vojvode (poljičkoga) njegova brata Petra.

5. Pok. vojvoda Petar ostavio je dva sina u banovu sužanjstvu, pa njima kao ni ostaloj braći i sestrama nije ništa ostalo jer im je ban svu pokretnu i nepokretnu imovinu oteo, stoga zbog časti pok. vojvode Matej moli da se toj djeci pok. vojvode nešto pomogne i da im se spomenuta plaća dade za tri godine.

Mlečani su najprije primili te ponude poljičke ali su ih doskora poništili i 18. srpnja 1462. odlučili su:

»Budući da nije preporučljivo za našu vladu da se u ovo doba miješa u poslove Klisa, osobito zbog svijetloga kralja ugarskoga jer se čini da nam je on prijatelj, predlaže se, da se odluka koja je o tom pitanju kliškom primljena 24. minulog ožujka, posve opozove tako da nema nikakve snage ni vrijednosti.«[103]

Regbi da su se Mlečani pokajali zbog toga svog koraka jer 7. lipnja 1463. dakle ni punu godinu kasnije pišu splitskom knezu neka ne žali troška da ih redovito izvještava o prilikama. Oni žele dobiti Klis, ako se može s pristankom bana Pavla (Spirančića) kupnjom, zalogom ili bilo kako. Nalažu knezu da se ravna, kako su pisali 29. veljače 1461. Nude se da će uzeti u zaštitu banova imanja protiv svakoga osim kralja ugarskoga, ako im ban Pavao dade Klis. Zle prilike prisilile su bana Pavla da primi ponude mletačke ali Klis ipak nije pao Mlečanima u ruke.

KRALJ MATIJAŠ KORVIN

Uto je Bosna pala u turske ruke, a tim događajem nastupili za hrvatski narod sudbonosni časovi. Šaptom Bosna pade zbog kratkovidne politike njezine gospode, a slična je sudbina zaprijetila Ugarskoj i Hrvatskoj koje su krvarile iz sto rana u međusobnoj borbi vlastele. Provalom Turaka zaustavio se svaki kulturni razvitak hrvatskoga naroda koji je četiri stoljeća imao da brani mačem u ruci kućni prag, a da takve ratne prilike nisu dopuštale da se kultura, društveni napredak, pravni poredak razvijaju, povijest je upravo krvavo pokazala. Bila je to borba za goli život i čast, a u toj borbi Klis je odigrao vidnu ulogu na obje strane.

Taj dio njegove povijesti počeo je 1463. – padom Bosne.

U lipnju 1463. sultan Mehmed II gospodar je Bosne, i najvještiji slavenski diplomati Dubrovčani 15. lipnja te godine odlučili su otpremiti poslanstvo sultanu s poklonom od 300 dukata, a Izakpaši od 150.

[103] Ibidem X str. 202.—231.

Pod utjecajem tih događaja ban Pavao se je Mlecima obratio moleći zaštitu u slučaju nevolje. Oni su 13. lipnja 1463. primili njega i njegove sinove u broj svojih plemića, a njegov posjed u zaštitu protiv svakoga, osim hrvatsko-ugarskoga kralja, pa ako izgubi vlast ili mu je Turci osvoje, primit će ga Mleci u svoj grad.[104]

Kad su Turci počeli upadati u Cetinu, morao je ban Pavao više puta da se ogleda s njihovim četama. U jednom boju 1463. dopao je sužanjstva, i dugo se nije znalo, je li živ. Hrvatski ljetopisci datiraju: tu godinu: »Kada bana Pavla Turci uhitiše«.

Da iskupi muža iz turskoga sužanjstva, banica Margarita traži 19. rujna 1463. pomoć u Mlecima. Predlaže da joj pozajme novaca, a ona će njima predati neke banove gradove pod uvjetom da njoj i njezinoj djeci osiguraju pristojan život. Mlečani su odgovorili banici da će joj dati potrebnu svotu, ali traže da im preda gradove koji su njima potrebni. Ako je ban poginuo, oni žele dobiti Klis, Knin i Ostrovicu, a banici će obezbijediti pristojno življenje i zahtijevat će od njezinih susjeda, da je ne uznemiruju.

Kroz to su došle pouzdane vijesti da je ban zaista u sužanjstvu umro.

Mleci pišu svome knezu u Splitu 28. veljače 1464.: »Hoćemo, da načinom opreznim i tajno, kako se bolje čini Vašoj razboritosti, nastojite doznati posljednju namjeru rečene banice o načinu i uvjetima, pod kojima je voljna predati Klis.«

No znadu Mlečani da nije dosta pogoditi se s banicom jer je tu i ugarsko-hrvatski kralj koji može zapriječiti da se njegovi gradovi ne predaju u tuđe ruke, pa zato 12. rujna 1464. pišu svome poslaniku na budimskome dvoru »neka slatkim i prikladnim riječima« nastoji uvjeriti kralja da je bolje, da dobiju Klis Mleci nego tko drugi, osobito Turci jer su Mleci prijatelji kralju. Može poslanik za Klis ponuditi 20.000 dukata. Budući pak da banica nudi Klis, neka iskuša što o tome misle kralj i velikaši i neka to što brže dojavi.

Banica je bila ponudila Klis za 30.000 dukata, pa kasnije snizila cijenu na 25.000, a Mlečani su joj davali 20.000, ali pod uvietom da prikaže privilegije (povelje), kojima će dokazati da Klis drži i posjeduje kao svoj patrimonij (baštinu). Ona je tvrdila da ima takve povelje.

Dne 29. rujna 1464. piše mletačka vlada svome poslaniku u Ugarskoj, neka, koliko može »svim uljudnim i slatkim riječima« uvjeri kralja, da mnogi aspiriraju na Klis, pa da je najbolje da grad dođe u Mletačke ruke.

Regbi da se je banica htjela riješiti Klisa, pa se 5. listopada 1464. znade u Mlecima da im neki rođak baničin nudi Klis i Petrovac, ali oni se interesiraju samo za Klis, a u drugo se ne će miješati. Poslije nekoliko mjeseci (14. ožujka 1465.) pogoršali su se odnosi između

[104] Ibidem X, str. 245.—246.

Mletaka i banice. Tada se tuže Mleci kralju, da je banica otela neke životinje mletačkim podanicima, pa mole kralja neka je prisili da vrati oteto, inače će oni sami pribaviti zadovoljštinu. Bit će da se spor povoljno riješio jer 23. siječnja 1466. Mlečani ponovo rade kako bi dobili Klis, pa nalažu splitskom knezu neka ispita kod kneza Ivana ima li banica privilegij da proda Klis, i ako ga ima, neka ga pošalje jedan prijepis u Mletke.

I banica je dne 25. kolovoza 1466. poslala u Split svoga poslanika da zatraži municije, pa je u tome poslu iz Mletaka dan naputak splitskom knezu, da kaže baničinu poslaniku: kako im je bio drag njezin muž Pavao, tako je i ona, i dat će joj municije, i može iz Mletaka izvesti bez carine sve što hoće. I kastelanu se kliškome (odlučuju Mlečani) ima pisati da se pod svaku cijenu ima nastojati da se očuva Klis jer im nije manje drag nego njihova vlastita mjesta. No slatkim riječima nisu odgovarala djela.

Klisu je trebalo dovesti živežne namirnice i vojsku, pa se kastelan kliški obratio splitskom knezu da dopusti prevesti to preko mletačkoga teritorija. Splitski je knez dopustio da se preveze živež, za vojsku je rekao da će pitati upute u svoje vlade. Iz Mletaka su nato 29. kolovoza 1466. javili u Split: što se tiče vojske, knez je dobro učinio, što joj nije pustio prolaz preko njihova teritorija, a za živež bilo bi im također drago, da je jednako odgovorio kao i za vojsku. Ubuduće neka reče i za vojsku i za živež da nije dobio upute od svoje vlade ali mekano, da ne izloži vladu, što znači, neka oteža stvari i ne kaže da vlada ne dopušta prijevoz. Jednako neka odgovara i kastelanima drugih gradova.

Međutim je kralj Matijaš Korvin htio obnoviti svoju vlast u Hrvatskoj, pa je u kolovozu 1466. imenovao Ivana Tuza banom sa zadatkom da obračuna s banicom Margaritom u Klisu. I već 14. rujna 1466. nalazi se ban u okolici Klisa da »obnovi međaše Dalmacije i Hrvatske« i da osvoji kraljevske gradove Klis i Sinj.[105]

U isto je vrijeme stao bacati oko na Klis i kralj Ferdinand u Napulju. Mlečani su na neka pitanja ugarskoga poslanika odgovorili da je njima sreća kralja ugarskoga na srcu kao i njihova vlastita i već onda, kad su se Turci bili približili Cetini i Klisu, oni su bili ponudili banu Pavlu Spirančiću svoju pomoć, pa su mu i pomogli u nevolji. Poslije smrti banove nastojali su, da ni banica ne pretrpi kakvu štetu. Čuvši za neke prigovore kralja napuljskoga Ferdinanda, naredili su svojim područnicima neka paze da se kakvo zlo ne dogodi Klisu. Oni su prijatelji banici i mole ugarskoga kralja da Klis ostane u njezinoj vlasti.[106]

Nadalje su saopćili ugarskome poslaniku da će približavanje ugarskih četa Klisu zapriječiti mnogo veća dobra i poslove koji bi se mogli zajednički opraviti protiv zajedničkog neprijatelja, pa će k

[105] O svemu tome Listine X passim.
[106] Ljubić, Listine X 375.

tome i mnogi pomisliti da među kraljem i Mlecima nema prijateljstva kako se dotada držalo. Klis je od male koristi drugima, a Mlecima može donijeti štete zbog blizine pa zato mole kralja da odustane od svoga nauma. Prošlih su godina doznali da napuljski kralj Ferdinand aspirira na Klis, pa su pisali splitskom knezu neka pomogne banici municijom i svim drugim potrebnim i da Klis zaštiti kao da se radi o Splitu.[107] Kako su Mlečani pisali splitskom knezu posve drukčije, vidi se iz prethodnih 20 redaka, ali oni nišane na savez sklopljen između Mletaka i kralja Matijaša u Petrovaradinu 12. rujna protiv Turaka. Pa i sama četiri dana poslije onoga razgovora s ugarskim poslanikom Mlečani su posve drukčije pisali splitskome knezu 22. IX 1466. (Ser Jacobo Marcello, comiti Spaleti). Po njegovu su pismu doznali da su ugarske čete oko Klisa i da je nešto pomogao banici, ali ubuduće nek ne pomaže. Dobro je učinio, što Ugrima nije dao praha ni strijela, a što se tiče živeža neka im dade (za njihove novce), no neka pazi da Split ne bi gladovao, a i da Ugri ne bi nanosili štete mletačkim podanicima.[108]

Poslanik ugarskoga kralja urgirao je da mu dadu brzo odgovor, što su učinili dotada za Klis, a Mlečani su mu zaista dali, ali i istakli da se neće dalje miješati u taj posao. Posve naravno jer je prije 5. studenoga 1466. banica Margarita predala banu Ivanu Tuzu gradove Klis, Sinj i Petrovac.

Odnosi su se pogoršali i Mlečani 14. srpnja 1467. daju upute svome poslaniku kojega šalju u Ugarsku neka se potuži što ban kliški – banus Clissii – a to je Žarko Vlatković, nanosi štete mletačkim podanicima.

Poslanik je svoju zadaću izvršio na ugarskome dvoru na potpuno zadovoljstvo svoje vlade jer mu 19. listopada 1467. pišu iz Mletaka i odobravaju što je učinio u pitanju bana na Klisu i neka nastoji da se pošalje jedan poslanik kraljev prema Klisu da se poprave nanesene štete i neka javi u Mletke kad taj krene da mogu i oni iz Mletaka poslati svoga na dogovor.[109]

Dok je banica Margarita vodila spomenute pregovore, ostavila je ona uspomenu na sebe jednom zadužbinom za dušu svoga muža.

»Gospoja Margarita, kneginja cetinska i kliška, banica bivšega dobroga spomenutja bana Pavla« obdarila je 25. ožujka 1466. kapelu »treh kraljev« u Klisu na Orišcu s dva ždriba zemlje za dušu pokojnog muža Pavla. Crkva nije mogla biti posvećena jer se nije imala čime uzdržavati, pa joj je banica namijenila tu darovštinu.[110]

Godine 1467. sjedio je u Klisu Žarko Vlatković i ponosno se pisao: »Mi vojvoda Žarko Humski, u ime posvećenoga carskoga Veličanstva ban Klisa i Primorja sve do rijeke Neretve.«

[107] Ibidem X 376.
[108] Ibidem X, str. 376.–377.
[109] Ibidem 396.–398.
[110] Šurmin, Hrvatski spomenici I 246.–247.

Kao da taj Žarko ne mari za kralja Matijaša, kad se ponosi povjerenjem cara Fridrika III koji je bio Matijašev suparnik u borbi za ugarsku krunu.

Poslije Žarka Vlatkovića bio je gospodar kliški Pavao Tar banovac, a njemu je oteo grad pomoću splitskog kneza Žarko Dražoević Poljičanin koji nije Klis predao Mlečanima kako su se nadali. I dalmatinski gradovi se prevariše kad su pomagali Dražoevića protiv Tara koji je nastojao uzeti od Žarka Klis. Oni su se nadali kao i Mlečani da će Dražoević dati Klis Mlecima. Pavao je Tar nesretno svršio dok je podsjedao Klis 1472. godine. On je pozvao na dogovor splitskoga kneza, ali je bio iz zasjede ubijen na vjeru. To su učinili Splićani i zarobili banovčevu pratnju.[111]

Klis je bio ugrožen sa svih strana: od Turaka, od Mlečana i ugarsko-hrvatskoga kralja pod čiju je vlast konačno dospio. Godine 1494. kastelan je kliški neki Atanazije. Kralju je Klis predao Žarko Dražoević, a dobio od njega Novi u Lici i Brodarić u Cetini.

U ovakvim prilikama ponovo počinju kliški kastelani pustošiti splitsko polje a zalijeću se i u trogirsko, pa Trogirani ziđu na morskoj obali kaštele ne samo zbog turske pogibelji već i da se obrane od Klišana. U povelji od 11. studenoga 1487. kojom se dopušta Jeronimu i Nikoli Vitturiju da grade kaštel stoji da su gradnju molili za obranu od provala i pljačkanja podanika ugarskoga kralja i Turaka.[112]

Kad se utvrdila Matijaševa vlast na Klisu, namah i Poljičani gledaju kako bi se otresli mletačkoga gospodstva. Godine 1480. pošlo je jedno poslanstvo Poljičana kralju Matijašu da mu kažu da će napustiti Mlečane i njemu se podvrći. Kralj im je nato potvrdio sve plemićke povlastice i primio ih u svoju zaštitu. Poslanstvo je vodio kliški arciprezbiter Nikola Martinušević. Članovima poslanstva darovao je kralj jedan mlin na Solinskoj rijeci »koja teče ispod Klisa«, zatim selo Goricu i Katiće, pa Vrabač u Cetini (kod Graba nedaleko od Trilja) i neke posjede u Kliškom kotaru. Isprava je datirana 1. svibnja 1480. godine.[113]

ŽIVOT U KLISU

Iz toga doba imamo i nekoliko dokumenata po kojima možemo upoznati i život kliške općine, odnosno grada prema susjedima i njegove unutrašnje prilike. Klišani su osim sa Splićanima dolazili u sukob i s Poljičanima.

Martin Radošević iz Klisa ubio je Radonju, sina Mihovila Perhača iz Poljica zbog čega je između dvaju plemena nastala teška svađa

[111] Pivčević I., Povijest Poljica, Split, 1921., str. 48.
[112] Perojević, Petar Kružić, Zagreb, M. H., 1931., str. 20, bilj. 29.
[113] Klaić, Prilog za povijest Poljica u XV st. — Vjesnik hrv. slav. dal., Arhiva god. XVI, 1914., str. 40.—44.

dok im to nije dojadilo, pa su se nagodili pred splitskim kaptolom i to baš pod zvonikom pred vratima katedrale. Došli su Damjan Čibudinić iz Poljica (tada stanovnik Splita) i Radoslava, kći pok. Mihovila s nadimkom Perhač, dakle sestra Radonjina koja je također stanovala u Splitu, s jedne strane, a s druge Martin Radošević iz Klisa i sklopili nagodbu i mir za se i za svoje nasljednike zaboravivši sve što je zla bilo među njima s time da je Martin Radošević platio vražde 240 libara denara malih valute tada običajne u Splitu. Nagodba je učinjena pred pristavima Stojslavom Šeputićem, županom i Martinom Bogudićem Klišaninom. Stranke su molile neka Kaptol napiše dokumenat o nagodbi i pritisne svoj pečat što je učinjeno 12. listopada 1378.[114]

Možda se i ta svađa može svesti na borbu između Klisa i Splita jer oni Poljičani stanuju u Splitu i možda su samo porijeklom Poljičani, a svađa lako da je nastala zbog granica u splitskom polju.

U Klisu se sudilo i kupovalo »more croatico« po hrvatskom običajnom pravu. Dne 20. svibnja 1460. izdaju svoju osudu knez i suci kliški ovako:

»Mi knez Pavao, knez kliški i Juraj i Ratko Kralić, suci kliški, damo na znanje vsakomu človiku, prid koga lice pride ov naš list da sideći mi više rečeni knez i suci s pukom kliškim na pitanje i u stoli kliškom na misti užanom na Kruščici itd.« Dalje pripovijeda se da Mikula Ružnović prodaje pred kliškim stolom svoju zemlju «u Tišićih« Blažu Jakovliću i njegovoj ženi Katarini, kćeri Ratka Tvrtkovića za sto libara, »da Ratko raduje i uživa one zemlje i koristi s nje dotle, dokle Mikulica da i vrati Ratku ali njegovu ostatku tu libar sto«. Međutim je Mikulica primio još 20 libara pa je za tu cijenu od 120 libara prepustio Ratkovoj kćeri i njezinu mužu Blažu »vičnim zakonom u ime kupljeno, voljni radovati i uživati i zastaviti i prodati i ostaviti komu je njima ugodno oni i njih ostali i nakon ostaloga ostali . . .«

Kliški sudbeni stol nato određuje: »I mi stol zgora rečeni slišavši govorenje Mikuličino i Blaževo izuvidivši da je sve tako ta stvar hodila kako je više rečeno, i videći da Mikulica nudi bližne svoje na kup te zemlje i bližni neće nijedan toga kupa učiniti, i toliko je, da nitkor se ne protivi bližni, ni da ono ustavlja ni opovida po zakonu Mikulice ot prodanja te zemlje, a Blaža (sa) ženom njegovom Katarinom ot kupi, a da ta zemlja jest prodana pravo, svitlo i očito, i na to hotismo dati i dasmo list Blažu (sa) ženom njegovom Katarinom s pečatom visućim općine kliške.«

Dakle Mikulica Ružnović mogao je po hrvatskom zakonu prodati svoju zemlju tek pošto se izvidilo da se prodaji ne protivi nitko od njegovih bližih rođaka.[115]

[114] Kaptolski arhiv u Splitu No 64, scrinijm A-fol. 33.

[115] Klaić Vj., Dvije hrvatske isprave XV st. — Vjesnik zem. arhiva god. V, sv. 1., str. 54.—64.

Tumačeći ovu ispravu Klaić donosi i druge po kojima razjašnjava tko su bili knez i suci spomenuti u istoj ispravi i druge prilike života u Klisu. Godine 1460. u Klisu je ban Pavao Spirančić. Pri sudbenom stolu su dva suca i puk kliški. Kraljevski plemenski (županijski) sud ima redovno četiri suca, pa prema tomu pun stol broji sedam članova. Plemenski stol vrši svoje poslove u nazočnosti plemenitih ljudi i sudi u parnicama između plemića. Ovdje kliški sud sastojeći se od kneza i dva suca vrši sudbenost zajedno »s kliškim pukom«, pa se stoga može zaključiti, da kliški stol nije plemenski ili županijski nego općinski na kojem se vrše poslovi općine, varoša kliškoga, a u toj općini ima plemenitih i neplemenitih ljudi. Da je to općinski stol dokazom je isprava od 11. ožujka 1506. Pred tim stolom Gašpar Santizić prodaje od svoje plemenštine »dvi zemlji pod kukom« svojim rođacima Matiji i Ivanu. Tu se kaže: »i nato im dadosmo list s pečatom obćine kliške.«[116]

Mikulica Ružnović iz pretprošle isprave dolazi i u dokumentu od 28. lipnja 1448. datirane »in Laabuaz.« Banovac Thomas Tuechkowch – Toma Tvrtković – de Belay traži da kapitul kninski pošalje svoga čovjeka koji će s Mikulicom Ružnovićem i s Jurjem Lehovićem iz Klisa uvesti u posjed kuće zajedno sa zemljištem u kliškom gradu (oppido) plemića Ivana Dabčića de Kozoracz kotara Vrhničkoga (districtus Werhreka) koju je kuću kupio Ivanac.

Kaptol kninski 15. rujna 1448. piše »odličnom i uzvišenom gospodinu Petru Talovcu, knezu Cetine i banu kraljevina Dalmacije i Hrvatske« da je po nalogu banovca odredio svoga druga kanonika Ivana, arhiđakona koji je s Jurjem Lehovićem 1. srpnja rečenoga Ivanca Dabčića uveo u posjed kuće i zemljišta u Klisu uz prisustvo plemića Andrije Tuškanca, Mikulice Ružnovića, Grgura Rukčića, Martina Grdovića, Ivana Petričića, Bartolomeja Stipkovića i Jakova Sisulića iz istog Klisa. (Kammerez E., Codex comitum Zichy IX, str. 197–198.)

Vihor je turski rasturio ta plemena da im je nestao svaki trag u staroj postojbini hrvatskoj župi Podmorje, niti se kasnije spominju. Dapače se i plemena iz XIV stoljeća kasnije, u XV i XVI st. ne spominju u ispravama. Pavao je Spirančić izdao još jednu ispravu u kojoj nalazimo naprijed rečenoga Grgura Ručića u svojstvu suca kliškoga.

»Mi Pavo, knez Cetine i Klisa i ban Dalmacije i Hrvatske dajemo na znanje svima kojima se pristoji da je došao k nama Marko Sančić iz Klisa u ime svoje i svojih sinova, a s druge strane Jakov Kozinić također iz Klisa«. Jakov se potužio na Marka: »Pozvao sam ga na kliški sud (in sede Clissiensi) po običaju zbog polovice kuće i zbog posjeda pok. Jurice Vukojevića mog brata (valjda im je ocu bilo ime Vukoje ili su bili braća po stricu). Na tri poziva nije im se odazvao, već se prizvao na Vas.«

[116] Kukuljević, Acta croatica 189.

Jakov je pokazao jedno pismo bez pečata govoreći: »Ovo je oporuka moga brata pok. Jurice koju je napravio odredivši o svome imanju prije smrti.« U tome je pismu pisano da je pok. Jurica ostavio svoj dio kuće i posjeda kao legat crkvi za svoju i ženinu dušu, ali s uvjetom da se prije toga isplate njegovi dugovi.

Toj se oporuci opro Marko govoreći: »Ja sam kupio dio Juričine kuće od Martina obično zvanog Skadnića Juričina« i pokazao je pismo kliškoga stola. To je pismo pobijao Jakov govoreći: »To si pismo napisao uz očito protuslovlje« i izveo je pristave pred kojima se po običaju opro prodaji, ukoliko se tiče kuće i posjeda Juričina i prijenosa njih (na Marka). Ban Spirančić nastavlja: »Poslije smo doznali od Grgura Rudčića, u svoje vrijeme suca koji je pred nama izjavio da je on u ono doba prepustio po svome sinu za neko vrijeme mjesto (suca) i pečat općine kliške dok se ne vrati jer je radi svojih poslova morao poći na put. Tada je Marko imajući uza se pečat, pečatao pismo na štetu Jakova. Čuvši to i posavjetovavši se s našim prisjednicima, poništili smo pismo kliškoga stola kojim se poslužio Marko jednako i oporuku, kojom se služio Jakov.

Pozvali smo k sebi velečasnoga i vjerodostojnoga gospodina Jakova, arciprezbitera kliškoga koji je bio ispovjednik Jurice i izvršitelj njegove oporuke, časne ljude suca Grgura Rudčića i suca Ratka Kralića i po zakletvi njihovoj doznasmo kako je ostavljeno glede kuće i legata. Oduzeli smo izvršenje oporuke od izvršitelja i predali smo u ruke časnoga u Kristu brata Jurja, gvardijana Cetine, na njegovu savjest i Jakova Kozinića da po zakonu izvrše kako nađu da je pravo.

Dano u Klisu 30. rujna godine Gospodnje 1462.«

Ta je isprava sačuvana u latinskom prijevodu, a bila je napisana u hrvatskom jeziku glagolicom ili bosančicom (in litteris et lingua bulgarica). U ovim ispravama navode se suci i kliški stol i pečat općine Klis, što je važno za poznavanje političkog stanja Klisa. Pečati se u Klisu već drugi put zloupotrebljuju: za Jurja Bribirskoga se falsificira kraljevski, a ovdje se zloupotrebljava općinski.

U dokumentu iz 1460. spominje se kao međašnik u Tisićih Petar Dražoević. To je pleme iz Poljica i naći je njihovo ime više puta u mletačkim spomenicima 1460–1462. Ta poljička vlastela pristaju sad uz Talovce, sad uz Mlečane, pa opet uz Stjepana Vukčića.

Osobita je nevolja natjerala jednu udovicu da proda svoju imovinu u Klisu. Dne 18. studenoga 1499. sklopila je pogodbu pred kninskim kaptolom Klara Caračinović prodajući dvije kuće Dudićima. Kaptol je izdao instrumenat koji glasi: Mi kaptol kninske crkve bilježimo da je plemenita gospoja Klara ud. pok. Pavla Caračinovića iz Klisa natjerana različitim nevoljama prodala dvije zidane kuće i dva groba u gradu Klisu plemićima Mihovilu i Andriji Dudićima iz Cetine za trideset forinta čistoga zlata koje je potpuno primila. Taj je posjed ona zakonito naslijedila smrću svoga muža

pok. gospodina Pavla pa je najprije, kao što reče, ponudila i opomenula vse svoje rođake, susjede i međašnike, ako bi koji od njih htio te kuće i grobove kupiti, a od njih nitko nije htio osim spomenutih Mihovila i Andrije.

Dano u ponedjeljak poslije svetkovine sv. Martina ispovjednika, godine Gospodnje 1499. (u Kninu).[117]

Već je spomenuto da je Gašpar Santizić pred kliškim stolom ponudio na prodaju neke svoje zemlje. To je bilo 11. ožujka 1506. kad je pred kliškom općinom izjavo da bi htio prodati dio plemenštine i slobodne baštine, tj. dvije zemlje pod Kukom (Kuk se diže iznad Solinske rijeke u Mosoru). On je o tome govorio svojim rođacima bližnjim don Pavlu i don Grguru, dakle dvjema svećenicima, pa i ostalim bližnjima, ako bi tko od njih hito kupiti, i sada ponovo nudi svojim bližnjima, »jeda li će tko kupiti«. Kad se nije nijedan javio, molio je općinske suce da mu dadu »plačara neka banza po zakonu po mistih noseći upisane zemlje i međašne njih. I vičućim glasom banzao (je), i ni se nitkore na toj javio bližnji ni mištanin« (Plačar je općinski glasnik po gradovima dalmatinskim »plaçarius«) već neki M . . . ć Matij i brat mu Ivan »ki mi su blizu po krvi i njim sam prodao rečene zemlje i u tom obitao ja Gašpar Santizić, sin Bosovinin, braći mojoj Matiju, Ivanu, ako ih u tom inpača jali bi njih koja šćeta našla, da sam ja sam sobom i o mom i ostatak moj njim plaćalac i njih ostatku. I ako bi se ča našli i u tih zemljah tujega da ja mojom plemenšćinom imam napraviti Matiju, Ivanu.«

Na to je knez Kliški dodao: »I mi knez s više rečenimi videći da zakonom čine prodaju, a nudio je bližnje, a toj nitko ne protivi, a strane su kunt (en) te . . . i nato im dasmo taj list č. e. sat i šesto lito tekući (1506) miseca marča na dan 11, a taj list pisah Barto(l) Flurić, rotni kenčelir mista kliškoga.«

Izvornik je pisan na pergameni i lijep je primjer poslovanja hrvatske kancelarije kliške općine u čakavštini.[118]

Osim ovih kupoprodajnih isprava u samom Klisu ima i drugih o trgovini s Trogiranima iz početka XVI stoljeća.

Dne 11. prosinca 1511. sveć. Jeronim Stipković iz Klisa sklopio je pogodbu s Trogiraninom Ivanom Cippico pok. Marka za 20 kliških lakata finoga bijelog sukna (brachia viginti clipsana) koje od njega kupuje Jeronim Petković. Ivan Cippico jamči Stipkoviću za Petkovića.[119]

Taj isti Jeronim Stipković imao je parnicu i zbog 6 lakata sivoga mletačkog sukna koje je kliški trgovac Anastazij poslao po Jeronimu Testa, Trogiraninu, Bartolu Fluriću, svome poslovođi, a od

[117] Laszovski, Pabirci iz obiteljskih arhiva Sermage i Josipović, Vjesnik hrv. drž. arhiva u Zagrebu, knj. IX—X, str. 118.

[118] Kukuljević, Povijesni spomenici Južnih Slavenah — Listine hrvatske knj. I, str. 189.

[119] Državni arhiv u Zadru — Trogirski spomenici, sv. VI, list 25v.

Bartola je primio sukno Stipković. Jeronim Testa je svjedočio da je sukno zaista predao Bartolu s riječima: »Ovo ti šalje tvoj gospodar.« Rečeni Bartul primivši sukno otišao je iz Trogira i svjedok Testa drugo ne zna.[120]

Onaj isti Bartul Flurić koji se na ispravi 1506. o prodaji Gašpara Santizića potpisuje kao »rotni kančelir« ovdje je privatni poslovođa trgovca kliškoga Anastazija.

TURSKA NAJEZDA

Poslije smrti kralja Matijaša Korvina nastalo je teško stanje u njegovoj državi (1490). Javila su se tri suparnika koji su se otimali za ugarsko-hrvatsku krunu. Konačno je prevladao Vladislav II Jagelović, preslab za teška vremena, u kojim je vladao.

Godine 1493. pretrpio je hrvatski narod nemio poraz na Krbavskom polju koji je bio posljedica građanskoga rata u Hrvatskoj i Ugarskoj. Do trinaest tisuća junaka ostade na bojnom polju ili biše zarobljeni. Od toga vremena lako Turci prodiru preko granica Hrvatske . U jesen 1498. eto ih u trogirskom polju, a iste godine 300 turskih konjanika opljačkalo je okolicu Klisa.[121]

Već 1492. Žarko Dražoević gradi gradić Nutjak na rijeci Cetini da spriječi prilaz Turcima u Poljica, i papa Inocent VIII odobrava da se kupi milostinja za gradnju Nutjaka.

Godine 1500. toliko se Turci zalijeću u primorske strane da su u pogibelji Sinj, Knin i Klis. Poljički poturica Demetbeg, hercegovački sandžak, pozivlje Poljičane neka se pokore Turcima, a kad bi Poljica postala turska, teško bi se Klis održao. Zbog toga kliški kastelani traže od splitskoga providura Baffa pomoć jer im je ugarsko-hrvatski kralj ne može dati.

Kad je herceg Ivaniš Korvin došao u Cetinu sa 700 konjanika i 500 pješaka , da udari na Imotski koji je od 1493. u turskim rukama, onda su kastelani kliški zamolili splitskoga kneza da pošalje u pomoć hercegu svoje stratiote, ali je lukavi Mlečanin odgovorio da to ne može učiniti bez dopuštanja iz Mletaka.[122]

Za tih borba najviše se proslavio Žarko Dražoević. On je pomagao hrvatske banovce tako da splitski knez Moro traži da mletačka vlada pošalje Žarku plaću i zove ga drugim Skenderbegom u kliškom, trogirskom i splitskom kotaru. Mlečani su mu podijelili čast viteza zlatne ostruge 18. siječnja 1501. Žarko je prodirao u tursko zemljište sve do Livna i Hercegovine. Pri jednom takvom pothvatu 15.

[120] Ibidem sv. VI, list 20r.

[121] Sanudo M., Rapporti della Republica Veneta coi Slavi meridionali etc. Arhiv za povestnicu jugosl. I, 6, 20, 21.

[122] Perojević, Petar Kružić 22.

siječnja 1508. poginuo je u dobi od 70 godina, kad je pokušao pomoću Mlečana opskrbiti Sinj hranom i municijom jer je Sinj napustio ugarski kralj.[123]

Dok je Žarko bio gospodar Klisa, bio je odredio sebi grob u kapeli sv. Jurja u Kliškoj crkvi Bl. Dj. Marije. Tu je kapelu dao popraviti, no njegova žena dala ga je pokopati u stolnoj crkvi sv. Dujma u Splitu gdje mu se i danas nalazi nadgrobna ploča s natpisom.

Premda su Mleci 1502, a kralj Vladislav 1503. sklopili primirje s Turcima za 7 godina, ipak oko Klisa nije bilo mira. Trogirski knez Contarini u studenom 1505. javlja mletačkoj vladi da narod gore strada nego kad je bio rat. Godine 1507. Bernardin Loredan, trogirski knez, obilazeći svoj kotar s 300 stratiota da izvidi kretanje Turaka, dopro je do Klisa gdje ga je zatekla noć, pa je u tome gradu prenoćio. Klis je imao malu posadu, pa su se Klišani poveselili Loredanovu dolasku jer su mogli izići iz varoša pod zaštitom njegovih stratiota, da usjeku drva i pribave hrane, što dotada nisu smjeli zbog turskoga straha.[124]

Klis kao i Sinj oskudijevao je i municijom i hranom i braniteljima, pa splitski providur Zuan Diedo javlja u rujnu 1508. da Klišani već pomišljaju da predaju svoj grad Mlecima, nadajući se od njih zaštiti.

Jadna je ta zaštita kad i sami Mlečani nagovaraju Turke neka udaraju na Hrvatsku jer je kralj Vladislav stupio u kambrejsku ligu koja je sklopljena protiv Mlečana.

Međutim Turci nisu štedjeli ni mletački posjed. Godine 1509. prošavši mimo Klis doprli su do Splita, opljačkali varoš i zapalili ševarate kuće, poubijali čeljad a nekoje odveli u sužanjstvo, pa se jedva i sam grad spasio. Kako je nesiguran život u splitskom polju, vidi se po pogodbi o najmu dohodaka s dobara splitskoga nadbiskupa 6. kolovoza 1514. U pogodbi se predviđa da Turci poruše ili popale mlinove u Solinu, pa opet da Turci odvedu seljaku volove, i određuje se na koji će se način nadoknaditi ta šteta. Dne 23. svibnja 1517. pred kaptolom splitskim konstatira Juvenal Statileo, pobirač dohotka na beneficiju crkve sv. Marije u Žrnovnici da nije mogao ništa utjerati jer ni seljani nisu mogli ništa posijati od straha turskoga i nasilja poljičkoga.[125]

Godine 1518. traži splitski plemić Luka Bilšić, da mu nadbiskup splitski dade u Vranjicu česticu zemljišta uz kuću kliškoga kneza Dimitrija. Dakle splitski plemić i kliški knez osiguravaju sebi zaklonište pred Turcima na otočiću Vranjicu. U Vranjicu su danju i noću stražarili seljaci i čuvali otočić bombardama da ih Turci ne iznenade.[126]

[123] Arhiv za pov. jugosl. VI — (Sanudo) 30.—38.
[124] Arhiv VI — (Sanudo) 301.
[125] Katić, Imbreviture spl. notara de Salandis — Starine, knj. 47, str. 188, br. 49.
[126] Ibidem str. 191.

Žalosnu sliku života oko Klisa u to doba daje nam govor splitskoga nadbiskupa Bernarda Zane na crkvenom saboru u Lateranu 1513. On je rekao: »(Turci) dječicu otimaju iz ruku roditelja i s majčinih prsiju trgaju, žene pred očima muževa oskvrnjuju, djevojke grabe iz majčina zagrljaja da ih oskvrne i osramote. Stare roditelje i rodbinu kao nepotrebne sijeku na očigled njihovih sinova, mladiće na mjesto volova u jaram upregu i njima oru zemlju. Pa što dalje da nastavljam? Ja to nisam čuo ni čitao, već gledao. A to, je jednako vidjelo po svojim gradovima mojih dvanaest biskupa sufragana (područnih). Često, tužna li mene i nevoljna, stojeći pri službi Božjoj bio sam prisiljen svući crkvenu odjeću, latiti se oružja i poletjeti na gradska vrata, da ohrabrim ustravljeni svijet i tješim ožalošćene da se krepko opru krutom krvopiji.«[127]

Svijet je oko Klisa bio izbezumljen, mletački se podanici tuže na svoju vladu, a hrvatski na kralja, i svi se nadaju da će im biti bolje, ako promijene gospodara. Poljičani, da se izbave Mlečana, spremni su, da se podlože Turcima, a Klišani, da se odupru Turcima, misle kako bi se predali Mlecima.[128]

Hrvatska kao da je osuđena da je Turci slobodno haraju. Kad je kralj Vladislav sklopio s Turcima primirje za pet godina, Hrvatska nije spomenuta u pogodbama primirja, pa su Turci cijenili, da mogu slobodno osvajati njezine gradove. Sam kralj Vladislav, da zaštiti Klis, Sinj i Knin zamolio je, kako javlja mletački poslanik Petar Pasqualigo, da se mletačka vlada pobrine za te gradove.[129]

Klis, Sinj i Knin teško su mogli dobivati od prekovelebitske Hrvatske ikakvu pomoć jer su putevi bili pod turskim nadzorom, a te su gradove htjeli Turci pošto-poto uzeti da im budu čvrst bedem za Zagorje i Bosnu i da s njih mogu ugrožavati dalmatinsko primorje.

Hrvatska tvrđava Klis bio je najugroženiji, na nj su vrebali i Turci i Mlečani, na nj je gledala čitava zapadna Evropa kao na važnu branu protiv Turaka, jedino su Mlečani voljeli da ga uzmu Turci nego da ostane u vlasti ugarsko-hrvatskih kraljeva. Njima je lebdjela pred očima trgovina koja će se preko Splita razviti između njih i Turske.

Mleci zabranjuju svojim podanicima da pomažu Klisu i kažnjavaju ih ako ih uhvate da ih ne slušaju u tome. U svome nemoćnom bijesu narod se utekao pjesmi da se osveti, i pjesma je kazivala da je Turčin rijeka koja ruje i odnosi polako obalu, a obala je dužd od Mletaka. Te je pjesme slušao iz usta naroda splitski knez, ali se pravio kao da ništa ne razumije.[130]

[127] Farlati, Ill. sacr. III 427.
[128] Arhiv, Sanudo VI, str. 310.
[129] Ljubić, Commissiones est relationes tom. I, str. 130.
[130] Solitro, Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia, str. 312 (kod Perojevića o. c. 27–28).

Jedina nada u to doba bio je ban Petar Berislavić, vesprimski biskup, a rodom iz Trogira. Na obali pred Trogirom diže se crkvica vrlo stara o kojoj kaže tradicija da je u njoj slavni ban prvu misu otpjevao. Ban je htio da obrani Hrvatsku od Turaka i da preotme Mlecima krajeve koje su oni otrgli od Hrvatske. Dok Berislavić vojuje na bojnom polju, njegov poslanik Splićanin Toma Niger obilazi po Evropi kraljevske dvorove tražeći pomoć za Hrvatsku. U isto doba Marko Marulić vapije u svojoj »Molitvi suprotiva Turkom«:

Luge, sela, grade popliniv s'žegoše – Muže, žene, mlade svezav povedoše.
Ubiše junake, koji se rvihu – A ine nejake u sinžir vodihu.

Drugi splitski pjesnik opisuje stanje oko Splita, a to je isto kao da rečeš oko Klisa: »Nesretna Dalmacija bez blaga i bez ljudi dan i noć stenje jer su gradovi razoreni. Ubijaju se djeca otrgnuta s majčinih gradi. Neviđenim zvjerstvom razdiru se starci i dršćuće djevojke kao ovce od vukova. Vode nas jedne kao ulovljenu divljač. Što izbjegne maču, umori nemila glad« (Fr. Natalis) Turci robe i osvajaju zemlju, a Mlečani zavode narod u kukavno političko ropstvo. Tako se tuži Šibenčanin Divnić da jezgrovito zaplače:

Turčin je oteo sela, a tuđin pravice (Turca heu rapuit rura et gens extera jura.)

Kad je sve palo, još jedini u tome moru nevolja ponosno diže čelo Klis upravo onako, kako se nad dolinom vije između Mosora i Kozjaka. On je još jedina nada hrvatskoga naroda na primorju i njemu pjeva hrvatski pjesnik Dubrovčanin Vetranović:

»Oj slavni Hrvati i vas li ognjen zmaj
Do traga pomlati, da vam plačni vaj –
Ter vaše gradove i kotar ostali –
I slavne banove, sve ognjem popali –
I vašoj državi, ku nogom poplesa –
Ni jednog ostavi hrabrenog viteza –
Nego sam Klis ostaje, u ki se uzda puk. –
Vaj, drazi Klišani, ali vi ne znate –
Što su zli krstjani, a u njih se uzdate.«

Dva posljednja stiha vrlo su karakteristična jer nam zorno kažu kako je hrvatski narod gledao jedini spas u Klisu, a s druge strane kori pjesnik Klišane što se uzdaju u Mlečane. Nisu ni drugi mnogo marili kako je Hrvatima na mrtvoj straži protiv Turaka. Toma Niger bio je na dvoru cara Karla V, ali druge pomoći nije dobio doli obećanje carevo da će poraditi da papa imenuje Berislavića kardinalom. S očajničkim ponosom je Bernadin Frankopan, starac od 82 godine, doviknuo Nijemcima na državnom saboru u Nürnbergu: »Molim vas u ime čitave Hrvatske, štaviše u ime svega kršćanstva da već

jednom pružite pomoć toj zemlji koja, čemu nema drugdje primjera, sama odbija turske navale, sve od onoga dana kad je Carigrad pao.«

A dok tako krvari Hrvatska, njezin kralj Ludovik 1. prosinca 1522. piše svome peharniku Baćanu iz Praga: »Hoću svakako da se naužijem veselih dana!« i razbacuje novac koji bi dobro došao da se pokrpaju trošni zidovi gradova, pa i Klisa na koje udaraju valovi turske bujice.

A osmanlijskim carstvom upravljaju tada vrsni sultani Selim I (1512–1520) i Sulejman II (1520–1566).

Jedan za drugim padaju hrvatski gradovi: Čačvina nad Cetinom 1513, pa Dražoevićev Nutjak na vratima Klisa, a iste godine Turci su poharali šibenski i splitski kotar dok Trogirani ne smiju od straha ni da otvore gradska vrata, pa se težaci u gradu bune jer ne mogu obrađivati polja.[131]

U Klis su se ušuljala dva fratra da tobože propovijedaju u crkvi, a upravo bili su izdajnici koji su htjeli uvesti Turke u grad, no Klišani su ih otkrili i vezali.[132]

U to doba upravljaju Klisom kapetani, no kralj nema novaca da plaća ni njih ni posadu. Godine 1514. ban je Petar Berislavić s privolom kralja Vladislava kliškom kapetanu Ivanu Križaniću podijelio grad Hresno na rijeci Glini za podmirenje kaštelanske plaće od 1000 forinti.[133]

Događalo se da su tvrđave ostale bez branitelja. Nutjak, predstraža Klisa, imao je četiri stražara. Jednom su vukovi napali jednoga čovjeka koji je bježao prema Nutjaku i pred samim vratima umro. Tri su stražara istrčala , da ga unesu u kaštel, ali ih uto napali Turci, dva odveli u sužanjstvo, a trećem odsjekli glavu. Četvrti stražar, star i bolestan, bio je ostao u kaštelu, pa su Turci lako uzeli i zapalili tvrđavicu. Nutjak je bio na granici Poljica, i Mlečani nisu nimalo žalili za njim jer da je bio grobnica jadnih ljudi koji su bili tamo upućivani da ga čuvaju.[134]

Kliška su okolicu Turci neprestano harali, i nije ostalo drugo Klišanima nego da se nagode s Turcima. Iz Splita javlja Matij Michel, knez i kapetan, 21. ožujka 1516. da su se Klišani podložili Turčinu da plaćaju danak i stoga je splitsko polje nesigurno jer je otvoreno napadajima. Dne 20. istoga mjeseca, na Veliki petak, dohrlilo je pedesetak turskih konjanika i odveli su osamnaestoro čeljadi, 18 komada krupne stoke, a sitne 200. Povukli su se u Klis i podijelili plijen s Klišanima.[135] Dne 9. prosinca 1517. javlja isti knez da su pod nadbiskupov kaštel (Sućurac) došli Turci sa sto konjanika i trista pješaka, ali su bili odbijeni, poginuo je jedan Turčin,

[131] Arhiv VI — (Sanudo) 330.
[132] Ibidem 403.
[133] Lopašić, Bihać i bihaćka krajina, Zagreb, MH, str. 165. — II izd. 136.
[134] Arhiv, (Sanudo), str. 333.
[135] Ibidem 461.

a od kršćana jedan je mrtav i tri ranjena. Turci su uzmakli i otpočinuli u Klisu koji plaća danak Turcima.[136]

Ipak u klišku tvrđavu nije ušla turska vojska, već samo logorovala u okolici. Dva mjeseca prije toga javljali su Trogirani u Mletke da Turci drže u svojoj vlasti klišku okolicu, ali je tvrđava još u rukama ugarskoga kralja.[137]

Kad je 1. travnja 1519. sklopljeno primirje između Turaka i kralja Ludovika za tri godine, odahnula je nešto Hrvatska i Klis, pa se stalo raditi, da se kroz te tri godine što bolje utvrdi grad. Papa je Leon X dao oproštenje onima koji pohode crkvu Bl. Dj. Marije u Klisu i udijele milostinju za utvrđenje Klisa. Milostinju će skupljati svećenici Juraj Godojević i Juraj Pedanović i kliški plemić Dujam Žiličić, a račun će položiti kliškomu arciprezbiteru.

Ipak uza sve primirje čarkanja između Turaka i Hrvata nisu prestala, pa ni sam ban Berislavić nije se čvrsto držao odluke o primirju.[138]

Mletački pomorski zapovjednik Ivan Moro 1. travnja 1520. šalje sa svoje trireme u splitskoj luci izvještaj svojoj vladi u kojemu kaže da je projahao ispod Klisa koji je u vlasti ugarskoga kralja, a štit je čitavoga toga kraja. K njemu su došle nekoje kliške poglavice i lijepim ga i prijaznim riječima uvjeravali o pogibelji, koja im prijeti, da podlegnu Turčinu, koji ih vabi lijepim riječima, a i prijetnjama. Ne mogu se dalje držati jer se kralj ne brine za njih i nemaju od njega nikakve pomoći, dapače upravitelji grada, koje kralj njima šalje, zlo postupaju s njima. Zamolili su ga, neka piše svojoj vladi da oni žele doći pod njezinu zaštitu i neka ona piše svome poslaniku na ugarskome dvoru da ih preporuči kralju. Još mole da se postave straže u neke kule oko Klisa kako su i dotada bile, pa ih već nema. Čini im se da su od svakoga zapušteni.

Istoga dana izvješćuje Moro da je k njemu došao kliški knez Dujam Žiličić i potužio se na kralja koji ne mari za Klis. Zato ga goni nevolja da se podvrgne kojoj drugoj vladi, a on bi najvolio mletačkoj, naravno, uz dopuštenje kraljevo.

Moro preporučuje svojoj vladi kako je Klis važna tačka jer onuda prolaze Turci da udare na Split i Trogir. [139]

Taj je Žiličić bio knez varoša kliškoga, a kapetani su bili oni koje je kralj imenovao i na koje su se tužili Klišani. Način uprave promijenio se. Knezovi primorskih gradova javljaju mletačkoj vladi da Turci neprestano navaljuju i haraju, primirje je dakle bilo od male koristi.[140]

[136] Arhiv, (Sanudo), VIII, str. 6.
[137] Ibidem 28.
[138] Perojević o. c. 42.
[139] Ljubić, Comm. et rel tom. I, str. 162.—163.
[140] Arhiv VIII 69.—76.

Poslije smrti Selima I njegov nasljednik Sulejman II ponudio je kralju Ludoviku primirje, a taj lakomisleni kralj nije ni odgovorio sultanu, dapače zatvorio sultanova poslanika. Posve je prirodno da je nato turska vojska harala Ludovikove zemlje, pa je i okolica kliška stradala.

Turska je vojska od 400 momaka došla pod malu kulu na obronku Mosora nedaleko od Klisa, ali na mletačkom teritoriju povrh Solinske rijeke. Već su bili Turci izvjesili svoju zastavu na zidove, ali kad im je poginuo zapovjednik, uzmakli su i vratili se u Cetinu.[141]

Mlečani su iskoristili priliku i ponudili mir Sulejmanu koji je on rado prihvatio da bude slobodniji u operacijama protiv Ludovika. Sulejman je naredio da se istraži počinjena šteta mletačkom teritoriju, a čauš koji je imao izvršiti taj posao bio je jedan poturica i to baš sin onoga Dujma Žiličića koji je bio ponudio Klis Mlečanima. Taj poturica Žiličić došao je s pedeset ljudi koji su bili obučeni u svilu i da se pokaže pred svojima posjetio je svoga oca u Klisu koji je bio knez u varoši.[142]

S općim položajem i Klis je zapadao u sve veću pogibelj. Kralj Ludovik nije bio sposoban da organizira uspješnu i opću obranu protiv Turaka, a vlastela između sebe posvađena branila su osamce svatko svoj posjed. Hrvatima je došla voda do grla, pa su poslali 1521. Tomu Nigra u Mletke da tamo traži pomoći i izjavi da će Hrvati biti prisiljeni nagoditi se sa sultanom ako je ne dobiju. Mlečani su ih uputili na papu i preporučili ih svome poslaniku na papinu dvoru.[143]

Turci su te iste godine započeli osvajanjem hrvatskih gradova. Poslanik mletački na ugarskome dvoru javlja svojoj vladi 6. lipnja 1521. da je turska vojska provalila u Hrvatsku i da hoće da osvoji Skradin i Klis. Ne mogući kralj pomoći tim gradovima, zamolio je Mlečane da ih opskrbe prahom i olovom jer ako padnu u turske ruke, i mletački će teritorij biti u opasnosti.

PETAR KRUŽIĆ

Od Mlečana bilo se ludo nadati pomoći, oni su se bojali Turaka, pa onda nije ostalo drugo nego ogledati se na drugu stranu. Zbog rodbinskih veza između kralja Ludovika i austrijskoga nadvojvode Ferdinanda koji su se uzajamno oženili sestrama jedan drugoga, kralj je prepustio Ferdinandu da brani hrvatske gradove, a taj je preuzeo tu dužnost jer je volio odbijati turske navale u tuđoj nego u svojoj zemlji. Tako je Ferdinand uzeo u svoju zaštitu i Klis i pla-

[141] Ibidem 89.–90.
[142] Ibidem 109.–110.
[143] Ibidem 106.

ćao njegovu posadu.[144] Kako je bio težak položaj hrvatskoga kraljevstva, jasno je po tome što i sam hrvatski ban Ivan Karlović nije htio uzeti na sebe odgovornost za obranu gradova, on će se boriti s Turcima samo na otvorenom polju. Za pojedine gradove odgovarat će njihovi kapetani.

Oko godine 1522. postao je u Klisu zapovjednik Petar Kružić hrvatski plemić porijeklom oko Bihaća na Uni. Već 1513 vršio je u Klisu neku vojničku službu, valjda potkastelana, a za bana Berislavića bio je kapetan istoga grada. U Klisu je pomno nadzirao Dujma Žiličića da ne izda grad Mlečanima. Jednom je dopao i turskoga sužanjstva, ali nije poznato kako se oslobodio.

Kroz godine 1521. i 1522. neprestano stižu u Mletke iz dalmatinskih gradova vijesti kako se Turci spremaju da osvoje Klis. Oni sad s većim sad s manjim četama pljačkaju okolicu, a godine 1521. u kolovozu provalili su u Solin sa sedam konjanika i s 200 pješaka i zarobili dvadeset i petero čeljadi, koji su nosili u Split na prodaju kruh i voće, a nisu poštedili ni mlinove.

Jačom su silom Turci navalili na Klis pošto su 28. svibnja 1522. osvojili Knin i Skradin. Splitski knez javlja mletačkoj vladi kako su Turci opasali Klis i pedeset konjanika došlo u ime paše u Split, da potraže Skradinjane, nijesu li se tamo sklonili. Knez je umiljato primio Turke i izjavio da se nitko kod njega nije sklonio, a Turci opet izjavili da je sultan u miru s Mlecima, ali da hoće osvojiti sve gradove ugarskoga kralja, i onda su zadovoljni ostavili grad.

Iz Šibenika knez Andrija Balastro i generalni providur Frano Tagliapietra poslali su u Skradin darove Husrefbegu koji ih je primio s velikim veseljem i poručio im da sultan neće s Mlečanima neprijateljstva, a da dokaže da iskreno misli, dao je nataknuti na kolac jednoga Turčina, koji je posjekao jedno maslinovo stablo nekoga mletačkoga podanika.[145]

No ako je tako lako bilo Turcima osvajati Knin i Skradin, Klis im je bio tvrd orah. Iz Trogira je javljeno u Zadar da su Klišani sasjekli mnogo Turaka, oteli im zastave i topove te istakli na zidovima tri turske glave nataknute na koplja. Borba je bila nejednaka. U gradu je bilo 300 vojnika posade, a pod Klisom 25.000 turske vojske. U gradu je tada bio zapovjednik junak Petar Novaković. Dne 13. srpnja 1522. javlja trogirski knez Pizzamano da su Turci otišli ispod Klisa ostavivši više od 300 mrtvih.

Da se opravda zbog toga neuspjeha, hercegovački paša Mahmud zajedno s nekim drugim vojvodom piše sultanu da su turskom porazu pod Klisom krivi Splićani jer da oni nisu Klišane živežom pomagali, bio bi sigurno Klis pao, ali ako hoće sultan, oni će za tri dana osvojiti Split i dati ga sultanu. Splićani su se prepali, a Mle-

[144] Perojević, Petar Kružić, str. 48.

[145] Truhelka, Husref-beg, njegov život i njegovo doba — Glasnik zem. muzeja za Bosnu i Hercegovinu 1912., br. 1 i 2, str. 110.

čani su sandžakova poslanika obdarili sa sto i pedest dukata i ruhom te se opravdali da oni nisu pomagali Klišanima. I zaista nisu, dapače su se Klišani potužili kralju da su Mlečani pomagali ne njih već Turke.[146]

Hrvatski je ljetopisac Šimun Glavić s veseljem zabilježio taj događaj u svome ljetopisu ovim riječima: Na dvadeset i devetog maja (1522) uzeše Turci Knin i Skradin prvi dan, kako pojde poda nj, pa taj isti paša pride pod Klis i pojde malo počten spod njega.

Opat u Topuskom Andrija Tuškanić koji je bio rodom iz Klisa bio je dočuo da je Klis pao u turske ruke i o tome je 12. lipnja obavijestio zagrebačkoga biskupa Šimuna Erdedija, no vijest se doskora opovrgla.

Vrlo je značajno za dubrovačku politiku da su oni poslali 7. lipnja poslanika Mahmud-begu dok je opsjedao Klis s darom od 100 dukata i svilenim skrletnim haljinama uz čestitku što je osvojio Knin i Skradin.[147]

Mahmud-beg nije se uspio opravdati pred sultanom i bio je zbog neuspjeha maknut sa hercegovačkoga sandžakata i na njegovo je mjesto došao Mehmed-beg Mihalbegović, a taj je htio oprati tursku sramotu i stao se ozbiljno spremati na Klis. Najprije je 18. prosinca 1523. ozbiljno opomenuo splitskoga i trogirskoga kneza, da se ne usude pomagati Klis dajući mu hrane jer će time navući na svoje gradove propast; još je zahtijevao da istjeraju iz Vranjica Klišane koji su se tamo zaklonili i neka sve to dobro zapamte.[148]

Početkom 1523. splitski knez Molin 5. veljače javlja u Mletke da su Turci već pod Klisom sa 500 konjanika i 2000 pješaka i čekaju dolazak hercegovačkoga sandžaka Mehmed-bega, a taj je uputio novo pismo splitskom knezu: »Mehmed-beg gospodin od Hercegovine našem prijatelju i susjedu knezu splitskom. Bog ti dao zdravlje, a od nas ti dragi pozdrav. Zatim znaj kako mi je došla zapovijed od svijetloga i premoćnog sretnog cara da moram podsjesti tvrđavu Klis i Božjom voljom da je imam uzeti. Dajem ti znati da sam poslao moga slugu s vojskom da je podsjeda dok ja prispijem. Sad znajte da naš svijetli gospodin car u miru je s gospodinom duždom, i mi se nadamo da ćemo drugovati i prijateljevati prema zapovijedi sretnoga cara koji nam je naredio da ne činimo ništa nedopušteno. I ja sam zapovjedio svome rečenom sluzi, da vam ne čini nikakve povrede, a ako se on potuži, da vi činite što protiv nas, Alah sačuvao život sretnoga cara, ja ću napustiti opsjedanje one tvrđave i udarit ću na vas i o tome ću obavijestiti cara. To vam na znanje!«

Uplašeni tim pismom Splićani i Trogirani odlučiše darovati sandžaku svaki po 80 dukata. No ni to nije pomoglo jer su Turci pustošili splitsko polje odvodeći stoku i ljude, a kad su se zbog toga potu-

[146] Arhiv VIII, str. 151.—154.
[147] Truhelka, kao pod br. 145.
[148] Arhiv VIII 172.

žili, Turci su im odgovarali da je to laž i njihova isprika da im mogu uskratiti živežne namirnice koje su Turci od njih tražili.

Trogirani su se oprli pljačkašima i zarobili tri Turčina, a jednoga ubili.

Iz Šibenika je stigla vijest, da u Klisu nisu imali vina, pa su kuhali nekakvo divlje korijenje u octu, i da je to bilo dobro piće.

Uto je prispio Toma Niger sa živežom i municijom što je papa poslao Klišanima. Toma je kušao tu pošiljku iskrcati u Trogiru, ali ga je gradski knez odbio i uputio, neka otplovi u Split, jer će odonuda sve lakše prevesti u Klis. Toma je zaista uspio u svome pothvatu, o čemu nam svjedoči pismo pape Klementa VII od 8. lipnja 1525. upravljeno Tominu nećaku Krstoforu Balistriću u kojemu spominje Tomine napore u diplomatskom radu kad je kao poslanik papin polazio u Ugarsku, Češku, Poljsku i Njemačku tražeći pomoć protiv Turaka. Sačuvalo se jedno pismo Tomino upravljeno splitskim kanonicima iz Krakova 21. prosinca 1522.

Papa kaže kako ga je poslao u pomoć Klisu koji su Turci tri mjeseca opsjedali, pa je Niger svojom umješnošću oslobodio grad i potukao Turke te unio u Klis pšenicu i drugo što je potrebno za obranu grada, a što je papa njemu predao.[149]

Početkom travnja doplovio je Petar Kružić sa četrdeset brodova u solinsku luku (10. IV) vodeći 1500 vojnika i 60 konja. Kružić je noću iskrcao vojsku i postrojivši je udario je na Turke pod Klisom, a bilo ih je tri hiljade pješaka; oteo im je tri topa, pobio ih i rastjerao te uveo u grad živež i municiju i bombarde. U Splitu su ostali darovi koje je Venecija poslala sandžaku jer je on utekao preko planina.[150]

Obradovan tom pobjedom pod Klisom Toma je Niger pohitio u Rim i obavijestio u konzistoriju papu i kardinale zahvaljujući im na pomoći koju su poslali Klisu.[151]

Za opsade Klisa Kružić i njegov drug Orlović potrošili su dosta svoga novca pa su se naplatili za svoj trošak od ponovne pošiljke iz Rima, što je dalo povoda da su ih neprijatelji oklevetali da su tobože žito i novac poslan Klisu za se zadržali. Klis je, međutim bio u vječnoj oskudici, pa se posada morala hraniti konjskim mesom, a kažu i miševima.[152]

Opće je stanje u Ugarskoj i Hrvatskoj bilo očajno. Mlitavi, nesposobni i siromašni Ludovik II o kojem piše papin poslanik da više puta nema šta večerati, nije se mogao ni izdaleka ogledati sa sultanom Sulejmanom punim snage i želje da što dalje raširi granice

[149] Vjesnik kr. drž. arhiva u Zagrebu god. VII, str. 40. — L. Katić, Novi arhivski podaci o Tomi Nigeru. — Anali hist. inst. JAZU u Dubrovniku, god. IV—V, str. 231.—234.

[150] Arhiv VIII, str. 172.—178.

[151] Farlati. o. c. IV, 413.

[152] Perojević, o. c. 73.

svoje države. U Hrvatskoj najhrabriji i najbolji velikaši među sobom su posvađeni: Frankopani i Karlović, pa šta može u takvim prilikama učiniti Kružić za Klis?

Katastrofa je bila neizbježiva i dogodila se kad su se obijesna ugarska gospoda sa slabim silama i nesposobnim vođama upustili u boj s Turcima 29. kolovoza 1526. na Mohačkom polju. Ludovikova vojska je ametom potučena i on sam poginuo na bijegu zagušivši se u nabujalom potoku.

Dne 10. rujna Sulejman je u Budimu koji je opljačkao i popalio.

Povrh sve te nevolje poslije mohačke katastrofe planuo je građanski rat između Ivana Zapolje i Ferdinanda Habsburgovca, pa je zemlja bila harana i od Turaka i od rođene djece.

Jedan dio hrvatskih plemića izabrao je na Cetinu 1. siječnja 1527. Ferdinanda za kralja, pa se on tom prigodom obavezao da će hrvatske gradove na granici opskrbiti streljivom, a Hrvati su mu predložili, da u Klis pošalje osamdeset puškara. Ferdinand je slabo ispunjavao svoje obećanje. Poslije pobjede nad Zapoljom 27. rujna 1527. bio je općenito priznat kraljem i 6. studenoga okrunio se u Stolnom Biogradu. Dne 7. siječnja 1528. došao je Kružić pred kralja i zatražio da mu isplati zaostalu plaću i riješi ga službe jer je uvidio da dalje ne može braniti Klis ni Senj, ali mu Ferdinand nije ispunio ni jednu ni drugu molbu, jer nije imao ni novca ni zgodna zamjenika Kružiću.

Svi glavniji i jači gradovi oko Klisa već su bili u rukama Turaka, pa mu je pomoć mogla doći samo po moru u solinsku luku. Računajući s tom činjenicom bosanski je paša Husrefbeg godine 1528. pozvao u ožujku kliškoga kneza i Klišane da mu predadu grad za dobru nagradu, ali su tu ponudu oni ponosno odbili. Za opsade Klišana godinu dana prije toga desila se interesantna zgoda koja svjedoči o junačkom srcu kliških branitelja. U turskoj vojsci bio je neki Bakota, jak i golem Turčin, koji je svakoga dana izazivao Klišane, da mu pošalju na megdan kojega svog junaka, pa ako ga kršćanin svlada, Turci će napustiti opsadu grada. Nato Hrvat Miloš Parisević, prost vojnik, odluči se te iziđe na megdan i svlada Bakotu, a za spomen toga darova, kako se bio zavjetovao, crkvi Gospe na Trsatu onoliku svijeću, koliki je bio Bakota. Povjesnik Valvasor pripovijeda da je on vidio tu svijeću na Trsatu u tamošnjoj crkvi.[153]

Klis se otimao od dana do dana, ali bez nade da će se obraniti, jer mu je nestajalo i hrane i municije i novaca. Petar Kružić piše 13. svibnja 1528. rizničaru kralja Ferdinanda Gerendiju da mu kralj nije isplatio obećanu plaću, pa posada trpi glad i svaku nevolju, a on nema već ni pare jer je sve svoje založio i dalje ne može izdržati, kad mu je svega nestalo, od čega ljudi žive. Grad je u pogibelji i od Turaka i od Mletaka, koji bi rado vidjeli Turke u Klisu, pa su mu jednom oteli svu hranu koju je vozio u Klis, i tada je jedva iznio živu

[153] Valvasor. Die Ehre des Herzogthums Krain von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor. Laibach-Nürnberg 1689. — II izd., 30.—31.

glavu. Pismo je pisano glagolskim slovima. Očito ga je pisao koji pop glagoljaš jer Kružić nije znao ni čitati ni pisati.[154] Uzaludne su bile sve te žalbe Kružićeve, od Ferdinanda nije bilo pomoći, a posada je bila bez plaće, praha i hrane.

U to je Ferdinandova vojska bila potučena u Ugarskoj i Zapolja se vratio u Ugarsku kao turski štićenik, pa i po njegovu nagovoru Turci su udarili na hrvatske zemlje. Turci i Mlečani ometaju donos hrane u Klis, pa je jedan mletački podanik Trogiranin predao tri vezana Klišanina Turcima.

Godine 1530. dobio je serasker nalog da zauzme Klis i da to postigne, odredio je sa svih strana stisnuti grad. Iz Cetine, gdje je logorovao, poslao je vojsku na Klis, a u Konjskome na litici sagradio je četverouglastu kulu s ogradom, u koju se moglo smjestiti 1000 konja. Time je zapriječio saobraćaj između Klisa i Neorića. Drugu je kulu sagradio poviše Grla na sjevernoj strani Klisa da zatvori s te strane grad i ometa saobraćaj s Dugopoljem, Dicmom i Mosorom, a treću nad Rupotinom (kod današnjih Odžinih kuća) na klancu kroz koji se iz Konjskoga silazi u Rupotinu i Solin. Jedino je Klisu ostao slobodan put do solinske luke.[155]

Nije se tada nalazio Kružić u Klisu, ali ponovo vapi pomoć na sve strane i jadikuje da je toliki siromah da nema ni toliko novca da plati putni trošak svojim poslanicima. Ne smije ni poći u Klis, jer vojnici već godinama nisu primili plaću i on tvrdi da će grad bez sumnje pasti, ne dobije li u najskorije vrijeme pomoć.[156]

U isto doba, dok je Kružić vapio za pomoć, Turci su banuli pod Klis 24. travnja 1530., ali i Toma Niger po drugi put dolazi, da ga oslobodi te rastjeravši Turke uđe u grad s hranom i municijom. Poslije toga Turci su se zaista vratili s 300 konjanika i nešto pješaka, ali nisu ništa mogli nauditi gradu, osim što su poharali polje oko njega.

Suvišno je iznositi nove vapaje Kružićeve kao i odgovore Ferdinandove, svi su isti: »strpite se« i onda prazna obećanja, a i tursko djelovanje jednako: haraju bližu i dalju okolicu Klisa: Poljica, Krajinu, Radobilju. Da potpuno otcijepe Klis od ostaloga svijeta, odlučili su Turci zagraditi i jedini prilaz do grada na solinskoj ravnici sa strane luke i Solina. Već 1530. podigao je Husrefbeg na istočnim bedemima stare Salone za samih 15 dana prilično jaku tvrđavu kojoj je postavio za kapetana Malkoč-bega.[157] To je zato učinio Husref-beg, jer je zapovjednik turske vojske pod Klisom, kad je sultan naredio da se štedi mletački teritorij izvijestio cara da je nemoguće osvojiti Klis jer Klišani dobivaju pomoć iz mletačkoga Splita i iz Žrnovnice, pa i s mora. Nova utvrda zatvorila je sve te puteve.[158]

[154] Laszowski, Monumenta Habsburgica vol. I, str. 103.—104.
[155] Cronaca d'ignoto, Bullettino di a. e. s. d. 1882, str. 191.
[156] Perojević, Petar Kružić 116.—118, 121.
[157] Č. Truhelka, o. c., str. 136.
[158] Cronaca d'ignoto, str. 14.

Kružić je uvidio, kolika pogibelj prijeti Klisu od nove tvrđave, pa je pisao o tome Ferdinandu tražeći pomoć jer on treba da pođe u Solin i istjera Turke. Dobio je od kralja pohvale, hrabrenja i prazna obećanja.

Međutim je Malkoč-beg dobro opskrbio tvrđavu u Solinu. Doveo je u nju 42 tovara municije i oružja, a govorilo se u Splitu da je namjerio oko nje sagraditi varošicu.[159] Iz nje su Turci svojim pljačkaškim izletima ugrožavali okolicu Klisa i Splita. Jednom su zasužnjili 30 čobana, mnoštvo ovaca i nešto goveda.[160]

Da lakše dobije Klis, sultan je smislio zgodnu smicalicu. Ivan Zapolja, vazal sultanov, darovao je tobože Poljica i Klis Mlečaninu Alvizu Grittiju koji je bio nezakonit sin dužda Grittija, a Zapoljin gubernator Ugarske.[161] Sultan je računao da Klišanima neće biti teško da im bude gospodar kršćanin Gritti. Ovaj se prozva »gospodar grada Senja, tvrđave kliške i općine Poljica« i 2. ožujka 1532. imenova svoga dragomana (tumača) Nikolu Querinija »svojim općim upraviteljem, komesarom i prokuratorom u tvrđavi kliškoj i općini poljičkoj.« Querini je imao uzeti Klis u ime Grittija.[162]

Querini je došao pod Klis i stao nagovarati Klišane da se predadu, ali su oni zatražili rok od 20 dana da čuju što će im Kružić reći, pa je tako nastalo nekakvo primirje oko Klisa. Kako su Mlečani bili prijatelji Turaka, a Querini Mlečanin, zamolio je on mletačku vladu neka ukori nekoje Splićane koji nagovaraju Klišane da se ne predadu i neka im zabrani da ne daju Klisu hrane, dapače, neka porade da se Klis preda njemu Mlečaninu.

Kad je Kružić doznao što se događa oko Klisa, poslao je u Mletke poslanika s pismom i taj upita u vijeću desetorice, da li dužd odobrava, što radi Gritti, da se grad Klis preda Turcima. Dužd je odgovorio da vlada ne odobrava postupanje Grittijevo, ali da je zaista zabranila da se iz njezinih gradova ne odnosi hrana u grad Klis. Ipak je korak Kružićev imao uspjeha jer je Venecija već zbog samoga obzira prema Evropi pisala splitskomu knezu da upozori Querinija neka ostavi Klis na miru i neka je ispriča kod Grittija zbog te poruke, a oni će oba, kao Mlečani poslušati i razumjeti svoju domovinu. Što se tiče hrane, dopušta da se uvede izvana, ali ne iz mletačkih gradova. Rok dan Klišanima već je istjecao, ali oni nisu bili voljni da se predadu ni Turcima ni Grittiju, pa poslaše svoga pouzdanika k splitskom knezu s porukom da bi se radije predali Mlečanima, pa mole da ih pomognu u borbi protiv Turaka.

Odgovor knežev morao je razočarati Klišane jer im je on poručio da su Mlečani u miru s Turcima, pa ih ne mogu priječiti da osvoje Klis. To je bilo u svibnju 1532. I Mlečani su dobili odgovor od Que-

[159] Perojević, o. c. 128.
[160] Starine XVI, 190, 192, 208.
[161] Idem XXX 134, 135, 145.
[162] Starine XVI 145. — Perojević, o. c. 133.

rinija. On je govorio generalu Pizzamanu da su mu Klišani javili da će se predati ako im kroz šest dana ne prispije pomoć od Ferdinanda, a on ne vjeruje da im kralj može pomoći, i zato je odredio uništiti svu žetvu oko Klisa da tako zastraši stanovnike.[163]

Da prevari Klišane, dao je Querini dovući u solinsku tvrđavu osam topova i k tome je određeno da je zaposjedne 150 Poljičana mjesto Turaka. Nato je kliška posada predala grad, ali pod uvjetom, da ne smije Querini izvjesiti svoju zastavu na gradu prije nego poruši tvrđavu u Solinu.

Po naredbi Querinijevoj morali su Turci napustiti solinsku tvrđavu, inače neće dobiti plaću. Bijesni zbog toga povikaše: »Ne ostaje još nego i da se sultan pokrsti.«[164]

Kad su bili predani ključevi grada Queriniju, onda su se dva potkneza Cimbrić i pop Šimun sklonili u varoš, ali im je Querini zapovjedio da pod prijetnjom smrtne kazne kroz tri sata ostave Klis. Pop je Šimun otišao, ali su ga opazili iz solinske tvrđave Turci koji su još bili u njoj, pa udarili za njim. On se sakrio u Kuk, tvrđavicu izvidnicu poviše izvora Solinske rijeke. Cimbrić je zamolio Querinija da ga ostavi u Klisu jer ne zna kud će ni kamo će, ali mu on odgovori da Klišani zahtijevaju neka odlazi. Jednako je moralo napustiti grad još 20–30 od posade koji su se protivili predaji. U Klis je ušlo osamdeset Poljičana kao nova posada.[165]

Kružić je u to doba bio u Rimu i u mjesecu srpnju primio od pape 1600 zlatnih dukata za pomoć u ratu protiv Turaka. Kad je na povratku prispio u Jakin, doznao je što se dogodilo s Klisom. Vrativši se u Hrvatsku, namah je stao raditi o tome kako da preotme Klis. U Krapnju je kod Šibenika našao gostoprimstvo zajedno sa svojih dvadeset drugova u fratarskom samostanu. Doznavši, da se tu nalazi, došao je k njemu Toma Gvozdanović, izbjeglica iz Klisa, pa mu je Kružić dao 500 dukata s nalogom da otme Klis. Gvozdanović je lako dobio Klišane na svoju stranu jer su oni mrzili Querinija, a taj se upravo nalazio u Poljicima na sajmu, pa su se Klišani pobunili, Querinijeve pristaše pobjegle, a Gvozdanovićevi prijatelji izvjesili Kružićevu zastavu. Nije prošlo mnogo vremena, eto ti Kružića kojemu u susret dođoše Klišani s velikim slavljem.

Kružić je dao posjeći sve Turke, koje je našao u varošu osim sandžak-bega. Još je tvrđava bila u turskim rukama, no i ona se doskora predala zbog nestašice hrane. Bio je početak mjeseca kolovoza 1532.[166]

Trebalo je zatim osvojiti tvrđavicu u Solinu da bude siguran Klis. Kružić je zatražio pomoć od senjskoga kapetana Sauera koji je zajedno s riječkim potkapetanom Andrijom Ričanom doveo četu

[163] Starine XXI, str. 148, 149.
[164] Starine XXI, 152.–155.
[165] Idem XXI, 159.
[166] Perojević, o. c. 139.–140.

od 140 ljudi a Kružić se iz Klisa spustio sa svojih 100 vojnika. Oni su opkolili tvrđavicu i kroz jedan dan topovima i drugim spravama otvorili rupu na zidu, zapalili krovove te provalili unutra, pobili svu posadu (70 Turaka) i onda razorili tvrđavu do temelja. U njoj su našli 20 topova. To se zbilo 17. rujna 1532.

Kružić i Klišani ponosili su se tom pobjedom jer se nije čulo da je itko razorio koji turski grad kao oni. Opojeni pobjedom dadoše se na ofanzivu te su gonili i pljačkali Turke i njihove pomagače Vlahe. Jedne burne noći poslao je Kružić svoje ljude preko Cetine pod Čačvinu. Oni su provalili u tu tvrđavu na visokom grebenu i našli u njoj samo sedam ljudi te ih pobili, a dva odveli u Klis zajedno sa zairom i džebanom. Tvrđavu su zapalili.

Kratko je trajao taj vedri danak kliški jer ponovo su nastali danci oskudice kad su bili uzaludni vapaji za pomoći, ta kralj se nije starao za Klis. I samu slavu htjeli su protivnici ugrabiti Kružiću. Sauer ga je tužio kralju da je hvalisavac i da je zapravo osvojio solinsku tvrđavu on, Sauer, a ne Kružić dok je Petar oteo veći dio plijena i prodao ga Mlečanima. Kad je zbog te klevete Kružić pisao kralju da ga riješi dužnosti, on mu je najprije odgovorio da ne vjeruje na njega nabačenim klevetama, ali kasniji postupak kraljev pokazuje, da nije iskreno govorio, našto Kružić ponovno zatraži da ga isplati i otpusti iz službe. Kralj mu je bio dužan preko 13.000 forinti.

Uto je Ferdinad sklopio mir sa sultanom, o čemu su Kružića obavijestili Ferdinadovi poslanici 28. kolovoza 1533. s nalogom neka ne dopušta svojim vojnicima nanositi štete Turcima. Ipak oko Klisa nije bilo mira. Klišani su se zalijetali na tursko zemljište, da se osvete Vlasima, turskoj raji koji su bili i gori od Turčina.

S druge je strane pokušao Querini iz Poljica po izdaji triju Klišana dokopati se Klisa, pa je došao sa 800 Poljičana pod Klis, no straža ih je otkrila i taj se pothvat izjalovio. Da kazni Poljičane, Kružić je provalio u jedno njihovo selo i odveo mnogo stoke i ranio nekoliko ljudi.[167]

Kako je bilo oko Klisa, tako je i oko ostalih hrvatskih gradova. Turci ili njihovi martolozi pustošili su okolicu gradova, a branitelji upadali u tursku zemlju, našto su se Turci tužili Ferdinandu da se krši mir, pa je on opominjao kapetane gradova neka pod svaku cijenu drže mir s Turcima.[168]

Uza sve te opomene Kružić nije mnogo mario za naloge kraljeve jer on i njegovi Klišani nisu mogli mirno gledati kako im Turci otimlju stoku, pustoše polje i zasužnjavaju ljude. U Solinu su Turci rušili mlinove, kad bi ih god Klišani popravljali. Tako je 1534. bio prisiljen Kružić da iznajmi mlinicu u Solinu s tri mlina Splićaninu Jeronimu Cvičiću za 32 forinta na godinu uz uvjet da mlinica ostane i dalje vlasništvo grada Klisa. Tražeći za to dopust od kralja Ferdi-

[167] Starine XXV, 114.—128. — Perojević, o. c. 151.
[168] Perojević, o. c. 152.

nanda, on je ovako opravdavao svoju odluku: »jer nije mogao imati nikakva prihoda od te mlinice zbog neprestanih provala Turaka koji poruše i zapale svaki mlin koji se obnovi.« Cvičića će Turci pustiti na miru, jer je kao Splićanin mletački podanik, a Mlečani su prijatelji Turaka.[169]

Međutim nisu mirovali na kraljevu dvoru Kružićevi zavidnici i neprijatelji. Slušajući njih Ferdinad je izdao naredbu da se Kružić uhapsi i k njemu dovede. Doznavši za tu naredbu Kružić je mirno, ali muževno odgovorio kralju: »Ja mogu uvijek i na svakom mjestu biti uhvaćen i vezan na najmanju zapovijed Vašeg Veličanstva i uvijek sam pripravan stajati s mojim neprijateljima pred licem Vašega Veličanstva.« Dalje nastavlja: »Otkada je Vaše Veličanstvo dobilo ugarsko kraljevstvo, nijesmo primili plaće za čitavu godinu dana, a o Ivandanu su sada četiri godine da nisam primio ništa osim 200 rajnskih dukata i to u suknu koje ne vrijedi ni 100 dukata.« Napokon javlja da su svi Klišani htjeli napustiti Klis, ali ih je on zadržao i moli kralja neka pošalje jednoga svoga službenika da vidi nevolju, koju trpi s onim nevoljnim pukom. To je pismo pisano 7. lipnja 1534, a sutradan su bosanski i hercegovački sandžaci opsjeli Klis i bili ga topovima punih 28 dana.[170]

Bojnoj sili priključila se i lukavost Mlečanina Grittija Jurja, brata Alvizova. On je stao pregovarati s Kružićem da mu preda Klis jer da je Ferdinand obećao njegovu bratu Alvizu da će mu ga predati. Obećavao je Kružiću u ime svoje i svoga brata da će mu isplatiti sve što mu Ferdinand duguje, i k tome će ga bogato nagraditi i dignuti tursku vojsku ispod Klisa. Kružić je odgovorio da on neće nikome predati Klisa svojom voljom, a ako je to volja kraljeva neka pošalje kojega svoga čovjeka kojem će on onda dati grad, pa neka taj čovjek radi kako zna i hoće. O tome je sastavljen zapisnik pred splitskim kaptolom. Turci su nato otišli ispod Klisa.

Hrabrost se Kružićeva pročula sve do Carigrada. Sultan je mrzio Kružića i Nikolu Zrinskoga kao najveće neprijatelje i nazivao ih razbojnicima pa poručio Ferdinandu da će on te razbojnike kazniti, i neka zabrani svojim podložnicima da im ne idu u pomoć.[171] Sultan nije mogao da pravo ocijeni junaštvo koje je pošteno branilo rodni prag od tuđe sile. Turci su se tužili da im Kružić nanosi velike štete, a u samo proljeće 1534. oni su 37 puta navaljivali na Klis te uništili sve usjeve, vinograde i voćke u polju.[172]

U rujnu 1534. ubili su Erdeljci Grittija zbog njegova krvološtva, pa je barem s te strane olakšano stanje Klisa, ali Turci su svejednako bili mu za vratom. Ponovo su pokušali izdajom zadobiti grad. Potkupili su kliškoga uskoka Matu Tvrdoslavića da pusti u grad Turke

[169] Katić, Solin od VII do XX stoljeća, str. 46.—47.
[170] Laszowski, Monumenta Habsburgica II, 199.—200.
[171] Perojević, o. c. 159.
[172] Monumenta Habsburgica II, 198.

za pokladne noći 9. veljače kad će posada biti napita. Tvrdoslavić je obavijestio svoje drugove, da će Turci pokušati te noći ući u grad, pa ih oni dočekaše s oružjem u ruci i tridesetoricu ih posjekoše.

No Kružić je ostao i dalje sumnjiv kraljevim ljudima, i oni su ga i dalje tužakali kod Ferdinanda. Tako je Jeronim Zadranin uhapsio Kružićeva poslanika kojega je poslao papi, a zvao se Tadijolić. Taj Jeronim Zadranin, inače riječki kapetan, dugo je ispitivao Tadijolića hoteći da prizna da je Kružić izdajica, ali nije u tome uspio. Tadijolić je opravdavao i Kružića i kliške Uskoke koje su klevetali da su lupeži i rajbojnici. On je kazivao da su kliški vojnici posve siromašni i nemaju od čega živjeti nego od pljačke po turskoj zemlji. Ima ih u gradu 200, a da nije potrebno, da jedni idu u pljačku, a drugi čuvaju grada, ne bi ih trebalo nego 100 za obranu Klisa. Kad bi imali hrane i streljiva, ne bi se mogao grad ni za sto godina osvojiti, pa i kad bi redovito primali plaću, ne bi im trebalo odlaziti u otimačinu. Iskaz Tadijolića mjesto da bude svjedočanstvo protiv Kružića, postao je optužba protiv kralja.

Klis je zaista imao toliki teritorij da se u doba hrvatskih feudalaca cijenio bogatom baštinom, ali Turčin je sve to oteo i popalio, pa Klišanima nije ostalo drugo nego da silom otimlju svoje od napadača.

Mlečani su šurovali s Turcima, pa su za Klišane i oni bili isto što i Turci – neprijatelji. Zato možemo razumjeti odgovor Kružićev Trogiranima kad su mu se potužili da su njegovi vojnici u njihovu selu Zbiču oteli Vlasima 1000 goveda, 100 konja i 5000 ovaca i sve to odveli u Klis.

Kružić im je odgovorio, da smatra Turcima sve one koji stanuju iza brda, to znači na turskoj granici. Tako i drugi put dokazao je Trogiranima da ono što su uskoci oteli u trogirskom kotaru nije bila svojina Trogirana već Turaka.[173]

Nisu se kliški Uskoci samo branili, već su oni prelazili i u ofenzivu. Znali su i oni zasužnjiti Turke pa ih prodavati. Neki Mišonja iz Klisa god. 1510. zarobio je poturicu koji se zvao Čadar Popović i prodao ga Trogiranima Koriolanu i Pavlu Cipiku, kojima je bio Turčin opljačkao torove. Kasnije se Turčin otkupio od Cipika, vrativši sve životinje i davši još 200 dukata.[174]

Za sve pljačke Klišana zapravo je imao kralj Ferdinand koriti sama sebe, a ne Kružića i Klišane, kojima nije pružao nikakve pomoći, pa ni dužne plaće već obilje praznih obećanja.

S druge strane Mlečani su držali brodove u solinskoj luci da zapriječe svaki dovoz hrane u Klis, a Turcima su dopuštali da mjere s njihovih brodova dubinu solinske luke, naravno, jer su je mislili osposobiti za pristanište svojih lađa. Trogirski je knez dapače jednom izjavio kraljevu čovjeku Jeronimu Zadraninu: »Naredio mi je

[173] Perojević, o. c. 177.
[174] Drž. Arhiv u Zadru — Trogirski arhiv sv. VI, list 26.–27.

svijetli dužd gospodar mletački da držim u solinskoj luci bireme i brigantine i da svaki dan šaljem stratiote, neka provaljuju sve do kliških vrata da nitko ne može ući ni izići iz Klisa.«[175]

I poslije svega toga tuži se mletački knez u Splitu na Kružića ovako: »Stalan sam da će Kružić, dok bude u Klisu, ustrajati u svojim opakim djelima jer svaki dan hrle k njemu zlotvori, s kojima ne samo uništava što je tursko nego priječi dolazak karavana u Split tako da ovaj grad stoji kao da je opsjedan s kopnene strane jer karavane moraju prolaziti preko Klisa gdje jadne putnike robe, ubijaju i zasužnjuju.«[176]

Stanje oko Klisa koje sam sada opisao bilo je u doba primirja između Turaka i Ferdinanda koje je sklopljeno za vrijeme od godine 1533. do 1536. Unatoč tome primirju Turci su u Slavoniji udarili na gradove i redom ih osvajali, pa se Ferdinand potužio sultanu da je usred primirja u Slavoniji osvojeno 13 gradova, a oko same Požege 39 sela.

Poslije tih provala vratio se Husref-beg u Bosnu i onda zajedno s Piri-begom, hercegovačkim sandžakom, pošao pod Klis. Za samih dvadeset dana obnovio je Husref-beg tvrđavu u Solinu koju je bio porušio Kružić. Od te se tvrđave i danas vide dobro uščuvani ostaci i narod ih zove »Gradina.« Drugu je kulu sagradio u Ozrini na istočnoj strani Klisa i tako sklopio Klis sa svih strana da se grad morao ili predati ili od glada izginuti.

Jedino je žestoka zima 1536. spasila Klis jer su Turci bili prisiljeni napustiti opsadu, ali su se odmah na početku 1537. opet vratili.

Branitelji su uzalud vapili za pomoć primajući od kralja samo prazna obećanja, a ni Kružića nije bilo u gradu. On je na sve strane molio da se pomogne Klisu i napokon je dobio 3000 Nijemaca od kralja, a papa mu poslao 700 vojnika vođenih od Luke Jakinjanina. S tom vojskom i skupivši svoje Uskoke zaplovio je Kružić u solinsku luku, pa iskrcavši se najprije porušio dvije turske utvrde, a onda udario na Gradinu u Solinu. Već je bila njegova vojska prodrla u tvrđavu, kad s kliške strane pohrliše u pomoć Turcima poturica Murat-beg i Malkoč-beg s 1000 pješaka i isto toliko konjanika. Turci udariše u veliku viku, a Talijani, Španjolci i Nijemci nevični turskome vojevanju i misleći da je mnogo veći broj turske vojske nagoše u bijeg. Uzalud ih je Kružić ustavljao tvrdeći, da nisu mnogobroini Turci, oni su pobjegli k moru na lađe. Ostao je na mezevu sam Kružić sa svojim Hrvatima, ali uvidjevši da je uzaludna borba protiv premoćnoga neprijatelja, konačno i on pobježe na lađe.

Dospjevši na more ušao je u jednu lađu, ali kako je bila prepuna vojske lađa je nasjela. Tada nasta ljuto kreševo na lađi i oko nje.

[175] Monumenta Habsburgica II, 273.–279. — Perojević, o. c. 181.–182.
[176] Monumenta Habsburgica II, 277 (kod Perojevića 184).

Turci uspješe odsjeći glavu Kružiću. Odsjekao ju je janjičarski aga Atli-aga i predao je Murat-begu, a on ju je ponio sa sobom pod zidove Klisa.

Da zaplaše junačke branitelje mučeničkoga grada, Turci natakoše Kružićevu glavu na koplje i podigavši koplje da je vide pozvaše ih neka se predadu uz časne uvjete: da slobodno odu iz grada sa čitavim svojim imanjem kud ih je volja. Klišanima nije drugo ni ostalo jer im je nestalo i hrane i vode, pa su napustili sa suzom u oku grad oko kojega su prolili potoke krvi.

Od one pomoći koja je došla da brani Klis većina je vojske izginula na lađama u Solinu dok su se vođe spasile otplovivši na vrijeme i ne znajući da je Kružić poginuo i Klis pao.

Kliški branitelji ostavivši Klis pođoše u Senj i ponesoše ključe grada sa sobom kao dragu uspomenu i opomenu da se ponovno vrate u svoj zavičaj. Hrvatski ljetopisac Glavić zabilježio je pad Klisa ovim riječima: »1537. Tada Turci uzeše Klis, i izgibe tada dobri vitez Kružić: to razbi i uze Murat poturica, Šibenčanin.«

Turski pisac Pečujlila piše: »Husref-beg otpremi svoga vojvodu Gazi Murata u društvu više junaka koji su se istakli u takvim zgodama sa 5000 po izbor vojnika. Pod gradom Solinom posljednji dan Ramazana 943, sukobe se s neprijateljima i učiniše užasno kreševo kakvo nebo nije vidjelo. Možda nijedan od neprijatelja nije iznio živu glavu«.[177]

Turski putopisac XVII stoljeća Evlija Čelebija ovo pripovijeda o Klisu i njegovu zauzeću:

»Unaokolo ovoga grada na sve četiri strane, na daljinu jednoga topovskog hica uzvisile su se planine koje dominiraju gradom. Ali spuštajući se s tih planina dolje čini se čovjeku kao da se spušta u najniži d'o pakla, a grad ostaje u sredini tih dolina. To je grad na raznovrsnim strmim liticama koje se dižu do nebeskog vrha, a sazidan je od klesanog sjajnog kamena kao šedadovska građevina u obliku šesterougla. Premda ima mnogo brda koja dominiraju gradom, ipak, kad se siđe u grad, čini se kao da najviši vrh grada ostaje na nebu. Kako ni na koji način nije moguće jurišati na grad, to ga nije moguće ni osvojiti. Jedino bi se možda mogao zauzeti opsjedanjem ili kad bi neprijatelja spopao strah i trepet, pa ga predao na »viru«. Taj grad izgleda kao da je u nekoj ćasi (zdjeli, činiji), njegova perferija naliči na gomilu sitnoga pilava u ćasi. Ima samo jedan put u grad i jedna gradska kapija«[178]

O samom osvojenju Klisa pripovijeda Čelebija:

»Da bi mogao osvojiti Klis, Gazi Husref-beg je godine 941 (1534) podnio prijedlog (arz) Porti, da se Solin utvrdi. Kako je njegov prijedlog bio usvojen, on je na temeljima toga grada Solina podigao

[177] Perojević, o. c. 196.—199.

[178] Evlija Čelebija: Putopis — preveo Hazin Sabanović, izd. Svjetlost, str. 169.—171.

jedan tvrd grad koji je sazidan od klesanoga kamena u obliku četverougla. Kad je on u grad stavio nešto posade i odgovarajući kontingent municije – i prije nego što je grad dovršen – došlo je od Splita četrdeset hiljada kršćanske vojske koja je opkolila Solin i počela ga opsjedati. Nato su odmah stigli Murat vojvoda, Husref-beg i još osam zapovjednika sa deset hiljada vojnika, udarili na neprijatelja i božjom pomoću već u prvoj vatri suzbili vojsku rimskoga pape. I ne samo što su od neprijateljske ruke oslobodili grad Solin nego su tom prilikom opsjeli također i grad Klis. Godine 943. (1537) zauzeta je prvi put unutrašnjost grada Klisa i Murat-beg postavljen za zapovjednika.«

TURCI U KLISU

Klis je pao i tada su zadrhtali mletački gradovi Split i Trogir čujući kukurijekanje turskoga pijevca s Klisa i pjev mujezina s kliškoga minareta.

Mrtvo tijelo Kružićevo pokopano je na Trsatu u Gospinoj crkvi, a kasnije sahranjena je tu i njegova glava koju je sestra mu Jelena otkupila od Turaka za 100 dukata. Na nadgrobnoj ploči uklesan je latinski natpis koji u hrvatskom jeziku glasi: »Ovaj kamen, jaoh, krije kosti od Turaka pogubljenog Petra Kružića za čijeg života Senj i Klis nisu se nigda bojali Turaka. U zemlji je njegovo tijelo, a duh nad zvijezdama, a njegova djela junačka raznosi vječna slava koja osta iza njega. Ovaj natpis s poštovanjem je postavljen na grob slavnog viteza zlatne ostruge Petra Kružića 1537.«

Slova se na ploči već ne poznaju jer su se s vremenom izlizala.

Kad su Turci osvojili Klis, namah su ga učinili središtem sandžaka. Sandžak ili live u Turskoj je veća administrativno-politička jedinica. U arapskom jeziku ime mu znači zastava. Kliško-lički sandžakat obuhvaćao je livanjsko-grahovsko polje, Krbavu, kopnenu Dalmaciju od Poljica do velebitskoga Podgorja. Kasnije je taj sandžakat podijeljen u dva: lički od Knina do Krke na sjever, a kliški od Drniša i Vrlike te od Bunića, Bilaja i Plevalja do Rame na sjeveru od Neretve.[179]

Sandžak se je dijelio na kapetanije, a kliški je imao ove: staroostrovičku (Prkosi), petrovačku (Petrovac), ključku (Ključ na Sani) i hlivanjsku (Hlivno). Ustanovljenje kapetanije potječe iz onoga doba kad su Turci doprli do Save i Une i upoznali tu ustanovu u Hrvatskoj, te i oni počeli po pograničnim mjestima osnivati kapetanije. Posve se sigurno zna da su krajem XVI stoljeća sjedili kapetani u Gradiškoj, Krupi, Bihaću, Klisu i Gabeli.[180]

[179] Perojević, Klis u turskoj vlasti, Sarajevo, 1936., str. 8.
[180] Hamdija Krešavljaković, Kapetanija u Bosni i Hercegovini — Izd. Naučno društvo NRBiH, Sarajevo, 1954., str. 17.

Kako je već rečeno, prvi kliški sandžak postao je Murat-beg koji je osvojio Klis, a poslije njega Malkoč-beg Karaosmanović. Sin Malkoč-bega Džafer-beg bio je kasnije 1558. kapetan u Gradiškoj, i to je prvi spomen uopće turskih kapetanija.[181]

U kapetanijama je bilo više rodova vojske, a u agaluku samo jedan.[182] Utvrde su bile trovrsne: gradovi, kule, čardaci, a Klis se i kod Turaka brojio među gradove. Njegov kapetan kao i drugdje bio je plaćen, služba mu je bila nasljedna. Kapetanova je služba da čuva gradove i palanke na granici, putove i opasne prolaze kojima se kreću trgovci i poslovni ljudi, a upravo je takav kliški klanac, pa je zato i bio potreban kapetan u takvom gradu.

Služba je kapetana prvenstveno vojničkoga karaktera, u tom slična službi dizdara s tom razlikom što vlast dizdara ne prelazi bedeme i opkope jednoga grada, a vlast kapetana zahvata veće teritorije s jednim i više gradova, i što su dizdari gotovo uvijek uživali timare, a kapetani su bili uvijek plaćenici.[183] Oko Klisa spominju se dizdari u Konjskome. Kapetan kliški imao je dužnost da nadzire promet s mletačkim gradovima u Dalmaciji i da se ne kriumčari roba. Kliški pak sandžak bio je vrlo ugledan. Jedan je od tih sandžaka Ferhad Sokolović zauzeo 1570. Zemunik i Vrpoljac koji se otada prozvao Islam, kako se i danas zove.

Osim sandžaka sjedio je u Klisu i alajbeg, dizdar i kadija dakle sve visoki turski službenici.

Alajbeg je pukovnik, komandant svih spahija u jednom sandžakatu.

Kliški je sandžakat brojio 28 utvrđenih mjesta i preko 700 sela s nekih 400.000 stanovnika. Bio je razdijeljen u šest kaza ili sudbenih kotara. Najvažniji kotar bio je Zagorje ili kliška kaza.[184]

Giovanni Battista Giustiniano godine 1553. opisuje Klis kao neosvojivu tvrđavu i kaže da ga čuvaju i upravljaju jedan dizdar, jedan asapaga, tj. guverner i kapetan sa stotinu vojnika koji su plaćeni od prihoda mlinova na rijeci Jadru. Klisu kao središtu pripada čitav okolni solinski teritorij.[185]

Oko 1580. godine otcijeplien je jedan dio sela, varoši i gradova od kliškoga i bosanskoga sandžakata i ustanovljen je lički sandžak.

Prva je posljedica osvajanja Klisa bila pad Poljica pod tursku vlast. Mlečani su se pak odmah nagodili s Turcima te sporazumno s Ulam-begom utvrdili međaše u okolici Splita i Klisa, a to je bila crta koja se protezala od Solinske rijeke prema Mosoru do crkve sv.

[181] Klaić, Pov. Hrv. V, str. 17, 21.
[182] Krešavljaković, o. c. 22.
[183] Ibidem, str. 43.
[184] Perojević, Klis u turskoj vlasti, str. 8.
[185] Ljubić, Commiss. et relat. II, str. 211.

Ivana i sv. Luke u Kučinama pa na istok do Peruna u Žrnovnici i do Mutograsa u Podstrani. Zemlje na zapadu te crte ostale su Mlečanima, a na istoku Turcima (to su Poljica).[186]

Poljičanima nije bilo pravo što su potpali pod tursku vlast i da je se oslobode, pohrlili su u Mletke i sklopili ugovor 15. studenoga 1537, kojim su se predali pod duždevo okrilje.[187] Uzaludan je bio taj ugovor, jer su se 1538. Mlečani zaratili s Turcima, pa 1540. sklopili mir s njima po kojem su Poljica morala pripasti Turcima.

Videći se u nevolji, Poljičani poslaše u Klis dva poslanika da pozdrave sandžaka i isposluju potvrdu svojih zakona, a za uzvrat Poljičani će pomagati Turke u ratovima. Poslanici su u Klisu bili bogato nadareni i primljeno je na znanje da se Poljica dragovoljno podlažu turskoj vlasti, koja će ih štititi kao Alahove sinove i čuvati njihove sloboštine, ali će Poljičani morati plaćati danak.[188]

Tako su Turci opkolili sa svih strana Split, što nikako nisu mogli dok je Klis bio u hrvatskim rukama. I Trogir je osjetio nove poteškoće kad su se Turci ugnijezdili u Klisu. Poslije 1537. godine učestale su provale Turaka u današnje kaštelansko polje, pa je narod odatle pobjegao na Čiovo i osnovao tu nekoliko sela (Slatine, Žedno, Okruk), a na pusta ognjišta došli Vlasi iz Zagorja za koje su trogirska i splitska vlastela sagradila nove kaštele (Dragač, Nehaj, Quarco, Kambij i zapadno od Trogira Seget).

Od druge polovice XVI stoljeća Klis kao da gubi važnost u poredbi s Livnom. Otada počinje sandžak-beg kliški stanovati u Livnu. Sama gradska posada u Klisu još je jaka, broji do 400 ratnika. Među vojnicima bilo je mustahfiza (čuvara grada) i azapa alufedžija (stražara plaćenika u gradskim posadama). Po imenu poznata su samo dva kliška kapetana iz toga doba Ibrahim i Alija i oba su age. Ibrahim se spominje 1596. kad su Uskoci za kraće vrijeme zauzeli Klis. U to je vrijeme bio u Solinu i pohitao je, da preotme grad, ali je bio odbijen i povukao se prema Livnu.[189]

Aliaga bio je sin nekoga Mustafe i početkom XVII stoljeća vršio je službu nadzora Poljica. U jednom opisu bosanskoga pašaluka iz trećega decenija XVII stoljeća navodi se Livno kao sjedište kapetana i sandžaka, ali se pod tim ima razumjeti alajbeg kliški, a ne kapetan u običnom smislu.

U XVII stoljeću upravljali su livanjskom kapetanijom Atlagići koji su po svoj prilici bili potomci nekoga Aliage koji se istakao pri zauzeću Klisa. I u Kamenu na domaku Splita sjedio je kapetan, a malo prije nego što su Turci izgubili Klis (1648) bio je tu kapetan Ahmet-aga Omerbašić koji se ponekad piše: »Kapetan kamenski i nazor poljički«.[190] O tome će Ahmetu biti kasnije govora.

[186] Pavić, Prinosi, str. 47.
[187] Pavić, o. c. 48.
[188] Pavić, o. c. 48.—49.
[189] Perojević, Klis itd. 52.—54.
[190] Kreševljaković, o. c., str. 126—127.

Za obranu od kliških Turaka Mlečani su podigli kulu i ograđeni obor (revelino) kod mosta na Solinskoj rijeci, ali je to bila slaba zaštita splitskom polju. Kliški su Turci mislili u Solinu podići gabelu, što bi bila trgovinska propast Splita. Za turske brodove bila bi solinska luka vrlo zgodna jer je dobro sklonište od vjetrova i ima zgodan pristup k moru, a u neposrednoj je blizini rijeka za opskrbu brodova vodom.[191]

I druge su neprilike mogli Turci uzrokovati mletačkom Splitu. Držeći u svojim rukama solinske mlinice mogli su kad god su htjeli dovesti u pitanje prehranu Splita. Da tome jadu predusretnu, Splićani su pomišljali da podignu mlin na potoku Trsteniku, ali taj potok nema obilno vode, pa u ljetno vrijeme i potpuno presuši.

Kliški Turci po staroj kliškoj tradiciji zalijeću se u splitsko polje i pljačkaju, pa da nije nekojih kula između splitskoga i solinskog polja kamo se težaci sklone, ne bi se mogao obrađivati ni onaj mali komad splitske zemlje, što mu je preostao. Granice nisu nigda potpuno utvrđene. Godine 1539. stražarnica Kuk na Mosoru koja je bila na lijevoj obali rijeke pala je u turske ruke, ali je i dalje ostala rijeka međaš između kliškoga i mletačkoga teritorija. Godine 1542. Žaferaga i Frano Contarini sastali su se pod Klisom da urede granice, ali nisu uspjeli. Sindici za Dalmaciju Mihael Bon i Gašpar Erizzo pišu 1559. mletačkoj vladi da je kotar splitski plodan i u prošlo doba pio prostran, a tada zbog turske okupacije vrlo sužen, pa ga k tome zbog blizine Klisa i Solina Turci neprestano uznemiruju. Proteže se u dužinu do rijeke Žrnovnice 5 milja, a u širinu do Solinske rijeke 3 milje. Pa koja sreća da se uzdrži i u tim granicama, kakve su tada! To kažu sindici zato što Turci traže da potegnu granice pravcem od Solina do mora da bi tako uzeli veći dio teritorija. Turci se i u samome Splitu bahato vladaju, dapače slobodnije nego kod svoje kuće.[192]

U mojoj radnji o granicama između Splita i Klisa kroz vjekove donio sam izvješće Antonija Pasqualiga iz godine 1567. o tim granicama, pa jer je to izvješće vrlo interesantno, donosim ga i ovdje.

Ni godine 1567. još nije određena granica između Splita i turskoga Klisa. Solin je granica, ali pripada u područje Klisa. Rijeka dijeli oba teritorija, a na njoj je tvrđavica sa splitske strane, odmah uz most preko kojega se prelazi na tursko zemljište. Noću mogu Turci prijeći rijeku po gazovima na nekoliko mjesta, pa je Pasqualigo tu postavio straže. Prijeporne su i obale solinske luke. Klis i Split otimlju se za njih. Zato je na toj strani već otprilike određen jedan pojas zemlje koji se ne će obrađivati (terra nullius) da ne dođe do upotrebe oružja s Klišanima. S južne strane počevši od solinskoga mosta i Vranjica splitske su zemlje, ali se i za njih otimlju Klišani (dakle Turci presežu i preko rijeke).

[191] Ljubić, o. c. Tom III, str. 105.
[192] Ljubić, o. c. 123.

Potom spominje Kuk i prepirku s Rustem-pašom zbog granica koje su potegnute bez sudjelovanja mletačkih komesara. Žena Rustem-pašina Sultanija Mihrimah zadavala je mnogo brige Mlečanima zbog granica, pa je mletački senat, da se riješe te poteškoće, odlučio unajmiti njezino selo (Čitluk – zapravo Solin i okolicu) zajedno sa solinskim mlinovima. Za taj posao bio je odabran splitski plemić Frano Geremia koji je uz plaću od stotinu dukata pošao u Carigrad godine 1565. Vrativši se odatle bio je poslan u Mletke, odakle su naredili splitskom knezu neka ga uputi k Mehmedu sandžak-begu koji je stolovao u Livnu da isposluje pogodnu izjavu (un arz favorevole) za taj najam. Geremijina zadaća nije uspjela, što je Pasqualigo javio senatu pismom od 10. studenoga iste godine.

Međutim je bio poslan od Visoke Porte čauš po imenu Omer da kontrolira upravu Mehmed-bega i s naredbom da s dvojicom kadija uredi nesuglasice između sultanije Mihrimah i Splita, ali je kroz to vrijeme čauš umro prije 23. ožujka 1566, a te je godine sandžak dignut sa službe, pa su stvari ostale po starome.

Pasqualigo svjetuje svoju vladu, da opet pokuša s najmom čitluka. U taj čas nisu Turci s Klisa mnogo smetali Splitu jer je Pasqualigo nalazio način kako da ih udobrovolji raznim prokušanim sredstvima (mitom). Ipak da osigura splitsko polje i težake, preporučuje da se u solinskoj tvrđavici (kod mosta) nastani četa vojnika. Istu stvar predlaže za Papalićev dvorac u Žrnovnici.

Po tome sudeći, splitsko polje i njegov mirni posjed zavisio je od samovolje Turaka, makar da je bila službena granica na Solinskoj rijeci. Godine 1574. ponovo su Turci zauzeli Kuk, i to usred mira i stali zahtijevati od Mlečana da im predadu polje pod tom tvrđavicom kao njezino područno zemljište jer da po ondašnjem ratnom pravu, tko je osvojio grad ima pravo na čitavo njegovo područje. Mlečani su na te zahtjeve odgovorili da Kuk nije grad već prosta stražarnica i izvidnica koja ne može imati nikakva područja većega od svojih zidova. Turci su naprotiv tražili četiri sela u blizini Kuka. Kad se nije mogla nesuglasica ukloniti sporazumom, onda je veliki vezir Rustem-paša, s nadimkom Hrvat, rodom iz Skradina, povukao sam granicu po nekom starom putu, valjda rimskoj cesti koja je vodila od Solina na Stobreč mimo tvrđavicu Kamen koju su također Turci osvojili.

Godine 1576. precizirala je jedna tursko-mletačka komisija ovako granice grada Splita: Proteže se ta granica od nekoga kamena u moru, po svoj prilici današnjega Šila, zapadno od Vranjica, pa na Vranjic, zatim Gušćer u splitskom polju i do današnjeg sela a ondašnje tvrđavice Kamena i preko Suhe doline na negdašnje selo Sita koje je malo kasnije popaljeno od Turaka, a danas su njegovi ostaci nekoliko stećaka i obnovljena crkvica sv. Marije od Sita u jednoj ubavoj dolini.[193] Zemlje između Kamena i Solina, po tome razmeđa-

[193] Solitro, Documenti etc, volum. I 180.—187.

šenju, ostale su na turskome teritoriju, pa je to stanje ostalo i poslije odlaska Turaka.

Tako je prvi providur kliški Marko Bembo odredio da se dohoci sa zemalja sv. Duha u Splitu imaju toj crkvi davati makar da su te zemlje nekada bile na turskom teritoriju. Te su zemlje u kotaru kliškome, a u lokalitetima Brnik, Širobuje, Rogač, Gladnici, Smokovik, Ravne njive, Bilice Pod Visokom i Kitožer.[194]

U montaneju (popis posjeda) crkve sv. Mihovila kod solinskoga amfiteatra iz godine 1567. i 1608. spominje se jedna zemlja od 8 vreteni u Brdima kao zauzeta od Turčina.[195]

Splićani i Trogirani osiromašili su izgubivši velik dio polja koje su im oteli kliški Turci. Providur splitski 1574. godine predlaže da se jadnim seljacima koji su izgubili svoje posjede, podijele općinska dobra koja su i onako neobrađena.

Za ratnih godina i ono malo polja bilo bi opustošeno, kuće i gajevi popaljeni, pa poslije zaključenja mira trebalo je velike muke da se vrati privredi. Stoga su bile česte gladne godine i bolesti.

Ni težaci nisu htjeli već uzimati zemlje na obrađivanje jer su znali da ne će imati mira od kliških Turaka, a nemoći Mlečana i sam se puk u pjesmi izrugivao. Već je spomenuta takva jedna pjesma ondašnjega pučkoga pjesnika Frane Boktulije koja kaže da je dužd mletački obala rijeke, a Turčin bijesna voda, koja dere tu obalu.[196]

Zadjevice na polju s Klišanima bile su svagdašnje i splitski providur izvještava svoju vladu 8. travnja 1574. da kliški Turci izazivlju psovkama i grdnjama svoje sumeđašnike u splitskom polju. Ženske ne smiju ići same u polje jer ih Turci ili napastuju ili siluju.[197]

No u isto doba bilo je i galanterije i romantičnih događaja. Luka Botić ispjevao je svoje epe »Bijednu Maru« i »Petra Bačića« kojih se radnja odigrava u Splitu i Klisu po istinitim događajima koje je iznio Solitro u svojoj zbirci dokumenata.

Isti taj Solitro donosi izvješće splitskoga providura od 8. travnja 1574. u kojem se tvrdi da nijesu svi Turci jednaki. Jedni su bez morala i zakona, a drugi su časni i pravi kavaliri jer drže do zadane riječi. Iznosi za primjer kliškoga Turčina Biluša koji je trgovao s nekim Talijanom Gašparom Toniellijem koji je došao iz Italije. Kći toga Gašpara Mandalina utekla je u Klis s dizdarovim sinom, pa Gašpar da pogine od žalosti. Tada Biluš pođe k dizdaru i razloži mu tu stvar. Dizdar, koji se strogo držao zakona i korana, dozove sina i naredi mu da dovede djevojku. Kad ju je doveo, dizdar je preda Bilušu, a ovaj njezinu ocu, pa je Talijan ljubio i grlio Biluša nazivajući ga bratom i vičući da bi za nj pošao u Mexiko i na kraj svi-

[194] Arhiv crkve sv. Duha u Splitu, Clissa, str 46.—47.
[195] Katić, Fundacionalne isprave sv. Mihovila, str. 63.
[196] Solitro, o. c. 205.—206., 211.—213.
[197] Idem, str. 144, 216.

jeta i da će uvijek slaviti dobrotu Turaka koji imaju milostivo srce za nesretne ljude. Biluš je još donio potvrdu od dizdara da je Mandalina čista obraza.[198]

Turci na Klisu prouzrokovali su i promjenu osjećaja u srcu splitskih i trogirskih građana i seljaka. Negda su oni bili pristaše Venecije dok su plemići bili njezini protivnici jer su više voljeli ugarsko-hrvatskoga kralja, ali iste godine 1574. dakle nedugo poslije pada Klisa, piše providur splitski: »Puk nije kakav je bio, već su ga zle prilike učinile bijesnom zvijeri«.[199] Te zle prilike jesu nesigurnost i osiromašenje koje je prouzrokovalo zaposjednuće Klisa.

I iz Trogira javlja tamošnji providur 23. travnja 1574. o zavjeri da se opljačkaju magazini i puku razdijeli hrana jer je život nižega sloja nepodnošljiv. Lozinka je bila »Noć je, pala je noć«. Vođe su bune bile pučanin trgovac Alugrijević s drugovima Šimunom Meretis, Franom Bogdanovićem i Franom Smilujevićem. Otkrio je urotu Ivan Svetica gradskom knezu, a doznao je za nju po svome sluzi kojemu je kazala njegova ljubavnica inače sluškinja Bogdanovićeva koja je slušala kako se urotnici razgovaraju za večerom.

Knez je osujetio njihovu namjeru, a i oni su iskreno priznali da nisu mogli mirno gledati kako narod umire od gladi. Umrli su u Velikoj sedmici Margarita Šimunić i njezina svekrva, Jakov drvodjelac i Tonko kovač, a prošlih godina ti su davali hranu i drugima jer tada nisu bili siromasi.[200] Bojeći se posljedica žene i starci vikali su one noći s prozora na urotnike hrvatskim jezikom: »Paščad luda, izgubili ste pamet« (dicevano tutte quante per lor lingua e chiamando per nome).[201]

Za jednoga buntovnika koji se najviše izložio, kaže trogirski kapetan da nema kuće ni kućišta i da živi iz dana u dan kao ptica, a nije ni on sam takav (senza casa e fuoco-che non è il solo – e vive come augelli, ogni giorno).[202]

U Splitu nalazimo sirotinju koja je pala u bijedu baš zato što joj je hranitelj pao u borbi s Turcima. Splitska se sirotinja smatrala sretnom što je dobila milostinju od države: dvopeka, malo soli ili komad platna. Kad se to dijelilo na trgu pred katedralom s velikom pompom, prvi je došao Mate Bezgaćnik (Matteo senza braghe), koji se klanjao i veselio što je dobio nešto platna. Tu je i jedna jadnica prosjakinja od 28 godina s troje polunage djece, a muž joj je poginuo u borbi protiv Turaka. Zvala se Klara Rusula. Ona je prosila po gradu kao i bezbroj drugih jadnika. Kad je primila nešto soli i dvopeka, klekla je i zahvaljivala, a djeca joj udarila u smijeh od radosti. Sam gradski knez kaže da je to bio žalostan prizor koji se ne može iskazati.

[198] Idem, str. 220.–221.
[199] Idem, str. 225.
[200] Idem, str. 234.
[201] Idem, str. 235.
[202] Idem, str. 237.

Jedan slijepac vođen od 16-godišnje kćerkice, negda se borio s Turcima, primivši dar zapjevao je pjesmu o Marku Kraljeviću.

Kad je sirotinja primila tu jadnu pripomoć, stala je rogoboriti protiv onih koji su ih bunili i vikala je: »Treba ih objesiti.« Zaista da zaplačeš nad ovim slijepcima![203]

Svoj toj nevolji najjači je bio uzrok, što je Turčin zasjeo na Klisu i uništio sav privredni život gradova Splita i Trogira kad god je htio. Zato je mletačka vlada nastojala da odnosi između gradova i kliških Turaka i sandžaka budu što bolji.

Da udobrovolje Turke, gradovi Split i Trogir davali su bogate darove svakome novom sandžaku, kad je preuzimao službu na Klisu. Ti bi sandžaci dolazili s velikom pratnjom do gradskih vrata, ali zbog bojazni od iznenadnoga napadaja dužd je 29. travnja 1551. zabranio da se Turci približavaju gradskim vratima, pa su se darovi otada predavali na solinskom polju. Donosili su ih u ime gradova poslanici, jedan član plemstva i jedan građanin. Turci su uzvraćali bogatim protudarovima: gradskom knezu konja, poslanicima oružje. Taj je običaj trajao za čitavog vremena što je Klis bio u turskoj vlasti.[204]

Ali osim darova pod Klisom su se dijelili i junački megdani. Godine 1660. dijelili su megdan jedan Turčin i jedan Hrvat i kad je ovaj ranio Turčina, onda je Turčinov svjedok zatražio da prestane dalje navaljivati. Kad je Hrvat zadovoljio tome zahtjevu, onda je onaj Turčin megdandžija izdajnički ranio Hrvata. Kršćani koji su gledali megdan ozlojeđeni tom nevjerom navalili su na Turke te ih 40 pobili, a 60 zasužnjili.[205]

Po jednoj tradiciji Klis je bio sjedište Pinterović-bega, brata Hasanaginice jer je Pinterović bio zamjenik kliškoga sandžaka.

POKUŠAJ DA SE PREOTME KLIS

Ostavivši Klis Uskoci su pošli u Senj da nastave svoju vjekovnu borbu protiv Turaka i Mletaka. Oni nikako nisu mogli zaboraviti Klisa i uvijek su snovali kako da ga preotmu. Zbog teškoga ekonomskoga stanja i životne nesigurnosti hrvatski puk oko dalmatinskih gradova, a dobrim dijelom i plemstvo u gradovima pomagalo je Uskoke u borbi s Turcima.

Prvi pokušaj da se preotme Klis bio je već 1538. godine.

Mletački general u Dalmaciji Kamilo Ursini uzeo je u svoju službu Uskoke i sjedinio sve dalmatinske gradove u borbi za Klis te tu vojsku poslao prema Klisu, no Murat-beg je lako potukao te

[203] Idem, str. 242, 245.
[204] Andreis Paolo, Storia della città di Traù, str. 209. (ed. Perojević).
[205] Katić, Solin od VI do XX st., str. 65.

čete i tako je propala ta neozbiljna akcija, toliko neozbiljna da je sam Ursini kasnije predložio mletačkoj vladi neka se Split i srednje Primorje dalmatinsko prepusti Turcima.[206]

Nije mnogo ozbiljniji bio pothvat ni za ciparskoga rata 1570–1573. Godine 1570 zatražila je Turska od Mletaka da joj predadu otok Cipar, što su Mleci odbili. Turska je nato pokušala silom uzeti otok. Rat je bjesnio na Cipru, a započeo u Dalmaciji gdje su Turci najprije navaljivali na šibenski kotar. Da se odupru Turskoj, Mleci su sklopili Svetu ligu (papa, španjolski kralj i Mleci). Kad su Mlečani izgubili glavni grad Nikoziju i kad se predala tvrđava Famagosta (18. VIII 1571) čitav je Cipar došao u turske ruke, ali se rat nastavio u Dalmaciji. Bilo je okršaja i u okolici Klisa, te je jedanaestoga dana pošto je buknuo rat, sandžak kliški Ferhat-beg došao pod Split da ga noću zauzme, ali je splitskoga kneza o njegovoj namjeri obavijestio poljički knez Janko Marijanović pa je sandžak našao spremne Splićane i morao uzmaknuti. I Uskoci su se tada izmirili s Mlečanima da zajedno vojuju protiv Turaka, pa su nanijeli mnogo štete Turcima oko Klisa dok je sandžak udarao na Zadar, no bez ikakva uspjeha. To je Ferhatu bila sramota, pogotovu što je on bio vrlo ugledan među Turcima i već od 1558. pisao se: »Ferhat-beg sandžak kliški, hrvacki i primorski.«[207] Bagašić kaže da nijedan bosanski namjesnik nije bio silniji ni moćniji od njega. Ferhat je bio nećak Mehmeda Sokolovića.

Za ciparskoga rata Mlečani su više puta pokušali da se dočepaju Klisa. Najprije je providur Jakov Foscarini pokušao vojnom silom pa onda prijevarom pomoću nekoga Ivana, harambaše kliških martoloza, ali ni jedno ni drugo nije mu pošlo za rukom.

Potom je providur Grimani preko Hektora Trona, mletačkoga plemića, organizirao zavjeru. Tron je za tu stvar predložio nekoga uglednog Turčina Mustafu koji se bio potajno pokrstio i s njim sklopio sporazum, kad će predati tvrđavu, ali ni taj pothvat nije uspio jer je oko Klisa bilo dosta Turaka. S druge strane nisu ni kliški Turci mirovali, i oni su napadali Kaštela, ali bez uspjeha, dapače je 2. lipnja 1572. pedesetorica njih izgubilo glave koje su Kaštelani odsjekli i poslali u Mletke.[208]

Tron je ponovo u kolovozu 1572. pokušao sam. Njemu je dapače uspjelo jedne noći uvući se u Klis i razvidjeti položaje u tvrđavi. Zatim je ugovorio sporazum s poljičkim knezom Marjanovićem.

Izabran je čas kad je kliški sandžak pošao sa svojim konjaništvom prema Novigradu u okolici Zadra, a u Klisu ostalo malo Turaka.

Marjanović se već bio proslavio zauzevši zajedno sa senjskim Uskocima tvrđavu Zadvarje 1572. godine u mjesecu lipnju. U društvu s Jerkom Cipčićem Splićaninom i Alvizom Vendraminom jedne ne-

[206] Karaman, Oko drevne kliške tvrđave 129.
[207] M. Prelog, Povijest Bosne I dio, str. 70.
[208] Perojević, Klis u turskoj vlasti, str. 21.–25.

djelje u ranu zoru Poljičani predvođeni Marjanovićem popeše se ljestvama na kliške bedeme. S njima su bili i odabrani momci iz Čipčićeve čete. Marjanović je s mačem u ruci prodro do najviše kule Oprah, i dok su Turci na nj bacali drvlje i kamenje, on je držao ljestve po kojima su se njegovi vojnici penjali.[209]

Kasnije prispio je i Tron sa svojim konjaništvom i ostavivši kapetana Desanija da čuva Klis Tron se vratio da doveze municiju koju je ostavio na moru. Na putu je Tron naišao na desetak Turaka koji su bježali iz solinske Gradine i poplašivši se, da ne navale na njega, pobjegao i zaklonio se u mletačku kulu preko Solinske rijeke. Oni u Klisu videći da Tron ne dolazi, opljačkali su i djelomice zapalili grad pa ga napustili puni svakoga blaga.[210]

Doskora su Mlečani sklopili mir s Turcima, kojim su prepustili Cipar sultanu dok su u Dalmaciji ostale granice, kakve su bile prije rata (7. ožujka 1573.).

Što nisu uspjeli Mlečani, pokušat će Uskoci. Oni su posvuda napadali Turke, a osobito oko Klisa. Godine 1576. u Klisu je sandžak Mustafa-beg brat prvašnjega sandžaka Ferhat-bega koji je postao bosanski paša. Mustafa se tužio šibenskom knezu što njegovi Šibenčani robe turske podanike zajedno s Uskocima koji se slobodno kreću po dalmatinskim selima, pa se prijeti da će sve javiti caru, a i sam silu silom odbiti.

No Uskoci se nisu bojali ni Turaka ni Mletaka, pa se ponovo tuži kliški sandžak Mustafa šibenskom knezu u veljači 1578. na Uskoke i nemar mletački: »Kako sam ovdje (u Klis) došao nisam pomanjkao svaku pravdu i razlog učiniti: toliku sam dicu i konje i ljude i Zadru i Šibeniku i Trogiru i Splitu povratio i ljubav učinio, što nije nijedan sandžak učinio. Kako sam ovde prišao jest zarobljeno hiljadu podložnikov čestitoga cara«.

Uskoke je pomagala kršćanska raja, ali je i njoj bilo previše teško plaćati Turcima harač i Uskoke pomagati.[211]

Narod oko Klisa bio je sit i Turaka i Mletaka, pa su i sami Mlečani to uvidjeli da on želi doći pod vlast ugarsko-hrvatskoga kralja.

POTHVAT FRA ANĐELA TROGIRANINA

Kršćanska raja oko Klisa je zbog turskoga zuluma spremna na ustanak. Taj zulum opisuje Petar Calvucci u pismu poslanom iz Graca papinu državnom tajniku kardinalu Deciju Ozzolino: 1. plaćaju Turčinu porez po kući i po članovima obitelji, 2. daju dio prihoda s polja, 3. imaju li koje muško dijete, uzimaju im ga i odvode

[209] Pivčević, Povijest Poljica, str. 68. — Pavić, Prinosi 32.
[210] Karlo Horvat, Momumenta Uscocchorum pars I, str. 7.—8.
[211] Perojević, Klis u turskoj vlasti 28.—29.

u seraj da ga poturče, 4. vode ih u rat i protiv kršćana i stavljaju u prve redove, te prvi pogibaju u boju, 5. neprestano im obeščašćuju žene, 6. i za najmanji prestupak riječju ili djelom vrlo strogo ih kažnjavaju i globe odnoseći im imanje i život jer ih batinaju, ranjavaju, vješaju i nabijaju na kolac po svojoj samovolji, a u Turčina nema zakona, i što je još gore, to im se događa i s jedne i s druge strane (valjada od strane Uskoka), 7. Uskoci ih pljačkaju i zasužnjuju pa i ubijaju.

Da se oslobode tolikih nevolja i ropstva, spremni su da se odmetnu od Turčina i predadu kršćanima da postignu slobodu.[212]

Uz takvo raspoloženje naroda bio je tu i kod Uskoka životni zavjet da će osloboditi Klis.

Raspoloženje hrvatskoga naroda oko Klisa i uskočko junaštvo odlučio je iskoristiti fra Andjeo Trogiranin opunomoćen za tu akciju od glavara kliške raje, pa se ponudio gradačkom nadvojvodi Karlu koji je vodio brigu za ratovanje s Turcima. Na prvi mah nije se davalo važnosti ni vjere fra Andjelovu planu. Kasnije (početkom 1580) poslao je nadvojvoda Karlo uhode da razvide stanje oko Klisa i izvijeste da li je fra Andjelova osnova izvodljiva, a ovi su se povoljno izjavili.

U to je papa Grgur XIII zasnovao savez svih kršćanskih sila protiv Turčina.

Fra Andjeo je htio osigurati nagradu za osvajače Klisa pa je predložio nadvojvodi Karlu ove pogodbe:

Urotnici će uzeti Solin, Klis i Sinj, a zato će nadvojvoda: 1. nagraditi prvake toga pothvata novčanom nagradom po svojoj volji, 2. čitavo imanje i robovi koji se nađu u tim mjestima (osim municije potrebne tvrđavi) njima pripadaju; pripast će im i turske kuće i posjedi po njihovu izboru, 3. urotnika je dvadeset, pa će se svakome od njih i njihovim nasljednicima za vječna vremena odrediti na godinu 300 zlatnih dukata, 4. njihovi rođaci koji kroz mjesec dana dođu iz turske zemlje pod vlast nadvojvodinu, dobit će kuće i posjede za pristojno življenje, a taj posjed neće davati dio prihoda za vrijeme od tri godine i za deset godina bit će oslobođeni od svake tlake (angaria), 5. fra Andjeo mora one tvrđave opskrbiti živežem i držati sve dok ih nadvojvoda ne preuzme.

Taj je ugovor potpisan od nadvojvode 24. travnja 1581. godine.[213]

Polako je napredovao taj pothvat. S jedne strane trebalo je uhvatiti zgodu da se što bolje izvrši, a s druge strane Mlečani su nastojali osujetiti zauzeće Klisa jer im je bilo milije da ga drže Turci nego ugarsko-hrvatski kralj, dakle ponavljala se jednaka igra kao i prije 1537. godine.

[212] Horvat, Momumenta Uscocchorum I 43.
[213] Idem I, str. 26—27, 29—30, 47—48.

Oni nisu marili zamjeriti se Turcima, već su im se dodvoravali. Lijepo je tu činjenicu posvjedočio sam zamjenik kliškoga sandžaka Dede-beg Mihajlbegović u svome pismu od 3. veljače 1582.

»Budući se sasta ja Dede-beg Mihajlbegović, namisnik prisvitloga Mehmed-bega, sandžaka kliškoga, s prisvitlim Ivanom Kontarinom, providurom jeneralom ot Dalmacije, koji, kako mi reče, jest poslan od prisvitle gospode i dužda bnetaskoga budući razumilo(!) ... kako uskoci senski bihu došli napastovati ove međaše čestitoga cara, i tako rečeni jeneral dodje za braniti ... i za sahranjenje mistov, toliko čestitoga cara, toliko gospode bnetaske a sve radi dobra mira, ki je medju čestitim carem i rečenom gospodom bnetačkom. I tako ja rečeni Dede-beg s agami iz ovizih mejaših vidismo u današnji dan, kako rečeni gospodin jeneral svojom poštovanom pravdom učini obisit tri zločince i ne mogući imat ine u ruke, bandiža od države bnetačke devet inih zločinac, ki se nadjoše krivci s uskoci. I još bandiža Djurdja Daničića, senskoga rečenih uskokov glavu, ako ga tko ubije, u koje se hoće misto ovoga svita, da dobude tisuća dukat, koji se hoće dat udilje od rečene gospode bnetačke. I takoj još, tko ubije Lubina Miličića, drugoga harambašu uskočkoga, da dobude tristo dukat«.[214]

Kad je mletačka vlada doznala da su Uskoci pobili stotinu Turaka i pokušali preoteti Klis i Solin, još iste je večeri izabrala Contarinija za providura u Dalmaciji i dala mu nalog da kazni mletačke podanike koji su sudjelovali s Fra Andjelom. Tako javlja 15. siječnja 1583. papin nuncij iz Mletaka.[215] Kasnije je nuncij još podrobnije javio o događajima pod Klisom gdje je palo ono sto Turaka.

Fra Andjeo je morao uzeti Klis prema ugovoru s nadvojvodom do početka 1583. i zato su pri kraju 1582. uskočke čete koje su vodili Juraj Daničić, Lubin Miličić i fra Andjeo, otplovile iz Senja put juga na trima lađama, a ostali dio vojske krenuo je po kopnu. Zbog oluja na moru Daničić nije mogao doploviti na ugovoreno vrijeme sa svojim četama, a kopnena je vojska prije njega prispjela u blizinu Klisa, pa je htjela sama uzeti Klis. Jedan je Klišanin, želeći sam pobrati slavu, poveo kopnenu vojsku pod Klis, ali urotnici u gradu stojeći na straži zbog opreza tražili su da im se javi fra Andjeo jer da će samo njemu predati grad. U dogovaranju urota se otkrila i Turci zametnuli bitku s Uskocima, od kojih nekoji pogiboše, a od Turaka pala je samo stotina. Turci su ulovili trojicu urotnika od kliške posade i smjesta ih objesili, a zatim lako suzbili Daničićeve i fra Andjelove čete jer su se dobro spremili na obranu.

Pokušaj je propao, a mletački i turski podanici imali su očekivati još čemernijih dana.

U prvi mah digla se velika prašina zbog te navale na Klis. U Beču su očekivali čauša iz Turske Hrvatske koji će zbog toga protestirati,

[214] Perojević, Klis u turskoj vlasti, str. 36.
[215] Monumenta Uscocchorum, str. 30.

iz Mletaka javlia nuncij papin 22. siječnja 1583. da je Contarini otplovio u Dalmaciju da odbije Turke, ako bi navalili na Split ili Zadar, a i da strogo kazni mletačke podanike koji su pomagali Uskoke. Kad je Contarini došao u Dalmaciju, javio je u Mletke da događaji oko Klisa i Solina nijesu vrijedni nikakve pažnje.

Međutim su se Trogirani silno prepali progonstva, pa su mnogi pobjegli, i grad je opustio, kako javlja isti Contarini i nadodaje da će zbog toga blago postupati s onima koji su bili u dogovoru s Uskocima, i poslije toga vratit će se u Mletke.

Tako je javljao lukavi Mlečić ali je posve drukčije postupao, kako se vidi i iz navedenog pisma Dede-bega.

U samome Klisu bio je sandžak osramoćen jer ga je carski čauš koji je došao iz Carigrada dao nemilo izbatinati (lo percosse di molte bastonate) zbog nemarnosti u čuvanju grada. Čauš je uredio granice prema Trogiru i Šibeniku na zadovoljstvo mletačke vlade koja ga je za taj čin bogato nadarila (è stato gratificato con liberale dimostratione).[216]

Onoga istoga dana kad je Dede-beg pisao svoje pismo, 3. veljače 1583. bio je u Splitu uz zvuk trublje izvikan proglas da se ucjenjuje Daničić sa 1000 dukata, Miličić s 300, a Frano Martinić Splićanin Dimitar Arneri, Bračanin, pop Šimun Urmanić Splićanin, Petar Milanović, Ivan Livaković pa nadbiskupov dvornik u Sućurcu Grgur i neki drugi s 200 dukata. Svima im je zaplijenjeno imanje.

I Turci su se mimo to i sami osvećivali, ali im Uskoci nisu ostali dužni. Oni su u jednom selu turskom nedaleko od Trogira pobili dvadeset Turaka i odveli mnogo stoke, pa su s njima i seljaci odbjegli zbog straha od turske osvete. I zaista su Turci doskora provalili na trogirski teritorij do samih zidova gradskih, ubili su tri seljaka, a tri zarobili i odveli velik broj životinja. Mletačko konjaništvo »nije na vrijeme prispjelo da progoni Turke«. Tako kaže mletački izvještaj.[217]

Ni raja oko Klisa ni fra Andjeo nisu malaksali duhom već ponovo snovali kako će uzeti Klis.

Fra Andjeo je pošao u Grac da predobije nadvojvodu za novu osnovu. Na još širem području organizirat će se pobuna protiv Turaka. Osim Klisa oslobodit će se tvrđavica Kamen u blizini mora u splitskom polju, zatim Nutjak na putu iz Cetine u Poljica, onda u Ličkome sandžakatu Rakitnica, Daslina i Velim. Nadvojvoda Karlo obratio se svome bratu Rudolfu da vidi što on misli, a Rudolf po naravi spor i oklijevalo, nije želio, da se išta poduzima dok traje primirje s Turcima, dakle još za dvije godine.

Uskoci i raja bili su ozlojeđeni što nisu dobivali nikakva glasa od fra Andjela, pa su mu poslali zaredom dva poslanstva do 20. travnja 1586. spočitavajući njemu i prvim poslanicima da su zabora-

[216] Idem, str. 31—33, 42.
[217] Idem, str. 34—35.

vili obećanje svoje i dužnost, pa traže da dođu uzeti »kaparanoga konja« (Klis) dok su njegovi gospodari u Perziji (kliški sandžak na perzijskoj vojni), ili neka dođe sam fra Andjeo koji se dobro razumije u konje, a ne će li ni on, onda će ga uzeti oni sami jer je upravo zgodan čas.[218]

Fra Andjeo nije mogao ništa započeti jer su mu bile vezane ruke ugovorom koji je bio prije sklopio s nadvojvodom. Ipak je on našao doskora drugi put da ostvari svoje životno djelo jer su urotnici bili nestrpljivi, raja željna slobode, a bio je i opravdan strah da će se urota otkriti.

Fra Andjeo se upoznao s papinim otpremnikom poslova na gradačkom dvoru drom Petrom Calvuccijem i s njim također sklopio ugovor za oslobođenje Klisa i drugih tvrđava. Fra Andjeo se obavezao 26. svibnja 1586. da će ih zauzeti poslije blagdana sv. Mihovila, i to bez ičije pomoći i o svome trošku, jedino uz uvjet da papa odobri i prihvati taj pothvat i da se izvrše u papino ime i s njegovim zagovorom, a naravno i da se odobri ugovor sklopljen s nadvojvodom Karlom od 24. travnja 1581.

Kad se dovrši pothvat, onda će mu se poslati brod pun biškota s trista pušaka-kolobara i trideset na stalku, dovoljno praha i olova i 4–5 topova.

Calvucci je pismom od 26. svibnja 1586. papinu državnom tajniku Azzolinu razložio kako je nužno osloboditi kršćane oko Klisa od turskoga jarma i da ih papa uzme pod svoje okrilje poslije oslobođenja, a oni će se moći i sami braniti uz samo kakvu malu pomoć. Calvucci je upravo fantasta kad tvrdi da bi se osvojivši Klis mogla osloboditi čitava Dalmacija pa i dio Bosne sve tamo do granica Hrvatske. Ovo može biti uzrok, da se ne produži primirje između Turske i Rudolfa II, o čemu se upravo radi i dapače da se sklopi savez u koji bi ušli Mleci, a taj bi savez oslobodio Ugarsku i potpuno uništio Tursku! Značajno je što Calvucci predlaže da se pošalju u borbu pod Klis banditi koji su osuđeni na tamnovanje i da im se oprosti kazna pošto odsluže deset godina u Klisu!

Calvucci je dapače pisao i samome papi Sikstu V moleći ga da odobri njegovu osnovu za oslobođenje Klisa i drugih tvrđava.[219]

Kad je papa pristao na pothvat onda je Calvucci stao nagovarati fra Andjela da se odmah prihvati posla.

Fra Andjeo je u to vrijeme radio na austrijskim dvorovima u Gracu i Pragu da dobije senjsku biskupiju, a Calvucci se bojao, da će fratar zaboraviti ili barem otegnuti vrijeme svoga pothvata. Zato ga je uvjeravao, neka se kani senjske biskupije jer će ga papa mnogo jače nadariti ako uspije osloboditi Klis. Fra Andjeo je sa svoje strane tražio da papa primi one uvjete koje je on bio postavio

[218] Idem, str. 39.—40.
[219] Idem, str. 41.—45.

nadvojvodi Karlu. Da stvar uspije, potrebno je da papa nagovori Mlečane neka ne diraju njegove brodove koji nose pomoć Klisu u hrani i oružju.[220]

Kad je bilo sve gotovo i fra Andjeo imao poći pod Klis, najednom ga posve nestaje s povijesne pozornice. O njemu kasnije nema nikakva glasa. Što se dogodilo, ne može se nikako odgonetnuti. Njegova namisao da se oslobodi Klis potpuno je propala, pa će se tek poslije osam godina ta misao ponovo javiti u Splitu.

U međuvremenu nije bilo oko Klisa većih borba. Jedino su se Uskoci 1589. navratili tamo s manjom kojom četom bez većega značenja. Tako su u srpnju 1589. popalili kliški varoš, a samoj tvrđavi nisu nanijeli nikakve štete.

Godine 1591. piše kliški sandžak Mustafa-paša bosanskome beglerbegu Hasan-paši kako mu je kliški dizdar Husein-aga javio da je dvjesta Uskoka provalilo iz Primoštena u kliški sandžakat i odvelo dvadeset ljudi i mnogo stoke, a da je među Uskocima bilo i mletačkih podanika. Mustafa je bio unuk Rustem-paše koji je ostavio svojoj udovici, kćeri Sulejmana Velikoga solinske mlinice, od kojih je ona učinila vakuf (zadužbinu) džamiji u solinskom polju i u njoj se pokopala. To je po svoj prilici današnja Gradina, o kojoj će biti kasnije govora.

Kad su se stali ugledni turski koljenovići zanimati za Klis, onda je znak da je u tome kraju krvavo kolo, a i opće su prilike bile dozrele za nove događaje. Poslije smrti Mehmed-paše, velikog vezira, dobio je tu čast Arbanas Sinan-paša koji je do tri puta dobivao i gubio vezirsku čast. Sinan-paša mrzio je kršćane. Godine 1591. postao je veliki vezir Hrvat Sijavuš-paša, lijep i nadaren državnik, ali ohol, kukavica i škrt.[221]

U isto to vrijeme bio je u Bosni Hasan-paša Predojević, ratoboran, krvoločan i nepouzdan. Ne poštujući primirje, on je osvojio razne gradove oko Bišća i konačno sam Bihać na Uni koji se kitio nazivom »glavni grad i metropola hrvatskoga kraljevstva«. Bihać mu je predao kukavica Kranjac Lamberg. Tri puta je pokušao Hasan osvojiti i Sisak, ali nije uspio, dapače je tu i zaglavio 22. lipnja 1593., a s njim su poginuli i hercegovački sandžak Mehmed-beg, također unuk Rustem-paše, pa i Arpadi-beg, kliški sandžak. Turski je poraz bio strašan, od 10.000 vojske spasilo se samo 400 ljudi, ostali se utopili u troriječju Kupe, Odre i Save: Hrvatsku vojsku vodio je ban Toma Erdedi-Bakač.

Poslije te sjajne pobjede mislio je hrvatski ban da prodre u Bosnu, ali ga ne htjedoše pomagati njemački generali, zapovjednici krajina, Auersperg i Eggenberg.

Sultan Murat III, da se osveti za poraz svoje vojske i da zapriječi prodor neprijatelja u Bosnu, navijesti Rudolfu II rat koji je trajao

[220] Idem, str. 48.—50.
[221] Prelog, Povijest Bosne I, str. 74.

14 godina (u Hrvatskoj punih 16). Hrvatski je ban branio liniju na Kupi i nije mogao da se brine za negdašnju hrvatsku tvrđavu Klis koji je ipak imao biti provalna tačka u Bosnu. Papa Klement III osnovao je savez kršćanskih sila protiv Turaka. U tu svrhu splitski kanonik Andrija Komulović kao papin poslanik obilazio je prijestolnice erdeljsku, poljsku, vlašku i rusku. Akcija je papina obuhvatala čitav Balkanski poluotok, osobito Dalmaciju, Albaniju, Grčku, Bosnu i Hercegovinu, a akcija se imala provesti tako da bi se pomoću Uskoka počelo zauzećem Klisa i Novoga u Boki Kotorskoj. Poudanik kršćana u Dalmaciji Frano Antun Brtučević i Splićanin Ivan (Janko) Alberti uputiše se u Rim gdje je njihov plan prihvaćen. Odatle je pošao Brtučević u Grac i Prag gdje je dobio privolu od nadvojvode Ferdinanda i od ugarsko-hrvatskoga kralja Rudolfa da se u njegovo ime zauzme Klis. Rudolf je izdao proglas na bosanske kršćane: »I vi valja da se složite, da stresete sa sebe jaram strašni i sramotni.«

Mislilo se okupiti u Hrvatskoj vojsku i odatle provaliti u Bosnu pa prema Klisu. Tu bi se imali tamošnji kršćani pridružiti carevoj vojsci i zajedno oteti Klis. Osnova se ta odbacila jer je Klis lakše uzeti s morske strane.

Za osnovu da se oslobodi Klis osobito se zagrijalo katoličko svećenstvo.[222]

JURAJ LENKOVIĆ I JANKO ALBERTI

Splićanin Janko Alberti nastojao je za svoju osnovu predobiti Poljičane, pa je uzeo za kuma svojoj novorođenoj kćeri poljičkoga velikoga kneza Pavla Pavića, koji je svom dušom pristao uz taj naum, ali će se pridružiti Albertiju tek onda kad bude Klis zauzet, pa će doći sa svojim drugovima u Klis da ga čuva. Prije toga ne smije ništa poduzeti jer se boji Turaka kojih je podanik.

Mleci su, naravno, zazirali od svake akcije protiv Turaka. Na njih nije trebalo računati, dapače bilo se i bojati da ne ometu čitavu stvar.

Alberti je poslao svoga pouzdanika Splićanina Nikolu Cindra k Jurju Lenkoviću, zapovjedniku hrvatske krajine i Primorja, i zemaljskome kapetanu u Kranjskoj da ga predobije za svoj pothvat. Janko je morao brzo raditi jer je njegov brat Mato Alberti, prkosan čovjek, doznavši za bratovu osnovu, zbog mržnje na rođenoga brata lično je dojavio mletačkim vlastima, pa bi se moglo dogoditi, da Mlečani uhapse Janka.[223]

[222] Prelog, o. c. I, 78.—79.

[223] Pavić, Prinosi za pov. Poljica, str. 57—58.

Uto je Alberti dobio vijest 6. travnja 1596. od Klišanina Lovre Mihnića da su kliški Turci pošli na neki sajam, a drugi u Split, pa je grad ostao prazan. Alberti brže bolje obavijesti o tome Uskoke koji su se nalazili sa svojim lađicama oko Brača i davši im znak vatrom nađoše se kod crkvice Gospe od Žnjana u splitskom polju pri moru. U Klisu su bile osim straža u gradu još tri druge izvan tvrđave, a jednom je zapovijedao Lovre Mihnić.

Alberti dade naložiti na raznim mjestima oko Splita tri vatre koje opazivši Mihnić sa svojim pouzdanicima posječe stražare izvan tvrđave i posla njihove glave Albertiju.

Alberti je sa svojom četom od osamdeset momaka pošao put Klisa, sakrio se u varošu i dne 7. travnja u osvit Cvjetnice njegovi ljudi verući se po liticama i podupirući jedan drugoga doprli su do odvodnoga kanala za nečist iz zahoda, te kroz kanal provalili u grad dva sata prije svanuća, gdje su ih primili nekoji poturice, a zapravo potajni kršćani.

Dizdar nije znao da ima neprijatelja u gradu, već je samo dočuo da su Uskoci na moru u blizini, pa je dao ispaliti jedan topovski hitac u znak Turcima, da budu na oprezu. U taj mah Albertijevi momci sakriti u tvrđavi provališe u grad te stadoše nemilo sjeći Turke, a također su provalili u varoš i oni, koji su bili ostali vani. Tako je Klis 7. travnja pao u kršćanske ruke.[224] U samome gradu još je bilo Turaka koji su se zabarikadirali u svojim kućama i junački se branili.

Iz Klisa su neke uskočke lađe odvodile plijen u Senj, pa su ih u šibenskim vodama napale mletačke galije i uz ostalo oteli im dvije zasužnjene Turkinje koje su stali ispitivati. Jedna je bila Afiza od dvadeset i četiri godine, kći Mujice Tursunovića. Ona je izjavila da su Uskoci ušavši u grad odmah pitali za svoje pristaše Dedu Simunovića, Imbru Satorovića i Imbru Miloševića. Ovaj posljednji namah je bacio tursku odoru i obukao kršćansku. Poglavicu turskoga Memiagu Černičića koji se bio zatvorio s hodžom u džamiju zvali su da iziđe i zadali mu vjeru da mu se ne će ništa na žao učiniti, ali on nije htio, pa su zapalili džamiju u kojoj je Černičić izgorio, a hodžu su ubili. Upitana, da li su Turci slutili da će Uskoci napasti Klis, Afiza je odgovorila da se već 3–4 mjeseca sve više govorilo o toj stvari i da su turskim poglavicama dolazili listovi od knezova Splita i Trogira i od drugih pojedinaca kojima su ih upozoravali neka budu na oprezu, ali Turci nisu vjerovali dok nisu vidjeli Uskoke u gradu.

Druga je Turkinja Ribidža posvjedočila, da su Uskoci odveli sto i pedeset sužnjeva, a ušli su u grad pomoću svojih pristaša u njemu kroz rupu otvorenu u zidu. Posjekli su u varošu mnogo Turaka, a u gradu petnaest, dok su pustili da slobodno odu oni, koji su se

[224] Idem 59.–60.

predali. I ona je izjavila, da su Turke obavijestili o namjeri Uskoka splitski i trogirski knezovi i drugi građani koji su prijatelji turski.[225]

Kad su Uskoci zauzeli Klis, nisu se mogla gradska vrata zatvoriti, pa je na njih jurišao kliški sandžak Mustafa da preuzme grad. U najvišem dijelu grada, u kuli Oprah, zatvorilo se 210 djece i žena turskih. Doskora su kršćani bili potpuni gospodari Klisa.

Čim se pročulo što se zbilo u Klisu, mahom je tamo pohrlio poljički knez Pavić s dvjesta Poljičana i mnogo poljičkih glagoljaša među kojima je bio i Pavao Sirotković koji je obnašao čast kliškoga arciprezbitera, makar je stanovao u Poljicima dok je Klis bio u turskoj vlasti. Sirotković je kasnije sastavio izvješće o osvojenju Klisa i poslao ga caru Rudolfu.[226] U izvješću su upisana mnoga imena Hrvata iz Splita i okolice koji su sudjelovali u tome djelu.

Sluteći da će Turci kušati ponovo uzeti Klis Alberti je dao smjesta popraviti zidove, napuniti čatrnje vodom i na sigurno mjesto smjestiti živež i streljivo. I doista dolazilo je doskora do okršaja s Turcima izvan grada na Parhnoj poljani pod sjevernim zidovima, pa su mnoge turske glave okitile kliške bedeme.

Dne 12. travnja došao je bivši kliški sandžak Mustafa, stric velikoga vezira, u bližnju kulu Ozrinu sa 600 momaka, pa se broj njegove vojske s pridošlima popeo na 2000 među kojima je bilo 150 janjičara. Pedeset je janjičara prodrlo u poravnani dio utvrde do pod same bedeme grada, ali ih je posada junački odbila i četvoricu usmrtila, među njima bio je jedan vojvoda koji se bio popeo na bedeme da strgne s njih zastavu.[227]

Dne 26. travnja turska je vojska već brojila 8000 momaka i Turci su s dva topa s Grebena i Parhne poljane pucali na bedeme, ali nisu nanosili velike štete, no svaki dan te su navale bile sve žešće.

Gora je nevolja bila za podsjednute nestašica vode. Već su popili svu vodu iz mješina i bačava, a u čatrnjama nije bilo više od tri prsta vode i svaka dva momka dobivali su samo jednu bocu vode na dan. Srećom 2. svibnja pala je kiša, pa je za četiri dana bilo pitke vode, ali se toga dana u gradu rasprsnuo jedini top koji su imali u gradu.

Turci su sve jače stiskali da se nije moglo do vrela Sv. triju kralja silaziti po vodu bez velike opasnosti.

Dne 3. svibnja Turci se počeše penjati na klisure i bedeme po bojnim ljestvama, ali ih je pri tome do 300 izgubilo glavu. Tada odustaše od juriša i odlučiše gladom i žeđu prisiliti grad na predaju.

Dne 6. svibnja posve je nestalo vode u Klisu, i već su se neki u gradu urotili da će ubiti Albertija i ostale vođe te Turcima predati grad. Alberti je otkrio urotu i smjelo došao među buntovnike te ih

[225] Tomić Jovan, Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka, str. 34.—39.
[226] Pavić o. c. 60., bilj. 1.
[227] Tomić o. c. 69.

opomenuo neka se ne opterećuju sramotom i neka se sjete da se na muci poznaju junaci. Poveo je crkveni ophod po tvrđavi, i kad je sutradan na sv. Dujma pala obilna kiša, vratilo se junaštvo u srca vojnika, te ih četrdeset i pet otvorilo rupu na gradskom zidu i sišli do jednoga vrela i napunivši dvadeset mješina vodom vratili se živi i zdravi u grad.

Uza sve to u tvrđavi je bila teška oskudica svega. Poljičani su nekako zavarali turske straže i unijeli 700 hljebova u grad, ali su nato Turci sklopili čete oko tvrđave da iz nje nisu mogli izići oni koji su donijeli hranu, pa je veći broj ljudi više i brže trošio živež. Doskora je bio u Klisu takav glad, da su jeli pečene volujske kože i konjska kopita, a ni čaše vode već nije bilo.

Benedetto Moro, generalni providur, 18. svibnja izvješćuje svoju vladu o jadnom stanju opsjednutih u Klisu, i kako su se Turci razgovarali s onima koji su prkosno stajali na zidovima. Pozivali su ih da se predadu, ali oni su odgovorili da neće ostaviti Klis, već da ih na komade isjeku i tako iz njega iznesu. Manja im je šteta pošteno i junački umrijeti nego da ih Turci sasijeku ili Mlečani osude na galije.[228]

Nevolja je dosegla vrhunac i samo su je nadčovječji napori mogli snositi i dobar primjer junačkih vođa Albertija Janka i Cindra.

Uto se vratio jedan odaslanik kojega su preobučena na vlašku poslali da vidi da li će doći kakva pomoć. Izvukoše ga na zidine preko litice po konopu. On je donio glas da se pomoć približava. I eto u noći između 20. i 21. svibnja poljički knez Novak Sudjić doveo je 600 momaka i 20 konja natovarenih živežom, a svaki je momak nosio na leđima vreću hrane. Vođeni od nekojih Vlaha koji su napustili tursku vojsku iznenadili su i pobili turske straže, slobodno se približili gradu i nabasali tu na hercegovačkoga sandžaka sasjekli njegovu četu i ušli u grad.

No nestašica je vode i dalje mučila klišku posadu koja je gubila glave silazeći s mješinama na vodu koju su prozvali »krvava voda«. Tako je slabo bilo vrelo da se kapom mogla napuniti samo jedna mješina.[229]

Uto je u pomoć Klisu doplovio u Rogoznicu niže Trogira general Lenković sa sedamdeset do osamdeset lađa i četiri trgovačka broda. Na lađama bila je vojka, a na brodovima municija. U početku je bilo do 5000 momaka no vojska se povećavala nadolaskom Hrvata iz okolice Zadra, Šibenika i Trogira.

Posada iz Klisa bila je poručila da se može držati još samo do 27. svibnja, pa se zato Lenković požurio s vojskom, iskrcao se kod Segeta blizu Trogira te poveo vojsku podnožjem brda dok nije dopro blizu Klisa. Tu je iz klanca (onda se zvao Vratca, a sada Privija) sat

[228] Idem 103.
[229] Idem 122.

prije zore udario na prve turske straže u Rupotini te ih potukao. Potom je udario na sam tabor. Turci su ga napustili i uzmicali, a Lenković je bio dopro do turskoga topništva. Nato su Turci opazili da se jedan dio Lenkovićeve vojske, a to su bili Vlasi, raštrkao po njihovu taboru, da pljačka šatore. pa su se dali u protunapadaj i lako sasjekli raštrkane Vlahe. To je bio uzrok teškoga poraza kršćanske vojske na koju je u taj čas napalo i tursko konjaništvo. Navrh današnje Markezine grede, iznad Grebena, pred samim Klisom stajali su turski Vlasi čekajući na koju će se stranu prikloniti pobjeda, pa vidjevši poraz kršćana, stadoše na njih s brda valjati kamenje i pucati iz teških pušaka. A to su bili oni Vlasi za koje su Lenkovića uvjeravali da će se dići protiv Turaka, pa mu je pobjeda osigurana. Mnogo je Lenkovićeve vojske izginulo, i on se jedva probio do gradskih vrata pomoću kliške posade, koja mu je jedva držeći se na nogama od iznemoglosti pritekla u pomoć.[230]

Zaklonivši Lenkovića u tvrđavu izišao je iz nje Alberti i upravljao uzmakom kršćankih četa da bi ih doveo u grad. Dok se junački borio, udario ga je turski konj nogama u slabine, i on je pao mrtav. Čitava bitka trajala je tri sata. Osim Albertija poginuo je i markiz od Kolonjize, potomak Jurja Kaštriotića, pod brdom koje se i danas po njemu zove Markezina greda, zatim biskup senjski Petar Dominis, stric potonjega splitskoga nadbiskupa Marka Antuna Dominisa, onda tri splitska kanonika, poljički knez Novak Sudjić i drugi junaci iz Splita i Trogira i k tomu 302 Lenkovićeva vojnika. Obilna kiša koja je pala istoga dana pomogla je nešto da se posada opskrbi vodom, a 17 konja, koji su bili u tvrđavi moglo je doteći za osam dana hrane, ali Lenković nije mogao ostati u Klisu da ne tereti posadu. Zato je odlučio, da s većim dijelom svoje vojske napusti grad da skupi novu vojsku i živež pa da ponovo udari na Turke. Prije nego je napustio grad, ostavi za zapovjednika Albertijeva brata Nikolu, inače splitskoga arhidjakona. Zapravo je on tu čast i službu mislio dati Nikoli Cindru, iskušanom i razboritom vojskovođi, ali častohlepni arhidjakon nahuckao je Poljičane, i oni su vikom tražili da se njemu povjeri čuvanje grada.

Lenković je u Klisu ostavio 300 boraca i naredio arhidjakonu, da drži grad, a on će do ponedjeljka doći s novom pomoći. S drugih 700 momaka Lenković je izišao na dvoja vrata i skupivši se, svi su krenuli prema Mosoru, pa će u Omiš. Međutim je jedan izdajica dao znak vatrom s jednog prozora, da vojska izlazi, i Turci su iz zasjede nahrupili na Lenkovića u gluhoj noći. Posljednje čete (300 momaka) vratiše se u tvrđavu, a prve teško nastradaše. Sam se Lenković jedva spasio zadobivši mnogo rana i pomoću dvaju Uskoka dospio u Sućurac. Bio se sakrio u jednu pećinu na Mosoru, dok nisu Turci otišli.

[230] Idem 121, 127.

Lenković je pokušao sakupljati novu vojsku, ali mu je trud bio uzaludan. Arhidjakon Nikola Alberti nije imao ni junaštva ni razbora svoga brata Janka. On je sam predložio posadi da prime uvjete predaje, koje su im predlagali Turci.

Uvjete je utanačio s Turcima poljički knez Pavao Pavić: slobodan odlazak s oružjem i prtljagom, Turci će dati konje za prijenos ranjenika i dat će taoce za jamstvo da će se držati utanačenih uvjeta. Turci su dali arhidjakonu konja, da pođe obavijestiti Lenkovića o predaji. On je našao generala u uvali Vinišće zapadno od Trogira. Jutrom 31. svibnja saopćio je Lenkoviću po što je došao, a on ga je izružio kao kukavicu i otjerao ga naredivši mu da čuva Klis do ponedjeljka. Na povratku se arhidjakon nije žurio, pošao je najprije na Čiovo i tu ostao čitav dan, a posada je kliška toga dana predala grad Turcima.

Tri dana poslije pada Klisa bio je kod Klisa tajnik providura Mora, a dva dana kasnije bosanski je paša objedovao s providurom na lađi u solinskoj luci. Tom je prigodom providur obdario pašu s pet bogatih haljina, a i pašina pratnja primila je darove. Tajnik je providurov vidio u Klisu još nepokopane junake umrle od gladi, na bojnom polju gomile tjelesa bez glave i više od 1500 glava nataknutih na kolce.[221]

Turci su opskrbili Klis živežom, vodom i trima topovima i popravivši bedeme odoše ispod njega ostavivši samu posadu u gradu.

Mlečanima je odahnulo, a smrklo se njihovim podanicima po Dalmaciji koji su pomagali Lenkovića. I Poljičani su stradali jer su Turci oduzeli imanje obiteljima onih koji su sudjelovali u Lenkovićevoj vojsci.

Na predstavku arcipreta kliškoga Pavla Sirotkovića Poljičanina car je Rudolf II nekoliko izbjeglica poljičkih naselio po svojoj državi.

Za neuspjeh da se održi Klis mnogo su bili krivi Mlečani jer su voljeli da taj grad bude u rukama sultana nego ugarsko-hrvatskoga kralja. Svaki pothvat da se osvoji Klis oni su ometali i žestoko progonili svoje podanike koji su pri tome sudjelovali.

Šaljući u Dalmaciju generalnoga providura Benedetta Mora oni mu 19. travnja 1596. naređuju neka nastoji da se mletački podanici ne miješaju u kliške stvari jer što se tamo dogodilo posve je protivno njihovim namjerama i osjećajima (cose grandemente contrarie alla mente nostra) i oni hoće da sačuvaju mir i prijateljstvo s Turcima.[232]

Iz Zadra je Moro javio 23. travnja 1596. da su mu dva turska prebjega kazala da je splitski knez upozorio bosanskoga pašu što se sprema oko Klisa, no paša se smijao tome.[233]

Isti je providur Moro javio duždu 26. travnja 1596. da se kod Brača nalazi 14 uskočkih lađa i u svakoj po 60 ljudi i dvije lađe pune

[231] Idem 148.
[232] Idem 43.
[233] Idem 46.

živeža, što se ima unijeti u Klis za pomoć posadi. On je poslao svoga čovjeka u Solin k Turcima da ih obavijesti, neka budu na oprezu. Tako će Turci imati dobro mišljenje o Republici i uvjeriti se da ona nema nikakve krivice zbog događaja oko Klisa.[234]

Dok je tako Venecija ometala svaki korak na oslobođenju Klisa i raje od turske sile, dotle je ipak njezin poslanik u Pragu na dvoru cara Rudolfa cinički izjavljivao da se Republika neizmjerno veseli uspjehu carskoga oružja jer što su Turci dalje od njezinih granica to je veća i njezina sigurnost.[235]

U isti čas poznati nam providur Moro 30. svibnja 1596. javlja iz Splita što je odgovorio na razne prigovore zapovjednika turske vojske oko Klisa. Turčin je poslao svoga čauša, koji je iznio prigovore: 1. nije moguće, da bi mogli mletački podanici sudjelovati u pothvatu protiv Turaka bez privole mletačke vlade, 2. Mlečani ne čuvaju brižno stražu na moru protiv Uskoka, pa će zato sultan poslati svoje brodove u Jadransko more da osujete uskočke napade, 3. Kako to Mlečani ne kažnjavaju porodice Novaka i Albertija?

Providur je odgovorio: Mletačka vlada vruće želi dobar i iskren mir s Turcima, a što protivno čine neki njezini podanici, to rade protiv njezine volje, i to su razbojnici i banditi koje je ona otjerala iz svoje države, pa oni ne smiju biti kamen spoticanja, a vlada bi kaznila ne samo Novaka, već svakoga, koji bi joj dopao šaka. More je široko, pa kako će Mlečani spriječiti Uskoke, da ne dovoze pomoć Klisu, kad ni Turci to ne mogu učiniti na uskom prostoru oko grada? Uskoci se probiju između otoka i otočića, kuda ne mogu ubojne lađe.

Nato Turčin ponosno reče da je i on plovio četiri godine po moru, pa razumije, da je tako. Jednako se zadovoljio i s odgovorom da nije pravedno da rodbina Albertijeva trpi kaznu za njega.

Čauš je iz Splita otišao zadovoljan, što je dobio na dar odijela i slatkiša.[236]

U vezi s takvom politikom mletačkom nije čudo, što je generalni providur poručio Lenkoviću kad se ovaj sklonio u Vinišće neka napusti mletački teritorij jer Mleci hoće da drže mir s Turcima, a Lenkovićev boravak na njihovu teritoriju može dati povoda Turcima da prigovaraju. Lenković je odgovorio da se sklonio na mletački teritorij jer je mislio da postoji tajni sporazum između cara, pape i Mletaka.[237]

Turci su ipak neprestano prigovarali. U mjesecu svibnju 1596. poslao je bosanski paša po Hasan-agi Ljubunčiću pismo s ponovnim prigovorima, na koje je providur Moro odgovorio slično kao i čaušu istaknuvši da su već kažnjeni oni koji su sudjelovali u borbama oko

[234] Idem 54.
[235] Idem 93.
[236] Idem 134.—135
[237] Idem 137.

Klisa jer su poginuli od turske ruke, što će biti vrlo drago duždu kad čuje tu vijest, a da su dopali njegovih ruku, jednako bi im se dogodilo jer su to njihovi zajednički neprijatelji.

Na trećoj strani Mlečani su uvjeravali papu kako su oni pomagali pothvat da se oslobodi Klis i koliko su štete pri tome pretrpjeli.

Dne 8. lipnja 1596. mletački senat daje instrukcije svome poslaniku na papinu dvoru što ima reći kad se povede razgovor o Klisu. Reći će da je taj pothvat bio nesolidan i nesiguran i kako je mletačkoj vladi bilo žao što je propao, ali odatle potrebno je izvući pouku da ne valja vjerovati ljudima koji samo obećavaju, a u stvari promiču samo svoj privatni interes. Pa uza sve to su Mlečani pomagali i takav pothvat praveći se nevješti kako se prenosi pomoć Klisu. Pri tome su Mleci imali štete jer su njihovi podanici isječeni na komade, a Uskoci su se lukavo spasili. Što se s njihovih lađa pucalo na uskočke lađe, koje su dovozile pomoć Klisu, to nije učinjeno s namjerom da im se šteta nanese, već kao upozorenje da se ne približuju mletačkim lađama i gradovima.[238]

Hrvatski narod u Dalmaciji posve je protivno mislio nego mletačka vlada. Drugih dokaza za to ne treba tražiti, dovoljni su sami izvještaji generalnoga providura Mora.

Već u prvim izvještajima javlja svojoj vladi da su stanovnici trogirske okolice od straha pred njim, čim su čuli da dolazi, pobjegli u brda jer je većina kaštelana pomagala osvojiti Klis.[239]

U jednom pismu iz Trogira 16. travnja 1596. od nepoznatoga autora kaže se, da u Klisu ima mnogo Splićana i Kaštelana, a da Uskoci govore da će Split i Trogir biti cesarovi, pa se sumnja da će nastati u gradovima pobuna jer tu uvijek mrze duždа, pa su mnogi veseli i otvoreno kažu: »Doskora ćemo promijeniti gospodara. Pišem Vam ovo što sam čuo na vlastite uši.«[240]

Providur se Moro ne osjeća lagodno u takvoj sredini pa piše svojoj vladi da ni on ni drugi generali ne spavaju, već budni paze svaki kret onoga puka u Splitu i Trogiru koji se svaki dan sve više okreće na stranu cesarovu. Više od 1500 Kaštelana pošlo je s onom vojskom koja je udarila na Klis, i što se dalje kreće vojska, sve više raste. Kaštelani i Trogirani otvoreno kažu da neće slušati, i on ne može ništa poduzeti, ali kad dođe vrijeme da ih može stegnuti, osjetit će njegovu desnicu. Nadalje se Moro tuži da svećenici podupiru narod protiv Republike.[241]

Dne 12. svibnja 1596. javlja Moro da se u Splitu svi vesele što je stigla pomoć Klisu. Jednako je i u Trogiru, pa im se vidi na licu kako su zadovoljni. Noću su crkve otvorene i sav gradski svijet hrli u crkvu i na golim koljenima moli. Oni kažu da mole za dobru ljetinu, a Moro misli za dobar uspjeh kliškoga pothvata.

[238] Idem 151.—153.
[239] Idem 58.
[240] Idem 76.—77.
[241] Idem 86.—87.

Ponovo 17. svibnja 1596. javlja Moro kako bi svi Kaštelani i drugi seljaci pošli s cesarovom vojskom, a i građani, da ih on pod raznim izlikama ne zadržava kao npr. da ih je uvrstio u gradsku stražu. Po svim dalmatinskim gradovima pojačao je straže.[242]

Dne 20. svibnja 1596. piše Moro da je na glas o dolasku Lenkovićeve vojske nastao opći pokret po Dalmaciji da se sjedine s tom vojskom na pomoć Klisu. »Uzročnici toga nereda jesu svećenici i fratri koji otvoreno bune narod pod vjerskim plaštem i usprkos mojem nastojanju pokazuju se sve žešći.« I Hrvati, mornari na mletačkim brodovima, napuštaju lađe i idu u pomoć Klisu. Takvo je stanje, da Moro ne može naći nijednoga pouzdana tumača za hrvatski jezik jer su mu svi sumnjivi.[243]

Nadalje Moro tumači da je velika bijeda prouzrokovana vječnim borbama uzrok što je puk, a još više plemstvo, mletački neprijatelj (vivo con li animi inquieti e pocho divoti alla Serenita Vostra).

Generalni providur Ivan Bembo u pismu mletačkoj vladi 12. prosinca 1589. kaže: »Meni je dosta da Vam dadem na znanje zlu volju ovih podanika i malu odanost koju goje prema Vama«.[244]

U to vrijeme tolika je snaga hrvatske svijesti u Splitu da su se Alberti osjećali Hrvatima, ma da su oni doseljeni Talijani koji su amo došli iz Firence u XIV stoljeću. Onaj isti Matej Alberti koji je denuncirao svoga brata Janka mletačkim vlastima, kad govori o jednome Hrvatu kaže: »Venne uno della nostra nation« – došao je jedan naš sunarodnjak.[245]

Progoneći hrvatski puk oko Splita da se dodvore Turcima, Mlečani su bili najkivniji na Kaštel-Sućurac. Providur Moro 15. lipnja 1596. pisao je vladi: »Ja ću ih kazniti po zasluzi bacivši ih u okove.«[246]

Moro je na razne načine kažnjavao: jedne je vješao, druge slao na galije, treće osudio da o svome trošku uzdržavaju četiri veslača na galiji za 10 godina. Drugi Kaštelani imali su svaka dvadesetorica uzdržavati o svome trošku jednoga mornara na galiji. Dvjesta Kaštelana došlo je pred Mora, pitali su oproštenje i bacili krivnju na svećenike da su ih oni zaveli.[247]

Poljičane je Moro bacao na galiju po pet godina.[248]

Šibenski je biskup otjeran iz Šibenika jer je bunio svijet i prijetio izopćenjem iz Crkve onima koji bi prodavali živež Turcima.[249]

Dobro je Moro izjavio: »Kad bismo htjeli kazniti sve krivce, morali bismo uništiti čitavu Dalmaciju.«[250]

[242] Idem 99., 102.
[243] Idem 104.—105.
[244] Idem 311.—312.
[245] Idem 143.
[246] Idem 161.
[247] Perojević, Klis u turskoj vlasti, str. 78.
[248] Tomić o. c. 169.
[249] Idem 213.
[250] Idem 225.

I u Rimu su Mlečani intrigirali protiv dalmatinskoga svećenstva. Kad se papa žalio mletačkome poslaniku, što se svaki dan hapsi koji svećenik ili fratar, onda ih je poslanik Dolfin optužio da šuruju s Uskocima što može izazvati teške pogibelji od Turaka.[251]

Providur Moro htio je zastrašiti dalmatinsko pučanstvo smrtnim kaznama pa je Splićanina Franu Martinisa, jednog od kolovođa za oslobođenje Klisa, i Vicka Stipančića uhvatio na putu između Rijeke i Senja te ih noću dao potopiti na morskoj pučini na usvijest drugima.[252]

Osim generalnog providura progonili su hrvatski narod u Dalmaciji i gradski providuri. Šibenski knez Dolfin javlja da su Šibenčani bili s ushitom primili vijest o zauzeću Klisa, pa dodaje: »Mislim, da je Republika utoliko gospodarica ovoga grada, a i čitave pokrajine, ukoliko je ugarsko-hrvatski kralj daleko jer ima mnogo ovih podanika, kojima je u srcu ona kraljevina kao zemlja njihova zakonitog kralja.«

Trogirski knez Minio godinu kasnije (1598) izvješćuje i ističe: »čudnu sklonost koju jasno ljudi pokazuju prema ugarsko-hrvatskom kralju za kojega su tako od srca radili da se to ne da iskazati, i zato ne treba drugo upotrebljavati protiv njih nego gvožđe i uže kako sam ja s nekojima uradio koji su mi pali u šake, i dao sam ih javno objesiti i spaliti njihove kuće da ostale zastrašim.«[253]

Značajne su te izjave mletačkih službenika jer pokazuju da nije bila želja dalmatinskih Hrvata osloboditi samo Klis, već i onaj teritorij, koji su držali Mlečani.

O mletačkoj politici loše su se izražavali i ljudi za koje se ne može reći da su mrzili Republiku. Mletački poslanik na napuljskom dvoru Karlo Scaramelli javlja svojoj vladi 30. ožujka 1599. da je ohridski, zapravo arhiepiskop kojega on zove patrijarom Atanazije u svojim memorijalima predanim cesaru Rudolfu, nazvao mletačku vladu saveznicom Turaka i protivnicom kršćanstva.[254]

POSLIJE PREDAJE KLISA

Kao što se uzburkano more ne smiri najednom, tako se ni prilike oko Klisa nisu stišale. Ivan (Zuane) Bembo, zapovjednik brodovlja, šalje u Mletke dokumente iz Splita kako se još sastaju neki urotnici koji su i u posljednjem zauzeću Klisa igrali odlučnu ulogu. To su Zuane Marulić, Matej Milošević, Turčin Nuri Memić i još četvorica od kliške posade. Oni šuruju s Rimom.[255]

[251] Idem 231.
[252] Idem 305.
[253] Perojević, Klis itd. 80.—81.
[254] Tomić o. c. 315.
[255] Idem 291.

Također Ivan Dolfin, poslanik mletački na papinu dvoru, javlja iz Rima 18. listopada 1597. da k njemu dolazi Trogiranin Ivan Lovre Dragazzo koji je pobjegao iz Trogira zbog kliške zavjere, ali se svidio i dojavljuje mu da se ponovo radi o zauzeću Klisa nastajuće zime. Neki Klišanin Martin Severki, bivši muhamedovac koji se u Rimu pokrstio, ponudio se prošloga kolovoza papi da će on bez ičije pomoći sa svojom braćom i rođacima zauzeti Klis. Braća su Martinova ugledni Turci, jedan je ćehaja kliškoga sandžaka, a drugi je kapetan banjalučki. Kad im uspije oslobođenje Klisa, obećali su bratu i majci Kati, koja je kršćanka i stanuje u Splitu da će se i ona dva pokrstiti. Svoj imetak koji im je u Klisu, malo po malo će iznijeti i pohraniti u samostanu sv. Križa na Čiovu blizu Trogira.

Tu novu akciju želi i nastoji oživiti svećenik Šimun Urmanić Splićanin koji neprestano predaje papi promemorije o toj stvari, jednako čini živom riječju kardinal sv. Jurja — San Giorgio.[256]

Ipak se po dokumentima čini da je Martin Severki bio prosti ljepar jer je u vječnoj nestašici novca.

U Splitu i mimo tog misle na ponovno osvojenje Klisa braća Marulići Ivan i Matija, Jeronim Cindrić i poljički knez Pavao Pavić sa širokim krugom pristaša. Oni su u dogovoru s nekima u Klisu da će im poslije žetve 1597. predati grad. Međutim je za to doznao mletački generalni providur Bembo i na vrijeme upozorio Turke, što se sprema, pa su oni osujetili urotu.[257]

I papa Klement VIII bio se zagrijao da sjedini kršćanske vladare u borbi protiv Turaka, pa je u prvome redu računao na Mletke. Ali se Republika izmotavala i naredila svome poslaniku u Rimu neka kaže papi da je to spasonosno djelo za kršćanstvo za koje se ne može dovoljno pohvaliti njegov začetnik, zajednički otac i dostojni pastir. Nitko toliko ne želi da to djelo uspije kao Mleci koji najviše trpe štete od Turčina i oni su uvijek i svakom prigodom pokazivali tu svoju želju, ali se ne smiju upuštati ni u što dok ne vide da će biti osiguran uspjeh.

Tako su Mlečani poručivali papi 17. lipnja 1600., a istoga dana javljaju zapovjedniku brodovlja u Dalmaciji da mu šalju dva pisma svoga poslanika u Rimu po kojima će razumjeti da bosanski biskup nastoji da u rujnu digne Arbanase protiv Turaka i da se zauzme Klis pa da i u Splitu ima uglednih ljudi koji se bave istim poslom. Te su vijesti vrlo važne jer mogu biti uzrokom nemira na granici, a još je gore što bi to poteklo iz jednoga mletačkog grada. Stoga neka budno pazi da se mletački podanici ni u Splitu ni drugdje u to ne miješaju.[258]

Premda se ništa ozbiljno nije poduzimalo za oslobođenje Klisa, ipak je ta misao tinjala kao žeravica pod pepelom, a pogrijavali su

[256] Idem 295.—297.
[257] Perojević, Klis itd. 85.—87.
[258] Tomić o. c. 316.—317.

je fratri. Dne 5. ožujka 1603. javlja duždu zapovjednik brodovlja u Dalmaciji Bernard Venier da je dobio vijesti od pouzdanih osoba da se neki fra Albert preobučen na svjetovnu sastao u nadbiskupovu kaštelu Sućurcu s nekim muhamedovcima iz Klisa i pregovarao s njima o predaji grada cesaru. I po Rimu i po Pragu obilazili su razni agenti da zagriju papu i cara za novu akciju pod Klisom, ali poslije dviju propalih nisu mogli ništa postići. Jednako im nije uspjelo zagrijati za tu stvar ni španjolskoga kralja.

Duša čitavoga pokreta bio je vitez Bertučević, a raja je oko Klisa trpjela i čekala. Kako je trpjela dosta je iznijeti slučaj s kliškim sandžakom Mehmed-begom.

Kad je Mehmed došao 1602. za sandžaka u Klisu, splitski ga je knez bogato obdario po starom običaju, i Mehmed se zahvalio »na lipu stimanju i daru«. Ali je Mehmed bio silnik koji je doskora dodijao ne samo kršćanima već i muslimanima. U Klisu nije ostao više od 3—4 mjeseca jer se onemogućio svojim postupkom.

U ožujku 1603. počeo je kupiti harač i od kršćana i od muslimana. Došavši u jedno selo sa haračlijama stadoše njegovi ljudi silovati žene i djevojke. Nato se digoše ljudi svih okolnih sela i pobiše Turke tako nemilo, da od 400 drugova Mehmedovih jedva je utekao on s još 15 konjanika. Seljaci pobijene Turke sramotno osakatiše. Mehmed je platio jednome Turčinu 100 dukata da ga zaokolnim stazama dovede do jedne kule u koju se zatvorio. Mehmed-beg osramoćen i postiđen nije se vratio u Klis, već otišao u Bosnu.[259]

Nije ni taj Mehmed bio jedini zulumćar kod Klisa, no mora se priznati da je Porta nastojala da se s podanicima oko Klisa postupa po pravici i upućivala je teskere i fermane kliškim kadijama u tom smislu.

Tako je sultan Mehmed II uputio ferman kliškome kadiji koncem mjeseca rebiul-evela 1011 (početkom rujna 1602) dajući mu na znanje da se Poljičani tuže da su emini navalili na obližnja sela te ih opljačkali odnoseći hranu i novac te čineći mnoge zulume bez kraja i konca iako su ta sela dužnu daću od 43 forinta isplatila. Kadiji se zapovijeda neka ispita je li ta tužba istinita, pa nađe li da jest neka strogo opomene emine da ne navaljuju na te seljane konjicom odnoseći jelo, stoku i perad. Neka pazi kadija da im se ne oduzimlje protuzakonito novac, a što je protiv šerijata oduzeto neka se vrati i neka se čuva da u tome predmetu ne dođe ponovna tužba.

Dne 22. travnja 1603. u Beogradu je izdana tugra Mehmeda III upravljena hercegovačkomu sandžaku i kliškome kadiji u korist poljičkih radnika na solanama da im se ne nameću novi i izvanredni porezi. Tugra završava: »Ozbilino se nalaže da se nijednom pojedincu ne bi što nepravedno dogodilo!«

Događalo se da su nekoji turski činovnici globili Poljičane namećući im globe i zatvore kad bi se dogodilo da se tko u selu smrzao,

[259] Perojević, Klis itd. 93.

izgorio, utopio se ili ga grom ubio jer da se tobože dogodilo umorstvo. Poljičani su se potužili Porti na te zulume, pa je novi sultan Ahmed I, sin Mehmedov, tugrom koncem srpnja 1604. zabranio takvo globljenje.[260]

U Klisu je bilo i sjedište šerijatskog suda koji je ravnao i imovinskim raspravama. Tako je 4. lipnja 1619. izdana ova presuda: »Rečena Jela, kći Jakova, stanovnica sela Setina (Sitno), kotara Poljica, dođe pred šerijat praćena sa četiri svjedoka da izjavi da je Pavliđer, sin Petrov, iz sela Đumli — Gata koji je sad u bijegu (nepoznatu boravištu) darovao Jeli sve nekretnine, kuće, vinograde i vrtove koje je on posjedovao u Đumli-Gata. Pavliđer bijaše zdrava tijela i duha kad je to darovao u prisutnosti istih svjedoka. Videći šerijat da je izjava u redu izdaje ovu izjavu Jeli koja postaje vlasnicom.

Napisano po šerijatu u gradu Klisu god. 1206.

Potpisi svjedoka i pečati.«

Takvih isprava ima više, pa makar nije naznačeno gdje su izdane, bez sumnje su pisane u Klisu, kadijinu sijelu.[261]

Zbog toga posjeda došlo je kasnije do parnice jer je sestra Jelina 1636. ime joj je bilo Perkora — tvrdila da i ona ima pravo na tu baštinu. Šerijatski je sud odbio zahtjev Perkorin i priznao zakonitom posjednicom »Jelenu, kćer Jakova, nastanjenu u selu Cetini, nahija (kotar) Poljica, kuća Klis«.

Uza sve to samovoljni su silnici malo marili za pravicu, pa je raja morala neprestano vapiti pomoć u sultana. Tako su svi stanovnici Poljica poslali svoga izaslanika na sultanov dvor s pismenom tužbom. Sultan Ibrahim, sin Ahmetov, nato piše:

»Uzoru kadija i sudaca, izvoru kreposti i riječi, našemu gospodinu kadiji« Poljičani se žale:

1) da turski povjerenici ne izručuju nepokretnu imovinu onih koji umru bez muškoga djeteta starenicima uz određenu cijenu već strancima, koji više plate,

2) što radnike na solanama tjeraju na tlaku oko popravka tvrđava, a to je protiv sultanove zapovjedi. K tome ti povjerenici dolaze s većim brojem konjanika i pješaka te oduzimaju hranu i krmu i velike svote novca u ime globe, a da optuženima nije krivica na sudu dokazana,

3) što ti povjerenici jedan za drugim dolaze dva i tri puta s pratnjom te počinjaju nasilja i globljenja,

4) što im se oduzimlje zemlja koju su do trideset godina uživali i drugima predaje,

5) što se knezovima sela oduzimlju njihove pristojbe,

6) što ne dozvoljavaju da daju svake godine redovinu svojim svećenicima.

[260] Pavić, Prinosi 55.—56.
[261] Pavić o. c. 74 i 78.

Sultan završava: »Ne daj povoda za ponovnu tužbu zbog naprijed istaknutih činjenica koje su posve prikorne!«.[262]

Papa Klement VIII namislio je okupiti sve kršćanske vladare, dapače i perzijskoga šaha, u jednu koaliciju koja će uništiti tursku silu. U toj osnovi Klis je bio jedna mala tačka, ali se i na tu tačku računalo. Osobito se za Klis zanimao papin nećak kardinal San Giorgio koji je držao veze s ljudima koji su šurovali s urotnicima na Klisu.

Poslije smrti Klementa VIII španjolski je kralj preko napuljskoga potkralja mislio pomoću Uskoka osvojiti Klis.

Hvaranin vitez Bertučević, neumorni organizator, prešao je u španjolsku službu i dokazivao da je taj grad najprikladniji da bude polazna tačka za prodor u Bosnu i dalje na Balkan. Uskočki vojvoda Ivan Vlatković (Senjanin Ivo) pisao je Bertučeviću da su u Klisu dva muslimana koji su spremni predati grad, pa nudi Klis španjolskom kralju. S tim se Turcima dogovara i neki trogirski plemić.

Od svega toga nije bilo ništa jer su i sami pokretači oslobođenja jedan drugome podmetali klipove, pa se ni španjolski kralj nije oduševio za tu stvar.

Kad je pak car Rudolf 11. studenoga 1606. sklopio u Žitvadorogu s Turcima mir, u kojemu je utanačeno, da moraju prestati svi napadaji, pljačke i uznemirivanja s obje strane, sudbina Klisa bila je zapečaćena.

Još je počeo jedan pokušaj godine 1613. u Dubrovniku, kad se predstavnik Dubrovnika u Rimu dogovarao sa španiolskim poslanikom da se pri namjeravanom osvajanju Albanije i Bosne zauzme Klis. No velik broj naših ljudi koji su prebjegli u Italiju, znali su za tu osnovu, pa su i Mlečani lako za nju doznali te obavijestili bosanskoga pašu, i stvar je propala već u zametku.[263]

Pogotovu se izgubila svaka nada kad su poslije uskočkoga rata (1615–18) madridskim mirom bili žrtvovani i izdani Uskoci od habsburških vojvoda te morali napustiti Senj. Slavna njihova borba i otpor protiv Mlečana i Turaka svršila je tako da su im spalili lađe oni za kojih korist su Uskoci izlagali svoj život i za koje su htjeli Klis osvojiti, a to su bili Habsburgovci.

KANDIJSKI RAT

Prošlo je punih 40 godina, kako se Klis oslobodio turskoga jarma kad je buknuo veliki kandijski rat između Mletaka i Turske (1645—1669). Do toga vremena nije bilo oko Klisa važnijih događaja.

[262] Idem 77. i 78.

[263] Perojević, Klis u t. vl., str. 98.–99.

Od 1609—1615. u Klisu je sandžak Zulfikar-paša Atlagić, dobar i milostiv čovjek, kojega je 1616. na vjeru pogubio novi kliški sandžak Piri-paša.

Španjolski je kralj bacio oko na zapadnu obalu Jadrana, gdje je imao pristaša, pa je mislio kako bi zauzeo Klis, odakle bi dalje prodirao na Balkan, ali njegovi suparnici Mlečani osujetili su i taj naum dojavivši stvar Turcima, pa su urotnici u Dalmaciji i Albaniji platili glavom.[264]

Ajinehan-beg, kliški sandžak, kušao je kroz to vrijeme osvojiti Zadar, ali nije uspio. Oko Klisa nisu živjeli samo ratnici, već i žene su znale pasati sablju i puškama se boriti. Dok je u Klisu bio sandžak Nišandži Jusuf-paša (1633—1637), iz njegova sandžaka podigla se jedna žena u hajduke i postala hajdučki harambaša. To je bila neka Rabija, a prozvala se Deli Ibrahim i nosila se po mušku. Ona je sa svojom četom hajdukovala po okolici Banje Luke, pa se sam Salih-paša Mostarac morao dići s vojskom da oslobodi Banja Luku toga zuluma. Pobivši Salih hajduke dopade mu u ruke Rabija, pa se tek tada otkrilo, da je tobožnji Ibrahim žensko.[265]

Kliški sandžak brani i čuva ne samo Klis, već on ide na vojsku i na hrvatsku granicu.

Kliški je sandžak 1637. poveo u pomoć bišćanskom sandžaku (u pjesmi proslavljenom Mustaj-begu) 8000 vojnika, ali se Turci ne usudiše s tom vojskom udariti na Karlovac kad su čuli da ih čeka general Vuk Frankopan.[266]

Kad je planuo rat zbog Krete koji je trajao 24 godine svanula je nada Klisu da bi se mogao osloboditi.

Turcima je bila potrebna Kandija (Kreta) da osiguraju plovidbu u istočnom Mediteranu gdje su im smetali malteški vitezovi, pa su zato našli izliku da se zarate s Mlecima da bi im oteli Kandiju. Povod ratu našli su u tome što su malteški vitezovi opljačkavši turske lađe pristali na Kandiju, što su Turci tumačili da su im Mlečani bili pri ruci. Rat se proširio od Kandije na sve zemlje gdje su Turci graničili s Mlecima, dakle i po čitavoj Dalmaciji.

Turci su najprije 1645. navalili na zadarski kotar, pa na Split, ali su bili odbijeni i povukli su se. U tim borbama najveći dio vojske bio je hrvatski. Hrvati današnje Dalmacije zaboraviše koliko su štete i smetanja pretrpjeli od Mlečana u borbi s Turcima, pa su zbog nade da će osloboditi svoju zemlju od Turaka spremno stupili u mletačku vojsku.

Na drugoj strani bili su Bošnjaci glavni dio turske vojske, dakle s obje strane isti narod, isti jezik.

Nije zadatak ove radnje da opisuje tok kandijskoga rata ni u Dalmaciji već samo oko Klisa, pa ću zato iznositi događaje samo na to-

[264] Idem 161.
[265] Prelog o. c. 96. (po Bašagiću).
[266] Lopašić, Bihać itd. II izd. 88.

me dijelu ratišta. Godine 1647. Mlečani su bacili vojsku prema Splitu i zauzeli u Solinu tvrđavu Gradinu i u splitskom polju Kamen. Turci su pak kušali prodrijeti na more osvojivši Šibenik, pa je bosanski paša napao taj grad sa 30.000 vojske i s 20 topova. Jurišali su dva puta, 30. kolovoza i 9. rujna, ali uzalud našto ga ostaviše. Da olakšaju položaj Šibenika Mlečani su bacili jedan dio svoje vojske pod Klis, da tako prisile Turke, da i oni dio četa tamo upute.

Mlečani su toga puta bili potučeni pod Klisom, a u isto doba su došli glasovi da su loše sreće i na Kandiji pa je zato general Foscolo da spasi čast mletačkog oružja, odlučio pošto-poto osvojiti Klis. Taj Foscolov pothvat izmijenio je fizionomiju kliške okolice u pogledu stanovništva.

Do turskih provala bio je taj kraj posve čakavski, kao što su Kaštela, Poljica i Split. Za tih provala propala su sela: Brda, Prosik, Smoljevci, Gorica, Križ, Katići i Sita.

Da osvoji Klis, Foscolo je trebao vojske, a tu je unovačio u Zagori, pa je time ujedno oslabio tursku i ekonomsku i vojnu snagu. On je pomoću župnika i seoskih glavara organizirao narodni ustanak u Zagori između rijeka Cetine, Krke i Zrmanje i u Lici do Udbine. Kršćanima se u Zagori govorilo: »Sad je čas kad se čitavo kršćanstvo ima dići na Turke, a mletačka je Republika pripravila silno blago i veliku vojsku. Ona će vas opskrbiti hranom, ako se dignete na Turčina.« Seljaci su sklopili ugovor s Foscolom (Foskolom) i zapalili svoje kuće u Petrovu i Kosovu polju te sa stokom prešli u Primorje. Pokret se proširio i na Cetinu, pa je Foscolo uvidio da je zgodan čas da udari na Klis, koji se teško mogao silom osvojiti već samo dugim opsjedanjem i gladom. Foscolo je računao s velikim oduševljenjem naroda, dakle onim momentom koji su negda Mlečani najviše zatirali. Naredio je da dobrovoljci po kopnu dođu u Kaštela, a on će prispjeti s brodovljem u solinsku luku.[267]

Poslije zauzeća Gradine i Kamena Foscolo je otplovio u Omiš gdje se sastao s poljičkim knezom Jurjem Pavićem pa s njim i sa članovima poljičke vlade sklopio ugovor 28. svibnja 1647. Poljičani su obećali: »da ćemo se združiti svi pod barjak istoga gospodina đenerala, navlastito za uzeće kliško od svih nas mnogo žuđeno i uzdisano.«

Pri tome poslu nisu Poljičani zaboravili osigurati za se plaću da im poglavari primaju, kako su je primali i za turske vlade, a prevoručili su se i kod Turaka, kako svjedoči pismo sultanova teferdara (ministra financija) upravljeno knezu Jurju Paviću. To pismo počinje ovim riječima: »Mi primismo Vaše pismo u kojem pišete da sumnjate o jednom nasrtaju u Vašu krajinu. Nemojte podupirati sami taj nasrtaj, niti učiniti kakvu glupost.« Zatim teferdar javlja da se

[267] Zlatović, Franovci i kršćanski puk u Dalmaciji 89.—94.

primiče jaka turska vojska. »Skoro ćete imati prilike da vidite dobrih stvari. Zadržite to u pameti!« To je pismo Pavić prikazao Foscolu.[268]

Poslije ugovora s Poljičanima Foscolo je otplovio u Zadar da spremi sve što je potrebno za osvajanje Klisa.

Spriječen raznim neprilikama nije mogao započeti svoj pothvat do ožujka 1648. Dne 12. toga mjeseca prispio je s brodovljem u solinsku luku dok je konjaništvo pod zapovjedništvom providura Zorzija već prije prispjelo. Već je 16. ožujka Foscolo zauzeo uzvisinu Greben, koja sa zapada nadvisuje dva donja dijela kliške tvrđave. Na Grebenu je namjestio topove. U Solinu je porušio amfiteatar, zidine gradske i one zgrade koje su još stršile, a to zato da se Turci ne utvrde u ruševinama. U samome Klisu bilo je mnogo Turaka jer su držeći ga neosvojivim, okolišnji Turci u grad sklonili sve svoje blago i obitelji. Teška je to bila zabluda jer Klis nije za nov način ratovanja bio ono što je negda bio. Nije imao novih topova ni terrapiena (utvrđenih bašćuna ispunjenih zemljom), a i bedemi i kule bile su stare.

Kliški je sandžak tada bio Mehmed-beg Mustajbegović, sultanov praunuk. U gradu uz ostale odlične Turke bio je dizdar Baraković i kapetan Kamena Ahmed spahija Omerbašić, Solinjanin i jedan od najmudrijih Turaka. U gradu je bilo 400 spahija i 200 janjičara. U Foscolovu taboru bili su hrvatski junaci pop Stjepan Sorić i Vuk Mandušić.

Kako je već spomenuto, Foscolo je na dan sv. Grgura, dne 12. ožujka prispio sa sedam galija, 500 manjih lađa, s dva ratna broda i transportnim lađama. Zbog silne bure nije mogao početi iskrcavati vojsku prije 14. ožujka. Dne 16. toga mjeseca uputila se vojska prema Klisu, s Grebena otjeravši Turke stadoše tući grad i do 19. dana mjeseca ožujka osvojili su jurišem prvi gradski obor.

Turci su na gradskim zidovima palili oganj i bacali mjehove pune zapaljene smole, to su bila rasvjetna sredstva kao današnji reflektori i baloni da onemoguće neprijatelju da se uspne neopažen na bedem. Zajedno s muževima borile su se i turske žene. Turci su junački odbijali juriš za jurišem i mletački vojnici zalijevali su krvlju kliške vrleti. Jedva se probila rupa na drugome bedemu kuda su namah prodirali kršćani. Bili su dani 23. i 24. ožujka. Strašna kliška bura duvala je, a tolika bila zima da su ljudi od studeni umirali, a konji i mazge crkavali.

Tekeli-paša poslao je Klisu glasnika da mu se približava pomoć, ali je taj pao u ruke Foscolovoj vojsci. Tekeli je zaista poslao 4000 vojnika koje je kod Ozrine, istočno od Klisa, dočekao i odbio pop Stjepan Sorić sa svojom četom. To je bilo 25. ožujka 1648. Da prestraše one u gradu, pokazaše im turske glave nataknute na koplja.

[268] Pavić, Prinosi 80.

Tekeli odbijen, povukao se prema Dugopolju gdje mu je bio tabor. Sutradan je Foscolo poslao konjicu da napadne Tekeli-pašu prije nego mu stigne pojačanje.

Napadnuti Turci ostavljali su tabor i prtljagu i uzmakli, našto Vlasi po svome običaju udariše u pljačku rastrkavši se po taboru, a nato Turci udariše u protunapadaj. Jedva je redovna mletačka vojska zajedno s Poljičanima i hrvatskim četama suzbila Turke. Nije mnogo Turaka ostalo na bojnom polju, pa se može reći da su više suzbiti nego potučeni.

Klis nije bio utvrđen po ratnoj vještini XVII stoljeća, imao je četiri visoke kule kod glavnih gradskih vrata koje nisu bile ni od kakve koristi, ali sam položaj na nepristupačnoj vrleti činio ga je neosvojivim. Posada je brojila 600 vojnika, nešto spahija i janjičara, a bio je grad opskrbljen hranom za više mjeseci. Turci su se rugali da mletački topovi mogu uplašiti samo žene i djecu, a ne junake, pa su svojim topovima i puškama nastojali držati daleko od zidina mletačku vojsku, a kad bi se neprijatelj približio bedemima, bacali su na nj kamenje. Da prodru u tvrđavu, kršćani su pokušali lagumom dići u zrak vrata i jednu kuću nad bedemom, ali su Turci vrata iznutra zasuli zemljom, pa lagum nije imao jakog učinka, a ruševine su kuće još jače zakrčile put u tvrđavu. Preko tih ruševina natjecali su se Hrvati i Arbanasi tko će prije prodrijeti u tvrđavu, ali su ih Turci junački odbijali. Događalo se da su i jedni i drugi bacali sablje i handžare pa se golim rukama hvatali u koštac. Turske su žene kao bijesne bakantice noževima kidale glave već polumrtvim kršćanskim ranjenicima. Više puta jedan te isti položaj uzimali su i napuštali sad jedni, sad drugi. Te su se borbe vodile u drugome oboru tvrđave jer je prvi bio već osvojen.

Konačno je osvojen i drugi obor i bombe su se bacale na treći, najjači i najviši položaj. U tome je oboru bila negda kneževa palača, kasnije Kružićeva kuća, pa se zvao »kneževa kuća«, što je u lošoj talijanskoj grafiji zabilježeno na jednoj topografskoj karti kao: knesi Cuch, pa su to neki krivo čitali, knežev kuk.

Na obje strane bili su umorni junaci. Foscolo je želio što prije vidjeti uspjeh svojih napora i pobjedu, a Turci smalaksali, pa ih je k tome smetao plač i jauk žena i djece kad je topovsko zrnje padalo po kućama. I njihovo praznovjerje ulilo im je malodušje. Da doznadu sudbinu Klisa, utekli se čaranju. Pustili su da se bore dva kokota, jednoga su prozvali Marko (sv. Marko je zaštitnik Mletaka), a drugoga Muhamed, pa kad je Marko nadvladao Muhameda, onda su Turci očajavali. Ipak su se oglušili pozivu Foscolovu da se predadu. Kad su se pak janjičari posvadili sa spahijama, onda je obrana spala na samu klišku posadu i konačno, videći da je borba uzaludna jer su počeli popuštati temelji zidova pod vatrom mletačkih topova, izvješena je bijela zastava na bedemima na kojima se pojavilo mnoštvo žena i ljudi.

Iz tvrđave su izišli ugledni Turci, jedan janjičarski aga, Ahmet spahija Solinski, Mehmed Čozbašić iz Sarajeva i još dva druga Turčina. Najmudriji među njima bio je Ahmet Solinski, te je većinom on i pregovarao s Foscolom. Turci su priznali da su pobijeđeni, ali to nije pobjeda neprijateljskog oružja i nadmoći, već je tako suđeno. Ahmet je tražio da im se dopusti slobodan odlazak s oružjem i imutkom, kako su negda pred 111 godina i Turci pustili Kružićeve Uskoke. Foscolo nije htio pristati na te uvjete. Pregovarači se povratiše u tvrđavu s njegovom porukom i poslije ponoći izišao je sandžakov brat Mustaj-beg i donio poruku da će radije pustiti, da ih zatrpaju ruševine njihovih kuća nego da odu bez oružja i imetka. Foscolo je ponovio uvjete da iziđu iz grada praznoruki i slobodni i ne će li tako, on će odmah nastaviti bombardirati Klis.

Napokon su Turci pristali, da iziđu bez oružja i prtljage i dali su taoce za jamstvo da će pustiti na slobodu nekoje odličnije kršćanske sužnje.

Foscolo je postavio jake straže i sam u svečanoj odori stao na vrata tvrđave. Malo poslije dva sata poslije podne počeli su Turci izlaziti: žene, djeca, vojnici, dostojanstvenici. Izlaze četiri Turčina s turbanima u rukama, a za njima šest ljudi nose ranjena dizdara Barakovića.

Napokon eto turskih obitelji. Vojnici neklišani crni od puščanoga praha, divljega izraza i puni prkosa, a Klišani Turci i njihove obitelji puni bola što ostavljaju Klis koji im je već postao druga domovina.

Ispočetka je sve bilo u redu. Turci su se izlazeći duboko klanjali generalu Foscolu ljubeći mu ruke i skute haljina, ali kad je špalir već bio pri kraju i Baraković videći svoje podanike Poljičane, koji su ga iznevjerili, stao ih psovati i prijetiti im se da će kad ozdravi pohoditi Poljica da ih kazni, kao da je sto srda obuzelo Poljičane i Vlahe, tursku raju jer su se sjetili pustih jada što su ih sto godina trpjeli od Turaka. Poljičani poskočiše i sasjekoše Barakovića, a s njim i još nekoliko Turaka. Bijes je porastao, kad se čuo tutanj i prasak iz grada, gdje se zapalila jedna barutana, pa se pomislilo, da je to turska zasjeda i da su ih Turci namjerili baciti u zrak zajedno s tvrđavom. K ratničkom bijesu pridružila se i pohlepa. Kako je spomenuto, Turci nijesu smjeli ništa ponijeti iz tvrđave, ali je jedan Turčin progutao nekoliko dukata, da ih spasi. Slučajno je bio njega probo jedan kršćanin i iz njegova droba prosuli se dukati, a tada je nastao opći pokolj jer se bez ikakva obzira ubijalo muško i žensko, staro i mlado, čekajući da se prospu dukati. Uzalud je Foscolo sam tukao svoje vojnike sabljom i generalskim štapom, nikako ih nije mogao umiriti. U tome razboju nisu se razlikovali Poljičani od Vlaha, Hrvati od Mlečana, Nijemci od Talijana. Sasječeno je do 250 Tu-

raka, a 200 ih je nestalo tj. zasužnjeni su i sakriti. Sandžaka i njegova brata zaštitio je Foscolo i odveo u Solin.[269]

Dizdar je Baraković poginuo, ali su njegovi rođaci i poslije pada Klisa ostali kod svojih kuća i baština. Na topografskoj karti Calergi 1671. zabilježene su kuće Barakovića ispod Markezine grede pod turskom kulom koja se i danas vidi tamo iz Solina. Tu sada stanuju Odžići koji u prezimenu nose uspomenu na svoje tursko pleme, pa su valjda po porijeklu Barakovići koji su kasnije promijenili ime po negdašnjem kojem hodži iz svega plemena.

Njihova je kuća uvrh brda, ali imaju živu vodu koju crpu iz turskog bunara dubokoga pet metara.

Ahmet-aga Solinski, negdašnji kapetan Kamena, bio je sagradio kulu i dvore na izvoru Žrnovnice između Ripišća i »Poza dvore« (Sinovčića). Kula još stoji i tek pred dvije godine pao joj je krov. Visoka je do strehe osam metara, a zidovi su debeli preko metra i što se više dižu, to su tanji. Na njoj su puškarnice i mašikule. Donji dio je presvođen. Na trećem je katu ognjište s dimnjakom u zidu ugrađenim. Obujam je kule izvana 5,36 m za 5,36 m, a iznutra pri temeljima 3,13 m za 3,13 m. Oko kule je obor ograđen zidom i kućama. To je jedan ostatak turskog graditeljstva.

Osim ovih uspomena na ono doba čuvao se do pred posljednji rat i jedan poljički barjak pod kojim su Poljičani vojevali pod Klisom. U kući Bilića u Donjem Docu čuvao se taj barjak crvene boje, izderan i s mrljama krvi na njemu. I barjak kao i mnogi drugi dragocjeni dokumenti poljičke povijesti pao je žrtvom ognja, kad su četnici u službi SS Hitlerovih trupa popalili Donji Dolac i pobili mnoštvo nevinoga naroda. Taj sam barjak vidio i držao u ruci 1912.

Poslije punih 111 godina turskoga gospodstva nad Klisom došao je taj hrvatski grad i posljednja granica Hrvatske kod Splita u mletačke ruke. Oni koji su najviše krivi da ga je Turčin i uzeo i toliko držao dobili su ga najviše krvlju hrvatskih seljaka.

Osvajanje Klisa zabilježio je i turski pisac Evlija Čelebija u svom putopisu: naravno on prikazuje pad Klisa, tako da nije sramotan po tursku vojsku na ovaj način: Grad Klis. Njegov osvajač bio je jedan od mletačkih knezova. Kasnije u doba Sulejmana 943. (1536) osvojio ga je Husrev-beg. To je po zakonu bilo sjedište bega Kliškoga sandžaka i častan kadiluk s rangom od 150 akči. Ali kad su Mlečani porazili Mustafa-pašu Tekeliju na Danilovu i isjekli muslimansku vojsku, oni su onda razapeli čador paše Tekelije pod ovim gradom Klisom. Kapetan, po imenu dženeral obukao je na svoju glavu svečani kauk i naredio da glazba svira kao što svira osmanska muzika kad saziva divan. Kad su dizdar i ajani grada Klisa, Sultanovići i Džaferbegovići i još mnogo turske gospode pošli na polje u divan, vidjeli su, da su se svi našli među neprijateljskom vojskom. Dženeral ih je odmah zarobio i povezao. Potom su i borci koji su bili u tvrđavi predali neprijatelju grad »na viru« vičući aman! Kako je neprijatelj ostao vjeran zadatoj riječi i vjeri, posada se povukla i otišla u svoj zavičaj. Otada je onaj grad ostao u rukama Mlečana. Njegove dža-

[269] G. Brusoni, Historia dell' ultima guerra tra Veneziani e Turchi dall' anno 1648.—1671. Venezia 1673., str. 163.—178. — Difnico, Historia della guerra di Dalmazia tra Veneziani e Turchi. — Pavić, o. c., str. 78.—85.

mije pretvorene su u crkve. Taj žalostan slučaj dogodio se u doba sultana Ibrahima. Veziri su udobrovoljili i umirili sultana rekavši mu: »na bosanskoj krajini izgubljena je jedna klisa« (crkva).

No oko Klisa nije ni poslije svega toga bilo mira. Granica se turska povukla u Dugopolje, a rat je trajao sve do 1669. Turci nisu mogli zaboraviti vrletnoga grada, pa je njihovo nastojanje, da iz Cetine osvoje Klis, opjevala i narodna pjesma o Klišaninu Bariši kojega majka udovica hoće na vjeru da izda Turčinu Imbri barjaktaru.

Pomami se trijest udovica
Za delijom Imbrom barjaktarom
I suviše mlada udovica
L'jepa majka Klišanin Bariše.
Često Turčin dolazi k njojzi
Pa besjedi mlada udovica:
Dušo moja, Imbro Barjaktare
Kad ćeš mene mladu odvoditi?

Naslov kliškoga sandžaka ostao je i dalje, a taj je mjesto u Klisu stanovao u Livnu, a kliški kadija sudio je u novom sjedištu u Zagori.

Godine 1680., dakle i poslije sklopljena mira sultan Mehmed IV izdaje ferman u kojem kaže da je tefterdar bosanske blagajne Šaban povjerio kliškome kapetanu Hadži Muhamedu danak koji od starine plaćaju Poljica.

Dapače tu se spominje i Ahmet kapetan Kamen-grada, a Kamen je već od 1648. bio u mletačkim rukama.[270]

Godine 1683. tugra istoga sultana oslovljuje ovako jednoga kadiju: »I ti uzore kadija i sudaca, izvore kreposti i učenosti, Naš gospodine kadijo kliških nahija«.

Iste godine tugra istoga sultana kaže: »I ti uzore kadija i sudaca, izvore plemenitosti i riječi, Naš gospodine kliške okoline kadijo!«

Treća tugra iz godine 1683. piše: »I ti uzore kadija i sudaca, Naš gospodine kadijo u Klisu«. Tako redom četvrta tugra (1683): »Naš gospodine kadijo okolica kliških«, pa peta iste godine: »Naš gospodine kadijo od Klisa grada«.[271]

POSLIJE ODLASKA TURAKA IZ KLISA

Pošto su Turci otišli s Klisa, možemo pratiti događaje oko njega dan po dan. Papin nuncij u Mlecima svakih osam dana šalje vijesti u Rim kako stižu iz Dalmacije, a za nas su važne one koje dostavlja splitski providur.

[270] Pavić, o. c., str. 97.
[271] Pavić, o. c., str. 98.–99.

Paša Tekelija poslije gubitka Klisa opljačkao je okolicu i onda se povukao prema Prologu k Livnu. Sultan je zbog neuspjeha zbacio Tekeliju i postavio Derviš-pašu kojemu također nije uspjelo napasti Split, kako je bio namislio, pa je ponovo paša poslao 1648. harambašu Arapovića s 3000 pješaka i 1000 konjanika, da upadne u splitsko i kaštelansko polje, ali ni Arapović nije postigao velik uspjeh. Najgore su stradali Poljičani jer su im Turci popalili sela i pobili čeljad da im se osvete što su Poljičani pomagali osvojiti Klis.

Kad je Klis dopao mletačkih ruku, javili su se u mletačkom senatu glasovi, neka se poruši. Neka manija zavladala je u Mlecima u to vrijeme da se po Dalmaciji ruše tvrđave, neka se u njima ne ugnijezde Turci. Tada je bio porušen solinski amfiteatar koji se dotada čitav očuvao, Knin, tvrđavica Znojilo u trogirskom kotaru, pa su htjeli sravniti sa zemljom i splitske utvrde.

Ipak je razbor prevladao i Klis je, mjesto da bude porušen, bio još bolje utvrđen.

Sačuvalo se nekoliko slika i opisa Klisa za turskoga gospodstva. Turci nisu mnogo izmijenili izgled grada, pa možemo držati da je turski Klis vrlo sličan starome za oba Kružića. Turci su postepeno uređivali grad. Oni su gornji dio tvrđave ispunili kućama, pa su teško našli mjesta gdje bi postavili veće topove.

Cammuccio je donio u svome djelu bakrorez Klisa, koji je nerealan, no ipak se opažaju kliški zupčasti bedemi s tri manje i s jednom velikom kulom.[272]

Usred tvrđave na sjevernoj strani diže se džamija s minaretom. Glavni je ulaz sa zapada, a postoje i jedna manja vrata s juga do kojih se prilazi iz varoša. (I danas ima jedna ulica od Perkovića kuća prema tvrđavi, i kažu Klišani da se njome dolazilo u grad iz varoša). I varoš je bio ograđen jakim zupčastim zidom s pet kula, a imao je i on džamiju.[273] Sličan je Cammuccijevu bakrorezu i onaj koji se nalazi u Arheološkome muzeju u Splitu. U njemu je na istočnoj strani tvrđave velik kaštel.[274]

Osim crteža sačuvali su se i opisi kliške tvrđave. Tako je Vernino, mletački pisac, u svome djelu »Della historia delle guerre in Dalmazia sotto il generalato di Leonardo Foscolo – Venezia 1648«, na str. 120 i dalje ovako opisao Klis: Tamo se nije moglo doći drugim putem nego kroz vrata okrenuta prema sjeveru, branjena položajem, s tri topa i kulom koja nadvisuje tri ostale, a stajaše s desne strane vrata. Tvrđava je imala osim četiri ograđena obora koji su je dijelili na četiri dijela, još četiri osigurana skrovišta, a među njima nije bilo drugih ulaza osim veoma uskih vrata koja su mogla začas biti napunjena zemljom i obranjena od samo četiri mušketira. Zidovi

[272] Camozio, Isole, porti, fortezze, terre, maritime della Repubblica di Venezia ed altri principi cristiani — Venezia 1571.—1572. (Bullettino di a. e s. d. 1912.)
[273] Fisković, Doprinos upoznavanju kliške tvrđave.
[274] Fisković, Doprinos upoznavanju kliške tvrđave.

koji su ograđivali ove prostore bili su zidani na starinski način i nigdje nisu bili ispunjeni zemljom ili obranjeni kulama s boka nemajući druge obrane osim četiri spomenute kule na sjevernoj strani, ali i te gole na starinski način.[275]

Iste godine 1648. opisuje Mlečanin Gironi u djelu »Presa di Clissa« grad i uz ostalo kaže da je podgrađe imalo 150 kuća, da je bilo opkoljeno zidovima koji nisu čvrsti i služe tek toliko da štite stanovnike od pljačke. Sama tvrđava dijeli se na tri obora, na najvišem je položaju »kneževa kuća« jer je u staro doba tu bio stan kliških knezova.[276]

Domaći sin Šibenčanin dr Franjo Difnico (Divnić) koji hrvatski jezik zove »naš jezik«, opisao je Klis odmah poslije Foscolova zauzeća. I on kaže da je grad imao tri obora, a u tvrđavu se ulazilo kroz han i vrata pred kojima je bilo tursko groblje. To je bilo na ravnici Megdanu na sjevernoj strani. U najvišem dijelu tvrđave bili su negda kneževski stanovi. Pod gradom je varoš s 200 kuća. Varoš je ograđen gomilama naslaganoga kamenja.[277]

Takav je bio stari Klis možda još od knezova Nelipića sve do 1648. kad su ga mletački topovi oštetili, pa ga odobrenjem mletačke vlade obnovio general Foscolo. Pregradnja kliških utvrda koje su gradili mletački inžiniri Aleksandar Magli i Monsù d' Amur, rađena je kamenjem koje se uzimalo iz ruševina stare Salone.[278]

Po ovim opisima možemo stvoriti sliku Klisa, kakav je bio možda i u najstarije doba za Šubića Bribirskih. Svakako glavna tvrđa bila je Oprah, najgornji dio grada gdje su gospodari Klisa stanovali jer su tu bili najsigurniji, a u to doba valjda drugi dijelovi klisure nisu ni bili utvrđeni.

Turci su kušali omesti ponovo utvrđivanje grada, ali uzalud.

Kako je izgledala tvrđava poslije pregradnje, vidimo po nacrtima inžinira Santinija iz godine 1668, a onda do danas nije se promijenila, osim što je Austrija sagradila nekoliko kasarna. U novome Klisu nije bilo visokih zidova ni izoliranih kula, nestao je i minaret, ali se džamija sačuvala, no bila je pretvorena u crkvu posvećenu sv. Vidu. Tvrđava je pojačana i pregrađena po sistemu francuskoga vojnog inžinira Vaubana. Mjesto kula izgrađene su baterije i bastioni ispunjeni zemljom da uspješnije odolijevaju topovskim kuglama. Po tvrđavi su provedeni kosi putovi da se po njima lakše vuku topovi, pa su tako nestala negdašnja tri obora.

Najljepši turski spomenik u Klisu jest džamija. Džamija je centralna građevina. Ima četvrtastu bazu i na njoj osmorokutni prsten na kojem se izdiže okrugli tambur kupole koje je vanjska konstrukcija pokrivena osmerostranim krovom. Svjetlost probija u unutrašnjost kroz četiri mala četvrtasta prozora,

[275] Fisković: Doprinos upoznavanju kliške tvrđave.
[276] Fisković: Doprinos upoznavanju kliške tvrđave.
[277] Fisković, Doprinos upoznavanju kliške tvrđave.
[278] Fisković, Doprinos upoznavanju kliške tvrđave.

dva na sjevernoj i dva na južnoj strani. Pročelje je džamije jednostavno, a ulazi se u nju preko deset stepenica. Razlika između nutrašnjeg i vanjskog nivo-a jest 1,80 m. Plitkih osam lukova na konzolama u obliku stalaktita, što je osobina turske arhitekture, drži nisku kupolu, Prijelaz iz kvadrata osnove u krug kupole izvršen je pomoću ugaonih trompa. Unutrašnja je visina džamije 7,30 m. Zidovi nisu svuda iste debljine. Poprečno su debeli 1 m.

Osim džamije sagradili su Turci u Klisu i lijepu česmu koja još i danas daje pitku vodu. I prije Turaka tu je bilo vrelo, s kojega se Klis opskrbljivao vodom, a vidjeli smo da se ta voda prozvala krvavom zbog borba za nju. Santini je zove »voda Svetih triju kraljeva« po tradiciji koja tu postavlja franjevački samostan istoga imena. Divnić bilježi da je Klisu »najbliža česma Triju kraljeva«, gdje je bio negda samostan konventualaca sa crkvom posvećenom Trima kraljevima. Ta se tvrdnja o franjevačkome samostanu u Klisu ustalila u literaturi. Međutim, to nije bio samostan već mala kućica uz kapelu Sv. triju kralieva koju je, kako nam svjedoči bula Siksta IV od 17. kolovoza 1473. sagradio neki siromašak »vlastitim troškom i rukama«. Papa dopušta franjevcima da mogu držati tu kapelu i kod nje stanovati. Kad je jedan siromašan čovjek sagradio kapelu, sigurno je bila vrlo malena, ta on ju je gradio sam svojim rukama, pa nije takva crkvica mogla imati uza se samostan već kućicu.[279]

Česma je sagrađena u islamskom stilu tzv. učlija, česma s tri cijevi uzidana u tri slijepa luka. Česma je presvođena arapskim svodom koji završava šiljastim izdignutim kamenim lukom. Duga je 5,50 m, a široka 4,50 m. Čista unutrašnja širina iznosi 3,50 m. Pod krovom su nalazili zaklon vodari i peračice bilo od sunca, bilo od kiše. U česmi su kamene klupe s obje strane.[279]

Spomen na boravak Turaka u Klisu čuvaju i neka prezimena u današnjem selu kao Kurtovići, Odžići, Rizvani, Džakule, Vetme Kurtovići. U Solinu se našao jedan bakreni pečat s natpisom »Bende-i Huda Ahmet« (Gospodnji rob Ahmet) koji je možda pripadao Ahmet spahiji Solinskome. Drugi je pečatni prsten »Bende-i Huda Cerkež«, dakle je pripadao nekome Cerkežu.[280]

Kako je već spomenuto, kliška granica nije išla daleko od samoga grada, tamo iza Grla do Dugopolja, a Turci nisu mogli preboljeti gubitak Klisa, pa zbog toga nije bilo mira u tome kraju. Kako se razabira po dopisima papina nuncija iz Mletaka, dalmatinski su gradovi i dalje bili izvrgnuti napadajima i njihovo je polje bilo svaki čas pustošeno. Osobito su stradali novi naseljenici, koje je Foscolo naselio oko Klisa. Staroga je pučanstva kroz dva vijeka borbe gotovo potpuno nestalo, osim pet do šest plemena u Vranjicu, Kučinama i Kamenu. Foscolo je doveo oko 600 obitelji iz Petrova polja kod Drniša i naselio ih u Solinu i oko Klisa. Najprije ih je smjestio u Vranjicu

[279] Zdravković Ivan, Džamija i česma u Klisu — Naše Starine, Sarajevo 1957., str. 294.—297.

[280] Fisković o. c. 21.

u drvene kućice, a odatle ih poveo i u druga sela. Tako je dobio do 1000 dobrih boraca. Kako su ti doseljenici bili većinom stočari, to je i kliško naselje promijenilo svoj oblik. Varoš je zaista ostao kao i prije skupno naselje, ali se uza nj razvio tip raštrkanoga naselja: Kosa, Ozrina, Gornja i Donja Rupotina, Koštak, Vinišće, Kurtove kuće, Brdo i Grlo.

Težak je bio život tih doseljenika, jer su morali uvijek biti spremni da se puškom i handžarom brane od Turaka na polju na putu i kod kuće. Iz dopisa mletačke papine nuncijature donijet ću ih nekoliko, da se upoznaju nekoji događaji koji će osvijetliti ondašnji život.

Dne 7. svibnja 1650. iz Trogira prispjela je vijest u Mletke, da su se Turci nenadano spustili s brda u Solin i odveli dvadesetero čeljadi i 20.000 komada stoke. (Nunzitura Veneta No 79.)

Sandžak kliški, koji je zarobljen pri zauzeću Klisa, zamijenjen je za Henrika Capra (Kapra), pa je postao paša bosanski i mnogo prijetio, da će preuzeti Klis, jer mu je uvijek pred očima. (Nunz. Ven. No 79. od 4. lipnja 1650.) Dne 27. kolovoza 1650: U Klisu nemaju dovoljno hrane, a čuje se da će ih iz Livna Turci napasti s 8000 vojnika i osam topova. (N. V. No 79.)

Paša iz Babilonije postao je veliki vezir i čuje se s više strana da je poslao bosanskome paši sablju i konopac, neka izabere ili da osvoji Klis ili da se objesi. Splićani su se prepali jer se čuje da paša kupi vojsku u Livnu i ima topove. Poručio je Poljičanima da budu spremni. (N. V. No 79.)

Već 8. listopada dolazi vijest da je paša skupio 5000 konjanika i 3000 pješaka te je već kod Klisa u noći 11. listopada, ali su ga Vlasi odbili, pa eto ga 13. istoga mjeseca kod Splita, no odbijen odalečio se od gradskih zidova dvije milje. (N. V. No 79.)

Dne 6. svibnja čuje se da bi Turci sklopili mir u slučaju, da ne bi mogli osvojiti Kandiju, a najmanje što bi tražili u Dalmaciji, bio bi Klis i oštetu ratnu. (N. V. No 81.)

Kliški providur Boldù nije se pokazao sposobnim da drži Klis, dapače pala je na nj sumnja da ga misli predati Turcima, pa ga je general Foscarini dao uhapsiti. (N. V. No 81. od 21. srpnja 1651.) Boldù je okovan odveden u Mletke 5. srpnja 1651.

Turci su i dalje napadali Klis, ali s manjim snagama te su loše prolazili. Tako su ih jednom Vlasi pretekli i, prije nego su doprli do Klisa, pobili ih, pa je od 5000 palo ih 130, a 200 ih zasužnjeno, izgubili su 3 topa, 200 volova i 400 konja. (N. V. No 83.) Osim tih čarkanja i manjih bojeva bilo je i tragičnih događaja. Svećenik Stjepan Sorić brojio se među veće junake onoga doba jer je zadavao mnogo jada Turcima. U jednome okršaju pao je u ruke Turcima, pa kad nije pristao da se poturči, onda su mu odrli polovicu kože i nabili ga na kolac. Međutim su Soićevi vojnici udarili na četu Turaka, koji su pljačkali između Omiša i Knina, i zasužnjili pašu koji je onako

grozno mučio Sorića, pa su tražili od mletačkoga generala Foscarinija da njima prepusti pašu da mu plate milo za drago. General nije htio sam odlučiti, dok ne dobije nalog iz Mletaka, našto oni nisu htjeli generalu predati pašu, već su tražili za nj 20.000 reala (forinti). Teško je umirio Foscarini Sorićeve Vlahe i odveo pašu u Mletke. (N. V. No 83 od 14. prosinca 1652.) Vlasi nisu bili redovita vojska, pa nisu mnogo marili za disciplinu. Kad je kliški providur kaznio na smrt jednoga vojnika, čitava se posada kliška podigla i opsjela providurovu kuću i bili bi ga ubili, da nije prispio general i umirio ih, ali je providur morao seliti iz Klisa. (N. V. No 84. od 22. veljače 1653.)

U Klisu nije posada brojila više od 300 ljudi, pa i ti su odlazili i dalje od Klisa u borbu. Tako godine 1654. u ožujku od tih 300 pošlo ih je pod Knin 200. Mlečani su pod Kninom pretrpjeli težak poraz i Turci su okitili kninske bedeme s 1700 neprijateljskih glava. Od dvjesta Klišana vratilo ih se kući samo devet. U Splitu su se prepali da će Turci udariti na njihov grad da odvojivši ga od Klisa lakše zauzmu Klis. To piše sam nadbiskup splitski nunciju 16. svibnja 1654. Nepuna tri mjeseca kasnije eto bosanskoga paše s 15.000 vojske, s dva velika topa i s jednim malim. Došao je iz Like i utaborio se nedaleko od Splita da počeka drugu vojsku. Namjeravao je najprije osvojiti Split, a onda će i Klis lako pasti. Klis je malo prije toga dobio pojačanja, dovezena je u grad municija i drvlje i cisterne su bile napunjene vodom. U isti čas stradali su kod Klisa Skradinjani koji su došli u te strane da pljačkaju turska sela u blizini Klisa. Turci su ih dočekali i gotovo sve na komade sasjekli. Istom tada su Turci krenuli na Split, ali su bili odbijeni i ostavili su bogat plijen. (N. V. No 86.) Iduće godine 1656. novi bosanski paša kupi vojsku i čeka iz Carigrada 5000 vojnika, pa će udariti na Klis, a zatim na Split. Uhode su javljale da se u Sarajevu kuju motike i lopate, sprema se vuna i drugi materijal za opsjedanje. Istoga mjeseca stižu u Split glasovi da kod Drinopolja stoji 80.000 vojske, pa Splićani upravo dršću da ne bi ta vojska krenula na Dalmaciju i grad se utvrđuje za prvi nasrtaj.

Osam dana kasnije javljaju u Mletke da dva paše misle poći na Klis. Već se spušta tursko konjaništvo prema Ostrovici gdje će se skupiti i ostala vojska. Novac je iz Carigrada već stigao. Klis se također utvrđuje i u grad su uveli dva konvoja sa živežem i municijom. (N. V. No 87.)

Strah je Splićana bio suvišan jer Turcima nije bilo lako izvršiti prijetnje, jer ta njihova vojska na granici Dalmacije skupljena od triju paša nije bila aktivna već neuvježbana, pa ni velikoga ugleda, i već se vjerovalo da su Turci napustili namisao da napadnu Klis. Ipak su Turci u lipnju osvanuli u Solinu s jednim topom i razapeli šatore na obali rijeke. Opustošili su splitsko polje i vratili se u Solin, a potom otišli u Knin. (N. V. No 89. str. 160 i 306.)

Istoga mjeseca Turci su poslije teže borbe i junačkoga otpora onoga sela zauzeli Marinu kod Trogira i povukli se na svoj teritorij u Dugopolje gdje su podijelili bogat plijen.

Kroz kratko vrijeme opet je dopro glas da se sultan utaborio u Drinopolju s velikom vojskom i da traži da mu se preda Klis i sve što su Mlečani osvojili u Dalmaciji. Toga istog dana došla je u Mletke vijest da su Vlasi upali u tursku zemlju i odveli plijen: 60 volova, 50 konja i toliko sužnjeva. (N. V. No 91.) Dne 2. prosinca 1658. ponovo se javlja o turskim pripremama jer je po raznim mjestima naređeno da se ispeče toliko dvopeka, koliko se može podmiriti za jednu godinu 100.000 vojske.

Međutim kažu, da se Turčin ne pouzdaje mnogo u Bošnjake, pa ne će provaliti u Dalmaciju. Naprotiv provalili su dalmatinski Hrvati u Bosnu sve do Banje Luke i odveli velik plijen: novac i sužnjeve, dapače i glavu paše banjalučkoga. Odatle su se uputili prema Klisu robeći posvuda, kuda su prolazili. Bilo ih je 2000. Već i prije, 8. lipnja 1658., javilo se je iz Dalmacije da su Klišani provalili u Tursku i odveli dosta plijena, ali i ona avantura kod Banje Luke upekla je Turke, pa su Turci s 2000 ljudi, uputili se prema Splitu, no sve je to svršilo samo malom pljačkom. Turci su odveli pet sužnjeva i vratili se u Cetinu gdje je bosanski paša skupio 12.000 vojske s namjerom, da udari na Klis. (N. V. No 91.) I to je sretno prošlo, pa se o tome ništa više ne javlja.

Ta čarkanja ne daju nigda mira pučanstvu koje vječno strahuje što će donijeti sutrašnji dan na jednoj ili na drugoj strani. Klišani kao da žive od same pljačke jer vječno pustošenje ne da zemlji da hrani pučanstvo.

Dne 7. lipnja 1659. javljeno je u Rim da su Klišani opljačkali tursku zemlju, odveli velik plijen i nekoliko sužnjeva, od kojih su saznali, kako je bosanski paša dobio strogu zapovjed od sultana da mora upasti u Dalmaciju sa što jačom vojskom, a da će dobiti i pojačanje iz Carigrada. To je potvrdio i jedan kršćanski sužanj koji je uspio pobjeći. (Archivio Avvisi No 29 — Vatikanski arhiv). Zbog toga su se Mlečani žurno spremali na obranu dalmatinskih gradova i zapovjednici vojske morali su odmah krenuti u Dalmaciju. U istome se pismu spominje kako su se jedan turski paša Koram i jedan Hrvat pozvali na megdan ispod Klisa, ali je providur zabranio kršćaninu da iziđe na boj. Drugi put je dijelilo pod Klisom megdan 15 Hrvata i 15 Turaka »per la bravura delle due nationi« — za čast junaštva dvaju naroda. Poslije tih pojedinačnih megdana dolaze vijesti u Rim o manjim turskim i kršćanskim upadima u neprijateljsku zemlju. Tako se spominje da je 600 Turaka udarilo prema Klisu u pljačku, ali ih je dočekalo 250 Klišana te ih trideset ubili i jednako toliko zasužnjili. (Archivio Avvisi No 108.) Poslije toga nekoliko je Klišana upalo u tursku zemlju opljačkali je, ubili nekoliko Turaka

i nekoliko ih zarobili. Među njima bila su dva iz Carigrada koji su izdali da je veliki vezir naložio bosanskome paši, da sa što većom vojskom uznemiruje Dalmaciju.

Znali su se Klišani i dalje od Klisa zalijetati. Oni i neki splitski varošani otišli su u Neretvu i dok je tu bila neka velika svečanost, odveli su mnoge životinje, veće i manje, stotinu sužnjeva i još k tome donijeli 30 turskih glava.

Teži su dani osvanuli Klisu kad se Filipović-beg oslobodio sužanjstva u Veroni gdje je čamio u tamnici, pa bio zamijenjen za mletačkoga plemića Morosinija kojega su Turci zasužnjili na Dardanelima.

Filipović se zarekao da će se osvetiti kršćanima, i eto ga u Kaštelima gdje je poharao kaštelansko polje, ali su se i kaštelani zakleli da će se i oni njemu osvetiti.

Podiglo se iz Splita i Klisa nešto junaka i pošli u lički sandžakat, gdje ih je velik broj naroda dočekao i otjerao. (N. V. No 93.)

Međutim ima vijesti da se Turci spuštaju u polje između Klisa, Solina i Splita. Razapeli su 400 šatora između Kamena i Solina. Nemaju topova već samo četiri puške na stalku i mnogo srpova, kojima će požeti još zeleno žito.

U kolovozu 1660. neredovita vojska, ljudi našega naroda, pošli su u pohod na Cetinu i umalo da nisu uhvatili turskoga pašu koji se jedva bijegom spasio. Od pašine su pratnje zarobili 40 ljudi i bogat plijen odveli. Generalni providur uvidio je da pri takvu ratovanju gine mnogo ljudi koji stradaju zavedeni od dvostrukih špijuna, pa je zabranio da nitko ne smije polaziti u pljačku bez njegova naročitog dopuštenja. (N. V. No 96.) Ta je zabrana imala odmah svoje posljedice: nastala je nestašica mesa u Zadru gdje je providur stanovao.

Svi turski pohodi uglavnom su bili upereni na to da se uzme Klis tako da se opustoši okolica ili napadne Split. Bojeći se toga generalni je providur tražio 15. travnja 1662. od mletačke vlade novaca i vojske jer u Cetinu silazi velik broj Turaka koji se vrijete da će opsjesti Klis i Kotor i još se hvale da sultan ima kao u ruci mir s njemačkim carem, pa će moći slobodno udariti na Dalmaciju. To je toliko uplašilo providura, da je dao iz Solina prenijeti mlinsko kamenje da se njime ne koriste Turci. (N. V. No 89. od 15. travnja 1662.)

Nisu ni sami Klišani boj bili oko svoga grada, već su iz daljega tamo dopirali borci da napadaju Turke u okolici Klisa. Tako su iz okolice Šibenika seljaci u neveliku broju pošli u potragu za Turcima jedan dan hoda više Klisa gdje su zasjedali u busiju i jedan dio izmamljivao Turke iz nekoga bastiona sve do zasjede, pa ih tada uhvatili među dvije vatre te ih potukli i 24 zasužnjili. (Archivio avvisi 16. V 1665.)

Katkada zvuče nevjerojatno te vijesti iz Dalmacije. Tako javljaju iz Splita da su se sa svih strana skupili seljaci i drugi borci i prodrli do Sarajeva te odveli 4000 konja i 300 zarobljenika i donijeli 50 turskih glava, a nijedan od njih nije poginuo! (N. V. No 102. od 15. VIII

1665.) Nisu ni Turci stajali prekrštenih ruku. Paša je bosanski obećao svakome tko mu donese glavu kojega kršćanina 10 reala (forinti). Onaj koji to javlja kaže da se po čitavoj turskoj carevini slave svečanosti sklopljena mira s njemačkim carem (vašvarski mir). Sad su na redu Mleci, a naravno, Klis je prvi na udaru. I više puta je nastao alarm u tome gradu, osobito noću, a ujutro, kad je svanulo, vidjeli su da je bio suvišan strah jer je bio samo malen broj turskih konjanika koji su projahali mimo Klis.

Čuvši generalni providur da se kupi u Kninu turska vojska, poslao je u Klis mnogo municije, četiri topa i dobro uvježbane vojnike (veterane), pa je naredio da se iz kliške tvrđave isele guvernerova žena i druga nekorisna čeljad da bude lakša obrana tvrđave u slučaju neprijateljskoga napadaja. Osim toga podijelio je okolišnim seljacima oružje. Ni toga puta nije Klis napadnut.

MIR 1669. GODINE

Konačno je kandijski rat završio mirom 1669. i s klauzulom »uti possidetis«, tj. svaka strana zadržava ono što je za rata osvojila, pa po tome Klis ostaje Mlecima. Mlečani su napustili Kandiju 27. rujna 1669. Već u idućoj godini počinje prilaziti trgovina iz Bosne k Splitu preko Klisa. Teferdar (blagajnik) bosanskoga paše dočekan je u Klisu od izvandrednoga kliškog providura koji mu je ponudio svoje usluge: konak i darove, ali on je sve odbio i proslijedio put k Splitu te nadomak toga grada razapeo šator očekujući da će mu doći u susret general Barbaro i da će biti pozdravljen topovskim hicem. (N. V. No 109.)

U Mlecima su poslije završetka neprijateljstva izabrali posebnoga providura koji je imao provesti raspodjelu osvojenoga zemljišta oko Klisa, a prispjelo je i vrijeme da se odrede granice između turske i mletačke države u Dalmaciji.

General Barbaro dočuvši da će bosanski paša prispjeti u blizinu Splita radi uređenja granice, namjeravao se i on tamo uputiti, pa kad je paša prispio u Livno, Barbaro je pošao u Klis da ondje ostane jer se uredilo, da se pregovori vode u Dugopolju, daleko od Klisa 6–7 km.

Budući da je paša poveo sa sobom iz Bosne pratnju od 1000 vojnika, to je i general pozvao stanovnike oko Zadra, Šibenika i Trogira i drugih mjesta da dođu u njegovu pratnju u istom broju kao što je imao i paša. Poslije je Barbaro promijenio odluku i pošao sve do Cetine i na mostu čekao pašu. Tu su utanačili, da Barbara ne prate seljaci koji su u međašu s Turcima da ne bi nastala kakva smutnja jer je svježa uspomena na ubojstva i pljačke počinjene za rata. (N. V. No 109.) Inače se na tome dogovoru ništa nije zaključilo, već se odložio posao do proljeća.

Međutim Turci nisu bili voljni prepustiti u Dalmaciji izgubljeni teritorij, pa jedva da bi dali i Klis i to samo tvrđavu, budući da je ona bila osvojena. Najviše je ometao sporazum sandžak Filipović koji je negda bio zasužnjen, a on je u tim krajevima imao velike posjede.

I drugi su se turski posjednici opirali da se njihovo zemljište preda Mlečanima, pa je dolazilo i do tučnjave. General Barbaro kroz to vrijeme često boravi u Klisu, odakle mu je lakše stići u mjesto gdje bi bila potrebna njegova prisutnost.

Kad se pitanje razgraničenja već uputilo, nenadano je u Livnu umro od kapi Mehmed-paša. Ta je vijest stigla u Mletke 27. prosinca 1670.

Novi je turski komesar Mahmut-paša čovjek ljubazan i uljudan, rodom iz Bosne. Mlečani su mjesto generalnoga providura Barbara poslali Ivana Krstitelja Nani.

Dne 12. srpnja 1671. došao je Nani u Klis gdje je čekao da se sastane s turskim komesarom između Klisa i Dugopolja. (N. V. No 111.) Uglavljeno je da će pregovori početi 31. srpnja 1671. u jednom selu udaljenu od Zadra 20 milja. To je selo današnji Islam.

Kod određivanja granica uz pašu je neprestano Filipović da ometa sporazum. Uz pašu je bilo i više turskih odličnika, aga i kadija i 4—5000 vojske. S mletačkim je komesarom Nanijem također više vojnih i civilnih osoba među kojima i kliški providur Farsetti, knez Ivan Radoš, pukovnik Marjanović, zatim po tri konjaničke i tri pješačke kompanije.

Pregovori su teško napredovali pa se i prekidali dok se ne dobiju upute iz Mletaka i Carigrada. Za toga prekida umro je i Mahmut-paša u Livnu. Mjesto njega imenovao je sultan Husein-pašu.

Ne ulazeći u pitanje čitavoga razgraničenja, osvrnut ćemo se, kako je ono provedeno kod Klisa.

Divan se držao na solinskom polju i potpisan je 24. listopada 1671. sporazum. Raspravljanju je prisustvovao imotski kadija i alajbeg kliški. Turci su bili voljni prepustiti Klis, ali Solin nikako. Tvrdili su da to ne smiju učiniti po svojim vjerskim propisima koji zabranjuju da u nevjerničkoj vlasti ostane mjesto gdje je pokopana jedna sultanija, a u Solinu počiva uz svoju džamiju sultanija, kći Sulejmana II, Mihri Mah, udova Rustem-paše.

Mletački je komesar dokazivao da je takva granica nemoguća gdje bi Turci prilazili u Solin preko mletačkoga Klisa, a Mlečani u Klis preko turskoga Solina. Svađe i neprilike bile bi svagdašnje. Konačno su Turci popustili i određene su ove granice kod Klisa: od željezne veruge u brdu (Bioćug), po kamenitom brdu iznad Solina i kule Lončarić do kule Kozjak (danas Odžići kod stare turske stražarnice). Odatle na kulu Malovran (danas Malovrac iza Markezine grede) pa po brdu iznad Klisa na Pećine (danas Pećine iza Kurto-

vića kuća) i odatle na Greben poviše puta kud se ide na Klis (danas neki stari put od Grla do Kurtovića kuća) i na Gomile podno brda gdje je granica Poljica (put za Dugopolje) pa ispod Klisa (put ispod Ozrine i na Peruču (voda na istoku tvrđave kod novoga tunela) i na Bandalovu dragu (ispod tvrđave prema Mostaru) i podno Mosora više izvora Solinske rijeke pa na Gomile iznad vrela rijeke, pa podno brda na razvaljenu palanku u Kućinama pa preko druge i treće i u dolini četvrte gomile i preko brda na petu gomilu prema tvrđi Kamen na šestu gomilu preko kamenite uzvisine kod Kamena u dolini i preko još nekoliko gomila na magazin soli (u Žrnovnici).

Sve zemlje u Solinu ostaju Mlecima, ali se kula Lončarić ne smije obnoviti.

Njezin je opseg 159 koraka. Kliški teritorij prema turskome proteže se, koliko doseže puškomet. [281]

Po tome razgraničenju selo Kučine ostalo je Turcima, a tako i Žrnovnica i Poljica.

Zapravo tim bi se mogla završiti povijest Klisa jer otada on nema strateške vrijednosti, pogotovu kad se mirom u Požarevcu (1718) mletačka granica protegla sve do Prologa i Klis nije bio na ivici jednoga političkoga teritorija već usred nove Dalmacije, koja je proširila svoje granice na štetu Hrvatske kao što je i Bosna s druge strane oštetila Hrvatsku kad su Turci Tursku Hrvatsku i Livno priključili bosanskom pašaluku. Klis, negdašnji župski grad, sijelo hrvatskih knezova, domaja vladajuće dinastije Trpimirovića, sijelo moćnih dinasta Domalda Bribirskih, Nelipića i Talovaca postao je sjedište običnoga komandanta tvrđave, providura koji ima vojnu i civilnu vlast. Plemenita kliška općina (komuna) koja je izdahla za turskoga gospodstva nije nigda više uskrsla. Još će jedan dva puta tvrđava odigrati neku ulogu, ali Klis ostaje puko selo, makar je ostao tvrđava sve do 1898. godine kad su odvezli s njega topove, posljednju uspomenu njegove slave.

Mir je uspostavljen, ali sigurnost oko Klisa još nije bila osobita. Dne 1. listopada 1672. javljaju iz Splita u Mletke, da se je iz Splita prema Sarajevu vukla jedna karavana trgovaca Židova i Turaka sa 40 konja natovarenih dragocjenom robom i s nekoliko tisuća cekina. Blizu Klisa na turskom teritoriju napali su ih Senjani, među kojima je bio i pokoji Turčin odmetnik. Usmrtili su jednoga Armenca, četiri Židova i jednoga Turčina i ponijeli su svu trgovinu u svoju zemlju. Generalni providur za Dalmaciju Morosini zatražio je od carskog zapovjednika u Senju da se plijen vrati. (Archivio Avvisi No 116)

I 8. travnja 1673. zabilježen je sličan slučaj kad su Senjani dočekali Turke na povratku iz Splita, oteli im trgovinu i dvojicu ubili.

[281] Instrumento dei confini del vecchio acquisto in Dalmazia stabiliti in seguito della pace di Candia 1660., confinazioni delle paci di Candia (1669.), di Carlovitz (1699.), di Passarivitz (1718.). Documento edito per cura di G. Alacevich — Tabularium II (IV — str. 8.) — Zadar 1902. — Brusoni o. c., str. 344.

Nesuglasica je bilo i na novim granicama jer Turci nisu davali težacima da poberu plodove na zemljama koje su pale pod njihovu vlast makar da su ti težaci uzorali zemlju i posijali žito na njoj. Zbog toga je providur Morosini došao u Split, gdje je imao dočekati čauša da urede te nesuglasice (N. V. No 112.) I poslije toga nije sve bilo u redu, pa je Morosini morao dolaziti u Solin zbog međaša. (N. V. No 114).

*

Toliko je razveselila Veneciju vijest o zauzeću Klisa da je Senat poslao posebne glasnike da jave evropskim vladarima taj događaj.

Poslije kandijskog mira doskora je nanovo planuo morejski rat. U Dalmaciji su počele borbe 1685. godine. Mlečani su stali podsjedati Sinj koji je bio u turskim rukama. Mletački general Valiero skupio je pod Klisom 1500 vojnika, nešto konjaništva i tri tisuće morlaka i udario je na Sinj, ali je bio nemilo potučen kod Hana, pa mu se vojska bez reda razbjegla po brdima i u bijegu doprla sve do Trogira. Nato su Turci udarili na Zadvarje koje je branio Augustin Tartaglia. U pomoć su mu potekli mnogi iz Splita, Klisa, Trogira i Poljica. Novi general Cornaro zauzeo je Sinj pa se tako turski međaš odmaknuo od Klisa. U Karlovačkom miru 1699. utvrđene su granice između Turske i Venecije u Dalmaciji, no ponovo je rat planuo samo 14 godina poslije toga.

Mletačka je vojska da raširi područje tvrđava Sinja i Knina, osvojila Čačvinu, Strmicu i Plavno. Za toga je rata general Emo utaborio svoje čete na kliškom Megdanu. Serasker (komandant) Mehmedpaša podsjeo je Sinj u kojemu su bile i čete poslane s Klisa. Serasker je otišao ispod Sinja postiđen s neuspjeha, ali je rat i dalje bjesnio u Dalmaciji. Da zaštiti primorje kod Splita i Zagorje iza Klisa, general je postavio dva tabora, jedan pod Klisom s tri bataljona vojske i s morlačkim četama, a drugi kod Drniša.

Pod Klisom se međutim otkrilo da su neki vojnici zapravo bile preobučene žene i da su komandanti plaćeničke vojske zakidali svoje vojnike dajući im manju plaću. Rat je završen mirom u Požarevcu 1718. godine. Tada je Dalmacija dobila definitivne granice koje su joj ostale sve do godine 1918.

KLIS U MLETAČKOJ VLASTI

Nije se mnogo izmijenio život u Klisu poslije njegova pada u mletačke ruke. Sigurnost nije bila jaka i dok nisu Mlečani dobili Sinj, Vrliku i Imotski (u miru 1699. i 1718) bilo je i čestih okršaja s Turcima. Pučanstvo u samome gradu i okolici izmijenilo se jer hrvatski narod iz Petrova polja koji je osvajao Klis ostao je u njemu i u

okolnim selima i još danas tu živi. Ostalo je u Klisu i nekoliko turskih porodica koje i danas nose turska imena, a u pismenim dokumentima ima spomena više pokrštenih Turaka.

U knjizi krštenih kliške župe pod godinom 1669. dakle u vrijeme Karlovačkoga mira, nalazi se ova zanimljiva bilješka: »I ovo neka se zna kako dođe imenom turskim Jusuf Kudić s osmoro čeljadi prijati svetu viru i kršćenje, i krsti i(h) ja don Grgur, oba sina istoga Jusupa, nadi ime Jusupu Matiem i starijem sinu Petar koji imaše osam godišć. I bi kum Pijero Baroci a kuma Ivanica žena Jure arambaše Listeša. Krsti ih (!) drugoga sina imenom Nikole. Bi mu kum Nikoleto, sin istoga Pijera Barocija, a kuma Šimunica, žena Matija Žakulića. Sve krsti na 10. juna 1669.«

U Solinu nalazi se malo pleme Vrgoč koje potječe od pokrštenih Turaka. Dne 15. rujna 1663. izdana je dukala dužda Dominika Contareno (Kontareno) kojom se potvrđuje pokrštenim Turkinjama Katarini i Pauli i pokrštenom Turčinu Ivanu, djeci Huseina Vrgočevića u Solinu imanje koje su posjedovali za turske vlade, svega: crvena kula, podvornica ispod kuće i preko 56 vretena (– 47.712 m^2) zemlje. Marko Dadić, kliški sudac svjedoči da te zemlje obrađuju koloni.

U Vranjicu je bio guvernatur pokršteni Turčin Gian Battista Benzon, negda Hasan Bogović, koji je imao golemo imanje od preko 6568 hektara, a držao je i zarobljene Turke kao robove. Po popisu sužanja 20. XII 1667. u njega se nalaze dva zarobljena Turčina. O njemu piše Brusoni:

Ovaj je kapetan rođen Turčin, ali zarobljen od providura Ivana Krstitelja Benzona pokrstivši se dobio je ime ove obitelji i u ratu služio je duždu pohvalno. – Uspomena na pokrštene kćeri Turčina Zende još se čuva u nazivu »Zendina ploča« u brdu Kozjaku iznad Solina. U dnevniku splitskoga nadbiskupa Cosmija (Kozmi 1678–1708) i u aktima Leonarda Foskola i u maticama crkve sv. Martina u Vranjicu ima više bilježaka o pokrštenim Turcima oko Klisa i Solina.

SUŽNJEVI

Bilo je dosta zarobljenih Turaka koji su ostali kao vlasništvo pojedinih obitelji u Klisu, Solinu i Vranjicu. Dne 1. ožujka 1663. harambaša Parać iz Solina — Vranjica i Luka Milatović iz varoša kliškoga kupili su na dražbi sužnja Osmana Mamutagića, a on je pripadao mistru Juri Tudesco. Vlast je naredila Paraću pod prijetnjom globe od 200 dukata koji će se utrošiti za popravak tvrđave da vrati Turčina njegovu gospodaru.

Margarita Čurković iz Kaštel-Novoga kod Trogira traži od Ivana Baše iz kliškoga varoša 20 reala za otkup Turčina Alije Bravića iz Livna, koji je oslobođen kad je za nj jamčio Ivan Baša. Za jednaku svotu jamčio je i Omer-aga iz Sinja za otkup sužnja Janka Greba-

šinića. Janko bijaše sužanj Petra Roguljića i Marka Šerića iz Klisa, Omer-aga dao im je pred dvije i po godine pismo s pečatom, ali još nije podmirio duga, premda su oni pustili sužnja na slobodu, pa zato su 22. VI 1667. došli k providuru prijavljujući mu, da se na Megdanu u Klisu nalaze tri konja s tovarom žita Omeragina i spremaju se da prijeđu na turski teritorij. Oni traže od providura da se sekvestrira žito, i to javi Omer-agi. Ovdje sužanj nije bio Turčin već kršćanin, pa je Omer-aga bio njegov gospodar.

Sužnji su se puštali da skupe otkupninu u svome kraju, a vraćali se ka gospodaru zbog zadate riječi.

Tako je 5. VI 1666. Matij Filipović reč. Samardžija rodom iz Drniša, a nastanjen u kliškom varošu tužio Marka Šerića da se kod njega nalazi Turčin Osman koji je došao iz Skoplja. Osmanov je pasoš zastario i zato je pozvan na odgovornost Šerić jer se Turčin nije prijavio na megdanu kod zdravstvenoga ureda (Sanità). Samardžija je bez sumnje prijavio Šerića da dobije nagradu za svoju denuncijaciju. Kod ispitivanja svjedoka svjedok Marko Tomašić izjavio je da i on ima interesa u tome pitanju jer je i on za jednu šestinu suvlasnik Osmanov. Tomašić i još petorica kupili su Turčina i pustili ga na otkup povjerivši Ivanu Baši i Šeriću da pribave Osmanu pasoš. Bio bi loše prošao Šerić, da nisu za nj jamčili harambaša Jure Listeš i Marko Sagarić sa 200 dukata.

I inače su Listeš, Šerić i Baša zajedno poslovali jamčevinom. Dne 3. XI 1666. pozvali su na sud pred providura harambašu Luku Mikelića i Ivana Pekoevića, oba iz Vranjica što im nisu platili svotu za koju su Klišani jamčili Turčinu Ibrahimu iz Sinja za otkup zasužnjene žene Ane. Providur je Mikelića i Pekoevića kaznio globom od 100 lira ako ne ispune obavezu.

Pri diobi obitelji Lučića 17. XI 1693. prijavio se Vid Lučić da se u njegova sina Matija nalazi Turkinja Mirima (Mihrimah). Za procesa se saznalo da je ona bila ropkinja harambaše Filipa Gilića i serdara Matije Džakulića, oba iz Klisa. Oni su je zarobili kod osvajanja Sinja. Poslije prešla je u kuću svoje sestre, žene Matija Lučića, pa je puštena da sakupi otkupninu. Hodala je po svijetu amo-tamo dok nije skupila svotu koja je bila velika, ali ona ne zna kolika. Izjavljuje da se ne želi vratiti u Tursku, već hoće da se krsti.

U aktu od 20. XII 1667. nalazi se popis sužnjeva, čiji su i koliko je kojemu godina. U Klisu ih ima 66, u Vranjicu 7, u Kamenu, Stobreču i Strožancu nema nijedan. Po godinama su razvrstani: dvojica su od 7 godina, trojica od 60, dvadeset i pet ih od 50 godina, tri su od pet godina i jedan od jedne godine. — Harambaša Listeš ima 4 sužnja, Šimun Perković 5, a Ivan Aslija 7.

Osim Turaka bilo je i naših ljudi koje su hajduci hvatali i prodavali ih kad nisu uhvatili Turke. U aktima Kamila Trevisana, providura kliškoga, nalazi se 11. VII 1686. poziv Tomi Mihiću na traženje Stane Lalić da se prikaže sudu da odgovara što je prodao na galiju

Stjepana Topića. Topića i njegova tri brata uhvatili su Turci kad su pokušali prebjeći k Mlečanima. Druge su potopili u rijeku Cetinu, a Stjepana prodali turskom zapovjedniku u Sinju. Jednoga dana pošao je Stjepan sa slugom zapovjednikovim u sječu drva, i naišli su hajduci. Sluga je pobjegao, a Stjepan nadajući se slobodi predao se hajducima. Među hajducima bio je i Mihić Toma koji je Stjepana prodao na mletačku galiju Balbiza za 25 lira. Na Staninu tužbu generalni providur odredio je da se Mihić zatvori dok ne isplati toliko novca kojim bi se mogao kupiti koji turski sužanj koji bi zamijenio Topića na galiji. Kliški je providur tražio od Mihića 250 lira i kupljen je jedan Turčin koji je bio prikovan na galiju mjesto Topića.

I Milovija Dražić, momak od 26 godina, pobjegao je od Turaka, ali ga je na Prologu zasužnjio Frane Perković iz kliškoga varoša sa svojim drugovima i prodao ga na javnoj dražbi 15. II 1663. Kad je doveden u Klis, kupio ga je Petar Reach »magior del Borgo« i on mu je isposlovao pasoš da skupi otkupninu, pa je sužanj pušten na samu besjedu.

Jednako su i Turci postupali s kršćanskim sužnjevima.[282] U kući obitelji Džakula u Klisu nalazi se talijanski spis koji glasi: Na 13. X 1720. na polju vrela Cetine uređeni su računi između serdara Ante Džakulića s Klisa i Mustafe Vidimlića iz Glamoča — odbivši što je dano ostaje još dužan spomenuti serdar ostatak otkupa 238 reala — svaki real 12 lira — tekuće monete u Dalmaciji. Prisutni su potpisani svjedoci i ja fra Pavao Vušković gvardijan.«

Uz to je priključen popis milodara: »Milostinja za bijednoga serdara kliškoga, turskoga sužnja« — Mletački su oficiri dali svoje priloge u novcu, serdar Matij Čudina svoju mjesečnu plaču 60 lira, providur Foscolo 3 cekina, serdar Caklić 4 desetaka pšenice itd.

Na kraju se obavezao serdar Džakulić da će dati Vidimliću konja, bisage, jačermu, čizme i šest oka duhana, Mustafa će vratiti serdaru Džakuli sablju.

Osim sužnjeva prelazili su u Tursku nekoji kršćani jer im je bilo nemoguće ostati pod mletačkom vladom. Tako se vodi rasprava 8. VIII 1735. o nasljedstvu Vida Opare koji je sa svojim sinovima otišao u Tursku i tamo umro. Godine 1726. prebjegao je neki Radić u Tursku o čemu kasnije. Pobjegli su i Ilija Lavčan i Stjepan Glavina 1788. godine, a providur Andrija Querini 6. III 1796. dopušta da se imanje Ivana Vukasovića iz Dugopolja razdijeli između bližnje rodbine, jer je on pred 17 godina otišao u Tursku.

Dapače i u XIX stoljeću neki bježe iz Klisa u otomansko carstvo. Po zapisniku mirovnoga suda u Klisu 18. XI 1803. Grgo Punda pok.

[282]Knez Luka Marjanović prodaje bratovštini Kaštel — Gomilice zemlju u Bukavici od 8 vretena »da se oslobodi otkupnine koju duguje Turcima za svoje sužanjstvo« — Arhiv bratovštine sv. Jeronima u Kaštel — Gomilici sv. XI, str. 130.

Ante i družina svjedoče da je godine 1803. Božo Punda pok. Ante odlučivši poći u Tursku predao svome rođaku Jerku Pundi svoju kuću, zemlje i pokućstvo. Taj je posjed bio priličan, pa je jasno da Pundu nije prinudilo siromaštvo na takav korak.

KLIŠKA TVRĐAVA

Klis je kroz vjekove bio važna strategijska tačka, ali njegove se utvrde nisu obnavljale prema napretku ratničke vještine. Stare sredovječne kule još su stršile, kad su ih već po čitavoj Evropi zamijenili Vaubanovi »terrapieni«, bastioni ispunjeni zemljom.

U inventaru sastavljenom 26. VII 1694. nalazi se mnogo stvari, oružja i oruđa posve nekorisna, pokvarena i zastarjela. Od onoga što je vrijedno spomenuto je bilo:

Biškota u vrijednosti 14.000 lira, kamenih kugla 346, razne veličine 4096, puščanih kugla 52.000, pušaka (mosketi) 513, kremenja komada 2160, kaiša za pušku 60, granata 630, bomba 469, kalupa za pravljenje puščan'h kugla 8, talijanskih sabalja bez korica, toka 393, njemačkih sabalja 6, alabarda 57, oklopa 75, sumpora librica 355, salnitra librica 463, smole librica 562, zatim trementine dva barila i mnoštvo lopata, motika, mašklina, vjedara, bakara, lonaca.

Klis je bio na granici turskoj i onda kad su Mlečani osvojili Sinj, pa je trebalo dobro paziti na vojničku disciplinu u njemu koja je ipak pokatkada popustila.

Za providura Gian Battiste Zorzi 1. X 1665. vojnik Antonio Visentin od 16 godina otkazao je posluh korporalu Zani Zarat'nu kad ga je slao na stražu. Visentin je dokazao da je već izvršio svoju dužnost, našto ga je korporal udario gvozdenim dijelom koplja, a Visentin se opro golom sabljom. Svjedoci dokazaše, da je korporal progonio Visentina. Nato je providur izdao proglas da je Klis »vrlo važna i delikatna točka, pa prijeti smrtnom kaznom svakome tko nemarno vrši službu straže«. — Iste godine zabilježena je jedna tučnjava između vojnika u igračnici zbog uvrede. — Godine 1744. šalju vojnici jedne kompanije tužbu protiv sergenta Nikole Gilića da krade biškot i traže da bude svrgnut.

Često su vojnici dezertirali, pa generalni providur Danijel Difnico izdaje proglas koji se sačuvao u kliškom arhivu na hrvatskom jeziku, a pisan poljičkom basančicom:

»Budući da tako često biže soldati toliko pišci koliko konjici, koji služe u Dalmaciji, da zovu svaku pomnju čestitoga Daniela Dulfinca viteza za iskoreniti takovo bezgrđe, zato donalagajući k tolicim zakonom, koji prite onima, koji biže službe, čini znati svoju odluku svakomu općeno da svaki soldat, tere bi upa u ruke od pravde, biti će udij bez ufanja od milosrđa mušketan. — I zašto ne bi se uzdali toliko soldati bižati, da ne bude onih koji jih pomažu, zato budi zabranjeno svakomu komu godi drago ne samo svitovati ali pomoći na

koji mu godir drago način, dali sakriti ali prijati ali zatajiti, da jih pravda ne more doseći pod najžešćim penam ne samo tilesnim, dali od užganja kuć i odagnanja od životinje i izgubljenja od svega imanja i dobra. — Biti će daržani suci i starišine od sel toliko u terafermi, koliko na školjih varhu svakoga čovika izuvidati svakom pomnjom varhu svakoga čovika koji bi došal u njihovo selo i ako bi imali koju sumnju da su soldati, imat će jih sa svima seljani tražiti za stignuti jih, i ako bi jih stignuli, dovesti jih k pravdi. I ako bi ko od starišin ali seljanih ne obslužili ovu zapovid, biti će teško pokarani s bandom (progonstvom) i galijom i ostala na našu oblast. Oni koji budu poslušali ove zapovedi, za svakoga soldata, kojega dovedu k pravdi, bit će im dato na dar deset cekina od naše ćeše. I tako nemanje strah od pokarania negoli koristi od dobitka činiti će da se bolje izvrše ove naše odluke«.

Taj je proglas bio pročitan svemu puku sa crkvenih vrata u Klisu 3. V 1663.

Desertiranje nije prestajalo uza sve te stroge odredbe. Dne 2. V 1735. naređuje se Klišanima, Dugopoljcima, Konjskarima i Prugovljanima da potraže trojicu biegunaca s galije soprakomita Boldù. Naredba prijeti da će biti poslan na galiju deset godina tko se ne bi odazvao toj zapovjedi. Nekoji se redovitim putem kušaju osloboditi vojne službe. Tako i i Nikola Bubić iz kliškoga varoša služi u narodnom ustanku (cernide) i moli generalnog providura da ga otpusti iz vojske. Njegova je obitelj ratovala pod Dulcinjem i Sinjom, a sada je spala na samo dva muška člana, na njega i njegova starijeg brata koji je slijep, pa čitava obitelj i imanje zavisi o Nikoli. Molbu napisanu hrvatski i prevedenu na talijanski ovjerovili su serdar Grgo Perković i harambaša Ante Džakulić.

Dok Bubić traži da bude otpušten iz vojske, dotle Petar Pupić na temelju liječničke svjedodžbe moli da ga prime u vojsku.

ODNOS PREMA TURCIMA

Pogranični Turci u Livnu i drugim mjestima dopisivali su se s kliškim providurima na hrvatskom jeziku bosančicom. Prepiska je obično bila zbog pljačke i sličnih prijepornih poslova koje su vršili Klišani na štetu turskih podanika. Pisma su se prevodila u Klisu na talijanski jezik da ih providur može razumjeti. Uz prijevod nalazi se u kliškom arhivu i original.

Livanjski muslim (pomoćnik kadije) Ahmet-paša Firdusević piše bez datuma, ali svakako 1743. da je 21. IX ponio Juraj Kovačević razne robe kupljene ali neplaćene, u livanjskih Turaka, među ostalim dvije vreće pirinča, pa traži od providura, da se sve to naplati od Kovačevića.

List počinje: »Komšiji i prijatelju našemu, presvijetlom i uzoritom gospodinu providuru kliškom ljubezan i drag pozdrav. I zatim ovo molimo Vašu uzoritost« ... Završuje ovako: »Među tim, bit će nam drago da to učinite da se uščuva dobro prijateljstvo komšijsko i da budemo zdravi i Vi i mi«. Jedno drugo pismo vrlo loše pisano i slabo prevedeno na talijanski s adresom: »Da se dade kliškom providuru u Klisu«, glasi:

»U ime Boga! Pozdrav od mene Ivraima kapetana duvanjskoga prijatelju providuru kliškom. Vaši su ljudi mojih ljudi odveli konjâ šestero, paripa tri, kobile tri. Evo mi knjiga došla od emina iz Splita i od Splićana i iz tvoje providurije: Petar Ratar iz Prugova pod barjakom (harambašino područje) Ivana Jakelića iz sinjske providurije, Mato Mijić iz Luke Čerenjića, drugi Pavao Šolić s Tijarice. Nađoše se dva čovika Vaša dobre duše ter kazaše u Splitu prid eminom i još prid targovci. Molim te kako moga prijatelj (!), da to vidiš po pravdi pravoj (i) ljudima naplatiš«.

Dne 6. X 1797, dakle poslije pada Venecije, piše splitski providur kliškomu kolonelu Nikoli Baroziju da turski emin traži u ime Stjepana Topića, turskoga podanika, stvari ukradene, koje se nalaze u Klisu kod Grge Perkovića i jedna ječerma od čohe vrijedna tri talira, kaparan (jedan talir).

Dok su Turci bili u Sinju, seljani su bili dužni držati straže po Mosoru i Kozjaku. Povremeno su davane naredbe seoskim harambašama neka pomno paze da se te dužnosti vrše.

Kliški providur 21. VI 1667. naređuje harambašama Kamena i Stobreča neka paze da se niz Mosor ne spuste neprijateljske čete i ako se pojave, neka odmah dadu znakove opasnosti.

Istoga dana šalje se zapovijed harambaši vranjičkomu Luki Milanoviću da postavi straže na običajna mjesta po Kozjaku.

Malo kasnije najstrože nalaže providur kliški gastaldima, prvacima (primati), sucima i drugima na poluotoku Vranjicu da moraju svaki put poslušati harambašu Luku Mikelića kad zatraži da čuvaju stražu na običajnim mjestima da ih ne iznenade neprijatelji.

Dne 9. III 1668. ponovljena je ta naredba pod najveću kaznu harambaši Paraću u Vranjicu i drugim uglednim seljacima, da drže stražu s Klišanima jer se opažaju pokreti neprijatelja, koji nanose štetu tome kraju.

Kroz to vrijeme utvrđivao se i Split, pa 12. VIII 1667. i četiri dana kasnije morali su doći Klišani sa 40 konja i s vrećama pred tvrđavu da odvedu raznu robu i granate u Split na raspoloženje splitskom providuru.

Težak je bio život u Klisu i bez rata jer su osim Turaka i hajduci uznemirivali pučanstvo. Već je izneseno kako su hajduci prodavali svoje sunarodnjake u ropstvo i na mletačke galije. Generalni providur Aloise Mocenigo 28. X 1718. izdao je iz Splita proglas protiv tih razbojnika koji su napadali putnike, osobito u Bukovici. Kad se pojave hajduci u selu, ima se podići uzbuna zvonjenjem zvona. To je bilo poslije mira u Požarevcu (1718) kad su Turci bili bačeni iza Prologa . Dne 16. VIII 1718. seoske harambaše javljaju da su se pojavili hajduci, pa je vlast odredila da se iz svakoga sela po 16 ljudi izaberu koji će s redovitom vojskom čuvati puteve i sela. Toliko su bili drski hajduci da su namjeravali iz kliške tvrđave ugrabiti i osloboditi svoga druga Ivana Perkovića. Providurski spis 29. VI 1795. sadržava ovo: Po pouzdanoj osobi saznalo se da se hajduk Ante Perković iz Klisa nalazi sakriven u kliškom varošu sa tri svoja druga, drumska razbojnika, inače nepoznata vlasti. Oni namjeravaju na prijevaru osloboditi iz tamnice Ivana Perkovića, brata Antina. Naređuje se kornoralu straže Ivanu Zanniju da svaku noć drži stražu na zidovima i vojnike u stanju pripravnosti. Opazi li da se tko penje uza zidine, neka smjesta naredi da se puca na nj i da se uhvati živ ili mrtav.

Majka hajduka Perkovića došla je u providurov ured i platila 16 lira M. L. (moneta longa) da time iskupi založene predmete koje je harambaša Filip Zuban iz Neorića uzeo u njezinoj kući da nagradi one koji su uhvatili njezina sina i te je predmete položio u providurovoj kancelariji, a to su: četiri komada volujske kože, konopi, par opanaka i puščane našrave.

Malo su pomagali i panduri da skrše silu hajdučku. U providurovu uredu 12. VI 1795. izjavili su harambaša Mijo Bulega i neki vojni funkcionari da je pred šest dana došao Mijo Zuban sa svojim pandurima u Klis, pa ipak se po varošu noću šeću hajduci i jedu i piju po miloj volji.

Našli su se uvijek ljudi koji su jamčili za utamničene hajduke. Tako je Grgo Debeljak jamčio za hajduke Vicka Vicića iz Varoša kliškoga, Marka Murata iz Dicma i Ivana Bodulića iz Vranjica s 1226 dalmatinskih lira, ali kliški sud proglasio je tu jamčevinu nedovoljnom. Ti su hajduci napali na putu Božu Bilobrka i Filipa Škaricu, pa su 14. III 1798. sudbeni i privatni vještaci utvrdili da su im odnijeli razne robe i nanijeli štetu do 1370 lira. Oteta roba nabrojena je: 15 pari djemelija (vrsta postola), 5 pari žutih papuča, voska, 4 turska peškira. Bilobrku veliku pušku, više fišeka, 10 oka duhana, 4 oke sira, dvoje bisage, dva jarca. Tome treba dodati njihov trošak za nagrade da se pronađu krivci.

U kliškome arhivu nalaze se zapisnici parnica zbog otimačine zemalja, tučnjave, jedna zbog silovanja djevojke, a i jedna zbog čedomorstva. (Djevojka sakrila umoreno novorođenče u ulište). Dne 23. VII 1741. bratovština Presvetoga Sakramenta platila je jednoj ženi tri lire zato što je odnijela u nahodište u Splitu jedno nahoče koje je bilo ostavljeno iza župske crkve.

Zabilježeni su mnogi slučajevi razbojstva, ubojstva, lupeštine i osvete. Dne 27. VI 1726. popisan je čitav imutak Ivana Radića koji je počinio neki zločin i pobjegao u tursku zemlju. Providur je dao razdijeliti nepokretno imanje među Radićevu rodbinu, a pokretnine prenijeti u tvrđavu da se na javnoj dražbi prodadu, ali kako se nitko nije usudio kupiti ih, to su bile prodane za neznatnu cijenu mesarima.

Iz Hercegovine se doselio u Klis godine 1717. don Stjepan Rešić i sagradio kuću u varošu. S njim su došla i dva brata sa svojim obiteljima. Kćerka jednoga mu brata pokrala je stricu srebrna puceta i potvorila s te krađe maloga Petra, dječaka od 13 godina koji je bio sin drugoga brata don Stipanova. Mali je dokazao nevinost i kako je Matija prodala srebrna puceta u Solinu, našto mu se ona zaprijetila da će ga ubiti. Dok je Petar jednoga dana pasao pod tvrđavom dva don Stipanova konja i zaspao, došuljala se Matija i zadavila ga vezavši mu rubac oko vrata i potom udarala ga kamenjem. Poslije toga utekla je u Sinj i otada zameo joj se trag. To je bilo 1726. godine. Na nju je udarena ucjena od 1200 lira.

Osobito bi se poglavlje moglo napisati o starome običaju vražde, tj. ucjene za prolitu krv. U svim zakonima i statutima kod nas nalazi se pravnih ustanova o tome običaju. Kako su u Klisu bile česte tučnjave, pa i umorstva, tako se nalazi u kliškome arhivu i nekoliko slučajeva vražde, dapače sve do XIX stoljeća. Evo dokumenta o nagodbi koji je napisao župnik kliškoga varoša don Ivan Culap:

»Slava Gospodinu Bogu i slavnoj Blaženoj Divici Mariji, Amen! Ja Mara udova pok. Jure Balića za ljubav mojega Gospodina Isusa Krista opraštam ubojici koji je ubio moga sina Šimuna koji je poginuo od ruke Antuna, sina Ivana Bralića. Zbog toga ubojstva ostala sam s djecom vrlo male dobi. (Pogodismo se) da taj Ivan sagradi na svoj trošak kuću od šest lakata i da mora platiti pet pjevanih misa za dušu pokojnoga Šimuna, kroz dvije ove godine, a ostale kroz tri iduće godine. Ima dati malome Luki jednu kvartu raži i jedno odijelo idućeg ljeta. I dajem istome Ivanu mir pod uvjetom da ima u svakoj potrebi pomoći naprijed spomenuto dijete, dok ne poodraste.

Na ovu pogodbu pristao je rečeni Ivan sa svojom obitelji obećavajući da će je sa svim srcem ispuniti.

Ja Mara, kako rekoh, opraštam u svemu i po svemu sa zakletvom svih mojih rođaka pred potpisanim svjedocima i za veću sigurnost

ne znajući pisati činim križ. — Ja Jaka, žena pok. Šimuna, opraštam i činim križ.

Ja Vida, sestra pok. Šimuna opraštam i činim križ.

Mir je sklopljen u kući spomenute Mare 10. XII 1789.

Svjedoci: Harambaša Ante Perišić, Alfir Mijo Rogošić.

Ovaj sam tekst kao jasniji preveo s talijanskoga.

Iste godine bila je vražda u plemenu Balića u Dugopolju dne 30. XI, o čemu je ovako hrvatski zapisano:

Dobri ljudi sude da Martin Bošnjak ima dati tri cekina za dušu Mate Balića kojega je Martin ubio. Za tri godine, svake godine ima dati po jedan cekin na ruke Grge Sakana, brata pok. Mate i Cviti ženi pokojnikovoj 2). Sinu pok. Mate Stipanu ima kupiti jednu ječermu vrijednu jedan cekin ili im dati toliko novca. 3) Martin Bošnjak ima davati Cviti, udovi Mate Balića, i Ivanu, mlađemu sinu za šesnaest godina svake godine po šest groša. Ako bi Martin kroz to vrijeme umro, ne traži se ništa. Tako isto i ako bi Cvita umrla ili udala se. Pogodbu je pisao Harambaša Ilija Bilandžić. Ja sam donio samo sadržaj pogodbe.

Pismo župnika Mije Radana o jednoj pogodbi:

U Dugopolju 21. maja 1793.

Ovo činimo, nek se zna gdi bude prineseno svakoj pravdi principovoj a to budući bančeni Mijo i Ivan, braća Čevarnići, sinovi pok. Jure, kako izgovara ista banda, dok ne prosti rodbina Oršule, ćeri pok. Ilije Rogušića, žene Jadre Čevarnića biše isti bančeni. I tako želeć isti siromasi smiriti se sa svojim kraljem (!) upitaše mir u iste matere, braće i sestara pokojne Oršule, i isti pustiše mir i učiniše pismo s pogodbom prid svidocima, a to da ima Mijo i Ivan dati materi, braći i sestri dva cekina odma, a kad se svarši intrada (ljetina) dva cekina, a unaprida za dvi godine po tri taliira i troje mise za tri godine, svake godine po trideset. A u kancelariji neka smiruju s principom, kako znadu.

Ovomu juštamentu svidoci arambaša Ante Perišić i Gargo Balić, ja isti doli potpisani.

Pisa ja don Mijo Radan, kurat, u viru.

Dva dana potom tj 23. V 1793. registrirana je ta pogodba u providurovoj kancelariji, a učinjena je posredovanjem zajedničkih prijatelja, i stranke su se obvezale da će je držati, svojim imanjem.

Vražda je bilo i zbog rana i bez smrti.

Župnik kliški don Ivan Dražić pisao je 28. X 1736. »pogodbu od mira« između Šimuna Rizvana i njegova sinovca Mije, za ranu koju je zadao Šimun svome sinovcu Miji. Šimun obliga se da će platiti Miji njegovu dangubu i arče i da će platiti za ranu likara koji je ličio Miju. I još se obliga isti Šimun da će platiti sve spize od kančelarije za istu pravdu. I mi zgor pisani bih (!) smo molieni i zvani od istoga Mije i Šimuna da (ih) pogodimo i mi pogodismo po našoj duši, kako ozgor. I potpisujemo se Don Ivan Dražić, serdar Grgo

Perković, madjor od grada imenom Saražanin (Antonio Sarasini sargente maggiore (— Don Pavao Bralić potpisao je serdara jer nije znao pisati).

Tučnjave i otimačine bile su na dnevnom redu, pa su se ogriješili o javni poredak i oni koji bi ga morali čuvati.

Dne 7. rujna 1712. na tradicionalnom solinskom sajmu koji se spominje već 1325. dogodio se slučaj o kojemu je kliški harambaša Ilija Džakulić izvijestio providura A. Dona ovako: Danas nalazeći se u Solinu kamo sam pošao Gospi na zavjet, čuo sam da je ranjen neki naš varošanin, pa sam pošao da vidim i da zapriječim zlo, koje se moglo dogoditi. Našao sam Ivana Vrgoča iz ovoga varoša. Bio je ranjen malim mačem (stocco) na desnoj strani prsiju. Ranio ga je zastavnik (alfiere) Josip koji stanuje u Splitu. To se dogodilo kod Velike mlinice u Solinu. Toliko saopćujem pravdi po svojoj dužnosti. — Istoga dana kančelir Josip Zattabelle pohodio je Ivana Vrgoča i našao ga gdje leži na zemlji na malo slame, a na slami gunj. On je jecao. Upitan odgovorio je da je bio ranjen od alfiera, koji stanuje u Splitu i kojemu ne zna ime. I Vrgoč je bio na zavjetu i pošavši kući kod Velike mlinice – »susreo sam se s rečenim alfirom i ne znajući da se on prije svađao s Jurom Dadićem i da je htio na nj pucati iz pištole, rekoh mu da ne smije tući naše Klišane. Natome počeo grditi i uperi pištolu na mene, ali mu je zatajila, onda je trgnuo palož i probo me na desnoj strani prsiju i odmah je pobjegao. Ja sam potrčao za njim i on je pao na zemlju, a ja sam ga dostigao i mogao sam ga ubiti da sam htio, ali on je vikao da mu poštedim život radi Boga, i nisam mu ništa učinio. Upitan, je li bio s njim u neprijateljstvu, odgovori: »Nisam imao s njim nigda ništa, ali on je učinio i druge lopovštine (baronate)«.

I iz obične šale znala se poroditi tučnjava. Godine 1726. Juraj Bralić plešući na gumnu Šimuna Džakulića tobože u šali turnuo je nekoga Boića, i taj je pao na put kojim se ide k crkvi i groblju sv. Kate. Tada je Mijo Filipović reč. Petak potrčao za Bralićem koji je pobjegao, i dostigavši ga kod vode »Svetih Triju kralja« ispljuskao ga. Nato je nadošavši drugi Bralić, plemenjak prvoga, kamenom ranio Petakovića, pa eto i brata Petakovićeva te i on rani Bralića. – Na sudu su svi bili osuđeni da plate troškove, samo je Mijo Petaković morao raditi dva dana na javnim radovima. Istoga Miju Petakovića ranio je Tomažin Zecca u lice 18. VII 1727. i onda ponovno susretavši ga u noći ranio ga je u pleća. Zecca je otjeran 15 milja dalje od granice u progonstvo.

Ratnička ćud Dugopoljaca koji su također potpadali pod Klis ispoljavala se i ni za kakav razlog. Tako je 16. XI 1798. nastradao Ivan Balić jer nije htio prodati vina, kad ga je iz Poljica dogonio za svoju kuću, Grgi Bosančiću koji je sam stao uzimati iz mješine, pa kad se Balić opro, Bosančić ga je teško ranio po glavi.

Da se zapriječe te pojave, vlast je oštro i svečano proglašavala osude krivaca uz tambur i zvonjenje zvona. Osuda se čitala u providurovoj kancelariji u prisustvu velikog broja ljudi i oficira.

LUPEŠTINE I OTIMAČINE

Osim svađa i tučnjava bile su česte i lupeštine i otimačine. I samome harambaši Juri Listešu usudili su se Matij Zuković i Grgo Čaletić ukrasti dvije ovce i kravu. Ovce su zajedno pojeli, a kravu prodao je Zuković u Splitu za dva i po reala nekome Skoljanu u Velom varošu kazavši mu da je ukradena, a Skoljan priznao da mu je bio spreman dati za kravu 8 reala. Matij Zuković bio je osuđen na galiju.

Dugopoljci su se znali zaletjeti i u Poljica, gdje su knezu-katunaru Marjanoviću pokrali kuću kako se vidi iz pisma velikog kneza Marka Barića providuru kliškom od 25. siječnja 1743.

U jednome nedatiranom spisu između 1789—1791. stoji, da je Marku Riboliju pokraden dućan u kliškome varošu. Posumnjao je na Božu Bašića iz komšiluka Koštaka. Sud je poslao u kuću Bašićevu pandure koji su odnijeli novu škrletnu ječermu sa srebrnim pucetima, pa Bašić traži od suda da mu Riboli vrati ječermu.

Ti su Riboli bili siloviti ljudi. Tako je Duje Riboli oduzeo konja Petru Jelaviću iz Muća kad se vraćao iz Splita, a Jelavić je toga konja kupio za gotov novac od svoga brata Jure Jelavića. Sinjsko mjesno starješinstvo (superiorità locale) traži 1. II 1798. da Riboli vrati konja Jelaviću.

Providur kliški 18. srpnja 1795. naređuje Marku Osmodlaki pok. Grge, da mora preuzeti službu harambaše pandura, da bi se dokinuli nasrtaji zločinaca, koji nekažnjeno dolaze u varoš i kotar kliški. Zato neka panduri dan i noć patroliraju po putovima. Osmodlaka je nato predložio da se uzme u službu 14 pandura i jedan alfier.

Kaštelanski guvernatur traži 3. XI 1797. da se Frani Livakoviću vrate novci koje je dao za konja Pavlu Perkoviću, a konj je bio ukraden u Kninu.

Za austrijske uprave u noći pred 1. X 1798. pokradena je kuća Antice, udove Bože Bašića u Koštaku, dok je ona noćila u drugoj svojoj kući u kliškom varošu. Po nabrojenoj robi vidi se da je udovica bila bogata. Sumnja je pala na nečestite ljude koji često preko Koštaka prolaze i koji su joj pokrali smokve pred dva mjeseca dok su se sušile pred kućom.

Dapače i sami organi vlasti vrše nasilja i otimačine. Dne 28. VII 1794. sedamdesetogodišnji starac Ante Ožić rečeni Vrbat iz Rupotine pod Klisom tuži se providuru da dok je bio pozvan na kosidbu

državnog sijena u Konjskome i poslao svoju kćer Luciju na taj posao nije mogao očekivati da će mu se kao poslušnom podaniku dogoditi ono što se dogodilo. Filip P., harambaša pandura došao je i odnio mu najbolju ovcu oglušivši se na molbe rečenoga starca i njegova stogodišnjega oca koji su mu nudili šest lira i jedan sir da im ostavi ovcu, dapače ju je pred njihovim očima zaklao. Jednako se potužio Marko Bubić iz Bandalove Kose na toga harambašu i njegove pandure da su došli i tražili da im se pripremi večera dok je on bio na državnom poslu. Tražili su janje i kad im se nudilo 5 lira, nisu htjeli primiti, već su zaklali janje. Bubić je molio da se to dojavi gospodinu kolonelu sopraintendentu Matutinoviću.

Za mletačke vlade bila je tolika nesigurnost da su nasilnici otimali slabijemu i nekretnine. Vlast je zaista nastupala prijetećim riječima i strogim odredbama, ali je pitanje, jesu li se te odredbe izvršavale.

Doroteja, udova pok. Petra Delića, tuži se da joj je sin oteo zemlje i hranu iz kuće, jednoga vola, četiri kvarte ječma i dr. Providur je odredio 22. XII 1691. da sin mora materi sve to vratiti kroz tri dana.

Generalni providur Molin dao je mnoge zemlje u Vučipolju obiteljima koje su prešle na mletački teritorij. To su bile 24 obitelji Čelana u Dugopolju, no te su zemlje uzurpirali Jure Caktaš i njegova braća. Najposlije šalje kliški providur 26. II 1691. Vučkoviću i Perkoviću odredbu providura Trevisana da je oglase a njom se naređuje Caktašu da vrati one zemlje pod prijetnjom kazne od 50 dukata.

U isto vrijeme oteo je Jakov Bono Lovri Kosoviću vrt koji je Kosović dobio od vlasti pod kliškom tvrđavom na megdanu.

Dne 13. V 1726. traži Andrija Vističić pok. Ante dio očinstva i dohotke za 20 godina koje je njemu i njegovim dvjema sestrama oteo njihov stric Mate dok su bili nedorasli. Dne 24. II 1722. traži Matej Glavina da mu Stjepan i Antun Mijić i Jelena Breuljeva vrate zemlje koje su od principa bile darovane kući Zoljević reč. Glavina.

Kod tolikih otimačina jedva je vrijedno spominjati kako je Marko Debeljak preorao tuđu njivu i premjestio međašno kamenje ili kako je u Konjskom neki Čulić oteo bunar Josipu Deliću, a 1708. Jakov Vuković vrt nekom Bućanu. Čudno je zaista kad nalazimo kako djeca progone svoje roditelje. Tako je 17. XI 1693. Vid Lučić iz Kliškog varoša tužio svoga sina providuru da ga je pred više dana izbacio iz kuće koju je sam Vid sagradio, pa nema kamo da se skloni. Providur je naredio da se sin Vidov Matija skupa sa ženom i djecom ima ukloniti iz kuće i ne smije ništa sa sobom uzeti. Pošto zaključa kućna vrata, mora ključ donijeti u providurovu kancelariju. Prijeti mu ovim kaznama: galija, progonstvo i drugo po volji providurovoj. Po popisu otete robe vidi se da je Vid bio imućan seljak. Do četiri dana nagodili su se otac i sin i razdijelili imanje. Nije ni Vid bio čestit, jer je denuncirao svoga sina da mu se u kući skriva turska robinja Mirima, o kojoj je već bilo govora.

Džakulić Stana ud. pok. Petra Petakovića nije tako nesretna jer ona 1733. dariva svome sinu Filipu jednu zemlju zato što je dobro uzdržava.

EKONOMSKE PRILIKE

Poslije ovih podataka o društveno-moralnom stanju u Klisu nakon odlaska Turaka da vidimo kakvo je bilo ekonomsko stanje.

To ćemo stanje upoznati po mnogim inventarima, u kojima je popisana svaka sitnica domaćinstva. Najstariji je inventar Vida Lučića već spomenutoga u parnici sa sinom Matijom (17. XI 1693.).

U jednoj velikoj škrinji od jelovine nalazila su se:

jedna haljina od crvene čohe s osam srebrnih puceta, 2 košulje, ječerma optočena srmom, par demija (postola), pregača, još jedna ječerma, bošča (ženski rubac za glavu), crvene čarape, sedam ručnika, tri ženske košulje po turskome običaju, još jedna obična košulja, par dimlija, slamnica, gunj i ponjava, komad crvenog platna, jedna ženska haljina obrubljena po tursku, jedna vunena košulja po morlačku, tri kamiša, zelen kožuh, tri lisičje kože, tri bakrena tanjura, dva gunja i pokrivač za konja, tri goveđe kože, 40 kozjih koža, vreća boba, kvarta raži, vaga velika i mala, bakrenjača (veliki lonac), jedna mjedenjača, puška mala i dvije velike, jedna sablja. — Već po tome popisu vidi se da nisu davno otišli Turci s Klisa jer se još nose haljine po njihovu običaju, a i puške su potreban kućni rekvizit.

Neki je Radić bio još bogatiji. Serdar Grgo Perković i župnik Ivan Dražić sastaviše popis njegova imanja 22. VII 1726. Imao je tri kamene kuće pokrite slamom i krušnu peć, što je u ono doba bila velika rijetkost na selu. Našlo se u kući 48 kvarata ječma (1 kvarat — 60 kg, dakle 2880 kg), 5 kvarata sijerka, 6 kvarata pšenice, nešto ozimice, dvoje bisage, sedlo, 4 vinske bačve, bat, tri motike, mašklin, plug, pila, kosijer, svrdli, lopate i drugi sitni alat, tri velike i tri male puške, dvije sablje, 6 vunenih vreća, 7 torba, vunenina, 4 gunja, 2 bakrenjače, tava, ožeg, 2 lončića, 20 drvenih žlica, stap za sir, burača, svijeća, dvije sinije (niski turski stolovi), 2 stočića, tri oke sira, maslaca, kokoši, pijevac, pilići, gargaše za vunu, grabulje za vunu, gvozdeni kabao, 28 kozlića i janjadi, krava, sukna i šest komada zemlje.

Kako je već spomenuto, Radić je pobjegao u Tursku zbog nekoga zločina, i providur je razdijelio njegov imutak među rodbinu.

Interesantan je inventar ostavštine Andrije Vističića dne 14. X 1727. Imao je hambar nov i u njemu 4 kvarte prosa i 15 kvarata ječma. U jednoj škrinji lanena košulja, 7 klubaka pređe vunene, šarena pregača, nov vezeni rubac, turska crvena kapa, čoha, opanci, vunena vreća i u njoj: jedna knjiga rukopisa dijelom na hrvatskom

jeziku, knjiga s primkama notara Grisogona. Primke o isplati obitelji Vističić od 28. XII 1673. do 1713. Knjiga o isplati novca Matije Mlinarevića, naredba generalnoga providura Aloisa Moceniga o nekoj parnici. Pogodba između stranaka Bilić—Mandušić. Razne karte Mandušića i jedan prijepis darovnice generalnoga providura Moceniga iz 1672. Andriji Vističiću. Drugi spisi manje vrijedni i na hrvatskom jeziku, zatim vezani parnični spisi. U škrinji Jakovice, Andrijine udovice, nađena su 4 vezena rupca, pamučna vezena košulja sa srebrnim pucetima i srebrnim sponama, 4 vunene pregače, vreće s raznim krpama, jedna muška kapa od čohe, jedna kesica s 13,16 lira, opanci i još jedna pregača. U jednoj škrinjici Vice, sestre Andrijine, razna rubenina i jedna srebrna pozlačena spona. — U potkrovlju 11 kvarata ječma. U jednoj sobi turska modrina (suknja), košulja, sadak, dva nova gunja i jedan stari, jedna dolama zelena, jedna ječerma, dva crvena pasa, bijele dimlije, bijela lanena košulja pamučna, dvije muške košulje kratke do pojasa, jedan kaputić, ječerma muška, vreće, plug, velike motike, mašklinić, tri ostana, čavli, boce, pladanj, bačvice, 12 pari gargaša za vunu, jedne gargaše za lan, gradele (roštilji), ražanj, osrednje ogledalo, peka, načve, gvozdena svijeća, komoštre, nešto ozimice, dva glinena lončića, 4 stola od hrastovine, 40 hrastovih kolaca, dva vola, magarčić, jedno magare, janje. Osim toga bit će da je bilo oko 25 kvarata žita.

Vističić je dakle bio za primorske pojmove bogat seljak i njegova je kuća bila puna svega. Bio je dapače i pismen. Opaža se kod njega i njegovih ukućana još turski način odijevanja.

Jedan hrvatski bosančicom poljičkom pisani inventar treba donijeti kao primjer pismenosti i naziva robe i odjeće.

Frane i Ivan Škergić pok. Ilije iz Klisa traže da se ostavština njihova oca oduzme od njihova strica i po inventaru preda župniku da njome upravlja. — Stric Šimun Škergić predaje im imovinu i oprašta im sav trošak, koji je imao uzdržavajući ih godinu dana. Inventar je na kraju oštećen, a sačuvani dio glasi:

1. Škrinja s ključem i s bravom
2. u škrinji mač s crvenim koricama (tokom).
3. Sablja opravljena u žuti latun (pleh), dobra.
4. Dvi male puške od municijuna.
5. Puška velika urdinarija (obična) soldatiska.
6. Višeci stari prazni sa svojim porta (tašom) = (patrontaš, fišeklije)
7. Kape velike skrletne od dva pervaža (tj. Zavrtnjače dva puta zavrnute).
8. Dolama od sojatina (skrleta) sa svojih devet puceta (srebrni.) (U talijanskom prijevodu stoji: s devet puceta pozlaćenih od kositra na rukavima).

9. Kamižola (košulja) modra od matolike na po... jonoj pošatani srebrni i šesnaest spona srebrenih.
10. Benevreci (uske čakšire) modri bortulaci se sponami mideni.
11. Kamižola modra mezlana (poluvunena)
12. Pas od svile carljeni star inčirko (oko) 4 lakta
13. Matolike modre neskrojene
14. Škaldalet (grijalo za krevet) od mida s lučirnom gvozdenom i četiri piruna gvozdena i sič (kabao) od kositra od vode blagoslovene.
15. Kandelir od latuna.
16. Osam rašak predje, partene, tanke.
17. Tavajol (ručnik) star.
18. ..... crljena stara.
19. Pet aršina sukna bila, nova.
20. Skijavina (gunj) star i biljac star, za ništa oboje.
21. Tavaleta i pet dasaka od poratlje, staro (stol i pet podnosa).
22. Stanj (ada) midena i dva zaklopca gvozdena.
23. Dvoje komoštre i ražanj, sve gvozdeno. Tave, velika i mala, obe gvozdene.
24. Nož? (srebrn i raketaža (strugalo za sir), gradele (roštilj) okrugle, sve gvozdeno.
25. Dvi zdile i dva pladnja i provislo gvozdeno.
26. Naćve i sito gusto i zaklopac od naćav.
27. Libar život od svetih
28. Nikoliko karat pisani' ne znam od šta, brojem 12.
29. Rečevuda Kararina (priznanica, što mu je dužan Karara od plaće).
30. Pinezi gotovi: cekin jedan i munita (sitniš) L. 30.
31. Čizme jedne stare.
32. Konop star, čime se veže roba.

Andjelija žena pok. Ilije prid svim višepisanim reče da ona već ne pritendi (ne traži) drugo ni od koga ništa i pita u svih proštenja toliko... I svi, njiova dica i svi rekoše da je tako. Uz ovaj original postoji i talijanski prijevod, ali nepotpun i nevjeran.

Ti inventari pokazuju kakve su bile potrebe, život, pokućstvo i kućne prilike kliških stanovnika, imućnijih i siromašnijih. Postoji i jedan inventar ostavštine Marina Bettolinija, koji pokazuje, da je taj bio građanin i bogat posjednik, jer njegova velika kuća s više prostorija odvaja se od ostalih kliških kuća. On ima slika, stolica »riječkih« s naslonom, stolica, stolova i škrinja od orahovine, srebrnog stolnog pribora, zlatni lanac, ponjave na krevetu, dušeke, grijala za krevet, boce umotane u slamu, tanjure, jedno postolje od

majolike, pokal, kotlenku, tezulju, vjedra od bakra, muljaču za srdele, bačve za vino i rakiju, tezulje i utege, kolovrat. Imao je dapače i pokretni klozet (komodin). Taj je Bettolini bio splitski građanin naseljen u odličnijem dijelu Klisa, na Megdanu.

Po inventarima i po diobama imanja dade se stvoriti slika seljačkog života koji je zaista siromašan, ali ponekada i gizdav. Među raznom založenom ili sekvestriranom robom kod vlasti i privatnika nalaze se haljine od crvene čohe, neke sa srebrnim pucetima, neke sa srebrnim kolutima, benevreke sa po dvadeset srebrnih spona. Seljaci imaju po više pušaka malih i velikih, nose fišeklije, crvene velike kape zavrtnjače, ženske imaju suknene sadake, vezene marame, srebrne spone.

Godine 1728. donosi Jerolima Riboli na dražbu predmete koje je kod nje založio Matij Zuban za 16 lira: jednu maramu, dva srebrna prstena jedan pozlaćen s kamenom u njemu, a jedan bez kamena.

Luka Osmodlaka donosi na dražbu 12 srebrnih puceta 26. XI 1728.

Kurtović Mijo daje u zalog: prsten, pušku, srebrna puceta, srebrne ploče, ženski sadak od turske čohe, ječermu od škrleta s turskom podstavom i 15 srebrnih puceta, čizme s ostrugama plavu kratku po morlačkom načinu.

Neki seljaci imaju »Živote svetaca«, valjda su to knjige iz ostavštine kojega glagoljaša iz njihova roda.

U Klisu ne nalazimo, začudo, velikih obitelji ni zadruga. Braća se dijele, čim se požene, a i sinovi ostavljaju roditelje. Na primjer pravnoga poimanja o imovini i pravu baštinstva donosim nekoliko obrazaca dioba baštine i drugoga imanja. Ti dokumenti o diobi većinom su pisani hrvatski bosančicom i pisali su ih župnici, a dijele ih »dobri ljudi« odabrani od stranaka samih ili po sporazumu s providurom, što se ističe u spisima, da je dioba izvršena »po kompromešu gospodina providura«.

1733. jenara 20.

Neka se znade kako otijući razdiliti se Nikola Radić s svojimi sinovci pok. Periše, i nađoše poštovane dobre ljude, da ji razdile i poštovani Šimun Škergo i poštovani Toma Diveničić, poštovani serdar. Ovi poštovani dobri ljudi čujući od obe strane razloge njiove i promislivši po svojoj duši, koliko mogoše bolje i pravije i odlučiše ovako: Parvu stvar odsudiše Kati staroj dajemo Perišini, 'šesti vriti zemlje, a ostala zemlja na livelu sve na pô, a što je novoga akvišta (stečevine) i karčevine, sve na čeljad. Zemlja Rablaninova na tri dila. Ako Ive dođe da mu dadu između sebe četvartu iste zemlje. — Od vinograda staroga u Kopilici, dok je živa Kata, njoj dajemo onu staru ispod stožišta sredinu. — Oružje i oruđe težačko što je bilo za Periše na pô a što je stečeno posli, na muške glave. Ako što zapane zemlje Nikoline posađeno sinovcem, neka mu ili dadu četvartu ili neka mu dadu toliko prostije zemlje. — Stare kuće pô, a šta su oni

ogradili, neka dile, kako su i gradili je. – 'Ranu od svake varste na zube. Vino težakom po barilo, a ostalo na čeljad. Živinu sitno na pô, budući da su dica Nikolina pasla, a oni su za nji poslovali i druge posle. — Od goved Nikoli junad, a Kati kravu, a ostalo na troje, zašto su goveda njiovi 'stari'. Sudi što je bilo za Periše na pô, a što su posli stekli na troje. 'Aljine sitne i kôv, što je za Periše na po, pokle idje starina napô. — U kući, u kojoj stoje, neka dadu Kati koji dio, što je pravo za njezina života. Vinograde što su nasadili posli Periše neka dile na troje.

Ova samo idealna dioba slika je baštinskoga kliškog prava. Pisana je bez interpunkcija, koje sam ja postavio po smislu.

Seljaci su imali dvije vrste zemalja: baštinske i kolonske (koje su obrađivali za gospodara). U diobi braće Petaka to se dobro razlikuje. Spis je napisan hrvatskom latinicom, ali talijanskom grafijom.

— Na 13. novembra 1788. u Klisu.

Neka se znade, kako se pogodiše braća Petaci, Ante, Nikola, pok. Stipana sinovi. – Prva stvar pogodiše se među se svojom dobrom voljom kroz vinograde. — Uze Ante vinograd niže Kamenica na svojoj zemlji vlastitoj (Ne zvuči li to kao ono na stečcima: Zde ležit na svojoj vlastitoj — napomena moja) — Drugi komad vinograda u Pištetu na zemlji sig. (signor – gospodina) Marka Riboli, treći paračik (mjera za zemlju) na zemlji Ivana Bobana zvan Gornji dolac, četvrti paračik na zemlji Peića pod vinogradom Marka Đornova, peti paračik pod Gašperovom kućom na zemlji sig. Stipe Riboli, šesti paračik polovina njiva (njihova) vlastitoga vinograda i zemlja pod kućom Jure Bubića zvana Pod svetom Katom da imadu dva brata podiliti na pô. Zatim se određuje što od toga komu pripada i onda nastavlja:

Sudimo da se ostale zemlje koje su od njiova razloga (vlasnosti) imadu podiliti napô. Zemlje, koje su tuđe u zalozi imadu se sijati na polak, a kada se iskupe, neka podile jaspre napô. – Sudimo da sve kuće, obore, zidine, vartle imadu podiliti napolak. — Sudimo da žito što od svakoga razloga, što bude na zemljama tuđim i njiovim imadu ove godine, napolak neka podile. — Sudimo da sve vino imadu podiliti na po. — Sudimo da sve oružje, oruđe, pokujstvo imadu podiliti napolak. — Sudimo da jaspri, ako imaju štokodi od kuće pri komu, imadu podiliti napolak.

Sudimo da Ante uzme jedno govedo, a ostala goveda i paripe i vola neka podile napolak. — Sudimo da sva roba pok Stane, njiove sestre, što se naodi, imadu podiliti napô. — Sudimo da svaku stvar koju znadu ona dva brata po duši da su njihove žene donile u kuću imadu im platiti iz komune (zajednice). Kako se iz ovoga vidi Petaci imali su dosta zemlje, koju su oni kao koloni obrađivali.

Zanimljivo je u diobi 29. VII 1792. u Dugopolju, kako se raspolaže sa sestrinskom imovinom. »Ako bi koja sestra pomanjkala (umrla), neka zapne nje dija među ona tri brata. Od životinja nađosmo da dadu materi 02 (20), od ostaloga svakomu bratu po dvadeset, dvoje je životinje jedno za travarinu, a drugo za redovinu kuratu«

Za odnos između kolona i gospodara zemljišta poučan je slučaj poznatoga splitskoga kolonela Jurja Matutinovića koji je bio serdar splitski i sopra-intendente kliški, pa je poginuo u Splitu za pada Venecije 1797. Kao viši činovnik imao je pravo i na veće posjede, pa kad je Antun Maganić rečeni Kalbur umro bez muških potomaka, dobio je po Grimanijevu zakonu iz godine 1756. Matutinović njegove zemlje u Klisu i preuzevši ih pozvao na odgovornost one kolone koji su na tim zemljama posadili loze ne upitavši njega. To su bili Šimun Bubić, Grgo i Ante Jaman. Jednako odgovarao je i Marko Miovilović što je pobrao grožđe u prvoj berbi bez znanja gospodareva. Svi su morali platiti otštetu, a Miovilović je bio otjeran sa zemlje, ali uz oštetu za poboljšice, koje je izvršio na zemlji.

Teži je teret bio težacima na Konjskomu koje je pripadalo kliškomu teritoriju. Obitelj Tartaglia, negda Jakovljević, dobila je u feud selo Konjsko. To je selo u staro doba dao kralj Zvonimir splitskom nadbiskupu Lovrincu, pa je za turskoga vladanja u njemu sjedio dizdar, a posljednjega dizdara ubio je jedan Tartaglia i 1686. generalni providur Petar Valier i Danijel Dolfin darovali su Konjsko obitelji Tartaglia zbog njezinih zasluga u ratu.

Kliški providur 3. VII 1744. naređuje seljacima Konjskoga da ne smiju bez dopuštenja kapetana Petra Tartaglie dizati ljetinu sa zemlje da ne bi prevarili gospodara, već kad požanju žito, moraju ga donijeti na gospodarevo gumno i tu ga vrći. Seljaci se nisu htjeli pokoriti toj naredbi, i Jeronim Kambi javlja iz Konjskoga kliškomu providuru da seljaci protestiraju protiv njegove odredbe. Konjskari su otišli u planine i odveli sa sobom konje i ponijeli orudje da se ne može vrći žito. Kod kuće su ostale samo žene i djeca. Vođe bune bili su Matij Vuković i Marko Brkljača. Nato je kliški providur Venier naredio da se uzmu konji iz drugih sela i da se izvrši posao. Kambi (Cambi) je odgovorio Venieru da je kušao nagovoriti odbjegle seljake da se pokore ali su se oni smijali njegovim riječima, pa je on uzeo 152 konja iz drugih sela i odveo žito u Klis (2. VIII 1744.). Da naplati trošak, izveo je iz Konjskoga 15 volova i predao ih na čuvanje serdaru Anti Džakuliću, a ovaj ih dao panduru Radiću, da ih pase. Odvedeno žito iznosilo je:

pšenice 30 kvarata (1800 kg), napolice, raži i pšenice 40 kvarata, (2.400 kg), ječma i pšenice pomiješano (6.000 kg) 100 kvarata, ozimice 6 kvarata (360 kg). Sav je posao izvršen na trošak seljaka, pa je general, providur Girolamo Querini naredio da se zaplijenjena goveda prodadu na dražbi te se time podmire troškovi. Goveda su prodana za 2.210 lira. Tome istome providuru Queriniju usprotivili su se seljaci Prugova, Konjskoga i Koprivna kad je naredio da se vrate uzurpirane livade i pašnjaci. Oni su dokazivali da obrađuju te zemlje preko 40 godina. Međutim, obitelj Tartaglia dukalom 16. VIII 1787. dobiva nasljednu čast sopraintendenta sa svim prerogativima i pravima, t. j. da ne ovise od kliškoga providura već samo od generalno-

ga providura u Zadru. Tako prestaje svaka vlast kliškoga providura nad zemljama i osobama konjskoga kotara i prelazi na sopraintendenta, koliko u civilnim, toliko i u kriminalnim parnicama, ali samo ograničeno do neke svote i mjere. Seljaci su bili prepušteni na milost i nemilost Tartaglie, i on je prisilio i Bezine, slobodne seljake u Prugovu da mu vrše sve poslove kao i njegovi kmetovi u Konjskomu bilo to u žetvi i vršidbi posve besplatno i da mu žito dovezu u Split k njegovoj kući, a ovo posljedne za plaću od 10 gazeta po kvarti, k tome da mu dovoze drva i rade pomoćne poslove pri gradnji. Prisiljavao ih je da po dva mjeseca dovode svoje konje u njegove ograde da tu prenoće da mu na taj način pognoje zemlje.

UPRAVA

Tako smo već zašli u upravne poslove kliškog providura. Naš povjesnik Ivan Katalinić u svojoj »Storia della Dalmazia« (Zadar 1835) piše da u ratovima između Turaka i Mlečana nije bilo kapitulacija, već su pobijeđeni napuštali sa svojom obitelji kuće i kućišta, polja i imanje, da se tu nasele pobjednici. Jedina je kapitulacija bila 1648. pod Klisom. Republika mletačka osvojivši dalmatinsko zagorje proglasila je čitav osvojeni teritorij državnim vlasništvom, hrvatski seljaci koji su lijevali krv u tim ratovima postali su prosti koloni na osvojenom zemljištu i njima nisu pripadale ni zemlja ni kuće na tome tlu. Ako su zemlje dane seljacima u posjed (investitura), onda je to bivalo s obvezom da daju desetinu plodova državi koja je za sebe zadržala pravo direktnog dominija i slobodu da raspolaže tim posjedom po svojoj volji, u slučaju da izumre muška loza onoga koji je dobio u posjed zemlje. Na tome se teritoriju nisu stvarale općine ni njihova predstavništva, već su serdari, koloneli i harambaše bili smatrani narodnim poglavicama i zavisili od predstavnika mletačke vlasti.

Glavna zadaća vlasti bila je da uzdrži bojovan duh protiv Turčina. Mletački plemići upravljali su pojedinim kotarima (distrikti) i prema važnosti teritorija bili su kvalificirani. To su bili knezovi (conti), kapitani, providuri, sopraintendenti. U Zadru je stolovao generalni providur i jedan knez, u Splitu knez i kamerlengo (rizničar), a u manjim mjestima (Knin, Sinj, Klis i Imotski) providur. U zagorskim varošima, u tvrđavama stanovali su providuri (tako i u Klisu) i primali plaću 30 cekina na mjesec uz pravo na nestalne prihode (drva, dijelovi ubijenih svinja, volova i dr.) Providur je imao uza se kančelira i seoske suce i »dobre ljude«. Kančelir nije imao određenu plaću već nestalne prihode, a birali su ih po svojoj volji providuri, no potvrđivalo ih je vijeće desetorice. Izvršilac providurovih osuda bio je providurov čauš, zvan »tamburo«, a čuvari reda bili su panduri sa svojim posebnim harambašom. Serdar bija-

še vojnička služba i čast, a kliški je imao 5 karantana plaće na dan i libricu biškota. U Klisu se nalaze svi ti funkcioneri od providura naniže. Tako već 7. X 1666. naređuje kliški providur harambaša, sucima i prvacima (giudici e primati) Vranjica i Sućurca neka spreme popis žitelja koji bi se preselili na Čiovo i drugi popis sposobnih za oružje u slučaju da Turci udare. Ti prvaci zamijenili su negdašnje seosko plemstvo koje nalazimo u predturskim vremenima u Klisu kao predstavnike naroda. U Klisu za Mlečane sve naredbe i odluke izlaze iz providurove kancelarije, bilo to u vojničkim, civilnim i sudbenim poslovima kako se lako razabira iz dosadašnjeg izlaganja. Suđenje »dobrih ljudi« vrši se po »kompromišu gospodina providura« i konačno se to suđenje kao i nagodbe između stranaka, diobe ostavštine i oporuke podnose providuru na potvrdu.

Venecija je lako dopuštala da se manje važne stvari raspravljaju na seoskim zborovima koji se zovu »vicinie«. Narodnim sucima nalazimo tragova u dokumentima kao državnoj službi. Tako 14. VI 1726. Petar Brkljačić traži lakšu službu jer je 20 godina služio kao sudac u Konjskomu i već ne može vršiti tu tešku službu. Diobe većinom vrše »ljudi odabrani od kompromeša gospodina providura.« Seoski zborovi sakupljaju se po dozvoli providurovoj i raspravljaju o seoskim potrebama i poslovima. Glasuje se pojedinačno, a aklamacija smatra se protu zakonitom. Tako je Valentin Belgrado 24. XI 1793. držao zbor u kliškom varošu pred crkvom. Uz Klišane bili su prisutni Prugovljani i Dugopoljci, skupa 400 ljudi. Raspravljalo se o popravku kuće koja je služila za zaklonište zagorcima koji su po svome poslu dolazili u Klis, dakle nešto kao u Trogiru mala loža ispred gradskih vrata na obali. Prijedlog da se za to pobrinu seljani, bio je primljen s aklamacijom, ali providur ga nije potvrdio, jer da je način glasovanja na taj način protuzakonit. Naprotiv, bratovštine su mogle zaključivati aklamacijom. Bratovština Presv. Sakramenta 22. XII 1793. izabrala je svoje funkcionere i remetu (zvonara) aklamacijom, a župnika tajnim glasovanjem. Dotadašnji župnik Ivan Milošević dobio je 42 glasa, a protiv sebe imao 58, a don Jakov Pavela, župnik Vranjica dobio je za sebe 62 glasa, a 32 protiv sebe. Zamoljen je novi župnik per acclamationem da uzme za kapelana don Juru Varivodića, dušobrižnika Slatina, mjesto don Ante Miovilovića koji se odrekao.

Iste godine dozvoljeno je sazvati »vicinie« i u njima raspravljati o svim općinskim poslovima s prikladnom slobodom glasanja, no na zboru mora biti prisutan koji od poglavica Krajine.

Na skupštini bratovštine Presv. Sakramenta 16. VI 1794. raspravljalo se da je prošlo 10 godina što su bili iznajmljeni mlinovi na Solinskoj rijeci Nikoli Milišiću i Tomi Mariniću iz Solina, a sada se natječu Mijo Dodig i Jure Dodig također iz Solina. Određeno je neka se u prvi utorak jave da se utanači pogodba, no providur nije

odobrio taj zaključak jer da se nije postupalo po zakonu. Stoga ima se objaviti dražba u tri nedjelje i ima se »banzati« – vikati i prilijepiti oglas na običnom mjestu, pa tko ponudi veću svotu ili bolje uvjete, iduća će mu skupština odobriti najam.

DESETINA

Već je rečeno da su seljaci morali davati državi desetinu od prihoda sa zemlje koje im je ona podijelila. Bez dozvole zakupnika desetine oni nisu smjeli ni žeti, ni vrći, ni prenositi žito s gumna prije nego dadu principu dio koji ga pripada. Dne 7. V 1667. zakupnik desetine svih prihoda sa zemlje (terratici), Matij Džakulić zvan Pietlić (Polastro) traži takav postupak od providura koji i udovoljava njegovoj želji. Seljaci su se negda i oprli zakupcima. Tako je Dujam Pavao Karalipeo zakupio desetinu u Sinju za 1150 reala. Kupio je desetinu od žita, meda, voska, sijena i od svakoga ploda.

Serdar Jakov Tomasović zakupio je desetinu u Dicmu, Dugopolju, Bisku, Liskama i Jasenovu za 365 reala.

Kad su se seljaci usprotivili desetini, generalni providur Dolfin 24. VI 1690. zaprijetio se da će im oduzeti zemlju i udariti globu svakomu po 300 dukata, a tu svotu ne bi moglo čitavo selo skupiti. Ta se prijetnja morala proglasiti u Klisu i u Sinju. U Klisu je bila proglašena uz bubanj pred crkvom i čitavim pukom.

Providur Josip Venier 24. VI 1735. naredio je da se imaju desetine dati zakupniku Dominiku Alberghiju koji je u Klis poslao Andriju Pude da ih pobira. Njegove subaše koji nadziru vršidbu poimence su određeni za svako selo.

Andrija Dolfin 30. svibnja 1738. određuje po svim selima u kojima ima konjaništva da se 4 ili 2 konjanika stave na službu zakupniku desetine Franchiniju, ali oficiri moraju upozoriti vojnike da ne smiju narodu praviti nikakvih neprilika osim u slučaju neposluha, neka ga prisile, da spremno i tačno dade desetinu. Ipak i sama vlast priznaje da se narodu prave neprilike. Tako je u jednom proglasu iz god. 1735. dne 15. IX rečeno da »poveri morlachi« dovode na prodaju svoje žito, pa ih na solinskome mostu dočekuju i odvode na određeno mjesto, a ne puštaju ih, da prodaju gdje bi oni htjeli prodavati.

Samo su neke obitelji oslobođene od desetine i drugih daća. Zakupniku Franchiju pokazali su Džakulići u Klisu da su po dekretu generalnoga providura Zorzi Grimanija i oni uživali takve povlastice, pa je zapovjeđeno harambaši, serdaru i čaušu da ih puste na miru. Braća Džakulići Matij i Ivan, sinovi pok. serdara Ante, dapače iznajmljuju svoje zemlje drugima. Tako su 11. IV 1739. dali u najam Ivanu Zecca pok. Gašpara oranicu od dva padovanska kampa u Konjskomu za 10 godina za 60 reala (svaki real je vrijedan 10 lira).

Kao Džakulić tako je i obitelj Breul iz Kliškoga varoša 26. VI 1740. bila oproštena od svih daća zbog zasluga u prošlom ratu.

Osobito su bili privilegirani braća Ćulapi u Dugopolju. Generalni providur Jeronim Querini 13. VI 1743. izdao je pismo kojim daje braći Ćulapima sve privilegije koje imaju vjerni Paštrovići jer se dokazalo da Marko Ćulap i njegova braća potječu od pokojnoga harambaše Bariše koji je dobrovoljno prešao pod vlast privedroga principa s mnogo obitelji i bili su obdareni oprostom od svake daće kako uživaju tu egzempciju vjerni Paštrovići.[283]

ŠUME I VODE

Seljaci su znali čuvati i štititi zajedničke šume i gajeve. Za to pitanje interesantna je molba Dugopoljaca kliškomu providuru oko 1726. godine neka izda naredbu da se ne sijeku drva niti pasu životinje bilo koje od svetkovine sv. Marka do svetkovine sv. Martina (25. IV do 11. XI) u pašnjacima Urguz, Gomile na stupih, i Lišnjevac. Ako se uhvati koja životinja u šteti, neka plati gospodar za konja, vola i kravu 8 solada po glavi; ako se uhvati ovca, neka se sadre. Nađe li se koja osoba s kosijerom, treba je kazniti globom od 25 lira. Nešto drva za kuću može se ubrati, t. j. za gorivo. Što se tiče voda zvanih Bunar Babićev, Novak, Bratimska, na njima se mogu pojiti životinje svake vrste i prati haljine i rublje, ali ako se uhvate svinje tu na vodi ili na livadama ili u žitu na polju, neka se ubiju. U molbi ističu da su tako određivali i prethodnici providurovi. U Donjem selu neka se zaštite pašnjaci Vinar, Giulia, Šutanj, Veliko brdo, Plošnjak, pa ako se tu tko uhvati da pase blago ili sječe drva da mu se oruđe zaplijeni i da bude kažnjen globom kao naprijed. Molbu je potpisao harambaša Perišić i još tri seljaka.

Interesantno je da još danas postoje u Dugopolju lokaliteti Orgus, Gomile, Novak (u Krušvaru) Bratimska, Vinar, Čulina, Šutanj i Debelo brdo. Od svih tih najinteresantniji je Orgus, a to nije drugo nego latinski Orcus (podzemlje i bog podzemlja), što je uspomena na staro rimsko, a možda i ilirsko bogoslužje u svetom gaju. Pred manje od sto godina tu je bila gusta šuma, kako su mi pripovijedali Dugopoljci da su čuli od svojih starijih. Dne 23. X 1738. dugopoljski harambaša javlja da neki seljani sijeku šumu u Vučipolju, i odmah je izdana zabrana pod prijetnjom globe od 50 lira. U istome Dugo-

[283] Paštrovići zbog svoje odanosti Mlecima dobili su posebne povlastice ugovorom koji je 17. V 1424. u ime Mlečana potpisao pomorski komandant Bembo, a u ime Paštrovića 24 pučke straješine. Plemena, koja su htjeli Mlečani obdariti, dobivali su povlastice »Kao vjerni Paštrovići«.

N. B. Citati iz Vatikanskoga Arhiva i iz Kliškoga Arhiva kao i iz knjige Pisani **La Dalmatie de 1797. à 1815. Episode des conquetes Napoleoniennes. Paris 1893.** navedeni su i označeni neposredno u tekstu.

polju zabranjeno je 29. X 1738. utjerati životinje u gajeve pod prijetnjom kazne od 25 lira, a u Konjskom su postavljeni glavari 25. III 1739. da čuvaju gajeve.

ZDRAVSTVO

U doba česte kuge i kolere, koje su se iz Sarajeva toliko po Dalmaciji širile da je ostala do dana današnjega riječ za zlo čeljade *kuga sarajevska,* Klis je bio izložen zarazi, pa je mletačka vlast budno pazila da se Klis i Split očuvaju od tog biča. Sva trgovina iz Bosne za Split prolazila je preko Bilog briga, Sinja i Klisa. Karavane su brojile po 50 do sto konja, a od jednoga mjesta do drugoga pratili su ih vojnici. Od toga je nastala riječ »pratnja« kojom su se nazivali do pred 30 godina u onom kraju ponedjeljak i četvrtak, jer su u te dane dolazile karavane na splitki pazar. Točno se kontroliralo koliko ljudi, konja i vrsta robe prolazi za Split i da li se isti broj ljudi i životinja vraća u Bosnu. Smještali su se u bazani na Klisu na Megdanu. Već 5. VI 1666. zapovijeda kliški providur pod prijetnjom smrtne kazne, zapljene dobara i dr. da svi tuđinci moraju imati od vlasti pismenu dozvolu za boravak u Klisu. Ako bi tko bez dozvole prolazio s trgovinom, moraju ga glavari Klisa ili Vranjica (Solina) zaustaviti, za što će dobiti polovinu zaplijenjene robe.

Moraju biti prijavljeni i oni koji takve primaju u svoju kuću. Ta je naredba proglašena u Klisu u varošu i bila je protumačena hrvatskim jezikom. U drugom se proglasu zabranjuje i razgovarati se s onima koji dolaze iz Turske, i to pod prijetnjom izgona, odašiljavanja na galiju, zatvora, smrti i porušenja kuće. Primaju se i tajne prijave i bogato će se nagraditi denuncijanti od zaplijenjenih dobara. Taj proglas u hrvatskom jeziku izvješen je u Klisu i u Vranjicu.

Dne 11. I 1719. određuje se da u vrijeme epidemije karavane moraju stajati daleko na Megdanu od mještana. Na Megdanu dočekivaju se karavane i prate do Splita, a na povratku ne smiju prolaziti kroz varoš već preko Rupotine gdje su vrlo rijetke kuće. Izišla je 22. IX 1795. naredba, da domaći ljudi koji dolaze u Split moraju imati svjedodžbu potpisanu od župnika s naznačenim brojem ljudi i konja. Te će se svjedodžbe pregledati na solinskome mostu.

Kad je harambaša Dugopolja javio providuru da je Nikola Macanović bez dozvole prešao u Tursku, providur je zbog javnoga zdravlja zabranio takve prekršaje pod kaznom smrti.

Dne 14. VIII 1742. pod kaznom smrti zabranjeno je da se tko miješa s turskim podanicima za vrijeme kuge. Proglas je pročitan u prisustvu vlasti, harambaše i alfira, a hrvatski prijevod poslan župnicima Prugova i Dugopolja. Do devet dana, 23. VIII, kliški providur Zane Pietro Venier pooštrio je kazne. Bez putnice nitko ne smije prijeći granicu. Tko bi pokušao, ima se zatvoriti, a tko bi silom

prešao, neka mu se puca u leđa, a bude li zarobljen, ima se bezuvjetno kazniti smrću. Jednako se ima postupati s onima koji pokušavaju prijeći stramputicama. Svi moraju prolaziti preko Megdana i nikuda drugdje. Bili su zabranjeni derneci, i to posebnim proglasom onaj u Solinu na Malu Gospu 8. IX 1743. zbog pogibelji od pošasti.

Radi zdravstvenih razloga često je bila zabranjena prodaja pokvarenoga mesa, otrova za tamanjenje pastrva (baluk) (12. VIII 1692.) pod kaznom od stotinu dukata. Providur Zorzi Cicogna (Cikonja) kušao je uvesti taksu za prolaz životinjama kroz Klis, kako se plaćala u Sinju, t. j. dvije gazete za sitni zub, a 15 gazeta za volove, ali nije uspio ostvariti svoju namjeru. Kad je zaplijenio životinje Mije Reića i Antuna Šilovića na prolazu kroz kliški teritorij jer nisu platili taksu oni su 13. XI 1735. protestirali kod generalnoga providura, a ovaj je naredio da se 102 komada blaga slobodno provedu u Split jer je u Sinju bila plaćena običajna regalija. Za očuvanje od bolesti bila je u Klisu bazana, u koju bi se zaklanjali i u kojoj bi prenoćili ljudi i životinje. Vrlo su stroge bile norme, kako se ima držati čistoća u bazanama.

U Klisu 10. XI 1742. nalaže se Pavlu Cukiću da se ima zatvoriti u bazanu na Megdanu i ostati tu jedan mjesec dana i očistiti je, pa kada dođu karavane udaljiti se u pratnji dvaju vojnika i ostati u praznoj kućici, koja se nalazi u prvome oboru tvrđave. Kada otiđu karavane istom će pomnjom poći u bazanu, pomesti smeće i u bližnjem dvorištu spaliti ga, pa i samu metlu ima spaliti. Od karavana ni pod kakvom izlikom ne smije primati kakav dar ni družiti se s Turcima pod prijetnjom smrtne kazne. Kad svrši mjesec dana, ostat će još 14 dana u karanteni. Premda je bila obećana plaća čuvaru bazane, ta se davala samo u vrijeme kužnih bolesti kad su mjere bile strože i služba teža. Inače čuvar nije imao druge nagrade u normalno doba do ono gnoja od životinja koji bi pokupio i odnio na svoju zemlju. Pa i to su mu osporavala gospoda Nimira! Toj je obitelji dao gen. providur odlukom od 20. II 1672. veliki kompleks zemlje – 80 vretena – (68.160 m²) na kojemu je posjedu vlast sagradila bazanu 13. IV 1793. Nimira protestiraju što Matij Čulap odnosi gnoj iz bazane jer da taj njima pripada.

Toga Čulapa tuži vođa turske karavane Sava Bodić da za sijeno nameće veće cijene od običajnih, da krivo mjeri i da ne će da prima turski novac. Nato 20. XII 1795. piše generalni providur u Klis, da se sijeno ima Turcima prodavati po istoj cijeni kao i domaćima, da mjere moraju biti ispravne i traži da mu se javi kako se dosada plaćalo turskim novcem, pa će on izdati shodne naredbe.

U tvrđavi kliškoj nalazila se i apoteka. Dne 14. V 1792. dr Juraj Jerčićević (Ghiercichievich), liječnik i kirurg kliške tvrđave predaje inventar Ivanu Rendiću, postavljenom novom liječniku iste tvrđave, ističući da lijekovi nisu bili mjereni jer nisu imali malih vaga! U apoteci nalazi se nekoliko vrsta masti, elekturij, aqua luminosa,

petra infernalis, terpentinovo ulje, osmij, med, razni zavoji, živini preparati, razni prašci, kamfor, ceroti, soli, purgativ Skamonea, purgativ od korena šalape, razni vitrioli, cedrovo sjemenje, sambukov (bazgov) cvijet, kamilica, makov cvijet, razno korijenje i trave.

Od bolesti ne možemo po kliškom arhivu ni za jednu znati osim groznice koja se dva puta spominje. Pokradeni Zane Benvenuti ne može doći na sud jer je »battuto da febre periodica«.

Liječnik je bio u tvrđavi, ali kad su braća Meštrovići Toma i Petar iz puške teško ranili Ivana Ribolija, pozvani su bili i liječnici iz Splita i Trogira da ga liječe, no Riboli je nakon nekoliko dana umro. Meštrovići pobjegoše iz mletačke oblasti pa ih je providur osudio »in contumaciam«, da plate udovici pokojnika troškove:

za prijenos ranjenoga Ivana od puta do kuće 2 cekina; dvjema bolničarima koji su ga njegovali 21 dan lire 263; ljudima koji su išli u Split po lijekove lire 72; ljudima poslanima u Trogir za istu svrhu lire 42; za lijekove lira 120; liječniku dr Mirkoviću iz Splita cekina 4; liječniku i kirurgu Maksimu Klaudiju Nikoliću iz Splita 16 talira; liječniku dr Anti Riboliiu 12 talira, tj. 10 cekina.

Čauš Ante Kolić 15. III 1795. izvijestio je da je osudu pročitao na običnom mjestu i dao je na znanje Pavici, majci osuđenih.

*

Opskrba Klisa hranom nije bila loša. Dovoljno se moglo dobiti kruha, razne vrste mesa, vina, ulja, pirinča, boba, tjestenine i slanih srdela. U kliškom arhivu nalazi se više naredaba o cijenama. Donijet ću samo tri cjenika da se vidi kako su se u razno vrijeme kretale cijene živežnim namirnicama. – Godine 1742. Luka Vukšić i Grga Lodić ovako su procijenili životinje: vol vrijedi 14 reala, a drugi samo 11 reala, krava 7 reala, tele 2 reala.

Cijene mesu: librica govedine 8 solada, librica kravetine 7 solada, a librica bravetine 8 solada, ovčetina i kozetina 7, bravlja džigerica 17, bravlja glava 14 solada.

Godine 1744: kruh od brašnenoga cvijeta 11,5 soldi, kruh bez mekinja 13 soldi, glava kruha 14 soldi, finiji kruh 14,5 soldi, mletačka riža jedna librica 12 soldi, grah 1 librica 5 soldi, kvartarol ulja dobre vrste lire 2,6, 4 slane srdele za 1 gazetu, 1 librica rezanaca 12 solada, 1 mjerica boba 4 solada.

Cijene 11. I 1793. kako ih je odredio providur kliški Zan Karlo Zorzi: Kruh dobro pečen težak 5,5 unaca 8 solada, fini kruh 11 unaca 8 solada, ječmeni kruh 14 unaca 8 solada, kukuružnjak 16 unaca 8 solada, dobro vino 1 kvartoč 10 solada (0,10 lira) kvartoč ulja lira 2,10, dobra vrsta govedine 1 librica 12 solada, slabija (kravetina) 11 solada, slani sir 1 librica 20 solada, kukuruzno brašno 1 librica 8 solada, bakalar 1 lib. 24 solada, pokvašeni bakalar 1 lib. 12 solada, pirinač 1 lib. 14 solada, vino kvartoč 6 solada, ulje kvartoč lire 2; ulje bistro najbolje kvartoč 30 gazeta, tj. 60 solada.

Na Klisu bilo je dućana, osobito mesarnica, dosta, a za prvi dućan jestiva kruha i vina dana je dozvola 14. VIII 1743. Nikoli Gašpiću Solinjanu. On može prodavati kruh i vino i druge namirnice domaćima i putnicima u kući kod prvih mlinova u Solinu (alli primi molini di Salona). To su današnji Gašpini mlinovi.

ODNOS KLISA I POLJICA

Klis i Poljica graniče na Mosoru pa su i za Turaka i za Mlečana imali da rješavaju razna međusobna pitanja. U kliškom arhivu nalazi se nekoliko pisama poljičkih knezova pisanih hrvatskim jezikom, a pismom poljičkom bosančicom. — Dne 8. VI 1692. Stjepan Mandušić iz Poljica izjavljuje pred kliškim providurom, da mu je don Frane Rogulić iz Biska dužan 70 reala i traži da se konfisciraju u Klisu konj i mazga koji se nalaze kod Roguljića. Roguljić je naprotiv izjavio da taj dug nije samo njegov već nekolicine Poljičana i njegov, a knez je poljički njega ovlastio da skupi dužnu svotu, a Mandušić je tražio da na sud dođe poljički knez, pa je određeno, da se konj i mazga čuvaju do dolaska kneza. Međutim je konj pao s grebena i crknuo, a na sudu su svjedoci potvrdili Roguljićev iskaz i zato on traži da se u tvrđavi zadrže Mandušić i njegov sinovac dok se naplati konj, koji je protupravno sekvestriran. Providur je zadržao Franu Mandušića, ali konačno su se pogodili da spor riješi poljički knez, i Mandušić je bio oslobođen zatvora uz kauciju.

Knez Marko Barić pisao je providuru o toj stvari ovako: — S licencijom Vašega Gospodstva kovač Mandušić sekvestra je pri tom gradu konja i mazgu gospodina don Frane Roguljića s mandatom gospodina kneza poljičkoga. Ja knez Marko Bašić, knez od Poljica ima san red od prisvijetloga gosp. gospodina arhibiskupa, da ja imam rasuditi meu kovačev i gospodinom don Vranom. I zato molim Vaše prisvitlo gospodstvo da mi licencujate reč. konja i mazgu i ne imite pušćat, a ja ću učiniti pravdu kako je zgora... is Poljic juna 10. 1692.

Knez Marko Barić od provincije Poljic, poniženi Vašega gospodstva.

Jasno je da je prvu osudu o sekvestraciji izrekao neki seoski knez, »katunar«, a veliki je knez Marko Barić poništio.

Isti je knez Barić posredovao kod kliškoga providura zbog parnice između Poljičanina Jurja Gargatića i Luke Božića iz Kliškoga varoša. Božić je otezao platiti neki dug Jurju. Knez upućuje Gargatovića providuru »ako Vam se bude viditi, da je dostojno da biste učinili, da bude namiren od onoga, što mu bude dužan, a to je libar trideset i pet.«

Knez Pavao Pavić još odlučnije nastupa:

Prisvitli i uzvišeni gospodine, gospodine!

Jemali smo plemeniti dar od privedre republike mletačke, plemenite uspomene Andrije Grittija, a to dopustivši nam činiti sud u našoj provinciji poljičkoj u zemlje i u veće stvari, kako govore naše dukale i ne uzmaknuvši nam dosada privedri princip dar zgor rečenog. Razumih jutros ovoga da se je uložija Vaš kančelir oditi po našoj provinciji prigledati kroz nike imterese o (d) zemlje koja je sađena, koja je pristolje (koja pripada) Markovića i koju mu daje zakon i pravda ovoga našega pristolja dopuštavši je u uživanje mih (!) Ani ženi Ivana Bašića za života, da je sije, a ne da stavlja drugu muku na nju. Mučno mi je virovati da ste se vih (!) pustili poslat Vašega kančelira na riči, koje su suproć Markovićem nepravedno prikazane, koji isti ne idju suproć zakonu. Gledam, da ćete se ukazati onim koji prikažuju Vam, da dođu prid nas učiniti jim mi pravdu po naši zakoni ne uvridivši nikoga koji želim primiti odgovor nazivljući Vam svako dobro od nebes.

U Poljici (h) na 18. jenara 1793 Vašega prisvitloga i uzvišenoga (gospodstva) Pava Pavić knez.

Knez Pavić, dakle, protestira što se providur preko svoga kančelira miješa u unutrašnje poslove i suđenje u njegovoj kneževini jer sve to ne tiče se njega nego poljičkog kneza.

I knez Novaković tuži se providuru na razbojnike iz kliškoga kotara koji napadaju na poljički teritorij:

Prisvitli i uzvišeni gospodine, gospodine, nazivljemo Vam od nebes zdravlje. – Prisvitli i uzvišeni gospodine, usiljuje me velik plač moji ljudi dati na znanje Vašemu gospodstvu: bio je u planini Mosor u svojoj kući (sa) svojom obitulom kod svoje životinje Ivan Peričić isela (iz sela) Sitnoga i zove provincije, i došla su tri čovika, večer aprila na 19 i ubili rečenoga Ivana i njegovu domaćicu i pali na zemlju i pokle su pali, uzeli su dva brava ispod zvon (zvonara), jednu malu pušku od cekina, jednu kabanicu od četiri groša i jedne nove gaće (hlače) i dva pasa i jedan aršin modra sukna i veće robe. Prisvitli i priuzvišeni gospodine, prikazano je u ove strane, a to je Ivan Ušetić isela Košuti, da je hovu (!) škodu učinio Mate Dugajić isela Kotlenic koji je pod Vašom mogućom oblašću, a Ivan Ušetić i njegova žena odlučili su doći ispoviditi za prvu u Vašu kančelariju. Zato šaljem rečenoga Peričića prid Vaše Prisvitlo i uzvišeno gospodstvo da bude pomilovan od Vaše moguće desnice, koliko bude miritat (zaslužiti). Na 19. maja 1744 Vašega prisvitloga i uzvišenoga gospodstva poniženi Ivan Novaković knez.

Između Poljica i kliškoga stanovništva dolazilo je do nesuglasica zbog paše, pa su to pitanje sporazumno rješavali providur i poljički knez. Po pismu kneza – katunara od Sitnoga Pavla Jeretinovića 28. XI 1743. vidi se da su na granici između Klisa i Poljica bile straže, dolazilo je i do krvi, pa i do gubitka glave, kako svjedoči list velikoga kneza Frane Gojsalića:

– Prisvitli gne, gne (gospodine) gospodaru prikloniti!

Primio sam Vaš prikloniti list 9 tekućega augusta, u kome me mnogo začudiše, gdih (!) zločudni ljudi zameću neredne smutnje i (j)ošte početak, kako mi se prikazuje, jes(t) od Vaših podloženika mojim ljudima, a moji su pako neredno učinili (j)ošte. Imaćete me, molim Vaše prisvitlo i pripoštovano gospodstvo opogovorno, da sada ne mogu dospit ovu stvar, budući sada u poslu opremljujući vojnike. Zato pokle se povratim u moju provinciju, oću odma poslat moga kančelira (!) za svaka po putu procesa izvidit od škode učinjene Luci Gabriću od ove moje provincije u imanju od goveda sedam i od ubijenja istoga Luke i od podložnika Vašim učinjene škode i poklen se izvidi, oću oznaniti svaka Vaše prisvitlo gospodstvo i ostajem sa svakom čašću ljubeći Vaše plemenite ruke
koji u Splitu na 10 augusta 1796

P(risvitloga) i uz(višeno)ga g(ospodst)va Va(še)ga umiljeni i dužni sluga
Frane Gosalić (!)

Pismo je vrlo lijepo, ali knežev je potpis pisan teškom rukom i k tomu pogrešan mjesto Gojsalić – Gosalić.

Nije prošlo ni osam dana, pa se knez Gojsalić morao ponovno tužiti kliškom proviđuru na njegove podložnike. Evo i toga pisma:

Primi(h) Vašu poklonitu pisanu (knjigu?) od 15 augusta i razumi(h) svaka Antona Gabrića budući mu zajata (odagnana) životinja, volova pet i dvi opaše (tj. mlade mlječne krave) koje je zaja (otjerao) Matij Rogošić i Jakov Ćuretić od Vaše države isela (iz sela) Dugopolja i ubili istoga Antona s tolikim ranami, kako se vidi u procesu učinjenu od moga kančelira. Zato prisvitli gospodine, gospodine gospodaru, pokloniti gospodine, želimo, da se siromajom povrati svaka uzeta stvar, strani i jednoj i drugoj, a pravda će učiniti svoje misto i razvidićemo, kako će biti svako u miru, kako Bog zapovida, kako se i uhvamo.

I s najponiznijim poklonom ostajemo ljubeći Vaše plemenite ruke i čekam odgovor. — Iz Poljica u Kostanju na 8 augusta 1796 (i t. d.)

Frane Goseljić knez

Ne obazirući se na konvencionalne fraze učtivosti onih vremena iz pisama poljičkih knezova odsijeva ozbiljna odlučnost i volja, da budu ravni mletačkom proviđuru i da brane svoja prava i imutak svojih podložnika. Listovi knezova pisani su poljičkom bosančicom. Toga hrvatskog pisma ima mnogo u kliškom arhivu i uvršteno je u arhiv skupa s talijanskim dokumentima, a uz hrvatski original nalazi se i talijanski prijevod. Sadržaj je tih dokumenata: spomenuta pisma poljičkih knezova, zapisnici o diobi imovine, razne tužbe, naredbe vlasti prevedene s talijanskoga, inventari i dr. Sve do 1800. godine upotrebljava se hrvatsko pismo, ali u XVIII stoljeću nalazi se hrvatskih dokumenata i latinskom azbukom pisanih.

Obično su župnici prevodili talijanski tekst na hrvatski jezik, ali našlo se i mletačkih činovnika i vojnika (valjda rodom iz primorskih gradova) koji su bili vješti objema jezicima. Ponekad je župnik ili harambaša pokušao pisati talijanski, ali im nije polazilo za rukom. Na talijanskom jeziku nalazimo prevedena naša imena. Tako se procjenitelj vinograda piše u hrvatskom tekstu »šjor Valerije Božičević«, koji se na talijanskom tekstu potpisuje »Io Valerio Natalis«.

KRETANJE PUČANSTVA

Po popisu od 16. I 1666. bilo je u Klisu i okolici:

	Muškarci za oružje	Starci	Mladići i djevojke	Žene
Kliški varoš	129	8	211	137
Vranjic i Solin	90	15	183	120
Kamen	44	2	52	45
Strožanac	65	2	65	42
Stobreč	22	—	23	22
	350	27	534	366

Životinja bilo je:	Krupnoga zuba	Sitnoga zuba
Kliški varoš	192	1000
Vranjic i Solin	246	314
Kamen	36	247
Strožanac	36	400
Stobreč	34	100
	544	2061

Godine 1726. župnik Grgur Karavidović predaje: Nota duša, koje se naode u Dugopolju:

ljudi za oružje usve	181
starac	34
žena udani(h)	110
udovica usve	48
divojaka usve	72
dice male muške usve	133
ženske male usve	121
	699

Dne 26. srpnja 1726. prikazao je župnik varoša don Ivan Dražić ovo:

U ime Boga 1726. lipnja 23. Broj od puka učinjen u varošu kliškomu učinjen od kurata don Ivana Dražića po naredbi prisvitloga providura Frančiška Bargadina (mj. Bragadina)

U ovom varošu ima:

za oružje	148
staraca	31
žena udani(h)	120
udovica	39
starica	56
divojak	67
dice muških i ženskih	220
	681

Fra Andrija Britvić, župnik Prugova, poslao je na talijanskom popis 28. VII 1726.:

ljudi za oružje	33
staraca	1
žena	32
starica	1
djece	28
	95

KLIS POSLIJE PADA MLETAKA

U sukobu Napoleona s Austrijom Mleci su htjeli ostati neutralni misleći da će se tako najlakše spasiti, ali se je dogodilo protivno, oni su postali sitniš kojim su Napoleon i Austrija namirili svoje račune. Tajnim ugovorom u Leobenu 12. IV 1797. prepustio je Napoleon uz ostalo i obalu od Kvarnera do Boke Kotorske da ih zauzme Austrija poslije konačno sklopljena mira u Campo Formiju 17. X 1797., ali je austrijski general Rukavina već 5. VII 1797. prispio u Zadar i odatle redom zauzimao dalmatinske gradove. Pukovnik Kazimir uz ostale gradove uzeo je Klis. Svi su gradovi s veseljem primili austrijsku vojsku sjećajući se svojih stoljetnih veza s ugarsko-hrvatskim kraljevima. U Splitu je Julije Bajamonti držao vatren govor ističući te veze (14. X 1797). Ako je za ikoga vrijedila ta povijesna činjenica to je osobito vrijedila za Klis koji je negda bio glavna hrvatska tvrđava na moru.

Prije nego je prispjela austrijska vojska u Dalmaciju, po njoj su buknuli neredi, za kojih su stradali pristaše francuske revolucije i njenih načela. U Splitu je pao junački braneći se od varošana Antun Matutinović, kolonel Splita, serdar i sopraintendente Klisa. Po kasnijim odredbama vlasti možemo vidjeti da je nemira bilo i u Klisu. Dne 14. IX 1797. iz Splita je naređeno kliškome providuru Nikoli Barozziju neka nastoji da se Zani Benvenutiju vrate pokradene stvari za bune 13. VI 1797. a to se zbilo dva dana prije smrti Matutinovićeve (15. VI 1797). Jedna je Solinka posvjedočila da je vidjela na glavi Tome Perkovića trouglasti šešir (a tre venti) i da je bio ukraden 15. VI.

Dne 12. I 1799. javljaju austrijske vlasti iz Klisa da je jedan buntovni Klišanin na skupštini bratovštine Presv. Sakramenta lupao nogama i vikao: »Na prvi glas kakve smutnje u vladi doći će vlast u naše ruke, i četiri će osobe u Klisu iskusiti sudbinu kolonela Matutinovića.« Dalje javlja kliški sud onome u Splitu: Ovaj je sud od početka shvatio da su na Megdanu ljudi sjeme anarhije, despotizma i nezavisnosti, pa je zato serdar Giovanizzio kušao ih umiriti na lijep način. Ne mogući uspjeti dao je ostavku pod izlikom bolesti. Ante Valentić i Ivan Gelić bili su vođe prošle anarhije. Na bratimskoj skupštini Gelić je izjavio neka se ne vraća ključ blagajne državnoj vlasti kad joj je jednom bio oduzet. Nato su se kančelir i serdar udaljili sa skupštine.

Kad je austrijska vojska zauzela klišku tvrđavu, našla ju je u vrlo lošem stanju. Poručnik Konjski raportira 15. VI 1799. da su Ličani pred mjesec dana zamijenili njemačke čete i da on, kapetan i alfier (kadet) nemaju kreveta, već spavaju u privatnoj kući na stolu i slamnjači.

Osim nereda bilo je i hajdučije i pljačke. Tako c. k. Sopraintendenza okružja splitskoga vodi istragu o slučaju koji se u listopadu dogodio u blizini kliškoga varoša godine 1798. – Vicko Gazo iz Trogira bio je napadnut od nekojih ljudi koji su mu oteli 17 talira, crvenu kapu vrijednu 8 lira, pamučni prsluk (12 lira), zlatnu naušnicu (24 lire). U kancelariji kliškoga suda tražio je da mu Klišani i okolni seljaci nadoknade štetu prema carskoj volji. Splitski je sud odredio prema naredbi dalmatinske vlade od 7. I 1798. da se razreže porez po obiteljima za naknadu štete. Serdar je imao skupiti od svake obitelji po 27 gazeta, svega 452 lire. Taj proglas pisan je hrvatskim jezikom 21. IV 1799, a potpisao ga je Pavao Morali, c. k. sudac mirovni, negdašnji mletački kančelir providurski.

Iz početka se dakle nije u upravi osjetila velika promjena, dapače su ostali na svom mjestu mletački činovnici. Vojna snaga: koloneli, serdari, kapetani okružja, governaturi i sopraintendenti zadržavši svoje položaje dobili su i povišicu plaće pa nijesu trebali, kao za mletačke vlade, iščekivati od naroda razne darove niti prisvajati državne prihode.

Još 30. I 1806. u Dugopolju pišu hrvatskim pismom harambaša Mate Čupić i Bože Mustapić da su se kao odabrani dobri ljudi sastali da sude braći Nikoli i Mati Radunima »po kompromešu kao u doba mletačke vlasti«. Lukrecija Petak pravi oporuku 17. VI 1804. i ostavlja 10 solada za popravak kliških zidina i 10 za otkup robova, upravo kako je bio zakon za mletačke vlade. – Izdaje se svjedodžba bivšim mletačkim činovnicima Nikoli Lovriću o poštenom službovanju i Anzolu Cicogna negdašnjem mletačkom providuru o produženju službe sve do 25. VI 1798. kad je bio c. k. providurski mjesni poglavar. – Mjesto providurske kancelarije nastupio je c. k. mirovni sud koji je prema ukazu o reorganizaciji vlasti mogao suditi do svote

od 25 forinta. Uz suca bila su dva pomoćnika, starci Grgo Uvodić i Jure Bubić.

U kliškom kotaru nije bilo notara, pa su se po starom običaju dokumenti, prokure, najmovi i druge isprave stipulirali u kancelariji suda. Taj je posao vršio kančelir i za mletačke i za austrijske vlade. Tako je Ivan Divenić iz kliškoga varoša tražio 8. VI 1798. od suda da registrira kupnju polovine kuće koju on kupuje od petoro braće u Prugovu i neka se to proglasi. Čauš je zaista proglasio pred crkvom pitajući, da li se tko protivi toj kupnji zbog duga ili prednosti prvokupnje. Dakle se taj pravni običaj »more croatico« održao sve do 1798. godine.

Nova organizacija uprave uvedena od Austrije imala je početi djelovati 1. I 1798. Klis je u toj organizaciji kao i Knin, Sinj i Imotski dobio poluvojničku i polugrađansku upravu i postao je sjedište mirovnog suda. – Na vrhu uprave u Dalmaciji stajalo je 10 kolonela, a svaki je imao pod sobom 4 serdara. Dekret od 16. VII 1798. glasi: Kolonel je osoba, u kojoj se usredotočuje egzekutivna vlast u poslovima gospodarskim, građanskim i kaznenim. — Kolonel je sudio bez utoka u parnicama ispod pet for. Uz serdara je njegov pomoćnik harambaša sa 4 pandura. Svako je selo imalo harambašu, serzenta (pristava), dva čauša i jednoga subašu koji kupi desetinu. Panduri i harambaše, uzeti iz sela, bili su vrlo odani Austriji.

Austrijski vladar Franjo II nije držao dugo u svojoj vlasti Dalmaciju. Kad se Napoleon okrunio za kralja Italije, bilo je posve naravno, da će za se zatražiti Mletke (koje je držala Austrija) i njihove negdašnje posjede, pa je Franjo pristao na koaliciju s Rusijom i Engleskom protiv Napoleona, i rat je počeo 8. IX 1805., ali poslije nekoliko poraza, osobito 2. XII 1805. kod Austerlitza, Austrija je morala potpisati mir u Požunu 26. XII 1805., kojim je uz ostalo izgubila i Dalmaciju. Namjesnik dalmatinski general Irac Brandy nije odmah već tek 28. I 1806. objavio da je mir sklopljen i da će francuske čete zaposjesti pokrajinu, a da austrijska vladavina prestaje 10. II 1806.

Dalmacija je mirom u Požunu postala dio Talijanske kraljevine. Generali Molitor i Lauriston imali su je okupirati, a vršeći taj posao imali su neprilika te ga nisu izvršili u onoliko vremena kako se u početku odredilo. Pri toj okupaciji zauzeli su i Klis, ali ta je tvrđava bila u jadnom stanju kad su je primili Francuzi u svoje ruke. Mjesto mletačkog providura sjedio je u Klisu mirovni sudac već od 25. VI 1798. godine. Sudac i njegov kančelir nastanili su se u providurovoj palači u tvrđavi. Palača je bila posve opljačkana, po podu bio je razbacan mletački arhiv. Pokupivši karte pohranili su ih u jedan zidni ormar kamo spremiše i austrijski arhiv. Kako je ta palača bila ruševna, sudac se preselio u drugu kuću. Tvrđava je bila u vrlo lošem stanju, pa su se Francuzi odmah dali na posao rušeći ono što se nije moglo popraviti, a drugo krpeći ili gradeći nanovo.

Poslije zauzeća Dalmacije bio je imenovan civilnim upraviteljem (providurom) Vicko Dandolo, a vojnička je vlast bila predana Mar-

montu, starom vojničkom drugu Napoleonovu iz mladosti. Dandolo i Marmont nisu se trpjeli svojatajući svaki za sebe prvenstvo. – U Klis je prispjela službena vijest o imenovanju Dandola poslana od splitskoga tribunala mirovnom sudu kliškome 9. srpnja 1806. Ovako glasi: »Kraljevskom mirovnom sudu u Klisu«. – Njegovo uzvišeno Veličanstvo, naš Vladar nastojeći oko napretka ove pokrajine odredio je imenovati za generalnoga providura Dalmacije gospodina Dandola, osobu obdarenu odličnim sposobnostima i vrlo cijenjenu. On je prispio u svoje sjedište i preuzeo je najprije građanske funkcije koje je obdržavao gospodin divizijski general Molitor. Ovaj tribunal po zapovijedi uzvišene kraljevske vlade to saopćuje tome kraljevskom mirovnom sudu. – Upravitelj Garanjin.«

Dandolo se odmah dao na posao da upozna stanje zemlje. Pod br. 4241 od 7. XI 1806. poslao je kolorednicu, kojom pita kakvi su državni lokali i jesu li uredi u privatnim ili u državnim prostorijama. Mirovni sud u Klisu javio je da je stanje tvrđave jadno, a već prije toga 29. VIII izvijestio je mirovnoga suca Filip Diveničić kao traženi vještak (zidar i drvodjelac) da je bazana potpuno srušena i neuredna. Po zemlji su bačena vrata bazane i kvartira, nedostaju ploče na krovu. — Ni vojska nije bila dobro opskrbljena. Kad je preuzeo Klis, general je Molitor bio naredio da za vojsku mora dati Split 700 slamnjača, a Klis 100 i poslao im je uzorke kakve moraju biti. Međutim, kad je komisija došla da ih preuzme, nije našla ništa premda je Molitor isticao kako njegovi vojnici brane život i imanje svih građana. Marko Dadić, harambaša leteće čete, (corpo volante) tuži se 6. VIII da je po Solinu i Klisu naišao na otpor, kad je po naredbi vlasti kupio tanjure i druge potrepštine za vojsku. Došlo je i do tučnjave, pa je Dadić zatvorio Ivana Vukovića koji je vikao: »Nije im dosta što nam u kući stanuju, pa još hoće i da im tanjure damo«.

Ni Marmont nije uspio pridobiti simpatije Dalmatinaca. To se vidjelo na početku novoga rata 1809. Kad su Austrijanci htjeli spriječiti da Napoleonova vojska ne prodre iz Italije preko Soče, Marmont ih je imao napasti s lijevoga boka. Iz Dalmacije je morao dovesti Napoleonu 16.000 vojnika, a jedva je skupio 12.000 skupa s talijanskim i francuskim četama. Inicijativu su uzeli u svoje ruke austrijski generali na Zrmanji kod Kravljeg mosta. U Dalmaciji su samo tvrđave sa svojim posadama imale držati defenzivu, među njima i Klis. Panduri, koje je organizirao Marmont i postavio ih u Drniš i Vrliku, odmah su napustili francuske oficire i odmetnuli se, a zatim su se sela digla jedno za drugim. Poslije pada Skradina, Šibenika i Trogira ušao je u Split austrijski general Millenberg na čelu stotinjak dobrovoljaca i 147 vojnika. Francuski su se oficiri zaklonili u Klis. I francuski kapetan, koji je pohrlio u pomoć Splitu bio je primoran da se zakloni u Klis kad su ga napustili gotovo svi panduri. Tu je ostao opkoljen, a k njemu su prebjegli i francuski simpatizeri iz Sinja. Digla su se Poljica, Omiš i Imotski, a Zadar je op-

sjedala austrijska vojska. Dandolo je očajavao. U najkritičniji čas došao je glas da je sklopljeno primirje u Znojmu 12. VII 1809., a odmah zatim i pred Zadrom. Po tome zadarskom primirju između generala Maureillana i generala Kneževića Zadar, Knin, Klis i šibenska tvrđava Sv. Nikola ostadoše u francuskim rukama, a ostalo područje do lijeve obale Cetine u austrijskim, ali to je vrijedilo samo do definitivnoga mira koji je sklopljen u Schönbrunnu 14. X 1809. Francuzima je opet pripala Dalmacija i na narod došlo teško iskušenje dok nije proglašena amnestija.

Od naših zemalja Napoleon je ustrojio Ilirske pokrajine, kojima je upravljao Marmont. Klis je u to doba kaznionica političkih zatvorenika. U nj je zatvoren i Andrija Bartulović iz Župe Imotske, harambaša pandura. Kad je Napoleonova armija stradala u Rusiji (1812), Austrija je prišla koaliciji evropskih sila i 18. VIII 1813., dan poslije prekida praških pregovora, austrijska je vojska upala u Ilirske pokrajine. Poslije Napoleonova poraza kod Leipziga (1813) ta je vojska prodrla u Dalmaciju gdje je narod na sve strane ustajao protiv Francuza, a Hrvati napuštali Napoleonovu vojsku. General Tomašić počeo je svoju akciju u Dalmaciji s 2800 vojnika, od kojih je bilo 2400 u Napoleonovoj vojsci i dezertiralo. Svoj podvig je Tomašić izvršio za manje od tri mjeseca vremena.

Zadar se predao 5. XII 1813., a Klis 28. XII. Francuski generali imali su na početku ofenzive 6000 vojnika, a konačno je ostalo samo 500 ljudi, koji su se odlučno branili. Generali su se povukli u tvrđave, da čekaju, da se sudbina Dalmacije odluči na bojnim poljima evropskim. Dok se austrijska vojska kretala prema Zadru, kolonel Danese, pustolovna narav, koji je služio Mlecima, Francuzima i konačno Austrijancima, zauzimao je damatinsko Zagorje odakle se spustio u Trogir i poveo čete prema Splitu. U Solin je prispio 7. XII, a dotle je Split bio u vlasti Engleza već punih pet dana. Komandant Splita Bouillerot, koji je 1809. branio Zadar od Austrijanaca bio je kasnije zapovjednik posade u Sinju gdje ga je narod vrlo volio, ali ni on nije mogao zaustaviti zarazno odbjegavanje vojnika i ustanak protiv francuske vlade. Panduri iz Sinja povukli su se u Klis, a Bouillerot je odustao da brani Split i odlučio da će se s ono nešto vjerne vojske zatvoriti u Klis. Uništivši prije svu vojnu spremu i topove, prah bacivši u more, odveo je u Klis samo sanitarni materijal. Dne 30. listopada pošao je sa splitskim garnizonom (140 pandura, 39 vojnika, 28 činovnika), a u Klisu je našao 110 pandura i nešto vojske i civila, usve 320 ljudi, ne brojeći oficire. Nadstojnik carina bio je dobio nalog da preda tvrđavu svojim starješinama, ali on je prije toga sa čitavim osobljem otplovio u Italiju.

Bouillerot je našao aprovizaciju tvrđave u vrlo lošem stanju. Računalo se da je 100 ljudi opskrbljeno za 40 dana, ali jedan dio aprovizacije bio je već potrošen. Bilo je još vremena da se unese u tvrđavu žita, soli i pirinča, ali je blagajna bila gotovo prazna. Odjeli

pandura poslani u Drniš i Makarsku da donesu novac iz državne kase vratili su se s malom svotom. U taj čas prolazio je kroz Klis Adelman, časnik pandura, noseći novac za kninsku posadu, pa ga je Bouillerot zaustavio i oduzeo mu novac, 2282 forinta. Pred Splitom su Englezi iskrcali 600 Hrvata i 2. XI ovi su udarili na kliške predstraže u Solinu koje su odmah položile oružje. I sa sjevera prodirale su austrijske čete, pa je iz Klisa Boillerot poslao u pomoć Sinju šezdeset pandura. Sinj su branila 32 pandura i kapetanu njihovu Bašiću bio je dan nalog da se protura do Vrlike, ali kod prvog okršaja panduri su se razbjegli i Bašić se gotovo sam 4. XI vratio u Klis. Od kliške posade koja je brojila 250 pandura kroz pet dana 141 je dezertirao, a s njima i poručnik Krmpotić, negdašnji vojni zapovjednik u Sinju. Bouillerot u svome dnevniku, iz kojega je ovo sve izvađeno, konstatira da se ni bolnički materijal iz Splita nije mogao dovesti u tvrđavu. Nije bilo ni povoja za ranjenike ni hrane za bolesnike, a ni lijekova. Dezertirali su dapače liječnik i ljekarnik. Bouillerot je 4. studenoga pozvao na skup pandure koji su još ostali u tvrđavi, pročitao im vojne zakone o dezerterima i onda izjavio da je svakome slobodno tko hoće ostaviti Klis. Nato su četvorica izišla iz reda i otišla, a ostali su izjavili da će vjerno služiti, ali se krivo zakleše. Bouillerot je u svome dnevniku zapisao: 5. studenoga dezertirala su četvorica pandura, 6. studenoga dezertiralo sedam pandura na službi izvan tvrđave, 7. studenoga serzente koji je nosio nalog prvoj predstraži dezertirao je sa svom prtljagom, 8. studenoga opet dva pandura i tako dalje svakoga dana. Svake noći prebjegavalo se k neprijatelju, pa se već nisu mogli slati vojnici na predstraže jer su odatle lakše bježali. Na mjestu, odakle se moglo lakše skočiti, zapovjednik je postavio Talijane, pa i oni bježe. Došlo se do toga, da su pandurima davali službu samo po danu, a po noći ih zatvarali u kasarne. – Dne 11. studenoga austrijska je vojska zauzela varoš zajedno s ustanicima, i kuće su francuskih pristaša bile opljačkane. Toliko se ta vojska ohrabrila da se naselila u varošu i odatle pucala na tvrđavu. Na Markezinoj gredi prema Klisu postavili su jednu bateriju da odatle pucaju na tvrđavu. Radovima je upravljao jedan bivši francuski ženijski oficir, a na čelu radnika bio je splitski načelnik.

Vojničke je poslove vodio Danese, tada već austrijski general major. Vojske i pandura bilo je 1600 ljudi. – Pucala su na Klis dva topa i 14. XII uvečer tvrđava kliška bila je gotovo razvalina. Prvi i drugi obor već su pali, a u trećem se vatra pojavila. U tvrđavi bilo je samo 47 vojnika, a ponestalo je i praha i hrane. Od 250 pandura ostalo je samo 29, a k tome doznala je posada da je i Zadar pao. Posljedica svega toga bila je da su i Francuzi kapitulirali. Kliški je garnizon imao napustiti tvrđavu 28. XII uz časne uvjete. Akt o kapitulaciji potpisao je Danese, ali ga je nije odobrio komandant Milutinović u Splitu, pa se posada koja je spala na 30 ljudi bezuvjetno predala i 30. XII predavši oružje izišla iz Klisa. Dalmatinci su

pušteni da idu, kud ih volja, činovnici ukrcani u brodove i odvedeni u Italiju, a francuski vojnici, na broj 11, odvedeni u sužanjstvo.

S Klisom je bila završena i okupacija Dalmacije, jedino se još držala na Neretvi mala kula Norin koju je još 20 dana držao vođa pandura Nonković i zbog vojničke časti nije je htio predati, pa probivši opsadnu liniju sa svojom posadom prešao u Hercegovinu ne predavši sama sebe ni vojničku zastavu neprijatelju.

Francusko vladanje nije ostalo u dobroj uspomeni u Klisu. Evo jedne bilješke o njima: Libar od krštenja koji poče poslin rasutja vranceškoga, kad su propali iz Dalmacije i najposlim iz kliške vortice, a to jest godine 1814. Propadoše onda svi libri carkovni od karštenja, vinčanja i martvi koje je bija odnija Toni Ribola poteštat u svoju kuću. Dođoše cesarovci, njega pobiše i svekoliko odnesoše. Velika tada žalost biše u ovom mistu, i to piše, koji kurat tada biše, sve pravo, kako on s Klišanim upamtijo biše. Ko ne viruje neka pita ostale koji su to upamtili. A ja zavalivam momu Bogu Gospodinu jer u malo tada ne poginu. Don Ivan Marinić.

KLIS ZA AUSTRIJE

Austrija je u Dalmaciju uvela svoju upravu 1. I 1798. U Klisu je mjesto providurstva postavljeno mjesno vrhovništvo (superiorità locale) koje je imalo činovnike koji su se morali brinuti za ljetinu, procjenu dobara, mjere i dr. Dekret o tome za Klis izdan je 10. I 1798. Za francuske uprave u Klisu bilo je »vrhovništvo«, a za druge austrijske uprave uređene su dalmatinske općine 17. XII 1822. U Klisu bio je na čelu općine sindik koji je sam upravljao, a jedino u važnijim pitanjima zvao je na savjetovanje glave obitelji. Prvi kliški sindici bili su Frano Morali, pa Luka Trboglav. Dne 6. IV uvedena je konstitucija u Dalmaciji, a sabor je bio otvoren 8. IV 1861. Na III sjednici postavilo se pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom čemu se usprotivio Šibenčanin dr Galvani i na posljednjoj sjednici sabora 26. IV predložio je dr Ante Bajamonti da zastupnici pođu u Beč tražiti od kralja autonomiju za Dalmaciju. I zaista Bajamonti je pošao u Beč na čelu deputacije, i tako se porodila autonomaška stranka.

Kad se te godine stao buditi hrvatski narodni pokret, mnogo su ga ometali autonomaši. Vidjeli smo, kako je dr Julije Bajamoti, stric Antin, pozdravio 1797. dolazak generala Rukavine u Split dokazujući da se Dalmacija po povijesnom pravu mora sjediniti s Hrvatskom, a, eto, tu misao pobija njegov sinovac. Taj otrov, kojim je on okužio srce hrvatskih seljaka u Splitu i po Dalmaciji, posljedica je Dandolova upravljanja Dalmacijom. Dandolo je svim silama nastojao da uvede talijanski jezik u škole, upravu i javni život i uspio je o tome uvjeriti Napoleona. I slavni Klis koji je opjevao Dubrovčanin

kao posljednju hrvatsku kulu na moru imao je autonomašku općinsku upravu. Uredovalo se talijanski, a nije bilo nijednoga domoroca Klišanina koji je znao deset riječi talijanskih. Ima jedna smiješna anegdota o jednom predstavniku kliške općine koji je godine 1875. imao pozdraviti Franju Josipa na Klisu talijanskim jezikom. Napisali su mu nekoliko talijanskih riječi koje je on bez razumijevanja nabubao, ali došavši pred kralja smeo se i ni riječi da prozbori. No Klišanin se brzo snašao pa će kralju hrvatskim jezikom: I jesi čovjek, i ja te potvrđujem za kralja! – Otada je nastala uzrečica: Potvrdio ga kao Boško kralja. – Ta je zgoda otvorila mnogima oči, i Vice Perković, potomak starih serdara, pristao uz don Mihu Pavlinovića te pregnuo buditi hrvatski duh u kliškoj općini. On je svojim poštenjem, bistrim umom i energijom zajedno s Matom Petakom i don Jurjem Gojsalićem očistio uskočko gnijezdo od autonomaštva, ne odstupajući nikada od svojih načela i ideala.

Klis je ostao vojna pozicija iako bez značenja sve do 1898. kad su odvezeni s njega stari zarđali topovi i stari lav bio razoružan.

Još se jednom u najnovije doba zaigralo krvavo kolo oko Klisa pri kapitulaciji Italije god. 1943. Iz Mostara je doletjelo nekoliko njemačkih aviona u Sinj, gdje su Nijemci razoružali Talijane i 10. IX pred večer doprli do Grla u Klisu. Prestrašeni Talijani predali su im tvrđavu 11. rujna, a Nijemci se nato 13. IX uputili niz Rupotinu prema Splitu, ali dočekani od partizana moradoše se vratiti u Klis i zakloniti se u tvrđavu. Partizani su sklopili čvrst obruč oko Klisa, i Nijemci nisu mogli dobavljati hranu drukčije nego spuštajući je iz aviona. Podsjedanje Klisa trajalo je 15 dana, kroz koje su vrijeme partizani ispraznili Split bez smetnje i odvezli hranu i municiju u Mosor. Dobivši pojačanje i pod jakom baražnom vatrom mogli su Nijemci otvoriti put do Splita.

U Klisu su ostali 13 mjeseci dok ga nisu napustili godine 1944. na općem uzmaku.

*

Poslije toliko vjekova napokon je i Klis odpočinuo od ratnih haranja i u XIX stoljeću stari ratnici prihvatili su se rala i motike, pa je ekonomsko stanje Klisa u godini 1840. ovako izgledalo:

Površina kliškoga polja bila je 4200 jugera. Većina kuća bila je pod tvrđavom u kojoj su još bili topovi i vojnička posada. Uz kuće su bili vrtovi. Vinogradi su se prostirali pod tvrđavom u dolini prema jugu i zapadu. Klis je brojio 208 obitelji sa 1099 stanovnika. Svi su oni bili posjednici poljodjelci osim tri svećenika, tri činovnika i sedam obrtnika (mesari i krčmari). – Stoke je bilo: 15 konja, 217 magaraca, 101 vol, 28 krava, 36 teladi, 2622 ovce, 572 koze, 16 svinja. Najbogatiji imali su po 1 konja, 3 magarca, 2 vola, 1 kravu, 1 tele, 200 ovaca, 50 koza i 1 svinju. Perad nisu Klišani gojili. Svoje proizvode prodavali su u Splitu i Sinju. Zemljište je bilo ovako klasificirano:

obrađeno zemljište 1058 jugera 25%
neobrađeno zemljište 3008 jugera 72%
neplodno zemljište 134 jugera 3%.

Klis je proizvodio ječam, kukuruz, pšenicu, proso, raž i pir. U vrtovima raslo je nešto malo povrća, a pod tvrđavom nešto graška. Vino je crno, ulje dobro. Ima nešto sijena uz Solinsku rijeku do koje je dopirala kliška granica. Drva je bilo samo za ogrjev. Oranice su se slabo obrađivale i slabo gnojile. Livade su se kosile samo jednom u godini. Općinskih šuma nije bilo, tek amo tamo pokoji privatni gaj. Premda je sijeno s livada uz rijeku slatko, Klišani su hranili blago slamom. Nisu proizvodili dovoljno žita pa su manjak nadomirivali od prodanoga vina i ulja koje su na magarcima odgonili u Sinj i Split.

Feuda u Klisu nije bilo, ali je bilo težaština (kolonata), pa se zemlja obrađivala uz davanje dohotka gospodaru 1/2, 1/3, 1/4, pa i 1/5 prema plodnosti tla. Kuće su bile ševarate. Zanata ni obrta nije bilo osim mesara i krčmara. Nekoji su seljaci, ali vrlo rijetki, gojili svilene bube i pčele. Zemlja je ostajala na ugaru za nekoliko godina kad bi propao vinograd. – U dobrim zemljama sijalo se 50% ječma, 25% pšenice i 25% kukuruza, u slabijima proso, pir i raž.

KLIŠKI ARHIV

Arhivska građa za povijest Klisa bila je dosada štampana i iskorištena od povjesnika samo do onoga doba kad su Klis izgubili Turci, a dobili ga Mlečani mirom poslije Kandijskoga rata godine 1669. To je uglavnom ona građa koju su iznijeli Lucius u svojim dvjema djelima (De Regno Dalmatiae et Croatiae i Storia della città di Traù) Andreis u svojoj Povijesti Trogira, Ljubić u »Commissiones et relationes venetae«, Kukuljević u Arhivu za povjesnicu jugoslavensku (Sanudovi Diarii). Zatim se nalaze pojedini dokumenti o prošlosti Klisa štampani u Vjesniku državnog arhiva u Zagrebu, u Pavićevim Prilozima za povijest Poljica, u Lopašićevoj monografiji o Bihaću i bihaćkoj krajini. Posebice treba spomenuti Horvatova Documenta Uscocorum za ono doba kad su Turci udarali na Klis. U novije doba izdao je opširnu građu Jovan Tomić »Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka«, u kojem je pokretu Klis bio jedna od glavnih tačaka. Isto je doba opisano i u dokumentima koje je iznio Boško Desnica o pokretu morlaka u XVII stoljeću, pa i tu ima vijesti o Klisu.

Osim arhivskih dokumenata tiskano je više knjiga o tome gradu, ali sva ta izdanja i arhivska i književno-povijesna ponajviše obrađuju povijest Klisa do njegova pada u mletačku vlast, dakle do malo više od polovice XVII vijeka.

Kako poslije 1669. presahnuše štampana vrela i vijesti, tako i povjesnici gotovo nam ništa ne kazuju o životu Klisa za mletačke vlade. Ima ih bez sumnje mnogo u carigradskim arhivima, ali je zasada nedohvatljivo. Srećom u najnovije doba štampao je prof. Vlade Rismondo nekoje dokumente iz splitskoga kaptolskog arhiva među kojima se našlo i dosada nepoznatih vijesti o Klisu. Još dok su ti dokumenti bili u rukopisu dao mi ih je prijatelj Rismondo na uvid, te sam ih iskoristio, na čemu mu najljepša hvala. U biblioteci splitskoga sjemeništa našao sam jedan svezak koji sadržava prijepise iz Vatikanskoga arhiva, a to su vijesti koje je iz Mletaka slao papinski nuncij u Rim onako kako su stizale o prilikama u Dalmaciji u XVII vijeku. Te vijesti šalju mletački funkcionari svojoj vladi po prilici svakih osam dana, a vlada pokazuje nunciju one za koje drži da joj mogu biti od koristi u Rimu. Za moju radnju »Odnosi Trogira sa susjedima« iskoristio sam dokumente iz trogirskoga arhiva pohranjenog u Zadru u državnom arhivu jer se i tu nađe koja vijest o Klisu, ali sve to nije prelazilo staru liniju XVII stoljeća.

Kad je Duško Kečkemet izdao svoju Bibliografiju o Splitu namjerio sam se u I dijelu strani 101. pod brojem 1739. na ove riječi: »Alačević G(iuseppe): Notizen. Izvještaj o arhivu Klisa iz 1663–1806. u Mittheilungen der Central – Commission 1883., sv. 162.« Taj Alačevićev izvještaj kratak, ali tačan, svega 15 redaka kaže da je on pohranio 18 svezaka kliškoga arhiva u jednu sobu kotarskoga suda u Splitu.

Pročitavši taj izvještaj pohrlio sam u sudbeni arhiv u Splitu, ali je arhivar ležao bolestan u bolnici, a drugi činovnici nisu mi znali ništa reći. Nato sam upozorio tadašnjega direktora historijskoga arhiva splitskoga Srećka Dianu na Alačevićev izvještaj, smatrajući da će arhiv kao ustanova lakše doći do kakva rezultata nego privatnik.

Pročitavši u splitskim novinama poslije nekoga vremena da se našao u kotarskom sudu stari splitski arhiv, pošao sam u prosincu 1959. u historijski arhiv da se propitam o tome nalasku. Kroz to su vrijeme arhivski namještenici s velikom požrtvovnošću očistili i sredili privremeno splitski i kliški arhiv. Ondašnji direktor S. Diana, a jednako i današnji prof. Palavršić vrlo ljubazno su mi stavili na raspolaganje arhivski materijal.

Kako je Alačević pisao, tako se i našao arhiv raspoređen u XVIII svezaka, a taj raspored ostao je nepromijenjen još od mletačkog vremena po vladanju (regimento) pojedinih providura. Alačević je tako raspoređeno gradivo postavio u kartone, a ponegdje i odredio mu sadržaj, dosta neodređeno i široko. Mletački kancelari koji su vodili providurov ured (Offici provisorio) redigirali su spise i većinom sami ih pisali. Postavljajući spise u arhiv, nisu pazili da ih razrede po sadržaju, već su ih postavljali jedne za drugima kako ih je vrijeme donosilo i bez broja. Tako je bilo u početku, a kasnije razvrstavali su ih po vrstama, ali ni to nije bilo dosljedno, pa se u istome

svesku nalaze privatne parnice, providurove naredbe, oporuke registrirane i potvrđene u providurovu uredu, zapisnici o diobama imanja, inventari, sanitarne odredbe, cijene živeža i vojnički poslovi. Oko polovice XVIII stoljeća gradivo se nešto bolje razređuje, a oko 1790. već su akti razdijeljeni na: atti estraordinarii, atti presentati dalle parti, publici istrumenti e testamenti stipulati per l'officio di questa cancelaria provisoria, civil ordinario, vicinie, decreti, ordini. Oko 1793–1795. počinju se razvrstavati na knjige – Libri i po providurima npr. Regimento N(obil) H(omo) Zan Carlo Zorzi, proveditore nell' anni 1793, 1794, 1795. Tada su već uvedene i Filze (sveščići) i paginacija po listovima koje nema prije toga. Gdje je izblijedjelo pismo o sadržaju, tu ga je ponegdje Alačević postavio. Kako rekoh, paginacija nije provedena u starijim dokumentima, što je znak da je svaki dokumenat stajao za sebe, stoga je oteščano pozivanje na spise pri povijesnoj eksploataciji, što oteščava kontrolu navoda. Povijesnik se mora zadovoljiti samim pozivanjem na datume i ponegdje na sveske. To barem zasada, dok se potpuno ne uredi arhiv. Uređenje je arhiva teško i zbog toga što su zajedno s tekstom uvezani i listovi, pisma i notice.

Jasno je da su dokumenti bili u početku leteći listovi, a kasnije sašiti u sveščiće.

Što se tiče sačuvanosti papira i pisma, papir je zbog vlage propao najviše u starijim sveščićima iz XVII stoljeća, osobito na rubovima, inače je dobro sačuvan. Pismo je teško čitljivo do 1700. godine, ali treba istaći da su ipak neki kančeliri imali upravo kaligrafski rukopis npr. Valentin Belgrado dok drugi kao da nemaju određenih znakova za različita slova, i njihove rukopise jedva je moguće dešifrirati.

Ne treba ni spominjati da su za mletačke uprave dokumenti pisani talijanskim jezikom, ali u kliškom arhivu sačuvani su akti i pisma pisana poljičkom bosančicom i uvršteni su u službene zapisnike zajedno s talijanskim prijevodom. Prevodioci su bili popovi glagoljaši ukoliko su poznavali talijanski jezik, zatim neki oficiri (naši ljudi) i činovnici, koji su vladali objema jezicima. Za hrvatske spise do 1750. upotrebljava se bosančica u poljičkoj grafiji, a onda se javlja i latinica po talijanskom načinu pisanja. Ipak sam mogao pratiti bosančicu sve do 1800. godine, makar da je tada već prevladala latinica.

Oporuke su pisali hrvatskim seljacima većinom popovi glagoljaši, a katkada se nađe i koji pismen seljak. Što se tiče konstrukcije, vrlo je loša, pa nerijetko treba pogledati talijanski prijevod, ako hoćeš razumjeti hrvatski original.

A kakav je tek pravopis nekih pisara! Godine 1743. ovako piše Pavao Juretinović, poljički prokurator i knez Sitnoga, kliškomu providuru: Primi vas gospocki list i razumi pomlivo šatomi (što mi) piše vaše pirisvitlo gospoctvo. Meni je pisa telete (tenente) Nikolić

da se sastanemo na Mosoru. Ja nisam moga izići, telete je bio iziša di je pisa. Prisvitli gospodine, šato (što) mi pišete poradi životinje paravada (pravda) je metnuta pirid vaše pirisvitlo gospoctvo.

A što je tek kad glagoljaš don Zuanne Chulap (Ivan Ćulap) piše talijanski ili kad srdar kliški pravi inventar na talijanskome jeziku! Talijanske proglase prevedene na hrvatski čita čauš pred crkvenim vratima poslije nedjeljne velike mise uz bubanj. Ne pita se koliko su jadni Klišani mogli razumjeti te proglase koji se često prijete i smrtnom kaznom. To su valjda upoznali i neki providuri pa su strože proglase objelodanjivali na hrvatskom jeziku pisane bosančicom kao original. Kad se vrši prijevod teksta katkada se i osobna i porodična imena donose onako kako ih je narod zvao, kao npr. kod procjene vrijednosti jednoga vinograda upisan je »šijor Valerije Božičević major vortice kliške«, a on se sam ovako potpisuje: Io Valerio Nadalio fui presente quanto di sopra«. Mletački kliški arhiv ne donosi mnogo povijesnih važnih činjenica, ali nam daje vjernu sliku gospodarskih, socijalnih, moralnih, zdravstvenih i općih prilika za vrijeme od XVII do svršetka XVIII stoljeća. Po tim dokumentima vidimo da nije život u Klisu bio ni lijep ni siguran ni poslije odlaska Turaka. Po njima saznajemo za odnos Poljica prema kliškom providuru, za dopisivanje istoga providura s Turcima, za prolaz turskih karavana preko Klisa. Interesantni su dokumenti koji pokazuju na neku slobodu pučanstva u toj zoni i borbu protiv ostataka feudalizma, na pokrštavanje Turaka i doseljenje novoga pučanstva oko Klisa.

Ono o čemu šute stariji arhivski dokumenti, to nam pričaju ovi noviji i tako se uzajamno popunjavaju.

VLASTI U KLISU

Kliški župani

Sebidrag 892. godine
Saracen 1171. godine
Medo (Ursica) oko 1220. godine
Brativoj 1241.
Aleksandar 1243.
Mildrag (podžupan) 1270.
Vojslav Šeputić 1378.
Dimitrije 1518.

Kliški knezovi

Ivan 1358.
Pavao 1460.
Dujam Žiličić 1520.
Cimbrić i pop Šime, potknezovi 1532.

Kliški kastelani

Petar 1227.
Mihovio, knez poljički i splitski, 1251. godine
Ladislav Ladislavić 1373.
(Ilija vicecomes i kastelan)
Juraj Kurjaković, knez i kastelan 1374. godine.
(zamjenik: Juraj Spirančić)
Nikola
Ladislav Ivanov 1382.
Ivan, sin Ivana Mihalčića 1395.
Vojko Latičić, knez i kastelan oko 1392. godine.
Ivan, sin Stjepanov oko 1392—1397.
Pavao Kupor i Ivan Giletov 1397.
Pavao Kiš 1453.
Stjepan Strižić 1462.
Atanazije 1494.
Ivan Križanić 1514.
Petar Kružić, kapetan do 1537.

Turski kapetani

Ibrahim i Aliaga XVI st.

Kliški arcipreti (archipresbyteri)

Vlk prije 1178.
Vukota (možda isti) 1183.
Marin 1303.
Hranko, ujedno i kanonik spl. 1375.

Franko 1387.
Nikola Martinušević 1480.

Nepoznata imena 1519.
Pavao Sirotković 1596.

Kliški suci

Bratočaj 1171.
Stjepan 1270.
Stjepko Stankov i Ivan Bogdanov 1272. godine.

Juraj i Stjepan Bogdanov 1287.
Marin Prvo i Filip Ljupče 1287.
Grgur Rudčić prije 1460.
Juraj Ručić i Ratko Kralić 1460.

*

Vojvoda: Dobrin 1375.
Barjaktar: Milgost Radinić 1375.
Bilježnici: Priviza 1287, Ofrin 1330,

Literat (nepoznatog imena) 1406.
Bartol Flurić, »rotni kančelir mista kliškoga«.

KLIŠKI PROVIDURI

Po arhivskim podacima može se ustanoviti ovaj popis providura:

1660—1664. Piero Zorzi
1664—1666. Gian Battista Zorzi
1666—1668. Piero Barozzi
1668—1670. i sve do 1686. nepoznati
1691—1693. Todoro Trevisan
1689—1691. nepoznat
1691—1693. Todoro Trevisan
1693—1695. Zaccaria Bembo
1695—1697. Enrico Papafava
1697—1710. nepoznati
1711—1712. Alessandro Dona
1712—1714. Antonio Priuli
1714—1716. Zan Andrea Pasqualigo II
1716—1718. Zan Andrea Pasqualigo I
1718—1720. Zan Andrea Pasqualigo
1720—1722. Nicolo Zustinian
1722—1724. Nicolo Bon
1724—1726. Piero Morosini
1726—1728. Francesco Bragadin
1728—1730. Bortolo Trevisan
1730—1732. Rocco Corner
1732—1734. Mattio Soranzo
1734—1736. Iseppo Vernier
1736—1739. Bortolo Trevisan
1738—1740. Antonio Marin
1740—1742. Pietro Minotto
1742—1744. Zan Piero Vernier
1744—1746. Giacomo Bragadin
1746—1748. Agostino Balbi
1748—1750. Francesco Badoer
1750—1752. Lorenzo Marcello
1752—1754. Leonardo Balbi
1754—1756. Antonio Marin
1756—1758. Emanuele Michel Vernier
1758—1760. Zuane Benzon
1760—1762. Ottaviano Valier
1762—1763. Zorzi Marin viceprov.
1763—1765. Alessandro Semitecolo
1765—1767. Pier Francesco Corner
1767—1769. Zan Antonio Zorzi
1769—1771. Francesco Diedo
1771—1773. Francesco Antonio Barbaro
1773—1775. Nicolo Bon
1775—1777. Tomaso Severini
1777—1779. Cesare da Riva
1779—1781. Giovanni Andrea Cotti II
1781—1783. Francesco Diedo
1783—1785. Andrea Alessandro Cotti
1785—1787. Marco Balbi
1787—1789. Sebastian Soranzo
1789—1791. Zuanne Minio
1791—1793. Rocco Antonio Corner
1793—1795. Zan Carlo Zorzi
1795—1797. Anzolo Cicogna

SADRŽAJ

VIKTOR NOVAK

Većenegin evanđelistar

Notae palaeographicae 5

B. TELEBAKOVIĆ–PECARSKI

Notae artis illuminatoriae 49

GRGA NOVAK

Poljoprivreda na dalmatinskom primorju i otocima u XVIII stoljeću . . . 61

ANDRE JUTRONIĆ

Vizitacije u Arhivu biskupske kurije u Hvaru 113

Ivan Ivanišević (1608–1665) i knjige vizitacija u Hvaru 157

Poljičanin Matej Andrijašević u Cedulinovim vizitacijama (1585–1603) . 197

AMBROZ KAPOR

Apalat duhana u Dubrovačkoj republici 223

LOVRE KATIĆ

Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije 267